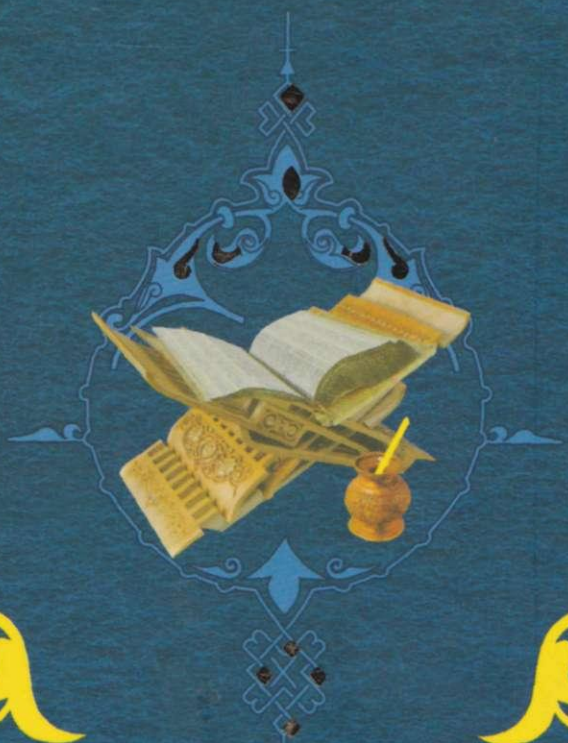
Буюк юрт алломалари

72.3(5Ў)
Б-98

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбекистон мусулмонлар идораси
Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Буюк юрт алломалари

Учинчи нашри

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2020

Б 98

Тузувчи ва нашрга тайёрловчи:

Убайдулла УВАТОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Бахтиёр ТЎРАЕВ – фалсафа фанлари доктори, профессор
Иброҳим УСМОНОВ – тарих фанлари номзоди, доцент
Иргаш ДАМИНОВ – арабшунос олим

Ҳар қандай халқ, биринчи навбатда, фидойи ўғлонлари, мутафаккир зотлари, инсоният тамаддунига улкан ҳисса қўшган олиму уламолари билан ғурурланади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ўзбек халқининг ғурури, чиндан-да, тоғлардан баланд. Зеро, бизнинг юртимизда туғилиб вояга етган, ўзининг ниҳоятда серқирра илмий-ижодий фаолияти билан дунё аҳлини лол қолдирган буюк боболаримиз номи ҳар биримизнинг қалбимизни фахру ифтихорга тўлдиради.

Мазкур китобдан ўлкамиздан етишиб чиққан, ислом дини, унинг маърифати, маънавияти, қадриятлари такомилида чинакам ҳал қилувчи роль ўйнаган улуғ алломаларимизнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги қизиқарли тадқиқотлар ўрин олган. Ишончли ёзма манбаларга таяниб ёзилган, тарихий фактларга бой, бир-бирини тўлдирувчи, содда тили ва равон услуби билан ажралиб турувчи мақолаларни ўзида мужассам этган бу тўплам китобхонни бефарқ қолдирмайди.

ISBN 978-9943-28-702-0

© У. Уватов (тузув.), 2016, 2018, 2020
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016, 2018, 2020

Имом Бухорий ва Бурҳониддин Маргиноний, Исо ва Ҳаким Термизийлар, Маҳмуд Замахшарий ва Қаффол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий каби кўплаб даҳолар номи жаҳон цивилизацияси тарихида олтин ҳарфлар билан битилган.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

КИРИШ

Ҳар қандай давр ва ҳар қандай жамиятда ҳам олиму уламолар, мутафаккиру донишмандларнинг ўрни бекиёс бўлган. Элу юрт ўзининг шундай азиз ва буюк фарзандлари билан ҳақли равишда фахрланган, кўнгли тоғдай кўтарилиб, ғуруру ифтихорга тўлган. Бу ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Аллоҳнинг назари тушган юртимиз – Ўзбекистон заминидан азал-азалдан ўзларининг илмий-маънавий, маърифий-фалсафий меросларини билан жумлаи жаҳонга танилган кўплаб буюк алломалар ва мутафаккирлар етишиб чиқиб, самарали фаолият кўрсатганлар. Улар акл-заковати, тафаккур дунёси ва юксак илмий салоҳиятининг маҳсули бўлган бебаҳо асарларию буюк кашфиётлари минг йиллар оша нафақат бизнинг диёримиз, балки жаҳон аҳлининг қудратли маънавий мулки сифатида ҳам ардоқланади. Бу умумбашарий мерос дунё тамаддуни ривожига қўшилган муносиб ҳисса бўлганлиги ҳозирги вақтда илм аҳлларига ҳам, кенг жамоатчиликка ҳам яхши маълум. Таассуфлар бўлсинки, собиқ тузум давридаги буюк алломаларимизга нисбатан бўлган адолатсизликлар ва ноҳақликлар туфайли улар ўз мақомларига яраша қадр-қиммат кўрмай, асарлари ҳам муносиб баҳосини топмаган эди. Бинобарин, халқимиз, кенг жамоатчилик у зотларнинг оламшумул аҳамиятга молик бой ва қимматли меросидан бебаҳра бўлиб келдилар.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан эътиборан, Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг халқчил ва доно сиёсати туфайли, айтиш мумкинки, бу буюк зотлар ўз юрти, ўз халқи бағрига қайтиб, илм-фан ривожидаги юксак мақомларига яраша муносиб ҳурмат-эътибор топди. Уларнинг ибратли ҳаёт йўллари ва бой илмий-маънавий меросларини ҳар томонлама чуқур ўрганиб, кенг халқ оммасига етказиш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Истиқлол йилларида бу муҳим ва долзарб масалалар бўйича эътиборга молик кўплаб салмоқли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда.

Катта мамнуният билан айтиш жоизки, 2014 йил 15–16 май кунлари қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрида «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти» мавзуидаги нуфузли халқаро конференция бу йўналишда амалга оширилган том маънодаги улуғвор ишлардан бири бўлди десак, ҳеч бир муболаға бўлмайди. Дунёнинг элликка яқин мамлакатларидан таниқли олимлар, мутахассислар, экспертлар ва илмий марказларнинг раҳбарлари ушбу анжуманда қатнашди.

Мамлакатимизнинг буюк келажаги ҳам, эртанги кунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз ҳам, Ўзбекистоннинг XXI асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам – буларнинг барча-барчаси, аввалambор, янги авлод, униб-ўсиб келаётган фарзандларимиз қандай инсонлар бўлиб вояга етишига боғлик. Бунда эса, табиийки, буюк аждодларимиз ҳаёти, фаолияти, ўлмас мероси юксак марраларни кўзлаган ёшларимиз учун ибрат мактабидир. Буюк аждодларимизнинг беқиёс аҳамиятга молик меросини изчил ўрганиш ва уни янада келажакда ривож топтириш барча илм аҳллари учун, айниқса, ёшларимиз учун асосий дастуруламал бўлмоғи давр талабидир.

Кенг китобхонлар оммаси эътиборига тақдим этилаётган ушбу тўпламда ўрта асрларда юртимиздан етишиб чиққан етмишта аллома ва мутафаккирнинг ҳаёт йўли, уларнинг оламшумул аҳамиятга эга мерослари, илму ирфон ривожи йўлида кўрсатган бекиёс жасоратларию саъй-ҳаракатлари ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топган. Тўпламга киритилган алломаларимизнинг бир қисми аник ва табиий фанларнинг йирик намояндалари бўлса, уларнинг аксарияти эса маънавият ва маърифатнинг ажралмас қисми бўлган тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом ва тасаввуф каби илмларнинг етук дарғаларидан иборатдир. Тўплам кенг китобхонлар оммаси, айникса, илму ирфон йўлини танлаган ёш авлоднинг ўрта асрларда яшаб фаолият кўрсатган алломаларимиз ҳақидаги билимларини бойитиб, уларнинг маданий ва интеллектуал салоҳиятини оширишга хизмат қилади, деган умиддамиз.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ
(810–870)

Имом ал-Бухорийнинг исми Муҳаммад, куняси Абу Абдуллоҳ, лақаби баъзан имом ал-муҳаддисийн (муҳаддисларнинг имоми, пешвоси), баъзан амир ул-мўъминийн фи-л-ҳадис (ҳадис илмининг амири, султони) ва насаби Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғийра ибн Бардазбеҳ ибн Базазбеҳдир. Сўнгги икки исми – ибн Бардазбеҳ ибн Базазбеҳдан кўриниб турибдики, имом ал-Бухорийнинг асл насаби ажамларга бориб тақалади. Бу фикр талай адабиётларда қайд қилинган бўлиб, кўпчилик муҳаддисларнинг таъкидлашларича, «Бардазбеҳ» сўзи арабча «зориъ» (зироат, деҳқончилик билан шуғулланувчи киши) маъносини билдиради.

Имом ал-Бухорийнинг отаси Исмоил эди. Унинг куняси Абу-л-Ҳасан бўлиб, ўз даврининг етук муҳаддисларидан, имом Моликнинг шогирд ва асҳобларидан бири ҳисобланган, тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган. Афсуски, ҳозирча унинг қаламига мансуб бирор асар ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бироқ уни Ҳамад ибн Зайд, имом Молик, Абу Муовия каби йирик муҳаддислардан ҳадислар ривоят қилгани, Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг суҳбатида бўлиб, ундан таълим олгани ҳақидаги маълумотлар манбаларда келтирилади. Унинг шогирдларидан эса ироқлик бир қанча олимлар – Аҳмад ибн Ҳафс, Наср ибн Ҳусайн ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Имом ал-Бухорий «Ат-Тарих ал-кабир» («Катта тарих») асарида отасининг таржимаи ҳоли ҳақида талай маълумотлар беради. Тарихчи ал-Ҳофиз ибн Ҳиббон ўзининг «Китоб ас-сиққот» («Буюк инсонлар ҳақида китоб») номли асарида Исмоил ибн Иброҳим, яъни ал-Бухорийнинг отаси «Ҳамад ибн Зайд ва Моликдан ҳадислар ривоят қилган, ундан эса ироқлик олимлар ҳадислар нақл қилганлар», – дея таъкидлайди.

Манбаларда зикр қилинишича, Исмоил ўта тақводор, ҳужжўй, ҳалол бир инсон бўлган. Тарихчи Аҳийд ибн Ҳафаснинг ёзганлари бу фикримизга далилдир. «Абу Абдуллоҳ (имом ал-Бухорийнинг отаси) бандаликни бажо келтираётган чоғида уни зиёрат қилганимда, менга у: «Бор молу дунёмдан ҳаром йўл билан, шубҳали, нопок йўл билан топилган бир дирҳамни ҳам билмайман», деб илтижо қилганида менинг нафасим бўғилиб, бутун вужудим унинг улуғворлигидан ҳеч нарсадай туюлди», – деб ёзади. Мазкур китобда, шунингдек, имом ал-Бухорийнинг отасига хос бўлган яна бир қанча асл инсоний фазилатлар ва унинг алоҳида хусусиятлари ҳам кайд этилади.

Имом ал-Бухорийнинг онаси ҳам тақводор, диёнатли ва ҳар хил кароматлар соҳибаси, ғоятда оқила, фозила аёл сифатида танилган эди. Маълумки, имом ал-Бухорийнинг ёшлигида кўзи жароҳатланиб, кўриш қобилияти сусайган, ҳар қанча уринишса ҳам, табиблар уни даволай олмагандилар. Кунлардан бир куни ал-Бухорийнинг онаси тушида Иброҳим алайҳиссаломни кўрганда у зоти шариф бу мушфиқа онага қараб: «Эй, волида! Сенинг дуоларингнинг бардавомлигидан Аллоҳ

таоло ўғлингга тўлиқ кўриш қобилиятини қайтарди», – дея хитоб қилганлар. Кейин у: «Уйқумдан уйғонсам, ўғлим Муҳаммаднинг кўз нури тўлиқ қайтиб, тузалиб кетибди», – деган ривоят мавжуддир. Абу Али ал-Ғассоний деган олим: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг ёшлигида кўзи ожиз бўлиб қолган. Унинг онаси тақводор аёл бўлиб, тушида Иброҳим Халилуллоҳни кўрганда, у: «Кўп дуолар қилиб йиғлаганингдан Аллоҳ таборако ва таоло ўғлингнинг кўзини қайтарди», – деган. Она: «Эрталаб уйғонсам, Аллоҳ ўғлимга кўриш қобилиятини қайтарганини кўрдим», деган маълумот билан юқоридаги ривоятни айнан қайтаради.

Имом ал-Бухорий илм-фан ва маданият равнақида азалдан машҳур бўлган Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Мана шу муҳташам шаҳар – Бухорои шарифда 194 ҳижрий сана, шаввол ойининг 13-кунида салоту-л-жумъадан кейин (810 милодий сана, 20 июль) жами муҳаддисларнинг имоми, Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак ҳадисларига дурдонасимон сайқал бериб, уларни абадул-абад бархаёт қилган улуғ зот имом ал-Бухорий дунёга келган.

Мутафаккир Абдураҳмон Жомий машҳур муҳаддиснинг илмий-ижодий салоҳиятига юксак баҳо бериб, «Батха (Макка) ва Ясриб (Мадина)да ясалган танганинг сайқали Бухорода камолига етди», – деб ёзган эди. Маълумки, манбаларда ўрта асрларнинг бир қатор донишмандлари таваллуд топган ойлар ва кунлар тугул, ҳатто, йилларида ҳам аниқлик бўлмай, хилма-хил маълумотлар кўрсатилган ҳоллар бот-бот учрайди. Имом ал-Бухорийнинг туғилган вақти (куни, ойи, йили) аниқ келтирилишининг боиси шундаки, алломанинг ўзи ёзишича, у туғилган вақт ҳақида отаси ўз қўли билан ёзиб қўйган варақ замондошларига етиб келган.

Имом ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, боланинг тарбияси волидаси зиммасида бўлган. Бирмунча улғайиб ақли расо бўлгач, унинг қалбида исломий илмларга, айниқса, Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак ҳадисларини ўрганишга ва ёдлашга мойиллик тобора кучая боради. У даставвал Ибн ал-Муборак ва Вакийънинг ҳадисларга оид асарларини ёд олади. Имом ал-Бухорийнинг котиби, унинг асосий таснифи «Саҳиҳ» асари ровийларидан бири бўлмиш Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ шундай деб ёзади: «Ал-Бухорийнинг «Ҳадисларни ёд олиш илҳоми менга бошланғич мактабда ўқиётганимда келган эди», – деганини эшитганимда, «Ўшанда неча ёшда эдингиз?» – деб сўрадим. У «Ўн ёшда, балким ундан ҳам кичик эдим», – деб жавоб берганди». Бу мисолдан кўриниб турибдики, имом ал-Бухорий жуда ёшлигидан бошлаб ҳадисларни ёд олиб, бу машғулотга алоҳида завқ-шавқ ва кизиқиш билан қараган.

Алломанинг устозлари ҳақида гапирадиган бўлсак, у, энг аввало, ўша пайтда Бухоронинг таниқли муҳаддисларидан саналган ад-Дохилийдан сабоқ олган. Ҳадисларни ўрганиш бўйича ушбу олим ташкил этган тўгаракнинг шуҳрати кенг тарқалган бўлиб, унинг фаолияти ёйилиб улкан самаралар берган.

Кунлардан бир куни ад-Дохилий ўз одатича талабаларга сабоқ берар, ал-Бухорий ҳам бошқа толиби илмлар қатори дарс тинглаб ўтирган эди. Шунда ад-Дохилий бир ҳадис исноди ҳақида гапириб «Суфён Абу Зубайрдан, у Иброҳимдан», – деб зикр қилди. Шунда ал-Бухорий: «Абу Зубайр ҳеч вақт Иброҳимдан ривоят қилмаган», – деди ва бу билан у ад-Дохилийни бу санад хусусидаги хатодан огоҳ қилмоқни истади. Ўз шогирдидан бу гапни эшитган ад-Дохилий эса ҳайратга тушиб, дағаллик билан унинг сўзини бўлди. Ал-Бухорий ўта хотиржамлик билан «Устоз, агар ишонмасангиз

асл манбага қаранг», – деди. Ад-Дохилий манбага қараб, шогирди айтган гапнинг тўғрилигини эътироф қилиб, тан олди-ю, лекин ўша ҳадис санадини қоғозда тузатишни пайсалга солди. Рағбат юзасиданми ёки уни синаб кўриш учунми, хуллас, санадни топиб тузатиш масаласини ал-Бухорийнинг ўзига ташлади. Ташқарига чиқишгач, шогирдидан «Э, бола, бу ёғи энди қандоқ бўлади?» – деб сўради. Ал-Бухорий эса ҳеч бир куттирмай устозига жавоб қилди: «Зубайр ибн Адий Иброҳимдан ривоят қилган». Шундан кейин у (ад-Дохилий) қалам олиб ёзганини тузатди ва «Сен ҳақсан» – деди. Ал-Бухорийнинг айтишича, бу вақтда у бор-йўғи ўн бир ёшда бўлган.

Манбаларда келтирилишича, ал-Бухорийга ўн ёшидан бошлаб ҳадисларни ёд олиш илҳоми насиб этган бўлса, ёши улғайган сари бу истак тобора кучайиб, у нафақат ҳадисларни шунчаки ёд олиш, балки ёшлигидан бошлаб ҳадисларни саҳиҳ (тўғри, ишончли) ва ғайрисаҳиҳ (хато, нотўғри)ларга ажратиш, уларнинг иллатларини аниклаш, ҳадис ровийлари маълумотларининг тўғрилиги, ишончли ёки ишончсизлиги, ровийларнинг маиший ҳаёти, яшаш жойлари, туғилган ва вафот этган саналари, бир-бирлари билан ўзаро мулокотлари тафсилотини билиш, турли ровийлар келтирган ҳадисларни бир-бирига солиштириб муқояса қилиш, уларнинг бир-бирлари билан ўзаро боғликлиги ёхуд узилишлар мавжуд ҳолатлар, ҳадис илмининг яна бошқа хилма-хил муаммоларини чуқур тадқиқ этиш, ҳадисларни саралаб жамлаш ва Қуръони карим оятлари билан узвий боғлиқликда ўрганиш каби масалаларга қизиқди.

Имом ал-Бухорий ўз ватанида ва хорижий юртларда мингдан ортиқ устоз (шайх, машойих)лардан ҳадис ривоят қилгани ҳақида манбаларда аниқ кўрсатилган.

Ал-Бухорийнинг илк устозлари сифатида ўша даврда Бухорода кўзга кўринган муҳаддислардан Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Иброҳим ибн ал-Ашъас ва бошқаларни ҳам кўрсатиш лозим. Ўн олти ёшга етмасданоқ у кўпдан-кўп ҳадисларни пухта ўзлаштириб, Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг китобларини ёд олди. Тез фурсатда ал-Бухорийнинг ноёб қобилияти ва зукколиги кўпчилик уламолар томонидан, шунингдек, ал-Бухорийга устозлик қилган етук муҳаддислар томонидан ҳам эътироф этила бошланди. Бу ҳол шу даражага етдики, ҳатто, айрим таниқли олимлар ҳам ал-Бухорийнинг ўз дарсларида ҳозир бўлишидан ташвишланиб, унинг ҳузурида бирор хато ёки камчиликка йўл қўйишдан хавотирланадиган бўлиб қолдилар. Улар ўз китобларидаги хатоларни тузатиш учун ал-Бухорийга мурожаат қилардилар. Манбаларда келтирилишича, ал-Бухорий ҳадислар талабида хорижий юртларга сафарга чиқишидан олдин бир вокеа содир бўлган экан. Бу ҳақда бухоролик олим Салим ибн Мужоҳид шундай ҳикоя қилади: «Бир кун дўстим Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг уйига борган эдим, у менга «Бироз олдинроқ келганингда, етмиш минг ҳадисни ёд биладиган бир болакайни кўрар эдинг-а», – деди. Мен шу захоти орқамга қайтиб, кўчага чиқдим ва ўша болани учратиб, «Етмиш минг ҳадисни ёд биламан, дейдиган бола сенмисан?» – деб сўрасам, у «Ҳа, балким ундан ҳам ортикроғини биламан», – деди. У яна: «Мен сахобалар ва тобиъийлардан, токи уларнинг кўпларини таваллуд ва вафотлари, уларнинг масканларини аниқ билмагунимча, бирорта ҳам ҳадис ривоят қилмайман. Шунингдек, саҳобалар ва тобиъийларнинг ҳар бир ҳадисини Қуръони карим ва Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳадисларига таянган ҳолда ривоят қиламан», – деди».

Салим ибн Мужохиднинг ушбу сўзлари ҳам ал-Бухорийнинг ёшлигидан бошлаб ўзига пухта ишончи ва масъулияти бўлгани, шу туфайли эл орасида обрў-эътибор топганига далилдир. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг «Муҳаммад ибн Исмоил қачон менинг ҳузуримга кирса, ҳар доим мен ўзимни йўқотиб қўйиб, доим ундан хавотирда тураман», – деган эътирофига қўшимча, ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: «Унинг (ал-Бухорийнинг) ҳузурида хато қилиб қўйишдан у қўрқар эди», – деб бу ҳолни янада ойдинлаштиради. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий билан боғлиқ бу воқеалар ҳали ал-Бухорийнинг илми Бухородаги ўз устозлари даражасида эканидаёқ содир бўлгани, қолаверса, имом ал-Бухорий Бухородан жўнаб кетгандан кейин ал-Пойкандий у билан бошқа учрашмаганини ҳисобга олсак, таъкидламоқчи бўлган фикримиз янада аниқлашади, деб ўйлаймиз...

Азалдан муҳаддислар орасида арабча «риҳлат» истилоҳи бирор ҳадисни билиш ёки иснодни олий даражасига етказиш мақсадида йўлга чиққан инсоннинг сафарига нисбатан ишлатилар экан. Илм йўлидаги фидойилик, бу юмушга бутун вужудию акл-заковатини, бор имконию ҳимматини бахшида этиш, ақл бовар қилмас даражадаги қувваи ҳофизаси ва бошқа фазилатлари имом ал-Бухорийни ислом дунёсининг буюк алломаларидан бири сифатида танитди. Имом ал-Бухорий ривоят қилган ҳадисларнинг ровийлари кўп ҳолларда ҳатто имом Молик ва имом Абу Ҳанифанинг устозлари (шуйух) тоифасига киради. Бу фикрни кўплаб муҳаддислар бир овоздан қўллаб-қувватлаганлар.

Демак, имом ал-Бухорий ўн олти ёшга етгунча ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, улардан сабоқ олади. Мана шундан кейин исломий илмларнинг маркази, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ватани, Қуръони карим нозил бўлган мукаддас диёр – Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобаларининг маскани Ҳижози шариф томон равона бўлди. Бу хусусда имом ал-Бухорийнинг котиби Ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ зикр қилишича, ал-Бухорий доимо шундай деяр экан: «Қачонки ўн олти ёшни урганимда (сўзма-сўз «таъинту») Ибн ал-Муборак ва Вакийънинг китобларини ёд этиб, сўнгра «ана уларни», яъни асҳобу-р-рай каломларини билиб олган эдим. Сўнгра онам ва акам Аҳмад билан ҳаж ибодатини адо этиш учун сафарга жўнадим». Ал-Варроқнинг бу гапларидан маълум бўлаётирки, имом ал-Бухорий биринчи марта сафарга 825 йилда чиққан. Мана шу йили у яқинлари билан Маккаи мукаррамага етиб келиб, Ҳаж ибодатини адо этгандан сўнг онаси ва акасини Бухорога қайтариб юбориб, ўзи Маккада қолди ва бу муқаддас шаҳар машойихларининг илмий йиғинларига қатнаша бошлади. Ўша пайтда Маккада бир қанча кўзга кўринган уламолар истиқомат қилаётган бўлиб, улар ичида ҳадис илми соҳасида машҳурларидан имом Абул Валийд ибн ал-Арзақий, Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ва аллома ал-Ҳамидийларни кўрсатиш мумкин. Шунингдек, яна бир қанча таниқли олимлардан ҳам имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича сабоқ олади. Маккаи мукаррамада икки йилча яшагандан кейин у Мадинаи мунаввара томон йўл олади. Жумлаи жаҳондан илм толиблари набавий (Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳақидаги) илмларни ўрганиш учун бу мўътабар шаҳарга оқиб келардилар. Имом ал-Бухорий 827 йилда, ўн саккиз ёшида Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг равзаи мубораклари қўйилган Мадинага етиб келди. Шу пайтда шаҳарда кўзга кўринган машҳур уламолардан Иброҳим ибн ал-Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза, Абу Собит Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ, Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ал-Увайсий сингари етук олимлар фаолият кўрсатардилар. Имом ал-Бухорий ушбу уламолар билан мулоқотда

бўлиб, улардан кўпдан-кўп сабоқ олди. Ҳижози шарифга қилган бу риҳлати асносида бўлғуси аллома ўзининг дастлабки асари «Ат-Тарих ал-кабир» («Катта тарих»)нинг кораламасини тугатди. Қатор тарихчиларнинг таъкидлашича, имом ал-Бухорийнинг Ҳижоз (Макка), Мадина, Тоиф, Жиддага қилган бу риҳлати олти йил давом этган. Шу билан бирга, бу муддат узлуксиз бўлмай, имом ал-Бухорий шу вақт ичида бошқа ёндош мамлакатларга ҳам сафар қилгани қайд этилади.

Шундан кейин, ал-Бухорий Басра (Ирок) шаҳрига қараб йўл олади. Ўша пайтда Басра ҳам Шаркнинг эътиборли илмий марказларидан бири бўлиб, бу ерда, хусусан, ҳадисларни ўрганиш кенг қулоч ёйган эди. Басрада у имом Абу Осим ан-Набийл, Сафвон ибн Исо, Бадал ибн Аръара, Сулаймон ибн Ҳарб, Абул Валийд ат-Тайолисий, Аърим ва Муҳаммад ибн Синон каби уламолардан сабоқ олиб, ўз билимини оширди. Шу аснода имом ал-Бухорий Басрага хаммаси бўлиб тўрт марта бориб келди. Унинг ўзи доимо: «Басрага тўрт марта риҳлат қилганман», – деб таъкидларди. Шундан сўнг у Куфага сафар қилди ва бу шаҳарда ҳам бир неча бор бўлди. Шунингдек, Бағдодни ҳам бир неча марта зиёрат қилгани маълум. Мазкур сафарлар хусусида котиби ал-Варроқ унинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Куфа ва Бағдодга муҳаддислар билан учрашишга неча марта борганимнинг ҳисобини ҳам билмайман». Тарихчи олим ан-Нававий ўзининг «Таҳзийбу-л-асмои ва-л-луға» номли китобида имом ал-Бухорийнинг Куфадаги устоз (шуйух)ларидан қуйидагиларни зикр қилган: Абдуллоҳ ибн Мусо, Абу Наъийм Аҳмад ибн Якуб Исмоил ибн Абон, ал-Ҳасан ибн Рабийъ, Холид ибн Мухаллад, Саъийд ибн Хафас, Талақ ибн Ғунам, Умар ибн Хафас Урва, Қабийса ибн Аъқба ва Абу Ғассон. Куфанинг таниқли олимлари – устозларининг ривоятлари ишончли ва исботли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, имом ал-Бухорий улардан ҳадислар ёзиб олган. Аббосийлар халифалигининг пойтахти бўлмиш Бағдодда дунёнинг турли томонларидан келган кўплаб фозиллар тўпланган эди. Шу боисдан бўлса керак, имом ал-Бухорий ҳам, юкорида айтиб ўтганимиздек, Бағдодда бир неча марта бўлган ва у ерда катта ҳурмат билан кутиб олинган. Бу шаҳардаги устозлари имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Исо ас-Саббо, Муҳаммад ибн Соиқ, Шурайҳ ибн ан-Нуъмон ва бошқалардан сабок олган. Имом Абу Али ал-Ғассоний «Такйид ал-муҳмал» номли асарида: «Имом ал-Бухорий охирги марта (ҳаммаси бўлиб у Бағдодда саккиз марта бўлганди) Бағдодни тарк этиб қайтаётганда, имом Аҳмад ибн Ҳанбал у билан хайрлашар экан, ғоят ҳасрату алам билан: «Илм ва мухлисларни (ан-нос) ташлаб, Хуросонга кетасанми?» – деб зорланган эди. Орадан йиллар ўтиб Бухоро хокими Абу Тоҳир аз-Зуҳлий имом ал-Бухорийга қарши фитна уюштириб, уни она юрти Бухородан бадарға қилиш ниятида турли-туман бўҳтону туҳматлар тўқиганида имом ал-Бухорий Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўша сўзларини эслаб, кўп надоматлар чеккан ва «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг сўзлари маъносига энди тушундим», – деб афсусланганди.

Имом ал-Бухорий Шомда ҳам бўлиб, унда Юсуф ал-Фарйобий, Абу Наср Исҳок ибн Иброҳим ва Одам ибн Абу Ийбос Абу-л-Яман ал-Ҳакам ибн Нофиъ ва Ҳайват ибн Шурийҳ каби бир қанча машҳур олимлардан сабоқлар олди. Шундан сўнг Мисрга ўтиб, Усмон ибн ас-Соғ Саъийд ибн Абу Марям, Абдуллоҳ ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Шубайб, Асбағ ибн ал-Фараж, Саъийд ибн Абу Исо, Саъийд ибн Касир ибн Афийр, Яҳъя ибн Абдуллоҳ ибн Бакир ва шуларга ўхшаш олимлардан дарс олди. Баъзи манбаларда кўрсатилишича, имом ал-Бухорий Месопотамия

(Жазийра)га ҳам бориб, Аҳмад ибн Абу-л-Малик ал-Ҳарроний, Аҳмад ибн Язид ал-Ҳарроний, Амру ибн ал-Халаф ва Исмоил ибн Абдуллоҳ ар-Раққий каби олимлар билан мулоқотда бўлган ҳамда улардан истифода этган. Машҳур олим Тожуддин ас-Субкий эса ўзининг «Ат-Табакот аш-шофиъиййа ал-кубро» номли асарида: «Имом ал-Бухорий ал-Жазийрага бормаган ва ал-Жазийра машойихларидан қилган ривоятлари бошқаларга таянилиб (билвосита) нақл қилинади», – деб ёзади. Бундан ташқари, аллома Хуросон ва унинг Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол каби шаҳарларида ҳам неча марталаб бўлиб, машҳур олимларидан сабоқлар олди. Жумладан, Марвда Али ибн Ҳасан ибн Шақийк, Абдон, Муҳаммад ибн Мукодил ва бошқалардан, Балхда эса Маккий ибн Иброҳим, Яҳъя ибн Бишар, Муҳаммад ибн Абон, Ҳасан ибн Шужаъ, Яҳъя ибн Мусо, Қутайба каби муҳаддислардан ривоятлар қилади. Ҳиротда Аҳмад ибн Абу-л-Валийд ал-Ҳанафий, Нишопурда Яҳъя ибн Яҳъя, Башар ибн ал-Ҳакам, Исҳоқ ибн Роҳвайҳ, Муҳаммад ибн Рофиъ, Райда эса Иброҳим ибн Мусо, Воситда Ҳисон ибн Ҳисон ибн Абдуллоҳ, Саъийд ибн Абдуллоҳ ва шунга ўхшаш олимлардан ҳадислар ўрганди. Шунингдек, XV асрда ўтган йирик тарихчи Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» номли машҳур асарида ал-Бухорий Кешда ҳам анча муддат яшагани ҳақида ёзади.

Имом ал-Бухорий юқорида зикр қилинган шаҳарлар ва мамлакатларга яккаю ягона мақсад – ҳадис илми бўйича сабоқ олиш ниятида борди, бу жойлардаги таниқли олимлар билан мулоқотда бўлиб, ўз илмини муттасил бойитишга интилди. «Бағдод тарихи» номли йирик асарнинг муаллифи ал-Хатиб ал-Бағдодий ўз китобида Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Қаттон деган олимнинг имом ал-Бухорийнинг ўзи: «Мен ҳадисларни минг, эҳтимол ундан ҳам ортиқ шайху уламоларга таяниб ёздим, менинг китобимда иснодн кўрсатилмаган бирорта ҳам ҳадис йўқ, деб айтганини эшитганман», – деган сўзларини келтиради.

Тарихчилар имом ал-Бухорийнинг устозлари сони ҳақида ҳам маълумотлар келтиришган. Жумладан, олим Муҳаммад ибн Абу Ҳотамнинг ёзишича, имом ал-Бухорийнинг ўзи суҳбатларидан бирида унга: «Бир минг саксонта шайх (устоз)дан ёзганман», – деган. X асрда яшаган исфаҳонлик олим Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний (922–1005) имом ал-Бухорийнинг устозлари ҳақида махсус асар яратиб, алифбо тартибида уларни номма-ном келтиради. Ҳозирги вақтда Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи ватандошимиз, иқтидорли олим Назар Муҳаммад ал-Фарйобий таҳқиқ қилиб, кенг кўламда илмий муомалага киритган ушбу мўъжазгина рисола 1991 йили Саудия Арабистонидаги «Мактабат ал-Кавсар» матбаасида чоп этилган. Имом ал-Бухорийнинг устозлари ҳақида нисбатан муфассал маълумот берадиган ушбу манба хусусида кенгроқ тўхталиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Аввало, «Имом ал-Бухорий устозларининг исмлари» асарининг муаллифи ҳақида қисқача маълумот келтириш мақсадга мувофиқдир. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний бўлиб, ҳижрий 310 (баъзи манбаларда келтиришича, 309) йилда Исфаҳонда таваллуд топган. У йигирма ёшларидан бошлаб Нишопур, ал-Искандария (Александрия) орқали Басра, Ҳирот, Сижистон, Озарбайжонга ҳам кирмай, тўғридан-тўғри Шош (ҳозирги Тошкент)га риҳлат қилган. Ушбу сафарлардан қайтганда, ўзи билан кирк хамл (яъни қирк туяга юк бўладиган) хилма-хил китоблар келтирган. Манбаларда таъкидланишича, Қуръони карим ҳофизларидан бирортасига ҳам ал-Исфаҳоний эшитган маълумотларни (ёки хабарларни) эшитиш ва у жам қилган

маънавий бойликларни жамлаш насиб этмаган экан. Ал-Исфаҳонийнинг ўзи доимо: «Мен Шарқни ҳам, Ғарбни ҳам икки марта тавоф қилиб, айланиб чиққанман. Кимки ўз ақидавий фикрида қатъий турмай бекарорлик кўрсатиб, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа оғадиганлардан бўлиб, ҳақиқий дин аҳкомларига хилоф иш тутиб, бидъат ва хурофотга амал қиладиган бўлса, ундан бироита ҳам ҳадис эшитмаганман», – деб таъкидларди.

Ал-Исфаҳоний ҳақида ёзган ўрта аср тарихчиларининг кўпчилиги унинг «кўп таснифларнинг муаллифи» («соҳиб ат-тасонийф») деб қайд қилганлар. Тадқиқотчи Назар Муҳаммад ал-Фарйобий эса унинг қаламига мансуб йигирмага якин асарлар борлигини таъкидлаб, уларни номма-ном келтиради. Ушбу асарлардан ўндан ошиғи ҳадис ва унинг турли илмларига бағишланади. Улардан «Ҳадис», «Ал-Амолий», «Ал-Фавоид», «Маърифат ас-саҳоба», «Фатҳ ал-боб фи куна ва-л-алқаб», «Шурут ал-аимма», «Китоб ат-тарих», «Китоб асмои ас-саҳоба» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Муаллифнинг ақидага бағишланган асарлари ҳам ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Улардан «Китобу-р-радд аъло-л-жаҳмиййин», «Китоб ас-сифот», «Китоб ан-нафс ва-р-рух», «Ан-Носих ва-л-мансух» ва бошқаларни келтириш кифоядир. Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний 395/1005 йилда вафот этиб, Исфаҳондаги Дуккабоз кабристонига дафн қилинган.

Муаллифнинг «Имом ал-Бухорий устозларининг исмлари» асари ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмай, атиги 16 варақдан иборат қўлёзма чиройли насх хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифада 17 сатр бўлиб, бағдодлик хаттот Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ибн Муҳаммад Али ибн ал-Иброҳим томонидан олти юз ўттиз иккинчи ҳижрий йилнинг ўн тўққизинчи шавволи, жума кунида Дамашқ Жоме масжидида кўчирилган, илмий жиҳатдан ғоятда қимматлидир. Ушбу китобда имом ал-Бухорий ўзининг шоҳ асари «Саҳиҳ ал-Бухорий»да келтирган уч юз олти ҳадис ровийларининг исми шарифлари алифбо тартибида тўлиқ ҳолда зикр қилинади. Шунингдек, уларнинг кўпчилиги ҳақида асли қайси шаҳардан келиб чиққани, лақаби ёки куняси, аксариятининг эса қайси шаҳарда қачон вафот этгани тўғрисида аниқ маълумотлар келтирилади. Фикримизнинг исботи сифатида мазкур асардан бир неча мисоллар келтирамиз:

«Аюб ибн Сулаймон ибн Билол Мавли Абдуллоҳ ибн Аби Атийқ, асли Мадина шаҳридан, 224 ҳижрий йилда вафот этган; Иброҳим ибн Ҳамза ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ аз-Зубайр ибн ал-Авом аз-Зубайрий 230 ҳижрий санада Мадинада вафот этган бўлиб, кўпинча, Абу Исҳоқ куняси билан аталарди; Аҳмад ибн Исҳоқ ибн ал-Ҳусайн, Абу Исҳоқ ас-Сулламий, у ас-Сурморий номи билан танилган бўлиб, Бухоро қишлоғидан эди; Аҳмад ибн Абу Ража – асл исми Абдуллоҳ ибн Аюб ал-Ҳаравий Абу ал-Валийд. Имом ал-Бухорий ҳадисларни ундан Бухорода пайтида ёзиб олган; Аҳмад ибн Манийъ ибн Абдурраҳмон, Абу Жаъфар ал-Бағавий – у Бағдодда яшаган. У Ҳусайндан ривоят қилади. Уни ал-Қаббоний деб ҳам атардилар. Имом ал-Бухорий ундан атиги битта ҳадис ривоят қилган; Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ибн Исо ал-Ҳумайдий – Абу Бакр куняси билан танилган бўлиб, Макка аҳлидан. Вафоти икки юз ўн тўққизинчи ҳижрий йил; Муҳаммад ибн Юсуф Абу Аҳмад ал-Бухорий Пойканд аҳлидан».

Мана шу тариқа ушбу китобда имом ал-Бухорий ҳадис эшитган 306 ровий ҳақида маълумотлар келтирилади. Бу адад, албатта, буюк аллома ҳадис эшитган ровийларнинг бир қисмидир. Аслида, у, юқорида айтилганидек, жуда кўп ровийлардан ҳадис эшитиб, ёзиб олган.

Ҳадисшуносликда яна бир муҳим соҳа бўлмиш иллатли ҳадисларни аниқлаш ғоятда масъулиятли ва мураккаб ишлардан ҳисобланади. Муҳаддис ҳадис илмига оид барча тартибот ва услубларни мукаммал билиш билан бир қаторда, ровийларнинг туғилган ва вафот этган вақтлари, ҳадисни кимдан эшитиб, кимдан ривоят қилаётгани, эшитган ибора ва алфозларининг аниқлигини тўла-тўкис эгаллаган бўлиши керак. Шу боисдан ҳам муҳаддисларнинг кўпчилиги бу жиҳатларни тўла-тўкис эгаллаш – ҳадис илмида энг жиддий муаммо ва айни вақтда ўта шарафли масъулият деб ҳисоблайдилар. Ҳадисни ёдлаб уларни мукаммал идрок қилган ва бу борада талаб этиладиган бошқа тажрибаларга эга бўлган, ҳадислар хусусида узил-кесил гапиришга ҳақли ҳисобланганлар фақат Али ибн ал-Мадийний, Якуб ибн Шайба, Аҳмад ибн Ҳанбал, ал-Бухорий, Абу Ҳотам, Абу Зурьа, Ад-Доракутний ва уларга эргашган бир неча муҳаддислар ҳисобланишади. Бу ўринда Али ибн ал-Мадийнийнинг куйидаги сўзларини келтириб, иллатли ҳадисларни аниқлаш қанчалик қийин ва мураккаб эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз: «Менинг ўзим билган бир ҳадиснинг иллатини аниқлашдан кўра янги, аввал билмаган йигирмата ҳадис ёзиб олишим мен учун осондир». Дарҳақиқат, ҳадисларда, гарчанд, зоҳиран ўзаро боғлиқлик бўлса-да, уларни исноди жиҳатидан дастлабки ровийга бекаму кўст улаш ёки узилиш билан етказиш, ёки бир ҳадис ибораларини иккинчи бир ҳадис сўзлари билан аралаштириб юбормаслик ёхуд ўнлаб ровийлардан бирининг нуқсонини аниқлаш жуда қийин ва машаққатли юмушдир. Мана шу зайлдаги тўлиқ имкониятга ва ҳар томонлама мукаммал ахборотга эга бўлмаганлар, табиийки, ҳадис илмида бирор ютуққа эришиши амри маҳол эди. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, имом ал-Бухорий мукаммал эгаллаган буюк санъатлардан бири бу – иллатли ҳадисларни аниқлаш бўлган. Имом ал-Бухорийнинг замондоши олим ал-Ҳофиз Аҳмад ибн Ҳамдун бундай эслайди: «Усмон ибн Абу Саъийд ибн Марвоннинг жанозаси пайтида Муҳаммад ибн Яҳъя аз-Зуҳлий ал-Бухорийдан ровийлар исмлари ва иллатли ҳадислар ҳақида савол сўраганида ал-Бухорий гўёки у «қул ҳува Аллоҳу аҳад»ни ёддан ўқиётгандек – мерганнинг бехато ўқи мисоли тўғри жавоб қилганини кўргандим».

Мавриди келганда шуни айтиш керакки, мана шу даврда, яъни IX асрда Нишопурда илм-фан, айниқса, ҳадис илми ниҳоятда тараққий қилиб, унда имом ал-Бухорий, имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, имом ат-Термизий ва бошқа бир қатор буюк муҳаддислар йиғилган эди. Улар шаҳарда фаолият кўрсатадиган мадрасаларда ёшларга ҳадис илмидан дарс берардилар. Бу буюк муҳаддислар орасида илмий мунозара ва баҳслар жуда кўп бўлган. Имом ал-Бухорий ҳадис соҳасидаги ўз илми ва салоҳияти, айниқса, иллатли ҳадисларни аниқлаш маҳорати билан барчани қойил қолдирган, муҳаддисларнинг ҳаммаси унга бир овоздан тан берган. Имом ал-Бухорий масжидларда, оммавий илмий йиғинларда ҳам иштирок этган. Ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан бири саналган Муслим ибн ал-Ҳажжож имом ал-Бухорийнинг чуқур билимига тан бериб, унга самимий равишда: «Сизни фақат ҳасадгўйларгина кўра олмайди. Менинг имоним комилки, сиздек буюк олим жумлаи жаҳонда йўқ», – деб хитоб қилган.

Имом ал-Бухорийнинг иллатли ҳадисларни билишдаги беназир маҳорати, мукаммал илми ва қобилияти борасида унинг замондошлари кўп қимматли фикрларни қолдирганлар. Иллатли ҳадисларга атаб махсус асар ёзган имом ат-Термизий ўз асари «Китоб ал-илал»да: «Ҳадислар, ровийлар, улар тарихларидаги иллатлар хусу-

сидаги фикрларим имом ал-Бухорийнинг «Китоб ат-тарих» асаридан фойдаланганларим, улардан яна кўпроғини Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий билан қилган илмий мунозараларим пайтида олганман, шунингдек, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон, Абу Зуръадан ҳам фойдаландим-у, лекин барибир, кўпроғи Муҳаммад ал-Бухорийдан, камроғи эса Абдуллоҳ билан Абу Зуръадандир», – деб эътироф этган. Яна имом ат-Термизий: «Иллатли ҳадисларни ва иснодларни аниқ билишда Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра устун бўлган бирорта олимни кўрмадим», – деб алоҳида таъкидлаган.

Имом ал-Бухорий иштирок этган илмий мажлисларнинг бирида ўз замонасининг етук олимларидан саналган ал-Фарйобий санади қуйидагича бўлган бир ҳадис ҳақида гапириб: «Суфён Абу Урвадан, у Абу-л-Хаттобдан, у Абу Ҳамзадан», – деди. Мажлисда ҳозир бўлганларнинг бирортаси ҳам Суфёндан бошқаларнинг ким бўлганини аниқ билмади, чунки бу ўринда уларнинг фақат кунялари (Абду-л-Хаттоб, Абу Ҳамза) айтилган эди. Шунда Муҳаммад ал-Бухорий вазминлик билан: «Абу Урва бу – Муаммар ибн Рошид, Абу-л-Хаттоб эса Қатода ибн Даома, Абу Ҳамза бўлса, Анас ибн Моликдир. Буюкларнинг ишлари инқилобий тусда улуғвор бўлганлиги учун ҳам улар фақат кунялари билан айтилганлар», – деди.

Ҳадис ривоятидаги ноқислик ва уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш масалалари саҳобалар давридан бошланиб, ўша пайтданоқ ҳадисларни ёзиб олишда бу масалага алоҳида эътибор берилган. Чунончи, саҳобаларнинг ўзлари ривоят қилган ҳадисларда ҳам иллатли ҳадислар учраган ҳоллар аниқланган эди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафотидан кейин вақт жиҳатидан муддат кам ўтгани, ҳадисларни нақл қилишда воситаларнинг озлиги туфайли дастлабки пайтларда бунга эҳтиёж унчалик катта бўлмаганди. Ривоятда иштирокчилар сони кўпайиб, вақт ўта борган сари ровийларнинг иллатини аниқлашга тобора зарурат кучайди. Ҳадис илмида ҳам, муҳаддислар орасида ҳам бу масала муҳим аҳамият касб эта бошлади. Ҳадис ровийларига нисбатан алоҳида диққат-эътибор, чуқур муносабат билан қаралиб, ҳар хил услубу қоидалар яратилди. Масалан, кайси ҳолатларда замондошларнинг иллати (жарҳи) қабул қилинмайдию, қайси бир ҳолатларда қабул қилинади каби аниқ йўл-йўриқлар ишлаб чиқилди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳадисларда иллат масаласи муҳим аҳамият касб этиб, у билан шуғулланадиганлардан пок диёнат ва тақводорлик, қобилият талаб қилинади. Имом ал-Бухорий бу соҳада ўзига асосий дастуруламал қилиб олган эҳтиёткорлик маслаги унинг диёнат, имон-ихлос ва художўйликда юксак даражага эришганини кўрсатади.

Имом ал-Бухорийнинг иллатли ҳадислар ҳақидаги мулоҳазалари ғоят мутавозе ва одоб-ахлоқ доирасида бўлиб, муносабатлар «уни шундай қолдирганлар (таракаху), «у ташлаб кетилган» (матрук), «тушириб қолдирилган» (соқит), «бу ҳақда ўзгача бир фикр-мулоҳаза ҳам бор», «бу хусусда аввал ўтганлар ҳеч нарса демаганлар» ва шунга ўхшаш беозор, оддий ва самимий иборалардан ташкил топган. Жуда камдан-кам ҳолларда имом ал-Бухорий бирон одамга нисбатан «у ичидан ўйлаб чиққан (уйдирмачи)» ёки «каззоб» деярди, иллатли ҳадислар масаласида ал-Бухорий ишлатган энг қаттиқ айблов «ҳадисни инкор қилувчи» («мункир ал-ҳадис») деган ибора бўларди. Ҳадис илмида шу қоида одат тусига кирдики, агар имом ал-Бухорий бирон ровий ҳақида «у-мункир ал-ҳадис» деса, ундан ҳеч вақт ҳадис ривоят қилинмасди. Бу хусус-

да Ибн ал-Қаттон имом ал-Бухорийнинг ушбу сўзларини келтиради: «У (ал-Бухорий) унга: «Ҳар қандай киши ҳақида «у мункир ал-ҳадис» деган бўлсам, бас, ундан хеч вақт ҳадис ривоят қилинмайди», – деган.

Имом ал-Бухорий устозларининг сони кўп бўлиб, улардан бирининг исми «Мусаддид» (луғавий маъноси «тўғри йўлга бошловчи») эди. Ал-Бухорий унга қаттиқ ишониб: «Мусаддид – ўз исмига монанд тўғри йўлга бошловчидир. Китобларим ўзимда бўладими ёки унда бўладими – менга фарқи йўқ», – деб доимо такрорлар эди. Ушбу таъкиддан аён бўлаётирки, имом ал-Бухорий ўз китоблари муҳофазасига алоҳида аҳамият берган. У бу масалага, бамисоли ҳадис ривоятига эътибор берган-дек, алоҳида эътибор билан қараган. Шунингдек, улар қандай одамларнинг қўлида сақланишига ҳам жиддий қараган. Ўз китоблари ҳар қандай кимсанинг қўлига тушиб қолишига бефарқ бўлмаган.

Имом ал-Бухорий бутун фаолияти давомида ҳам илмий, имкони бўлса, моддий жиҳатдан одамларга, яъни Аллоҳнинг бандаларига бирор наф етказишни ўзининг асосий мақсади қилиб қўйган эди. У доимо илм аҳларию илм толибларига, ҳатто устозлар (аш-шуйух) ва муҳаддисларга ҳам моддий ёрдам кўрсатарди. Тижорат килганда ҳар сафар ўзи кўраётган даромаддан, яъни фойдасидан беш юз дирҳамни фақиру мискинларга, илм толибларига сарфларди. Толиби илмларга маълум маблағлар (маошлар) ажратиб, уларни алоҳида қизиқишу завқ-шавқ билан Пайғамбаримиз (с.а.в.) илмларини (ҳадиси шарифларини) ўрганишга рағбатлантирарди, аҳли илмга нисбатан ғоятда кўп эҳсон кўрсатарди. Айни вақтда имом ал-Бухорий ўз шахсий ҳаётида, ейиш-ичишда ва кийинишда сира хам дабдаба ва беҳуда сарфу харажатларга йўл қўймасди, сабр-токат ва қаноат, чидамлилик унинг учун одат тусидаги бир ҳол эди.

Имом ал-Бухорий ғоятда беғубор, халол-покиза, диёнатли инсон бўлиб, ғийбату ноҳакликлардан узоқ бир киши бўлган. У доимо: «Ғийбат қилиш ҳаром эканини билганимдан бошлаб, ҳеч қачон бирор киши ҳақида ғийбат гапирмаганман», – деб таъкидларди.

Имом ал-Бухорийнинг энг улуғ фазилатларидан яна бири у таассуб (мутаассиблик)нинг ҳар қандай кўринишларидан узоқ бўлганидир. Унинг шох асари «Саҳиҳ ал-Бухорий» билан чуқурроқ танишилса, ал-Бухорийнинг ўз китобидаги маълумотларга ниҳоятда катта синчковлик ва эҳтиёткорлик билан ёндашганини кўрамиз. Қанчадан-қанча машаққатлар билан тўпланган ҳадисларининг саҳиҳлигига тўла ишонч ҳосил қилиб, обдон текширгандан кейингина ўз асарига киритганлиги бу фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Имом ал-Бухорийнинг «Саҳиҳ» асари ҳақида гапирар эканмиз, шуни ҳам қайд қилиш керакки, ушбу китобнинг саҳиҳ исноднларида аҳли суннага мансуб бўлмаган ровийлар ҳам учрайди. Ал-Бухорий муҳаддисларда ҳадисларга бўлган катта меҳр ва интилиш ҳамда унга қатъий амал қилиш ҳар қандай таҳсинга сазовор, деб ҳисобларди. Бу масала ғоятда муҳим бўлиб, бу хусусда баъзи муҳаддисларнинг ўзлари ҳам фикр-мулоҳаза билдирганлар. Жумладан, имом Аҳмад ибн Ҳанбал: «Ўзим амал қилмаган битта ҳам ҳадисни китобга олмаганман», – деб таъкидлаган бўлса, ўз даврининг йирик муҳаддисларидан бири саналган Вакий ибн ал-Жарроҳ: «Агар бирор ҳадисни ёдлашни истасанг, энг аввало, унга амал қил», – деган. Яна бир муҳаддис Иброҳим ибн Исмоил эса: «Ҳадисларни ёдлашда, энг аввало, унга амал қилиш йўлидан фойдаланардик», – деб таъкидлаган, аллома ас-Суютий ўзининг «Ат-Тадрийб» номли асарида бу жараённи қуйидагича ифодалайди: «Ибо-

датлар, одоб-ахлоқ, фазилатлар, солиҳ аъмоллар хусусида эшитган ҳадислардан самарали фойдаланиш лозим. Бу, биринчидан, ушбу ҳадиснинг закоти; иккинчидан эса, уни ёдлаш учун яхши омилдир».

Имом ал-Бухорий яшаган даврда Холид ибн Аҳмад аз-Зуҳлий Тоҳирийлар томонидан бўлиб, Бухоронинг амири сифатида салтанат юритарди. Хорижий юртларга қилган узоқ йил давом этган сафаридан қайтиб, имом ал-Бухорий ўз она юрти Бухорода ўрнашгач, унинг шону шуҳрати чор атрофга тарқаб, кўплаб ҳадис толиблари тўда-тўда бўлишиб, аллома ҳузурига кела бошлагач, Холид ибн Аҳмад аз-Зуҳлий улар билан гарчанд мазҳабий масалаларда бир қадар мухолафатда бўлса-да, уларнинг ривоятларини ташлаб кетмасдан китобига киритган. Фақат шу шарт биланки, улар бидъатга даъват қилмайдиган, ёлғон-яшиқ ривоятларни тарқатмайдиган, ҳар қандай ҳолатда ҳам, сохта (ёлғон) аралашишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмайдиган кишилар бўлиши талаб қилинган. Шу боисдан ҳам, имом ал-Бухорийнинг ровийларига назар солсак, улардан баъзилари шиа тамғаси билан кўрсатилган бўлиб, аллома уларнинг ривоятини ҳам «Саҳиҳ» китобига киритган.

Ҳадислардаги ноқисликларга алохида эътибор бергани каби, имом ал-Бухорий ровийларнинг ибратли, гўзал фазилатларини уруғлаб кўрсатишга ҳам катта аҳамият берган. Агар келтирган ривоятлари тўғри бўлса, ровийларнинг ҳақиқий тавсифларию адолатли ишларини батафсил зикр қилган.

Манбаларда келтирилишича, имом ал-Бухорий ўз илмий-ижодий фаолияти даврида йигирмадан ортиқ асарлар яратган. Улар қуйидагилардан иборат: «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ», «Ал-Адаб ал-муфрад», «Китоб ал-куна», «Китоб ал-фавоид», «Жузъ рафъ ал-йаддайн», «Ат-Тарих ал-кабир», «Ат-Тарих ал-авсат», «Ат-Тарих ас-сағир», «Ал-Жомиъ ал-кабир», «Халқ афъол ал-ибод», «Китоб аз-зуафо ас-сағир», «Ал-Муснад ал-кабир», «Ат-Тафсир ал-кабир», «Китоб ал-ҳиба», «Асомий ас-саҳоба», «Китоб ул-вуҳдон», «Китоб ал-мабсут», «Китоб ал-илал», «Бирр ал-волидайн», «Китоб ал-ашрибати», «Қазойо ас-саҳоба ва-т-тобиъйн», «Китоб ар-Риқоқ», «Ал-Жомиъ ас-сағир фи-л-ҳадис», «Ал-Қироату халф ал-имом».

Имом ал-Бухорий ҳақида ёзган муаррихлар ва солномачилар унинг хуснихулқлари ва маҳосинларини зикр қилганларида, албатта, унинг қувваи ҳофизаси ва хотирасининг кучлилигини алоҳида таъкидлаб кўрсатадилар.

Чунончи, манбаларда имом ал-Бухорий хотирасининг кучи хусусида кўпдан-кўп қизиқарли ривоятлар келтирилади. Таъкидлаганимиздек, унинг устозлари Муҳаммад ал-Бухорийнинг ёшлигидан Аллоҳ таоло ато қилган ноёб иқтидори ва қувваи ҳофизасини сезиб, унга якдиллик билан тан берганлар. Ёшлигидаёқ унинг ҳақида «ғоятда фозил инсон бўлади», «довруғи эл орасида достон зот бўлиб чикади», деб айтган башоратлари тарих китобларида битилган.

Буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизий: «Имом ал-Бухорий эл орасида танила бошлагач, Абдуллоҳ ибн Мунир: «Э, Абу Абдуллоҳ! Аллоҳ сени бу умматнинг зийнати қилиб яратган!» – деган фикрини келтиради. Ат-Термизий яна: «Аллоҳ таоло унинг барча хоҳишини мустажоб қилиб яратган эди», – деб таъкидлайди. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий қуйидагича ҳикоя қилади: «Холид ибн Исмоил шундай деган эди: Басра машойихлари хусусида имом ал-Бухорий билан бизнинг фикримизда кўпинча ихтилоф бўларди. Шу пайтда у ўспирин бола бўлиб, ҳадисларни сира ёзмасди. Шу зайлда ўн олти кун ўтгач, у бизга: жуда кўп ҳадис эшитиб ёзиб олдинглар,

қани менга кўрсатинглар-чи, қанча ҳадис ёзиб олибсизлар, деди. Ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан зиёд ҳадис ёзган эканмиз. Ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтиб берди, ҳатто ёзган ҳадисларимизнинг кўпларидаги хатоларни унинг ёддан айтганларига қараб тузатиб ҳам олдик». Олим Муҳаммад ибн ал-Азҳар ас-Сижистоний «Биз аллома Сулаймон ибн Харабдан ҳадис илмидан сабоқ олардик. Ал-Бухорий ҳам биз билан бирга ҳадис эшитарди-ю, лекин сира ёзмасди. Нега у ёзмаётир? – деб сўраганлар: «Ўз юрти Бухорога қайтгач, ёдидан ёзади», – деб жавоб олгандилар». Ушбу Сулаймон ибн Хараб ўз замонининг машҳур алломаси ва ҳадис ҳофизларидан ҳисобланиб, Маккаи мукаррамада кози ҳам бўлган. Унинг хотираси ғоятда кучли бўлиб, ҳеч бир китоб-дафтарга боқмай, ўн минглаб ҳадисни ёддан ривоят қилган. Абу Ҳотам шундай ҳикоя қилади: «Мен Бағдодда Сулаймон ибн Харабнинг дарсларидан сабоқ олганман. Унинг сабоғини олганларнинг сони қирқ мингдан ҳам ошиб кетган бўлиб, у ҳижрий 224 йилда вафот этган. Имом ал-Бухорий ҳам унинг шогирдларидан ҳисобланарди. Фазлу камолининг шунчалик буюк бўлишига қарамасдан, у ал-Бухорийдан «Сен бизга Шуъабанинг хатосини тушунтириб бер», – деб илтимос қиларди. Ҳифзу заковат, идроку тафаккурдан раббоний (илоҳий) бир ноёб қобилият ва истеъдод Имом ал-Бухорийга ато этилгандики, ҳатто унга устозлари томонидан ҳам юксак иззат-икром ва ҳурмат кўрсатилиб, кўп муҳаддислар унинг ҳузурида дарс ўтишдан ҳам хижолат бўлиб, ҳайиқиб турганлар». Шу хусусда Фатҳ ибн Нуҳ ан-Найсобурийнинг: «Али ибн ал-Мадийнийнинг дарсида ҳозир бўлганимда Муҳаммад ал-Бухорий унинг ўнг томонида ўтирганини кўрдим. Устоз ҳар бир ҳадисни зикр қилганида ҳурмат бажо келтириб, ал-Бухорий томонига оҳиста бурилиб қўяр эди», – деб ёзиши устозларининг имом ал-Бухорийга ҳурмат-эътибори алоҳида бўлганидан яққол далолатдир.

Кўпгина манбалар ва тарих китобларида имом ал-Бухорийнинг ақл-заковати ва қувваи ҳофизасини синаш мақсадида қилинган имтиҳон (синов) хусусида аниқ маълумотлар зикр қилинган. Жумладан, шундай жиддий бир имтиҳон Бағдодда Дор ал-хилофат (Халифалик уйи)да Бағдод уламолари томонидан уюштирилган. Бағдодлик олим Абу Бакр ал-Калузоний (ваф. 249 ҳ.): «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга ўхшаш ҳеч бир олимни кўрмадим. Бирор илмга оид ҳар қандай китобни олиб синчиклаб мутолаа қиларди-да, унда келтирилган барча ҳадисларни бир мартанинг ўзидаёқ ёдлаб оларди», – деб ёзган.

Қачонки имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича мукаммалликка эга бўлиб, илмий мажлислар, сабоқлар бера бошлагач ва унинг бу тарздаги мажлислари довруғи ҳар тарафга тарқаб, эл орасида ёйилгач, илм толибларию аҳли дониш бу сабоқларга шунчалик кўп ёғилиб кела бошладики, мажлисларга одамлар сиғмай кетарди. Бу тартибдаги илмий мажлислар Басра, Бағдод, Ҳижоз, Балх каби шаҳарларда уюштирилиб, аллома умрининг охирларида ўз ватани Бухорода хам ҳадислардан дарс берганди.

Имом ал-Бухорий шогирдлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар сонсиз-саноксиз кўп бўлган. Бу хусусда олим Ал-Фирабрий: «Бевосита имом ал-Бухорийнинг ўзидан тўқсон минг одам ҳадис эшитган», – деб ёзади. Муаррихлару муҳаддисларнинг ёзишларича, ҳатто ал-Бухорийдан сабоқ олиб, ундан истифода қилганлар орасида унинг машҳур устозлари хам бўлган. Улар доимо ал-Бухорийнинг илмий мажлисларида ҳозир бўлардилар. Улардан Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Абдуллоҳ ибн Мунир, Исҳоқ ибн Аҳмад ас-Сарморий, Муҳаммад ибн Халаф, Ибн Қутайба ва

бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буларнинг ҳаммалари ҳам ўз даврининг фазилатли, илми комил олимлари ҳисобланарди. Шундай улуғ мартабага эга бўлишларига қарамай, улар ал-Бухорийдан зарур сабоқларни олганлар.

Ёши имом ал-Бухорийга тенгқур бўлиб, унга таянган ва дўсти фазлу камолининг юксаклигини тан олиб, унинг илмий мажлисларида қатнашган буюк олимлардан имом Абу Зуръа ар-Розий, Абу Ҳотам ар-Розий, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абдуллоҳ ибн Мутийн, Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Зийрак ал-Форсий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хазийма, ал-Қосим ибн Закариё, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Хадрамий, Муҳаммад ибн Қутайба, Абу Бакр ал-Аъйин ва бошқа кўпчиликни кўрсатиш мумкин. Мазкур олимлар рижол (ровийлар), тарих, ҳадис, жарҳ (иллатли ҳадислар), таъдийл илмлари бўйича ўз даврининг буюк алломалари эди.

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари орасида шон-шуҳратда юксакликка етишиб, буюк шарафга муяссар бўлган, исломий илмлар – илм ал-ҳадис ва фиқҳнинг асосий жиҳатларини мукаммал билганлардан «Ас-Саҳиҳ» китобининг муаллифи имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, «Сунан» китобининг соҳиби имом Абдурраҳмон ан-Насоий, «Ал-Жомиъ» асарининг соҳиби имом Абу Исо ат-Термизий, исломий илмлар бўйича қатор таснифотларнинг муаллифи имом Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, имом ад-Доримий, машҳур фақийҳ, «Ас-Саҳиҳ» номли асарнинг соҳиби имом Ибн Хузайма ва бошқалар ҳам бор эди. Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари бўлган ушбу алломалар ўз даврининг йирик муҳаддислари ва фиқҳ олимлари бўлиб етишдилар.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

ИМОМ АД-ДОРИМИЙ
(798–869)

Юртимиздан чиққан буюк муҳаддислардан яна бири имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ибн Абдусамад ат-Тамимий ас-Самарқандий ад-Доримийдир. Имом ад-Доримий ҳақидаги маълумотларни, асосан, ўрта асрларда яшаган машҳур араб муаллифларининг асарларида учратамиз. Мана шу асарлар жумласидан ал-Хатийб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи»), Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Сийар аълом ан-нубало» («Олийжаноб алломалар сийратлари»), «Тазкират ал-ҳуффоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира»), ибн ал-Имод ал-Ҳанбалийнинг «Шазарат аз-заҳаб фи ахбори ман заҳаб» («Дунёдан ўтиб кетганлар ҳақида олтин парчалар»), Нажмуддин Умар ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарканд олимлари ҳақида қанддек (ширин) китоб») кабиларни кўрсатиш мумкин. Мана шу асарлардаги маълумотлардан маълум бўладики, ад-Доримий 181/798 йилда Самарқанднинг қадимий мавзеларидан бири Доримда таваллуд топган.

Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ад-Доримий ёшлик чоғларидан бошлаб фавқулодда акл-заковати, ўткир зеҳни, айниқса, қувваи ҳофизасининг ўта кучлилиги билан барчани ҳайратга солган. Унинг ғайритабиий иктидори ва алоҳида салоҳияти хусусида халқ орасида бир қанча ривоятлар юрганлиги ҳақида ҳам манбаларда қайд қилинади.

3007/1

У диний ва дунёвий фанлар, айниқса, ҳадис илми буйича дастлабки билимни ўз юрти Самарқандда олиб, сўнгра ўша даврда илм-фан ва маданият тараққий қилган марказлар – Қоҳира, Дамашқ, Бағдод, Макка, Мадина, шунингдек, Хуросоннинг турли шаҳарларидаги таниқли олимлар ёрдамида мукаммаллаштиради. Бир неча йил давом этган илмий сафарлари давомида имом ад-Доримий Язид ибн Хорун ал-Воситий, Убайдуллоҳ ибн Мусо Абу-л-Муғийра ал-Фирёбий, Абдусамад ибн Абдулвори, Яҳё ибн Ҳасан, ал-Асвад ибн Омир, Бишр ибн Умар аз-Захроний ва бошқа кўпдан-кўп етук муҳаддислардан ҳадислар ўрганади. Илм йўлидаги бетиним саъй-ҳаракатлари ва изланишлари натижасида ад-Доримий ҳадис, тафсир ва фиқҳ илмларининг атоқли алломаси даражасига кўтарилади.

Имом ад-Доримий, айниқса, йирик ҳадисшунос олим сифатида катта шуҳрат қозонган. У ҳақда ёзган муаллифларнинг аксарияти имом ад-Доримийнинг «Самарқандда ҳадис ва-л-осор (археология) илмларининг равнақ топишида улкан ҳиссаси бор», – деб якдиллик билан таъкидлаганлар. Ўз даврининг илм аҳли орасида бекиёс обрў-эътиборга эга бўлган имом ад-Доримий бир қанча муддат Самарқандда шайх ул-ислом бўлган. Шунингдек, манбаларда таъкидланишича, табиатан вазмин, адолатпарвар ва ҳақиқатгўй, инсоф ва диёнати баркамол, ҳар қандай вазиятда ақл-идрок, чуқур тафаккур ва мулоҳаза билан иш юритгани боис имом ад-Доримий ҳазратлари султон томонидан Самарқанднинг Қозикалони (Бош қози) лавозимига таклиф қилинади. Аллома аввалига рад жавобини берса-да, лекин султон ўз фикрида қатъий туриб олгач, рози бўлади. Бироқ қозихонада атиги битта иш кўрилгач, у ўзини ушбу лавозимдан озод этишларини илтимос қилади ва пировардида унинг илтимоси қондирилади.

Имом ад-Доримийнинг илмий-маънавий меросини «Ал-Муснад», «Ат-Тафсир», «Ал-Жомиъ», «Ас-Сулосиёт фи-л-ҳадис», «Китоб ас-сунна фи-л-ҳадис» ва «Китоб савм ал-мустоҳозотий ва-л-мутахаййирот» каби асарлари ташкил қилади. Алломанинг энг машҳур асари, шубҳасиз, «Ал-Муснад» бўлиб, бу асар «Сунан ад-Доримий» номи билан машҳур. Асар икки жилддан иборат ҳолда 1996 йилда Ливаннинг пойтахти Байрутдаги «Дор ал-кутуб ал-илмия» матбаасида чоп этилган. Ушбу икки жилдли асар муқаддима ва йигирма уч китобдан иборат. Ўз навбатида, ҳар бир китоб ҳам кўп сонли (жами эллик еттита) боблардан ташкил топган. Эътиборли томони шундаки, имом ад-Доримий «Сунан»ида келтирган ҳадислардан деярли у яшаган даврда фаолият кўрсатган буюк муҳаддислар ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд ас-Сижистоний, ат-Термизий, ан-Насаий, ибн Можа ва бошқа кўплаб таниқли ҳадисшунослар ўз асарларида фойдаланганлар. Масалан, имом ад-Доримий асарида келтирилган «Ҳовлисида хурмо дарахти бор хонадон аҳли ҳеч қачон оч қолмайди» ёки «Энг яхши нонхуруш сиркадир» каби ҳадисларни юқорида номлари зикр этилган кўпчилик муҳаддислар имом ад-Доримийдан ривоят қиладилар.

Имом ад-Доримий ҳадис илмининг султони Имом ал-Бухорий ҳазратларидан атиги ўн уч ёш катта бўлган. Улар айни бир вақтда, яъни тўққизинчи асрда ҳадислар билан астойдил шуғулланганлар. Шу боис, бу иккала буюк муҳаддис бир-бирларини шахсан билганлар. Ҳатто, айтиш мумкинки, улар ўзаро яқин илмий муносабатда бўлишган. Бу фикримизга далил тарикасида тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Сийар аълом ан-нубало» номли асарида келтирилган қуйидаги маълумотни кўрсатиш мумкин. «Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф шундай деган: «Бир кун устоз

Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг ҳузурларида ўтирган эдик. Шу пайт устозга бир мактуб келтирдиларки, унда Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ад-Доримийнинг вафоти (у имом ал-Бухорийдан атиги бир йил олдинроқ – 869 йилда вафот этган) ҳақида хабар қилинган экан. Бу ноҳуш хабардан устоз чуқур қайғуга ботиб, бошини қуйи эгдилар. Бир муддатдан кейин бошини кўтариб, кўзлари лиммо-лим ёшга тўлган ҳолда ҳасрату ғамгинлик билан: «Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рожиъун» («Биз ҳаммамиз Аллоҳга мансубмиз ва, албатта, унга қайтажакмиз») оятини айтиб: «Сенинг тирик бўлишинг учун дўстлар ҳаммаси жонларини фидо қилишга тайёр эдилар-ку», – деб юзларига дуои фотиҳа тортдилар». Мана шу мухтасар лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, имом ал-Бухорийнинг аллома имом ад-Доримийга нисбатан эҳтироми чексиз бўлган.

Мавриди келганда айтиш керакки, имом ад-Доримий даҳосига ўз вактида кўплаб машҳур олимлар юксак баҳо берганлар. Абу Шаддод исмли муҳаддис: «Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Доримий ҳадис илмида бамисоли бир денгиз эди», – деб таъкидлаган бўлса, Муҳаммад ибн Бушор исмли таниқли олим: «Номи чиққан Қуръон ҳофизлари дунёда тўртта: Райда Абу Зурьа, Нишопурда Муслим ибн ал-Ҳажжож, Самарқандда Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ад-Доримий, Бухорода Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий», – деган. Йирик ҳадисшунос олим Абдураҳмон ибн Аби Ҳотим отасидан ривоят қилиб: «Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ад-Доримий ўз замонидаги барча донишмандларнинг пешвоси бўлган», – деб ёзган.

Демак, бундан ўн икки аср мукаддам яшаб ўтган улуғ ватандошимиз имом ад-Доримий ҳазратлари ўз даврининг буюк алломаларидан эди. Бинобарин, унинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиб, кенг оммага етказиш олдимизда турган долзарб вазифалардан бўлмоғи лозим.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ
(824–892)

Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳоқ Абу Исо ас-Сулламий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, 209/824 йили Термиз яқинидаги Буғ (ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани ҳудудида жойлашган) қишлоғида ўртаҳол бир оилада таваллуд топган. Марказий Осиёлик машҳур тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (1113–1167) ат-Термизий Буғ қишлоғида вафот этганлиги учун ал-Буғий тахаллуси билан ҳам аталгани, олимнинг кўп йиғлаганидан умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигидан аз-Зарийр (кўзи ожиз) тахаллуси олганлигини ҳам қайд қилади. Лекин эл орасида ат-Термизий номи билан машҳур бўлишига сабаб унинг бутун ҳаёти ва фаолияти (ёшлигидан бошлаб) Термиз шаҳри билан чамбарчас боғлик бўлганидан, шунингдек, олим туғилган Буғ қишлоғи Термиз шаҳрига яқин, маъмурий-идоравий жиҳатдан унга мансуб қишлоқлардан эканидан, деб изоҳлаш мумкин.

Ат-Термизийнинг оиласи ва ота-онаси ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилмаган, фақат тарихчилар унинг: «Бобом асли марвлик эди, у киши Лайс ибн Сайёр замонида яшаган, сўнг у ердан Термизга кўчиб келганлар», деган фикрини келтириш билан чегараланадилар. Шунингдек, ат-Термизийнинг кўзи ожизлиги хусусида ҳам ёзма манбаларда турли-туман маълумотлар келтирилган. Баъзи муаллифлар уни туғма кўзи ожиз бўлган деса, кўпчилик муаллифлар олимнинг кейинчалик – умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб колганини ёзадилар.

Ат-Термизий ёшлигидан ғоятда тиришкоқ, идрокли ва заковатли бўлиб, бу фазилатлари билан ўз тенгдошларидан батамом ажралиб турган. Унинг ёшлик чоғларидан илмга ўта қизиқиш ва иштиёки ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллашида баралла намоён бўлди. У ёшлик пайтларидан бошлаб Термиз, Самарқанд, Марв ва Марказий Осиёнинг бошка йирик шаҳарларида истикомат килган машҳур уламолар ва муҳаддислар асарларини кунт билан ўргана бошлади, кейинчалик қўшни Балх ва Ҳайратон шаҳарларидаги илм аҳллари билан алоқалар ўрнатди. Ат-Термизий 850 йилдан, яъни йигирма олти ёшидан бошлаб узоқ юртларга, қатор хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилади. Жумладан, у Ҳижоз – Макка ва Мадина, Ирок, Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўплаб муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан таълим олади, кизғин илмий мунозара ва бахсларда иштирок этади. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича, ат-Термизий Миср ва Шомни шахсан зиёрат килмаган, шу боисдан ҳам бу мамлакатлар уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят килган. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий нафақат ҳадис илмидан, балки илм ал-қироат, ал-баён, фиқҳ, тарих ва илм-фаннинг бошқа соҳаларида ҳам кўплаб устозларидан сабоқ олиб, ўз билимини оширади. Буларнинг ҳаммаси ат-Термизийнинг йирик олим даражасига етишига мустаҳкам замин тайёрлайди.

Шу билан бирга, ат-Термизий ўзи ёшликдан қизиққан Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳадисларини тўплашга алохида эътибор билан қарайди, бу борада ҳар кандай қийинчиликларга бардош б ўзи ўқиган ёки бирорта ровийдан эшитган ҳадисни алохида қоғозларга қайд килиб, уларнинг асли ва исноднни изчиллик билан аниқлагач ва қайта-қайта текшириб, тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил килгач, уларни алоҳида-алоҳида махсус қоғозларга қайд қилиб борган. Турли ровийлардан эшитган ҳадисларининг тўғрилигига шубҳа ва иккиланиш бўлганда, уларни ҳам ажратиб, алоҳида, батартиб ёзиб борган. Шу тариқа, ҳадисларнинг тўғрилиги, исноди тадқиқ қилинганлиги ёки шубҳалилари турли табақаларга бўлиниб, улар саҳиҳ (тўғри, ишончли), ҳасан (яхши, маъқул), заиф (бўш, ишончсиз), ғарийб (ғалати) каби хилларга ажратилган. Ат-Термизий ўз асарларида келтирилган ҳадисларни ушбу табақалар асосида кўрсатиб ўтган.

Ҳадис илмини эгаллашда ва такомиллаштиришда имом ат-Термизий ўз даврининг кўпгина машҳур муҳаддислари, жумладан, имом ал-Бухорий, имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд, Кутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саид ибн Абдурраҳмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар ал-Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вакийълардан таҳсил олган. У ўз даврининг етук муҳаддиси сифатида кўпгина шогирдларга устозлик ҳам қилган. Унинг шогирдларидан Макҳул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ҳаммод ибн Шокир, Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад

ибн Юсуф ан-Насафий, Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби етук олимларни кўрсатиш мумкин.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ат-Термизийнинг устозлари ва шогирдлари орасида турли мамлакат ва элатларнинг вакиллари борлиги сезилиб турибди. Шу нуқтаи назардан қаралганда, узоқ ўтмишда ҳам илм-фаннинг тараққиёт ва маърифат уруғларини таркатиш борасида турли ўлкаларнинг вакиллари якдил бўлиб фаолият кўрсатиб, самарали ҳамкорлик қилганлари, умумбашарий қадриятлар равнақи йўлида ҳақиқий ҳамжиҳатлик руҳи мавжуд бўлгани ҳозирги давримиз учун ҳам ибратли бир ҳолдир.

Ат-Термизий зеҳнининг ўткирлиги, хотираси ҳамда қувваи ҳофизаси кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг (1274–1347) «Тазкират ул-ҳуффоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида куйидаги ҳикоя бор: Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётганида йўлда кўп машҳур муҳаддислар билан учрашиб, мулоқотда бўлиб, олимларнинг биридан ҳадислардан сабок беришини илтимос қилган. У олим: «Бўлмаса, қоғоз-қалам ол», – деган. Аксига олиб, шу пайт ат-Термизий қалам топа олмаган ва олим рўпарасида ўтириб, эшитган ҳадисларини гўё ёзиб олаётгандек, қўлини қоғоз устида ҳаракат қилдираверган. Олим эса турли-туман ҳадислар келтириб, уларнинг етмишга яқинини ҳикоя қилган. Шу орада у қоғозга караб, унда ҳеч қандай ёзув кўрмаган ва ат-Термизийнинг бу ишидан жаҳли чиқиб: «Нима, сен ҳали менинг вактимни бекорга олмоқчимисан?», – деб қаттиқ ранжиган. Ат-Термизий бўлса, бамайлихотир: «Сиз айтган ҳадисларни ёддан айтиб берайми?», – деган-у, ҳозиргина ўзи олимдан эшитган ҳадисларнинг ҳаммасини биринкетин айнан такрорлаб берган. Ат-Термизий хотирасининг бу кадар кучлилигидан бояги олим ҳайратга тушиб, қойил қолган.

Ат-Термизийнинг хорижий мамлакатларга қилган сафари узоқ йилларга чўзилиб, аввал эслатиб ўтганимиздек, бу сафарлар чоғида кўпдан-кўп олимлар, мухаддислар билан мулоқотда бўлди. Шу билан бирга, ҳадисларни тўплаб, китоблар таълиф қилишга ҳам киришди. Айниқса, машҳур муҳаддис ал-Бухорий билан Нишопурда бирга фаолият кўрсатиб, кўплаб илмий баҳсларда иштирок қилади, бу ҳақда ат-Термизий ўзининг «Ал-Илал» китобида ёзади. У хорижий элларга сафарларидан ўз юртига 863 йиллар атрофида кайтади ва элдош олимлар билан илмий мунозараларда катнашади, кўплаб шогирдларга устозлик қилади. Ат-Термизийнинг кўпчилик таснифлари, жумладан, машҳур асари «Ал-Жомиъ» ҳам ўз Ватанига қайтганидан кейин яратилган. Имом ат-Термизий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ кишлоғида вафот этган ва шу жойга дафн қилинган.

Ат-Термизий ўз илмий-ижодий фаолияти давомида ўндан ортиқ асарлар яратди. Унинг илмий-маънавий меросида, шубҳасиз, «Ал-Жомиъ» асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асар «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам»). «Ал-Жомиъ ал-кабир» («Катта тўплам»), «Саҳиҳ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам юритилади.

Муаллифнинг йирик асарларидан яна бири «Аш-Шамоил ан-набавия» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»)дир. Бу асар «Аш-Шамоил Мухаммадия», «Аш-Шамоил фи шамоил ан-набий саллолоҳу алайҳи ва саллам» номлари билан ҳам аталади. Ушбу асарнинг Саудия Арабистонида истикомат қилган ватандошимиз

Саид Маҳмуд Тарозий (ваф. 1992) томонидан бажарилган ўзбекча таржимаси араб ва кирилл алифболарида Тошкентда бир неча бор нашр қилинган. Алломанинг «Китоб ат-тарих», «Китоб ал-илал ас-сағийр ва-л-илал ал-кабир», «Китоб уз-зуҳд» («Тақво ҳақида китоб»), «Китоб ал-асмо ва-л-куна» («Ровийларнинг исми ва лақаблари ҳақида китоб»), «Ал-Илал фи-л-ҳадис» («Ҳадислардаги иллатлар ёки оғишлар ҳақида»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Асмоу-с-саҳоба» («Пайғамбар саҳобаларининг исмлари») асарлари ҳам ислом оламида машҳурдир.

Имом ат-Термизийнинг илмий-маънавий меросида салмоқли ўрин тутувчи «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») номли асари олти саҳиҳ ҳадис тўпламларидан бири бўлиб, у юқорида қайд этилганидек, «Ал-Жомиъ ал-кабир», «Саҳиҳ ат-Термизий» «Сунан ат-Термизий» каби номлар билан ҳам юритилади. Тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, ат-Термизий ушбу асарини 270/884 йилда, яъни қарийб олтмиш ёшларида, илм-фанда катта тажриба орттириб, имомлик даражасига эришгандан кейин ёзиб тугатган.

«Ал-Жомиъ ал-кабир»нинг қўлёзмалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида мавжуд бўлиб, жумладан, Тошкентда, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда. Муҳим манба сифатида «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» бир неча марта нашр қилинган. Улардан 1283/1867–68 йили Миртоҳда амалга оширилган тошбосмасини, 1292/1876–77 йили икки жилдда Қоҳирада, шунингдек, 1980 йилда Байрутда нашр этилган нусхалари ва сўнгги йиллардаги қатор нашрларини кўрсатиш кифоядир. Ат-Термизийнинг бу муҳим асарига бир қатор шарҳлар ҳам ёзилган бўлиб, улардан Ибн ал-Арабий (ваф. 543/1148) номи билан машҳур бўлган имом Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла ал-Ашбилийнинг «Оридат ал-Аҳвазий ала китоб ат-Термизий» номли 13 жузъдан (қисм)дан иборат асари энг муҳим шарҳлардан ҳисобланади. Ушбу шарҳ дастлаб 1931 йилда Қоҳирада нашр қилинган. Имом Ҳофиз Абу Али Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдураҳим ал-Муборакфурий (1866–1935) қаламига мансуб яна бир шарҳ ҳам «Туҳфат ал-Аҳвазий би-шарҳи ат-Термизий» деб аталади. Тўрт жузъдан иборат бўлган бу асар 1979 йилда Байрутда нашр қилинган (Ҳиндистон нашри ҳам мавжуд). Мисрлик олим ва адиб Жамолиддин Абдурахмон ибн Абу Бакр ас-Суютийнинг (1445–1505) ат-Термизий асарига ёзган шарҳи «Қут ал-муғтазий ала Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми нашр қилинган) деб аталган.

Булардан ташқари, Мухаммад ибн Абдукодир Абу ат-Тайиб ал-Маданийнинг «Шарҳ Сунан ат-Термизий», Аҳмад Муҳаммад Шокирнинг «Таҳқийқ ва шарҳ Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми 1937 йилда Мустафа ал-Бобий ал-Ҳалабий томонидан нашр қилинган), Муҳаммад Юсуф ал-Баннурийнинг «Маъориф сунан» шарҳ «Сунан ат-Термизий» (унинг биринчи кисми 1963 йилда Покистонда нашр қилинган), Сирож Аҳмад ас-Сарҳандийнинг «Шарҳ «Сунан» ат-Термизий» номли форсча шарҳи, шунингдек, Рашиб Аҳмад ал-Кануҳийнинг «Ал-Кавкаб ад-дуррий ала-т-Термизий» (Ҳиндистонда чоп этилган), Муҳаммад Анваршоҳ ал-Кашмирийнинг икки жузъдан иборат «Ал-Урф аш-шазий ала Жомиъ ат-Термизий» (бу асар ҳам Ҳиндистонда чоп этилган) ва ниҳоят, Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Абдулҳодий ас-Санадийнинг (ваф. 1138) «Ҳошия ала «Сунан» ат-Термизий» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Аввал эслатиб ўтганимиздек, ҳижрий учинчи аср (милодий тўққизинчи аср) ҳадис илмининг ривожида олтин давр ҳисобланади. Дастлаб бу даврда яшаб ижод қилган имом ал-Бухорий, имом Муслим каби алломаларнинг сермаҳсул фаолияти катта аҳамият касб этади. Мана шу даврдан бошлаб Пайғамбаримиз (с.а.в.) суннатларининг тадвини ривожланиб, бу ҳолат ҳадис илми тараққиётида катта роль ўйнайди. Мана шу пайтдан эътиборан Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси шарифлари бирваракайига тўпланиб қолмасдан, балки улар сараланиб, тоифаларга бўлина бошлади. Улар саҳиҳ (тўғри, ишончли), ҳасан (яхши, маъқул) заиф (бўш) каби гуруҳларга бўлиниб, чуқур тадқиқ қилинган ҳолда илмий тарзда тартибга солинди.

Имом ат-Термизий ўз устозлари имом ал-Бухорий, имом Муслим асос солган хайрли ишни чуқур масъулият ва катта ихлос билан давом эттириб, ҳадисшуносликнинг илмий асосда ривожланишига улкан ҳисса қўшди, мусулмон дунёсидаги энг нуфузли муҳаддислардан бири даражасига кўтарилди. Абу Исо ат-Термизийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» ҳадис илмида катта аҳамиятга эга муҳим манбалардан ҳисобланади. Энг аввало, шуни айтиш керакки, муаллиф ўз асарини алоҳида-алоҳида бобларга бўлиб, имкони борича, ҳар бир ҳадис ровийларини келтириб, ҳар бир ҳадисдан кейин унинг ишончли ёки ишончсизлик даражасини аниқлаб, алоҳида кўрсатади. Олдинроқ биз мазкур асарнинг «Ас-Сунан» («Суннатлар») номи билан («Сунан ат-Термизий») аталишини ҳам эслатиб ўтгандик. Бу ном билан аталишига сабаблардан бири унда фиқҳ масаласига доир аҳком ҳадислар жуда кўп келтирилганлигидир. Шу билан бирга, асарда панд-насиҳат, ахлоқ-одоб, гўзал хулқу фазилатлар хусусида ҳам жуда кўп ҳадиси шарифлар келтирилганки, бу даражадаги ҳадислар ҳеч бир муаллиф асарида учратилмайди, десак муболаға бўлмаса керак.

Таркибий жиҳатдан асар қуйидаги бобларга бўлинади: таҳорат, салот (намоз), закот, рўза, ҳаж, жаноза, никоҳ, эмизиш, талоқ, савдо-сотиқ, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, сайд, қурбонлик, назр-нузур, иймон, сийратлар, жиҳод, кийимкечак (либос), таомлар, ичимликлар (ал-ашриба), хайр-эҳсон ва саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайриҳоҳлик ва тақдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодатлар, зоҳидлар, жаннат сифатлари, жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш ва одоб масалалари, Қуръон фазилатлари, қироат, тафсир, дуолар, манақиблар (фазилатлар), иллатлар.

Боблар асарда сарлавҳа тарзида, бўлимларга бўлинган ҳолда тузилган бўлиб, муайян бобга доир келтирилган ҳадислар ушбу бўлим мазмунини тўла-тўкис ифодалайди. Ушбу бобга доир масала бўйича муаллиф бир, кўпинча эса, бир қанча ҳадисларни келтиради, сўнг бу масала юзасидан бошқа уламою факиҳларнинг фикрларини ҳам батартиб келтиради. Ундан кейин, ривоят қилинган ҳадиснинг саҳиҳ, ҳасан, заиф ёки ғариблиги даражасига ўз муносабатини билдиради. Шундан сўнг, ҳадиснинг ровийлари, санадлари ва санад ўз ичига олган иллатлари хусусида ҳам ўз фикрини баён қилади. Шунингдек, мазкур ҳадиснинг бошқа йўллар билан қилинган ривоятлари, шу масала хусусида бошқа муносиб ҳадис бўлса, улар ҳақида ҳам зикр этиб ўтади.

Имом ат-Термизийнинг ҳадис илмидаги жуда катта хизматлари, уни ҳар томонлама такомиллаштиришда ва келгуси авлодларга соф ҳолда етказишдаги буюк фаолиятини кўп таниқли олимлар юқори баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан бири Абдураҳмон Ибн Муҳаммад ал-Идрисий: «Ат-Термизий ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир», – деб ёзса, Тақиуддин Ибн Таймия: «Абу Исо

ат-Термизий биринчи бўлиб хадисларни саҳиҳ, ҳасан, заифга тақсим килган буюк олимдир», – деб гувоҳлик беради.

Ҳофиз ибн Ражаб ўзининг «Шарҳ ила-л-Жомиъ» номли китобида: «Билгилки, имом ат-Термизий биринчилардан бўлиб ўз китобларида ҳадисни саҳиҳ, ҳасан ва ғарийбга бўлганлар», – деб алломанинг ҳадис илми соҳасидаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. Ат-Термизий асарининг барчага – кенг оммага фойдаси ҳақида ал-Ҳофиз Абул Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Муқаддасий (ваф. 507/1113 й.): «Мен учун имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» таснифи имом ал-Бухорий ва имом Муслим ибн ал-Ҳажжож асарларидан кўра ҳам фойдалироқдир. Чунончи, ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан кўпинча фақат ўқимишли, зиёли кишиларгина фойдаланади. Аммо Абу Исо ат-Термизийнинг асаридан эса ҳар бир истаган киши бемалол фойдалана олади», – деб ёзган эди.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш зарурки, имом ат-Термизийнинг ушбу асарида ҳадис илмининг турли масалалари каби ровийлар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу жиҳатдан асар муаллифнинг бошқа асарларидан тубдан ажралиб туради ва бу ҳол унинг катта илмий ва амалий аҳамиятга молик асар эканлигини тасдиқлайди.

Имом ат-Термизий ўз асарида худди имом Муслим ибн ал-Ҳажжождек иснодлар санъатига ҳам алоҳида эътибор қаратиб, уларни бир ўринга мухтасар ҳолда жамлаган, ҳадисларни ҳар хил турларга ажратиб, улардан иллатлиларини алоҳида шарҳлаб баён килган. Шунга биноан, комил ишонч билан айтиш мумкинки, унинг китоби ҳадис илмининг кўпдан-кўп фойдали масалаларини ўзида қамраган муҳим асардир. Асарнинг афзал жиҳатлари ҳақида аллома ал-Ҳофиз Абу Жаъфар ибн аз-Зубайр: «Ҳадисий илмларнинг турли соҳаларида имом ат-Термизийнинг беназир хизматлари бор», – деб таъкидлаган. Дарҳақиқат, ҳадисларнинг ҳар хил турларга ажратилгани ва уларнинг ҳар бирининг рутбаси (даражаси) баён қилинганлиги боисидан ҳам имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» асари саҳиҳ ҳадислар учун ҳам, ҳасан ҳадислар учун ҳам, шунингдек, иллатли ҳадислар ва улар билан боғлиқ масалалар учун ҳам муҳим бир манба вазифасини ўтайдики, бу масалалар бошқа асарларда кузатилмайди. Имом ат-Термизий асарининг бошқа асарлардан ажратиб турган яна бир жиҳати – асарда муаллиф ўз мақсадини – бу ровийлар ҳақидами, ҳадисларнинг даражаси хусусидами, ҳадислардаги иллатларни баён қилишдами, фиқҳий боблардаги маънолардами – билдиришда очиқ-ойдин ва тушунарли ҳолда ифода қилади. У ўз китобида фақат энг тўғри (асаҳҳу) ҳадислар билан чегараланиб қолмайди. У саҳиҳ ва энг тўғри (асаҳҳу), ҳасан, заиф, солим (соғлом), иллатли ҳадисларни ҳам зикр қилади. Имом ат-Термизий асарининг ана шундай афзал ва фойдали томонлари хусусида ал-Ҳоким ан-Найсобурий «Ал-Мадхал ило маърифат китоб ал-иқлийл», ал-Муқаддасий «Шурут ал-аиммат ас-ситта» каби асарларида алоҳида таъкидлаб ўтганлар.

Ҳадис илмининг истилоҳларини яратишда ҳам имом ат-Термизийнинг ҳиссаси каттадир. Ҳадис илмига доир истилоҳларни ўрганишда асосий манба ҳисобланган «Улум ал-ҳадис» («Ҳадис илмлари») китобларида учрайдиган барча истилоҳлар имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» асарида кенг кўламда келтирилган. Бинобарин, имом ат-Термизий асари бу соҳада ҳам муҳим амалий қўлланма вазифасини ўтайдики, айни хилдаги кўп асарлар хусусида бу фикрни айта олмаймиз. Ат-Термизийга эргашиб, унинг асаридан таъсирланиб, унинг услубига тақлид қилиб асар яратган му-

аллифлардан имом ад-Доруқутнийни (ваф. 995) кўрсатиш мумкин. У ўзининг улкан асари «Ас-Сунан»ни яратишда айнан ат-Термизий йўлидан юриб, ҳадисларни турли тоифаларга ажратиб, уларни саҳиҳ, ҳасан ва заиф даражаларига таксимлаб келтирди. Шунингдек, имом Абдулазим ал-Мунзирий (ваф. 1258) ҳам «Ат-Тарғийб ва-т-тарҳийб»да имом ат-Термизий услубидан фойдаланиб, ҳар бир ҳадис ҳақида алоҳида фикр юритди.

Имом ат-Термизий ўзининг «Китоб ал-Илал» асарида ҳадис илмининг турли масалаларига доир қимматли баҳсларни жамлаганки, ундан олдин бирорта ҳам олим бундай ишларни амалга оширмаган.

Ҳадис илмининг ривожидаги улкан ҳиссаси учун имом ат-Термизий ва унинг муҳим асарлари олиму уламолар томонидан юксак баҳоланиб келди. Жумладан, аллома ал-Идрисий: «У илм ал-ҳадисда иқтидо қилинадиган олимлардан бири бўлиб, «Ал-Жомиъ», «Тарихлар», «Ал-Илал» каби буюк асарлар таснифэтди. Ҳифзда (ёдлашда) у ҳақида масаллар келтирадилар», – деса, муаррих Ибн ал-Асир у ҳақда: «Ҳадис илмида иқтидо қилинадиган буюк олимлардан бири, у энг буюк ҳофизлардан ҳам саналади», – деб ёзган. Имом ат-Термизий ўз устози ва сафдоши имом ал-Бухорий суҳбатида бўлганда, у ат-Термизийга: «Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан кўпроқ», – деб унинг билими ва ақл-идрокига юксак баҳо берган.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, имом ат-Термизий ҳадис илмининг равнакига муносиб ҳисса қўшган буюк аллома сифатида улуғланган. Шу билан бирга, унинг фаолиятига бир қадар таъна билан қараган олимлар ҳам бўлган. Уни саҳиҳ ва ҳасан ҳадислар даражаси (рутбаси)ни аниқлашда бироз кўнгли бўш, илтифотли бўлган, бу шундан иборатки, баъзи бир саҳиҳ ёки ҳасан ҳадислар ушбу даражага лойиқ бўлмаса ҳам, уларни саҳиҳ ва ҳасан деб қабул килган, дейишади. Мана шундай таъна билдирганлардан бири тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий бўлиб, у ўз асари «Мизон ал-эътидол»да шу эътирозини билдирган. Лекин имом ат-Термизий ижодини чуқур ўрганган қатор тадқиқотчилар аз-Заҳабий эътирозлари аксар ҳолда асоссиз эканлигини илмий, асосли хулосалар билан исботлаганлар. Айни вақтда имом ат-Термизийнинг ўзи ҳам ушбу асарини ёзиб тугатгач, ўз даврининг етук олимлари ҳукмига ҳавола этган ва улар муҳокамасидан ўтказган. Бу ҳақда аллома шундай ҳикоя қилади: «Ушбу асаримни таснифэтгач, Ҳижоз уламоларига тақдим қилдим, улар маъқулладилар, кейин Ироқ уламоларига кўрсатдим, улар ҳам маъқулладилар, кейин Хуросон уламоларига ҳам асаримни кўрсатганимда, улар ҳам маъқул топдилар».

Абу Исо ат-Термизийнинг бошқа бир муҳим асари «Аш-Шамоил ан-набавия» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») деб аталади. Бу асар, юқорида айтилганидек, баъзи манбаларда «Аш-Шамоил фи шамоил ан-набий саллолоҳу алайҳи ва саллам», «Аш-Шамоил Муҳаммадия» номлари билан ҳам келтирилган. Асар Пайғамбар (с.а.в.)нинг шахсий ҳаёти, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, ушбу мавзу, яъни Пайғамбар (с.а.в.)нинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг бошкалардан афзаллиги ва қиммати шундаки, муаллиф имкони борича Пайғамбар (с.а.в.) фазилатларига доир барча ҳадисларни мунтазам равиш-

да тўплаб, мантиқан изчил бир ҳолатда тартибга келтирган ва ўзига хос мустақил, яхлит китоб шаклида тасниф қилган. «Аш-Шамоил ан-набавия» азалдан исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ва ҳошиялар ҳам ёзилган. Улардан Абдурауф ал-Муновий ал-Мисрийнинг (ваф. 1003 ҳ.) «Шарҳу-ш-Шамоил», Али ибн Султон ал-Ҳаравий ал-Қорийнинг (ваф. 119 ҳ.) «Жамъу-л-васоил фи шарҳи-ш-Шамоил», Сулаймон ибн Умар ибн Мансур ал-Жумалнинг «Ал-Мавоҳиб ал-Муҳаммадия би шарҳ аш-Шамоил ат-Термизия» (бу асарнинг бир кўлёзмаси Қоҳирадаги ал-Азҳар кутубхонасида 144 (ҳадис илми) – рақами остида сақланмоқда), Муҳаммад ибн Жасус ал-Моликийнинг (ваф. 1182 ҳ.) «Ал-Фавоид ал-жалийла ал-баҳийа ала «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадия» (бу асар 1927 йилда нашр қилинган) ва нихоят, ал-Азҳарнинг собиқ шайхи Иброҳим ал-Божурийнинг (ваф. 1277 ҳ.), «Ал-Мавоҳиб ал-Ладуния ала аш-Шамоил ат-Термизия» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, асарнинг тили оддий ва равон бўлиб, услуби ғоятда соддалиги билан ҳам кўпчилик асарлардан ажралиб туради. Муҳим тарихий манба сифатида «Аш-Шамоил ан-набавия» форс ва турк тилларига ҳам таржима қилинган. 1248 ҳижрий йили Ҳисомиддин ан-Нақшбандия томонидан туркий тилга қилинган таржимаси араб тилини билмайдиган туркий халқлар учун ғоятда фойдали кўлланма бўлиб хизмат қилади. Ат-Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим ал-Божурий: «Имом ат-Термизийнинг «Аш-Шамоил ан-набавия» китоблари ўз бобида яккаю ягона асардир. Тартиби ва ўз ичига олган мавзулари жиҳатидан ягона бўлиб, нодир китоблар жумласидан ҳисобланур. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди», дея таъкидлайди. Машҳур олим Али Ибн Султон ал-Ҳаравий ал-Қорий ўзининг «Жамъу-л-васоил фи шарх аш-Шамоил» номли шарҳида ат-Термизийнинг ушбу асари хусусида шундай деб ёзади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида тасниф этилган мусаннафотларнинг энг чиройли ва яхшиси бу имом ат-Термизийнинг Пайғамбар сийратлари ҳақидаги мукаммал ва мухтасар китобидир. Бу китобни мутолаа қилувчи, жаноби Пайғамбарни кўргандай ва ул зотнинг ҳар бобдаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлганга ўхшайди». Олдинроқ эслатиб ўтганимиздек, асарнинг Саудия Арабистонида истикомат қилган ватандошимиз Саййид Маҳмуд Тарозий томонидан она тилимизга қилинган мухтасар таржимаси 1990 йили имом ат-Термизийнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан Тошкентда қайтадан нашр қилиндики, бу ҳол буюк муҳаддиснинг қимматли асарини ўрганишда катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

«Аш-Шамоил ан-набавия»нинг тузилиши ва таркиби ҳақида гапирадиган бўлсак, бу мухтасар асар эллик олти бобга бўлиниб, у «Бобун жоа фи халқи Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам», яъни «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг жисми каримлари ҳақида ривоят қилинган ҳадиси шарифлар боби» кабилардан ташкил топган. Умуман олганда, мазмун-моҳиятига кўра асарни икки асосий қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисмга мансуб ҳадислар Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суврат (ташқи киёфа)ларига бағишланган. Буларга кўра Пайғамбаримиз новча ҳам, пакана ҳам бўлмай, балки ўрта бўйли, яғриндор, қўллари бўлали, гўштдор ва доимо тук билан қопланган, кафтлари бўлиқ, қирғийбурун, пешоналари кенг, кўзлари катта-катта бир зот бўлганлар.

Асарнинг иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сийрати – ички дунёси ва ахлоқий фазилатларини баён қилади. Бу ҳадислар билан танишар эканмиз, Муҳаммад (с.а.в.) ахлоқий жиҳатлардан намунавий, мукаммал бир сиймо эканлигини, муомалада у зотнинг катталару кичиклар, аёллару эркаклар, бойлару камбағаллар билан ўзини бир хил даражада тутишларини, рўзғор ва оила юмушларида ўз аёлларига астойдил кўмаклашиб ёрдам беришларини, башарти бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳларини кечирганларини, барча одамлар – катта-кичик билан ўта илтифотли муомалада ва ғоят ширинсухан бўлганларини, йўлда учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, самимий хол-аҳвол сўрашларини билиб оламиз.

Асарда бекаму кўст келтирилган Пайғамбаримиз (с.а.в.)га мансуб юксак инсоний фазилатлар, у зотнинг гўзал хулқи муборакларини, ҳар қандай таҳсинга сазовор сифату сийратлари ҳақида тўла ва мукаммал маълумотга эга бўламизки, шубҳасиз, буларнинг ҳаммаси замонамиз аҳлининг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий ва ахлоқий тарбиясида муҳим аҳамиятга моликлиги бу бебаҳо асарнинг бугунги кунда ҳам нақадар катта қимматга эгалигини кўрсатади.

«Аш-Шамоил ан-набавия»нинг XVI асрга оид бир ажойиб қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда мазкур идора буюртмаси билан «Аш-Шамоил ан-набавия»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилган бўлиб, ундаги қисқача сўзбоши собиқ Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳайъатининг раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон Ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган. Бундан ташқари, «Аш-Шамоил ан-набавия»нинг айрим қўлёзмалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

Имом ат-Термизийнинг бизгача етиб келган «Ал-Илал фи-л-ҳадис («Ҳадислардаги иллатлар ёки нуқсонлар») номли муҳим асари ҳам бўлиб, у, асосан, икки мустақил асардан ташкил топган. Улардан бири «Ал-Илал ал-кабир» ёки «Ал-Муфрад» номи билан аталиб, баъзи олимларнинг фикрича, ат-Термизийнинг бу асари бизгача етиб келмаган. Гарчанд аксар тадқиқотчилар ҳам шундай фикрда бўлсалар-да, имом ат-Термизийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир махсус рисола ёзган олим Нуриддин Атар (ушбу рисоланинг Байрутда 1988 йилда чоп этилган иккинчи нашрида) Туркиянинг қимматли қўлёзмаларга бой кутубхоналаридан бирида ат-Термизийнинг «Ал-Илал ал-кабир» асарининг ягона қўлёзмасини кўргани ва ундан фотонусха олиб ўз тадқиқотининг ушбу қайта нашрида фойдаланган ҳақида ёзади. Унинг айтишича, ат-Термизий «Ал-Илал ал-кабир»ни таълиф этган пайтда уни бобларга бўлмаган ҳолда ёзган. Аммо кейинчалик бу ажойиб китоб олим Абу ал-Валид ал-Қозий томонидан тартибга келтирилиб, бобларга ажратилган ва китоб охиридаги мустақил бир боб ҳадислар рижол (ровий)лари ҳақида фикр-мулоҳазаларни ўз ичига камраган.

«Ал-Илал»нинг иккинчиси «Ал-Илал ас-сағир» деб аталиб, у муаллифнинг бош асари «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»га бевосита алоқадор бўлганлиги сабабли хотима тариқасида ушбу асарнинг охирида келтирилган. Умуман олганда, арабча «илал» сўзи «иллат»нинг кўплиги бўлиб, ўзбекча касал, бетоб, хаста, нуқис, иллатли, оғиш каби маъноларни англатади. Аввалги мақолаларда таъкидлаганимиздек, ҳадис илмида илал масаласи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу соҳа ҳадисларда ҳар хил сабаблар-

га кўра ровийлар томонидан содир этилган заифлик, ноаниқлик, ғалат, хато, саҳву янглишларни тадқиқ қилишдек нозик ва ўта масъулиятли вазифа билан шуғулланади. Кўпгина муҳаддисларнинг ҳадисларга бу жиҳатдан ҳам катта эътибор бериб асарлар яратгани бу илмнинг ислом таълимотида ғоятда фойдали ва муҳим аҳамият касб этганидан далолатдир.

Имом ат-Термизийнинг ўзи «илал» масаласи хусусида: «Бу (илал) масалада узоқ вақт фикр-мулоҳаза юритдим, бунинг боиси шундаки, биздан шу хусусда сўралганда, олдин ўз нуқтаи назаримизни очиқ-ойдин айтмадик. Сабаби – биринчидан, биздан аввал илал масаласи хусусида сўралган бир канча уламолар ҳам ўз фикрларини билдирмаганлар, иккинчидан, баъзи муҳаддислар ўрталарида ҳадисда сиқа бўлган ровийларнинг хато, янглиш ва ваҳмларини айтиш ғийбат бўлади, деган уламолар ҳам бор эдилар. Сўнг одамлар жамият манфаатларини ўйлаб, бир канча машҳур муҳаддислар, хусусан, имом ал-Бухорий ила бир неча йиллик мулоқот бўлганидан кейин ҳамда мазкур фикрга алоқадор ривоятларни эшитгандан кейин илал масаласини ошкора қилишга жазм қилдим. На Ироқда, на Хуросонда илал, тарих ва исноднар соҳасида имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан билимдонроқ кишини кўрмадим», – дейдилар.

Иллатли ҳадислар хусусида имом ал-Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ ал-Мадийний, имом Аҳмад ибн Ҳанбал, имом ал-Бухорий, имом Муслим, имом ат-Термизий, Абу Ҳотам ва бошқалар асарлар ёзганлар. Мана шу буюк муҳаддислар учун ҳам имом ат-Термизийнинг илал тўғрисидаги асарлари ҳадисларнинг сиқаси (тўғрилиги, аниқлиги)ни текширишда муҳим аҳамият касб этган.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

МУҲАММАД ИБН МУСО ХОРАЗМИЙ
(783–850)

Буюк математик, астроном ва географ Муҳаммад Хоразмий VIII асрнинг охирги чораги ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Бу даврда Ўрта Осиё ерлари араб халифалиги таркибига кирар эди. VIII аср охирлари ва IX аср бошларига келиб халифаликка қарам бўлган халқлар маданий ҳаётида уйғониш даври бошланди. У ислом маданияти шаклида юзага келди. Аслида бу маданият қадимги халқлар – хоразмийлар, суғдийлар, сурёнийлар, эронийлар, юнонлар ва бошқаларнинг маданий меросларига асосланган маданият эди. Табиий фанларнинг жадал ривожланиши бу даврга хос хусусиятлардан бири эди. Бу даврда математика ниҳоятда ривожланиб, алгебра мустақил фан сифатида унинг таркибидан ажралиб чиқади, астрономия соҳасида қадимги юнон ва ҳинд анъаналарига тақлид қилишдан мустақил астрономик асарлар – зижлар ёзишга ўтилади, энг биринчи астрономик обсерваториялар – расадхоналар курилади. Бу даврдаги муҳим илмий ишлардан яна шуниси диққатга сазовордирки, Ернинг айланаси ўлчанади ҳамда география ва картографияга оид биринчи махсус асарлар ёзилади.

Ривожланиб келаётган феодал тузум тақозо қилган ижтимоий-иқтисодий талаблар бу тараққиёт жараёнининг асосий омилларидан бири бўлди. Қурилиш, савдо, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларни янада тараққий эттириш учун астрономия, геодезия, геометрия каби фанларни ривожлантириш зарурияти туғилди. Ўша даврнинг илғор олимлари бу фанларнинг амалий аҳамияти ҳақида аниқ тасаввурга эга. Ана шундай кишилардан бири бўлган Муҳаммад Хоразмий алгебрага оид рисоласининг муқаддимасида бундай деб ёзган эди:

«...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Алжабр ва-л-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва, шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда, (амалий) геометрияда ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»[1].

Ўрта Осиё ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида табиий фанларнинг ривожланишида қадимги юнонлар табиий-илмий ва фалсафий меросининг ўзлаштирилиши ҳам муҳим аҳамият касб этди. Бу илмий меросга ижодий ёндашиб, уни илмий талқин қилишда, ривожлантиришда халифаликдаги кўп халқлар иштирок этдилар. Улар бу жараёнда ўз илмий анъаналарига таяндилар ва кўп ҳолларда бу анъаналарини бойитдилар ҳам. Математика, астрономия ва география фанларини ривожлантиришда ўрта осиёлик олимлар асосий роль ўйнадилар. Муҳаммад Хоразмий ана шу олимларнинг пешқадами ва йўлбошчиси эди.

Хоразмий дунё фанига ғоят катта ҳисса қўшди. У алгебра фанининг асосчиси бўлди. «Алгебра» сўзи эса унинг «Ал-Китоб ул-мухтасар фи ҳисоби-л-жабр ва-л-муқобала» номли рисоласидан олинган. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги кунда биз фойдаланадиган ўнлик позицион ҳисоблаш системаси ва шу системадаги амалларнинг Европада тарқалишига сабаб бўлди. Олимнинг «Хоразмий» номи эса «алгоритим» шаклида фанда абадий ўрнашиб қолди. Унинг географик асари эса араб тилида ўнлаб географик асарлар яратилишига сабаб бўлди.

Хоразмийнинг «Зижи» Европада ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам астрономиянинг ривожланиш йўлларини кўрсатиб берди. Лекин афсуски, фаннинг бир неча тармоқларига асос солган «ўз даврининг энг буюк математиги ва агар барча шарт-шароитлар назарга олинса, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюкларидан бири» (Ж. Сартон) бўлган бундай сиймонинг ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган.

Ибн Надимнинг (IX аср) ва Ибн Қифтийнинг (XIII аср) хабар беришича, Хоразмий халифа Маъмун (813–833) даврида «Хизонат ул-ҳикма» халифа Ҳорун Рашид даврида ташкил этилган. Кейинчалик, Маъмун давридан бошлаб у «Байт ул-ҳикма», яъни «Донишмандлик уйи» деб номланган.

Табарийнинг (829–928) хабар беришича, Хоразмий 847 йили халифа Восиқнинг кўмилиш маросимида ҳозир бўлган. Шу санадан сўнг Хоразмий номи ҳеч бир манбада эслатилмайди. Шунга асосан ҳозирги тадқиқотчилар Хоразмий мазкур санадан кейин узоқ яшамаган, деган хулосага келдилар. Хоразмий бошқа ўрта осиёлик олимлар билан биргаликда халифа Маъмуннинг Марвдаги ноиби бўлган пайтда, 809–813 йиллар орасида, унинг саройига жалб қилинган. Агар Хоразмий тахминан 70 ёшида

[1] *Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий.* Танланган асарлар, Тошкент, «Фан». 1983, 78-бет.

вафот этган дейилса ва Маъмуннинг саройига у етук олим бўлиб шаклланган пайтида, яъни 25–30 ёшлар пайтида келган дейилса, у ҳолда унинг туғилган йили 780 ва 785 йиллар орасига тўғри келади. Шунинг учун 783 йил Хоразмийнинг туғилган йили деб қабул қилинди.

Олимнинг тўлиқ исми ҳақидаги масала ҳам узил-кесил ҳал қилинган эмас. Хусусан, унинг куняси (ўғли бўйича аталиши) шу масала жумласидандир. Олимнинг Страсбург (Франция) университети кутубхонасида сақланадиган «Китоб сурат уларз» асари қўлёзмаси ҳамда Рампур (Ҳиндистон)да сақланаётган «Яҳудийларнинг календари ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола» деган асари қўлёзмасида унинг куняси «Абул Жаъфар» (Жаъфарнинг отаси) дейилган. Олимлардан айримлари (К. Наллино, Г. Мжик, В.В. Бартольд) Абу Жаъфар кунясини, айримлари (К. Брокелман, Ф. Сезгин) эса Абу Абдуллоҳ кунясини қабул қилганлар. Лекин XX аср бошларида яшаган ва Туркиядаги кўп кутубхоналарда сақланадиган турли қўлёзмаларни ўрганган турк фан тарихчиси Солиҳ Закийнинг 1911 йилда нашр этилган «Осори бокия» номли асарида айтишича, Хоразмийни ундан бир неча аср кейин яшаган Шарқ библиографлари IX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган уч оға-ини Аҳмад, Муҳаммад ва Ҳасан ибн Мусоларнинг каттаси Муҳаммад ибн Мусо билан адаштириб, Абу Жаъфар дейишган. Бу олимнинг тўлиқ исми Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо бўлиб, у ҳам Хоразмий каби алгебрага оид асар ёзган. Демак, олимнинг Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий дейилиши тўғрироқ бўлади.

Табарий Хоразмийнинг исмига яна Мажусий ва Қутруббулий деган атамаларни ҳам қўшади. Буларнинг биринчиси олим Хоразмнинг асли маҳаллий аҳолисидан, яъни оташпарастлар (арабча – «мажус» – оташпараст дегани) оиласидан, балки шу оташпарастлик динининг коҳинлари оиласидан келиб чиққанлигини, шу билан бирга олимнинг ўзи ёки отаси мажусий бўлиб, улар исломни кейин қабул қилганлигини кўрсатади. Хоразмда мажусийлар исломдан кейин ҳам узоқ муддат ўз диний урф-одатларини сақлаб келган. Бу ҳақда Беруний ўзининг «Осори боқия» асарида гувоҳлик беради. Келтирилган исмларнинг иккинчиси, Хоразмий мўйсафидлик йилларини Бағдод яқинида Дажла бўйидаги Қутруббул даҳасида ўтказганлигини кўрсатади. Одатда араблар бирор киши характерли хусусиятлари, ҳунарлари, севимли одатлари ёки яшаш жойларига қараб унга бир неча хил исм – «нисбалар» берадилар. Хоразмийнинг Қутруббулий исми ҳам шу тариқа пайдо бўлган.

Олимнинг ватани Хоразм жуда қадимги маданиятга эга бўлган ўлкадир. Хоразмнинг қадимги қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончиликка асосланар эди. Бу, ўз навбатида, астрономия ва хронологиянинг, булар эса ривожланган ҳисоблаш усулларининг мавжуд бўлишини тақозо қилар эди. Ҳақиқатан ҳам, Берунийнинг гувоҳлик беришича, қадимги Хоразмда астрономия жуда ривожланган бўлиб, хоразмликлар осмон «сирлари»ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Беруний хоразмликларнинг календарлари ҳақида ҳам мукаммал маълумот келтиради. Хоразмда Қўйқирилган қалъа харобаларини қазиш пайтида у ердан бурчак ўлчагич астрономик асбобининг қисмлари топилган. Булар қадимги Хоразмда исломдан бир неча аср аввал ҳам расадхоналар бўлганлиги ва у ерда муттасил астрономик кузатишлар олиб борилганлигидан гувоҳлик беради.

Хоразмий ўз ватанида қаерда, қачон ва кимдан таълим олганлиги ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот сақланмаган. Олимнинг бизгача етиб келган асарларини таҳлил

қилиш шуни кўрсатадики, у юнон, ҳинд ва эрон астрономияси ва математикасини яхши билган. У билимлар асосларини, айниқса, астрономия ва математикадан таълимни ўз ватани Хоразмда исмлари бизга номаълум бўлган мураббийлардан олганлиги шубҳасиздир.

Халифа Маъмун даврида Бағдодда Ўрта Осиё ва Хуросондан келган бир гуруҳ йирик олимлар ижод этган. Улар орасида Хоразмий билан бир қаторда Марвдан Яҳё ибн Мансур, Фарғоний, Ҳабаш Ҳосиб Марвазий, Холид ибн Абдумалик Марваррудий, Форобдан Абул Аббос Жавҳарий ва бошқа олимлар бор эди. Албатта, бу тасодифий эмас эди. Маълумки, Маъмун 809 йилдан Марвда дастлаб халифанинг ноиби, сўнг 813 йилдан бошлаб халифа бўлади ва 819 йили Бағдодга кўчади. Маъмун Марвда бўлганида Хоразмийни, ўрта осиёлик ва хуросонлик бошқа олимларни саройига жалб қилган ва 819 йили Бағдодга кўчганда ўзи билан уларни ҳам олиб кетган.

Бағдодда Маъмун «Байт ул-ҳикма» фаолиятини ҳар томонлама такомиллаштириб, унга йирик давлат муассасаси тусини беради. У ерда аввалига таржимонлик фаолияти кенг кўламда ривожланади. «Байт ул-ҳикма»га Византиядан, Ҳиндистондан кўплаб китоблар келтирилади. Маъмун даврида «Байт ул-ҳикма»нинг фаолияти доираси бирмунча кенгаяди, янги барпо қилинган иккита йирик расадхона ҳам унга карашли бўлади. Бу расадхоналарнинг бири 828 йилга яқин Бағдоднинг Шаммосия маҳалласида барпо қилинади; иккинчиси эса, Дамашқ яқинидаги Қасиюн тоғида 831 йилга яқин барпо этилади. Иккала расадхонананинг ҳам фаолиятини Ўрта Осиё ва Хуросондан келган олимлар бошқаради, уларнинг илмий фаолиятини Хоразмий шахсан ўзи кузатиб боради.

Хоразмий даврида «Байт ул-ҳикма»да ишлаган йирик таржимонлар орасида Ҳажжож ибн Юсуф ибн Матар, Абу Закариё Юҳанно ибн Битриқ, Ҳунайн ибн Ишоқ ва Қусто ибн Луқо Баъалбаккийлар бор эди.

Хоразмий билан бирга Бағдодга келган ўрта осиёлик олимлар орасида, аввало, машҳур астроном Аҳмад ибн Касир Фарғонийнинг номини эслатиш лозим (вафоти 861 йил). Марвлик Яҳё ибн Абу Мансур Бағдоднинг Шаммосия маҳалласидаги расадхонанинг асосчиси ва раҳбари бўлди. Расадхонадаги ишлар ҳақида у «Байт ул-ҳикма»нинг мудири Хоразмийга ҳисобот бериб турарди. Яҳё 831 йили вафот этганидан сўнг Хоразмий бу расадхонани ҳам бошкаради у ердаги кузатишларда фаол қатнашади. Яҳёнинг қаламига мансуб асарлардан «Зиж ул-мумтаҳан», яъни «Синалган зиж» номли астрономик асар маълум. Дамашқ якинида Қасиюн тоғидаги расадхонани Холид ибн Абдумалик Марваррудий бошқаради. У ҳам ўз «Зиж»ини тузади. Холид Ер меридианининг узунлигини ўлчаш ишларига бошчилик қилади.

Марвлик машҳур астроном ва математик Ҳабаш Ҳосиб («Ҳисобчи ҳабаш») лақабли Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий ҳам Бағдодда Хоразмий билан ҳамкорликда ишлаган. У иккита зиж тузган бўлиб, булар ўрта аср астрономлари томонидан кенг фойдаланилган. Улардан Беруний ҳам ўз асарларида фойдаланган. Тадкикотчиларнинг кўрсатишича, у тангенс ва катангенс, косенканс функцияларини киритиб, уларнинг жадвалларини ҳам келтирган.

Албатта, Хоразмий билан Бағдодда, кейинчалик «Маъмун академияси» деб танилган «Байт ул-ҳикма»да ижод этган олимларнинг ҳаммасини ҳам ўрта осиёлик ва хуросонлик дейиш хато бўларди. У ерда Сурия, Ирок, Эрондан ва халифаликнинг бошка ерларидан келган олимлар ҳам ишлаган. Бирок, улар орасида ўрта осиёликлар

салмоқли ўринни эгаллардилар. Хоразмий ана шундай илмий муҳитда яшаб ижод этди.

Хоразмий қаламига мансуб асарларнинг умумий сони 20 дан ортик бўлиб, буларнинг ярмидан ортиғи бизгача етиб келмаган, номлари ҳам ноаник. Улардан фақат қуйидаги 10 та асари яхши маълум: 1) «Ал-жабр ва-л-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб» – алгебрага оид асар; 2) «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб» (ёки «Қўшиш ва айириш ҳақида китоб») – арифметикага оид асар; 3) «Китоб сурат ул-арз» – географияга оид асар; 4) «Зиж» – астрономияга оид асар; 5) «Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб»; 6) «Астурлоб ясаш ҳақида китоб»; 7) «Астурлоб ёрдамида азимутни аниклаш ҳақида»; 8) «Китоб ур-рухома»; 9) «Китоб ут-таърих»; 10) «Яҳудийларнинг календари ва байрамларини аниклаш ҳақида рисола». Бу асарларнинг тўрттаси (1, 3, 7, 10) араб тилида, биттаси (5) Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси (2,4) – лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси (6, 8, 9) хали топилган эмас. Шу асарларнинг аввалги тўрттаси ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Хоразмий арифметикага оид рисоласи қачон ёзилгани номаълум. Бироқ, унда олим алгебрага оид рисоласини эслайди. Демак, бундан Хоразмий арифметикага оид рисолани алгебрага оид рисоладан кейин ёзгани маълум бўлади. Бу рисола XII асрда Испанияда лотин тилига таржима қилинган. Таржиманинг XIV асрда кўчирилган ягона қўлёзмаси Кембриж университети кутубхонасида сақланади. Рисола «Диксит Аморизм», яъни «Хоразмий айтди» ибораси билан бошланади. Бундан кейин, Хоразмий тўққизта ҳинд рақамининг сонларни ифодалашдаги афзалликлари ва улар ёрдамида ҳар қандай сонни ҳам қисқа қилиб ва осонлик билан ёзиш мумкинлигини айтади. Асарнинг лотинча қўлёзмасида ҳинд рақамлари кўпинча ёзилмай, уларнинг ўрни бўш қолдирилган ёки аҳён-аҳёнда 1, 2, 3, 5 сонларига мос келадиган ҳинд рақамлари ёзилган. Кўпинча эса ҳинд рақамлари ўша даврда Европада кенг таркалган рим рақамлари билан алмаштирилган.

Хоразмий рим рақамлари асосида ўнлик позицион системада сонларнинг ёзилишини батафсил баён килади. У сонларнинг бундай ёзилишидаги қулайликлар, айникса, ноль ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Кейин Хоразмий арифметик амалларни баён қилишга ўтади. Бунда Хоразмий сонларнинг мартабаларини, яъни разрядларини эътиборга олишни ҳамда нолни ёзишни унутмасликни уқтиради, акс ҳолда, натижа хато чиқади, дейди у.

Хоразмий кадимги миср математикасига хос бўлган икки баравардаш ва иккига бўлишни ҳам алоҳида арифметик амал сифатида кўрсатади. Кейин у кўпайтириш ва бўлиш амалларини баён этади. Масалан, 46468 сонини 328 сонига бўлишдан чиққан натижани Хоразмий:

143
136
324

шаклида ёзади ва бу соннинг каср қисмини «324 қисмдан 136 қисм», деб ўқийди. Касрли сонларнинг ўрта асрларда бундай ёзилиши бизнинг 143 (136 каср остида 324) кўринишдаги ёзишимизга тенг эди. Шундан сўнг Хоразмий каср сонлар устида амалларнинг баёнига ўтади.

Хоразмий арифметикага оид рисоласининг Кембриж университети кутубхонасида сақланадиган лотинча қўлёзманинг матнини 1857 йили Б. Бонкомпани нашр

этган. Мазкур қўлёзманинг фоторепродукциясини тарихчи А.П. Юшкевич ҳам нашр этган[1]. Ундан ташқари А.П. Юшкевич ўз монографиясида ҳам Хоразмий рисоласига алоҳида параграф бағишлаган[2]. Б.А. Розенфелдлар рисоласининг русча таржимасини нашр этган[3]. Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан 1983 йили бу асар қайта нашр этилди. Ўша йили асарнинг камина бажарган ўзбекча таржимаси ҳам нашр этилди[4].

Хоразмийнинг арифметик рисоласи XII асрдаёқ Испанияда севилиялик Иоанн томонидан қайта ишланган. Кейинчалик то янги давргача Европа олимлари Хоразмий рисоласини қайта-қайта ишлаганлар ва у асосида дарсликлар ёзганлар. Бу қайта ишланган нусхалар ва дарсликларнинг номида «Алгоризм китоби» деган ибора бўлган.

Ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системаси билан ёнмаён унинг рақиби сифатида араб алифбесига асосланган абжад ҳисоби ҳукм суриб келган эди. Бироқ, Хоразмий арифметик рисоласи ҳинд рақамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг Оврўпада, колаверса бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Оврўпага ҳинд рақамлари араблар орқали ўтганлиги учун улар «араб рақамлари» деб аталади ва ҳозир ҳам шундай деб аталиб келмоқда. Оврўпаликлар узоқ вақтгача ҳинд рақамларига асосланган ҳисоб тизимини «алгоризм» (ёки «алгоритм» деганда ҳар қандай регуляр ҳисоблаш жараёни тушунилади-ган бўлди. Бу ибора билан Хоразмийнинг номи фанга кириб, абадий қолди.

Юқорида айтганимиздек, Хоразмийнинг алгебрага оид рисоласи арифметикага оид рисоласидан аввал ёзилган. Бу рисоланинг тўлиқ номи «Ал-Китоб ул-мухтасар фи ҳисоби-л-жабр ва-л-муқобала», яъни «Ал-Жабр ва-л-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб». Рисоланинг номидаги «ал-жабр» ва «ва-л-муқобала» сўзлари «тўлдириш» ва «рўпара қўйиш» ўрта аср алгебрасининг иккита асосий амалини англатади. «Алжабр» сўзи лотинча транскрипцияда – «алгебра», Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебрага оид рисоласи уч қисмдан иборат: 1) алгебрага оид кисм, бунинг охирида кичик бир бўлим – савдо муомаласи ҳақидаги боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебрага оид усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидаги қисм; Хоразмий уни алоҳида ном билан «Васиятлар китоби» деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

Асарнинг бошида Хоразмий ҳамду санодан сўнг, уни ёзишдан максади нима эканлигини айтади. Олимнинг бу сўзларида рисолада у ўз олдига қўйган комплекс масалалар акс эттирилган. Шу билан бирга Хоразмий халифаликда кун тартибида турган эҳтиёжлари, ислом ва шариат талабларига кўра юзага келадиган масалалар, меъморчилик ва ирригация билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал килишни ҳам кўзда тутганлигини билдиради. Умуман олганда, Хоразмий алгебраси – бу сонли квадрат ва чизиқли тенгламаларни счиш ҳақидаги фандир.

Хоразмийнинг айтишича, алгебрада уч хил сон билан иш кўрилади: илдиз (жизр) ёки нарса (шай), квадрат (мол) ва оддий сон ёки дирҳам (пул бирлиги). Яна унинг

---

[1] *А.П. Юшкевич.* Арифметический трактат Мухаммеда бен Муса Хорезми. Труды института истории естествознания и техники, АН СССР, вып. I. – М.: 1964.

[2] *А.П. Юшкевич.* История математики в средние века. М., 1961.

[3] *Муҳаммед Хоразми.* Математические трактаты. Ташкент, 1964.

[4] *Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий.* Танланган асарлар. Тошкент, «Фан». 1983.

DAVLAT UNIVERSITETI 3007/1

айтишича, илдиз ўзини ўзига кўпайтириладиган миқдордир, квадрат эса илдизни ўзига кўпайтиришда ҳосил бўлган катталикдир. Хоразмий иш кўрадиган тенгламалар мана шу уч миқдор орасидаги муносабатлардир. У аввал рисола кўриладиган олтита чизиқли ва квадрат тенгламанинг классификациясини келтиради. Бундан кейин аниқ мисоллар билан бошқа ҳар қандай тенгламалар рисола моҳиятидаги асосий атамалар – алжабр ва-л-муқобала амаллари ёрдамида олти кононик кўринишга келтирилади.

Нормал ҳолда тенгламаларнинг барча ҳадлари қўшилаётган кўринишда бўлиш ва уларнинг айрилаётганлари бўлмаслиги керак. Бу олти кононик кўринишлар қуйидагилардир:

$cx^2 = bx$ – квадратлар илдизларига тенг.

$cx^2 = a$ – квадратлар сонга тенг.

$bx = a$ – илдизлар сонга тенг.

$cx^2 + bx = a$ – квадратлар ва илдизлар сонга тенг.

cx(квадрат) + a = bx – квадратлар ва сон илдизларига тенг.

$bx + a = cx^2$ – илдизлар ва сон квадратларга тенг.

Хоразмий рисоласи номидаги алжабр ва алмуқобала операциялари унинг тўртинчи – олтинчи кўринишлардаги тенгламаларни ечишда қўлланилади. Юқорида айтилганидек, ҳар қандай чизиқли ёки квадрат тенглама олтита каноник кўринишнинг бирига келтирилиши керак. Мабодо тенгламада айриладиган ҳам бўлса алжабр, яъни тўлдириш операцияси ёрдамида тенгламанинг икки тарафига айирилаётган сонга тенг сон қўшилади. Кейин алмуқобала, яъни рўпара қўйиш операцияси ёрдамида барча ўхшаш ҳадлар биттага келтирилади. Бундан ташқари юқори даража коэффициентини бирга келтириш керак, чунки тенгламаларни ечиш коидаси шу ҳол учун айтилган.

Буни масала шартини Хоразмийнинг бешинчи масаласи мисолида кўрса бўлади:

$x^2 + (10 - x)^2 = 58$

Ёки $2x + 100 - 20x = 58$

Бу тенглама билан алжабр амали бажарилиб,

$2x^2 + 100 = 58 - 20x$

кўринишга келтирилади, кейин 2 га бўлиб ва ўхшаш ҳадларни келтириб, нормал кўринишда ҳадлар «рўпара қўйилади», яъни:

$x^2 + 21 = 10x$

сўнгра тенглама махсус алгебраик усуллар билан ечилади ва у геометрик усул билан текширилади.

Хоразмий асос солган алгебра фанини ундан кейинги Шарк олимлари муваффақиятли ривожлантирдилар.

Хоразмийнинг алгебраик рисоласи бошқа асарларидан фаркли ўлароқ, учта қўлёзмаси сақланган. Улар Кобулда, Мадинада ва Оксфорд университетининг Бодлеян кутубхонасида сақланади.

Рисола 1145 йили Сеговия (Испания)да Роберт Честер томонидан лотин тилига таржима килинган. Асарнинг арабча қўлёзмалари ва лотинча таржималари XIX ва XX аср олимлари томонидан чукур ўрганилган. Русча таржимасини 1964 йили Ю.Х. Копелевич ва Б.А. Розенфелд нашр этган. Ушбу сатрлар муаллифи томонидан

Хоразмийнинг алгебраик рисоласи унинг арифметикаси билан ўзбек тилида олимнинг мазкур «Танланган асарлари» таркибида нашр этилган.

Хоразмийнинг энг йирик астрономик асари унинг «Зиж»идир. Олим бу асарини 830 йил атрофида ёзган. Бунга қуйидаги далилни келтириш мумкин. Хоразмий халифа Маъмун билан бирга Бағдодга келганида 773–775 йиллар Иброҳим Фазорий ҳиндчадан арабчага таржима қилган ва арабчасига «ас-Синдҳинд ул-кабир», яъни «Катта синдҳинд» деб маълум бўлган астрономик асар таркалган эди. Халифа Хоразмийга шу асарни қайта ишлашни буюради. Хоразмий қайта ишлаган нусха «Кичик Синдҳинд», «Зиж ас-Синдҳинд» ва қисқача «Зиж» номлари билан маълум бўлади. Шу билан бирга бу «Зиж»га Хоразмий 828 йилда Бағдоднинг Шаммосия маҳалласида барпо қилинган расадхонада олиб борган кузатишлар натижаларини ҳам киритади. Демак, Хоразмий ўз «Зиж»ини 830 йил атрофида ёзгани маълум бўлади.

Хоразмийнинг «Зиж»и 37 боб, 116 жадвалдан иборат. Асарнинг аввалги беш боби хронологияга бағишланган бўлиб «тўфон», «Искандар», «сафар» ва христиан эраларидаги саналарни ҳижрий эрага кўчириш қоидалари келтирилади. 6-бобдан айлана 12 буржга, бурж – 30 даражага, даража – 60 дақиқага, дақика – 60 сонияга ва ҳоказо майда бўлакларга бўлиниши баён этилади.

7–22-боблар Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари масаласига бағишланган. Бу бобларда Хоразмий қадимги ва илк ўрта аср хинд астрономик маълумотлардан, Эрон ва юнон маълумотларидан моҳирона фойдаланган ҳолда Птолемейнинг геоцентрик системасига асосланиб, планеталар ҳаракатини баён этган.

23-боб тригонометрияга бағишланган, унда Хоразмий «текис» ва «аксланган синус» тушунчаларини киритади ва бу функциялар жадвалларини келтиради.

«Зиж»нинг 25–27-боблари математик географияга бағишланган. Бу ерда географик пунктларнинг узунлик ва кенгликларини аниқлаш қоидалари келтирилади ва бу координаталарнинг ўзгариши Қуёшнинг йиллик ва кеча-кундузлик ҳаракатида эклиптик ва экваториал координаталарнинг ўзгариши билан боғлиқлиги кўрсатилади.

28-бобда, Хоразмий яна тригонометрик масалаларига мурожаат килади ва тангенс, котангенс тушунчаларини киритади ҳамда уларга мос жадвалларни келтиради. 29-бобда, планеталар ҳаракатининг тезлиги аниқланади. 30-бобда, Хоразмий Қуёш ва Ой кўринма қулчаларининг ўлчамини аниқлайди. 31–32-боблар, 36–37-боблар мунажжимлик масалаларига бағишланган. 33–35-боблар Қуёш ва Ой тутилиши ва параллакс (ёритгичнинг кўриниш фарқи) масалаларига бағишланган.

Хоразмий «Зиж»и халифаликдаги дастлабки астрономик асарлардан эди. Асар ёзилиши билан дарров олимларнинг диққатини ўзига жалб этди. Унга Хоразмийнинг замондошларидан Фарғоний, Ҳошимий ва бошқалар юксак баҳо беришган. Абу Райҳон Беруний бу «Зиж»ни шарҳлашга учта асарини бағишлаган. Фан тарихида испаниялик араб астрономи Маслама Мажритий томонидан 1007 йили кўчирилган нусха муҳим роль ўйнайди. Бу нусхани 1126 йили Аделард Бат Испанияда лотинчага таржима килади. Хоразмий «Зижи» ҳозир мана шу лотинча таржимада мавжуд. Шу таржиманинг тўрт қўлёзма нусхаси асосида 1914 йили Х. Зутер «Зиж»нинг лотинча танқидий матнини нашр этган. Шу нашр асосида О. Нейгубауер 1962 йили унинг инглизча таржимасини нашр этган. Мана шу икки нашр асосида «Зиж»нинг тўла русча ва қисман ўзбекча таржималари нашрга тайёрланади.

Хоразмий «Зиж»ининг Европа фанига таъсири Х. Зутер, К.А. Наллино ва И.Ю. Крачковскийлар томонидан яхши ўрганилган. Тадқикотчилар якдиллик билан таъкидлашича, Хоразмийнинг бу асари унинг арифметик ва алгебраик рисолалари каби бундай асарларга эхтиёж туғилган пайтда юзага келди ва бу асари билан олим астрономик асарлар ёзилиш услубини стандартлаштирди, бу стандарт эса то Улуғбек «Зиж»игача ўз кучини сақлади.

Хоразмий ўз «Зиж»ида бошланғич меридиан сифатида, ҳинд анъанасига кўра, Арин (ҳозирги Ҳиндистондаги Ужайн) шаҳридан ўтган меридианни танлаган, Европада XIII асрда Рожер Бекон ва Буюк Алберт ҳам Арин меридиани ғоясининг тарафдорлари бўлганлар. Арин ғоясига кўра Айялик Петр (Франциядан) 1410 йили ўзининг «Ер тасвири» номли асарини ёзади. Бу асарнинг 1487 йили чоп этилган бир нусхасидан Христофор Колумб фойдаланган. Колумбнинг ўзига тегишли нусха ҳошиясига ёзган эслатмаларига кўра, Арин ғояси унда Ернинг ноксимон эканлигини ва Ернинг Аринга диаметрал карама-қарши тарафида Аринга ўхшаш жой бўлиши кераклиги ҳақида тасаввур ҳосил қилган.

Шундай қилиб, Хоразмийнинг «Зиж»и география соҳасидаги буюк кашфиётларга ҳам алоқадор бўлди.

Хоразмий географик асарининг ёзилган йили аниқ маълум эмас. Академик В.В. Бартольд бу асар 836 ва 847 йиллар орасида ёзилганлигини аниқлаган[1].

Асар 1037 йили кўчирилган ягона арабча нусхасида етиб келган бўлиб, бу нусха Страсбург университети кутубхонасида сақланади.

Асарнинг арабча номи «Китоб сурат-ул арз истахражу Муҳаммад ибн Муса Хуаразм мин китоб «Жуғрофия» аллази аллафаҳу Батлимиюс Қалавзий», яъни «Сурат ул-арз» китоби, уни Муҳаммад Хоразмий Клавдий Птолемей ёзган «География» китобидан чиқариб олган» деб аталган. Лекин «Птолемей ёзган «География» китобидан чиқариб олган» деган жумла нусха кўчирувчилар томонидан қўшилган бўлиши эҳтимол. Чунки Хоразмийнинг асари аслида оригинал бўлиб, у Птолемей «География»сидан чиқариб олинган эмас.

Китобда шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёлардаги 2402 та географик пунктнинг координатлари келтирилади. Шаҳарлар, дарёлар, тоғлар, ороллар ва бошқа объектлар иқлимлар бўйича тақсимланган. Иқлим сўзи аслида юнон клима – «оғиш» сўзидан келиб чиққан бўлиб, уни фанга Гиппарх (эрамиздан олдинги II аср) киритган. Гиппарх Ернинг одамлар яшайдиган қисмини 12 та иқлимга ажратган. Ундан сўнг Птолемей иқлимларнинг сонини 8 тага камайтиради, лекин ўз «География»сида у иқлимлар назариясига тўла риоя қилмайди, чунки географик пунктларни ҳудудлар ва эпархиялар бўйича тақсимлайди.

Географияни иқлимлар назариясига тўла риоя қилган ҳолда биринчи марта Хоразмий баён қилади. У ернинг маъмур, яъни инсонлар яшайдиган обод қисмини етти иқлимга ажратади. Хоразмий Птолемейдан фарқли ўлароқ, ҳудудлар, мамлакатлар ва улардаги географик пунктларни тавсифламайди, балки 1-иқлимдан то 7-иқлимгача жойлашган пунктларни тавсиф этади. Хоразмийда иқлимларнинг шимолий чегаралари ҳам Птолемейдагидан фарқ қилади.

---

[1] *В.В. Бартольд.* Введение к изданию Худуду-л-алам. Сочинсние: т. XIII, М., 1973, с. 504–545.

Хоразмийнинг географик рисоласи ўрта асрлардаги энг биринчи географик асар эди. Шунинг учун унинг иқлимлар назарияси кейинги даврларда географиянинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Хусусан, унинг иқлимлар назарияси Ернинг маъмур қисмини иқлим минтақалари бўйича ўрганишни осонлаштирди.

Хоразмий ҳам Птолемей каби узунликларни Канар оролларидан бошлаб ҳисоблайди. Хоразмий экватордан жанубда 8 шаҳар, 1-иқлимда 64 шаҳар, 2-иқлимда 54 шаҳар, 3-иқлимда 59 шаҳар, 4-иқлимда 146 шаҳар, 5-иқлимда 79 шаҳар, 6-иқлимда 63 шаҳар, 7-иқлимда 25 шаҳар ва 7-иқлимдан шимолда 40 шаҳарнинг координаталарини келтиради.

Рисоланинг иккинчи бобида иқлимлардаги тоғлар тавсифланади. Тоғларнинг боши ва охирининг координаталари келтирилади. Хоразмий Яқин ва Ўрта Шарқдаги ҳамда Кавказ ва Ўрта Осиёдаги тоғларни ҳам у ерлардаги шаҳарлар каби батафсил баён қилади. Бунга қараганда олим у ерларнинг географияси билан шахсан таниш бўлган кўринади.

Рисоланинг учинчи бобида Хоразмий денгизларни тавсифлайди.

Асарнинг тўртинчи бобида оролларнинг қирғоқ чизиқлари ва улардаги пунктлар тавсифланади. Бешинчи бобда эса мамлакатлар тавсифланади.

Ниҳоят асарнинг олтинчи бобида дарёлар ва булоқлар тавсифланади. Хоразмийнинг географик рисоласини таҳлил қилиш у оригинал асар эканлигини кўрсатади. Унда Птолемей «География»сидан олинган мавзулар ниҳоятда кам. Яна шуни ҳам айтиш мумкинки, Хоразмийда Ўртаер денгизининг узунлиги Птолемейда келтирилганидан қисқартирилган ва бу билан ҳақиқатга анча яқинлаштирилган.

Хоразмийнинг «Китоб сурат ул-арз» асари кўп олимлар томонидан ўрганилган. Лекин асар шу пайтгача тўла равишда бирорта хозирги замон тилига таржима қилинмаган. Олимнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан бизда бу асарнинг ўзбекча таржимаси Хоразмийнинг «Танланган асарлари» таркибида чоп этилди.

Хоразмийнинг юкорида кўриб ўтилган асосий асарлариёқ у фаннинг қатор тармоқлари асосчиси бўлганлигини кўрсатади. Унинг ғоялари математика ва астрономиянинг оёққа туриши ва ривожланишига сабаб бўлди. Ҳозирги даврда унинг хизматлари жаҳон афкор оммаси томонидан эътироф этилди.

Ашроф АҲМЕДОВ,
тарих фанлари доктори

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
(973–1048)

Абу Райҳон Беруний – ўрта асрнинг буюк комусий олими. У бир вақтнинг ўзида астроном, астролог, математик, геолог, географ, ўлкашунос, биолог, медик, ўсимликшунос, маъданшунос, тарихчи, манбашунос, диншунос, адабиётшунос, файласуф, социолог, мантиқшунос, илоҳиётчи ва шоир бўлган. Ўз даврида унинг «шуғулланган соҳасини санашдан кўра, шуғулланмаган соҳасини санаш осонроқ» эди дейишади. Беруний астрономияга, астролябияга, геодезияга, минералогияга, фармакогнозияга, географияга, астрологияга, топономикага, диншуносликка, тарихга оид махсус асарлар ёзган.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний исмидаги «Абу Райҳон» кисми Райҳоннинг отаси, «Муҳаммад» мутафаккирнинг ўз исми, «ибн Аҳмад» Аҳмаднинг ўғли эканлигини англатади. Беруний эса унинг нисбасидир.

Беруний 362 йилнинг 3 зу-л-ҳижжаси/973 йил 9 сентябрида Хоразмнинг қадимий пойтахти ҳисобланган Кот (Кат) шаҳрида туғилган. Айрим манбаларда Берунийни Кот шаҳрининг ташқарисида туғилган, шу сабабли уни «Беруний», яъни «ташқарилик» деган тахаллус билан аташган дейишади. Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъоний (ваф. 1165) «Насаблар китоби» номли асарида шундай деб ёзади: «Беруний деган нисба Хоразм (яъни унинг пойтахти Кот шаҳри)нинг ташқари қисмига оиддир. Кимки шаҳардан ташқарида туғилган бўлса, бундай одамни «фалончи беруний» дейдилар. Мунажжим Абу Райҳон шундай нисба билан машҳурдир». Кот шаҳри X асрда хоразмшоҳлар – афригийлар сулоласининг пойтахти, Ўрта Осиёнинг энг йирик савдо марказларидан бири эди. Бу даврда Хоразм билан Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарк давлатлари, Эрон, Кавказ ва Европа давлатлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар анча ривожланганди. Хоразмликлар асосан мўйна, қорамол, балик ва ҳунармандчилик буюмлари билан савдо қилишган. Хитойдан чинни ва ипак буюмлар, Ҳиндистондан зираворлар харид қилишган. Европалик, рум ва суриялик савдогарлар турли-туман ҳунармандчилик, заргарлик буюмларини келтиришган. Хоразмда ҳунармандчиликнинг кулолчилик, шишасозлик, заргарлик, тўқувчилик, қандакорлик ва ёғоч ўймакорлиги ривожланган. Қадимдан Хоразмда математика, астрономия, геодезия, математик география фанлари тараккий этиб келган. Тарихчилар келтирган маълумотларга қараганда, бу илмларга қизиққан кишилар дунёнинг узок-узок бурчакларидан Хоразмга келишган. Кот шаҳрида хитойлик, суриёнлик, румлик, юнонистонлик ва хатто андалусиялик (испаниялик) кишиларни ҳам учратиш мумкин эди. Улар нафақат илм ўрганиш учун, балки ўз илмларини ёйиш учун хам келишарди. Бу ҳолат Хоразмда илм эгаллашга шароит кенг бўлганлигидан далолат беради. Беруний *ана шундай муҳитда ақлини таниди. У ёшлигидан илмга меҳр қўйган эди.* Беруний ўзининг ёшлиги ҳақида хотирлаб: «Мен бир Юнонистондан келиб колган олимдан турли хил ўсимликларнинг юнончада қандай аталишини сўраб, бир дафтарчамга батафсил ёзиб борар эдим ва уларни ёддаб олардим», – дейди. Кот шаҳри бир неча бор истилочилар томонидан қайта-қайта вайрон қилинган ва хар сафар янгидан тикланганда бошқа номлар билан аталган. Яқин тарихда ва 1957 йилгача Шаббоз (Шайх Аббос Вали) деб атаб келинган ва ўша йил унга Беруний номи берилган. Беруний шаҳри ҳозир Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида жойлашган.

Берунийнинг оила аъзолари, ота-боболари ва насл-насаби ҳақида маълумотлар сақланмаган. Берунийнинг ўзининг ёзишича, онаси ўтин териш билан тирикчилик килган. Бу маълумот Берунийнинг мухтожликда кун кечирувчи оилада вояга етганлигидан далолат беради.

Таъкидланганидек, X асрнинг иккинчи ярми ва XI аср Хоразмда илм-маърифат ниҳоятда ривожланган бир давр эди. Бир томондан Хоразмда «Авесто» ғоялари ва зардуштийлик дини билан боғланган қадимий илмлар равнақ топган бўлса, Қадимги Юнонистондан келган фалсафий таълимотлар, Эрондан келган мажусийлик, коҳинлик анъаналари, исавийлик, мусавийлик, Кушонлар даврида таркалган буддавийлик ва ниҳоят, ислом дини ва маданияти халқнинг маънавий дунёсига таъсир қилган эди. Айниқса, араб олимларининг таълимотлари, Қуръони карим ва ҳадисларга асослан-

ган ғоялар кенг тарқалганди. Шундай бир синтетик маданиятлар ривожланган шароитда халқнинг илғор зиёлилари турли тилларни эгаллашга интилишган. Беруний ҳам қадимги хоразм тилидан ташқари, араб, сўғдий, форс, юнон, суриёний ва қадимий яҳудий тилларини пухта билган ва шу тилларда ёзилган адабиётларни ўқий олган. Кейинчалик Маҳмуд Ғазнавий билан Ҳиндистонга борганида санскрит тилини ҳам ўрганиб олган. Беруний яшаган даврда Қуръонни ёд олиш одати кенг ёйилганди. Бу одат кишиларнинг хотирасини чиниктирган ва турли тилларни ўрганишга рағбатни кучайтирган. Бундан ташқари, хоразмликларнинг хотирага зўр беришларининг сабабини Беруний шундай изоҳлайди: «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни халок этиб, буткул йўқ килиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин, ҳакикатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди... Кейин Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини халок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдирганлиги сабабли улар саводсиз колиб, ўз эҳтиёжларида ёддаш қувватига суянадиган бўлдилар».

IX–X асрларда сомонийлар салтанати вужудга келиб, фан ва маданият яна юксала бошлайди. Туркий халқларнинг Шарқий ҳудудларида мустақил давлатчилик анъаналарини тиклаб олган қорахонийлар 995–997 йиллари сомонийлар давлатига карши юриш қилади. Кот шаҳри Урганч амири Маъмун I (995–997) томонидан босиб олинади ва африғийлар сулоласи барҳам топади. Қорахонийлар аста-секин бутун Мовароуннаҳрни эгаллайди. Улар араб ҳукмдорлари билан келишиб, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларни бутундай ўзларига қаратиб олади. 997–1017 йилларда ҳокимият Маъмун биринчининг ўғли Маъмун иккинчи қўлига ўтади. У пойтахтни Урганчга кўчиради ва анча маърифатпарвар инсон бўлганлиги сабабли илм-фан тараққиётига раҳнамолик қилади. Урганчда «Маъмун академияси» ташкил этилади. Кўп мамлакатлардан илм-фан билан шуғулланувчи олимлар бу ерга олиб келиниб, уларга яхши шароитлар яратилади. Беруний шу олимларнинг етакчиларидан бири эди. Унинг атрофида яхши илмий жамоа тўпланган. Бу даврда юртимизда илм-маърифат, фан ва маданият яна юксала бошлаган эди. Афсуски, 1017–1018 йиллар Хоразмда яна нотинчлик даври бошланди. Бир томондан Мавороуннаҳрда қорахонийлар ҳукмронлиги, иккинчи томондан Хуросон ва Афғонистонда ўрнатилган Маҳмуд Ғазнавий хукмронлиги (998–1030) ўртасидаги низолар Хоразмда шаклланган маърифат ўчоғининг барбод бўлишига сабаб бўлди.

Беруний умрининг охиригача ғазнавийлар қўлида хизмат қилади. XIII асрнинг иккинчи ярмида яшаган машҳур ҳаким ва хаттот Ғазанфар ат-Табризийнинг ёзишича, Абу Райҳон Беруний 440 хижрий йил ражаб ойининг 3 куни/1048 йилнинг 13 декабрида Ғазна шаҳрида вафот этган.

Бу олим Берунийнинг сўнгги асари «Сайдана»ни кўчирган. Берунийнинг таржимаи ҳолини ёзган тарихчи олим Абу Абдуллоҳ Шаҳобиддин Ёқуб (Ёкут) ибн Абдуллоҳ ар-Румий Ҳамавий (1179–1229) Беруний вафот этганида, анча кексайиб, саксондан ошиб колганлигини таъкидлаб, унинг вафот санасини 443/1051–1052 йил этиб кўрсатади.

Беруний ёшлигида устози, машҳур олим Абу Наср ибн Ирок Мансур ибн Алидан (ваф. 1036) таълим олиб, илм сирларини ўрганган. Беруний бу устозини кўпгина асарларида ҳурмат билан тилга олади. Ибн Ирокнинг ҳам Берунийга меҳри кучли

бўлган. У астрономия, геометрия ва математикага оид 12 та асарини шогирди Абу Райҳон Берунийга бағишлаб ёзган ва бу улуғ шогирдини кўп асарларида ҳурмат билан тилга олган. Ибн Ироқ Берунийни Евклид геометрияси ва Птолемейнинг астрономик таълимоти билан таништирган. У шогирдининг ниҳоятда истеъдодли эканини таъкидлаб, Беруний ёшлигидан мустақил астрономик кузатиш ишлари олиб борганини (994–995), бунинг учун махсус астрономик асбоб ҳам ихтиро қилганини ёзиб қолдирган.

995–997 йиллари Кот Маъмун I томонидан босиб олингандан кейин африғийлар сулоласи тугатилди. Шу даврда тахтдан туширилган амир хизматида бўлган Берунийнинг ҳаёти ҳам хавф остида қолади ва у 22 ёшида Хоразмдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. У дастлаб Каспий денгизининг жанубий-шарқида жойлашган Журжон шаҳрига бориб, у ерда муҳожирликда яшайди. Сўнгра Эроннинг Рай шаҳрида истиқомат қилади ва у ерда ниҳоятда фақирликда кун кечиради. Ҳатто илмий мунозараларда ҳам пулдор олимлар унинг мухтожлиги устидан масхара қилиб кулишарди. Бу ҳақда Беруний шундай эслайди: «Рай шаҳрида бир олим астрономия соҳасида мен билан баҳсга киришди ва гарчи у илмда мендан анча паст турса-да, мендан ўзини юқори олиб, ҳатто каминани ҳақорат ҳам қилди. Ваҳоланки, орамизда фақат бойлик ортиқчалиги ва мактовларни ёмонликларга, фахрларни айбларга айлантирувчи камбағаллик бор эди, холос. Чунки мен у вақтда ҳамма томондан қийинчиликка учраб, паришонҳол эдим».

Беруний Рай шаҳрида исфаҳонлик бир савдогар дўстининг уйида меҳмон бўлиб яшаган. Ўрта Осиёда вазият мўътадиллаша бошлагач, олим Райдан яна Журжонга қайтиб келади ва бу жойда иккинчи устози – табиб, астроном ва файласуф Абу Саҳл Исо бин Яхъё ал-Масиҳий ал-Журжоний (ваф. 1010) билан танишади, ундан таълим олади.

928–1012 йиллар Хоразм ва Каспий денгизи олди вилоятларига зиёрийлар сулоласининг машҳур вакили Қобус ибн Вашмгир ҳукмронлик қилган. Бу ҳукмдор Берунийга вазирлик лавозимини таклиф қилган, аммо Беруний бу лавозимни рад этиб, илм билан шуғулланишга жазм этади. 1000 йил Беруний жаҳон фани тарихида қимматбаҳо манба ҳисобланган «Осор ал-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарини ёзади ва мазкур асарни «Шамс ал-маолий» («Олий мартабалар қуёши») лақаби билан машҳур бўлган ҳукмдор Қобус ибн Вашмгир (ваф. 1012) га бағишлайди. Қобус ибн Вашмгир ҳукмдорлар орасида илм-маърифатга берилган, адолатпарвар инсон бўлган. Берунийнинг ёзишича, уни Яратган «халққа адолатли, Тангрининг дини ва халкига ёрдамчи, мусулмонлар ҳарамларини қўриқловчи, улар мулкларини талон-торожлардан асровчи йўлбошчи қилиб, бандаларини ўзидан миннатдор этди». Шуниси борки, бу ҳукмдор шиа мазҳабининг тарафдори бўлган. Беруний унинг саройида яшаган даврларида ўзини шиа мазҳабига ён босгандай қилиб кўрсатса-да, динда тўла мўътадилликни ёқлаган ва барча мазҳабларга нисбатан бағрикенглик билан қараш тарафдори бўлган. 1005 йили Беруний ўз юрти – Хоразмга қайтади. 1010 йили Абу-л-Аббос Маъмун II ибн Маъмун (ваф. 1017) Берунийни Хоразмнинг янги пойтахти Урганчга олиб келишга фармон беради. У Берунийни устоз сифатида ҳурмат қилади. Беруний ҳам «Хоразмнинг машҳур кишилари» деган асарида Абу-л-Аббос Маъмун II нинг яхши сифатларини тавсифлаб ўтган. Маъмун I нинг ўғли Маъмун II аббосийлар халифалигининг 3-авлоди эди. У ўзининг бобоси Ҳорун

ар-Рашид изидан бориб илм-фан тараққиётига ҳомийлик қилади, Хоразмда илмий академия ташкил этади. Хоразм Маъмун академиясида Абу Саҳл ал-Масиҳий, Абу Наср Ибн Ироқ, табиб Абу-л-Ҳасан Ҳаммор, машҳур тарихчи Ибн Мискавайҳ (ваф. 1030), Ибн Сино ва Беруний сингари замонасининг таниқли олимлари тўпланган эди. Беруний Маъмун II саройида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган ва ўз мавқеидан фойдаланиб, қимматбаҳо тошлар, камёб металлар устида кузатишлар олиб бориб, «Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами») номли минералогия соҳасига бағишланган йирик асар ёзади.

Маъмун саройида Беруний 7 йил ишлайди. Замонасининг етук олими Абу Али ибн Сино (980–1037) билан илмий ҳамкорлик қилади, мунозаралар олиб боради. Берунийнинг Ибн Сино билан физик қонуниятларга оид ёзишмаларининг бир қисми сақланиб қолган. 1017 йили Хоразмга Маҳмуд Ғазнавий ҳужум килади. Маҳмуднинг келишидан хабардор бўлган Маъмун II сарой аъёнлари ва олимларни тўплаб, уларга, агар хоҳласа, Маҳмуд Ғазнавий саройида хизмат килишни давом эттириши, хоҳламаса, вақт борида Урганчдан кетиши лозимлигини уқтиради. Кўпчилик амалдорлар ва баъзи олимлар, улар орасида Ибн Сино ҳам, саройдан кетишга қарор қиладилар. Бу вазиятдан фойдаланган мухолиф кучлар 1017 йили Маъмунга суиқасд уюштиришади. Маъмун ўлимидан сўнг Беруний ҳам саройдаги бошқа олимлар қаторида Маҳмуд Ғазнавийнинг асири сифатида Ғазна шаҳрига олиб кетилади. Бу Беруний учун жуда таҳликали ҳол эди. Маҳмуд Ғазнавий фармонига кўра, Беруний билан Абдуссамад Аввал катл этилиши лозим эди, чунки улар Маъмун II нинг садокатли амалдорлари қаторига кирар эдилар. Маҳмуднинг вазири Хўжа Ҳасаннинг орага тушиши туфайли Беруний омон қолади. 1017 йилдан то 1030 йилгача Беруний Ғазнавий қўл остида таҳликали ҳаёт кечиради. Маҳмуд доимо ўзининг барча юришларида, жумладан, Ҳиндистонни забт этишида мунажжим сифатида Берунийни бирга олиб юрган. У Берунийни бир неча бор ўлимга ҳукм қилади, зиндонга ташлайди, хуллас, Беруний Маҳмуднинг қош-қовоғига қараб яшашга мажбур эди. Маҳмуд саройида ҳам Беруний ўзининг илмий изланишларни тўхтатмаган, Ғазнавийнинг Ҳиндистонга юриши даврида тўплаган маълумотлари асосида йирик «Ҳиндистон» («Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниклаш») номли асарини ёзган. 1030 йилда Маҳмуд вафот этгач, унинг васиятига кўра, кичик ўғли Муҳаммад тахтга ўтиради. Аммо бир неча ойдан кейин Маҳмуднинг катта ўғли Масъуд (1030–1041) укасини тахтдан ағдариб, ҳокимиятни ундан тортиб олади. Масъуд даврида Берунийнинг аҳволи яхшиланади, чунки Масъуд Берунийга хайрихоҳ бўлиб, ундан кўп нарсаларни ўрганган эди. Беруний Масъудга араб тилини ўрганишига, астрономия асосларини эгаллашига кўмаклашган. Масъуд эса Берунийнинг хурматини жойига қўйиб, унинг илм билан шуғулланишига яхши шарт-шароитлар яратиб, ҳар доим инъом ва ҳадялар билан тақдирлаб турган. Масъуднинг ҳомийлигидан миннатдор бўлган Беруний унга бағишлаб «Масъуд қонуни» деган асар ёзган. Шу асарнинг сўзбошисида Масъуд ҳақида «у... илмга хизмат қилишим учун очиқ юз билан имконият берди, чунки у менга зийнат либосини кийгизиб иноят кўрсатди», – деб ёзади Беруний. Бу асар астрономия ва математика илмларига оид мукаммал кўлланма сифатида ўша даврда шу соҳаларга оид илгарилари яратилган барча асарларнинг энг аълоси эди.

Берунийнинг шогирдлари ҳақида қуйидаги маълумотлар бор. Аввало, Абу-л-Аббос Маъмун II ибн Маъмун ўзини Берунийга якин тутиб, ундан сабоклар олган ва ўзини Берунийнинг шогирдиман деб ҳисоблаган. Шунингдек, Қобус ибн Вашмгир саройида ҳам Берунийдан сабоқ олган шогирдлари бўлган, аммо уларнинг номлари сақланиб қолмаган. Маҳмуд Ғазнавий ҳам баъзан Берунийга устозим деб мурожаат қилган. Унинг катта ўғли Масъуд ҳам Берунийни энг улуғ устозим деб билган ва унга хомийлик кўрсатган. Беруний билан Ибн Сино бир-бирига устоз-шогирд бўлишган. Уларнинг ўзаро ёзишмаларидаги саволлардан 18 таси бизгача етиб келган. Бу ёзишмаларда икки забардаст олимнинг бир-бирига бўлган эътиқодининг нақадар кучлилиги сезилиб туради.

1035–1036 йиллари Беруний ўзи ёзган асарлари рўйхатини тузган ва мазкур рўйхатда 113 та асарнинг номини келтиради. Бу асарлардан 70 таси астрономияга, 20 таси математикага, 12 таси география ва геодезияга, 3 таси минералогияга, 4 таси картографияга ва бошка фанларга онд эди. Агар олимнинг ундан кейин яшаган 13 йил ичида ёзган 50 дан зиёд асарларини ҳам қўшадиган бўлсак, уларнинг умумий сони 160 дан ошади. Айрим манбаларда Беруний 200 дан зиёд асар ёзгани ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди. Беруний ёзган ҳар бир асар ўзига хос энциклопедия эди. Масалан, унинг дастлабки асарларидан «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Ал-осор ал-бокия ан ал-қурун ал-холия») асари Қадимги Хоразмда ўтган халқларнинг, қадимги яҳудийлар, насронийлар, мажусийлар ва мусулмонларнинг урф-одатлари, аньаналари, байрамлари, календарлари, динлари, пайғамбарлари, муқаддас китоблари ҳақидаги барча маълумотларни ўзида тўплаган яхлит энциклопедия бўлиб, у Европада «Хронология» номи билан машҳурдир. Бу асарни олим 27 ёшида, яъни 1000 йили араб тилида ёзиб тугаллаган. Уни Қобус ибн Вашмгирга бағишлаган. Бу асарнинг биринчи нашрини немис олими, берунийшунос Эдуард Захау 1876–1877 йилларда Лейпцигда босиб чиқаради. 1879 йили эса унинг инглизча таржимасини эълон қилади. 1950 йили шарқшунос олим А. Расулов мазкур асарнинг бир қисмини ўзбекчага таржима қилади, 1957 йили асар арабшунос олим М.А. Салье томонидан рус тилига таржима қилинали ва нашр этилади. 1968 йили А. Расулов томонидан бу асарнинг ўзбек тилидаги тўлиқ таржимаси «Фан» нашриётида босилиб чиқади. Берунийнинг «Китобу-л-маколот ва-л-арз ва-д-диёнот» («Мақолалар, эътиқодлар ва динлар ҳақида китоб»), «Китоб фи ахбори Хоразм» («Хоразм хабарлари ҳақида китоб»), «Китоб тарихи айём ас-султон Маҳмуд ва ахбори абиҳи» («Султон Маҳмуд даври тарихи ва отаси ҳақидаги хабарлар китоби») каби китоблари ҳали топилмади. Уларни жаҳон кутубхоналари ва шахсий китоб хазиналаридан ахтаришни давом эттириш лозим. Эслатганимиздек, Беруний Журжон хукмдори Вашмгир саройида яшаб юрган даврида кимматбаҳо тошлар ва минераллар ҳақида «Минералогия» асарини ёзган. Бу асарда муаллиф 300 дан зиёд минераллар ва уларнинг физик (қаттиқлиги, солиштирма оғирлиги, ранги, кирраларининг тузилиши ва бошқалар), химиявий (таркибида қандай моддалар борлиги, сув ва оловга чидамлилиги) хусусиятларини тушунтириб берган. Берунийнинг «Минералогия» асарини 1963 йил СССР Фанлар академияси нашриётида москвалик шарқшунос А.М. Белиницкий рус тилида нашрдан чиқарди.

1025 йил 18 ноябрда Беруний «Геодезия» («Таҳдид ниҳоёт ал-амокин ли тасҳиҳ масофот ал-масокин» («Турар жойлар (орасидаги) масофаларни аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш») асарини ёзиб тугатган. «Геодезия»да математика

тик география асослари муфассал баён қилинади. У 1966 йил Тошкентда Истанбул нашридан рус тилига таржима қилиниб чоп этилди.

«Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар» асари эса 1029 йил Газнада ёзилган бўлиб, унда астрологияга оид асосий тушунчалар содда қилиб изоҳлаб берилгандир. Уни европача қилиб «Астрология» деб атасак бўлади. Бу асарни Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти ва Москва шарқшуносларидан А. Аҳмедов, Б.А. Розенфельд, М.М. Рожанская, А. Абдураҳмонов ва Н.Д. Сергеева ҳамкорликда рус тилига таржима қилишиб, «Книга вразумения начаткам науки о звездах» деган ном билан 1975 йил «Фан» нашриётида нашр этишди. У даврда астрология тушунчасини қўллаш китобнинг нашр этилишига халақит берар эди. Шу сабабли китоб номи ғалатирок бўлиб колган.

Мутафаккирнинг «Ҳиндистон» («Таҳқиқ мо лил ҳинд мин маъқула мақбула фил-ақл ав марзула» («Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш») деб номланган асари 1030 йил ёзиб тугатилган. Бу китобда Ҳиндистон халқлари тарихининг турли соҳалари (аниқ фанлар, адабиёт, фалсафа, элшунослик (этнография), география, демография, қонунлари ва урф-одатлари, дини, диний ривоятлари, хинд ёзувининг турлари, эътикод усуллари) ҳақида батафсил маълумотлар берилгандир. Шунингдек, Беруний бу асарида санскрит тилидаги манбалардан ҳам кенг фойдаланган. Бу тил бизгача етиб келмаган. Беруний эса бундан минг йил илгари бу тилни махсус ўрганган. Китобнинг арабча матни биринчи бор 1887 йил, инглизча таржимаси эса 1888 йил Лондонда Э. Захау томонидан нашр этилади. Арабча матн 1858 йил Ҳайдарободда ҳам нашрдан чиқарилган. Бу китоб 1963 йил рус тилида, 1965 йил эса ўзбек тилида чоп этилган.

«Масъуд конуни» («Ал-Қонун ал-Масъудий») номли асар 1030 йилда ёзилади. Унда математик астрономиянинг асосий қоидалари, ёритгичларнинг координатлари, уларнинг ҳаракатланиш тартибларини ҳисоблаб чиқариш йўллари батафсил тушунтирилган. Бу китобда баён этилган таълимотларнинг аксариятини Беруний Қуръон оятлари билан солиштирган. Бу унинг Қуръонни мукаммал билганлигидан далолат беради. Шунингдек, мазкур китобда Беруний тузган юлдузлар жадвали – Беруний зижи ҳам илова қилинган бўлиб, мазкур жадвалда 1029 та юлдузнинг координаталари ва юлдуз катталиклари Птолемей ва араб астрономи ас-Сўфи жадвалларига асосланиб берилган. Бу асар биринчи бор бир қанча араб қўлёзмалари асосида Ҳайдарободда нашр қилинади. Рус тилида Москвада 1962 йилда босиб чиқарилган. Ўзбекистонда эса 1973 йил рус ва ўзбек тилларида 2 китобдан иборат қилиб «Фан» нашриётида эълон қилинди.

Беруний «Ҳиндистон» асарида Ернинг ҳаракатланиши ҳақидаги мулоҳазаларини баён этар экан, бу асарни ёзишдан илгари Ернинг ҳаракатланиши тўғрисида «Мифтоҳу илми-л-ҳайъа» («Астрономия калити») деган асарида чукурроқ тўхталганлигини баён этган. Мазкур рисоласида Ер шари ҳаракатланишининг хусусиятларини батафсил тушунтириб берган. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган.

Беруний умрининг охирида, яъни 1045–1048 йилларда «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб» («Китаб ас-сайдана фи-т-тибб») асарини ёзган. Бу асар тарихга «Сайдана» («Фармакогнозия») номи билан кирган бўлиб, унинг тўлиқ қўлёзмаси 20-асрнинг 20–30 йилларида Туркияда топилган. Бу асарда Шарқда, хусусан, Туркистонда ўсадиган барча доривор ўсимликлар ва уларнинг фармакологик хусусиятлари ҳақида

маълумотлар берилган. Мазкур асарни таниқли шарқшунос олим У.И. Каримов рус тилига таржима қилиб, 1974 йил «Фан» нашриётида босмадан чиқарган.

Бундан ташқари, Берунийнинг адабиётшунослик, динлар тарихи, калом таълимоти, ҳадисларга оид мақолалари, бадиий йўналишдаги асарлари – ҳикоялари, ривоятлари ва шеърлари ҳам бўлган. Уларни қидириб топиш, тўплаш, нашр этиш манбашунослар, тарихчилар, шарқшунослар зиммасидаги хайрли ва табаррук вазифалардан биридир.

Абу Райҳон Беруний жаҳон цивилизацияси тараққиётига ўзининг йирик илмий кашфиётлари билан салмоқли ҳисса қўшган буюк олим ҳисобланади. Ҳозирги замон фанларининг барчасида Берунийнинг илмий кашфиётларидан у ёки бу тарзда фойдаланишади. Беруний ўз кашфиётлари билан ҳисса қўшмаган фан соҳаси кам бўлса керак.

У биринчи бўлиб Ер шари глобусини ясаган. Бу ихтиродан барча географлар, ҳар бир зиёли бугунги кунда ҳам баҳраманд бўлмоқда.

Берунийнинг йирик ҳиссаси, жумладан, астрономия соҳасига қўшилган. У гарчи оламнинг тузилишига Птолемейнинг геоцентрик (яъни оламнинг марказида Ер туради, деб ҳисоблайдиган) системадан туриб ёндашса ҳам, бу масалага оригинал тарзда, яъни Ер шарини ҳаракатланувчи система деб ёндашади. Бундай қараш ўша даврларда Ерни ҳаракатсиз деб ҳисобловчи ҳукмрон карашларга зид келадиган илмий жасорат эди. Беруний «Ҳиндистон» асарида шундай деб ёзади. «Ернинг айланиш ҳаракати астрономия фани ҳисобларига ҳеч кандай зид келмайди, балки ерда юз берадиган ҳодисалар, унинг ҳаракати билан бирга бир текис давом этаверади». Бу ғояда инерциал системалар ҳақидаги фикр мужассамлашгандир. Бундай фикрга Галилео Галилей (1564–1642) Берунийдан 600 йил кейин келган.

Беруний «Истаган хил астролябияни тайёрлашнинг турли усуллари ҳақида» деб номланган асарида Абу Саъид ас-Сижзийнинг астролябияси хусусида тўхталиб: «Унинг негизи осмон ҳаракатланишига эмас, балки Ернинг ҳаракатланишига асосланганлиги учун мен уни жуда ҳам ажойиб кашфиёт деб ҳисоблайман», – деб ёзади. Беруний ўзининг геоцентризмга бўлган шубҳаларини «Геодезия» асарида ҳам очиқ баён этган. Берунийнинг бу йўналишдаги фикрлари гелиоцентризмнинг вужудга келишига йўл очди ва поляк астрономи Николай Коперник (1473–1543) Берунийдан 500 йил кейин оламнинг гелиоцентрик системасини ўртага ташлади.

Беруний турли хил астрономик кузатиш асбобларини ҳам ясаган. Улардаги кузатиш принциплари бугунги кунгача ўз кийматини йўқотмаган.

Беруний осмон ёритгичларининг ҳаракатланиш траекториялари доира шаклида эмас, балки эллипис шаклида эканлиги ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб илгари сурган ва уни ҳисоблаш усулларини кашф этган. Бу усуллар Европада янги даврга келиб И. Кеплер томонидан ниҳоясига етказилди.

Беруний Журжонда юрган пайтларида Қуёшни кузатишга ҳам жиддий эътибор каратади, астрономияда биринчи бўлиб Қуёш тожининг хусусиятларини тўғри талқин килиб берди ва Қуёшни кузатишга жуда берилиб кетганлигидан бир қанча вақт кўзлари ёруғликни сезмай қолганлигини ўз хотираларида ёзиб қолдирган.

Беруний ёритгичлардан келаётган нурлар нафақат ёруғлик тўлқини, балки заррачалардан иборат эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Ёруғлик бир вақтнинг ўзида ҳам тўлқин, ҳам заррача табиатига эгадир деган ғоя XX асрдагина ўз исботини топди.

Беруний математика фани ривожига ҳам жуда катта ҳисса қўшган олимлардан. У биринчи бўлиб тригонометрияни алоҳида мустақил фан сифатида таҳлил этди.

«Масъуд қонуни» асарида ясси ва сферик тригонометрияни баён қилиб, тригонометрик функцияларнинг чизиқли ва квадрат интерполитив қоидасини яратди.

Беруний география, геодезия, геология фанларига ҳам сезиларли улуш қўшган. «Геодезия» ва «Минералогия» номли асарлари бевосита юқорида айтилган фанларга оиддир.

Мутафаккир «Ҳиндистон» асарида Ер юзасининг тузилиши, денгиз ва қуруқликнинг нисбати тўғрисида тўхталиб, шундай ёзган: «Ернинг чораги маъмурадир. Маъмурани ғарб ва шарк томондан Мухит океани (Атлантика ва Тинч океани) ўраб турибди. Бу Муҳит океани, ернинг обод қисмини денгизларнинг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган қуруқлик ёки одам яшайдиган ороллардан икки ёқдан (ғарб ва шарқдан) ажратиб туради...» Бу фикрни «Масъуд қонуни»да ҳам таъкидлайди. Хуллас, Беруний математик ҳисоб-китоб асосида Колумбдан қарийб 450 йил илгари ҳозирги Америка қитъаси бўлиши мумкинлигини башорат қилганди.

Беруний Атлантика ва Тинч океанларининг жанубий қисми бир-бири билан туташганлигини исботлаган, Ер шарининг жанубий томонида муз қоплаган қуруқлик бўлиши керак, деб фараз қилган.

У географик кенгликни ҳисоблашда қўллаган усул XVI асрда Тихо де-Браге томонидан кашф этилган, деб келинади, ваҳоланки, бу усулни Беруний ундан 6 аср илгари ишлатган.

Жинсларнинг геологик келиб чиқиши, қуруқликнинг денгизларга, денгизларнинг қуруқликка айланиш назарияларини ҳам Беруний ишлаб чиққан. Жисмларнинг Ер марказига қараб тортилиш кучи ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб Беруний илгари сурган.

Беруний минералогия ва иқлимшунослик фанларига ҳам жиддий ҳисса қўшган. Минералларнинг таркибий тузилиши, кристалланиш ҳодисаси, ёруғлик нури таъсирида кристалларнинг товланиши табиати ҳақидаги ғояларни ҳам Беруний ишлаб чиққан.

Беруний дунёларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги ҳақидаги фалсафий ғояни илгари сурганди. Бу ғоя 600 йилдан сўнг Жордано Бруно (1548–1600) томонидан айтилди ва у шу ғоя туфайли инквизициянинг гулханида ёндирилди.

Беруний ижтимоий ҳодисалар, жамият тараққиётида ижтимоий муҳитнинг ўрни, одамлар табиатига, кўринишига географик иқлимнинг таъсири, меҳнат қуролларининг жамият тараққиётидаги ўрни, кишиларнинг моддий эҳтиёжлари, мулк ва мерос масалаларини биринчи бор социологик таҳлил қилган.

Ўрни келганда Беруний ҳаётидан бир қатор ибратли воқеаларга эътиборингизни жалб қиламиз.

Беруний ёшлигидан синчков, масалаларга рационал ёндашувчи киши бўлган. Ҳукмдорларга ҳам, уларнинг кўнгли учун, ёлғон гапирмаган. Маҳмуд Ғазнавийни кўп ножоиз ишлардан қатъият билан қайтарган. Беруний ростгўйлиги туфайли кўпинча ҳоким ва амалдорларнинг ғазабига учраб ноҳак жазоланган. Маҳмуд Ғазнавий бир неча марта Берунийни ўлимга ҳукм қилган. Шунга оид бир ибратли ҳодисани берунийшунос олимлар ёзиб қолдиришган:

Кунлардан бирида Маҳмуд Берунийни синамоқчи бўлиб, унга савол берибди:

– Эй, мунажжим! Айтгинчи, Қуръони каримда башоратчилик қораланган, лекин, айрим мунажжимлар Қуёш ва Ой тутилишини олдиндан башорат қиламан, деб даъво килишади, Сен хам шу фикрдамисан?

– Мен масалага мантиқан ёндашиш тарафдориман. Шундай ҳодисалар борки, уларнинг ҳаракатланишини ўлчаб, агар унга ташқи куч халақит бермаса, фалон нарса, фалон вақтда, фалон жойда бўлади, деб башорат қилиш мумкин. Шундай ҳодисалар борки, уларнинг ҳолати биз биладиган таъсирлардан яширинган бўлади, уларнинг сабабини билмаганимиз учун башорат қилиб бўлмайди. Қуръони каримда ана шундай ҳодисаларни назарда тутиб, сохта башоратчилик, фолбинлик қораланган. Ёлғончилардан бизни худонинг ўзи асрасин. Осмон ёритгичларининг ҳаракатланиши бир текисда ўзгаришсиз боради ва муайян қонуниятларга бўйсунади. Шу сабабли уларни олдиндан айтиб бериш мумкин. Фалакиёт илмига таяниб, Қуёш ва Ой тутилишини олдиндан башорат қилиш мумкин.

Маҳмуд бу фикрни эшитгач, ғазаби қайнайди ва атайлаб Берунийни мулзам килиш ниятида яна савол беради:

– Эй «башоратчи», сен ҳозир мен шу бинонинг қайси эшигидан чиқишимни ўз илмингга таяниб топгин-чи?

Маҳмуд шу пайт 12 та эшиги бор айлана шаклидаги бинода мажлис қураётган эди. Беруний Маҳмуднинг важоҳатини яхши англаб етди ва бир қоғозга бир канча сўзни ёзиб, уни Маҳмудга узатди. Маҳмуд қоғозни ўзи ўтирган ўриндиқ тагига бекитиб қўйди. Маҳмуд шунда Берунийга истеҳзоли қараб, хизматкорига буюрди:

– Зудлик билан бу ерга дурадгорни чақириб кел, менинг рўпарамдаги девордан 13-эшикни очсин!

Дурадгор келиб 13-эшикни ўрнатди. Маҳмуд шу эшикдан чиқиб кетди. Бироз вақтдан сўнг, ҳаммалари шу жойга яна тўпланғач, Маҳмуд Беруний ёзган қоғозни бекитилган жойдан олди. Мажлисда гувоҳ бўлганлардан бири қоғозни ўқиди. Қоғозга шундай сўзлар битилган эди: «Ҳукмдор! Сиз бу бинодаги 12 та эшикнинг бирортасидан чиқмайсиз. Рўпарангиздан 13-эшикни очтириб, ўша эшикдан ташқарига чиқасиз». Мажлис аҳли бу ҳолатдан ниҳоятда ҳайратга тушишди. Маҳмуднинг эса ғазабдан юзлари қизариб кетди ва амр қилди:

– Бу шаккок олимни зиндонга ташланглар!

Ҳукм ижро этилди...

Беруний умр бўйи илм-маърифат эгаллаш йўлида тинимсиз меҳнат қилган. Ҳатто умрининг сўнгги дақиқаларида ҳам унда илмга интилиш туйғуси сўнмаган. Ёкут Ҳамавий Берунийнинг яқин кишиларидан бири бўлган қози Валволижий тилидан қуйидаги воқеани келтиради: «Мен Абу Райҳон хузурига у оғир нафас олаётган, хириллаб жон бераётган вақтда кирдим. У мендан «Меросларни нотўғри бўлиш ҳақида айтганларингни такрорлаб бер», – деди. Мен унга раҳм қилиб: «Шундай аҳволда-я!» – дедим. У эса: «Эй, фалончи, мен учун бу масалани билиб дунёдан ўтиб кетиш, уни билмай ўтиб кетишдан афзалроқ эмасми?» – деди. Мен уни (масалаларни) такрорлаб беришга мажбур бўлдим. У буни ёдда сақлади. Кейин менга бу ҳақда ўйлаганларини айтиб берди, шундан сўнг мен чиқиб кетдим. Кўчага чиқишим билан унинг уйидан йиғи овози эшитилди».

Беруний адолатли ва мурувватли бўлишни ёқлаган. Бу борада олимнинг ўзи шундай ҳикояни келтиради: Халифа Умар ибн Абдулазизнинг ўғли Абдуллоҳ минг

дирҳамга бир қимматбаҳо тошни сотиб олганини эшитиб қолиб, ўғлига хат ёзибди: «Менга етиб келган хабарларга қарағанда, бир узук олибсан. Сенга насиҳатим шу, дарҳол ўшани сотиб, унинг қийматига мингта очнинг қорнини тўйғаз. Ўзингга бўлса, кумушдан узук қилдир, унинг кўзи ҳам ўзидан бўлсин».

Абдуллоҳ отаси айтгандай қилибди.

Бир киши Берунийдан илтимос қилиб, «Менга фойда келтирадиган бирор нарсани ўргатиб қўйинг», – дебди.

Беруний унга ал-Киндийнинг «Ишоратлар китоби»дан ўткир нарсалардан тайёрланадиган бир дори таркибини ёзиб берибди. Бу дори сувга томизилиб, ҳосил бўлган сувга қаламни ботириб, ақиқ тошга чизилса, тошдаги ёзув оқ бўлиб кўринаркан. Буни ўрганиб олган бояги мардум «Муҳаммад», «Али» ва бошқа исмларни тошга ёзиб, «Бу фалон жойдан топилган табиий ёзув», деб даъво қиладиган ва содда одамларнинг пулини шиладиган бўлибди. Беруний эса ўзининг бу дарсидан пушаймон бўлиб, бошқа бундай кишиларга кимё илмининг сирларини ошкор қилмайдиган бўлибди ва «Илмни нафси учун ишлатадиганларга ўргатиш – унинг жиноятига шерик бўлишдир» – деб Аллоҳга тавба қилган экан.

Инглиз шарқшуноси Ж. Сартоннинг «Беруний – IX асрнинг Леонардо да Винчисидир» – деган фикрига жавобан академик С. Толстов шундай ёзади: «Берунийни Леонардо да Винчи билан таққослаб, уни IX аср Леонардо да Винчиси дейишди. Бу нотўғри қиёслаш. Ахир Птолемейни «II аср Берунийси» дейишмайди-ку! Аслида, Леонардо да Винчини «XVI аср Берунийси» десак, мантиқли бўлар эди».

Европалик берунийшунослар Берунийнинг бир ўзи бутун бошли илмий-тадқиқот институтлари ҳам бажара олмайдиган ишларни уддалаган, деб қайд қилишган.

Абу Райҳон Беруний мероси мустақилликдан илгари ҳам ўрганилган эди, аммо у даврларда Берунийнинг табиий-илмий меросигина материалистик дунёқараш нуқтаи назаридан тадқиқ этилган. Мустақиллик давридагина Беруний меросига кенг қамровли ёндашувга йўл очилди. Унинг Қуръони карим ва ҳадиси шарифга муносабати, диний мазҳаблар тадқиқи бугунги кунда олим ва уламоларимиз томонидан кенг миқёсда ўрганилмоқда. Ҳозирги пайтда Берунийнинг номаълум асарларини излаб топиш давом эттириляпти. Беруний раҳбарлик қилган Хоразмдаги «Маъмун академияси»нинг 1000 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди ва бу тадбирларда олимнинг хизмати юқори даражада қайд этилди. Берунийнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссасини таъкидловчи асарлар ёзилмоқда, тадқиқотлар олиб борилмоқда. Берунийнинг Ғазнадаги қабрини Ўзбекистон Республикасидан юборилган махсус экспедиция аъзолари зиёрат қилишди ва таъмирлаш ишларини олиб боришди. Мустақиллик даврида Беруний асарларининг кўпчиликка маълум бўлмаган кирраларини очиб берувчи оммабоп нашрларни чиқариш йўлга қўйилмоқда ва бу аллома номини абадийлаштириш борасидаги хайрли ишлардандир.

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори,
профессор

АБД ИБН ҲУМАЙД АЛ-КАШШИЙ (786–863)

IX–XII асрлар ислом тарихида энг ривожланган давр бўлиб, бу вақтда тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, мантиқ ва бошқа фанлар юксак даражада равнак топди. Бу даврларда илм-фан ва ислом цивилизацияси ғоятда тараққий қилгани туфайли ҳам бу асрлар ислом тарихида олтин давр деб эътироф этилган.

Айни шу асрларда мазкур илмлар бўйича самарали фаолият кўрсатган кўплаб ватандошларимиз – бухорийлар, самаркандийлар, термизийлар, хоразмийлар, насафийлар, кешийлар, шошийлар ва фарғонийлар етишиб чиқишган. Мустакиллик йилларида улардан талайларининг ҳаёти, қолдирган бой илмий-маънавий мерослари бир кадар ўрганилган бўлса-да, лекин ҳаёти ва асарлари ҳозирча ўрганилмаганлари ҳам оз эмас.

Шундай алломаларимиздан бири уч буюк муҳаддис – имом Бухорий, имом Термизий ва имом Муслим ибн Ҳажжожнинг устози, «ҳофизу-л-ҳадис», «соҳибу-л-муснади-л-кабийр» ва «соҳибу-т-тафсиру-л-кабийр» номлари билан машҳур бўлган муҳаддис Абд ибн Ҳумайд ибн Наср ал-Кашший (Кеший) бўлиб, унинг тўлиқ исми Абдулҳамид ибн Ҳумайд ибн Наср Абу Муҳаммад Ҳофиз ал-Кешийдир. Манбалар бу улуғ муҳаддиснинг Кешда 170/786 йилда таваллуд топганидан далолат берса, баъзи манбаларда унинг 170 ҳижрий йилдан кейинроқ туғилганлиги ҳам келтирилган.

Ул зоти шариф улуғ муҳаддис, муфассир, фақиҳ ва тилшунос бўлиб, ал-Имом, ал-Ҳофиз, ал-Ҳужжат, ал-Жаввол каби юксак сифатлар билан таърифланган. Абд ибн Ҳумайд Кашший баъзи тарихий асарларда Кеший, Кесий, Лайсий, Каъбий каби нисбалар билан ҳам келтирилган. Бунга асосий сабаблар тарихий асарларда келтирилган манбаларнинг ҳар хиллиги ва алломанинг ҳаёти тўлиқ ўрганилмаганлигидир.

Абд ибн Ҳумайд Кашший ҳадисларнинг саҳиҳлиги ва санадининг ишончлилигига жиддий эътибор қаратган Мовароуннаҳрдан чиққан муҳаддисларнинг энг аввалгиларидандир.

Муҳаддис бошланғич таълимни Мовароуннаҳрда Бухоро, Самарқанд, Кеш олимларидан олган. Шамсуддин Заҳабийнинг «Тарих ал-ислом» асарида келтирилишича, Абд ибн Ҳумайд Кашший икки юздан ортиқ шаҳарга илм талабида сафар қилган ва қайси жойга борса, шу жойнинг энг улуғлари билан сухбатда бўлиб, улардан таълим олган ва ҳадисларни исноди билан жамлаган.

Ўша давр муҳаддисларининг ҳадисларни жамлаш йўлидаги сафарлари кўпдан-кўп давлатларда бўлганлигига сабаб, бу даврда Расулуллоҳ (с.а.в.)дан кейин икки юз йилга яқин вақт ўтган, саҳобалар, тобиъийларнинг аксарияти диний таълимотни ёйиш мақсадида дунёнинг турли жойларига таркалиб кетгандилар. Улар қайси жойга борсалар, шу ерда Қуръон, ҳадис илмларини халққа стказганлар. Бу ҳолатлар, табиийки, муҳаддисларни ҳадис жамлаш борасидаги сафарининг асосий сабабларидан бири бўлган. Абд ибн Ҳумайд Кашший ҳам Бағдод, Басра, Куфа, Шом, Найсобур, Макка, Мадина ва кўплаб илм-фан, маданият ривожланган шаҳарларда сафарларда бўлиб, ҳадис илми алломаларидан таълим олиш билан бир вақтда шогирдлар чикариб, уларга ҳадис ва тафсир илмидан сабоқ ҳам берган.

Муҳаддиснинг устозлари ва у киши ҳадис келтирган муҳаддислар жуда ҳам кўп бўлиб, қуйида улардан баъзиларини санаб ўтишни лозим топдик: Абу Довуд Тайло-

сий, Назр ибн Шомил Марвазий, Яҳё ибн Одам, Язид ибн Ҳорун, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Абу Волид Тойлосий, Абу Али Ҳанафий, Абдураҳмон ибн Абдуллоҳ Дашткий, Умар ибн Юнус ал-Ямомий, Ал-Воқидий ва бошқа кўплаб муҳаддис, ровий ва муфассирлар. Улар ҳақида Абд ибн Ҳумайд Кашший ўзининг «Тафсир ал-кабийр» ва «Муснад ал-кабийр» асарларида маълумотлар берган ва улардан ривоят килган ҳадисларни ўз муснадига киритган. Унинг устози бўлмиш Абу Волид Тойлосийдан олти машҳур муҳаддиснинг бири имом Абу Довуд хам ҳадис ривоят килган.

Муҳаддис ҳақида имом Бухорий «Аълом ан-нубувват» китобида шундай деган: «Абд ибн Ҳумайд, у Абдулҳамид Абу Муҳаммад бўлиб, Муслим ибн Ҳажжожнинг улуғ шайхларидандир».

Шу ўринда яна бир мисол: «Тарих ал-ислом» асарида келтирилишича, «Ўша даврда замона алломалари, муҳаддислар тез-тез тўпланиб, илмий мажлис килиб туришар, у доимо мунозара ва музокара тариқасида ўтказиларди. Хуросоннинг Нишопур шаҳрида ўтказилган шундай илмий мажлислардан бирига ўша даврнинг машҳур муҳаддисларидан Муҳаммад ибн Яҳёнинг ўғли Яҳё ибн Муҳаммад ва Муслим ибн ал-Ҳажжож иштирок этишгани келишган.

Ўша вақтда бундай мажлислар савол-жавоблар, музокара ва баҳслар билан ўтарди. Яҳё ибн Муҳаммад бир масала хусусида гапираётганида Довуд ибн Алий деган киши уни тўхтатиб: «Сен, ёш бола, жим ўтир!», деди. Бу ҳолат гувоҳи бўлиб турган имом Муслим унга ёрдам бера олмади. Яҳё уйига бориб, отаси Муҳаммад ибн Яҳёга бўлган воқеани айтиб берди. Отаси ундан, мажлисда кимлар бор эди деб сўраганида: «Муслим бор эди, лекин менга ёрдам бермади», – деди. Шунда Муҳаммад ибн Яҳё: «Мен Муслимга нима айтган бўлсам, қайтариб олдим», – деб ундан ранжиганини билдирди. Бу сўз имом Муслимга етказилганда, Муҳаммад ибн Яҳёдан нима ўрганиб жамлаган бўлса, ҳаммасини замбилга солиб унга кайтариб юборди ва «Сендан мутлако ҳадис ривоят қилмайман», – деди. Ушбу воқеадан сўнг имом Муслим Абд ибн Ҳумайд Кашшийга шогирд тушиб, ундан таълим олди ҳамда ҳадислар ривоят қила бошлади».

Имом Муслимдек буюк олимнинг Абд ибн Ҳумайд Кашшийга шогирд тушиши унинг ўша давр муҳаддис ва уламолари ичида илмий салоҳиятининг нақадар кенглиги, келтирган ҳужжатларининг саҳиҳлиги, кувваи ҳофизасининг ўткирлиги, ҳадисларнинг исноди билан келтиришда тенги йўк муҳаддис эканлигига тўла асос бўла олади.

Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Сийар аълом ан-нубало» асарида имом Бухорий, имом Термизий ва имом Муслим Абд ибн Ҳумайд Кашшийдан ҳадис ривоят қилиб, у кишига шогирд бўлганликлари келтирилган.

Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг ўғли Муҳаммад ибн Абд ҳам отасидан ҳадис ривоят килиб, ўз даврининг етук аллома ва ровийлари қаторида саналганлиги манбаларда ёзилган.

Кешлик буюк муҳаддисдан ҳадис ривоят қилиб, у кишига шогирд бўлганлар сафи жуда кенг бўлиб, улардан Иброҳим ибн Ҳазм ибн Фахр ал-Лаҳмий Шоший, Абу Маъоз Уъбодий ибн Идрис ибн Бухош Кеший, Саҳл ибн Шазовий ал-Бухорий, Бакр ибн Мирзабон, Шурайҳ ибн Абу Абдуллоҳ Насафий аз-Зоҳид, Муҳаммад ибн Абд ибн Омир ас-Самарқандий, Иброҳим ибн Хузайм ибн Қамир аш-Шоший, Абу Саййид Ҳотам ибн Ҳасан Шоший, Салмон ибн Исроил ибн Жобир Ҳужандий, Абу Саъидшоҳ

ибн Жаъфар ибн Ҳабиб Насафий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ибн Мансур Кеший, Муҳаммад ибн Мусо ибн Ҳузайл ал-Насафий, Маҳмуд ибн Анбар ибн Наъим ал-Аздий ан-Насафий ва булардан бошқа кўплаб мовароуннаҳрлик муҳаддислар, муфассирлар, фақиҳлар ва бошқа уломаларни келтириш мумкин.

Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг охирги шогирдларидан Иброҳим ибн Хузайм ибн Қамар аш-Шоший деб келтирилган.

Абд ибн Ҳумайд Кашший Мовароуннаҳрдан стишиб чиққан энг аввалги диний олимлардан бўлиб, у ҳадис, тафсир, араб тили грамматикасига ва ҳанафийлик фиқҳига оид асарлар тасниф этганлиги билан алоҳида ўринга эга. «Китоб ал-ансоб»да Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг араб тили грамматикасига оид «Китоб ала-л-ҳуруф ва-л-муъжам», «Ат-Тасарруф» ва «Китоб фаъалту ва афаълту» асарлари борлиги ёзилган. Улар мовароуннаҳрлик уламоларнинг шу йўналишдаги илк яратилган асарлари сирасига киритилган.

Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун» номли библиографик асарида Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг «Тафсир Абд ибн Ҳумайд», «Сулосиёт Абд ибн Ҳумайд Кашший» ва «Муснад Абд ибн Ҳумайд» номли асарлари борлиги ҳақида маълумот берилган.

Абд ибн Ҳумайд Кашший машҳур фақих бўлиб, ҳанафий мазҳабининг Мовароуннаҳрда кенг тарқалишига ҳам катта ҳисса қўшганлиги манбаларда келтирилади. Алломанинг асарлари кўп бўлиб, улардан ҳозиргача қуйидагилари ҳақида маълумотлар аниқланган: «Муснад Абд ибн Ҳумайд», «Тафсир Абд ибн Ҳумайд», «Сулосиёт Абд ибн Ҳумайд Кашший», «Китоб ала-л-ҳуруф ва-л-муъжам», «Ат-Тасарруф» ва «Китоб фаъалту ва афаълту».

Муҳаддиснинг «Муснад» асаридан сайланмалари бизгача етиб келган ва бу асар Қоҳирада «Мактабат ас-сунна» матбаасида муҳаққиклар Субҳил Бадрий ас-Сомароний ва Маҳмуд Муҳаммад Халил ас-Саъидийлар томонидан тадқиқ этилиб, 1988 йилда «Ал-Мунтахаб мин Муснад Абд ибн Ҳумайд» («Абд ибн Ҳумайднинг Муснадидан сайланмалар») номи билан нашр килинган.

Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг «Муснад» асарида келтирилган ҳадислар исноднинг ишончлиги ва ҳадис ровийлари силсиласининг саҳиҳлиги жиҳатидан жуда ҳам ноёб асардир. «Муснад»да ҳадисларнинг ёзилиш услуби, санаднинг келтирилиши ва ҳадисларнинг жамланиши ҳам аниқ ва равондир.

Асар тарихда «Муснад Абд ибн Ҳумайд» номи билан машҳур бўлиб, унинг ноёблиги ва ишонарли жиҳати шундаки, у ислом оламида Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейинги энг улуғ сиймолар Абу Бакр Сиддиқ (р.а.), Умар ибн Хаттоб (р.а.), Усмон ибн Аффон (р.а.) ва Али ибн Абу Толиб (р.а.) гувоҳликлари билан бошланиб, «Муснад» асарида келтирилган ҳадислар исноди мазкур зотларнинг ҳар биридан ривоят килинганлиги алоҳида тасниф этилган. Масалан, энг аввал Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) дан еттита ҳадис, Умар ибн Хаттоб (р.а.)дан ўттиз саккиз ҳадис, Усмон ибн Аффон (р.а.)дан ўн тўккиз ҳадис ва Али ибн Абу Толиб (р.а.)дан ўттиз уч ҳадис келтирилган ва ҳар бир саҳобанинг мартабасига караб «Муснад» тартибга солинган.

«Муснади Абд ибн Ҳумайд»да жами 57 та машҳур саҳобалардан ҳадислар келтирилиб, у ҳар бири алоҳида исноди билан берилган умумий 1599 хадисни ўз ичига олган машҳур асардир.

Асарнинг ниҳоятда ноёб ва саҳиҳлигига яна шуни далил қилишимиз мумкинки, ислом тарихида машҳур бўлган асарлардан «Ад-Дурру-л-мансур» номли ўн жилдли

тафсир китобида 2205 ўринда, имом Шавконийнинг 24 жилдли «Фатҳу-л-қодийр» номли тафсир китобида 698 ўринда, Абу Жаъфар Табарийнинг «Тафсиру Табарий» асарида 45 ўринда Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг «Муснад» ва «Тафсир» асарида келтирилган ҳадислардан фойдаланилган.

Имом Муслимнинг «Ас-Саҳиҳ» асарида 138 та ҳадис, имом Термизийнинг «Сунани Термизий» асарида 152 та ҳадис Абд ибн Ҳумайд Кашшийдан келтирилганлиги ҳам «Муснад» асарини ҳадис тўпламлари ичида машҳурлигидан далолат беради.

Абд ибн Ҳумайд Кашший муҳаддис, фақиҳ бўлиши билан бирга, муфассир ҳам бўлган. Алломанинг яна бир муҳим асари «Тафсир Абд ибн Ҳумайд» муҳаққик Мухлиф ибн Баниҳи ал-Урф томонидан ўрганилиб, 2004 йилда «Дор ибн Ҳазм» матбаасида «Қитъатун мин тафсир ал-имом Абд ибн Ҳумайд» («Имом Абд ибн Ҳумайднинг тафсиридан бир бўлим») номи билан бир жилдда нашр этилган.

Асарда Оли-Имрон ва Нисо сураларининг тафсири, муаллиф ҳақида маълумотлар, китобнинг аҳамияти ва унда келтирилган маълумотларнинг саҳиҳлиги ва мўътабарлиги баён қилинган.

Абд ибн Ҳумайд Кашший ёзган асарларидан «Муснад Абд ибн Ҳумайд» ва «Тафсир Абд ибн Ҳумайд»дан сайланмалар сақланиб, бизгача етиб келган.

Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг вафоти 249/863 йилда содир бўлганлиги манбаларда айтилган ва бу ҳақда барча тарихий маълумотлар бир-бирига мувофиқ келади. Лекин муҳаддиснинг қайси шаҳарда вафот этгани ҳақидаги мавжуд маълумотларда ихтилофлар бор:

1. Абд ибн Ҳумайд Кашший 249/863 йилда Дамашқда вафот этгани «Сияр аълом ан-нубало»да келтирилган, лекин китоб муаллифи Абд ибн Ҳумайднинг умуман Дамашққа кирмаганлиги ва у шаҳарда унинг устозлари ҳам бўлмаганлигини эътироф этади.

2. «Муъжам» номли тарихий китоб муаллифи Ибн Қониъ Абд ибн Ҳумайд Кашший 249/863 йилда Кешда вафот этганини қайд қилган.

3. Машҳур муаррих Шамсуддин Заҳабий: «Абд ибн Ҳумайд Кашший 249/863 йилда вафот этган. Ким уни Дамашқда вафот этган деб айтса, хато айтибди ва бу каби хабар ёлғондир, чунки Абд ибн Ҳумайдни хеч ким Дамашқда кўрмаган ва у шаҳарга бормаган», деб таъкидлаган.

4. Шамсуддин Заҳабийнинг «Тарих ал-Ислом» асарида Абд ибн Ҳумайд Кашший 249/863 йилда Самарқандда вафот этган дейилган. Бу хабарнинг саҳиҳлигига «Тарихи Бухоро» асари сохиби, мовароуннаҳрлик муҳаддислардан Ийсо ибн Мусо Абу Аҳмад Бухорий Ғунжор (ваф. 412/1022) томонидан келтирилган ушбу тарихий воқеа асос қилиб олинади. Ғунжор ўзининг «Тарихи Бухоро» асарида шундай ёзган: «Бизга Аҳмад ибн Абу Ҳомид ал-Баҳолий, Ҳафс ибн Бурхош Кашшийдан хабар бердики, бу киши Абд ибн Ҳумайддан ҳадис ривоят қилган ва унинг охирги шогирдларидан бири бўлган. Яҳё ибн Абдулғафур (Қодир) деган шайхимиз бор эди. Бир куни у киши қаттиқ бетоб бўлиб қолди. У кишининг зиёратига сохиби «Муснад» Абд ибн Ҳумайд Кашший келдилар. Иккаласи ўртасида кучли илоҳий муҳаббат, Аллоҳ йўлида биродарлик бор эди. Абд ибн Ҳумайд Кашший Яҳё ибн Абдулғафурни зиёрат қилди ва унинг ҳаққига дуо қилиб йиғлаб юборди ва Аллохга илтижо қилиб: «Эй, Аллоҳим! Ўзинг мени бу солиҳ бандангдан ортда қолдирмагин», деди. Шу куни

Яҳё ибн Абдулғафур вафот этди. Эртаси куни эрталаб Абд ибн Ҳумайд Кашший ҳам тўсатдан хасталикка учрамай вафот топди. Шу тариқа, икки шайхнинг жаноза намози бир кунда ўқилиб, бир кунда дафн этилди». Ушбу хабарни Ибн Бурхош ўзининг «Санад» китобида ҳам келтирган.

«Ан-Нужум аз-зоҳира фи мулук Миср ва-л-Қоҳира» ва «Миръоту-л-жинон ва ибрат ал-яқзон фи маърифати ҳаводиси-з-замон» китобларида ҳам Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг 249/863 йилда вафот топганлиги келтирилган бўлиб, қайси жойдалиги ҳақида аниқ маълумот кўрсатилмаган. Мазкур тарихий манбалардан келиб чиқиб, Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг вафоти 249/863 йилда содир бўлганлиги аниқ бўлади.

Кешлик буюк муҳаддиснинг қаерда вафот этгани ҳақида турли хабарлар мавжудлиги туфайли хозирча аниқ бир фикр айтиш қийин. Манбаларнинг саҳиҳлиги, келтирилган тарихий воқеаларнинг ҳаққонийлиги ва Абд ибн Ҳумайд Кашшийнинг вафоти билан боғлиқ хабарни унинг шогирди Ҳафс ибн Бурхош Кеший томонидан ривоят қилинганлигига асосланиб, Шамсуддин Заҳабийнинг «Тарих ал-ислом» асарида келтирилган хабар, яъни Абд ибн Ҳумайд Кашший 249/863 йилда Самарқандда вафот этганлигини ҳақиқатга якинроқ, деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Шукрулла УМАРОВ

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ (820–932)

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн-Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий бўлиб, унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ўрта аср араб муаллифларидан Тожуддин ас-Субкий, ал-Хатиб ал-Бағдодий, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, ас-Сулламий ва бошқаларнинг асарларида, шунингдек, унинг ўз қаламига мансуб «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» («Абу Абдуллоҳ ишининг бошланиши») номли автобиографик рисоласида келтирилган.

Унинг мазкур шаклдаги тўлиқ исми аллома томонидан ёзилган «Наводир ул-усул фи маърифат ахбор ар-расул» («Расулуллоҳ хабарлари ҳақидаги нодир усуллар»), «Илм ал-авлиё» («Валийлар (ёки авлиёлар) илми»), «Хатм ал-авлиё» («Авлиёлар муҳри») ва «Назоир ал-Қуръон» («Қуръон ибратлари») каби асарларнинг номлари ёинки муқаддима қисмларида ҳам айнан шу тарзда келтирилган. Ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуд топган сана хусусида ҳам ёзма манбалар ва адабиётларда турли саналар учрайди. Одатда, ўрта асрларга оид ёзма манбаларда аксар ҳолларда муаллифнинг фақат вафот этган йили кўрсатилиб, таваллуд санаси келтирилмайди. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёти ва унинг таълимотини чуқур ўрганган мисрлик таниқли олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака ал-Ҳаким ат-Термизий 205/820 йилда Термиз шаҳрида таваллуд топиб, узоқ умр кўриб 320/932 йилда 112 ёшида вафот этгани ҳақида ёзади. Мана шулардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, бу йўналишда келажакда олиб бориладиган чуқур илмий тадқиқотлар аллома ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуди ва вафоти саналарини янада аниқлаштириш имконини беради. Унинг мақбараси Термиз шаҳрининг якинида – Амударё бўйида жойлашган.

Термиз шаҳри ҳақидаги қимматли маълумотларни араб географлари ал-Мақдисий («Аҳсан ут-тақосим фи маърифат ал-аколийм»), ал-Истахрий («Ал-

Масолик ва-л-мамолик), ал-Балазурий («Футуҳ ал-булдон») ва бошқа катор муаллифларнинг асарларида учратамиз. Мазкур манбаларда таъкидланишича, ал-Ҳаким ат-Термизий туғилган Термиз шаҳри ҳам IX асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик ва обод шаҳарларидан бири сифатида машҳур бўлиб, шаҳарда диний ва дунёвий илмлар ва маданият юксак даражада тараққий қилган. Илм-фаннинг турли соҳалари, жумладан, исломий илмлар бўйича Термиз шаҳридан етишиб чиққан кўплаб алломалар ат-Термизий нисбаси билан бутун дунёда машҳур бўлганлар.

Жаҳоний эҳтиромга сазовор бўлган термизлик буюк сиймолардан бири ал-Ҳаким ат-Термизийдир. Афсуски, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар учратмадик. Унинг ота-онаси ҳақидаги баъзи хабарлардан маълум бўлишича, отаси Али ибн ал-Ҳасан ўз даврида ҳадис илмининг кўзга кўринган олимларидан бири сифатида машҳур бўлган. Араб тарихчиси ал-Хатиб ал-Бағдодий ўзининг машҳур «Тариху Бағдод» («Бағдод тарихи») номли асарида ёзишича, у мусулмон оламининг энг йирик марказларидан саналган Бағдод шаҳрида бўлиб, ўша даврнинг машҳур олиму уламолари билан ҳадис илмининг турли масалалари бўйича қизғин баҳс ва мунозараларда иштирок этган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг автобиографик рисоласи «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» ва «Ар-Радд аъло-л-муаттила» каби асарларида ёзишича, унинг онаси ва бобоси ҳам ўз даврида ҳадис илмининг етук билимдонларидан бўлишган. Бу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизий илм-маърифат юксак кадрланадиган, зиёли бир хонадонда дунёга келиб, мана шу илмий-маънавий муҳитда ўсиб улғайган. Охир окибатда, мазкур омиллар таъсирида унинг маънавий дунёси ва илмий тафаккури шаклланиб камолга етган. Айни вақтда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илмий камолотида унинг отаси Али ибн ал-Ҳасаннинг хизматлари бениҳоя катта аҳамиятга моликдир. Чунончи, у ўз фарзанди учун нафақат меҳрибон ва ғамхўр ота, балки унга нисбатан талабчан мураббий ва маърифатли устоз мақомида ҳам бўлган. Бу хусусда ал-Ҳаким ат-Термизий ўз китобларидан бирида шундай ҳикоя қилади:

«Аллоҳ таоло мени устозим-волидимдан жудо қилганда мен саккиз ёшда эдим. Унинг саъй-ҳаракатлари боис мен илм олишга шундай берилиб кетгандимки, китоб мутолаа қилиш мен учун асосий машғулот бўлиб колган эди. Ваҳоланки, менинг тенгқурларим ўйин-кулги ва вақтихушлик билан банд бўлардилар. Волидимнинг ижтиҳодлари туфайли мен шу ёшимда «Илм ал-осор» (ҳадис илми) ва «Илм ар-рай» (ҳанафий мазҳаби фиқҳи) билимларини тўлиқ эгаллаб олган эдим...»

Отаси вафотидан кейин ал-Ҳаким ат-Термизий ўз шаҳридаги етук олимлардан исломий фанлардан, асосан тафсир, ҳадис ва фиқҳ илмларидан сабоқ олади. Унинг термизлик муҳаддислар Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Наср ат-Термизий, Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан ҳадис илмини ўргангани ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилган. Шундан сўнг, аллома Фаридуддин ал-Атторнинг ёзишича, ёши йигирма еттига етганда ал-Ҳаким ат-Термизий икки ўртоғи билан ўша пайтда бутун Шарқда илму маърифатнинг энг йирик марказларидан бири саналган Бағдодга бориб илм олишни ният қилганда бирдан онаси бетоб бўлиб қолади ва унга: «Эй, ўғлим! Мен бир муштипар, заифа аёл бўлсам, менга сендан бўлак бошпаноҳ бўлиб ёрдам берадиган бирор кимса бўлмаса, менинг бутун борлиғим фақат сен билан боғлиқ бўлса, сен мени кимга ташлаб кетмокчисан?» – деб илтижо қилади. Воли-

дасининг бу сўзлари ал-Ҳаким ат-Термизийга қаттиқ таъсир қилиб, у илм талабидаги ушбу сафаридан воз кечади. Унинг икки ўртоғи эса ўз сафарларига отланиб йўлга тушадилар. Сўнгра, ушбу воқеадан кейин талай вақт ўтгач, ал-Ҳаким ат-Термизий Бағдодга боролмаганлиги учун ғоятда афсусланиб, мақбаралардан бирининг ёнида йиғлаб, хафа бўлиб турганида, унинг ёнида юзидан нур ёғилиб турган бир шайх пайдо бўлиб, ундан йиғлашининг сабабини сўрайди. Ал-Ҳаким унга юз берган воқеани бирма-бир айтиб беради. Шунда шайх: «Истасанг, мен сенга ҳар куни турли илмлардан сабоқ бериб, сени ўқитаман», – дейди. Ал-Ҳаким унинг бу сўзига дарҳол рози бўлади. Бу ҳол бир неча йил давом этади. Сўнгрок у билса, бу зот Хизр алайҳиссалом эканлар. Унинг бу саодатли марҳаматга эришиши волидаи мушфиқасининг дуоси барокотидан бўлган эди... Бу воқеа бошқа манбаларда бироз бошқачароқ тарзда ҳам ҳикоя қилинади.

Бу ҳикоя ҳақиқатми ёки ривоятми, қандай бўлмасин, унинг оиласи ҳақида муайян даражада тасаввур беради. Чунончи, ушбу ҳикоядан маълум бўлишича, у ота-онасининг яккаю ягона фарзанди бўлган, онасининг илтижосига қараганда, уларнинг оиласида ал-Ҳакимдан бошқа унга карайдиган кимса бўлмаган. У ўз онасига меҳрибон, уни боқувчисиз ташлаб кетишга журъат қилмаган – оилапарвар инсон бўлиб, илм олишга иштиёки қанчалик кучли бўлса-да, ўз волидасининг сўзига қулоқ солиб, унинг дуосини олгани боис, охир-оқибатда, илм олишда ҳам ўз матлабига эришади. Шунингдек, манбаларда унинг оилавий аҳволи, рафиқаси солиҳа, тақводор, покиза аёл бўлгани ҳақида, уларнинг олтита фарзандни тарбиялаб вояга етказганлари ва шунингдек, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўз фарзандлари билан муносабатлари ҳақида ҳам баъзи маълумотлар келтирилган.

Юкорида баён қилинганлардан аён бўлаётирки, аллома ал-Ҳаким ат-Термизий узоқ умри давомида бир қанча босқични босиб ўтган. Бинобарин, ёзма манбаларга, биринчи навбатда, унинг автобиографик тусдаги «Бадъу шаани Аби Абдуллоҳ» номли асарига таянган ҳолда унинг ҳаётини қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич – ал-Ҳакимнинг саккиз ёшгача бўлган болалик даври. Афсуски, биз унинг мана шу даврдаги ҳаёти ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз, лекин тахмин қилиш мумкинки, унинг болалик йиллари кўпчилик тенгқурлариники каби одатдаги ҳар хил ўйинлару кўнгилочар машғулотлардангина иборат бўлмаган, чунки, тасаввур килиш мумкинки, агар шу алфозда кечганда (бу ўйинқароқликлар) унинг яқин келажакда илму ирфон билан жиддий шуғулланиши учун имкон бермаган бўларди. У бир лаҳзада улардан воз кечиб, ўз устозларининг жиддий сабоқларига маънавий-руҳий жиҳатдан тайёр бўлмаган бўларди. Шу боис, комил ишонч билан айтиш мумкинки, у болаликдан илму маърифатнинг чигал сўкмокларини енгиб ўтишга, бўлғуси мураккаб имтиҳонларга ўзини ҳар томонлама тайёрлай бошлаганди.

Иккинчи боскич ал-Ҳаким ат-Термизийнинг саккиз ёшидан то йигирма етти ёшгача бўлган умрини қамраб олади. Бу даврда унинг бир шайх устози бўлиб, у ал-Ҳакимни турли илмларни чуқур эгаллашга ундади, бу ишда астойдил раҳнамолик қилиб, унга ўз иноятини кўрсатди. Гарчанд, ушбу шайх (устоз) ҳақида аник маълумотлар бўлмаса-да, у шогирдини ёшлигидан бошлаб бутун куч-кувватию имкониятини фақат илм йўлига, хусусан, илм ал-асор (ҳадис) ва илм ар-рай (ҳанафий мазҳаби фикҳи) каби илмларни чуқур эгаллашга йўллаб, бўлғуси олим тақдирида бурилиш ясайди. Бу вазифа осон эмасди, албатта. Бу илмлар билан шуғулланишни ал-Ҳаким

ат-Термизий ҳатто Маккага – Байтуллоҳ ал-Ҳарамга ҳаж ибодатини адо этиш учун бораётганида Ироқда тўхтаб ўтганида ҳам давом эттирди. Бу пайтда унинг ёши йигирма еттига яқинлашиб қолган эди. Айтиш керакки, айнан шу сафарлар давомида турли олимлардан олган таълим-тарбияси унинг илмий фаолиятида сезиларли из қолдирган. Манбаларда кўрсатилишича, ўз ҳаётининг мана шу босқичида ал-Ҳаким ат-Термизий ҳадис ва фиқҳ илмларига алоҳида эътибор берган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаётининг учинчи босқичи Қуръони каримни ёд олиш ва уни чуқур ўрганиш билан бевосита боғланган. Бу пайтда у Маккаи мукаррамага етиб борган, айтилганидек, ёши йигирма еттига яқинлашиб қолган эди. У Аллоҳнинг каломини ёд олишга алоҳида иштиёқ билан киришади, кечани кундузга улаб уни ёд олади, бу машғулотдан унинг қалби ҳаловату завқ-шавққа тўлади. У энди раббоний руҳдаги асарларга ғоятда берилиб, улардаги ибратли мавъизалар, охират ишларига доир маълумотлар, тариқатга бошловчи пири муршидларнинг ҳикоятларини алоҳида қизиқиш билан ўрганди. Шу омиллар таъсирида у ақлий йўналишдан (иттижоҳ) батамом руҳий йўналишга таважжуҳ қилди. Мана шу фикр-мулоҳазаларни жамлаб, бу босқични ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаётида бурилиш даври (фитрат ат-таҳаввул) деб атасак, айни ҳақиқат бўлур эди. Бинобарин, шу даврда у, Қуръон илмига ва шу каби ибодатларга батамом берилиб кетди. Лекин шу билан бирга, бу даврда у муайян бир усул ёинки бирон-бир хос тариқатга эга эмасди. Унинг ўз таъбири билан айтганда, токи унинг қўлига ал-Антокийнинг китоби тушгунга кадар шу йўсунда ҳаёт кечирган, кейин эса ал-Антокийнинг фикрларидан таъсирланиб, ўз нафсининг риёзат (риёзат ан-нафс) чекишига йўл қўйган. Мана шу пайтдан эътиборан унинг ҳаётида узоқ ва машаққатли бошқа бир давр бошланадики, бунда у ўзини ҳеч бир аямасдан риёзат чекишга, хилма-хил имтиҳону синовларга мубтало қилди. У узлат ва хилватни, одамлардан ўзини четга олиб яшашни ихтиёр этди.

Мана шу жараёнлар оқибатида ўз тариқатини яратдики, натижада, кечалари унинг атрофида қўплаб издошлари ва маслакдошлари тўпланишиб, баҳсу мунозаралар уюштирар, дуо ва тазаррулар билан ўз шуурларини изҳор килардилар. Афтидан, мана шу баҳсу мунозаралар пайтида ўзининг чуқур мазмунга эга бўлган сўфийлик тажрибалари ҳақидаги ошкора баёнотлари туфайли диний масалаларнинг баъзи жиҳатлари, хусусан, илм ар-раъй ёки илм ал-осор, ҳатто тасаввуф илмларига доир фикрлари билан ўз замонидаги қатор олимларнинг қаҳру ғазабини қўзғаб, уларнинг шиддатли ҳужумларига дучор бўлди. Натижада, ал-Ҳаким ат-Термизий ҳақида гап-сўзлар кўпайиб, уни ҳавойи гапларга берилишда ва бидъатда айблай бошладилар. Ал-Ҳаким ат-Термизийга нисбатан қилинган туҳматларни умумлаштириб, қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Ҳадис ривоятчилари томонидан билдирилган туҳматлар. Уларнинг назарида, у ҳадисшунос олим ҳам эмас, унинг ривоятчилари тоифасига ҳам кирмайди. У ўзининг яроқсиз китобларини мавзу (сохта) ҳадислар билан тўлдириб, уларни ривоят ҳам қилинмайдиган, эшитилмайдиган ҳам хабарлар билан қалаштириб ташлаган.

2. Фақиҳлар томонидан билдирилган туҳматларда гўёки у илм аш-шарийъа (шариат илми)га кўпчилик жамоат қабул қилмайдиган заиф ва бўлмағур фикрларни киритганлиги айтилган.

3. Мутасаввифлар томонидан билдирилган туҳматларда ҳам у ҳақиқатга хилоф ишларда айбланиб, бу ҳаракатлари билан у фақиҳларнинг қоидасидан чиққан ва ҳар

қандай дашном ва таъналарга сазовор киши сифатида тасвирланган. Хуллас, айбловчиларнинг ҳаракатлари шу даражага бориб етдики, улар Балх ҳокимига хабар юбориб, ал-Ҳаким ат-Термизийни Аллоҳга муҳаббат ҳақида гапиради, одамлар ўртасида фиску фасод тарқатади, уларни бидъатга етаклайди, нубувватликни даъво қилади, деб айбладилар. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзи «Бадъу шаани Абу Абдуллоҳ» номли автобиографик асарида уларнинг бу туҳматлари ҳақида зикр қилган.

Мана шу пайтдан эътиборан ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаётида бешинчи боскич бошланади – бунда у хилват ва узлатдан чиқиб, одамлар сари юзланади. Натижада, унинг фазлу фазилати тўла намоён бўлиб, алломанинг номи тилларда зикр қилина бошлайди, унинг атрофида тўпланадиган халқнинг сони кундан-кунга оша бориб, ҳовлисига сиғмай кетади, йўлаклару масжид ҳам одамларга тўлади. Ана шундан кейингина барча у ҳақдаги миш-мишлар ноҳақ туҳматлар ва ёлғон-яшик бўҳтонлардан бошка нарса эмаслигини тушуниб етдилар ва унга нисбатан ҳурмату эҳтиромларини намоён қилдилар.

Айтиш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг нафақат шогирдлари ва издошлари ҳақида маълумотлар кам, унинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти тўғрисида ҳам тарихий асарлар ва био-библиографик қомусларда афсусланарли даражада оз маълумотлар келтирилган. Шу боисдан бўлса керак, XV асрда яшаб ўтган машҳур араб тарихчиси, юзлаб қимматли асарларнинг муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний ҳам чукур ўкинч билан: «Бу аллома (ал-Ҳаким ат-Термизий)нинг тўлиқ таржимаи ҳолидан воқиф бўлиш менга насиб этмади-да, Аллоҳ ўзи мададкор», – деб ёзган эди.

Шундай экан, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёт йўллари ҳақида ўзи ёзиб қолдирган маълумотлар фавқулодда аҳамият касб этади. Ҳар ҳолда, алломанинг асарлари орқали, унчалик мукаммал, тўлик бўлмаса-да, унинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросининг тадрижий камолоти ҳақида старли тасаввурга эга бўламиз. Албатта, аллома ўз асарларида ҳаётининг боскичлари тўғрисида, масалан, саналари аник кўрсатилган ҳолда маълумот бермаган, илм йўлида хориж юртларга қилган сафарлари, яратган асарлари, ўзи асос солган мазҳаб ёки мактаб ҳақида ҳам аник маълумотлар кўп эмас. Лекин бошка баъзи манбалардан унинг Нишопурга риҳлат қилгани ва унда ҳадисдан сабоқ бергани, Нишопур олимларидан Яҳъя ибн Мансур ал-Қозий ундан ҳадислар ривоят қилганлиги; Термиздан чикариб юборилгани ва Балхда бир неча йил яшагани ҳакида ҳам хабарлар бор. Манбаларга таяниб, яна айтиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизий фаолиятининг кейинги икки боскичи илмий-ижодий нуқтаи назардан ғоятда самарали ва баракали бўлган. Чунончи, айнан шу даврда унинг фаолиятида кенг омма билан мулокот, унинг атрофида кўп сонли шогирдлари ва издошларининг тўпланиши ва энг муҳими, узоқ йиллар давомида шаклланган қарашлари, фикр-мулоҳазалари ва ҳаётий тажрибаларини тўплаб, ўзининг ўлмас асарларини яратдики, бу асарлар буюк бир маънавий мерос сифатида ислом маданияти, айникса, тасаввуф илми тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг қаламига мансуб асарлар ҳақида ёзган муаллифлар, унинг асарлари қанчалиги ҳақида турли рақамларни келтиришган. Баъзиларнинг фикрларига кўра, бу асарлар сони тўрт юзтага яқин бўлса, яна бошқалар ал-Ҳаким ат-Термизий саксонта ёинки қиркта асар яратгани ҳақида ёзганлар. Жумладан, мисрлик олим шайх Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Бараканинг ёзишича, ал-Ҳаким ат-Термизий тўрт юздан ортиқ асарлар яратган бўлиб, улардан олтмишга якини бизгача етиб келган. Энг асосийси – ал-

Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келган асарлари аллома илмий меросининг муҳим қисмини ташкил қилади. Мана шу асарларидан, энг аввало, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳадисларига бағишланган «Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул» («Расулуллоҳ хабарларини билишда нодир усуллар») номли асарини тилга олиш керак. Бу асар «Салват ал-орифийн ва бўстон ал-муваҳҳадийн» («Орифлар овунчоғи ва Аллоҳнинг ягоналигига ишонувчилар бўстони») номи билан ҳам аталади. Ушбу асар 1294/1876 йилда Қустантийнияда чоп этилган. Аллома танлаб олган 291 ҳадисдан иборат ушбу китобда ал-Ҳаким ат-Термизий ўз мазҳабий қарашларини муфассал ҳолда шарҳлаган. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон мусулмонлар идорасининг кутубхонасида сақланади.

Алломанинг кейинги йилларда нашр этилган асарларидан тасаввуфга оид икки асарини кўрсатиш мумкин. Улардан бири «Китоб ҳақийқат ал-одамиййа» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб») ва иккинчиси «Адаб ун-нафс» («Нафс одоби») номли асардир.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг аксар қисми қўлёзма ҳолда жаҳоннинг йирик шаҳарларидаги китоб хазиналарида сақланади. Уларни бир қадар шартли равишда беш гуруҳга (мажмуага) бўлиш мумкин. Алломанинг асарлари кўпроқ Париж, Қохира, Дамашқ, Искандария, Истанбул ва Лондон каби шаҳарлардаги қўлёзмалар жамғармаларида сақланади.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бой ва ранг-баранг мазмундаги меросига зоҳиран назар ташлашнинг ўзиёқ унинг илмий-маънавий уммони ғоятда чексизлиги, тафаккур оламининг кенг камровли ва бениҳоя теранлигидан далолат беради. Айни вақтда масаланинг мураккаблиги шундаки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзини ҳам, унинг асарларини ҳам аллома яшаган даврдаги бирон-бир илмий фаолият билан боғлиқ ҳолда ёки қиёсий тадқиқ қилиш орқали баҳолай олмаймиз. Бинобарин, унинг хилма-хил мавзуларда ёзилган асарларининг умумий йўналишини ҳам, уларга асос бўлган манбаларни аниқлашда ҳам муайян қийинчиликлар туғилиши табиийдир.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг таълиф этилиш йиллари хакида ҳам айнан шу муаммога дуч келамиз. Чунончи, муаллиф ҳам, унинг ҳакида ёзган олимлар ҳам аллома асарларининг ёзилган йилларини кўрсатмаганлар. Шу билан бирга, алломанинг ижодини тахлил қилиб ўрганиш жараёнида бу борада ҳам баъзи тахминларни килиш мумкин. Жумладан, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг дастлабки асари унинг «Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул» асари бўлса керак. Мавзуларининг хилма-хиллиги, кўтарилган масалалар ададининг кўплиги, ҳажмининг улканлигига қарамасдан, ушбу асарида муаллиф бошка бирорта асарини тилга ҳам олмаган, бирортасига ишорат ҳам қилмаган. Бинобарин, муаллиф аксар асарларида «Наводир ал-усул...»га ишорат қилганки, демак, ўша асарлар ундан кейин ёзилган. Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларидан аллома умрининг охирларида ёзилган таснифлари жумласига «Китоб ал-акйос ва-л-муғтарийн» ва «Китоб ул-фуруқ» кабиларни киритиш мумкин. Чунончи, ушбу асарларда муаллифнинг бошка бир қанча асарлари хакида маълумотлар келтирилади.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарлари мазмун-моҳиятига кўра уларни бир қанча гуруҳга бўлиш мумкин. Бир туркум асарлари аллома томонидан илм толибларига ўқилган маърузалар, матнлар шаклида бўлса, бошқа бир туркум рисолаларини аллома турли-туман муносабатларга бағишлаб ёки ундан савол тарзида сўралган маса-

лаларга жавоб, ўзига билдирилган эътирозларга раддия ёхуд бирон мураккаб, чигал масаланинг баёни ёинки дўсту биродарларига йўлланган мактублар ташкил қилган. Шу боисдан ҳам, бу туркумга кирган рисолалар ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бутун умри давомидаги илмий-ижодий фаолиятининг ўсиши билан тадрижий равишда, босқичма-босқич такомиллашиб борган дейиш мумкин. Асарлар мазмуни ва хусусиятларига қараб уларни аллома яшаган даврдаги илм-фаннинг бирор соҳасига мансуб этиш ҳам қийин. Бинобарин, унинг асарларини тўлиғича на тасаввуфий, на ҳадис илмлари ва на фалсафий асарлар ёки бўлмаса, калом ёки фиқҳ илмлари жумласига ҳам мансуб этиб бўлмайди. Мана шу ўринда аллома ал-Ҳаким ат-Термизий илмий фаолиятини баҳолашда ўта нозик бир кирра очилаётганга ўхшайди. Гап шундаки, алломанинг илмий-ижодий фаолиятини ўрганган қатор тадқиқотчилар ҳам таъкидлаганларидек, ал-Ҳаким ат-Термизий асарлар таълиф ва тасниф этишда ўз даврида мавжуд бўлган йўлдан юрмади, балки у ўз диний қарашлари ва тасаввурларидан келиб чиқиб, ўзига хос бўлган алоҳида йўлни танлади. Ал-Ҳаким ат-Термизий танлаган бу йўл (баъзи араб олимлари бу йўлни ҳатто «мазҳаб» деб ҳам ёзганлар) ўша даврда узоқ ўлкаларгача бориб тарқалган. Ўша пайтлар диннинг асл моҳиятини бузиб, залолатга ботган тоифалар кўпайган бир давр бўлганини инобатга олсак, буюк аллома ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илму урфон йўли ислом динининг ҳақиқий, асл моҳиятини тўғри талқин киладиган ва жамият учун ғоятда муҳим ва фойдали йўл бўлгани янада равшанлашади.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ
(ваф. 997 й.)

Хоразмлик буюк аллома Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф Хоразмийдир. У ҳақидаги маълумотлар жуда кам бўлиб, ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтганлиги, яъни ўша ерларда туғилиб вояга етгани, билим олгани ва кўпгина илм соҳаларида катта муваффақиятларга эришганигина маълум. У Нишопурда сомонийлар подшоҳи Нуҳ II нинг вазири Абул Ҳасан Утбийнинг қўл остида (977–982) котиб бўлиб ишлаган вақтида катта шуҳратга эришди ва шу боис у «ал-Котиб ал-Хоразмий» номи билан ҳам машҳур бўлди. Ўз хизмат вазифаси туфайли у тез-тез Бухорога бориб турган ва у ерда сомонийларнинг бой кутубхонасидан фойдаланган хамда ўз даврининг кўпгина олимлари билан танишиб мулокотда бўлган. Абу Абдуллоҳ Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўзининг араб тилида битилган йирик асари «Мафотиҳ ал-улум» (Илмлар калитлари)да илмлар таснифи масалаларини батафсил баён қилади.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг илмлар таснифидаги асосий хизмати диний илмларни дунёвий илмлардан ажратиб кўрсатган бўлиб, бу борада у Абу Наср Форобий

(873–950) йўлини давом эттирган, аммо ундан фарқли ўлароқ ўз таснифига тиб, кимё ва тарих илмларини ҳам киритган.

Алломанинг бу асари ўз аҳамияти жиҳатидан ва ўрта асрлардаги илмлар ривожланиши тарихига доир нодир манба сифатида давримизнинг кўпгина олимларининг диққат эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган голландиялик шарқшунос Ван Флотен унинг 1163 йилда кўчирилган қўлёзма нусхаси асосида аниқланган матнини 1895 йилда нашр килган.

Ван Флотендан сўнг «Мафотиҳ ал-улум» ҳақидаги маълумотларни К. Брокельман фундаментал асарининг «Энциклопедиялар» бобида учратамиз. Немис олими Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарининг иккала кисмига киритилган илмларнинг номларини зикр этиб, асарнинг ўзини эса ўша даврдаги кўпгина илмлар ҳакида қиска ва аниқ маълумотларни ўз ичига олган энциклопедия, деб таърифлайди.

Бу асарга биринчилар қаторида эътиборини қаратган олимлардан машҳур шарқшунос, математика тарихи бўйича кўплаб асарлар муаллифи Э. Видеманни зикр этиш лозим. Унинг баҳосига кўра, «Абу Абдуллоҳ Хоразмий «биринчи мусулмон энциклопедиясини тузувчиларидан» бири бўлган». Э. Видеман, асосан, «Мафотиҳ ал-улум»нинг иккинчи қисмига кирувчи аниқ ва табиий илмлар: арифметика, астрономия, ҳандаса, механика, мусиқа, оғирлик ва узунлик ўлчовлари, кимёни тадқиқ этган, таржима қилган ва улар билан ўқувчиларни таништирган.

Фан тарихи бўйича қатор ишлари, жумладан, «Фан тарихига кириш» номли йирик асари, шунингдек, ўрта аср Шарқининг Европа илмига таъсирининг муаллифи Г. Сартон ҳам «Мафотиҳ ал-улум»ни ўша давр «мусулмон» илмлари ва маданиятини ўрганиш бўйича асосий манбалардан бири сифатида таърифлаб, муаллифнинг ўзини эса X асрнинг иккинчи ярмидаги энциклопедист олимлардан деб эътироф этади. 1927 йилда Г. Сартон ушбу асарнинг инглиз тилига таржимаси жуда зарур эканлиги ҳақида ёзган. Бироқ таникли олимлар томонидан билдирилган бу тарздаги қимматли фикрларга қарамасдан, ушбу асар ҳозирги кунга қадар ғарб тилларига тўлиқ таржима қилинмаган.

Шарқ кимёси, тиббиёти ва бошқа табиий илмлар тадқиқотчиси Ю. Руска «Мафотиҳ ал-улум»ни X аср кимёсига оид муҳим манба, деб зикр этади.

«Мафотиҳ ал-улум» ҳақидаги кисқача маълумотлар «Мавзуъат ал-улум» асарининг кириш қисмида, Э. Брауннинг «Форс адабиёти тарихи», Карра де Вонинг беш жилдлик «Ислом мутафаккирлари», «Ислом энциклопедияси»да, «Деҳхудо» маълумотномасида, «Афғонистон тарихи» китоби ва Таҳа Боқирда ҳам мавжуд.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг асари ҳақида тўлиқроқ, аммо умумий тарздаги маълумотни машҳур шарқшунос К. Босворт келтиради. «Мафотиҳ ал-улум» тўлиғича 1969 йилда форс тилига Х. Хадюджамом томонидан таржима қилинган ва таржимонининг кириш сўзи ва шарҳлари билан нашр этилган.

Ўрта асрларда фаолият кўрсатган олимларнинг жаҳон илмига қўшган ҳиссасининг йирик тадқиқотчиси Ф. Сезгин «Мафотиҳ ал-улум»ни энциклопедик тарздаги маълумотларга эга бўлган ҳамда ўн беш илмни ўз ичига камраб олган манба сифатида баҳолаб, айникса табобат бўлими, гарчи унда жарроҳлик ва гигиена ҳақидаги маълумотлар бўлмаса ҳам, фавқулотда юксак аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлайди. Ф. Сезгин ўрта аср кимёси ҳақида сўз юритганида яна бир бор Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарини зикр этади.

«Мафотиҳ ал-улум»даги баъзи бўлим ва боблар ғарб тилларига, хусусан, тибб бўлими Э. Зейдал томонидан немис тилига, мусиқа бўлими – Э. Видеман ва В. Мюллер томонидан, айни шу бўлим инглиз тилига Г. Фармер томонидан таржима қилинган.

Биринчи қисмдаги охирги – тарих бўлимининг олтинчи ва еттинчи бобларининг таржимаси М. Унвала маколасида берилган. В. Хинц 1955 йилда ушбу асарни X асрдаги ўлчовлар ва уларнинг намуналари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олган манба сифатида тадқиқ этган ва мазкур маълумотларни немис тилига таржима қилган.

Бироқ мазкур тадқиқотларни асарнинг хусусияти ва асл моҳиятини тўлиқ очишга ҳамда унга тўғри баҳо беришга етарли деб бўлмайди. Айни шу камчиликларнинг аксарият қисми Абу Абдуллоҳ Хоразмий ижоди ва унинг «Мафотиҳ ал-улум» асарини тадқиқ этган кейинги давр олимлари томонидан бартараф этилди, деб айтиш мумкин.

Хусусан, академик И. Крачковский ўз тадқиқотларида бу асар 976 ва 991 йиллар орасида яратилгани ҳақидаги тахминни илгари суради ва Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарига баҳо бериб, уни «илм ва маданият тарихи»га оид маълумотларга эга муҳим манбалардан бири деб таърифлайди. Академик В. Бартольд бу асарга сомонийлар давридаги суғориш шохобчалари тартиби, давлат бошқаруви ва иш юргизиш бўйича нодир манба сифатида ёндашган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг илмлар таснифига ёндашувининг баъзи қирралари ўзбекистонлик олимлар М. Хайруллаев, У. Каримов ва Г. Матвиевская томонидан муайян даражада ёритилган. Буюк аллома ва унинг асари ҳақидаги маълумотлар У. Каримов, Ҳ. Ҳасанов, А. Шарипов тадқиқотларида ҳам баён этилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг узоқ ўтмишда самарали фаолият кўрсатган буюк алломаларимиз меросини ўрганишга алоҳида эътибор берилиб, «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа»[1]га айлангани барча олимларни бу тадқиқотлар олиб боришга ундайди.

Мустақиллик йилларида Абу Абдуллоҳ Хоразмий меросини чуқурроқ ўрганишга эътибор кучайди ва бу йўналишда қатор тадқиқотлар олиб борилди. Ушбу мақола муаллифи тадқиқотларида Абу Абдуллоҳ Хоразмий, унинг ҳаёти ва ижоди ҳамда «Мафотиҳ ал-улум» асарининг ўрта аср илмларининг тарихи, хусусан, илмлар таснифидаги ўрни батафсил ёритилган ҳамда биринчи бор асарнинг беш бўлимининг ўзбек ва рус тилларига таржимаси амалга оширилди.

Зикр этилганлардан келиб чиқиб, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг асари, биринчидан, Шарқда илмлар ривожланиши, илмларни муайян тизимга солиш ва тасниф қилиш босқичларини ўзида акс эттиргани боис маданият тарихини ўрганишда бебаҳо манба эканлиги, иккинчидан, хоразмлик аллома ўзидан олдин ўтган ўтмишдошлари, хусусан, Эллада олимларининг эришган муваффақиятларини нафақат ўзлаштириб олгани ва баён қилгани, балки илмий тафаккур, жумладан, илмлар таснифи ривожланишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшгани, учинчидан, олимнинг илмлар таснифида масала қўйилишини аниқ ва тўлиқ баён этиши, қадимий Шарқ олимлари асос солган дунёвий ва табиий илмларни алоҳида ажратган ҳолда тадқиқ қилиши ва

[1] *Каримов И.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 137-б.

тўртинчидан, унинг X асрда ишлаб чиққан илмлар таснифи Шарқ ва Ғарбда илмий тафаккурнинг кейинги ривожига сезиларли таъсир кўрсатганини алоҳида таъкидлаш керак.

Хулоса қилиб айтганда Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг бебаҳо мероси умуминсоният цивилизациясида муҳим ўрин тутиши ва унинг ажралмас бўғини эканлиги билан эътиборга лойиқдир.

Роиқ БОҲОДИРОВ,
фалсафа фанлари доктори

АБУ-Л-ЛАЙС АС-САМАРҚАНДИЙ (911–985)

Алломаларимиз яратган бой илмий, диний-маърифий мерос таркибида тафсирлар, айниқса, ҳанафия мазҳаби уламолари томонидан ёзилган илмий тафсирларнинг аҳамияти беқиёс. Бу борада Мовароуннаҳр муфассирларининг тафсир илмида тутган ўрнини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шулар қаторида Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг илмий меросини ўрганиш ҳозирги кунимиздаги муҳим вазифалардан саналади.

«Имом ал-ҳуда», «Ал-Фақиҳ» номлари, «Абу-л-Лайс» куняси билан машҳур бўлган Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий 298/911 йили Самарқандда туғилган ва 375/985 йилда шу ерда вафот этган. Олим ҳаёти давомида тафсир, фиқҳ, усул (дин асослари), ақида, зуҳд бўйича самарали фаолият олиб бориб, кўплаб асарлар яратган.

Тарожум асарларининг орасида энг қадимгиларидан бўлмиш «Ал-Ансоб» асарини яратган Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (506/1113–562/1167) аллома ҳақида биринчи бўлиб маълумот берган муаррих саналади. У, бошқа кўпчилик тарожум асарларидан фарқли равишда, алломанинг яшаган жойини зикр этиб ўтади: «Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ат-Тузий Абу Ҳанифа мазҳабидаги фақиҳлардан бўлган. Баҳс-мунозараларда машҳур бўлган. Самаркандда яшаган ва шу ерда вафот этган. Устози Абу Иброҳим ат-Термизий бўлиб, ундан ривоят қилади. Шогирди – Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Саъийд ас-Самарқандий ан-Навоий». Самъоний алломани Туз қишлоғига нисбат беради.

Абу-л-Лайс ўз замонаси олимларидан таҳсил олиб, ислом илмларида юксак мартабага эришган. Унинг баҳс-мунозараларда ўзига хос ўрни алоҳида таъкидланиши бунга мисол бўла олади.

Абу-л-Лайснинг лақабларидан бири «ал-Фақиҳ» бўлиб, куняси билан бу лақаби қўшилиб, «фақиҳ Абу-л-Лайс» деб айтилар эди. Олим шу ном билан тарихда танилди. Аллома фиқҳ илмида ҳам юксак мартабага эришган бўлиб, ўз замонасида унга тенг келадиган олим топилмас эди, унинг «ал-Фақиҳ» деб аталиши ҳам шунга далолатдир.

Ривоятларга қараганда, Абу-л-Лайснинг ўзи ҳам «ал-Фақиҳ» лақабини яхши кўрар экан. Бир кун унинг тушига Пайғамбаримиз (с.а.в.) кириб, фақиҳ деб атаган эканлар. Абу-л-Лайснинг иккинчи лақаби «Имом ал-ҳуда» бўлиб, бу лақаб билан мутакаллим Абу Мансур ал-Мотуридий ҳам аталган.

Олимни зоҳид деб ҳам атаганлар. Маълумки, зоҳид деганда, мансаб, амалдан йироқ, ҳаётини илм-фанга, ибодатга бахшида этувчи кишилар тушунилган.

Абу-л-Лайснинг отаси Муҳаммад ибн Иброҳим ат-Тузий ўз замонасининг фақиҳ уламоларидан бўлгани манбаларда зикр этилган. Самъоний у ҳақда қимматли маълумот бериб, шундай дейди: «Унинг отаси Варсанин деган қишлоқда яшаган, сўнг ундан 3 фарсах узоқдаги Самарқанд қишлоқларидан бири Туз қишлоғига кўчиб ўтган. Муҳаммад ибн Иброҳим Аббос ибн ал-Фазл ибн Яҳё ан-Надабий, Муҳаммад ибн Ғолиб ас-Самарқандий ва Аҳмад ибн Бакр ас-Самарқандий каби олимлардан дарс олган. Ундан Абу Жаъфар ибн ал-Маккий ан-Навоий ривоят қилган».

Абу-л-Лайс маърифатли оилада таваллуд топган. Ундаги илмга нисбатан қизикишни дастлаб отаси уйғотган. Умуман олганда, Абу-л-Лайс авлодлари ҳам илм аҳлларидан бўлган. Жумладан, Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий (ваф. 1142)нинг «Китобу-л-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимлари ҳақида канддек (ширин) китоб»)да Абу-л-Лайснинг набираси Абу Саъид Балхий номи мухаддислар қаторида зикр этилгани ҳам бежиз эмас.

Абу-л-Лайс 24 устозидан хадислар, Қуръон шарҳига оид ривоятлар, фатволар ривоят қилган. Олимнинг барча устозлари ҳанафий мазҳаби уламолари бўлиб, улардан кўпчилигининг силсиласи Нуъмон ибн Собит Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасанга бориб тақалади. Бу устозларнинг баъзилари ҳақидаги маълумотлар тарожум асарларида зикр этилган. Асарларда номлари энг кўп учрайдиганлари Муҳаммад ибн Фазл, Халил ибн Аҳмад, Абу Жаъфар ал-Ҳиндувонийлардир. Улар ўз замонасининг етук олимлари бўлиб, Абу-л-Лайсга устозлик қилганлар.

Унинг устозлари, асосан, X асрда ислом илмлари ривож топган марказлар – Балх, Самарқанд, Бухоро аҳлларидан бўлиб, ҳанафия мазҳабининг етук олимларидан ҳисобланган. Шунингдек, устозлари тафсир, ҳадис, фиқҳ соҳалари бўйича фаолият олиб борганлар. Абу-л-Лайснинг ана шундай етук олимлардан илм олганлиги унинг илмий-маънавий меросига сезиларли таъсир кўрсатган.

Алломанинг шогирдларидан баъзилари унинг асарларини ривоят қилганлар. Улар орасида Лукмон ибн Ҳаким ал-Фарғоний, Наиму-л-Хатиб Абу Моликларни зикр этиб ўтиш мумкин.

Абу-л-Лайс катта илмий мерос қолдирган. Унинг бизнинг давримизгача етиб келган асарлари алломанинг ижоди серқирра эканлигини тасдиклайди. Бу асарлар тафсир, фиқҳ, ҳадис, зуҳд бўйича бўлиб, ислом илмларининг ҳамма соҳасини қамраб олади ва бутун ислом оламида кенг тарқалган.

Умуман, унинг илмий фаолияти мазмун-мохиятига кўра 4 асосий йўналиш бўйича кечган: 1. Илмий, ўзи олган билимни нақл этиши. 2. Имонга, ибодатга, ахлок-одобга чакириши. 3. Фирқа ва окимлар ҳақида, уларнинг ақидавий, фиқҳий қарашларига муносабати. 4. Мужтаҳидларнинг фиқҳий ҳукмларини жамлаши ва ўз фиқҳий қарашларини ифода этиши.

Олимнинг ўттизга якин асари ҳозиргача етиб келган. Унинг фиқҳ, тафсир, мавъиза бўйича асарлари машҳур бўлиб, ҳозирги давримизга қадар нашр этиб келинмоқда. Фиқҳга оид «Ан-Навозил», «Хизонат ал-фиқҳ», «Ал-Муқаддима фи-с-салот» асарларида олим илк ҳанафий фиқҳини акс эттирган бўлиб, улар ўз даврига оид мухим манбаларга айланган. Дидактик асарларидан «Танбиҳ ал-ғофилин», «Бўстон ал-орифин» асарлари кўп асрлардан буён қайта-қайта нашр этилмоқда. Олимнинг тафсири ҳам

аҳамиятли бўлиб, у ўз даврида илк бора фақат мўътабар манбалар – Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобиъий сўзлари, шунингдек, ўзидан олдинги муфассирлар сўзлари орқали Қуръонни шарҳлаган.

Абу-л-Лайс асарлари мазмун-моҳиятининг кенглиги унинг серқирра билим соҳиби эканини кўрсатади. Таъкидлаш жоизки, унинг ҳадис, фиқҳ, тафсирга оид асарлари кейинги даврлар учун ҳам муҳим манба вазифасини ўтади. Унинг ҳадис тўплами мавжуд эмас. Лекин у ҳадислардан кенг фойдаланиб, кўплаб дидактик асарлар яратган. Шунингдек, китобларида ҳадисларнинг санадлари билан зикр этилиши унинг бу соҳа бўйича ҳам етук олим эканини тасдиқлайди.

Алломанинг асарларидан 19 таси фиқҳ, 14 таси дидактик, 2 таси тафсир, 3 таси ақида соҳаларига бағишланган. Унинг асарларини ўрганиш ва тадқик этиш келгусида янги тадқиқотлар учун ҳам мавзу бўлиши аниқ.

Абу-л-Лайс тафсири нодир маълумотларни жамлаган дастлабки маъсур тафсирлардан саналади. Асар илмий аҳамиятининг юқорилиги сабабли кўплаб қўлёзма нусхаларда кўчирилган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 2824 рақамли тафсирнинг тўлиқ нусхаси ҳамда 3294/IX раками остида 3 варақдан иборат бўлган парчаси мавжуд. Умумий ҳисобда тафсирнинг 77 нусхаси ҳозирги давримизгача етиб келган.

Абу-л-Лайснинг тафсири ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун, аввало, Мовароуннаҳрда тафсир илмининг ривожланиш тарихига бироз тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Илк ислом даврида тафсир илми ўзига хос жиҳатлар билан ажралиб турди. У ҳам бўлса, Қуръонга оид шарҳларда Муҳаммад (с.а.в.)нинг тушунтириш беришлари билангина кифояланилди. Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан сўнг саҳобийлар Қуръонни шарҳлашдаги манбаларга суянган ҳолда яна қўшимча равишда ўз ижтиҳодларини ҳам баён этганлар. Саҳобийлар бу даврда Қуръонни шарҳлашда тўрт асосий манбага суянганлар. Улар: Қуръон, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадислари, саҳобийларнинг ижтиҳодлари ва яҳудий ҳамда насронийларнинг кадимги пайғамбарлар ҳақидаги қиссалари.

Саҳобий ва тобиъийлар даврларида тафсир китоб шаклига келтирилмади. Тобиъийлардан кейин тафсирнинг китоб шаклига келтириш давринининг бошланиши умавийлар ҳукмронлигининг (661/749) охири – аббосийлар халифалигининг (749/1258) бошланишига тўғри келади. Бу даврда тафсир ҳадислар таркибида ривоят қилиб борилди. Тўлиқ тафсир асарларининг ёзилиши эса X асрга тааллуқлидир.

Мовароуннаҳр тафсир илми тарихи бу ерга ҳадис илмининг кириб келиши билан боғликдир. Тахмин қилиш мумкинки, ҳадис илми ривожлангандан сўнг тафсирга доир маълумотлар ҳам унинг таркибида ривоят тарзида ҳадис маркази бўлмиш Самарқандда тарқалган. Шунинг учун бўлса керак, хар турли ривоятлар кенг тарқалган Самарқандда ривоятларни жамлаб, тафсирга доирларини саралаб чикиш биринчи бўлиб амалга оширилган.

Бу даврдаги тафсир илми тарихи жуда кам ўрганилганлиги манбаларнинг етишмаслиги билан изоҳланади. Мазкур даврга мансуб баъзи олимлар ҳақида биографик манбаларда «тафсир асарини ёзган» дейилса-да, уларнинг тафсирдаги услублари ҳақида алоҳида тўхтаб ўтилмаган.

VIII асрда тобиъийлардан таълим олган муҳаддис ва муфассирлар Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазий (118/736–181/798) ва Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс ал-Кабир

ал-Бухорий (150/768-216/832) Мовароуннаҳрда ҳанафия мазҳабини тарқатганлар. Уларнинг тафсир асарлари бизгача етиб келмаган. Лекин уларнинг ўз фаолиятларида ҳадислар орасида тафсирга оид ривоятларни келтириш услубларидан кейинги даврларда мазкур илм соҳасида фойдаланилди.

Улардан кейинги даврда муфассирлар сифатида зикр этилган имом ад-Доримий (798-869), имом ал-Бухорий (810–870) ва ал-Ҳаким ат-Термизий (820–932)ларнинг тафсир борасидаги фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» ҳадис тўпламида тафсирга оид боблар келтирилиб, уларда баъзи бир сураларнинг шарҳлари Муҳаммад (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳолда баён этилган.

Таъкидланганидек, IX асрда тафсир илми бошқа мусулмон мамлакатларидаги каби Мовароуннаҳрда ҳам, асосан, ривоятга асосланган тарзда бўлиб, унинг ҳадис таркибидан алоҳида ажралиб чиқиб, мустақил илмга айланишининг бошланиш даври бўлди. Бу даврда имом ал-Бухорийнинг бошқа муҳаддислардан фарқли равишда саҳобий ва тобиъийларнинг шарҳларини келтириши унинг ўзига хос хусусиятини кўрсатади.

X асрда Мовароуннаҳрда тафсир илми тараққий этди. Илгари ҳадислар таркибида бир боб сифатида зикр этиб борилган Қуръонга шарҳлар замон талабларига тўлиқ жавоб бермай қўйди. Мовароуннаҳр муфассирларининг, шунингдек, бошқа ўлкалар олимларининг ҳам тафсир асарларининг кириш қисмида араб тилини билмаган, оятнинг нозил бўлиш сабаблари, ҳадисларни билмаган кишиларнинг Қуръон оятларини фақат ўз фикрларидан келиб чиқиб шарҳлашлари мумкин эмаслиги уқтирилишига кўра, оятларнинг бузиб шарҳланиши авж олиб, ҳар бир фикр эгасининг шарҳларни ўз томонига оғдиришга мойиллиги кўпайган кўринади. Абу-л-Лайснинг «ҳеч ким араб тилини, оятнинг нозил бўлиш сабабларини билмай тафсир қилиши мумкин эмас», деган фикри бу даврда ҳанафий мазҳаби олимларининг тафсир қилишга ўта эҳтиёткорона ёндашганлигини кўрсатади. Умуман, бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларида тафсирларнинг ёзилиши, асосан, икки сабабга кўра амалга ошди:

1. Мовароуннаҳрда турли оқимларнинг Қуръоннинг ҳар хил жойларидан ўз ақидаларига мос келувчи оятларни далиллашлари натижасида Қуръонни бошидан охиригача шарҳлаш зарурати.

2. Қуръон тафсирига оид ҳадислар, саҳобийлар ривоятлари, шарҳларни бир жойда жамлаш.

Қуръонни тўлиқ шарҳлаш даврига мансуб бизгача етиб келган илк манбалар сифатида ат-Табарий, Имом ал-Мотуридий ва Абу-л-Лайс ас-Самарқандийни зикр этиб ўтиш ўринлидир.

Мовароуннаҳрда тафсир Абу-л-Лайс даврига қадар, асосан, 65 ривоят тарзида бўлган бўлса, унинг давридан ҳадисдан алоҳида ажралиб, алоҳида тафсир асарлари ёзилиши бошланган. Қуръоннинг тўлиқ шарҳига бағишланган тафсирлар орасида Абу-л-Лайснинг шарҳи Мовароуннаҳрда яратилган илк асар ҳисобланади. Демак, Абу-л-Лайс Мовароуннаҳр тафсиршунослигида алоҳида аҳамият касб этиб, ўз услубига эга бўлди.

Кейинги даврларда тафсир, мўътабар манбаларга асосланиш чегарасидан чиқиб кетмаган ҳолда, ривоят қилувчилар силсилаларини қисқартириб яратила бошланди. Муфассирлар ўзларидан илгари ўтган олимларнинг сўзларини айтган кишиларнинг

исмларини зикр этмасдан келтирдилар. Шу тариқа, тафсирларга турли ривоятлар кириб, саҳих ривоятларнинг иллатли ривоятлар билан аралашиш ҳоллари юзага келди.

Абу-л-Лайс Самарқандийнинг тафсири ва Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Китоб таъвилот аҳли ас-сунна» асари Мовароуннаҳрда ёзилган тўлиқ китоб ҳолатидаги илк тафсир асарларидан саналади.

Абу-л-Лайсдан кейинги даврда Қуръонни шарҳлашда раъй-ижтиҳодни ишлатиш кенг тус ола бошлади. Бу даврда нафақат Мовароуннаҳрда, балки бошқа ўлкаларда ҳам раъйга асосланиб тафсир асарлари ёзила бошланган эди.

Абу-л-Лайснинг тафсири Қуръон тартибига биноан тартиблаштирилган, унда шарҳланаётган оят доимо зикр этиб борилади. Тафсирда 114 сурaнинг ҳаммасига шарҳ берилган. Абу-л-Лайс оятларни тафсир қилиш давомида бошқа баъзи муфассирлар каби унинг таркибига кичик мавзулар қўйиб, кейин ўша мавзуни ёритишга киришмайди, балки тафсири давомида қисса ёки фиқҳий ҳукмларни тўғридан-тўғри шарҳи давомида узлуксиз айтиб боради. У сураларнинг бошида, аввало, сурaнинг Макка ёки Мадинада нозил бўлганини зикр этади. Шарҳлашда, энг аввало, машҳур саҳобий ва тобиъий муфассирлари сўзларидан келтиради, шарҳлаётган оятларининг нозил бўлиш сабабини кўрсатади. Шунингдек, қироат илми олимлари агар шарҳланаётган оятни турлича ўқиган бўлсалар, уларни зикр этиб, ўқилишига кўра маъноларининг ўзгаришларини айтиб ўтади. Агар қироат заиф бўлса, уларни зикр этиб, заифлигини кўрсатади. Тафсирида луғат илми олимларининг сўзнинг маъноси ҳақидаги фикрларини келтиради. Тафсир мазмунини янада мукаммаллаштириш мақсадида Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларидан кенг фойдаланади.

Абу-л-Лайснинг тафсири ўша даврдаги маъсур тафсир асарлари орасида ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ушбу тафсирда оятларни шарҳлашда келтирилган кўплаб ривоятлар унинг маъсур тафсирлар орасида энг бой маълумотга эга асар эканини кўрсатади.

Муаллиф оятнинг шарҳини «яъни», «маъноси», «тафсири», баъзан «таъвили» каби иборалар билан бошлайди. Сўнг, оятнинг нозил бўлиш сабаби бўлса, уни «мана шу воқеадан кейин мазкур оят нозил бўлди» ёки «бу оятнинг нозил бўлиш сабаби қуйидагича» деб оятнинг нозил бўлиш сабаби ҳақидаги ривоятлардан бир ёки бир нечтасини зикр этади. Асарда араб шеърларидан ҳам фойдаланилган. Қуръон сўзларини шарҳлашда араб тили сўз бойлигидан кенг фойдаланиб, мисоллар билан тушунтиришга ҳаракат қилинган. Муаллиф тафсирда савол-жавоб усулидан ҳам фойдаланади, асар давомида ақидавий, фиқҳий қарашларини ҳам билдириб бориши диққатга сазовордир.

Абу-л-Лайс тафсири кўпчилик муфассирлар асарлари орасида яна шу жиҳати билан алоҳида ажралиб турадики, унда аниқ манбаларга асосланилган, кироат турларига эътибор қаратилган, араб тилидаги сўзларнинг маънолари тушунтирилган. Мазкур тафсирдаги ўзига хос хусусиятлардан яна бири бу Қуръони каримнинг тарбиявий жиҳатини ёритишга алоҳида аҳамият каратилганидир.

Бунга мисол тариқасида қуйидаги оятлар шарҳини кўриб ўтиш мумкин:

«Юсуф» сурасида бировнинг яхшилигини билишнинг вожиблигига далил келтирилган: الظالمين لايفلح إنه مثواي أحسن ربي إنه الله معاذ قال

«(Юсуф унга) деди: Аллоҳдан (гуноҳ қилиш ва хиёнат қилишдан) паноҳ сўрайман, «(Мени сотиб олган) хўжайиним мени (икром билан) яхшилаб жойлаштирган. (Аллоҳнинг азобидан зинокор) золимлар қутулолмайдилар». Яъни, хўжайинимнинг хотини билан бундай иш қилмайман. Ушбу оятда бировнинг яхшилигини билиш вожиблигига далил намоён бўлди. Чунки Юсуф Зулайҳодан икки нарса сабабидан қайтди. Бири маъсият ва зулм, иккинчиси эрининг унга қилган яхшилиги».

Динда фирқаларга бўлинмаслик ҳақида кўплаб оятлар мавжуд. Улардан бирининг шарҳида олим шу ҳақда тўхталади. «Динларини (фирқаларга) бўлиб, (турли) гуруҳларга айланганлар (учун) бирор нарсада (Сиз масъул) эмассиз. Уларнинг иши Аллоҳга (ҳавола). Сўнгра (У) уларни қилиб юрган амалларидан огоҳ қилур» ояти тафсирида шундай дейди: «Бу оятда мўминларга мўминлар сўзининг бир бўлиши кераклиги ва динда фирқаларга бўлинмасликлари, имкониятларича бидъатчи бўлмасликлари тарғиб этилади».

Кишиларнинг ўзаро муносабатлари, меҳмон-мезбонликдаги одоб-ахлоқ ҳақидаги «Эй, имон келтирганлар, Пайғамбарнинг уйларига фақат сизларни бирор таомга чақиришса, киринглар. (Ўшанда ҳам) эришишга кўз тутиб турманглар, балки чақирилганингизда киринглар ва таомдан сўнг гапга берилиб кетмай тарқалинглар! Зеро, бу Пайғамбарга озор берур, у эса сизлардан ийманар. Аллоҳ ҳақ(гап)дан тортинмас» ояти шарҳида Абу-л-Лайс одобга доир масалани кўрсатиб беради: «Оятда киши бирор жойда меҳмон бўлса, мезбонга ўз оғирлигини туширмаслиги кераклиги ҳамда одоб ва тарбияни сақлаши гапирилмоқда».

Кишиларнинг ўзларидан илгари ўтганларга ҳурмат билан қарашига оятдан мисол келтиради: «Улардан кейин (дунёга) келган зотлар айтурлар: «Эй, Раббимиз, Ўзинг бизларни ва бизлардан илгари имон билан ўтганларни мағфират қилгин ва калбларимизда имон келтирган зотларга нисбатан гина пайдо қилмагин! Эй, Раббимиз, албатта, Сен меҳрибон ва раҳмлидирсан!». Ушбу оят шарҳида ҳам аллома оятдан олинадиган фойдаларни баён этади: «Оятда кимки, саҳобийларга истиғфор айтса, уларга гина қилмаса, у мусулмонлардан ва унга саҳобийлар ажрлари каби ажр бордир. Кимки, уларни сўкса, уларга истиғфор айтмаса ва уларга гина қилса, мусулмонлардан эмасдир. Чунки Аллоҳ муҳожир, ансорлар, улардан кейин келадиган имон келтирганлар имон эгаси эканлигини айтди. Уларни биринчилар сифатида зикр этиб, уларни дуо этди. Шунингдек, оятда мўминларнинг ўзларидан олдинги ўтган имонлиларга истиғфор айтишларининг вожиблигига далил бор. Мўминлар ўзларидан олдинги ўтган ота-боболари ва устозларига истиғфор айтишлари лозимдир».

Абу-л-Лайс ас-Самарқандий бошқа муфассирлар каби, асосан, Қуръон, ҳадис, саҳобий ва тобиъийлар сўзларига таянади. Шу каби, тафсирнинг шеърлар, қиссалар, араб тилшуносларининг сўзлари билан бойитилиши аллома асарининг қадрини янада оширади. Қуръон илмларидан қироат, носих-мансух, оятнинг нозил бўлиш сабаблари, муҳкам ва муташобиҳ каби билимларнинг акс этиши Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг тафсир соҳасида ўзига хос услубидан далолат бериши билан бирга, юртимиздаги дастлабки тафсир асари сифатида қимматлидир.

Аллома илмий меросида ислом дини эзгулик, гўзал ахлоқ дини сифатида талқин этилиши ҳозирги кунимизда ҳам ўрганиб, ибрат олишда ниҳоятда аҳамиятлидир.

Абдурашид АБДУЛЛАЕВ,
тарих фанлари номзоди

АБУ АЛИ ИБН СИНО
(980–1037)

Европада Авиценна (Avicenna) номи билан машҳур бўлган Абу Али ибн Сино қомусий олим сифатида ўз давридаги фанларнинг деярли барчаси билан шуғулланган. Унинг дунёнинг жуда кўп кўлёзма хазиналарида сақланиб келаётган фалсафа, табобат, физика, химия, математика, геология, минералогия, астрономия, ботаника, дин тарихи, мусиқа, шеърият, филология ва бошқа фанларга оид асарлари алломанинг буюк истеъдод соҳиби ва йирик қомусий олим сифатида шуҳрат қозонганининг ёркин тимсолидир.

Илмий адабиётларда Ибн Сино қаламига мансуб 450 дан ортиқ асар қайд этилади. Аммо бизнинг замонамизга уларнинг ярми ёки сал кўпроғи етиб келган, холос. Олимнинг сақланиб қолган асарлари ўз мазмунига кўра қуйидагича тақсимланади: 242 та асардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Буюк олим ва мутафаккир Абу Али ибн Сино таржимаи ҳолининг бошланғич қисмини ўзи ёзиб қолдирган. Муаллифнинг ҳаёт йўли ва илмий фаолиятининг сўнгги йиллари ҳақида олимнинг илтимосига биноан унинг содиқ шогирди Журжоний баён этган.

Ибн Сино 980 йили Бухоро яқинидаги кишлоқда туғилиб, ёшлиги Афшонада ўтади. Сўнг унинг ота-онаси Бухорога кўчиб келади ва у Бухорода мавжуд бўлган илмий муҳит таъсирида кўп фанлар билан қизиқиб шуғулланади. У ёшлигиданоқ ноёб истеъдод ва кучли хотира эгаси бўлиб, атрофдагиларни хайратга солади. Унинг ёшлиги ва ўспиринлик йиллари Бухорода сомонийларнинг ҳукмронлик даврига тўғри келади. Бўлажак олим саройнинг бой кутубхонасидаги китоблардан фойдаланади, шаҳардаги китоб бозоридан ноёб кўлёзмаларни сотиб олиб билимини ошира боради. Унинг ёзишича, кунларнинг бирида у бозорда Абу Наср Форобийнинг юнон файласуфи Аристотель қаламига мансуб «Метафизика» асари ҳақидаги рисоласини учратиб колади ва уни тезда ўкиб чиқади ҳамда аввалги асарларни мутолаа қилиш жараёнида пайдо бўлган жуда кўп саволларига жавоб топади.

999 йилда сомонийлар ҳукумати қулаб, шаҳарни қорахонийлар босиб олади. Ибн Сино бу даврда барча илмларни эгаллаган ва ҳатто рисолалар ёза бошлаган эди.

XI аср бошларида Ибн Сино Хоразм (Урганч)га кўчиб келади ва шоҳ Маъмун саройидаги олимлар билан танишади. Бу ерда Ибн Ирок, Абу Райҳон Беруний, Абул Хайр Хаммор, Масиҳий каби йирик олимлар даврасида ижод қилиб, бир неча рисолалар яратади. Сўнг жанубдан Маҳмуд Ғазнавий давлатининг хуружи орта бориши туфайли Эронга томон йўл олади. Эроннинг Гургон, Рай, Исфаҳон каби катор шаҳарларида сарсон-саргардонликда умр кечириб, 1037 йили 57 ёшида Ҳамадонда касалликдан вафот этади.

Ибн Сино юнон, араб, форс олимларининг китобларини, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Розий, Аҳмад Фарғоний каби ватандошларининг асарларини ўрганди, уларга ижодий ёндашди. Унинг китоблари ва ёзишмалари қадимги юнон илми вакиллари Аристотель, Платон, Евклид, Фалес, Гераклит, Суқрот, Пифагор,

Гален, Гиппократ каби олимлар асарларидан яхши хабардор эканини кўрсатади. Ушбу илм хазинасига таяниб, ўзининг фалсафа, табобат ва табиат илмларига бағишланган «Китоб аш-Шифо» (Шифо китоби), «ал-Қонун фи-т-тибб» (Тиб қонунлари), «Китоб ан-нажот» (Нажот китоби), «Донишнома» (Билимлар китоби) каби йирик асарларини яратди.

Кўп қиррали қобилият соҳиби Ибн Сино, айниқса, фалсафа ва табобат соҳаларида ўчмас из қолдирди. Унинг бой ижодий меросида фалсафий асарлар асосий ўринни эгаллайди. Ибн Сино фалсафий асарларининг энг йириги «аш-Шифо»дир. У тўрт қисм ва 22 жилддан иборат бўлиб, унда мантиқ, метафизика, физика, математикага оид масалалар талқин этилади.

Ибн Синонинг фалсафага оид йирик асарларидан яна бири «Китоб ал-ишорат ват-танбиҳат» (Кўрсатмалар ва насиҳатлар)дир. Алломанинг «ан-Нажот» ва «Донишнома» (форс тилида) деб номланган асарлари эса, «аш-Шифо» китобининг мухтасар баёни ҳисобланади. У ўз илмий асарларини, асосан, ўша давр илм-фани ва маданиятининг тили ҳисобланган араб тилида яратганлигини айтиш жоиздир.

Ибн Сино жаҳонга машҳур табиб сифатида танилган. Олимнинг шоҳ асари – «Тиб қонунлари» унга мисли кўрилмаган шуҳрат келтирди. Ўз мазмунига кўра бу асар тиббий билимларнинг нодир мажмуаси – комуси ҳисобланади. Таркибий жиҳатдан у беш мустақил асардан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бири тиббиёт илмининг маълум соҳасини изчил, ҳар тарафлама ёритиб беради.

Биринчи китобда тиббиётнинг назарий асослари, унинг предмети, вазифалари, бўлим ва усуллари, касалликнинг келиб чиқиш сабаблари, белгилари, соғликни муҳофаза қилиш йўллари, инсон анатомияси каби назарий маълумотлар баён этилади.

«Қонун»нинг оддий дориларга бағишланган иккинчи китобида, асосан, ўсимликлардан тайёрланувчи 760 та дорининг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари ҳақида муҳим фикр-мулоҳазалар келтирилади.

Учинчи китобда инсоннинг айрим аъзолари, жумладан, бош мия, асаб, кўз, қулоқ, бурун, томоқ, қорин касалликлари батафсил таҳлил қилинади.

Асарнинг тўртинчи китоби инсон организмининг умумий касалликларига бағишланган. Унда иситмалар, жарроҳлик масалалари, суяк синиши, жароҳатланиш, уларни даволаш усуллари ва юқумли касалликлар тавсифланади.

Ниҳоят, «Қонун»нинг бешинчи китобида мураккаб дориларнинг инсон танасига таъсири, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари баён қилинган.

XII асрдаёқ лотин тилига таржима қилинган «Тиб қонунлари» саккиз аср давомида ҳам Шарқ, ҳам Ғарб мамлакатларида табобат сохасидаги асосий қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда. У Европада тиббиёт ривожига катта таъсир кўрсатди.

Ибн Сино математика, астрономия, физика, химия, минералогия, геология, ботаника, филология, шеърият ва бошқа соҳаларда ҳам самарали қалам тебратди. Унинг мазкур соҳалардаги кўплаб ғоялари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Ибн Сино илмий меросини ўрганиш борасида кўп ишлар амалга оширилди. Ҳозиргача дунё микёсида унинг асарлари қатор тилларга таржима этилди ва кўплаб илмий асарлар, тадқиқотлар яратилди. Жумладан, унинг йирик асари «Тиб

қонунлари» олимнинг ватани Ўзбекистонда биринчи маротаба араб тилидан рус ва ўзбек тилларига таржима этилди ва илмий изоҳлар билан нашр этилди.

Истиқлол йилларида Ибн Синонинг ҳаёти ва илмий фаолиятини чуқур ўрганиш ва кенг жамоатчилик орасида тарғиб қилиш борасида эътиборга молик кўп ишлар амалга оширилди.

Ибн Синонинг бетакрор илмий мероси атоқли ватандошимизнинг инсоният тарихидаги энг буюк қомусий олимлардан бири экани исботидир.

Баҳром АБДУҲАЛИМОВ,
тарих фанлари доктори

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

Мовароуннаҳр, жумладан, Фарғона араб халифалиги таркибига кирганидан сўнг бу ерларда халкнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида бирор муддат турғунлик юз беради. Бу ерда кушонлар давридаёк бошланган феодаллашиш жараёни араб фатҳи даврида бироз тўхтаб қолади. Бу даврда халифаликнинг марказий қисмлари – Ирок, Сурия ва Мисрда феодал муносабатлар жадал ривожланади. VII аср бошида араб жамияти ҳали ижтимоий тузумнинг қабила-уруғчилик босқичида турган бўлса, марказлашган ягона халифалик шаклланиши билан халифаликнинг илғор вилоятларининг хўжалик, иқтисодий ва маданий ютукларини ўзлаштириш натижасида у феодал муносабатларга тўлақонли равишда киришади. Шунга кўра VIII аср ўрталарида халифаликнинг марказий вилоятларида феодализм Мовароуннаҳрдагига нисбатан анча юқори поғонага кўтарилган эди. Лекин халифаликнинг ягона иқтисодий доирасига кириш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланиши, халифаликнинг бошқа вилоятлари билан фаол савдо муносабатлари олиб бориш натижасида VIII аср охирларидан шаҳарлар ривожланиб ва ишлаб чиқариш кучлари тараққий топиб, Марказий Осиё ҳудудида ҳам, халифаликнинг бошка ерларидаги каби, тараққий этган феодализм босқичи бошланади. Марказий Осиёнинг бошқа ерларидаги каби, Фарғонада ҳам фан ва маданият янги тарихий шароитда тараққий этади.

Шундай қилиб, IX асрда бутун халифаликда фан ва маданиятнинг кудратли ривожланиши юз беради. Марказий Осиё халқлари ҳам бу жараёнда халифаликнинг бошқа халқлари каби фаол иштирок этадилар. Бу пайт халифалик таркибига кирган халқлар «ислом маданияти» деб аталадиган, лекин аслида турли халқлар маданиятларининг ўзаро синғиши натижасида юзага келган ягона маданий ҳаракатнинг қатнашчилари бўлиб қолдилар. Илм-фан соҳасида ҳам жонли ҳамкорлик ўрнатилади. Халифаликда фан ва маданият соҳасида қудратли тўлқин, кўп жиҳатдан, ўша даврда бой илмий иборалар билан суғорилган араб тили ягона халқаро тилга айлангани туфайли, юз берди. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний «Сайдана»сида куйидагича сермазмун сўзларни айтган: «Араблар тилига бутун дунё мамлакатларининг илмлари ағдарилган: улар безалиб, қалбларга ёқадиган бўлди, улардан тилнинг кўрки ортиб, томирларга ёйилди». Турли халқлар вакиллари ўз илмий асарларини араб тилида ёзганлар. Марказий Осиёлик барча олимлар каторида Фарғоний ҳам асарларини шу тилда ёзган. Юнон, санскрит, форс (паҳлавий), сурёний тилларида ёзилган илмий асарлар араб тилига

таржима қилинарди. Бу эса келиб чикишига кўра турли халқларга мансуб бўлган олимларга турли замонлардаги турли халқларнинг илмий меросларидан баҳраманд бўлиш имконини берди. Натижада турли-туман маҳаллий ва миллий таркибдаги ислом илм ва маданияти юзага келди. Улар орасида Марказий Осиёнинг, жумладан, Фарғонанинг ҳам улуши бор эди, чунки бу ҳудуднинг олимлари халифаликда фаннинг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшгандилар.

Кўп йиллик узвий илмий ва маданий ҳамкорлик халифаликнинг турли минтақалари халқларига турлича таъсир ўтказди. Агар халифаликнинг Ирок, Сурия, Миср ва Мағриб мамлакатлари кабн марказий ва ғарбий ерларида маданий ва миллий ассимиляция юз бериб, натижада бу мамлакатларнинг аҳолиси араблашган бўлса, Марказий Осиё, Эрон ва Кавказ халқлари бу ассимиляцияга берилмадилар. Аксинча, улар бошқа халқлар билан араб тилида мулоқот ва ҳамкорлик қилиб, дунё маданияти хазинасига бебаҳо ҳисса қўшдилар ва шу билан бирга, миллий ўзликларини сақлаб колиб, ўз маданиятларини ҳам бойитдилар. Бу эса кейинчалик уларга ўз миллий илмий мактабларини ривожлантиришга ва илмий изланишнинг янги истикболи ва йўналишларини ихтиро килишга имкон берди.

Шу ҳолатни ҳам назарда тутиш керакки, халифаликда ислом динининг ҳукмронлиги Арабистон ярим оролида ҳам, ундан ташкарида ҳам кўчманчиларнинг ўтроқлашувига ва мамлакатда шаҳарлашув кучайишига объектив равишда имкон яратди. Немис шаркшуноси Г.Э. фон Грюнебаум таъкидлаганидек, ислом кўчманчилар орасида зуҳур қилган бўлса ҳам, ўтрокликни рағбатлантирди, чунки, одатда, мусулмон жамоаси ўз хизматчиларига эга бўлган масжидларга бирикарди, жамоа эса ўз ҳуқуқий масалаларига эришиши, булар эса ўз конуниятларига ва бу конуниятларни амалга оширувчиларга эга бўлиши керак эди ва ҳоказо. Араблар Сурия, Эрон, Миср, Суғд, Хоразм, Фарғона ва қадимги маданиятга эга бўлган бошқа мамлакатларга кириб бориш билан уларда мавжуд бўлган шаҳар турмуш тарзига хос хусусият ва муассасаларни, маданият унсурларини ўзлаштирдилар. Шуниси ажабланарлики, кейинчалик бу янги фотиҳлар барча ўзлаштирган нарсаларини қадимдан арабларники бўлган, деб кўрсатдилар. Инглиз шаркшуноси У. Монтгомери Уотт: «Якин Шаркнинг қадимги маданияти мусулмон маданиятига айланганида ҳеч қандай ажабланарли нарса йўқ», – деб ёзган эди. Халифаликнинг маркази ва чеккаларидаги Дамашқ, Бағдод, Басра, Қоҳира, Рай, Исфаҳон, Нишопур, Гурганч, Кот, Марв, Бухоро, Самарқанд, Балх, Хўжанд, Ахсикат ва бошқа қудратли фан ҳамда маданият ўчокларида нисбатан жуда қисқа муддат ичида шаҳар маданиятининг ривожланганлигини шу билан изоҳлаш мумкин.

Якин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари халқлари тарихида IX аср махсус ўрин тутади. У турли фанларнинг, айникса, тиббиёт, математика ва астрономиянинг жўшкин ривожланган асри бўлди. Тўккизта ҳинд рақами ва сифр (ноль) белгисига асосланган ўнлик ҳисоблаш тизими ихтиро қилиниб, кенг омма орасида сингдирилиши халқлар маданиятида ҳақиқий инқилобий бурилиш ясади. Шу илмий янгиликларни киритишда Муҳаммад Хоразмийнинг хизмати жуда катта бўлди. Ўша асрнинг ўзида илм-фаннинг ривожланиши натижасида математика фани ичида дифференциатцияланиш юз бериб, алгебрага мустақил фан сифатида асос солинади. Астрономия фанидан тригонометрия ажралиб чиқади ва асосий тригонометрик функциялар аниқланади. Ўша давр учун яхши жиҳозланган илк расадхоналар пайдо бўлади; натижада хали-

фалик олимлари бировларнинг ютуқларини ўзлаштириш ўрнига энг янги жиҳозлар билан кузатишларга асосланган ўз астрономик ва тригонометрик жадвалларини тузишга ўтадилар.

Худди шу асрнинг ўзида ижтимоий фанлар, айниқса, калом (теология), тарихнавислик, тилшунослик ва шунга ўхшаш фанлар соҳасида улкан одимлар ташланади. Бу соҳада Фарғонийнинг ватандоши, ислом дунёсининг фахри бўлмиш Имом Бухорий (810–870 йиллар) номини эслашнинг ўзи кифоя.

Халифаликда таржимонлик фаолияти ҳам кенг кўламда ривожланади. VIII асрнинг 70–80-йилларидан бошлаб қарийб 100 йил давомида Эвклид, Архимед, Аристотель, Аполлоний, Гиппократ, Гален, Менелай, Феодосий, Герон, Птолемей, Веттий Валенс, Диофант, Александр Афродизий, Теон Алискандарий ва бошқа юнон олимларининг асосий асарлари хамда қатор ҳиндча, форсча илмий асарлар таржима қилинди.

VIII аср охири ва IX асрда халифаликда юз берган улкан илмий ва маданий тараққиётни фақат халифаларнинг фанга қизиқишлари билан боғлаш хато бўлар эди. Бундай ўсишнинг замини халифаликнинг иқтисодий талаблари ва ғоявий-назарий асосининг ўзида мавжуд эди. Халифаликнинг асосий ғоявий базаси ислом идеологияси бўлиб, Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда баён қилинган. Аввалида ислом яхлит бўлган эса-да, тез орада унда турли тарикат, оқим ва сулуклар пайдо бўлди. Яхлит исломдан ажралган илк оқим шиъа йўналиши бўлди. Даставвал, у сиёсий оқим бўлиб, халифаликдаги ҳукмрон доираларнинг ҳокимиятга ворислик бўйича юзага келган келишмовчиликларининг ғоявий ифодаси эди. Шиъа қатор масалаларда ўзини Пайғамбаримиз (с.а.в.) суннасига зид қўярди. Халифалик тарихининг иккинчи асрида исломнинг сунний йўналиши тўрт мазҳабга бўлинади. Бу мазҳаблар ўз асосчиларининг номлари билан «ҳанафия», «моликия», «шофиия» ва «ханбалия» деб аталади. Шиъа ҳукмрон сулолага нисбатан қарама-каршиликда тургани учун унга Ироқ ва Ҳижознинг хорижийлари, Эрон ва қўшни ерларнинг халқ оммаси қўшилади. Тез орада шиъа ўзининг ортодоксал суннадан фарқ қиладиган назарий асосини ҳам яратади.

Исломдаги ғоявий оқимлар кўп қиррали ва ранг-баранг эди. Халифаларнинг ўзлари ҳам ислом ақидаларига турлича ёндашганлари маълум. Умавий халифалар давридаёқ исломда янги ғоявий оқим – муътазилия (яъни ажралганлар) юзага келади. Бу эса илк ислом илоҳиётидаги янги бир оқим эди. Гап шундаки, ислом тарихидаги илк даврларда у улкан ҳудудларда таркалиб, бу ерлардаги ғоявий асослари ва анъаналари қадимдан ишлаб чиқилиб, такомиллашган динлар – мусовийлик, исовийлик ва зардуштийлик томонидан ғоявий каршиликка учрайди. Ислом янги дин бўлгани учун дастлаб фақат Қуръон ва ҳадисларга асосланиб, бу динлар билан муваффақиятли кураш олиб боролмади. Шу боис исломнинг ўз рақиблари билан кураши жараёнида муътазилия юзага келди.

Муътазилиянинг асосий ажралиб турадиган тарафи унинг билимнинг асосий ўлчови ва мезони деб ақлга, тафаккурга таяниши эди. Халифалик тарихида VIII аср ўрталари шароитида бу муҳим эди, чунки муътазилия дунёвий фанлар билан шуғулланишни, юнон илмий ва фалсафий меросини ўрганишни рағбатлантирарди. Муътазилийлар Аристотель таълимотидан кўп нарсани ўзлаштирадилар. Бу билан улар араб фанида ҳақиқий фалсафий тафаккурни бошлаб берувчилар бўлдилар. Муътазилия инсон иродаси эркинлиги ғоясини олға суриб, инсонни тафаккур эркинли-

гига, ҳурфикрликка ундар эдилар. Муътазилийлар антик давр фани ва фалсафасини тарғиб қилиб, уларга хос бўлган кўп илғор ғояларни ҳам илгари сурардилар. Бу билан улар аксарият ҳолларда анъанавий ислом доирасидан четга чиқардилар ҳам. Шунинг учун умавий халифалар даврида муътазилийлар қаттиқ таъқиб остига олинадилар ва улар яширинишга мажбур бўладилар.

Муътазилийлар ҳаракатидан Аббосийлар усталик билан фойдаланадилар. Улар аслида шу ҳаракат тўлқинида ҳокимият тепасига келадилар. Шунинг учун илк Аббосийлар муътазилийларга бағрикенглик билан қарайдилар. Халифа Маъмун даврида эса 827 йилдан муътазилия халифаликнинг расмий тан олинган идеологияси бўлиб қолади. Ҳокимият тепасига Мутаваккил (847–861) келганидан кейингина муътазилийлар таъқиб қилина бошладилар. Айни ана шу қарийб бир аср давомида юнон, сурён, форс, санскрит тилларидан араб тилига асосий таржималар бажарилди. Шундай қилиб, муътазилия идеологияси қадимги давр олимлари асарларини таржима қилишга, илм-фаннинг ривожланишига имкон берди. IX аср ўртасидан муътазилия ман этилган бўлса ҳам, халқ оммаси тафаккуридаги ижодий жараённи тўхтатиб бўлмас эди. Энди «ислом душманларининг ҳеч қандай таъқиби илмий ва фалсафий тафаккурни бўғолмасди». Лекин ислом тақводорлари халқ оммасига таъсирини сақлаш учун муътазилийларнинг баъзи усулларини қабул килишга мажбур бўладилар. Шу аснода улар IX–X асрлар оралиғида ислом илоҳиёти – каломни яратдилар.

Фарғоний даври бўлмиш VIII аср охири ва IX асрни ҳамда унинг атроф муҳитини тавсифлаш билан бирга ўша даврнинг қуйидаги хусусиятига аҳамият бериш лозим. Бу даврда феодализм катта одимлар билан борганлиги учун объектив шароит ишлаб чиқариш кучларини такомиллаштиришни ва шу билан боғлиқ равишда ишлаб чиқаришни катта шаҳарларда тўплашни тақозо киларди. Феодализмдан аввалги илк даврларда шаҳар фақат ҳарбий-маъмурий вазифани ўтаган бўлиб, уларнинг нуфуси бир неча минг кишидан иборат бўлган бўлса, ривожланган феодализм даврида янги шаҳарлар пайдо бўлади, эскилари эса мисли кўрилмаган даражада катталашиб кетади. Ҳақиқатан ҳам Аббосийлар даврида Мансура, Бағдод, Самарра, Рофиқа ва Византия чегараларида бир неча шаҳарлар барпо килинади. 772 йили Куфа ва Басра биринчи марта шаҳар деворлари билан ўралади. Мовароуннаҳрда шаҳарлар бундан ҳам ривожланади. Арманистон, Эрон ва айниқса, Марказий Осиёда IX–X асрларда шаҳарларнинг сони ҳам, катталиги ҳам ортиб боради. Шаҳарлар иқтисодий ва маданий марказларга айланади.

Ишлаб чиқариш кучларининг ва шаҳар ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ўсишини фундаментал ва татбиқий фанлар соҳасидаги тадқиқотларни йўлга қўймасдан ва ташкил қилмасдан таъминлаб бўлмас эди. Илмий тадқиқотларни ташкил қилишга объектив талаб пайдо бўлди. Ҳарбий юришлар даврида, халифалар фақат «ер ва сув тўплаш» билан машғул бўлган пайтларида бундай талаб ҳали йўқ эди. Халифалар Мансур (754–775) ва Ҳорун ар-Рашид (786–809) даврида аҳвол тубдан ўзгарди. Аслида ана шу халифалар даврида халифаликда маърифат даври бошланади. Илк Аббосий халифалар даврида, аслида Балх зардуштийлари оиласидан келиб чиққан Бармакий вазирлар маърифатпарвар бўлганликлари катта аҳамият касб этди. Бармакий вазирлар юнон, сурён, санскрит тилларидан араб тилига таржимани рағбатлантирдилар. Илмий ишларнинг ташкил қилувчиси ва раҳбари халифа Маъмун (813–833) эди, у

халифалик олимларини «Байт ул-ҳикма» – «Донишмандлар уйи»га бирлаштирди. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, агар илмга астойдил берилган ва буюк Беруний айтганидек, унга «илм ўз зоти билан матлубдир, ҳақиқатан ҳам у барча нарсадан лаззатли. Илмдан бошқа қандай нарсада манфаат зоҳирроқ ва қандайида фойда кўпроқ бўлади, фақат илм билангина ҳам дин, ҳам дунё учун хайрли ишларни қилиш ва уларга зарар келтиришдан сақланиш мумкин. Агар илм бўлмаганида биз жалб қилаётган нарса ёмонлик эмаслигига ва четланаётган нарса яхшилик эмаслигига ишонч бўлмас эди», деб қарайдиган фидойилар бўлмаганида, ҳеч қандай халифа ёки вазир илмни ташкил қилолмасди. Шунинг учун халифалар даврида илмларнинг ҳақиқий ташкилотчилари ва раҳбарлари йирик ва серқирра олимлар эди; улар фаннинг ҳар соҳасидан чуқур билимли бўлиб, ходимларни танлаш ва жойлаштириш уларга боғлиқ эди. Санад ибн Али, Ҳабаш Ҳосиб, Холид Марваррудий, Яҳё ибн Абу Мансур, Муҳаммад Хоразмий каби олимлар шулар жумласидан эди. Халифалар Восиқ ва Мутаваккил даврида шундай шарафли вазифа Аҳмад Фарғонийга насиб бўлди. Биз халифа Маъмун саройида кўплаб Хуросон ва Мовароуннаҳрлик олимлар қандай қилиб тўпланиб қолгани ҳақида фақат тахмин қилишимиз мумкин. Лекин Фарғонийнинг Муҳаммад Хоразмий, Ҳабаш Ҳосиб, Холид Марваррудий каби ҳамкасблари Марвдаёқ Маъмун хомийлигида Хуросон, Мовароуннаҳр ва қўшни ерлардан олимларни тўплаб, ўз ташкилотчиликларини намойиш қилганликлари шубҳасиздир.

Шундай қилиб, халифаликда VIII аср охири ва IX асрда фан ҳамда маданият соҳасидаги улкан кўтарилиш, асосан, халқ оммаси онги ва тафаккуридаги юксак ўзгаришлар туфайли юз берган эди.

Фарғоний яшаган давр – ижтимоий-сиёсий ҳаётда суронли воқеалар, фан ва маданиятда улкан кўтарилиш даври эди.

Энди, олимнинг ўзига келсак, Фарғоний номи тарихда маълум бўлишига қарамай, у ҳақида маълумот деярли сақланмаган. Унинг ҳаёти ҳақида фақат бир сана – 861 йил эслатилади: Фарғоний ўша йили халифа Мутаваккилнинг фармони билан Қоҳирада Нил дарёсидаги Равзо оролида миқёс – сув сатҳини ўлчовчи асбоб ясайди. Биз бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз. Ўрта асрлар био-библиографлари Ибн Надим, Ибн Қифтий ва Абул Фараж бар Эбрей у ҳақида фақат мазкур санани келтириб, олти асарининг номини эслайдилар. Манбаларда олимнинг тўлиқ номи бир хил қайд қилинади: Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир Фарғоний. Бу тўлиқ исмнинг аввалги қисми Абул Аббос олимнинг фарзанди бўйича куняси бўлиб, «Аббоснинг отаси» эканлигини билдиради. Аҳмад ўзининг исми, ибн Муҳаммад – куняси, яъни отаси бўйича исми, «Муҳаммаднинг ўғли» эканлигини билдиради; ибн Касир – бобоси бўйича исми, яъни отасининг отаси Касир эканлигини билдиради. Бу исм арабча бўлганидан Фарғонийнинг бобоси исломни қабул килгани маълум бўлади.

Бу воқеа VIII аср ўрталарида юз берган, деб тахмин қилиш мумкин. Ниҳоят, исмнинг охирги қисми – Фарғоний олимнинг нисбаси, яъни туғилган жойи бўйича исмидир. Кўпчилик мусулмон олимларида бундай нисбалар бир нечта бўлиб, улар шахснинг келиб чиқиш насаби ва яшаган жойларини ҳам билдирган. Масалан, машҳур математик ва астроном, Фарғонийнинг замондоши ва ватандоши Муҳаммад Хоразмийнинг Мажусий, Қатраббулий деган нисбалари ҳам бўлган. Бу нисбалар унинг аслида хоразмлик, мажусий-ўтпарастлар оиласидан эканлигини ва Бағдоднинг

Қатраббул маҳалласида яшаганлигини билдиради. Фарғонийда эса нисба фақат битта бўлгани учун унинг аслида фарғоналик бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди.

Фарғоний ҳақида биографик маълумотлар сақланмаганлиги учун у қачон ва қаерда туғилганлиги, қаерда таълим олганлиги ҳақида фақат тахмин қилишимиз мумкин. Фарғоний ҳақидаги энг сўнгги маълум сана 861 йил бўлгани учун шу санадан сўнг у кўп яшамаган кўринади. Унинг вафоти 865 йил атрофида дейиш мумкин. У 809–819 йиллар оралиғида Марвда Абдуллоҳ Маъмун саройида бошқа қатор олимлар билан бирга тўпланганлиги маълум. Бу ўн йилнинг қайси палласида Фарғоний Марвга Маъмун саройига келгани ҳақида эса қуйидаги мулоҳазани юритиш мумкин. Маъмун Марвда турган ўн йиллик муддат ичида 813 йил охиридан то 819 йил ўртасигача ўтган оралиқ осуда ўтган. Демак, Фарғоний шу оралиқда етук олим бўлиб кўзга кўрингандирки, Маъмун уни Марвга, ўз саройига таклиф қилган. Марв ўша даврларда халифаликнинг шаркий ерлардаги ноиблигининг маркази эди. Маъмун бу шаҳарда Хуросон, Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Хоразм ерларидан олимларни тўплайди. Улар кейинчалик Бағдоддаги «Байтул ҳикма»нинг, яъни «Маъмун академияси»нинг ўзагини ташкил қилди.

Маъмун даврида Марвда юзага келган илмий муҳитни таҳлил қилган ҳолда халифаликда илмларнинг манбаи ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, халифаликда илмларнинг шаклланишига унинг таркибига кирган барча халқлар ўз ҳиссасини қўшган. Лекин ўша даврдаги кўплаб олимларнинг ижодини ўрганиш халифаликда илмларнинг шаклланишида сурён, форс (пахлавий), ҳинд ва юнон илмий манбаларининг ҳиссаси катта бўлганини кўрсатади.

Халифаликнинг шаркий ерлардаги ноиблигининг маркази сифатида Марвнинг танланиши тасодифий бўлмаган кўринади. Марв Марказий Осиё цивилизациясининг энг қадимги марказларидан ҳисобланади. Исломгача бу шаҳар сосонийлар Эронининг йирик ҳарбий-маъмурий истеҳкоми эди. Фарғоний даврида Марв халифаликнинг йирик маданий марказига айланди. Унда бир неча кутубхона бўлиб, уларнинг бирида энг сўнгги Сосоний шаҳаншоҳ Иаздигард III келтирган китоблар ҳам сақланарди. Фарғоний давридаги Марв маданий муҳитининг шаклланишида исломгача бу ерда бўлган сурёнийлар колонияси маълум даражада аҳамият касб этган кўринади. Эдессадаги академия тарқатиб юборилганидан сўнг Византия ортодоксал черковининг таъқибидан қочиб келган Феодор Марвий ва Ишодод Марвий шу ерда фаолият олиб борган эди. Марвдаги сурёний олимлар халифаликнинг илк асрларида ҳам ўз мавқеини йўқотмаган кўринади, чунки IX асрдаги машҳур табиб-олим ва таржимон Абул Ҳасан Али ибн Раббон Табарий (808 йилда туғилган) асли марвлик сурёний эди.

Марв юнон-сурён ва форс олимларининг таъсирида бўлган ягона маданий ўчоқ эмас эди. Йирик сурён илмий мактаби Нисибинда хам бўлган. VI асрда Суриядаги Нисибин мактаби ва Афина академияси ёпиб қўйилади, шундан сўнг, бу илмий мактабларнинг олимлари – мажусийлар ёки христиан-сектантлари шаркка кўчиб, Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр ва ҳатто Хитой шаҳарларида жойлашадилар. Эрондаги йирик илмий марказлардан бири Гундишопур бўлиб, у ерда бир гуруҳ сурён ва форс олимлари фаолият олиб борарди. Сурён – эроний илмий-таржимонлик марказлари халифаликнинг дастлабки ўн йилликларида ҳам фаолият олиб борган. Бу илмий марказларда таржимачиликдан ташқари фалсафа, мантиқ, география, метеорология,

табобат ва кимё соҳасида ҳам ишлар олиб борилган. Антик давр олимларининг асарлари арабчага таржима қилинишидан аввал сурёнчага таржима қилинган. Шуниси маълумки, Птолемей «Алмажистий»си ва Теон Александрийнинг (IV аср) унга шарҳи аввал сурёнчага, сўнг сурёнчадан арабчага таржима қилинган. Птолемейнинг «Тетрабиблос»и («Тўрт китоби») Иброҳим ибн ас-Салт томонидан арабчага сурёнчадан таржима қилинган эди. Унинг «География»си ҳам аввал сурёнчага ағдарилган эди.

Эронда исломгача эришилган илмий ютуқлар ҳам халифалик даврида фаннинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Исломгача бўлган Эрон илмий меросидан фақат айрим намуналаргина сақланиб қолган. Айрим юнон асарларининг паҳлавийга таржимаси борлиги маълум. Баъзи хабарларга кўра, Птолемей «Алмажистий»сининг арабча таржимасини Раббон Табарий паҳлавийчадан бажарганлиги маълум. Исломгача Эрон фанига ҳинд асарларининг ҳам таъсири сезиларли бўлган. Буни сосонийлар давридаги «Зиж уш-шоҳ» (ёки «Зижи Шаҳриёр», паҳлавийча «Зики Шатроаяр»дан) мисолида кўриш мумкин. Бу зижнинг илк нусхаси 450 йил атрофида ёзилган бўлиб, ўша даврда тахтда ўтирган сосоний шаҳаншоҳ Яздигард II (438–457 йиллар)га бағишланган. Сўнгра у 556 йили Хусрав Ануширвон (531–579 йиллар) даврида қайта таҳрир қилинган ва ҳиндларга, юнонларга хос маълумотларни ўз ичига олган муқаддимани киритиш билан кенгайтирилган. Бу асарнинг энг сўнгги таҳрири шаҳаншоҳ Яздигард III ибн Шаҳриёр даврида бажарилиб, «Зики Шахрияр», яъни «Шаҳриёр зижи» деб аталган. Э.С. Кеннеди бу зижда келтирилган баъзи параметрлар ҳинд сиддҳанталаридан, хусусан, Брахмагуптанинг «Брахмаспхута-сиддҳанта»си ва «Суря-сиддҳанта»дан олинганлигини кўрсатган. «Зиж уш-Шоҳ» бизгача тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Унинг баъзи парчалари Беруний асарларида келтирилади. Уларга кўра, «Зиж уш-Шоҳ»нинг асл нусхасида ҳиндлардан ва, балки, бобилликлардан ҳам олинган кўп жадваллар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, бу асарни тузувчилар «зик» (ёки «зих») деб жадвал тарзидаги асарни тушунганлар, чунки паҳлавий тилида «зик» сўзи «тўр шаклида», «катак» маъноларини англатган (ўзбек тилидаги «зич» сўзи ҳам шу маънога якин). Кейинчалик бу сўз арабийлашган «зиж» шаклида юнонча «kanon» сўзининг синоними бўлган ва жадвалли астрономик асарни англатган.

Шуни ҳам айтиш керакки, халифаликда астрономиянинг ривожланишига арабларнинг исломгача бўлган даврдаги астрономик қарашлари ҳам маълум даражада таъсир ўтказди. Бу қарашлар қисман Қуръонда ҳам ўз аксини топган. Бундан ташқари арабларнинг Бобил билан қадимги алоқалари уларнинг астрономик қарашларига таъсир этган. Масалан, улар баъзи сайёраларнинг (жумладан, Зуҳра, Уторид), буржларнинг номларини (Жавзо, Сунбула, Мезон ва ҳ.к.) бобилликлардан олганлар. Бундан ташқари, осмон сферасининг арабча номи – «фалак» бобилликлардаги «pulukku» сўзининг транскрипцияси хисобланади. Халифалик даврида халифаларда табобатга қизиқиш ҳам уйғонади. Аммо халифаликнинг шарқида, Эрондаги сурён колонияларида аниқ фанлар соҳасидаги изланишлар ислом қарор топганидан сўнг ҳам давом эттирилган. Беруний эслатган терига ёзилган бир эски зиж бу ҳақда гувоҳлик беради. У бу зижни Ғазнада Али ибн Муҳаммад Вишгардийнинг қўлида кўрган. Бу зиж Диоклетиан йиллари бўйича тузилган бўлиб, бу эра 284 йили бошланган ва унда 709–719 йиллар орасидаги кузатишлар эслатилган. Бу кузатишлар эса зижнинг охи-

рида унинг муаллифи томонидан эмас, балки эгаларидан бирининг қўли билан ёзиб қўйилган эди. Беруний бу зижнинг асосий қисмидаги бирор санани ёки унинг ёзилган йилини эслатмайди. Албатта, бу зиж халифаликдаги энг қадимги зижлардан деб қаралмоғи керак ва унинг ёзилиш вақти ҳам VII асрдан кеч эмас. Беруний бу зиж қайси тилда ёзилганини ҳам айтмайди. Демак, бу зиж VII асрда тузилган бўлиб, Диоклетиан йилларига асосланган бўлса, у ё сурён тилида, ёки паҳлавий тилида ёзилган.

Араб тилида ёзилган энг илк астрономик асарлар ҳам халифаликнинг шарқида пайдо бўлди. VIII аср ўрталарида Синдда араб тилида «Зиж ул-Арканд» юзага келади, Бируний айтишича, у Браҳмагуптанинг «Кҳандакҳадяка»сининг таржимаси ёки шарҳи бўлган. Бу таржима айтарлик аниқ бўлмаган кўринади, чунки у бу асарни янгидан араб тилига таржима қилади. Қандаҳорда ёзилган яна иккита астрономик асар: «Зиж ул-жомиъ» ва «Зиж ул-Хазур» маълум. Уларнинг келиб чиқиши ҳам Браҳмагуптанинг «Кҳандакҳадяка»сига бориб такалади. Беруний хабар берган «Зиж ул-Харкан»да ҳисоблар Яздигард эрасининг 110 йили, яъни 742 йил учун бажарилган. Халифаликда илмий ва таржимонлик фаолияти пойтахт Дамашқдан халифа Мансур томонидан 762 йили қурилган янги шаҳар – Бағдодга кўчирилганидан кейин ҳақиқатан кенг кўламда олиб борилади. Албатта, Мансур Бағдодга аввал Дамашқда, сўнг вақтинча пойтахт бўлган Анборда ўз хизматида бўлган олим табиблар ва астрономларни ўзи билан бирга олиб келган. Чунки Беруний Маъмун билан Марвдан келган олимларни «марвликлар» (маровиза) деб улардан ажратади.

Бағдодда астрономия соҳасидаги тадқиқотларга асосий туртки бўлган воқеа бу ерга 773 йили Ҳиндистондан Канка (ёки Кабка) деган бир олимнинг келиши бўлди. У ўзи билан ҳинд китобларини, жумладан, Браҳмагуптанинг «Браҳмаспҳута-сиддҳанта»сини олиб келган.

Халифа Иброҳим ибн Ҳабиб Фазорийга бу асарни араб тилига таржима қилишни буюради. Ўша асар мазкур ҳинд астрономи Браҳмагуптанинг «Браҳмаспҳута-сиддҳанта» асари эди. Фазорий бу асарни таржима қилиш асносида, уни қисқартиради ва қайта ишлайди. Бу таржима «Ас-Синдҳинд» ёки «Катта синдҳинд» номи билан илмий муомалага киради. Бу зиж араблар орасида катта шуҳрат қозонади ва то халифа Маъмун (813–833 йиллар) давригача олимлар ундан фойдаланадилар.

Худди ўша даврнинг ўзида бошқа араб мутаржими Яъқуб ибн Торик (ваф. 796) юқорида эслатилган «Зиж ул-Арканд»ни қайта ишлаб, жадвалларини қисқартириб, «Ал-Арканд» номли зиж тузади. Бу зиж ўқувчиларга «Ас-Синдҳинд» каби маъқул келмаса ҳам, у араб халифалигида ҳиндлар астрономик анъанасининг ёйилишида маълум роль ўйнайди.

Яъқуб ибн Торик ҳиндлардан олинган маълумотларга таяниб, «Осмон сфераларининг тузилиши ҳақида» номли яна бир астрономик асар ёзади. Кейинчалик бу асардан Беруний ҳам фойдаланади.

Халифа Ҳорун Рашид (786–809 йиллар) даврида таржимонлик фаолияти биринчи марта маъмурий асосга эга бўлади: машҳур «Байт ул-ҳикма» таъсис этилади. Ибн Қифтийнинг бир хабарига кўра, Ҳорун Рашиднинг вазири Яҳё ибн Холид ибн Бармак (738–805 йиллар) бир гуруҳ таржимонларга Птолемей «Алмажистий»сини арабча баён қилишни буюради. Лекин у таржимонларнинг ишидан қаноат ҳосил қилмайди. Сўнгра у ўша пайтда «Байт ул-ҳикма»ни бошқариб турган икки олим – Абу Ҳасан

ва Салмонга мазкур ишни янгидан юклайди. Улар мутаржимларнинг янги гуруҳини ташкил қиладилар ва ишни кўнгилдагидек бажарадилар.

Ўша пайтда сурён ёш олими Абу Закариё Яҳё ибн Мосавайҳ (777–857 йиллар) ўз фаолиятини бошлайди. Халифа Ҳорун Рашид унга Румга юришда Анкара ва Аморийдан келтирилган табобатга оид юнонча китобларни таржима қилишни буюради. Ҳажжож ибн Юсуф ибн Матар Кўфий (VIII–IX асрлар) ҳам ўз фаолиятини ўша кезларда бошлайди. Лекин унинг фаолиятининг унумли палласи Ҳоруннинг ўғли Маъмуннинг даврига тўғри келади.

Маъмун Марвдан 819 йили Бағдодга кўчади; унинг халифалиги то вафоти – 833 йилгача давом этади. У ўзи билан Бағдодга Марвдаги барча олимларни олиб келади. Улар орасида Яҳё ибн Абу Мансур, Холид ибн Абдулмалик Марваррудий, Аббос ибн Саид Жавҳарий, Абут Таййиб Санад ибн Али, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ҳабаш Ҳосиб, Абдулҳамид ибн Турк Хутталий каби астроном ва математиклар бор эди.

Бағдодга келганларидан сўнг марвлик олимлар у ерда «маровиза», яъни «марвликлар» атамасини олдилар. Бағдодга келиши билан Маъмун «Байт ул-ҳикма» олимларининг ижодий ва интеллектуал қувватига асосланган ҳолда кенг кўламдаги илмий-ташкилий фаолиятни бошлаб юборди. «Байт ул-ҳикма»нинг Амин даврида бироз сусайган фаолияти «марвликлар» келиши билан яна қудратли шиддат олди. Ўша даврдаги Бағдодда ишлаган олимлар орасида «марвликлар»нинг салмоғи устун бўлганлиги аниқ.

Бағдодга Маъмун билан бирга Марвдан келган олимлар ислом илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Тарихий ҳужжатларга кўра, улар «Байт ул-ҳикма»да бошқарувчилик вазифаларида бўлганлар. Халифалар уларнинг маслаҳатларига муҳтож эдилар, кўпчилик уларнинг сўзларига қулоқ соларди. Фарғонийнинг ўзи ҳам «Байт ул-ҳикма»да салмоқли ўринни эгалларди, «Байт ул-ҳикма» расадхоналарида асосан мовароуннаҳрлик олимлар бошчилик қиларди.

Бағдод олимлари кўпроқ фаннинг астрономия ва математика соҳалари билан шуғулланардилар. «Байт ул-ҳикма»нинг Бағдод ва Дамашқда иккита расадхонаси бор эди. Халифаликдаги энг биринчи расадхона 828 йили Бағдоднинг Шаммосия дарвозаси олдида барпо қилинган. Расадхона қурилиши ва унинг асбоб-ускуналарини ясаш Абу Таййиб Санад ибн Алига – халифа Маъмун кўлида имон келтирган Марказий Осиёлик яҳудийга топширилади. Яна халифанинг амри билан Шаммосиядаги астрономик кузатишга мутасадди этиб Яҳё ибн Абу Мансур (830 йилда вафот этган) тайинланади. Маъмун унга Гиппарх ва Птолемейларнинг кузатиш натижаларини қайта аниқлашни буюради. Беруний «Геодезия»сида келтирган маълумотларига кўра, Яҳёнинг бу кузатишлари 828–830 йилларда бажарилган. Беруний бу кузатиш натижалари ҳақида «Геодезия»да бундай хабар келтиради: «Птолемейдан кейин то амиралмўминин Маъмуннинг замонигача бўлган бирорта кузатиш [ҳақида] бизга хабар етиб келмаган. У Яҳё ибн Абу Мансурга бу ҳисобларни янгилашни буюрди ва у буни Шаммосияда амалга оширди. Маълумки, у энг катта оғишни тўлиқ айлананинг икки минг тўрт юздан бир юз эллик етти бўлагига тенг топган,– бу эса 23°33` бўлади, – ва шунга кўра ўз зижидаги жадвалларини асослаган. Бу ҳақда Хоразмий шу [юкоридагидек] ҳикоя килади ва бу маълумотларни ўз кўзи билан кўрганларига нисбат беради, чунки у бу ўлчашларни [шахсан] ўзи кузатган».

Бу иқтибосда эслатилган зиж – Яҳёнинг «Зиж ул-Маъмунийи-л-мумтаҳан» (яъни «Имтиҳон қилинган (текширилган) зиж») асари бўлиб, унинг Шаммосиядаги кузатишлари натижасида тузилган. Унинг номидаги «текширилган» сўзи Яҳё бу асарни ўз ўтмишдошларидан ўзлаштириб олмаганини, балки шахсий кузатишлари натижасида текширганлигини англатади. Бу зижнинг икки таҳрири мавжуд бўлган. Улардан бири ҳозир Мадридда Эскуриал (ар. 927) кутубхонасида сақланади.

Яҳё ўзининг Шаммосиядаги кузатишларини келаси 829 йили ҳам давом эттиради ва бу гал Қуёшнинг энг катта оғишини 23°35` га тенг деб топади. Бироқ Шаммосиядаги кузатишларнинг пировард натижаси Маъмунни қаноатлантирмайди ва уни «арзимайдиган деб топиб, ... сўнгра Холид ибн Абдулмалик Марваррудийга Дамашқда ўлчаш ишларини бажаришга буйрук берди».

Биз юқоридан биламизки, Холид ҳам Марвдан келган Марказий Осиёлик олим. Бағдоддаги ўлчашлар натижаси халифани қаноатлантирмаганининг сабаби шуки, Шаммосия расадхонаси текис ерда жойлашган эди. Кузатишлар аниқроқ бўлиши учун эса одатда расадхонани баландликда барпо қилинади. Дамашқдаги кузатиш учун қулай жой танланади – Қасиюн тоғида олиб борилади. Бунинг учун Холид Қасиюн тоғидаги Дайр Муррон монастирининг деворига квадрант ўрнатади ва тўла бир йил давомида ўша ерда кузатиш олиб боради. Бу кузатишлар натижасида Холид энг катта оғишни 832 йил учун 23°33`57» деб топади. Бу эса ўз даври учун анча аниқликдаги миқдор эди.

Шундай қилиб, биз кўрамизки, Бағдодда ишлаган Марказий Осиёлик олимлар эклиптика текислигининг осмон экваторига оғиш бурчагини ўз даври учун катта аниқлик билан топдилар. Холиднинг иштироки билан Ер меридиани бир даражасининг узунлиги Мосул яқинидаги Синжор саҳросида ўлчаниб, 56 араб милига, яъни қарийб 113 км.га тенг деб топилади, бу ҳам ўз даври учун катта аниқлик эди. Бу ўлчашларда Яҳё ибн Аксом, Аббос Жавҳарий ва Ахмад Фарғонийлар иштирок этади.

Лекин Фарғоний даврида яшаган олимларнинг энг буюги Хоразмий эди, десак ҳеч муболаға бўлмайди. Ибн Надим «Фиҳрист»ида ва Табарий «Тарихи»да келтирилган маълумотларга кўра, олимнинг тўлиқ исми Абу Жаъфар (ёки Абу Абдуллоҳ) Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий Мажусий Қатраббулий бўлган. Исмнинг энг аввалги қисми – кунясининг икки хил бўлишига сабаб шуки, баъзи манбаларда уни Абу Жаъфар дейилса, бошқа манбаларда Абу Абдуллоҳ дейилган. Олимнинг ҳақиқий исми Муҳаммад, отасининг исми Мусо, асли Хоразмдан бўлгани учун Хоразмий бўлган. Баъзи тахминларга кўра, унинг отаси оташпараст зардуштий коҳин – муғ бўлиб, исломни кейин қабул қилган. Шунинг учун олимнинг тўлиқ арабийлаштирилган исмига Мажусий (муғ – магос – мажус) нисбаси қўшилган. Исмнинг охиридаги Қатраббулий нисбасига келсак, Хоразмий халифа саройига яқин кишилардан бўлгани учун Бағдод яқинидаги зодагонлар яшайдиган Қатраббул даҳасида яшагани сабабли берилган. Олимнинг туғилган ва ўлган йиллари ҳам аниқ маълум эмас. Лекин баъзи ҳужжатларни таҳлил қилиш натижасида унинг туғилган йилини 783 ва вафот йилини 850 йил деб олишган.

Биз юқорида Хоразмий бошқа олимлар билан бирга Маъмуннинг Марвдаги саройига 813–819 йиллар орасида келганини айтган эдик. Демак, саройга келишидан аввал у кўзга кўринган олим бўлиб танилган. Шу сабабли Маъмун уни ўз саройига

таклиф қилган. Бундан яна бир нарса кўринади – у ўз ватани Хоразмда маҳаллий анъанага таяниб илм олган ва олим бўлиб шаклланган. Хоразмда VIII аср охири ва IX аср бошидаги илмий анъана ва муҳит ҳақида биз фақат тахмин қилишимиз мумкин. Лекин шуниси шубҳасизки, Хуросонда ҳам, Хоразм ва Мовароуннаҳрда ҳам исломгача маҳаллий илмий анъана бўлган ва у ислом даврида ҳам сақланган. Ана ўша анъананинг мавжудлиги IX аср бошидаёқ Хоразмий, Жавҳарий, Фарғоний, Марвазий ва бошқаларнинг йирик олим бўлиб шаклланишига имкон берган. У олимлар Бағдодга келишлари билан юнон илмий асарларини ўрганиб, ўзларининг илмий дунёқарашларини янада кенгайтириш имконига эга бўлганлар. Хоразмий улар орасида бирлаштирувчи ва бошқарувчи ролини ўйнади. У «Байт ул-ҳикма»нинг мудири бўлиб, бу муассасанинг йўналишини ва илмий ишларини режалаштириб турди. Хоразмий ўз фаолиятида, энг аввало, ўзи билан бирга Марвдан келган Марказий Осиёлик олимлар – Фарғоналик Аҳмад ибн Касир Фарғоний, марвлик Ҳабаш Ҳосиб ва Яҳё Абу ибн Мансур ҳамда Марвнинг маъмурий доирасидаги Марварруддан бўлган Холид ибн Абдулмалик Марварруддийларга таянди. Шунинг учун бўлса керак, Бағдоднинг илмий марказ сифатида шуҳрати тез орада оламга таркалди. «Байт ул-ҳикма»нинг IX аср биринчи ярмида Марказий Осиёлик олимлар фаолияти натижасида тўплаган илмий потенциали кейинги аср охиригача етди.

Хоразмий илмий меросининг умумий сони энг сўнгги тадқикотларга кўра йигирмага яқинлиги аникланди.

Юқорида биз Фарғоний давридаги илмларнинг асосий манбалари, Марв ва Бағдодда унинг атрофидаги илмий муҳитни ифодалаган олимлар ҳақида тўхталиб ўтдик.

Олимнинг нисбаси Фарғоний бўлса ҳам, унинг асли туғилган ери аник маълум эмас. Лекин Фарғоний Марвдан Маъмун билан бошқа олимлар қаторида Бағдодга келгани, Шаммосия ва Дайр Муррондаги астрономик кузатишларда фаол қатнашгани, Мосул яқинида Синжор саҳросидаги Ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этгани ва Фустот (ҳозирги Қоҳира) худудида Нилдаги Равзо (Рўда) оролида миқёсни барпо қилгани маълум.

Олимнинг тўлиқ исмидаги Фарғоний нисбаси унинг туғилган ери ҳақида аниқ маълумот бермайди. Гап шундаки, у даврларда арабларга хос бир одат билан кўпинча мамлакат ё ўлканинг бош шаҳрини ҳам, аслида шаҳарнинг ўз номи бўлса-да, мамлакат номи билан аталган. Масалан, Хоразмнинг қадимги пойтахти Котни 995 йилгача Хоразм ҳам дейилган. Лекин мазкур йилдан бошлаб пойтахт Хоразмнинг ғарбий шаҳри Гурганчга кўчган ва бу шаҳарни ҳам мазкур йилдан бошлаб Хоразм дейилаверган. Худди шунингдек, арабларда Сурия Шом деб ҳам аталади. Лекин улар худди шу ном билан пойтахт Дамашкни ҳам атайдилар. Ёки Қоҳирани олайлик, араблар уни ҳам мамлакат номи билан Миср деяверадилар.

Фарғонийнинг нисбаси билан ҳам шундай бўлгани аник. VIII аср охири ва IX аср бошларида Фарғонанинг пойтахти Ахсикат (ёки Ахси) эди ва бу шаҳарни ҳам водийнинг номи билан Фарғона дейиларди. Ахсикатда араб ноиби турар эди, шунинг учун араблар уни пойтахт ҳисоблардилар. Ахсикат Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган бўлиб, калъа, шаҳристон ва работи бўлган. Қалъада сарой ва қамоқхона, шаҳристонда жоме масжид ва бозор бўлган, бозорлар работта ҳам бўлган.

Шахристонинг беш дарвозаси бўлиб, улардан тўрттасининг ўрни ҳозиргача сақланган: булар Мардкуш, Косон, Жоме масжиди ва Риҳон дарвозалари деб аталган. Шаҳар серсув бўлган, ҳовузлари ҳам кўп бўлган. Айниқса, шахристонда ариқлар кўп бўлиб, улар ҳовузларга келиб тушган. Ҳовузлар туби ва лабига қир қоришма билан ғишт терилган. Шаҳар иморатларининг кўп қисми шахристонда бўлиб, улар пахсадан ишланган. Шаҳар айланаси 3 фарсах (тахминан 18 км) ҳисобланган. Мақдисийнинг айтишича, шаҳар Фаластиндаги Рамла шаҳридан бир ярим баробар катта бўлган; бу шаҳарнинг эни бир мил (2 км), бўйи бундан бироз узун бўлган. Шаҳар атрофида яна икки фарсах (12 км) масофада боғ-роғ бўлган. Дарёнинг сўл қирғоғида шаҳарликларнинг ўтлоқлари ва ундан ҳам нарида бир марҳала (карийб 30 км) масофада қумлоқлар бўлган. Шаҳардан шу жануб тарафида Қўқандга олиб борувчи йўл (узунлиги 7 фарсах – қарийб 42 км) бўлган. Қўқанд йўли тўғри Ахсикат дарвозасигача етган, ундан ўтгач, Сирдарёдан кечилган. Шу хабарга кўра, Ахсикат работининг бир қисми Сирдарёнинг сўл соҳилида бўлган, деб ҳисобланган. Ахсикат катта-кичик шаҳар ва кентлар орқали ўтувчи йўллар билан Ўш, Хўжанд, VII аср охири ва IX аср бошигача Фарғона ихшидларининг пойтахти бўлмиш Косон ва Қубо билан боғланган. Ахсикатнинг харобалари ҳозир Наманган вилоятининг Поп туманида Сирдарёнинг ўнг соҳилидадир.

Фарғоний Марвга кетишидан аввал Ахсикатда араб ноибига яқин бўлгани эҳтимол, акс ҳолда Маъмуннинг таъсир доирасига тушиши амри маҳол эди. Лекин аслида у ахсикатлик эмас, Қубо (Қува)лик бўлганлиги эҳтимолга яқин. У Фарғонанинг бошқа шаҳарларига нисбатан анча обод эди; ҳатто баъзилар Қубони Фарғонанинг иккинчи шаҳри деб ҳисоблаганлар. Сувга сероблиги ва боғлари кўплиги жиҳатидан у Ахсикатдан устун бўлган. Мақдисийнинг айтишича, Қубо катталиги ва бойлиги жиҳатидан ҳам Ахсикатдан устун бўлган. Шаҳар марказида майдон бўлиб, жоме масжиди бозорлар орасида бўлган. Шаҳар қалъа, шахристон ва работга бўлинган. Жоме масжиди қалъада бўлган; бозорлар, сарой ва қамоқхона работта жойлашган. Шаҳар Қувасой бўйида жойлашган. Шаҳар водийнинг анча шарқида жойлашгани учун Ўшга яқин ва унгача масофаси 7 фарсах (42 км) бўлган. Қубонинг харобалари Шахристон номи билан ҳозирги Қува шаҳрининг чеккасида сақланган; бу ўша ўрта асрлардаги шаҳар шахристони бўлса керак.

Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан шаҳарда кенг кўламда археологик қазишмалар олиб борилди. Аввалги қазишмаларда IX–X асрларга хос нафис шиша ва сопол идишлар, ҳайкалчалар топилган эди. Эндиги қазишмалар натижасида VIII аср бошларига тааллуқли нодир танга пуллар топилди. Диаметри 1,2–2 см бўлган икки юздан ортиқ бу тангалар тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилди.

Шахристондаги қазишмаларда топилган тангаларнинг умумий сони 400 дан ортиқ бўлиб, улар Турк хоқонлиги, Араб халифалиги, сомонийлар ва қорахонийлар даврига тааллуқлидир. Улар ичида, айниқса, Турк хоқонлиги даврида зарб этилган тангалар тадқиқотчиларда катта қизиқиш уйғотган. Умуман Қува Шахристонида топилган маданий ёдгорликлар, хусусан, Қубо ва умуман, Фарғона аҳолиси юксак дидли ва маданиятли халқ бўлганидан далолат беради. Турли даврларга тааллуқли танга пулларнинг кўплиги эса ўша даврларда Фарғонада пулнинг аҳамияти катта бўлганлиги ва пул-товар муносабатлари анча юқори бўлганлигидан далолат беради.

Бу эса Фарғона тарихини ва умуман Марказий Осиё тарихини анънавий усул билан эмас, балки бутунлай бошқача қараш билан янгидан кўриб чиқиш кераклигини билдиради.

Юксак маданиятли шаҳарлар – Қубо ёки Аҳсикатдан келиб чиққан Фарғоний қадимги анъаналарга асосланган билим ва маълумотни ўз ватанида олганига шубҳаланмаса бўлади. Ана шу чуқур билимлари туфайли Маъмун уни ўз ҳузурига таклиф қилган.

Фарғоний иштирок этган астрономик кузатишлар ва ўлчашларга келсак, турк фан тарихчиси Ойдин Сайилининг таъкидлашича, Аҳмад Фарғоний халифа Маъмун давридаги буюк астрономлардан бўлган ва у Шаммосия, Қасиюн расадхоналаридаги кузатишларда иштирок этган. Юқорида айтганимиздек, Шаммосиядаги кузатишлар 828 йилдан бошланади.

Демак, ана шу сана Фарғонийнинг Бағдодда ўтган хаётидан муҳим бир сана деб қаралмоғи керак, чунки Шаммосиядаги кузатишларда Яҳё ибн Абу Мансур, Санад ибн Али ва Муҳаммад Хоразмийлар билан бирга унинг ҳам ҳиссаси бўлган. Биз юқорида Санад ибн Али халифа Маъмун қўлида имон келтирган яҳудийлигини айтган эдик. Лекин Санад исломни қачон қабул қилгани ҳақида маълумот йўқ. Шундай бўлса ҳам у Шаммосияда яҳудийларнинг ибодатхонаси – канисани 828 йилдан бироз олдин қургани маълум. Агар шу воқеани ҳақиқат дейилса, у ҳолда унинг имон келтириши ҳам ўша 828 йил арафасида ёки айнан ўзида бўлган, чунки Санад ибн Али шу йили ўзи барпо этган канисадан ибодатхона сифатида эмас, балки расадхона сифатида фойдаланади. Бундай қилиши эса фақат яҳудийликдан қайтганидан кейингина мумкин бўларди. Шундай қилиб, Фарғоний ҳам Шаммосиядаги кузатишларда 828 йилдан бошлаб иштирок этади. Айни маҳалда шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу астрономик кузатишлар Шаммосияда турғун (статционар) расадхона барпо этилганидан сўнг бошланган астрономик кузатишлар жумласидандир. Лекин Маъмун Марвдан ўз атрофидаги олимлар билан бирга 819 йили Бағдодга келганидан то 828 йилгача бирор кузатиш ё ўлчаш ишлари олиб борилмаганми, бу тўққиз йиллик оралиқда олимлар нима билан шуғулланган, деган қонуний савол туғилади. Шуни ҳам айтиш керакки, у вақтда олиб борилган илмий ишлар ҳақида тўла тавсиф ҳеч бир манбада келтирилмаган. Орада ўтган қарийб 1200 йиллик вақт ичида кўп қўлёзма манбалар йўқолган. Баъзи хабарлардагина бирор воқеа ҳақида жуда оз маълумот берилади. Маъмун вақтидаги ўлчашлар ва астрономик кузатишлар шулар тоифасидандир. У кузатишлар хакида баъзи хабарлар бизга Абу Райҳон Беруний асарларида ёки кузатишлар давридан бир-икки аср кейин яшаган бошқа бирор олим (масалан, X асрдаги Ибн Юнус) асарида етиб келган. Баъзан бундай олимлар берган хабарлар бир-бирига мос келмайди ёки ҳатто зид келади. Шунинг учун биз у хабарларни диққат билан тафаккур мезонига солиб кўришимиз керак бўлади.

Одатда Маъмун давридаги кузатиш ёки ўлчаш ишлари ҳақида гап борганда бир ёки икки олимнинг номи эслатилган бўлса ҳам, шубҳасизки, бу ишларда халифа атрофидаги олимларнинг барчаси иштирок этган. Чунки бундай ишларда кўпинча халифанинг ўзи ҳам иштирок этарди. Бинобарин, бундай ҳолларда бутун сарой мулозимлари, айниқса, кузатиш, ўлчаш ишларига Фарғоний каби бевосита алоқадор шахслар, албатта, мажбурий тарзда қатнашарди. Сарой муаррихлари ҳар гал барча олимлар номларини эслатиб ўтирмай, балки у ерда мутасаддилик қилган ёки корча-

лон бўлган кишиларнинг номларинигина қайд этган. Шуни эътиборга олиб, агар у ёки бу кузатишга Яҳё ибн Абу Мансур ёки Санад ибн Али ёхуд Холид ибн Абдулмалик мутасаддилик қилди, дейилганда, бу ишда улар қатори Ҳабаш Ҳосиб, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний ва кўплаб бошқа олимлар ҳам иштирок этган, деб тушунишимиз керак.

Атоқли рус шарқшуноси И.Ю. Крачковский манбаларни синчковлик билан таҳлил қилиб чиқарган хулосага кўра, Фарғоний иштирокида Синжор сахросида Ер меридиани бир даражаси узунлигини ўлчаш ишлари 827 йилга якин олиб борилган. Лекин бу ҳақда хабар берган Беруний ва Ибн Юнус аниқ санани кўрсатмаганлар. Бу ерда бизга бир нарса аниқки, бу ўлчаш ишлари Шаммосиядаги расадхона барпо этилишидан, яъни 828 йилдан аввал бошланган. Шунинг учун у ишлар 827 йилдан бироз аввал олиб борилган бўлиши ҳам эҳтимол.

Халифа Маъмун давридаги кузатишларнинг аксариятида унинг шахсан ўзи иштирок этган ва у кўп илмий ишларнинг бош ташаббускори бўлган. Маъмун халифа бўлиш билан бирга илмга чанқоқ ва синчков тадқикотчи бўлган. Шунинг учун ҳам у илмий ишларда доим ташаббус кўрсатган. У ниҳоятда илмпарвар ва маърифатпарвар шахс бўлган. Акс ҳолда у ўз атрофига олимларни тўпламаган ва уларнинг ижодига шароит яратмаган бўларди. Маъмун халифа сифатида бир қўлида қилич ушлашга мажбур бўлган бўлса, олим ва маърифатпарвар сифатида иккинчи қўлида китоб ушлаган. Аслида Маъмун ўрта асрлардаги энг биринчи олим ҳокимлардан эди.

Маъмун даврида ва ундан бироз аввал олиб борилган таржима ишлари ҳақида юқорида айтилган эди. Демак, таржима ишлари 819 йилдан кейин кенг кўламда бошланган, дейиш мумкин. Беруний айтишича, «Маъмуннинг ўлчашлари у юнонларнинг китобларида бир даражанинг ҳиссаси беш юз стадия эканлигини ўқиб олганидан кейин бўлган... У таржимонларда бу ўлчамнинг миқдори ва уни аниқлаш ҳақида коникарли хабар топмади. Ўшанда ...Маъмун шу ўлчаш ишларини бажариш учун асбоблар ясаш ва жой танлашни буюрган». Бу иқтибосга кўра, халифа Маъмуннинг ўлчаш ва кузатиш ишларига киришиши «маъмуний» таржималардан кейин бўлган. Демак, Синжор сахросидаги ўлчаш ишлари вақти 820–827 йиллар оралиғига тўғри келади. Фарғонийнинг бу ўлчаш ишларида қатнашганига шубҳа йўқ, чунки бу ҳақда Беруний келтирган далиллар бор. У келтирган хабарга кўра, мазкур сахрода Ирок шимолидаги Мосул шаҳридан ғарброқда текис ер танланган. «У ернинг текислиги ҳаммани қаноатлантирди. Сўнгра ўша ерга асбобларни ўрнатдилар ва унда бир жойни танлаб, у ерда Қуёшнинг тушки баландлигини ўлчадилар. Кейин улар икки гуруҳга бўлиниб, Холид [ибн Абдулмалик] ер ўлчовчи ва ҳунармандлардан иборат бир тоифа билан бирга шимолий қутб йўналишида кетди. Али ибн Исо Астурлобий ва Аҳмад ибн Бухтурий Зарроълар бир туда билан жанубий қутб йўналишида кетдилар. Ҳар бир тоифа олимлар Қуёшнинг тушдаги баландлиги оғиш туфайли ўзгаришидан ташкари яна бир даражагача ўзгарганини топгунларича ўлчайвердилар. Улар йўл-йўлакай масофани ҳам ўлчаб, унга ўқ ўрнатиб кетаверган эдилар. Орқага кайтганларида йўлни иккинчи марта ўлчадилар. Иккала тоифа аввал ажралишган жойларига яна йиғилдилар ва Ер [айланаси] бир даражасининг [миллардаги] ҳиссаси эллик олти миля эканлигини топдилар». Бу иктибосда фақат иккала гуруҳда бошчилик қилган шахсларнинг номлари эслатилган. Беруний «тоифа», «туда» деб олимлар икки гуруҳини назарда тутаётир. Уларнинг бирида Фарғоний бўлгани шубҳасиз. То-

пилган натижа – бир даражанинг узунлиги – эллик олти миля ҳам ўша гуруҳлардан бири топган натижа деб қаралмоғи керак. Бу миля араб мили бўлиб, бир араб мили 1995 м га тенг. Демак, бу ҳолда 1995×56=111720 м ёки 111,72 км бўлади. Бу эса ҳозирги ўлчамларда Ер меридиани бир даражаси учун қабул килинган 111,135 км дан фақат 0,545 км ортиқ бўлиб, ўша давр учун катта аниқлик эди.

Берунийнинг хабарига кўра, юқорида келтирилган натижа ҳақида хабарни Ҳабаш Ҳосиб Холид ибн Абдулмалик Яҳё ибн Аксам Ғозийга айтаётганида эшитган ва эшитганича ёзиб олган. Демак, Ҳабашнинг ўзи у ўлчашларда иштирок этмаган. Аммо Фарғонийга келсак, унинг мазкур ўлчашларда иштирок этгани ҳақида Беруний бундай дейди: «Фарғонийдан ҳикоя қилиб айтадиларки, ўша мазкур миллардан кейин яна учдан икки мил келади». Бу хабарда Фарғоний аввалги иқтибосдаги натижадан фаркли натижани бевосита иштирок этган ва кўрган шахс сифатида таъкидлаб айтаяпти. Бу галги натижа 113,05 кмни ташкил қилади. Бу натижа аввалгидан бироз ортиқ бўлса-да, у ҳам ўз даври учун анча аниқ эди. Берунийнинг айтишича, бир ўлчамдаги бу икки хил натижанинг хосил бўлиши, аслида, иккала гуруҳнинг ҳар бири топган натижалардир.

Беруний Ҳабаш Ҳосиб ва Фарғоний хабарларига кўра милларнинг даражалардаги хиссаларини алоҳида жадвалга жойлаштирган. Демак, у шу жадвални Фарғоний асарларининг биридан олган.

Ашраф АҲМЕДОВ,
тарих фанлари доктори

АБУ НАСР ФОРОБИЙ
(873–950)

Ўрта асрлар Марказий Осиё халклари фалсафий фикрининг ривожланишида Абу Наср ибн Муҳаммад Форобий (873–950) етакчи ўрин тутади.

Форобий ўзидан кейин бой мерос қолдирган. Мавжуд маълумотларга қараганда, у 160 дан ортиқ асар ёзган. Лекин уларнинг аксарияти бизгача етиб келмаган. Шунга қарамасдан, етиб келган рисолалари мазмуннинг ўзиёқ унинг буюк олим эканлигидан далолат беради.

Форобийнинг илмий меросини ўрганиш XX асрнинг биринчи ярмидан бошланган. Бир қанча европалик, рус, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари олимлари Форобийнинг ҳаёти ва ижодини тадқиқ қилдилар.

Айниқса, мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг юртимиз олимларининг Форобий илмий меросини тадқиқ этиши жуда самарали бўлди. М. Хайруллаев, О. Файзуллаев, Р. Носиров, М. Қодиров, Ҳ. Аликулов, М. Болтаев, Р. Баҳодиров, М. Усмонов, А. Зохидий, М. Жакбаров, Д. Файзиходжаевларнинг тадқикотлари Форобий фалсафасидаги гносеология масалаларини ёритишга катта ёрдам беради.

Абу Наср Форобий Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида туғилди ва дастлабки билимини Шош, Самарқанд ва Бухорода олди. Сўнгра Форобий ўз билимини давом эттириш учун Бағдодга борди. Форобий узоқ йиллар Бағдодда яшаб ижод қилди. У ўз даврининг йирик олими ва буюк файласуфи бўлиб етишди. Умрининг сўнгги йилларини Ҳалаб ва Дамашқда ўтказиб, шу ерда вафот этди.

Абу Наср Форобий Марказий Осиёдан чиққан буюк фан арбобларидан бири саналади. Ўрта аср фан ва маданиятига улкан ҳисса қўшган бу олим илм-маърифатнинг кўп соҳаларини эгаллаган ва ўзидан салмокли мерос қолдирган. Форобий риёзиёт ва фалакиёт, табобат ва мусиқа, мантиқ ва фалсафа, тилшунослик ва адабиёт соҳаларида қалам тебратган, бу соҳаларнинг ҳар бирида ажойиб асарлар яратган.

Тарихчиларнинг ёзишича, Форобий доимо ўз шогирдлари даврасида бўлар эди. Дамашқнинг ўзида Форобийдан таълим олувчилар сони ўн мингга етган, дейишади. Форобий мантиқ соҳасида улкан ишларни амалга оширган. Араб олими Ибн Қифтийнинг (1172–1248) маълумотига кўра «Форобий ўз асарларида мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар қўллади, ҳатто, мантиқда шарҳлаш, ўргатиш ва таҳлил қилишдаги Киндий ва бошқа олимлар йўл қўйган нуқсонларни ҳам кўрсатиб ўтди. Ана шу жиҳатлари сабабли Форобий асари бу фан соҳасида ғоят етук, ниҳоятда нодир саналадиган бўлди».

Форобий яратган асарларни уларнинг характерига қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) қадимги юнон табиатшунос олимлари ва файласуфлари илмий меросини ўрганиш, таржима қилиш ва шарҳлашга оид асарлар. Булардан Аристотелнинг «Категориялар», «Иккинчи аналитика», «Топика», «Поэтика», «Риторика», «Софистика» ва шу каби асарларига ёзилган шарҳларни келтириш мумкин; б) Ўрта аср фанининг табиий-илмий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий масалаларига оид рисолалар. Булардан: «Иҳсо ал-улум», «Ҳикмат асослари», «Аристотель «Мантиқ»ининг талқинлари», «Катта мусиқа китоби», «ас-Сиёса ал-мадания», «Мантиққа кириш», «Вакуум ҳақида», «Фозил одамлар шаҳри» ва шулар кабилардир.

Форобий фалсафий қарашларининг асосини дунёнинг тузилиши ҳақидаги пантеистик таълимот ташкил қилади. Бу таълимотга кўра, бутун мавжудот – борлиқ эманация асосида ягона бошланғичдан босқичма-босқич вужудга келган.

Форобий Шарқда биринчи бўлиб Арасту изидан борган араб файласуфи Абу Юсуф Исҳоқ Киндий қарашларига қарши ўлароқ, дин ва фалсафани ҳақиқатга етишишнинг икки мустақил усули, деб ҳисоблади. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини таъкидлаб ўтди. Форобийнинг назарида диний ҳақиқатлар фалсафий мисоллардан иборат эди. Бошқача ибора билан айтганда, дин ва фалсафа ягона бирликнинг икки хил жиҳатларидир. Фалсафа далилий ҳукмларнинг коидаларига таянади, дин эса ўша ҳукмлар ва коидаларнинг хитобий шаклидир. Унинг бундай карашидан шу нарса аён бўладики, фалсафа диндан олдин вужудга келган. Аммо Форобий бунинг асл моҳияти кандайлигини тушунтирмайди, балки фалсафа динга нисбатан замон нуқтаи назаридан олдинроқ пайдо бўлганини кайд этади. Форобий «дин фалсафанинг мисолларидир» деганда пайғамбар халқ тилида сўзлашадиган килиб юборилишини алоҳида қайд этиб ўтади. Чунки омма далилий ҳукмларни тушунмаганлиги сабабли далилий ҳақиқатларни хитобий шаклда баён этишдан ўзга имконият йўқ.

Форобийнинг фикрига кўра авомнинг диний карашлари унинг фалсафий хулосаларига доим ҳам мос тушавермайди ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шунинг учун ўз фикрларини бевосита авомга мослаштирмаган эди. У авом мени тушунади, деб ҳам ўйламаган ва аксинча, бундан хавотир ҳам олганки, унингча авомнинг фалсафага аралашиши фалсафани бузади.

Форобий инсон, унинг билиши, илм-фан ва акл хакида хам ўзининг фалсафий қарашларини илгари суради. Гарчи у инсонни «ақлли жонивор» деса ҳам, ақлли ин-

сон ҳақида шундай ёзади: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, (улар) ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил, дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли, деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи, деган номлар билан атамоқ лозим».

Форобий инсоннинг борлиқни била олишини қайд қилиб, инсоннинг билиши, унинг руҳий қобилиятларини инсон мияси бошқаради, барча руҳий «кувватлар», жумладан, билиш қобилияти ҳам унга боғлиқ, дейди. У ўзининг «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида инсоннинг табиатни билиши чексизлигини, билим билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга, аксиденция (араз) лардан, яъни сифатлардан субстанцияни – моҳият (жавҳар)ни билишга қараб боришини, илмнинг борган сари ортиб, чуқурлашиб боришини айтади.

Форобий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида ақл муаммосини чуқур таҳлил қилиб, бу ҳақида ақл, бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, ташқи таъсир, яъни таълим-тарбиянинг натижаси, дейди. Унинг фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган руҳий куч билан боғлиқ қобилият, инсонни ҳайвондан ажратувчи асосий омилдир.

Форобийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У ўрта асрларда биринчи бўлиб, жамиятнинг келиб чикиши, унинг мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Форобийнинг бу таълимоти унинг «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари», «Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола» асарларида ўзининг ёркин ифодасини топган. У «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» рисоласида шундай ёзади: «Ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсонлар кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада, инсон жамоаси вужудга келди».

Форобий шаҳарни ижтимоий уюшишнинг етук шакли, инсоният камолотга эришувининг муҳим воситаси ҳисоблайди. У инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни ўзаро дўстликка, тинчликка чақириб, дунёда ягона инсонлар жамиятини тузишни орзу қилади. Форобий инсон қадр-қимматини камситувчи жамиятни коралаб, инсон қадр-қимматини улуғловчи жамиятни орзу қилади. У ўзининг «Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола» асарида: «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади», – деб ёзади. Форобий давлатни ҳар томонлама етук киши, етук хислатларга эга бўлган, халқ томонидан сайланган кишилар бошқариши лозимлигини айтади. Давлатни етук кишилар бошқарсагина фозил жамият, фозил шаҳар, фозил мамлакат қарор топади. Фозил жамият, фозил давлат шундай бўладики, бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси касб-хунар, илм-фанни эгаллаш билан шуғулланади. Бундай давлатда одамлар чин маъноси билан озод ва эркин бўладилар. «Улар орасида турли хил яхши одатлар, шавқли-завқли ашулалар пайдо бўлади». Бундай жамоатни бошқарувчи киши ёки кишилар гуруҳи ўзларида олти хил хислатга эга бўлиши зарур. Булар: аввало адолат-

ли бўлиши, иккинчидан, доно бўлиши, учинчидан, қонунларга қатъий риоя қилиши ва тўртинчиси – янги қонунлар ярата олиши, бешинчиси – келгусини олдиндан кўра билиши, ва ниҳоят, олтинчиси – бошқаларга ғамхўр ва меҳрибон бўлиши керак.

Умуман олганда, Форобийнинг фозил жамоа, фозил давлат, фозил раҳбар ҳақидаги таълимоти унинг комил инсон ҳақидаги қарашлари билан узвий боғланиб кетади. Мутафаккирнинг қарашича, фозил жамоадагина комил инсон хислатлари камол топади. Унинг бу таълимоти инсонни маънавий озод этишга, унинг имкониятларини, қобилият ва истеъдодларини очишга, юзага чиқаришга хизмат қилиб, илғор ижтимоий тафаккур тараққиётига буюк ҳисса бўлиб қўшилди.

Форобий ўз фалсафий қарашларида инсонийликни улуғлайди. У бу ҳақда шундай ёзади: «Одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо – инсонийликдир, шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим».

Форобий фалсафани яратишга шундай бир вақтда киришганки, шариат ва дин барча фаолиятларнинг моҳияти ва йўналишини белгилаб турган. Шунинг учун файласуф дин ва фалсафа орасидаги муносабатларни аниқ белгилаб олиши керак эди.

Диндорлик аркони ва шаръий масалалар талқинини фалсафа дейиш Форобийгача ҳам агар бор бўлса (албатта, бунинг аломатлари бўлган) бордир. Аммо унинг ўз фалсафий мушоҳадаларида Қуръон оятлари, ҳадислар ва бошқа исломий манбаларга таяниши унинг таклидчи олим эмаслигини исботлайди. Аммо унинг ва маслакдошларининг бутун саъй-ҳаракатлари фалсафа – диннинг моҳиятидир, деб тақдим этишга қаратилган эди.

Форобийнинг улуғ хизмати фақат унинг фалсафани чуқур англаб етганида ва янги ғоялар, фикрлар берганида эмас, балки дин ва фалсафа орасидаги муносабатларни қатъий аниқ ифодалагани ҳамда бу икки соҳанинг инсонлар онгида бирга яшаши мумкинлигини уйғунлаштириб исботлаб берганлигидадир. Мана шу фавқулодда фазилат туфайли у ислом оламида фалсафа асосчиси деган унвонга муносиб бўла олди.

Форобий фалсафий қарашларига якун ясаб шуни қайд этиш лозимки, унинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ўзидан кейинги мутафаккирлар, хусусан, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино қарашларининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнади.

«Иккинчи муаллим»нинг буюклиги унинг фавқулодда жидду жаҳд кўрсатиб, мукаммал тафаккур тизимини яратиши ва ўзидан кейингиларга фақат унинг ғояларини шарҳлаш қолгани билан изоҳланади. Форобий «фалсафа» истилоҳини фан ва билимларнинг турли соҳаларида қўллагани ва амалда ислом фалсафасини яратгани учун ҳам Шарк мутафаккирлари орасида Аристотелдан кейин «иккинчи муаллим» деган юксак номга сазовор бўлди.

Рамзиддин ИСОҚЖОНОВ

АБУ БАКР НАРШАХИЙ
(899–959)

Абу Бакр Наршахий – Марказий Осиё тарихнавислигининг илк қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шуҳрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943–944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати ҳукмдори Амири Ҳамид, яъни Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943–954)га бағишлаган. «Бухоро тарихи»нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам, муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига доир бирор кенгроқ маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб ал-ансоб» асарида унинг тўла исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро аҳлидан (Наршах қишлоғидан) бўлиб, 286/899 йили таваллуд топгани ва 348/959 йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Бизга насиб бўлгани бу форс тилига таржима қилиниб, қарийб уч аср давомида бир неча бор таҳрир, қисқартиш ва қўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир.

Асарнинг сўзбошисида айтилишича, 1129 йили асли хозирги Қува шаҳридан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини қисқартирган, аммо шу билан бирга, айрим қўшимчаларни ҳам киритган. Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан таҳрирга учраган; 1178–1179 йиллар давомида Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни иккинчи марта қисқартириб баён этган. Аммо асарни ўкир эканмиз, бунда мазкур 1178 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам қисқа-қисқа маълумотларни учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Муҳаммад ибн Зуфарнинг қисқартиришидан (яъни 1178 йилдан) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани таҳрир қилганлар. Улар асарни яна қисқартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди.

«Бухоро тарихи»нинг қўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги таҳрирчилар орқалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Аҳмад асардаги баъзи жойларни қисқартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни киритган. Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср муаллифи Абу-л-Ҳасан Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазоин ал-улум» номли асаридир. Бундан ташқари, таржимон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муқанна» асаридан, Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асаридан қўшимчалар келтирилган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги таҳрирчи, қайта ишловчилар ҳам «Тарихи Бухоро» матнига анчагина ўзгартиришлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида сақлаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган «бу китобнинг мусаннифи айтади» (Техрон нашри, 1939 й., 4-бет) деган таъкидлар буни яққол исботлайди. Лекин шунга қарамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган

944 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва тахрирчиларни танимоғимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи, аслида, асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у қўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Таҳқиқ ал-вилоят», «Ахбори Бухоро», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпрок ишлатиладигани «Тарихи Бухоро»дир.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, ислом динининг тарқалиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқирози, Муқанна – «оқ кийимлилар» ҳаракати, сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. Наршахий «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, қадимги заминдорларни «деҳқонлар», яъни «қишлоқ ҳокимлари», зироатчиларни «кашоварзлар», яъни «ер ҳайдовчи»лар, йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини «кадиварлар» номлари билан атайди. VIII–X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсулоти билан шуҳрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар «занданийча» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шаҳрининг ўзида «Байт ат-тироз» номли тўқимачилик корхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Ҳиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниҳоятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни «кашкашон» деб атайди. Савдо муносабатлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳрига «Мадинат ат-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» деб лақаб берилган.

Китобда Бухоро воҳасини суғорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, работлар ва қўшклар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII–XII асрларда Кармана, Шопурком, Харқонат ул-Улё, Ҳарконруд, Овхитфар, Сомжон, Байконруд, Фаровизи Улё, Коми Даймун, Арвон, Кайфур, Руди Зар каби суғориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойканд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан мудофаа этиш мақсадида унинг барча деҳқончилик музофотлари бир неча юз фарсаҳга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782–831 йиллар мобайнида қуриб битказилган ва у «Кампирак» номи билан машҳур бўлган.

Асарда Бухоро шаҳрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг «Дари Регистон» ва «Дари Ғўриён» номли икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшоҳлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган». 850 йилда Бухоро шаҳри янгидан девор билан ўраб олинган. Унинг еттита дарвозаси бўлган. Бухоро қадим замонларда, Нумижкат, Бумискат, Фохира, Мадинат ас-суфрия, яъни «Мис шаҳар» номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқларининг VII–XII асрлардаги тарихига бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг хаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийнинг қўшимчалари XIX асрданоқ кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар хазиналарида кўплаб учрайди. Биргина Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида мазкур асарнинг 20 дан ортиқ нусхаси мавжуд. Асарнинг форсий матни бир неча бор – 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Техронда нашр қилинган. «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изоҳлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда, Насруллоҳ Тарозийнинг араб тилига илмий изоҳли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча қўлёзма ва нашрлар матни солиштирилиб, тафовутлар қайд этилган илмий изоҳли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изоҳлар Д. Юсупованики) «Фан» нашриётида нашр қилинди. «Тарихи Бухоро»нинг матнини ва маълумотларини бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуқтаи назаридан таҳлил этиш ишлари ҳали давом этмоқда.

Асомиддин ЎРИНБОЕВ,
тарих фанлари доктори

ИМОМ АЛ-МОТУРИДИЙ
(870–944)

Маълумки, юртимиздан азалдан кўплаб буюк алломалар етишиб чиққанлар. Айниқса, ўрта асрларда (IX–XII) ўз кашфиётлари ва таълимотлари билан жумлаи жаҳонни лол қолдирган юзлаб улуғ алломалар самарали фаолият кўрсатганлар. Мана шундай машҳур сиймолар силсиласида калом илмининг асосчиларидан бири имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳазратлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳаёт фалсафасини қарангки, айнан 870 йилда буюк ватандошимиз, ҳадис илмининг султони имом ал-Бухорий ҳазратлари вафот топган йили азим Самарқанднинг Мотурид деган маҳалласида илоҳиёт илмининг бўлғуси ёркин юлдузларидан бири имом Абу Мансур ал-Мотуридий дунёга келади. Имом ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий мероси, айниқса, ёшлик йиллари ҳақидаги муфассал бўлмаган мухтасар маълумотлар, асосан, ўрта аср муаллифлари ал-Хатиб ал-Бағдодий, Абдукарим Сааъд ас-Самъоний, Абу-л-Фидо Зайниддин Қосим ибн Қутлубуға, Муҳитдин ал-Қураший, ал-Кафавий, Абу-л-Муъин ан-Насафий, Тошкўпризода ва Ҳожи Халифанинг асарларида келтирилган.

Алломанинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий бўлиб, Самарқанднинг Мотурид (баъзи манбаларда Мотурит) деб аталадиган маҳалласида туғилган. Унинг туғилган йили ҳақида ҳам манбаларда жуда

кам маълумотлар келтирилган бўлиб, аксар холларда 236/870 йил қайд қилинган. Аллома 333/944 йилда вафот этиб, Самарқанднинг машҳур Чокардиза қабристонида дафн этилгани аник кўрсатилган.

У дастлабки маълумотни отаси Муҳаммад ибн Маҳмуддан, сўнгра ўша даврда бошланғич мактаб ҳажмида билим берувчи Куттобда олади. Ундан кейин Самарқанддаги Работи ғозиён масжиди қошидаги мадрасада таълим олганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Имом ал-Мотуридийнинг илоҳиёт илмларида ўз даврининг етук алломаси бўлиб етишишида устозларининг ҳиссаси катта бўлган. Унинг устозлари жумласидан ўз даврининг таникли олимларидан Абу Наср Аҳмад ибн ал-Аббос ибн ал-Ҳусайн ал-Ийодий, Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Нусайр ибн Яҳя ал-Балхий, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розийларни (у Рай шаҳрининг козиси бўлган) кўрсатиш мумкин.

Имом ал-Мотуридийнинг шогирдлари ва издошлари кўп бўлиб, улардан Абу Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил, Абу-л-Ҳасан Али ибн Саййид ар-Рустағфоний, Абу Муҳаммад Абу-л-Карим ибн Мусо ар-Паздавий, Абу-л-Лайс ас-Самарқандий, Абу-л-Ҳасан ал-Паздавий, Абу-л-Йиср ал-Паздавий, Абу-л-Муъин ан-Насафий, Ас-Сафар ал-Бухорий, Нажмиддин Умар ан-Насафий, Ас-Сабуний ал-Бухорий, Умар ал-Ҳанафийларни зикр этиш мумкин.

Мотуридия таълимотининг тараққий этишига ҳиссаларини қўшган имом ал-Мотуридий шогирдларининг энг таникли ларидан бири Абу-л-Муъин ан-Насафий бўлиб, у ўз асарларида, айниқса, «Табсират ал-адилла» («Далиллар гилга кирганда») номли таснифида имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти ҳақида кўп муҳим маълумотларни келтиради.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақида ёзган тарихчилар унинг табаррук номини хилма-хил юксак ва шарафли лақаблар билан безаб зикр қилганларки, эҳтимол, бутун мусулмон оламидан чиққан алломалардан бирортасига ҳам шу тарздаги фазилатли лақаблар насиб этмаган бўлса керак. Таникли муаррих ал-Кафавий ва бошқа қатор муаллифларнинг ёзишларича, имом ал-Мотуридий ўз замонасидаёк «Қудват аҳл ас-сунна ва-л-иҳтидо» («Суннат ва ҳидоят аҳлига ибрат зот»), «Рофиъ аълом ал ас-сунна ва-л-жамоа» («Аҳли сунна ва-л-жамоанинг байроғини баланд кўтарувчиси»), «Қолиъ азолийл ал-фитна ва-л-бидъат» («Хурофот ва бидъатга ботган уйдирмаларни илдизи билан қўпорувчиси»), «Имом ал-мутакаллимийн» («Барча мутакаллимларнинг имоми»), «Мусаҳҳиҳ акоид ал-муслимийн» («Барча мусулмонлар акидаларининг тузатувчиси»), аш-Шайх ал-Имом каби юксак лақабларга сазовор бўлган аллома сифатида тан олинган. Бу зотнинг беназир салоҳиятини эътироф этган буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳазратлари ҳам ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» номли машҳур асарида: «Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий ўз замонининг аълам уламоси эрмиш. Ул вақт уламоси аларни «Султон ал-муиззин» дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улумлари била ороста эрмишлар», деб лутф қилган эдилар.

Бу ўринда таникли тарихчи ат-Тамимийнинг ул зоти шариф ҳақида ёзганларига ҳам эътибор қилинг: «Имом ал-Мотуридий ўз замонасининг энг буюк алломаларидан бири сифатида тан олиниб, барча унинг илмию маърифатига иқтидо қилиб, унинг таълимоти зиёсини кўзларига тўтиё сифатида суртганлар. Шу боис имом ал-Мотуридий нафақат унга хайрихоҳ кишилар, балки рақиблари наздида ҳам «Имом аҳл ас-сунна ва-л-жамоа», «Имом ал-ҳудо» («Рушди ҳидоятга бошловчи имом») де-

ган энг олий унвонга сазовор бўлиб, калом илмида ўзига хос бир мўъжиза сифатида довруғи тилларда достон бўлган».

Кези келганда айтиш керакки, сунний оқимида калом илмининг яна бир йирик намояндаси имом ал-Ашъарийдир ва унинг таълимоти ал-ашъария номи билан машҳур. Бу иккала йирик аллома, бир даврда яшаган бўлсалар-да, адабиётларда улар бир-бирларини яқиндан билмаган деган фикр мавжуд. Уларнинг таълимотида сезиларли фарқлар ҳам бор. Чунончи, Мотуридий ўз таълимотини ҳанафия мазҳабига асосланиб яратган бўлса, ал-Ашъарий шофиъия мазҳабига асосланган. Лекин иккала алломанинг ҳам асосий мақсади ягона, унга эришиш йўллари ҳам деярли муштарак бўлган. Имом ал-Мотуридий илгари сурган ақида ақл ва нақл асосига, аниқроғи, улар ўртасида қурилган.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом ва фиқҳ илмлари соҳасидаги қарашлари унинг икки – «Китоб ат-Тавҳийд» ва «Китоб таъвийлот аҳл ас-сунна» номли асарларида баён этилган. Бу борадаги муҳим маълумотлар алломанинг вафотидан кейин мотуридия таълимотига бағишланиб яратилган қатор асарларда ҳам ўз аксини топган.

Имом ал-Мотуридий яшаган давр – IX асрнинг иккинчи, X асрнинг биринчи ярми – том маънода исломий илмлар ва ислом маърифатининг турли соҳалари, жумладан, калом илми ҳам гуллаб-яшнаган, айтиш мумкинки, ушбу илмнинг олтин асри бўлган эди. Замон тақозоси билан айни шу даврга келиб илм-фанда хурфикрлилик алоҳида аҳамият касб этади. Олиму уламолар ўз қарашларидан келиб чиқиб, диний эътиқод ва унинг усуллари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин ифода қила бошлайдилар. Бу ҳол, ўз навбатида, турли-туман гуруҳлар ва фирқалар, уларнинг тарафдорларига ўз ақидаларини ошкора изҳор қилиш имкониятини ҳам яратади. Айнан шу асрларда Мовароуннаҳрда турли-туман диний гуруҳлар ва фирқалар пайдо бўлади. Улардан кенг тарқалганларидан бири муътазила оқими эди. Аслида, муътазила оқими калом илмидаги дастлабки йирик йўналиш сифатида VIII–IX асрларда араб халифалигининг диний-сиёсий ҳаётида салмокли ўрин эгаллаган. Ундан кейин пайдо бўлган қатор оқимлар – жаҳмийлар, карамийлар, муржиълар ва бошқа тоифалар иймон-эътиқод ва билиш назариясидаги хато қарашларга эга эдилар. Бинобарин, имом ал-Мотуридийнинг илмий-маънавий меросида ақлий далил ва исботларга таянган ҳолда ислом дини ақидасининг софлигини ҳимоя қилиш ва ҳидоят йўлидан адашган мазкур оқимларга қарши кураш алоҳида аҳамият касб этган.

Имом ал-Мотуридийнинг каламига мансуб асарларнинг сони ўн бештага етиб колади. Улардан фиқҳ илми ва унинг усулига бағишланганлари қуйидагилардир: «Китоб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб»), «Китоб моахаз аш-шариъа» («Шариат асослари манбаи»).

Шу билан биргаликда, калом илмининг турли масалалари ва тўғри йўлдан адашган ҳар хил оқимларга раддиялар билдиришга бағишланган асарлар имом ал-Мотуридий ижодининг асосини ташкил қилади. Улардан «Китоб ат-тавҳийд», «Китоб ал-маколот», «Китоб радд аъло-л-каромита», «Китоб баён ваҳм ал-муътазила», «Китоб радд усул ал-хамса ли-Аби Муҳаммад ал-Боҳилий», «Китоб радд авоил ал-адиллат ли-л-Каъбий», «Китоб ваъид ал-фуссок ли-л-Каъбий», «Китоб радд таҳзийб ал-жадал ли-л-Каъбий», «Китоб радд ал-имомат ли-баъз равофиз» кабиларни кўрсатиш мумкин. Ушбу асарлардан «Китоб ат-тавҳийд» калом илмига оид энг

дастлабки асар ҳисобланиб, унда муътазила ва бошқа оқимларнинг нотўғри нуқтаи назарлари танқид остига олинган.

Имом ал-Мотуридийнинг бошқа бир йирик асари «Таъвилот аҳли ас-сунна» ёки «Таъвилот ал-Қуръон» деб аталади. Мазкур асарнинг илмий ва амалий аҳамияти жуда катта бўлиб, у аҳли сунна уламолари томонидан Қуръони каримни шарҳлаш (таъвил) бўйича қилинган дастлабки жиддий уриниш бўлиб, бу шарҳ, ақл ва нақл нуқтаи назаридан амалга оширилганлиги билан ажралиб туради. Бошқача айтганда, Қуръони карим имом ал-Мотуридийнинг калом илмига оид таълимотлари нуқтаи назаридан туриб тафсир қилинган.

Юқорида баён этилганлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, имом ал-Мотуридийнинг бизгача етиб келган икки йирик асари – «Китоб ат-тавҳид» ва «Таъвилот аҳли ас-сунна» буюк аллома меросида алоҳида аҳамиятга эгадир. Мазкур асарларда ислом динининг фалсафасини ташкил этувчи калом илмининг турли масалаларида ибратли фикрлар илгари сурилган, ҳақиқатдан адашган фирқалар илмий нуқтаи назардан танқид қилинган.

Имом ал-Мотуридий фикрича, инсонларнинг ёмон хулқли ишлари, гуноҳлари Аллоҳ таолонинг иродаси билан (чунки Аллоҳ шу ишларни тақдир қилган), лекин унинг розилигисиз амалга оширилади. Аллоҳ таоло инсонларга ўз эркини кўлига берган ҳолда яратган, яъни унинг ҳаракатлари азалдан тақдир этиб қўйилган бўлсада, инсоннинг баъзи ишларга соҳиб ихтиёрлигини ҳам бергандир. Бу ишларни имом ал-Мотуридий «афъоли ихтиёрий, яъни инсонда ирода эркинлиги мавжуд» деб атайди. Имом ал-Мотуридий ҳазратларининг бундан ўн бир аср мукаддам айтган бу ажойиб фикри бугунги кунда ҳам ғоятда долзарб бўлиб, инсон ақл-заковати ва тафаккурининг имкониятлари чексиз, унинг ўз хатти-ҳаракатлари учун эса жавобгар эканлигига ишоратдир. Аллома фаолиятида, юқорида айтилганидек, муборак ислом динимизнинг ҳаётбахш мазмун-моҳиятини равшан талкин қилиш, турли бидъат ва хурофотларга ботган гуруҳ ва тоифаларга қарши кураш алоҳида ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан ҳам имом ал-Мотуридий илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам ғоятда долзарб бўлиб, нафақат илмий, балки катта амалий аҳамиятга ҳам эга.

Имом ал-Мотуридийнинг ўзига хос таълимотини ўрганиш учун олимларимиз олдида катта имкониятлар мавжуд. Чунончи, алломанинг асосий асарлари қўлёзмалари ва уларга ёзилган баъзи шарҳлар нафақат Миср, Туркия, Ҳиндистон, Англия каби мамлакатларда, балки республикамиздаги қўлёзмалар хазинасида ҳам сақланади. Мавриди келганда зўр мамнуният билан айтиш керакки, имом ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва меросини илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиб, кенг халқ оммасига етказишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Имом Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори муҳим аҳамиятга молик ҳужжат бўлди.

Алломанинг жасорати

Буюк мутакаллим имом ал-Мотуридий яшаган даврда, ундан олдин ислом назариясини ташкил қилган калом илми, унга муносабат қандай бўлгани ҳақидаги масалалар кўпчиликни қизиқтириши табиий, албатта. Шу боис қуйида ана шу мавзу хусусида фикр юритамиз.

Имом ал-Мотуридийнинг залолатнинг ҳар қандай кўринишларидан йироқ, мусулмонлар орасида соғлом исломий тафаккурни тарғиб қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда унинг бархаёт таълимотлари мазмун-моҳиятини тўлиқ идрок қилиш учун аллома яшаган даврдаги мавжуд диний-маънавий муҳитни яхши тасаввур қилиш керак, зеро, ўша даврда ислом дунёсининг қатор ўлкаларида диний мутаассиблар ва бузғунчи гуруҳларнинг хатти-ҳаракатларидан азият чекиб, иймон-эътиқод масаласидаги нотўғри талқинлар ва чалкашликлардан мусулмонлар жиддий муаммоларга дуч келган эдилар. VIII асрдан эътиборан ислом динида пайдо бўла бошлаган турли тоифа ва гуруҳларнинг сони имом ал-Мотуридий яшаган IX асрнинг охири ва X асрнинг биринчи ярмига келиб янада кўпайди, бу ҳол иймон-эътиқод масалаларида катта ихтилофлар ва парокандаликнинг ғоятда кучайишига олиб келди. Мана шундай гуруҳлардан бири муътазилийлар бўлиб, улар ақидавий масалаларни шарҳлашда ҳам, ўз ғоявий рақибларига қарши курашда ҳам тор, бир томонлама фикрларга, фақат ақлга таяниб иш тутдилар. Муътазилийлар ўзларининг бу маслакларига ҳаддан ортик ёпишиб олиб, ҳатто жамиятда юзага келган масалалар бўйича муқаддас манбаларда очик-ойдин келтирилган кўрсатмаларни ҳам ўз фикр-мулоҳазаларига мослаштириб талқин қила бошладилар. Муътазилийларнинг намояндаларидан баъзилари шу даражага бориб етдики, айрим саҳобалар ва тобиъийлар томонидан айтилган ҳадислар, бордию уларнинг усулларига тўғри келмаса, бундай ҳадисларни нотўғри, дейишдан ҳам тап тортмадилар. Айрим олимларнинг кайд қилишларича, муътазилийларнинг фикрига кўра, ҳак ва ботилни ажратадиган яккаю ягона мезон ақлга таяниш бўлиб қолган. Иймон-эътиқоднинг айрим масалаларида ҳам муътазилийлар нотўғри йўл тутдилар. Бу фикримизнинг исботи учун атиги бир масалани, айтайлик, гуноҳи азимни содир қилган мусулмонга муносабат масаласини олиб кўрайлик.

Маълумки, исломий бир тоифа вакиллари бўлмиш хаворижлар, гуноҳи кабирани содир килган мусулмон кишини мусулмончиликдан чиқиб, кофир бўлади, деган бўлсалар, бошка бир тоифа – муржиъалар эса бундай киши, агар калбида Аллоҳ бўлса, мусулмон бўлиб қолаверади-ю, аммо қилган қилмишига яраша жазосини олади, деган ғояни илгари сурганлар. Айни шу масалада муътазилийлар хаворижлар ва муржиъалар қарашларидан фаркли ўлароқ, ўрталик (тавассут) нуктаи назарини кўллаб-қувватладилар. Бунинг маъноси шуки, гуноҳи азимни содир килган киши мусулмон ҳам эмас, кофир ҳам бўлмай, балки икковининг ўртаси – аросатда (арабча манзила байна-л-манзилатайн) колиб, гарчанд гуноҳкор қалбида иймонни тасдиқ қилиб, тилида икрор бўлса ва солиҳ ишларни кўп килган бўлса-да, жаҳаннам оловида азоб чекиши ҳукмини чиқаргашлар.

Муътазилийларнинг гарчанд ниятлари пок, максадлари холис бўлгани билан улар ақл билан нақл ўртасида ёки бошқача айтганда, дин билан фалсафа ўртасидаги мўътадил уйғунликка эриша олмаганлар. Аксинча, улар аксар масалаларда фақат ақлга таяниб иш тутиб, юнон фалсафасига ёпишиб олдилар. Ҳатто Қуръони карим оятларини идрок этишда бошқаларнинг (ғайридинларнинг) қарашларига эргашиб, айрим ҳолларда нафақат Қуръон оятларига ва Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларига, балки оддий соғлом фикрга хилоф бўлган ғояларни илгари сурдилар, муқаддас манбалардан фалсафага оид асарларни афзал кўриб, охир-оқибатда, бу асарларни ўз акидаларининг ишончли манбаи сифатида қабул қилдилар. Калом илмига оид бошка қатор масалаларда ҳам муътазилийлар шу тарзда бир томонлама йўл тутдилар.

Муътазилийлардан аввал ўтган (салаф) уламолар – фақиҳлар ва муҳаддисларга келсак, улар ҳам ақидавий масалаларнинг нозик жиҳатлари хусусида чуқур бахсу мунозаралар юритишни рад қилгандилар. Уларнинг фикрича, гўё иймон-эътиқод масалаларида баҳслашиб, мунозара юритиш динни тафрика ва ажратишга олиб келармиш.

Ислом дини сунний йўналишидаги учта мазҳабнинг асосчилари бўлмиш имом Молик ибн Анас, имом аш-Шофиъий ва имом Аҳмад ибн Ҳанбаллар, манбаларда ёзилишича, калом илмини умуман тан олмай, бу илм билан шуғулланган олимлар-мутакаллимларни, имкон қадрича бадном қилган эканлар. Ҳатто имом Молик: «Бизнинг юртимиздаги мусулмонлар динда калом илмини рад қилганлар», «аҳл ал-калом аҳл ал-бидъатдир», дея гапнинг пўсткалласини айтиб қўяқолган. Имом аш-Шофиъий эса: «Одамлар агар калом илмида қанчалик кўп ҳавойи гаплар борлигини билганларида эди, ундан гўё даҳшатли шердан қўрқиб қочгандек тиракайлаб қочардилар», деб бу илмга ўз муносабатини билдирган.

Бизнинг диёримизда кенг таркалган ҳанафий мазҳабининг асосчиси имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларининг калом илмига муносабати ҳақида гап кетганда, манбаларда бир-бирига зид икки хил фикр келтирилади. Улардан бирига кўра, имом Абу Ҳанифа калом илми билан бир қадар шуғулланган ва бу соҳага оид масалаларни шарҳлаб, баъзи рисолалар ҳам тасниф этган. Шунингдек, ёзма манбаларда келтирилишича, у Басрага келган пайтида бу шаҳарда куртак отган эътикодда ҳидоят йўлидан адашган турли фирқа ва гуруҳларга қарши кескин кураш ҳам олиб борган. Мана шу далиллар Абу Ҳанифа ҳазратларини сунний калом илмининг дастлабки намояндаларидан бири, дейишимизга етарли асос бўлади. Аммо иккинчи фикрга кўра, имом Абу Ҳанифа жаноблари калом илмидан батамом узоқ бир олим сифатида гавдаланади. Аслини олганда ҳам, Абу Ҳанифа ҳазратлари фиқҳ (ислом қонуншунослиги) илмининг беназир алломаси сифатида жумлаи жаҳонга донғи кетган. Балки шунинг таъсириданми, у калом илми билан астойдил шуғулланмаган. Бу ҳақда у: «Қанча билимга ва салоҳиятга эга бўлганларига қарамай, саҳобаю киромлар ва тобиъийлар калом илми билан жиддий равишда шуғулланмаганлар ва бошқаларни ҳам бу йўлдан қайтарганлар. Улар бу илмдан фақат шариат аҳкомлари ва фиқҳий масалаларни билишда ва одамларга таълим беришдагина фойдаланганлар, холос», деган. Таниқли тарихчи Тошкўпризода ўзининг «Мифтоф ас-саодат» («Саодат калити») номли асарида ёзишича, Абу Ҳанифа ҳазратлари ҳатто ўғли Ҳаммодга илм ал-калом билан шуғулланишни ман қилган эканлар.

Мана шундай мураккаб шароитда калом илмининг йирик намояндаси сифатида имом ал-Мотуридий етишиб чиқиб, вужудга келган қалтис вазиятни тузатиш масалалари билан шуғулланди. Мусулмонлар ўртасида турли-туман нифоқу ихтилофлар содир бўлиб, улар ўзаро келишмаган ҳар хил гуруҳларга бўлиниб, бирликларига путур етган, танг бир диний-маънавий вазият вужудга келган эди. Ана шундай оғир пайтда имом ал-Мотуридий ҳазратлари эътирозга ўрин қолдирмайдиган ақлий ва нақлий далилларга таяниб, ислом аҳли ақидасини соғлом фикрга, рушди ҳидоятга ва дини исломнинг асл мазмун-моҳиятига мос келадиган мустақил йўлга бошлади. Ўзининг улуғвор, ҳаётбахш таълимотлари билан миллионлаб мусулмон аҳли ақидасини бир-бирига зид бўлган бузғунчи, фосиқ ғоялардан сақлаб қолди. Шу боисдан бўлса керак, буюк ватандошимиз ақидавий масалалардаги беназир хизматлари учун, эҳтимол,

жаҳоннинг биронта ҳам алломасига насиб этмаган «Мусулмонлар ақидасининг тузатувчиси» («Мусаҳҳиҳ ақоид ал-муслимийн»), «Хурофот ва бидъатга асосланган уйдирмаларни илдизи билан қўпорувчи» («Қолиъ азолийн ал-фитна ва-л-бидъат») деган ўта шарафли лақабларга сазовор бўлган алломадир. Аслида, имом ал-Мотуридий таянган асосий манба бу Қуръони каримнинг чуқур маъноли ёрқин оятларидир.

Аллома турли хил ақидавий масалаларни мана шу кенг қамровли қуръоний аҳкомларни ақлий далиллар билан уйғунлаштирган ҳолда талқин қилади, зарур ҳолларда ўз ғоявий мухолифларига кескин ва асосли раддиялар билан жавоб қайтаради. Ўша замонларда мусулмонлар ўртасидаги катта ихтилоф иймон ва амал масаласида келиб чиққан эди. Айнан шу масалада шиалар, хаворижлар, муътазилийлар, муржиъа, карромийлар ва бошқа тоифалар ўртасида бир-бирига зид фикрлар пайдо бўлди. Чунончи, салаф (аввал ўтган) олиму уламолар амални иймон тушунчасига киритган, бундан мақсад аҳли исломни гўзал ахлоқ ва фазилатли ишларга ундаб, уларни ҳар қандай номарғуб ва қабиҳ ишлардан муҳофаза қилиб асраш эди. Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг пайғамбарлик мақоми билан юборилишидан ҳам кўзда тутилган мақсад ва яккаю ягона муддао инсоният жамиятини ақидавий ва ҳаётий масалалардаги ҳар қандай иллатлардан тоза-покиза ҳолда сақлаш эди. Шунингдек, Расулуллоҳ ҳазратлари бани башарнинг қалбларию дилларини ҳар қандай бузғунчи, фосид ақидалар ва ярамас фикрлардан покиза тутишга даъват қилдилар, савоб, хосиятли ва барокатли ишларга чорладилар. Иймон, ислом нуктаи назаридан қаралганда, ҳар томонлама афзал ҳаёт учун узлуксиз тараққиёт йўлида, инсон ва жамият бахту саодати йўлида заррача беғамлик ва танбалликка йўл қўймасдан қилинган тинимсиз меҳнатдир. Амал қилинмаган иймонни, ислом назарида, мевасиз дарахт, руҳсиз жисм билан тенглаштириш мумкин. Бу фикрлар шундай азалий ҳақиқатки, исломнинг асл руҳини тушунган бирор кимса уни инкор эта олмайди. Инсоннинг иймони хакида яна бир қанча фикрлар борки, улардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Улардан бири шуки, мўмин кишининг иймони қанча кучли бўлмасин, у ҳар доим ҳам гуноҳлардан батамом холис бўлиш даражасига етишга қодир эмас, чунончи, баъзан ундан шаҳвоний хирслар устун келади, баъзан эса жаҳли чиқиб дарғазаб бўлганда ўзини тута олмайди, баъзида ортиқча эҳтиросларга берилиш ҳам инсон оёғини тойдиради. Шулар сабаб бўлиб, гуноҳ ишларни қилиб қўйганини ўзи сезмай ҳам қолади. Ахир «беайб Парвардигор» деган азалий ҳикмат ҳам бежизга айтилмаган-да! Бинобарин, мана шу бир лаҳзада мўмин киши иймондан чиқиб куфрга киради, дейиш дурустми? Мантиқан тўғрими? Бутун умри давомида намоз ўқиб рўза тутгани, ҳаж ва шариатнинг бошқа арконларини бардавом адо этганию қилган инъом-эҳсонлари, амалга оширган хайрли ва эзгу ишларининг ҳаммаси беиз бўлиб ўчиб кетадими? Мана шу боисдан ҳам саҳобаю тобиъийлар гуноҳи азимни содир қилган мўминни кофир деб эълон қилмаганлар ва унинг тақдирини Аллоҳ таолонинг иродаю хохишига ташлаганлар. Хорижийлар эса бу масалада ҳар қандай мантиқдан чиқиб кетиб, нафақат гуноҳи азимни, балки гуноҳи сағийрни (кичик гуноҳ) содир қилган мўминни ҳам кофир деб эълон қилганлар. Ўша даврда мавжуд бўлган бошқа тоифалар – жаҳмийлар, карромийлар, муътазилийлар ҳам бу масалада ўзига хос қарашларга эга эдилар.

Имом Абу Ҳанифа ҳазратлари ҳам бу мавзуни ҳар томонлама чуқур ўрганганлар. Натижада, шу хулосага келганларки, гуноҳи азимни содир қилган мўмин осий (гуноҳкор) мўминдир ва бу осийлиги эвазига, албатта, у тегишли жазосини ола-

ди. Иймон-эътиқоди ва қилган эзгу, хайрли ишлари учун унинг афв этилиши ҳам мантиқан тўғри бўлади. Унинг қисматию тақдири Аллоҳ таолонинг ҳукмига ҳавола бўлиб, Аллоҳ хоҳласа, гуноҳига яраша уни азоблайди, хоҳласа, уни афв этиб, гуноҳидан мағфират тутади. Мўътадил фикрловчи олиму уламолар бу ҳолни обдон ўрганиб, салафларнинг ақидасига мувофиқлиги учун ҳам тўғри деб ҳисобладилар. Абу Ҳанифанинг фикрларини қўллаб-қувватловчи бу хулосаларни асослаш учун имом ал-Мотуридий хилма-хил ақлий ва нақлий далиллар келтирди. Уларга кўра, *ҳақиқий, чинакам иймон калб билан тасдик бўлиши лозим.* Бундай тасдиқсиз на маърифат, на нутқнинг бўлиши мумкин, шаръий аҳкомларни ижро қилиш учун икрор бўлиши шарт бўлгани каби иймоннинг комил бўлиши учун амал ҳам шартдир, деган ғояни илгари сурди аллома. Шунга биноан, гуноҳи азимни содир қилган мўмин иймондан ҳам чиқмайди, кофир ҳам ҳисобланмайди. Ёинки муътазилийлар ҳисоблаганларидек, иймон ва куфр ўртасидаги аросатда ҳам бўлмайди.

Шунингдек, имом ал-Мотуридий мусулмони комил ҳақида ҳам ўз фикрларини билдириб, мусулмони комил киши иймон-эътиқодли бўлиб, бардавом солиҳ ишлар билан шуғулланса, ҳар хил ёмон ишлардан ўзини тийиб, шариат ҳалол билган нарсани ҳалол, шариат ҳаром ҳисоблаган нарсани ҳаром деб билган, ўзини батамом рабби ихтиёрига топширган киши бўлиши кераклигини талқин қилган. Айни шу тарздаги фикрларни калом илмининг буюк алломаларидан бири – ашъария мактабининг асосчиси имом ал-Ашъарий ҳам илгари сурган.

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан аён бўлаётирки, имом ал-Мотуридий бир томонлама фикр юритиб, залолат йўлларига кириб кетган турли гуруҳларни, хато қарашларни қиёсий равишда чуқур ўрганиб, улардан мантиқий, адолатли хулосаларни чиқарди ва ўзига хос мактабга асос солди, ўзининг тўғри, илмий қарашларини суннийлар ақидасига сингдирди. Имом ал-Мотуридийнинг ўлмас таълимоти дастлаб Мовароуннаҳрда, сўнгра Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа қўшни юртларда ҳам кенг кўламда тарқалди. Миллионлаб мусулмонлар калбига муборак *ислом динининг* ҳаётбахш ғояларини сингдиришда буюк ватандошимиз имом ал-Мотуридий ҳазратлари ва у асос солган мотуридия мактабига мансуб алломаларнинг хизматлари бениҳоя каттадир.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг таълимоти ҳақида

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида ёзган тарихчилар, афсуски, ўз асарларида унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумотларни келтирганлар. Алломанинг ҳаёти ҳақида ҳозирча юқорида баён этилган маълумотларгагина эгамиз. Айни вақтда унинг таълимоти ҳақида кейинги асрларда яшаган олиму уламолар томонидан кўплаб маълумотлар ёзиб қолдирилганлигини катта мамнуният билан қайд этиш лозим.

Буюк ватандошимиз, энг аввало, калом илми соҳасида том маънода тарихий ишлар қилган бўлиб, ўзига хос мактаб яратган ва бу мактаб унинг табаррук номи билан мотуридия мактаби (йўналиши) деб аталади.

Калом илмига таъриф берадиган бўлсак, бу илм диний ақидалар ва уларнинг усулларини ақлий далиллар ва исботлар асосида талқин қилиб, улардаги ҳар қандай

шубҳали, бир томонлама қарашларга барҳам берадиган илм ҳисобланади. Калом илми билан шуғулланадиган олимлар эса мутакаллимлар дейилади.

Аввал қайд этганимиздек, Имом Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган даврда исломий илмлар ва ғоялар гуркираб тараққий қилган бўлиб, бу илм таркибий қисмларидан бирини ташкил қиладиган калом илми ҳам ўз тараққиёт босқичининг айни гуллаган даврига кирган эди. Айни вақтда барча илмлар қатори исломий илмларда ҳам ҳурфикрлилик кенг ёйилиб, ўз нуқтаи назари ва қарашларини далил ва исботларга таяниб эмин-эркин ифода қилиш тенденцияси кучаяди. Бу ҳол, ўз навбатида, жаҳмийлар, қаромитлар, рофизийлар, муржиийлар, карромийлар ва бошқа ҳидоят йўлидан адашган оқим ва гуруҳларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келганди. Айникса, бундан анча олдин пайдо бўлиб, кўпчилик ўлкалар каби Мовароуннаҳрни ҳам қамраб олган муътазила оқимининг хато қарашлари жамият аъзолари ўртасида хилма-хил зиддиятлар ва ихтилофларга сабаб бўларди.

Мана шундай шароитда аҳли сунна ва-л-жамоа (суннийлар) таълимотининг ғоялари ажойиб ютуқларга эришди. Тўққизинчи асрнинг охирларида сунний йўналишдаги имом Абу Мансур ал-Мотуридий Самаркандда, имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий Бағдодда ва имом Абу Жаъфар ат-Таҳовий Мисрда муътазила оқими тарафдорларининг асосий қуроли бўлиб келган ақл-идрокка асосланган ҳолда аҳли сунна ақидасини ҳимоя қилиб чиқдилар. Улар ўз нуқтаи назар ва қарашларини асослаш учун, энг аввало, аклий далил ва исботларга таяниб, улкан ютуқларга эришдилар. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий шу жараёнда, яъни сунний оқимидаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ҳазратлари таълимотининг нафақат толмас давомчиси, балки сунний йўналишдаги калом илмининг асосчиси сифатида шуҳрат қозонган. У, агар таъбир жоиз бўлса, ақл-идрок воситасида аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг ғалабасига эришган буюк алломадир. Мавриди келганда айтиш керакки, имом ал-Мотуридийгача калом илми фақат нақл (ривоят, ахборот)га таяниб, ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган. Имом ал-Мотуридий илгари сурган калом илмини кузатар эканмиз, у, асосан, иккита асосий манбага: ақл ва нақлга таяниб иш тутганини, агар фикримизни аниқроқ айтадиган бўлсак, у ўз назариясини мана шу икки манба ўртасида (тавассут) яратганини кўрамиз. Бинобарин, муборак ислом динимиз таълимотида ҳам диний, ҳам дунёвий ишларда ўртача бўлиш ғояси илгари сурилган. Бу ўринда Қуръони каримнинг «Бақара» сураси 143-оятидаги «Шунингдек (яъни ҳақ йўлга ҳидоят қилганимиз каби), Сизларни ўрта (адолатли) бир миллат қилдик», деган ибораларни келтириш ўринлидир. Халқ ўртасида кенг тарқалган «хайру-л-умур авсотуҳо» («ҳар бир ишнинг ўртачаси яхши») деган Пайғамбаримиз (с.а.в.)га мансуб азалий ҳикмат ҳам бежиз айтилмаган.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмидаги бу ғоялари, таъкидлаганимиздек, унинг бизгача етиб келган икки йирик асарида – «Китоб ат-тавҳид» ва «Таъвилот аҳли ас-сунна»да батафсил баён қилинган. Юқорида номлари келтирилган икки асаридан ташқари, имом ал-Мотуридийнинг илмий-маънавий меросида ўша даврда фаолият кўрсатиб, диннинг асл мазмун-моҳиятини нотўғри талқин қилиб, эътиқод, билиш (маърифат) масалаларида чалкаш ва хато қарашларга эга бўлган турли оқим ва гуруҳларга қарши раддиялар билдириш асосий ўринни эгаллайди. Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, имом ал-Мотуридий ўз рақиблари билан мунозара қилиб, уларга раддия берганда, ҳар доим исломий одоб-ахлоққа оғишмай

риоя қилган ҳолда ғоятда андиша ва камтаринлик билан, айни вақтда ўз нуқтаи назарини собитқадамлик ва қатъият билан изчил ҳимоя қилган тарзда олиб борган.

Тавассут (ўртасида бўлиш) ғояларини амалга ошириш учун ақл аҳкомларини ҳам, нақл-ривоятларини ҳам мукаммал билиш талаб қилинган. Имом ал-Мотуридий мана шу талабларга тўлиқ жавоб берган, ақл ва нақлга асосланган ўз қарашларини доимо адолат юзасидан баён қилган, ўзи илгари сурган ғояларга мана шу мезондан ёндашиб, фикрий (ғоявий) мустақилликка ҳам алоҳида эътибор берган, бирор-бир тоифа ёки оқимга оғиб кетиш ёки оз бўлса-да, мутаассиблик изҳор қилиш каби иллатлардан узоқ бўлган.

Билиш назарияси калом илми билан шуғулланган олимларнинг ҳар доим ҳам диққат-эътиборида бўлган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу масала билан илмий асосда жиддий шуғулланган камдан-кам олимлардан бири Абу Мансур ал-Мотуридийдир. Унинг қаламига мансуб иккала йирик асар – «Китоб ат-тавҳид» ва «Таъвилот аҳли ас-сунна» ҳам дастлабки қисмлариданоқ билиш назариясига бағишланган. Айниқса, буюк алломанинг «Китоб ат-тавҳид» асари калом илмидаги билиш назариясига бағишланган энг дастлабки манба бўлиб, олим ушбу масалани ғоятда нафис услубда ифода этади. Имом ал-Мотуридий таълимотига кўра, билишнинг учта асосий манбаи бор: ҳиссий (сезги) аъзолар воситасида, нақл-ривоятлар воситасида ва ақл-идрок воситасида. Имом ал-Мотуридийнинг билиш назариясида ақл-идрокнинг алоҳида ўрни бор.

Алломанинг маънавий мероси билан танишар эканмиз, унда ҳаётий масалалар ҳам мукаммал суратда ўз аксини топганини кўрамиз. Жумладан, инсон ўз ҳаёти давомида турли хил имтиҳонлар ва синовларга дуч келиши табиий эканлиги, айни вақтда, инсон ўз ақл-заковати ва ҳидоят йўлига амал қилиши орқали ушбу синовлардан муваффақиятли ўтиш имкониятига эга эканлиги ҳам таъкидланган.

Имом ал-Мотуридийнинг ижодида, айниқса, унинг билиш назариясига оид таълимоти муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Аллоҳнинг зоту сифатлари, унинг каломи Қуръони каримни чуқур идрок этиш, оламнинг яратилиши, Аллоҳ ва инсон ўртасидаги муносабатлар, инсон фаолиятини белгиловчи омиллар каби масалалар тўғрисидаги ўзига хос таълимоти аниқ далиллар ва исботларга асосланганлиги билан ажралиб туради.

Имом ал-Мотуридий фаолиятида муборак ислом динининг ҳаётбахш ғоялари софлиги учун фидойилик, эътиқодий масалаларни бир томонлама ва хато талқин қилишга, залолатга ботган ҳар хил тоифалар ва оқимларга қарши кураш, Қуръони карим ва ҳадиси шарифга таянган ҳолда асосли раддиялар бериш салмоқли ўринни эгаллайди. Шу боисдан, алломанинг ўлмас таълимоти бугунги кун учун ҳам катта амалий аҳамият касб этиб, ҳидоят йўлидан адашган баъзи бузғунчи гуруҳларни фош этишда асқатиши шубҳасиздир.

Имом ал-Мотуридий таълимотига доир муҳим манба

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, асосан, ўз она юрти Самарқандда кечди. Ўрта асрларда яшаб ўтган кўплаб алломалардан фарқли ўлароқ, имом ал-Мотуридий хорижий юртларга сафар қилмаган. Эҳтимол, шу боис унинг

таълимоти, хусусан, калом илми соҳасидаги таълимоти ҳам аллома яшаган даврда бошқа ўлкаларга кенг кўламда тарқалмади. Муқояса учун айтадиган бўлсак, калом илмининг йирик дарғаларидан яна бири – ашъария мактабининг асосчиси имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий Бағдодда яшаб фаолият кўрсатганлиги туфайли унинг номи ҳам, таълимоти ҳам олим яшаган даврдан эътиборан Шарқда яхши маълум бўлган.

Ҳатто библиографик тарздаги асарларда ҳам имом ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва унинг илмий мероси ҳақида жуда кам маълумотларни учратиш мумкин.

Мисол тариқасида айтишимиз мумкинки, ислом фалсафаси ва диний ақидалар тарихи бўйича таниқли араб олими Абу-л-Фатҳ Муҳаммад аш-Шаҳрастоний (1076–1153) ўзининг «Ал-Милал ва-н-ниҳал» («Динлар ва тоифалар») номли йирик асарида, ҳатто мотуридия мактаби ҳақида эслатиб ҳам ўтмаган.

Абу Мансур ал-Мотуридийга замондош бошқа олимлар ҳам, унинг таълимоти аҳамият жиҳатидан ал-Ашъарийнинг таълимотидан кам бўлмаса-да, афсуски, унга деярли эътибор бермаганлар. Шу боис ҳам, мотуридия дастлаб ҳудудий жиҳатдан фақат Мовароуннаҳрда, асосан, Самарқандда тарқалган.

Имом ал-Мотуридий таълимотининг дунё миқёсида, айниқса, мусулмон оламида кенг кўламда тарқалишида унинг шогирдлари ва издошларининг ҳиссаси катта бўлди. Аллома таълимотининг бутун мазмун-моҳиятини муфассал шарҳлаб, унинг том маънода муҳим бир таълимот сифатида эътироф этилишида улкан хизмат кўрсатган олимлардан бири, шубҳасиз, Абу-л-Муъин ан-Насафийдир (1027–1114). Ўз устози Абу Мансур ал-Мотуридий вафотидан саксон йил кейин дунёга келган ан-Насафий ўзининг «Табсират ал-адилла», «Баҳр ал-калом» ва «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» номли асарларида имом ал-Мотуридийнинг калом илми соҳасидаги таълимотини ҳар томонлама асослаган ҳолда баён қилиб, илмий далилларга таянган ҳолда унинг бутун моҳиятини муфассал равишда шарҳлади.

Ушбу қисмда ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» («Далиллар тилга кирганда») номли муҳим асари ҳақида бир қадар кенгрок маълумот берамиз.

Илмий адабиётларда қисқача «Табсират ал-адилла» номи билан машҳур бўлган бу асар тўлиғича «Табсират ал-адилла фи усул ад-дийн аъло тарийқат ал-имом Аби Мансур ал-Мотуридий» («Дин усулларини имом Абу Мансур ал-Мотуридий тариқатига биноан далиллар билан шарҳлаш») деб аталади. Асар номидан ҳам кўриниб турганидек, унинг бутун мазмун-моҳияти имом Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотини далилларга таянган ҳолда шарҳлашга бағишланган.

Маълумки, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмига бағишланган асосий асарларидан бири «Китоб ат-тавҳид» («Якка худолик ҳақида китоб») бўлиб, бу асар 1970 йилда Байрутда араб олими Фатҳуллоҳ Хулайф томонидан замонавий тарзда нашр этилган. Ан-Насафийниг «Табсират ал-адилла» асари имом ал-Мотуридийнинг «Ат-Тавҳид» асаридан кейин мотуридия таълимоти бўйича яратилган иккинчи асосий манба хисобланади. Калом илмининг баъзи масалаларини батафсил ёритилгани ва услубининг оддийлиги жиҳатидан «Табсират ал-адилла» баъзи олимлар томонидан, ҳатто «Китоб ат-тавҳид»га караганда ҳам юқори баҳоланган. Бинобарин, комил ишонч билан айтишимиз мумкинки, Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ушбу асаридан бошқа бирорта ҳам асарда имом ал-Мотуридийнинг калом илми соҳасидаги таълимоти шунчалик даражада мукаммал ўз талқинини топмаган. Шу боисдан

бўлса керак, илм аҳли ўртасида Абу-л-Муъин ан-Насафий оддийгина «Сохиб ат-Табсира» («Ат-Табсира»нинг муаллифи») лақаби билан ҳам машҳур бўлган.

Ан-Насафий яшаган ўн биринчи асрнинг иккинчи ярми ва ўн иккинчи асрнинг бошларида калом илми ўзининг юксак чўқисига кўтарилди. Шу боисдан ҳам, «Ат-Табсира»да калом илмида мустақил мактаб яратган имом ал-Мотуридий ва имом ал-Ашъарийнинг бу илм соҳасидаги назариялари билан бир қаторда бошқа кўплаб мутакаллимларнинг фикр-мулоҳазалари, уларнинг хилма-хил қарашлари ҳам атрофлича таҳлил қилиниб, илмий жиҳатдан тегишли баҳосини олган. Айникса, асарда ан-Насафий яшаган даврда ҳам қисман мавжуд бўлган муътазила оқимининг вакиллари билан кескин баҳсу мунозаралар, уларнинг хато қарашларига далиллар билан исботланган раддиялар келтирилади. Шунингдек, асарда ўша пайтда ислом динида кенг тарқалган турли-туман фирқалар ва тоифалар ҳамда ғайриисломий гуруҳларга ҳам кескин жавоблар баён қилинади. Энг муҳими, муаллиф калом илми соҳасидаги бу йирик асарида мотуридия, ашъария ва муътазила оқимлари ўртасидаги асосий фарқларни далилларга таянган ҳолда алоҳида ажратиб кўрсатади.

Ҳажм жиҳатидан ғоятда катта (асар минг саҳифадан ортиқ) бўлган бу қимматли манба араб тилини ўрганиш бўйича Француз илмий институти томонидан Сурия-нинг пойтахти Дамашқда икки жилдда (биринчи жилди 1990 йилда, иккинчи жилди 1993 йилда) нашр этилган. Энг аввало, ушбу нашрни ўта синчковлик билан амалга оширган тадқиқотчи Клауди Саломанинг улкан хизматини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, тадқиқотчи асарнинг ўз тасарруфида бўлган тўртта қўлёзма нусхаларини киёсий ўрганиб, улардаги кўпдан-кўп фарқларни алоҳида кўрсатган, бир сўз билан айтганда, том маънода, бениҳоя машаққатли ишни бажарган. Қўлёзмаларнинг биринчиси Мисрнинг Искандария шаҳридаги кутубхонада мавжуд бўлиб (779 Б рақамли), у 209 саҳифадан иборат. Насх хатида ёзилган ушбу қўлёзма 659/1269 санада Муҳаммад ибн Ҳасан ибн ал-Ҳусайн исмли хаттот томонидан Бухорода кўчирилган бўлиб, китоб муқаддимасида ёзилишича, «Ат-Табсира»нинг энг қадимий қўлёзма нусхаси ҳисобланади.

Иккинчи қўлёзма ҳам Қоҳирадаги «Дор ал-кутуб-ал-мисриййа»да сақланиб, у 490 варақдан иборат ва йирик насх хатида кўчирилган. Афсуски, ушбу қўлёзма кўчирилган йил ҳам, уни кўчирган хаттотнинг исми шарифи ҳам кўрсатилмаган. Аф-тидан, бу қўлёзма юқорида зикр қилганимиз биринчи қўлёзмадан кўчирилган, чунки иккала қўлёзмада айнан бир хилдаги хато ва нуқсонлар кўзга ташланади.

Нашр учун фойдаланилган учинчи нусха эса Қоҳирадаги машҳур ал-Азҳар университети кутубхонасида сақланаётган қўлёзмадир. У 1106 (301) рақами остида бўлиб, 383 саҳифадан иборат. Насх хатида ёзилган ушбу қўлёзма 1129/1717 санада кўчирилганлиги ҳақида унинг охирги саҳифасида қайд этилган.

Қўлёзманинг биринчи саҳифасида ушбу китобни «Иброҳим Чалабий ал-Борудий ал-Азҳар университетининг толиби илмларига вақф тариқасида васият қилганлиги» кўрсатилган. Тадқиқотчи ўз ишида «Дор ал-кутуб ал-мисриййа»да «10 м Тавҳийд» рақамда сақланадиган яна бир қўлёзмадан ҳам фойдаланган. 395 варақдан иборат 1136/1724 санада насх хатида ёзилган ушбу қўлёзманинг кўчирувчиси Абду-л-Фаттоҳ Жод ал-Мавло Абу-л-Фатҳ ад-Далижийдир. Қўлёзманинг охирги варағида «мазкур нусха асли билан муқобала қилиниб, тузатилди» жумласи ёзилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Табсират ал-адилла»нинг ушбу биринчи нашри илмий нуқтаи назардан қимматли бир тадқиқот хисобланиб, уни ҳар томонлама тадқиқ этиб, ўзбек тилига таржима қилиш буюк аллома Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мотуридия таълимотини чуқур ўрганишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ (1123–1197)

Ўрта Осиёлик фақиҳларнинг ҳар бири ўз илмий услуби ва яшаган даври шароитига қараб ислом ҳуқуқи, айниқса, ҳанафий мазҳаби ривожи йўлида унутилмас хизматлар қилиб, авлодларга барҳаёт асарлар қолдирганлар. Улар орасида имом Марғиноний ёзган қимматли ҳуқуқий асар – «Ал-Ҳидоя» ўз ихчамлиги, мукаммаллиги, ҳанафия мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар томонлама чуқур ёритгани катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

«Ал-Ҳидоя» XIII асрдан буён ҳанафийлик бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитиб келинмоқда. Унинг матни ва кискартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан манба сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум.

Шунингдек, «Ал-Ҳидоя»нинг форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганувчиларга ҳам аҳамиятли манба сифатида қўлланилаётгани бизни қувонтиради.

Имом Бурҳониддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний 1123 йилда Марғинон шаҳрининг Риштон туманида туғилиб, 1197 йилда Самарқандда оламдан ўтган.

Марғиноний ўз оиласи тарбиясида ўсиб, энг машҳур ва иқтидорли олимлардан дарс олиб, юксак истеъдоди ва изчил фаолияти туфайли ҳанафия мазҳаби бўйича буюк фақиҳ ва мужтаҳид даражасига кўтарилди ва шайху-л-ислом лақабига сазовор бўлди.

Фиқҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурҳониддин ал-Марғиноний ўз фарзандларини ҳам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди. Унинг авлодлари ва шогирдларидан қуйидагилар машҳур:

1. Ўғли: Имодуддин ибн Бурҳониддин ал-Марғиноний етук фақиҳ ва шеърий истеъдод эгаси бўлган.

2. Умар Низомуддин ибн Бурҳониддин ал-Фарғоний. «Ислом энциклопедияси» ва «Кашфу-з-зунун»да кўрсатилишича, «Ал-Фавоид» ва «Жавоҳиру-л-фиқҳ» номли китоблар унинг қаламига мансубдир. Иккинчи китобнинг бир қўлёзма нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги шаркшунослик институтининг нодир қўлёзмалар фондида Р. 9533 раками остида сақланмоқда. Муаллиф уни «Мухтасару-т-Таҳовий», «Мухтасару-л-Жассос». «Хизонату-л-фиқҳ» ва бошқа бир катор ҳанафия мазҳабининг муҳим манбаларидан тўплаб олиб, «Ҳидоя» асари асосида тартибга солган.

3. Муҳаммад Абулфатҳ Жалолуддин ал-Фарғоний. Ал-Марғинонийнинг невараси Абулфатҳ Зайнуддин Абдурраҳим ибн Имодуддин ал-Фарғоний Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган. Манбаларда ёзилишича, у 1253 йилда Самарқанд шаҳрида суд маҳкамаларига доир «Ал-Фусулу-л-имадия» номли асар ёзган.

Бурҳониддин ал-Марғиноний ёшлигиданоқ тинимсиз илм ўрганди ва ўз даврининг ҳанафия мазҳаби бўйича буюк фақиҳи (ҳуқуқшуноси) даражасига кўтарилди. Унинг фиқҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилишига қуйидаги омиллар сабаб бўлди.

Биринчидан, у олий истеъдод, ўткир тафаккур эгаси ва илму фан шайдоси эди. Фанга қизикиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яратиб берди. Аввалambор, фиқҳ илмини ўз отасидан, ундан кейин имом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Асбижобийдан (ваф. 535) ўрганди (Асбижоб – ҳозирги Сайрам). Унинг машҳур устозлари Абдулазиз Марғиноний, «Қозихон фатовоси»нинг муаллифи Фахруддин Абулмафоҳир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий (1196), «Ал-Ақоиду-н-насафия» китоби ва фиқҳ илми бўйича юзга яқин асарлар муаллифи Нажмуддин Абуҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий (1143), Ас-Садру-ш-шаҳид Ҳисомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза (1140) ва Ас-Сарахсийнинг шогирди бўлмиш Абу Амр Усмон ибн али Ал-Байкандий эди. Марғиноний Абу Исо ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» асаридаги ҳадисларни ал-Қурашида зикр этилган иснодлар билан (иснод – ҳадисларнинг бировга нисбат берилиши) Абу Муҳаммад Саид ибн Асаддан ва ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғинонийдан ўқиб эшитган. Турли манбаларга биноан, у ўз устозларидан анча юкори даражаларга кўтарилган эди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX–XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун ҳуқуқшунослик илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фиқҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби ўша давр ҳуқуқий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Марғинонийнинг имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит асос солган ҳанафия мазҳаби, яъни ҳуқуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаи (Қуръон, сунна, ижмо)дан кейин, тўртинчи рационал (ақлий) манба, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпрок эътибор каратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгроқ кўламда қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ҳанафия мазҳабининг раъй (шахсий фикр) ва қиёсга таянгани Бурҳониддин Марғинонийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуки фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди. Манбаларда айтилишича, ал-Марғиноний ўша даврда расм бўлганидек, ўз ўкиганларини дафтарларда қайд этиб борган экан. Лекин улар бизларга етиб келмаган. Буюк аллома умрининг охирларида Самарқандда яшаб, ижод этиб, 593/1196–97 йили ўша ерда дунёдан ўтган. Шомий «Радд ул-мухтор»да ёзишича, улуғ фақих Самарқанддаги 400 га якин Муҳаммад отли фақихлар дафн

этилган Муҳаммадийлар қабристони – «Турбату-л-Муҳаммадиййийн» ёнида дафн этилган экан.

Бир қанча текширувчилар томонидан ал-Марғиноний вафоти Самарқандда юз берганлиги кўрсатилган бўлса, турк олими Шамсуддин Сомий «Қомусу-л-аълом»да бу ҳақда қуйидагича маълумот берган: «Чингиз хуруж қилган чоғларда у (Марғиноний) Бухорода дарс ўтиш билан шуғулланар экан. Бухоро аҳолиси факиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ шартномасини тузиш учун ўз томонларидан вакил қилиб юборди. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб, аҳолини қатл этиши жараёнида «Ҳидоя» муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан». Биз бундай маълумотни бирон-бир бошқа манбада учратганимиз йўқ.

Котиб Чалабий, Абулҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, шунингдек, «Ислом энциклопедияси» маълумотларига кўра, қуйидаги асарлар Бурҳониддин Марғиноний қаламига мансуб бўлиб, текширишлар оркали уларнинг қўлёзмалари борлиги аникланган:

1. «Нашру-л-мазҳаб». 2. «Китобу таносуки-л-хос» («Маносику-л-ҳаж»). 3. «Китоб фи-л-фароиз» (мерос бўйича). 4. «Ат-Тажнийсу ва-л-мазийд» (Иккита фатво мажмуаси). 5. «Мухтарот ун-навозил» («Мажму ун-навозил»). 6. «Мазийдун фи фуруъи-л-ҳанафиййа». 7. Имом аш-Шайбонийнинг муҳим асари бўлмиш «Ал-Жоми ул-кабийр»нинг шарҳи. 8. «Бидоят ул-мубтадий». 9. «Кифоят ул-мунтахий» («Бидоя»учун ёзилган катта шарҳ). 10. Имом Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ҳидоя» («Бидоят ул-мубтадий» учун ўзи ёзган ўртача шарҳ).

Муаллиф «Бидоят ул-мубтадий»ни Абу-л-Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурийнинг «Ал-Мухтасар» (илм аҳли орасида «Ал-Қудурий» деб шуҳрат қозонган) китоби ва Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг «Ал-Жомиъ ус-сағийр» асарига асосланиб, кискартирилган фикҳ китоби сифатида ёзиб, ундаги масалаларни тартибга солишда табаррук бўлсин деб, аш-Шайбоний услубидан фойдаланган. У «Бидоят ул-мубтадий» мукаддимасида бундай деб ёзган эди: «Ёшлик чоғларимда фикҳ илмининг барча турларини ўз ичига қамраб олган ҳажми кичик, режаси кенг бир китоб бўлса, деб ўйлаб юрар эдим. Иттифокан, йўлларни босиб ўтиш (сафар) жараёнида, ал-Қудурий қаламига мансуб «Ал-Мухтасар»ни энг гўзал, мўъжаз (киска) ажойиб китоб деб топдим. Яна, замоннинг барча буюк олимлари, катта-кичикни «Ал-Жомиъ ус-сағийр» китобини ўрганишга чорлаганликларининг гувоҳи бўлдим. Ўшанда ҳар иккала асарни бирлаштиришни ўз олдимга максад қилиб қўйиб, зарурат сезилмаган чоғда улар чегарасидан чиқмасликка карор қилдим ва уни «Бидоят ул-мубтадий» («Бошловчининг бошланғич китоби») деб атадим. Агар бу асарни шарҳлашга эришсам, уни «Кифоят ул-мунтаҳий» деб атагумдир».

Муаллиф «Бидоят ул-мубтадий» мукаддимасида айтган уни шарҳлаш ниятини амалга ошириш максадида, асарнинг ниҳоят кискалигини назарда тутган ҳолда, унинг устидан катта шарҳ ёзиб, «Кифоят ул-мунтаҳий» («Якунловчиларни коникгирувчи китоб») деб атади. Лекин муаллиф бу билан ўз олдига қўйган максадга эришса олмасди, негаки, кўп жилдли катта ҳажмли шарҳни ўқиб, унинг ичидан керакли масалаларни топиб олиш, шундай катта китобни кўтариб олиб юриш илм толиблари учун қийинчилик туғдирарди. Шунга кўра, муаллиф, ўз нияти ва дўстларининг маслаҳатига биноан, «Бидоят ул-мубтадий»ни кайтадан ўртача андозада шарҳлашга киришади. 573 йил зу-л-каъда ойининг чоршанба куни бошланган ушбу асарни ёзиш

муаллиф учун осон кечмади. Олим Шайх Акмалуддиннинг ёзишича, ривоятларга кўра, бу ишга унинг 13 йиллик ҳаёти сарф бўлган. Муаллиф янги асарни яратиш учун бутун куч ва истъдодини ишга солди. Абдулҳай Лакнавий манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тутарди. Унга овқат олиб келган ходимни жўнатиб, таомни шогирдларидан бири ёки бошқа бирон кишига сдириб, бўш идишни қолдирарди. Ходим таомни устознинг ўзи егандир, деб ўйлаб идишни олиб кетарди. Шу тарзда, у бошқаларга билдирмасдан рўза тутаверади. Чунки рўза инсонга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамлашга ёрдам беради.

Нега 4 жилддан иборат иккинчи шарҳни ёзиш, кўп жилдли шарҳ мавжуд бўла туриб, бунча оғир кечди? Нега уни битказиш учун 13 йиллик катта меҳнат сарфланди? Бизнинг фикримизча, унинг сабаблари қуйидагилардан иборат эди.

Биринчидан, имом Муҳаммад аш-Шайбоний ва ал-Қудурий асарларидан кискартириб олиниб, «Бидоят ул-мубтадий»га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга тегишли минглаб фаръий (жузъий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, давлат ва жамият олдида кўндаланг туриб, ўз ечимини топмаган жуда кўп муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан, ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи ўринда турадиган муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўлларини белгилаб бериш муаллифдан катта диққат-эътибор, оғир меҳнат, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

Иккинчидан, Бурҳониддин Марғиноний фиқҳ илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобиъийлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва мукаллид (таклид этувчи)лар даврларининг) бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (улардан илгари ўтган мужтаҳидлар ва буюк ҳуқуқшунос олимлар асарларига мурожаат қилиш орқали, янги топилган мураккаб ҳуқуқий муаммоларнинг ечиш йўлларини топувчилар) даврида яшагани учун, тўғридан-тўғри мустакил фикр юритиб, эркин ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки IX–X аср бошларида бундан нари ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустакил ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр шаклланган эди. Ҳуқуқшунослик бўйича келгуси барча фаолиятлар, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак, деган караш мавжуд эди. Лекин Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий машҳур асари «Ал-Фавоид ал-баҳия»да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, «Ҳидоя» муаллифи ва ал-Қудурийни «Асҳаб ут-таржийҳ», яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржийҳ бериш (устун қўйиш) салоҳиятига эга бўлган олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Марғиноний олдида турли муаллифлар томонидан турли асрларда ёзилган кўп сонли фатволар (ҳуқуқий мажмуалар) тоғдек бўлиб уюлиб турарди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бир-бирига қарама-карши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин Абу Ҳанифа, имом Молик, имом Шофиъий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг «Зоҳир ур-ривоя» деб аталган китоби, Абу Юсуфнинг «Китоб ул-хирож», «Адаб ул-қозий», «Абу Ҳанифа ва Ибн Аби Лайло орасидаги ихтилофлар», «Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган раддия» китоблари, имом Зуфар, Шайхулислом Ибн

Таймия, Ибн ул-Жавзия асарлари, шунингдек, улардан кейин ислом ҳуқуқи турли соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фиқҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноқсиз китоблар ва тўпламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри, энг маъқул ва ҳаётга мос келадиган ҳулосаларни чиқариши керак эди. Унинг ўзи «Ҳидоя» муқаддимасида бу ҳақда: «... сўнгра Тангри тавфики ёрдамида, танланган ривоятлар билан кучли ақлий далилларни уйғунлаштириб, ҳар бир бобда ортиқча сўзларни тарк этиб, кўп ёзишдан ўзимни тийган ҳолда, «Ҳидоя» деб аталган бошқа бир шарҳни ёзишга киришдим», – деб айтади.

Албатта, энг ҳаётий ва зарурий ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини нақлий далиллар билан исботлаб, мустаҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчил ишлашни талаб қиларди.

«Ҳидоя» муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий ўз муқаддимасида «Ҳидоя»нинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобиъин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номлари 12 та, жўғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. У Марғиноний асарида келтирилган 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ва уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Шунга кўра, «Ҳидоя» муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли бўлганини тушуниш қийин эмас.

Бурҳониддин Марғиноний «Ҳидоя» китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоят қисқа ва мухтасар, фиқҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади. Унинг иборалари мўъжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзлари таркиби пухта, нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узоқ. У кўп зарурат сезмаса, синоним (мутародиф) сўзлардан фойдаланмайди. Ҳашв ва завоидни (керак бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби «Саҳли мумтаниъ» (осон, содда, лекин унингдек қилиб ёзиш мумкин эмас) даражасига етади.

Муаллиф «Ҳидоя»ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади. Ушбу иборалар «Ҳидоя» юзасидан ёзилган кўп шарҳ ва ҳошиялар муаллифлари томонидан белгилаб берилган. Мазкур манбаларга асосланиб, Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий), Шайх Абдулҳақ Деҳлавий ва Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида уларни изоҳлаб ўтганлар. Улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

«Фи диёрино» («Бизнинг диёримизда») деганда, Мовароуннаҳр шаҳарларини назарда тутади.

«Қола машоихуно» («Бизнинг шайхларимиз (яъни устозларимиз) дебдурлар») деганда, Мовароуннаҳр (Бухоро, Самарқанд) олимларини назарда тутади.

«Фиқҳ» сўзи билан эса, ақлий далилни ифодалайди. Масалан, «Ва-л-фиқҳу фийҳи», яъни «ушбу масала ҳақида ақлий далил қуйидагидек...»

Абу Суъуднинг ёзишича, «Ҳидоя» муаллифи ўз фикрини билдирмоқчи бўлганда «Қола ал-абду-з-заиф афо анҳу» («Бу ожиз банда – Худо уни кечирсин – бундай дей-

ди») иборасини ишлатган. Лекин унинг вафотидан кейин айрим шогирдлари ушбу жумлани «Кола розияллоҳу анҳу» («Худо ундан рози бўлсин, бундай дейдилар») ибораси билан алмаштирганлар.

Муаллиф ўзини худбинликдан сақлаш мақсадида «Мен» сўзини ўз фикрини билдиришда ишлатмаган.

Унинг одатларидан бири шуки, назарида маъқул кўринган мазҳаб далилини асар охирида келтиради. Қозизода Румий лақаби билан машҳур бўлган Зайниддин Шайх Муҳаммад Афанди «Натоиж ул-афкор» китобида ёзишича, муаллиф турли мавзулар учун далил келтириш жараёнида энг кучли далилни ҳаммасидан охирида келтиради. Бундан унинг мақсади, охирги сўзни илгари зикр этилган матлаблар учун далил сифатида қўллашдир.

Муаллиф илгари зикр этилган оятга «Бимо талавна» («Тиловат қилганимизга биноан»), ҳадисга «Бимо ровайно» («Ривоят қилганимизга биноан») ва илгари келтирилган ақлий, мантиқий далилга «Бимо закарно» («Зикр этганимизга биноан») деган иборалари билан ишора қилади. Шунингдек, у «Насс», яъни оят ё ҳадис матнида келган иллат ёки сабабни текшириладиган масалани исботлаш учун мантиқий далил қилиб ишлатади. У, кўпинча, ақлий далилни, нақлий далил (оят, ҳадис)дан кейин келтиради. Туғилиши мумкин бўлган савол ё эътирозга эса, «Фаин қийла казо қулна казо» («агар бундай дейилса, бундай деб жавоб берамиз») ибораси билан жавоб қайтаради. У, кўпинча, аввалambор, Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари Абу Юсуф ва аш-Шайбонийнинг назарини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг назарини зикр этиб, унинг далилини шундай изоҳлаб ўтадики, ҳар иккаласи учун жавоб бўлади. Муаллифнинг ёзиш услуби, у ишлатган ўзига хос иборалар ва атамаларни яхши билиб олиш, «Ҳидоя»ни ўқиб, ундан фойдаланишда катта ёрдам беради.

«Ҳидоя» китобининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «Илм ул-хилоф» орқали белгилаб берилган қоидалар кенг кўламда назарда тутилади. Чунки Марғиноний ушбу фан соҳасида ҳам катта олим ва мутахассис ҳисобланган.

«Илм ул-хилоф» фанига биринчи бўлиб асос солган аллома Убайдулло ад-Дабусий эди. Бурҳониддин Марғиноний «Ҳидоя»да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида 3 та асосий мазҳаб (ҳанафия, моликия, шофиъия)гагина эмас, балки зоҳирия ва авзоъия мазҳабларига доир фикру мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ҳанбалия мазҳаби билан бўлган ихтилофларни ёритмайди, чунки айтиб ўтилган мазҳаблар томонидан кўп йиллар давомида ҳанбалия мазҳаби тарафдорлари фақихлар эмас, балки муҳаддислар сифатида қабул қилинган эди. Ушбу нуқтаи назардан «Ҳидоя» «Илм ул-хилоф»ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда, уни охирги даврда янги бир фан сифатида юзага келган «қиёсий ҳуқуқ»нинг ўзига хос бир шакли, деб эътироф этиш мумкин.

Марғиноний фиқҳий нуқтаи назардан, ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (раво, қонуний) ёки номашруъ (нораво, ғайриқонуний) эканлигини нақлий далиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуқтаи назардан «Ҳидоя»ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган «ҳуқуқ фалсафаси» фанининг манбаларидан бири, деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

Шундай қилиб, Бурҳониддин Марғиноний ёзган тўрт жилдли «Ал-Ҳидоя» китоби суннийлик оқимида ханафия мазҳаби бўйича жуда муҳим ва мукаммал ҳуқуқий манба сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг бошқа барча соҳаларини қамраб олади. Бурҳониддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз китобига киритмаганининг сабаби шундаки, имом Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир мустақил фан сифатида фиқҳ илмидан ажратиб, уни «ал-Фароиз» деб атаган.

«Ҳидоя»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммолари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари (фуқаролик ҳуқуқи) суд, суд жараёни, тўртинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўп мавзуларга бағишланган.

Бурҳониддин Марғинонийнинг шоҳ асари «Ал-Ҳидоя» энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида саккиз асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўпгина Араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

«Ҳидоя» Миср Араб Республикасидаги энг қадимий дорулфунун «Ал-Азҳар», Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарх университети, «Девбанд» дору-л-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юртларининг таълимий нисоблари (ўқув дастурлари)га киритилган. Бу улуғ китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалардан бири сифатида қўлланиб келинмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида Канз ва ал-Қудурий китобларидан кейин «Ал-Ҳидоя»ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб, ҳақиқий фиқҳ олими ҳисобланмайди.

«Ҳидоя» Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун 1190/1776 йил Ғулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинади. Ушбу таржима 1221/1807 йил Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, «Ал-Ҳидоя» биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамелтон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдли таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С.Г. Гарийнинг назорати остида янгидан яхлит ҳолида бир жилдда чоп этилган. Охирги марта инглизча таржимаси 1982 йил Лоҳўрда босмадан чиққан.

Н.И. Гродеков «Ҳидоя»ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган ва мазкур таржима 1893 йилда Тошкентда нашрдан чиққан.

Олмониялик олим доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, «Ҳидоя»нинг машҳур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1234/1818 йилда Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакнов, Каунпоре, Деҳлида чоп этилган. Қоҳирада XIX асрда ва 1888 йилда Қозон шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1326/1908 йилда Қоҳира шаҳрида нашр этилган ва энг янги интикодий матни ҳам 1980 йилда Қохирада босмадан чиқарилган.

«Ҳидоя»нинг русча таржимаси нусхалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли, асарнинг биринчи жилди 1994 йили профессор Акмал Саидов томонидан нашрга тайёрланиб «Ўзбекистон» нашриётида катта ададда чоп этилиши муҳим ва хайрли иш бўлди. Асарнинг бошқа жилдлари нашри ҳам назарда тутилган.

«Ҳидоя» араб тилидан ўзбек тилига таниқли олим Салоҳиддин Муҳитдинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилиниб, унинг биринчи жилди проф. А.Х. Саидовнинг катта илмий сўзбошиси билан 2000 йилда «Адолат» нашриётида босмадан чиқарилди. Китобнинг бошқа жилдлари ҳам нашрга тайёрланмоқда.

«Ҳидоя» фақат ислом ҳуқуқшуносларини учун эмас, балки Ғарб ҳуқуқшунос олимлари учун ҳам жуда эътиборли ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1958 йили Мажид Ҳаддурий ва Ҳеберт Ж. Лебис томонидан нашр этилган «Исломда ҳуқуқ» номли китобнинг муҳим ва нозик жойларида «Ҳидоя»дан фойдаланилган. Китоб муаллифлари фикрича: «Бурҳониддин Марғиноний ёзган «Ҳидоя» бошқа барча китобларга нисбатан кўпроқ ва яхшироқ ҳанафия мазҳаби ҳуқуқшунослигининг кенгайиб, ривожланиш йўлини, тарихини баён килган. Ушбу китобни ўқиган киши шуни билиб олиши мумкинки, муаллиф жуда кўп ўринларда, ўз мустақил фикру ақидасини илгари суриш ва такомиллаштиришга уринган. Китобни ёзишдан ҳам унинг асосий мақсади шу бўлган».

Доктор Забиҳулло Сафо: «Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» китоби ҳанафий фақиҳлари орасида катта аҳамият ва эътибор касб этиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган», – деб таъкидлайди.

«Ҳидоя» китоби ўзининг амалий ва назарий аҳамиятига кўра ҳар доим буюк фақиҳлар ва ислом шариати йирик вакилларининг диққат марказида бўлиб келган. Ҳар бир олим унга нисбатан ўз фикру назарини билдиришга уринади. Жумладан, «Ҳидоя» муаллифининг ўғли Шайху-л-ислом Имом Имодуддин отаси ҳақида ««Ҳидоя» китоби уни ўзлаштирган кишини ҳидоят йўлига бошлаб, кўзи ожизларнинг кўзини ёритади. Эй, ақл эгаси! Уни ўқиб ўзлаштиргин, уни ўзлаштирган киши энг олий ғояларга эришган бўлади» мазмунидаги шеърни ёзган. Аллома ал-Ҳаддод эса, унинг устидан ёзган ҳошиясида ушбу сўзларни битган экан: «Қуръон китоби кандай килиб ўзидан илгариги динларни мансух (бекор) килган бўлса, «Ал-Ҳидоя» китоби ҳам ўзидан илгари шариат бўйича ёзилган барча асарларни эътиборсиз қолдирди».

«Ҳидоя» асари устидан кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унга муқаддима ва ҳошиялар ёзган Абу-л-Ҳасанот Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий «Ҳидоя» муаллифини қуйидаги иборалар билан танитади: «Имом ал-Марғиноний фақих, Қуръон ҳофизи, муҳаддис, муфассир, барча илму фанни ўрганиб ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан текширувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фикҳ усуллари илмини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илм ул-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди».

Сўнгра Лакнавий «Ҳидоя» китоби ҳақида қуйидагидек фикр билдиради: «Мен «Ал-Ҳидоя» китобини, унинг шарҳлари ва «Мухторот ун-навозил»ни ўқиб чиқдим. Марғиноний ёзган асарлар, айниқса, «Ал-Ҳидоя» мақбул ва ишонарлидир, негаки, бугунга қадар ҳам, барча фозил кишилар ва ҳуқуқшунослар учун фойдаланиш манбаи бўлиб келмоқда».

Юқорида зикр этилган фикрлар ва бошқа кўп тадқиқотчилар томонидан билдирилган ижобий баҳолар «Ал-Ҳидоя» китобининг қанчалик илмий-амалий аҳамиятга эга эканлиги борасида коникарли далилдир.

Шофиъия мазҳабининг баъзи бир намояндалари «Ал-Ҳидоя» муаллифини, айрим эътиборга эга бўлмаган ҳадислардан фойдаланган, деб танқид қилганлар. Лекин тадқиқотчилар, жумладан, Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий: «Бундай ёндашувларга Марғинонийнинг юксак мақоми ва буюк олимлигидан хабарсизлик сабаб бўлган», – деб таъкидлаган. Шайх Муҳйиддин Абдулқодир (ваф. 775 ҳ.) ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Мисрий, «Ал-Ҳидоя» китобида келтирилган ҳадисларни тахрийж қилиб, яъни ҳадислар матни тўғри эканлиги ва ровийларининг ишонарли эканлигини исботлаб бериб, уни «ал-Иноя би-маърифати аҳодийси-л-Ҳидоя» деб атаган. Шунингдек, шайх Алоуддин «Ал-Кифоя фи маърифати аҳодиси-л-Ҳидоя» номли китобида, шайх Жамолуддин Абдулло ибн Юсуф Зайлаъий «Насбурраъя ли аҳодийси-л-Ҳидоя» номли китобида мазкур ҳадисларнинг саҳиҳлигини кўрсатиб берганлар. Охирги асарни ибн Ҳажар Асқалоний қисқартириб, «Ад-Дироя фи мунтахаби аҳодиси-л-Ҳидоя» деб атаган.

«Ҳидоя» ҳам шакл ва тузилиш нуқтаи назаридан, ҳам ички мазмун жиҳатидан ҳанафия мактаби таълимотининг ёрқин намунаси бўлгани учун, кейинги даврларда кўп фиқҳий асарлар унга ўхшатиб, унинг услубидан фойдаланиш асосида ёзилган.

Ҳиндистонлик олим Азиз Аҳмад «Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи» номли асарида таъкидлашича, ҳанафия фиқҳи Ҳиндистон бўйича, Ғиёсуддин Туғлуқ даврида, ҳадисларга асосланган ҳукмларга нисбатан устун турган, ўлкани идора қилиш қонунлари Қуръонга ва Ҳиндистоннинг собиқ султонлари русумларига таянган ҳолда, бутунлай ҳанафий мазҳаби таъсири остида бўлиб, унинг ўғли ва ўринбосари Муҳаммад ибн Туғлуқ «Ҳидоя» китоби ҳақида комил маълумотга эга бўлган.

Шунингдек, муаллиф берган маълумотларга кўра, ушбу даврда яратилган икки катта ҳуқуқий асар, яъни «Фиқҳи Ферузшоҳий» ҳамда Тоторхон ташвикоти ва нафақаси билан Олим ибн-Ало томонидан ёзилган катта ҳажмли «Фатовойи Тоторхония» асарлари Феруз Туғлуқ ҳокимияти даври (1351–1388)да таълиф этилиб, уни ёзишда «Ал-Ҳидоя» услубидан фойдаланилган эди. Муаллиф сўзига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Ҳиндистонда ундан кейин ёзилган ҳуқуқий асарлар, жумладан, «Фатовойи Иброҳимшоҳий» ва йирик ҳуқуқий манба ҳисобланмиш бобурийлар давлатининг 4-жилдли ҳуқуқий кодекси – «Фатовойи Оламгирий»да ҳам «Ҳидоя» таъсирини тўғридан-тўғри кўриш мумкин.

Ҳиндистондан ташқари «Ал-Фатовои ал-Ҳиндия» номи билан шуҳрат қозонган «Фатовойи Оламгирий» бобурийлар сулоласининг иқтидорли императори Аврангзеб Оламгир буйруғига биноан бир гуруҳ салоҳиятли фақиҳлар томонидан ёзилиб, унинг шахсий назорати остида тугатилган. 4 жилд, 3500 бетли ҳажмга эга бўлган ушбу Кодекс, Низомуддин Бурҳонпўрий (Шайх Низом) раҳбарлигида 24 кишидан иборат олимлар гуруҳи томонидан тайёрланиб, суд ишларини бажариш ва давлатни бошқариш учун асосий қонун ўрнида ишлатилган. «Фатовойи Оламгирий» урду тилига таржима қилиниб, 1889 йили Лакнауда нашр этилган. Шунингдек, бу муҳим фатово 2000 йил Бейрутда «Дор ул-кутуби-л-илмия» томонидан «Ал-Фатово ал-Ҳиндия» номи билан 6 жилдда нашр этилди. Ушбу кодекс қўлёзмаларидан Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида бир неча нусха мавжуд.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, «Ҳидоя» бугунги кунга қадар ислом ҳуқуқшунослиги бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва

фақихларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, асарга катта эътибор билан қараганлар. Шу сабабли, унга бағишлаб жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса асар қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган. Биринчи бўлиб Тож уш-шариъа Маҳмуд ибн Садру-ш-шариъа Биринчи «Ҳидоя»ни ўз невараси – бухоролик Иккинчи Садру-ш-шариъа Убайдулло ибн Масъуд учун қисқартирган. Қисқартмасини «Виқоят ур-ривоя фи масоили-л-Ҳидоя» деб атаб, унинг мукаддиммасида «Ал-Ҳидоя» ҳақида қуйидаги фикрни билдирган: «Ал-Ҳидоя» фахрланишга арзигулик бир нафис ва олий асар, тўлқинланувчи бир уммон, юксак ўришли, қимматли, ўз аниқ далиллари ва бурҳонлари билан катта аҳамиятга эга, чексиз яхши томонлари ва порлоқ жумлалари билан ҳаммага файзу барака манбаи бўлиб келган бир китобдир».

Агар биз «Ал-Ҳидоя»нинг қисқартмаси «Ал-Виқоя» ва унинг кисқартмаси бўлмиш «Мухтасар ул-виқоя» устидан ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда «Ал-Ҳидоя» ва унинг қисқартирилган матнлари устидан ёзилган шарҳлар сони 50 дан ошади. Аммо атамалар, номлар, жойлар, айрим эътирозлар ва саволларга ойдинлик киритиш ва жавоб бериш мақсадида ёзилган ҳошиялар, таълиқлар ва матн иборалари остида берилган изоҳлар ҳақида ҳам сўз юритмоқчи бўлсак, алоҳида тадқиқот олиб бориш зарурати туғилади.

Қуръони каримдан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш сунна соҳасида тўпланган Имом Бухорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» китоби устидан, Броккелман «Араб адабиёти тарихи»да ёзишича, 43 шарҳ ёзилган. Аҳлвардниг ёзишича, фақатгина Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатига унинг 60 та шарҳи киритилган. Шунга биноан айтиш мумкинки, ал-Бухорий асаридан кейин ал-Марғинонийнинг «Ал-Ҳидоя»си энг кўп шарҳга эга бўлган асардир. Бу эса «Ҳидоя»нинг канчалик буюк илмий-амалий ва ҳаётий аҳамиятга молик эканининг инкор этиб бўлмайдиган далилларидандир.

Энди эътиборингизни Бурҳониддин Марғинонийнинг шогирдларидан бири бўлмиш Бурҳону-л-ислом аз-Зарнужий, ўзининг «Таълим ул-муталлим» номли китобида, ундан ривоят килган бир қитъа шеър ва бир қисқа сўз таржимасига жалб этамиз:

«Буюк имом, устоз, «Ал-Ҳидоя» муаллифи менга қуйидаги шеърларини ўқиган эдилар:

Обрў ва эътиборсиз олимдан катта фасод келиб чиқади.

Ундан ҳам каттарок фасод манбаи обидлик ва зоҳидлик даъвосини қилган кишидур.

Ўз динлари бўйича уларга эргашган дунё аҳли буюк фитналарга дучор бўлғусидурлар.

Шунингдек, устоз менга бундай деган эдилар: «Ҳеч қачон илм ўрганиш ишида узилиш юз бермаслиги керак, негаки, бу катта йўқотишга олиб боради. Мен илм ўрганиш жараёнида ҳеч қачон узилишга йўл қўймаганим сабабли барча сафдошларимдан ўзиб ўтдим».

Абдулҳаким Шаръий ЖЎЗЖОНИЙ,
юридик фанлари доктори

АБУ БАКР ҚАФФОЛ ШОШИЙ
(904–976)

Ислом оламида имом ал-Бухорий, имом ат-Термизий, имом ал-Мотуридий каби «имом» даражасига эришган кўплаб буюк алломалар орасида имом Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шоший ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший бўлиб, араб манбаларида унга алоҳида ҳурмат бажо келтириш учун номига «катта», «улуғ» маъносини ифодалайдиган «ал-Кабир» сўзини қўшиб ёзадилар. Аллома моҳир ҳунарманд бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонганлиги боис «ал-Қаффол», яъни қулфчи, қулфсоз деган ном билан эъзозланган ва бу сўз унинг тахаллусига айланиб кетган. Бу ҳақда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ўзининг «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида шундай ёзади: «ал-Қаффол – қулфсозлик касбига нисбат берилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший Шош аҳлидан бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. У ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлиб, фиқҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қаффол аш-Шошийнинг номи Мағрибу Машриққа ёйилган».

Шамсуддин аз-Заҳабий эса уни нафақат Мовароуннаҳр, балки Хуросон олими сифатида ҳам эътироф этади: «Аллома, луғат, усул, фиқҳ имоми, Хуросон олимларидан Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил аш-Шоший аш-Шофиъий «Катта Қаффол» номи билан машҳур бўлган. У зот Мовароуннаҳрда ўз даврининг имоми бўлиб, бир неча китоблар мусаннифи бўлган».

Шайх Муҳйиддин ан-Нававийнинг айтишича, агар Қаффол Шоший деб зикр қилинса, бундан мақсад ана ўша биз таниган буюк имом Абу Бакр Қаффол аш-Шоший тушунилади. Агар Қаффол Марвазий деб айтилса, унда бу зотдан кейин яшаб, фаолият кўрсатган «Кичик Қаффол» тушунилади. Шоший («Катта Қаффол») атамаси тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо Марвазий («Кичик Қаффол») сўзи эса фиқҳга тааллуқли асарлардагина учрайди.

Тожуддин ас-Субкий эса ватандошимизни қуйидагича таърифлайди: «У замонасининг улуғ имомларидан бири, бир қанча илмларда улкан қобилият ва очиққўл эгаси бўлган буюк инсондир. Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърият илмларида ҳамда зуҳд ва тақвода имом(пешво)лардан бири бўлган. У кўплаб илмларни муҳофаза қилган, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гўзал тасарруф қилувчилардан бири эди».

Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шошийнинг ислом оламидаги обрў-эътибори ва мавқеи, илмий салоҳияти ҳақида ўрта аср араб муаллифлари ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтишган. Жумладан, Ибн Халликон ўзининг «Вафоёт ал-аъён» китобида: «Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шоший ўз замонасининг имоми бўлган. У фиқҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър битиш бўйича Мовароуннаҳрдаги шофиъий мазҳабига мансуб олимлар орасида тенги йўқ эди. У Хуросон, Ирок, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия) сафарида бўлган, унинг донғи бу ўлкаларда ҳам кенг тарқалган», деб қайд этган.

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний ўзининг «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида Тошкентни шундай таърифлайди: «Сайхун дарёси ортидаги, туркlар

билан чегарадош шаҳар бўлиб, у «Шош» деб аталади. Бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққан». Самъоний шошлик имомлар тўғрисида маълумотлар келтириб, жумладан, Қаффол Шоший ҳақида шундай ёзади: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тафсир, ҳадис, фиқҳ, тилшунослик илмлари бўйича замонасида унга тенг келадиган олим йўқ эди... Қаффол Шоший тўғрисида шундай нақл мавжуд бўлган:

«Бу Абу Бакр – қулфсоз фақиҳ,

Фиқҳ билан қийин қулфлар (масалалар)ни очувчидир».

Маълумки, Қаффол аш-Шоший 291/904 йилда Шошда туғилиб, дастлабки билимни ўз юртида, кейинчалик, Мовароуннаҳрдаги мавжуд маърифат ўчоқларида олади. Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларни кезиб, бу ерларда ўзидан сал олдинроқ ўтган ва бебаҳо диний-илмий мерос қолдирган имом ал-Бухорий, имом ат-Термизий каби йирик олимлар асарлари билан танишади. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳадисларини эшитади ва ўрганади.

Шунингдек, Абу Бакр Қаффол аш-Шоший Хуросонга бориб, Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Муҳаммад ибн Исҳок ас-Саррож, Умар ибн Муҳаммад ибн Бухайр ас-Самарқандийдан, Ироқда буюк муфассир Муҳаммад ибн Жарир Табарий, Мусо ибн Абдулҳамид ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Бағовий, ибн Абу Довуд, ибн Соғиддан, Куфада эса Абдуллоҳ ибн Зайдон, Али ибн Аббос ал-Муқониъийдан, Шомда Абулҳамиймдан, Жазира (Арабистон ярим ороли)да эса Абу Аруба ал-Ҳарроний каби катта олимлардан дарс олган ва бошқа табақалардан ҳадислар эшитган.

Шамсуддин аз-Заҳабий «Сийар аълом ан-нубало» («Олийжаноб алломалар сийратлари») асарида келтиришича, «Ҳоким айтади: Мовароуннаҳрда усул илми ва ҳадис талаби ила энг кўп сафар қилган олим Қаффол аш-Шоший эди».

Ўз навбатида, Қаффол аш-Шошийдан ҳам баъзи олимлар ҳадислар эшитишган ва ўрганишган. «Тадвин фи ахбори Қазвин» («Қазвин хабарлари ҳақида битиклар») номли китобда бу хусусда маълумотлар берилган. 350/962 йилдан кейин Қаффол аш-Шоший Қазвин шаҳрига келади. Бу ерда Абу Мансур ал-Каттон ва шунга ўхшаш олимлар Қаффол аш-Шошийнинг мажлисларида ҳозир бўлишиб, ундан ҳадислар ва баъзи маълумотларни ёзиб олишган.

Турли манбаларда Қаффол аш-Шошийдан ривоят қилинган ҳадислар мавжуд: «Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Исмоил Қаффол Шошийдан, ундан Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб Шоший, ундан Юнус ибн Иброҳим Аданий, ундан Абдулҳамид ибн Солиҳ, ундан Солиҳ ибн Абдулжаббор ал-Ҳазрамий, ундан Муҳаммад ибн Абдураҳмон Байламоний, бу зот оталаридан, оталари эса Ибн Умардан, Ибн Умар Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ривоят қилишган. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Шеърни ўрганинглар, чунки унда ҳикмат ва масаллар бордир», деб марҳамат қилган».

Шунингдек, Абулаъло Муҳаммад Абдураҳмон ибн Абдураҳим ал-Муборакфурий (1283–1353) «Туҳфат ал-Аҳвозий» («Аҳвозий туҳфаси») асарида Абу Бакр Қаффол аш-Шошийдан қуйидаги хабарни ривоят қилган: «Қози Ҳусайн ва Абу Саъид Мутаваллий: «Баъзи кишиларнинг хайрлашаётганда салом бериш одати бор. Бу саломнинг жавоби мустаҳаб бўлган. Лекин вожиб эмас. Чунки учрашганда ҳам, хайрлашганда ҳам салом берилади. Абу Бакр Қаффол аш-Шоший бу фикрни инкор этиб, шундай

деган: «Хайрлашаётганда салом бериш учрашгандаги каби суннатдир. Хайрлашганда саломга алик олиш учрашгандаги каби вожибдир». Бу саҳиҳдир, тўғридир».

Қаффол аш-Шоший шеърлар битганлиги тўғрисида ҳам манбаларда маълумотлар бор. Бу борада Тожуддин Субкийнинг «Табақот аш-шофиъия ал-кубро» асарида ал-Қаффол аш-Шошийнинг шеърларидан ҳам парчалар келтирилган:

Бисотим кенг очиқдур меҳмонларимга,
Таомим ҳалолдур, келгил ёнимга.
Армуғон этамиз неки қўлда бор,
Сирка ва кўкат бор, бок дастурхонимга.
Кўнгли кенг одамлар бўлғуси мамнун,
Бахилга мутлақо беғараздурман.

Араб тилининг балоғатида битилган ушбу шеърий мисраларнинг мазмун-моҳиятини филология фанлари доктори А. Ирисов шундай таржима қилган: «Кимки уйимга меҳмон бўлиб келадиган бўлса, дастурхоним доимо унинг учун ёзилган бўлади. Кимки менинг дастурхонимдан бирор нарса еса, (билсинки) ундаги барча нозу неъмат пешона терим билан топилган, (яъни) ҳалол бўлади. Биз бор-будимизни меҳмон олдига қўямиз. Бордию (қўйишга) нарса тополмасак, у ҳолда сабзавот билан сирка қўямиз. Шунда беғараз, кўнгли очик одам бўлса, у бунга рози бўлиб кўнади; бордию бахил бўлса, у ҳолда уни мен тузата олмайман».

Тожуддин Субкийнинг «Табақот аш-шофиъия ал-кубро» асарида Византия императори билан Араб халифаси ўртасидаги дипломатик ёзишмалар ҳақидаги тарихий маълумотлар ҳам берилган. Бу ҳақда Хожа Аҳрорнинг шогирди Шайх Абу Аҳмад Муҳаммад Қозий Шоший қаламига мансуб «Силсилат ал-орифин» («Орифлар силсиласи») китобида батафсил ёзилган.

Таъкидланганидек, Қаффол Шоший ислом дунёсининг турли ўлкаларига илм-маърифат излаб сафар қилган. Ўз навбатида, у тез-тез ҳажга – Маккага борган ва кайтаётганида Бағдодда бирмунча вақт истиқомат қилиб, ўз билимларини янада ошириш мақсадида у ердаги йирик олимлар билан илмий мулокотлар олиб борган. Бир гал Қаффол аш-Шоший Бағдодда тўхтаганида нохуш воқеа устидан чикиб колади. Бу эса ҳижрий сананинг тўртинчи асрига тўғри келиб, Византия императорининг кўмондони Тағфур аббосийлар халифалигига тегишли Шомнинг Шимолий қисми ва Антокияни босиб олиб, халифалик пойтахтига ҳам хавф солган эди.

Шарқшунос олим Баҳриддин Маннионовнинг ёзишича, ўз вақтида, яъни IV асрда Рум империясининг иккига бўлиниб кетиши оқибатида унинг шаркий қисмида қарор топган мустақил Византия империяси X асрга келиб, ўз сарҳадларини қайта тиклаш йўлида катта муваффакиятларга эришади ва унинг таъсир доираси нафақат Болқон ярим ороли ҳамда Шарқий Европанинг маълум қисми, балки Қора денгиз қирғоқлари, Кавказнинг ғарбий қисми, Кичик Осиёнинг шарқигача бўлган жойларда ҳам мустаҳкамланади. Шундай бир шароитда Константинополь Араб халифалиги тасарруфига ўтган сарҳадларни қайтадан забт этиш, иложи борича уни маҳв килиш режаларини амалга оширишга киришади. Шу максадда олиб борилган жангларда Византия қўшинлари бир неча бор ғалабага эришадилар... Ана шундай бир тарихий вазиятда Византия империясининг Бағдод халифалиги, умуман, исломга карши

хуружлари ҳар тарафлама авж олиб кетади. Шу жараённинг кўринишларидан бири сифатида Тағфур томонидан Бағдод халифасига юборилган ва бизгача етиб келган шеърий мактуб – ультиматум вужудга келган.

Ўша даврда Византия ва Араб халифалигида шеъриятга қизиқиш юксак даражада бўлган. Давлатлар ўзаро алоқаларидаги дипломатик ёзишмалар шеърлар ва қасидаларда ўз аксини топган. Византия императори Араб халифалигига дўқ-пўписа билан мурожаат қилиб, бир вақтлар гўё унинг ерлари бўлган, ҳозир эса Бағдод халифаси эгаллаб турган ўлкаларни тинчлик билан, яхшиликча уларга қайтариб беришни талаб қилади. Византия ҳукмдорлари мактубнинг баландпарвоз чиқиши учун уни араб тилида шеър билан битадилар.

«Ҳошимийлар хонадонидан бўлмиш ҳукмрон халифага» дся аталган шеърий мактубда «Биз шердек отилиб чиқиб, ўз ерларимизни эгалладик. Дамашқ ўлкаси эса ота-боболаримиз маскани эди, биз бу диёр мол-мулкига эга бўламиз. Мисрни ҳам қиличимиз тиғи билан эгаллаймиз. Ҳижоз, Бағдод, Шероз, Рай, Хуросон, Қуддус, Шарқу Ғарб ҳаммасини эгаллаймиз», деган мазмундаги дўқ-пўписалар билан халифа ва унинг саркардаларига дағдаға солади, уларни айёрлик билан қўрқитмоқчи ва ниҳоят, ўлкаларни осонликча қўлга киритмоқчи бўлади. Худди мана шу воқеалар бўлган кезда Қаффол аш-Шоший Бағдод шаҳрида эди. У халифаликда иқтидори зўр олим, сарой аъёнлари ўртасида яхшигина қонуншунос, забардаст шоир сифатида танилган эди.

Ўша вақтда Бағдодда кўзга кўринган олим ва шоирлар кўп бўлса ҳам, ҳеч ким Тағфурнинг бу таҳдид хатига жавоб ёзишга ботина олмайди. Халифа таҳдид хатига жавоб ёзишни Имом Қаффол Шошийга топширади.

Шубҳасиз, Тағфур таҳдид хати орқали мусулмонларнинг ўша вақтдаги маънавий савиясини билмоқчи бўлган. Имом Қаффол Шошийнинг шеърий мактуби эса унга муносиб жавоб бўлиб, сезиларли зарба бўлиб тушган. Ҳатто Византия адиблари, коҳинлари ҳам: «Мусулмонларнинг шундай шоирлари борлигини билмас эканмиз», деб тан олишлари жуда эътиборлидир. Баъзи ривоятларда, айни шу қасида эвазига Имом Шоший Ҳазрати Усмон мусҳафини олган, деб айтилади.

Россиялик шарқшунос проф. С. Прозоровнинг ҳам таъкидлашича, Византия императори Никифор Фоки (963–969) номидан мусулмонларга юборилган ҳақоратли шеърий мактубга жавобан Қаффол Шошийнинг қасидаси юксак даражада ёзилгани византиялик адиблар томонидан эътироф этилган.

Муҳими, ўша пайтда Араб халифалигининг пойтахти Бағдодда қанчадан-қанча машҳур ва забардаст шоирлар бўлишига қарамасдан, Халифа Мутиъллиллоҳ (946–974) томонидан Византия ҳукмдорига раддия ёзишдек ўта муҳим вазифанинг Қаффол Шошийга топширилиши унинг қанчалик зўр истеъдод соҳиби, айни пайтда, кучли дипломат эканлигини кўрсатади.

Қаффол Шоший машҳур олим ва тарихчи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (ваф. 923), Абу Бакр ибн Хузайма (ваф. 933), Абу Бакр Муҳаммад ал-Боғандий, Абу Зайд ал-Марвазий ва бошқалардан фиқҳ илмини ўрганган.

Йирик тарихчи Абу Саъд Самъоний Абу Бакр Қаффол Шоший илм талабида Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом, Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилганлигини таъкидлаб, унинг устозлари сифатида Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ҳузайма, Абулаббос Муҳаммад ибн Исҳоқ ас-Саррож, Абулқосим Абдуллоҳ ибн Муҳаммад

ал-Бағавий, Абу Аруба ал-Ҳусайн ибн Моъшар ас-Сулламий, Абулжахм Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ибн Тилаб ал-Машғароийларни кўрсатади.

Қаффол Шошийнинг шогирдларига асли журжонлик, болалигидан Бухорода, кейин Нишопурда яшаб, ҳадис тўплаган, Бухоро ва унинг теварагида ҳадис аҳлларига раҳнамолик килган, турли шаҳарларда қозилик лавозимида фаолият олиб борган, ўзининг «Шуаъб ал-имон» («Имоннинг таркибий қисмлари») асарида устози Қаффолни «ўз асрининг олимлари ичида ундан билимдонроғини учратмадим», деб таърифлаган Абу Абдуллоҳ ал-Ҳалимий (339/950–430/1012), кўпгина асарлари қаторида ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш Абу Довуд (202/817–275/888) нинг «Муснад»ига шарҳ битган машҳур муҳаддис Абу Сулаймон ал-Бустий (ваф. 388/998), «Нишопур воқсалари» муаллифи Абу Абдуллоҳ ал-Ҳоким ан-Нисобурий (ваф. 405/1014), «Аҳли тасаввуф сийрати» муаллифи Абу Абдураҳмон ас-Суламий (ваф. 412/1021), Ибн Мандаҳ, фақиҳлардан Абу Абдураҳмон ал-Ибрисамий, Абу Исҳоқ аш-Шоший, Носир ибн ал-Ҳусайн ал-Марвазий, Абу Наср Умар ибн Қатодани мисол килиб келтириш мумкин. Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шоший дунё кезиб, бир неча олимлардан нафақат таълим олган, балки ўзи ҳам илм ўргатган. Шунинг учун шошлик аллома қомусий илмлар билимдони сифатида шуҳрат қозонган.

Алломанинг илмий меросига тўхталадиган бўлсак, тадқиқотлар давомида унинг қаламига мансуб 9 та асари мавжуд эканлиги аниқланди. Шундан иккитаси шарҳ бўлиб, биттаси Имом Шофиъийнинг машҳур «Ар-Рисола» асарига ёзилган. Иккинчиси Абулаббос Аҳмад ибн Ёқуб ибн ал-Қос ат-Табарий (ваф. 335)нинг «Ат-Талхис фи-л-фуруъ» («Фуруъдаги қисқартма») асарига ёзган шарҳидир. Шошлик алломанинг асарлари тўғрисида ўрта аср араб манбаларида алохида қайд этилган. Жумладан, «Имом Абу Бакр ал-Қаффол аш-Шошийнинг кўплаб асарлари мавжудки, ҳеч бир киши ҳали шунча асарларни тасниф этмаган, – деб ёзади Шайх Исҳоқ аш-Шерозий. – Қаффол аш-Шоший фақиҳлар ичида биринчи бўлиб «Ал-Жадал алҳасан» («Яхши баҳс-мунозара») бўйича асар ёзган. Шунингдек, унинг «Китоб фи усул ал-фиқҳ» («Фиқҳ асослари бўйича китоб»), «Шарҳ ар-рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор».

Маълумки, фикҳ илмини ривожлантиришда Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос аш-Шофиъий (767–820)нинг хизматлари катта. Унинг «Ар-Рисола», «Ал-Умм» асарлари ислом оламида машҳурдир.

Ҳожи Халифанинг таъкидлашича, Имом Шофиъийнинг «Рисола аш-Шофиъий фи-л-фикҳи ало мазҳабиҳи» («Ўз мазҳаби фикҳи ҳақида Шофиъий рисоласи») асари машҳур бўлиб, уни Имом Шофиъийдан бир жамоа кишилар ривоят килишган ва бу асарни шарҳлашда ўзаро баҳслашишган. Бу асарни Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ аш-Шайбоний ан-Нисобурий (ваф. 388), Абулвалид Ҳассон ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Умавий (ваф. 349) ҳамда Имом Абу Бакр Мухаммад ибн Али ал-Қаффол ал-Кабир аш-Шоший (ваф. 365) ва бошкалар шарҳлаган.

Шунингдек, шофиъия олимларидан Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ёкуб ибн ал-Қос ат-Табарий аш-Шофиъий (ваф. 335) қаламига мансуб «Ат-Талхис фи-л-фуруъ» («Фуруъдаги қисқартма») асар мавжуд. Бу китоб ҳажми кичиклиги ва вазни енгиллигига қарамай, усул ва фуруъларни жамлаган муҳим асардир. Унинг бир қанча шарҳлари бўлиб, улар орасида Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ал-Қаффол аш-Шоший шарҳи ҳам бор.

Имом ан-Нававийнинг хабар беришича, Қаффол Шошийнинг бир неча асарлари мавжуд. У биринчи бўлиб жадал (баҳс-мунозара) бўйича «Ал-Жадал ал-ҳасан» («Яхши баҳс-мунозара») деган асар ёзган.

Имом ан-Нававий ҳам «Қаффол аш-Шоший жадал илми бўйича биринчи китоб таълиф этган зотдир. Шайх Абу Исҳоқ ўз «Табакот»ида зикр қилишича, бирон-бир киши Қаффол Шошийдек кўп китоб тасниф этган эмас. Бундан ташқари, у «Усул ал-фиқҳ» китоби ва Имом Шофиъийнинг «Рисола»сига шарҳ ёзган», деб таъкидлаган.

Абу Бакр Қаффол Шошийнинг яна бир асари «Адаб ал-қози» («Қозининг одоби») деб номланади. Ҳожи Халифанинг таъкидлашича, худди шу номда Абулаббос Аҳмад ибн ал-Қос ат-Табарий (ваф. 335), Абу Саъид Ҳасан ибн Аҳмад ал-Истахрий (ваф. 328)лар ҳам китоб тасниф этишган. Лекин улар орасида Қаффол Шошийнинг китоби машҳур бўлиб кетган.

Ҳожи Халифанинг хабар беришича, Абу Бакр Қаффол Шоший «Вузуъи қозий» («Қозининг таҳорати») деган номда асар ҳам ёзган.

Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъонийнинг зикр қилишича, Қаффол Шоший «Далоил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Маҳосин аш-шариа» («Шариат гўзалликлари») китобларини ҳам таълиф этган. Имом ан-Нававий эса: «Мен Қаффол Шошийнинг юракдан ёзилган «Далоил ан-нубувват» китоби ва «Маҳосин аш-шариа» катта китобини кўрганман», дейди.

Ҳожи Халифанинг хабар беришича, «Маҳосин аш-шариа фи фуруъ аш-шофиъия» («Шофиъия фуруълари да шариат гўзалликлари») асари муаллифи ал-Қаффол аш-Шоший деб танилган Имом Абу Бакр Муҳаммад Алидир. Ушбу асар ажойиб масалаларни ўз ичига олган. Лекин китобнинг адади жуда кам. Унинг бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига 3 жилдда вақф қилинган. Асар الحمد لله الذي الحمد الغني деган мисралар билан бошланган. Қаффол аш-Шошийнинг унда зикр қилишича, китобни шариат далиллари ҳақида сўраганлар учун ёзган.

Абдулкарим ибн Муҳаммад ар-Рофиъий ал-Қазвиний эса бу борада қуйидаги маълумотларни келтирган: «Абу Бакр Қаффол аш-Шоший буюк имомлардан ва шофиъий мазҳаби олимларидан эди. Бу зот тафсир, ҳадис, усул ва фиқҳ илмларида пешқадам эди ва кўплаб асарлар ёзган. У кишининг «Маҳосин аш-шариа» китоблари бўлиб, унда Расулуллоҳ (с.а.в.) мўъжизаларини бадиий услубда жамлаган. Ушбу китобда 1000 дан ошиқ ҳадислар бор».

Шунингдек, узоқ йиллар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (хозирда Ўзбекистон мусулмонлари идораси) кутубхонасида фаолият олиб борган марҳум олим Нодирхон Махдум Алоуддин ўғли «баъзи муаллифлар «Усули Шоший» китобини Қаффол Шошийнинг асари деб ҳисоблайдилар, аммо биз бу асар диний арбоб, Қаффол Шоший мақбарасига дафн этилган Низомуддин Шоший асари деб ҳисоблаймиз. Асарда муаллифнинг номи йўқлиги ҳозирги замон олимларини нотўғри фикрга олиб келган бўлса керак», – деб ёзган.

Абу Бакр Қаффол аш-Шошийнинг шахсияти ва илмий салоҳияти нафақат ўрта аср Шарқ муаллифлари, балки Ғарб олимлари томонидан ҳам эътироф этилади. Айниқса, немис шарқшуноси К. Броккельман ва йирик рус олими В. Бартольдлар Қаффол Шоший илмий фаолиятига юксак баҳо беришган. Унинг араб адабиётида тутган ўрни хакида баён қилишган.

Хулоса қилиб айтганда, Қаффол Шоший комусий олим сифатида ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни чуқур билганлиги туфайли илм-фаннинг қатор соҳалари ривожида муҳим ўрин тутган.

«Жавомиъ ал-калим» асари ҳақида

Абу Бакр Қаффол аш-Шоший илмий меросида «Жавомиъ ал-калим» («Ҳикматли иборалар тўплами») асари етакчи ўринни эгаллайди. «Жавомиъ ал-калим» китоби Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший қаламига мансуб бўлиб, унда Имом ал-Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулуллоҳ (с.а.в.) калималаридан тўпланган. Ушбу асар қўлёзмасининг фотонусхаси Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланади. Марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари 1970 йили Дамашқ шаҳридаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланадиган «Жавомиъ ал-калим» асарининг қўлёзмаси (32 саҳифадан иборат) фотонусхасини олиб келган.

Қаффол аш-Шоший «Жавомиъ ал-калим» асарининг хусусиятини қўлёзмада қуйидагича таърифлайди: «Бу китобимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тўпладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, пайғамбар ҳидояти билан қўллаб-қувватланган ва тарбияланганлиги сабабли фасиҳларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолишни осонлаштириш мақсадида бири иккинчисининг кетидан келадиган, исноднари олиб ташланган, сўзларнинг яқинлигига кўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим».

«Жавомиъ ал-калим» асарида Қаффол аш-Шоший ҳадисларни қуйидаги ҳолатда келтирган:

Амаллар ниятларга боғлиқдир.	الأعمال بالنيات
Маслаҳатгўй омонатдордир.	المستشار مؤتمن
Карам соҳиби бўлиш тақводир.	الكرم التقوى
Қуръон дардларга даводир.	القرآن هو الدواء
Дуо ибодатдир.	الدعاء هو العبادة
Аввал салом, кейин калом.	السلام قبل الكلام
Яхши савол илмнинг ярмидир.	حسن السؤال نصف العلم
Жамоат билан бўлиш раҳматдир.	الجماعة رحمة
Фирқаланиш айни азобдир.	الفرقة عذاب

Кўриниб турибдики, Қаффол аш-Шоший тўплаган ҳадислар қисқа, лўнда ҳамда маъноларга бойдир. Муҳими, ҳар қандай ўқувчи учун тушунарли шаклда берилган. Айни пайтда «Жавомиъ ал-калим» маърифий ва дидактик аҳамиятга эгалиги билан бошқа ҳадис тўпламлари ичида ажралиб туради. Шунингдек, Қаффол Шоший асарида берилган ҳадисларда ислом дини аҳкомларидан ташқари одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир ҳикматли иборалар кайд этилган. Ундан халқимиз орасида кенг таркалган матал, мақоллар, нодир ва қимматли афоризмлар ҳам ўрин

олган. Бу эса ҳадисларнинг кенг халқ оммаси учун равон ва тушунарли бўлиши, таркалишида муҳим аҳамият касб этган.

Саҳих ҳадис тўпламлари ичидан ҳикматли ибораларни саралаб олиш Қаффол Шошийдан катта меҳнат ва машаққатни талаб этган. Эътироф этиш керакки, ислом илмлари бўйича етук аллома ўзининг улкан илмий салоҳиятини намоён этиб, «Жавомиъ ал-калим» асарини яратишга муваффақ бўлган. Фикримизнинг исботи сифатида ушбу ҳадислардан баъзиларининг ровий ва иснодларига мурожаат қилайлик:

«Амаллар ниятларга боғликдир». Бизга хабарни Абдуллоҳ ибн Зубайр ал-Ҳамидий Суфёндан берган. Унга Яҳё ибн Саъид ал-Ансорий Муҳаммад ибн Иброҳим ат-Таймийдан хабар берган. У Алқама ибн Ваққос ал-Лайсий Умар ибн ал-Хаттоб (р.а.) минбарда туриб шундай деганларини эшитганлигини айтган. Умар ибн ал-Хаттоб минбардан туриб, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Албатта, барча амаллар ниятга боғликдир. Ҳар бир киши ўз ниятига етгусидир. Бирор киши Аллоҳ таоло ва Унинг Расули (пайғамбари) учун ҳижрат қилса, Аллоҳ ва унинг Расули учун ҳижрат қилганлик савобини топади. Ҳар ким дунё учун ҳижрат қилса, дунёга, аёл учун ҳижрат қилса, аёлга етишгусидир. Бас, нимани ният қилиб ҳижрат килса, ўшанга етишгусидир», – деганларини айтди».

Ушбу ҳадис саҳиҳ бўлиб, уни имом ал-Бухорий Моликдан келтирган. Бундан ташқари, бу ҳадис бир неча ҳадис тўпламларида ҳам мавжуд. Қаффол аш-Шоший ушбу ҳадисдан бор-йўғи иккита калимани ажратиб олган ва у омма орасида машҳур бўлиб кетган.

«Маслаҳатгўй омонатдордир». Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн ат-Тажибий Абу Саъид Аҳмад ибн Донуқо ал-Жамолдан, у Иброҳим ибн Маҳдийдан, у Ҳасан ибн Муҳаммад Абу Муҳаммад ал-Балхийдан, у Исмоил ибн Муслимдан, у Ҳасандан, у эса Самура ибн Жундубдан Расулуллоҳ (с.а.в.): «Маслаҳат берувчи хиёнатчи эмас, балки омонатдордир (ишончга лойиқдир), зеро, у хоҳласа, маслаҳат беради, хоҳласа, сукут сақлайди. Агар маслаҳат берса, ўзи ўша аҳволда нима қилса, ўшани маслаҳат беради», – дедилар.

Яна бир ривоятда ҳадиснинг давомида шундай дейилган: «Шунинг учун (маслаҳат берувчи бировнинг сирини сақлашга ишончли бўлганлиги учун) у истаса, маслаҳат беради (омонатни сир тутишга кўзи етса), хоҳласа сукут сақлайди (омонатни сир тутишга кўзи етмаса)».

Мажлислар омонат биландир (уларда айтилган сўзларнинг сир сақланишига боғлиқ).

Бошқа бир хадисда: «Бир одам бир сўзни айтиб бўлганидан сўнг (ҳадиксираб) у ёқ-бу ёққа қараб қўйса, демак, унинг сўзи (эшитувчи учун) омонатдир (сирдир)», – дейилган.

Ислом дини таълимотига кўра, бир одамнинг бошқа бир одамга ишониб бериб қўйган пули, моли ва бошқа нарсалари омонат бўлганидек, унинг бошқалар эшитмаслигини назарда тутиб айтган гапи ҳам омонат, яъни сир ҳисобланади. Омонат сўзга хиёнат қилиб, бировнинг сирини фош қилиш ҳам молу дунёга хиёнат қилингани каби қораланади.

Абу Муслим Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Муслим Абу Осимдан, у Ибн Журайждан, у Абдулкаримдан, у Усмон ибн Аффоннинг хизматкоридан, у Абдуллоҳ ибн

Маъқилдан, у Абдуллоҳ ибн Масъуддан ривоят қилишларича, Расулуллоҳ (с.а.в.): «Пушаймонлик (надомат чекиш) тавбадир», – дедилар.

«Бемаза гап жафо келтиради». Бу ҳадис аслида қуйидагича: Муҳаммад ибн Солиҳ ибн Зурайҳ Исмоил ибн Мусо ал-Физорийдан, у Ҳушаймдан, у Мансурдан, у Ҳасандан, у Абу Букрадан хабар беришларича, Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Бемаза гап жафо келтиради, жафо эса дўзахга олиб боради. Ҳаё имондандир, имон эса жаннатга киритади».

Ўзбек халқи орасида «Олтин олма, дуо ол» деган нақл мавжуд. Қаффол аш-Шоший ўзининг «Жавомиъ ал-калим» асарида «Дуо ибодатдир» деган ҳадисни келтиради. Ушбу ҳадис деярли барча муҳаддисларнинг тўпламларида учрайди. Бу ўринда «Жавомиъ ал-калим»да берилган 1000 дан ортиқ ҳадисларни шарҳлашнинг имкони йўқ, албатта. Муҳими, Қаффол аш-Шошийнинг ушбу асари ҳадис илмида катта аҳамиятга эга. Чунки унда берилган ҳадислар кенг халқ оммаси ўрганиши учун жуда равон ва қулай ёзилган.

Қаффол аш-Шоший «Жавомиъ ал-калим» асарининг мукаддимасида «ҳадис иснодларига бир китоб бағишладимки, уларни билиш учун ўша китобга мурожаат қилинади» деб ёзади. Демак, муаллифнинг ҳадис илмига оид «Жавомиъ ал-калим»дан бошқа яна бир асари мавжуд эканлиги маълум бўлмоқда. Унда олим ўзи тўплаган сахиҳ ҳадисларнинг ровий ва иснодларини тўлиқ келтирган.

«Жавомиъ ал-калим» том маънода мўътабар асарлар сирасига киради. Зеро, унда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳикматлари, ҳадислари ўз ифодасини топган. «Жавомиъ ал-калим», яъни «Ҳикматли иборалар тўплами» номидан ҳам маълумки, ундан дини, миллатидан қатъи назар ҳар бир инсон учун кундалик турмуш ва ижтимоий ҳаётда зарур бўлган одоб-ахлоқ мезонлари, бебаҳо кўрсатмалар ўрин олган.

Хулоса қилиб айтганда, Қаффол Шоший ҳаёти давомида мусулмон дунёси бўйлаб сафар қилган, энг машҳур олимларга шогирд тушиб, улардан илм ўрганган. Машҳур уламолар билан суҳбатлашган Қаффол Шоший диний илмлардан ташқари дунёвий билимларни ҳам чуқур ўрганган. Шунинг учун ҳам, халқ уни Ҳазрати Имом – Ҳастимом деб улуғлаган.

Марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари «Имом ал-Қаффол ўлкамизда диний билимларнинг, араб тилининг тарқалишида, мусулмон қонунчилигининг асосий қонун-коидаларини кўрсата билишда муҳим ўрин тутади», – деб эътироф этганлар. Тафсир, ҳадис, фиқҳ ва адабиётга доир кўплаб манбаларда Имом Қаффол Шошийнинг асарларидан иқтибослар келтирилган. Бу илмий эътирофлар эса унинг ислом илмлари бобида етук аллома эканлигини кўрсатади. Тошкентнинг халқ орасида «Ҳастимом» (Ҳазрати Имом) деб аталадиган, истиқлол туфайли обод масканга айланган табаррук гўшаси ул зотга нисбатан чуқур эҳтиром намунасидир.

Неъматулла МУҲАМЕДОВ,
тарих фанлари номзоди

АБУ-Л-АББОС АЛ-МУСТАҒФИРИЙ АН-НАСАФИЙ (961–1041)

Юртимизнинг қадимий ўлкаларидан бири Қашқадарё воҳасидир. Воҳанинг кўҳна шаҳарлари бўлмиш Насаф, Кеш, Касби, Фазли, Ғузор каби жойлардан кўп олимлар, мутафаккиру донишмандлар етишиб чиққан. Айниқса, воҳанинг бош шаҳри Насафдан кўплаб алломалар – ан-насафийлар чиқиб, жумлаи жаҳонга донг таратганлар. Қуйида Насафдан чиққан йирик олимлардан бири Жаъфар ибн Муҳаммад Абу-л-Аббос ал-Мустағфирий ан-Насафий ҳақида маълумот берамиз.

Ал-Мустағфирий милодий 961 йилда Насафда таваллуд топган ва 1041 йилда шу шаҳарда вафот этган. У дастлабки билимни ўз она шаҳри Насафда олиб, сўнгра узоқ йиллар давомида Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларига борган, жумладан, Марв, Сарахс, Нишопур, Бухоро ва Самарқандда яшаб, кўпгина таниқли олимлардан сабоқ олган. Илм йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, ал-Мустағфирий ўз даврининг машҳур фиқҳ олими, муҳаддиси, тарихчиси ва филологи сифатида танилган. У ҳанафия мазҳаби бўйича таниқли фақиҳ бўлиб етишиб, жуда кўп ҳадисларни тўплаган ва уларни ёд билган. Қатор муаррихлар ал-Мустағфирий яшаган давр (X аср охири – XI асрнинг биринчи ярми)да Мовароуннаҳрда унга тенг келадиган олим бўлмаган, деб алломанинг илмий салоҳиятини юқори баҳолаганлар. У йигирма етти ёшидан бошлаб Насаф шаҳридаги жоме масжидида маърузалар килган. Умрининг охирларида эса Насаф шаҳрининг бош имом-хатиби лавозимида фаолият кўрсатган. У ҳақда маълумот берган тарихнависларнинг аксарияти ал-Мустағфирийни «соҳиб ат-тасанийф ал-касира» (кўпдан-кўп асарларнинг муаллифи) деб таърифлаган бўлсалар-да, биз ҳозирча аллома қаламига мансуб ўнга яқин асарларни номма-ном аниқлашга муяссар бўлдик. Унинг муҳим асарларидан бири «Тарихи Насаф ва-л-Кашш» («Насаф ва Кеш тарихи»)дир. Икки йирик жилддан иборат бўлган бу тарихий асар ўрта асрларда Насаф, Кеш ва Мовароуннаҳрнинг шаҳарларида яшаб фаолият кўрсатган кўплаб олимлар ва бошқа донишмандларга бағишланган. Муаллиф ушбу асарида олимлар ва арбобларни саксон тоифага бўлиб таърифлаган. Афсуски, ҳозирги маълумотларга кўра, ал-Мустағфирийнинг бу қимматли тарихий асари бизгача етиб келмаган ҳисобланади. Лекин ал-Мустағфирийдан кейин яшаган бир канча олимлар унинг бу асаридаги маълумотлардан ўз ижодларида самарали фойдаланганлар. Жумладан, бу китоб муаллифидан бир аср кейин яшаган насафлик бошқа бир йирик олим Нажмиддин Умар Абу Ҳафс ан-Насафийнинг (1068–1142) «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимлари ҳақида қанддек (ширин) китоб») номли машҳур асари учун асосий манбалардан бўлиб хизмат қилган. «Тарихи Насаф ва-л-Кашш»дан унумли фойдаланган олимлардан яна бири Абу Саъад Абдул Карим ас-Самъоний (1113–1167) бўлиб, у ўзининг «Ал-Ансоб» номли улкан асарида келтирилган элликка яқин мовароуннаҳрлик олимларнинг таржимаи ҳолларини бевосита мазкур асардан олган. Олимнинг қимматли асарларидан яна бири «Тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарихи») бўлиб, минг афсуски, ушбу муҳим асар ҳам бизнинг давримизгача етиб келмаган.

Илмий изланишларимиз натижасида шу нарсага амин бўлдикки, ал-Мустағфирий яшаган даврда ислом динининг турли масалаларини теран идрок этиб, илмий асосда

тўғри талқин қилиш алоҳида аҳамият касб этган. Шу боисдан ҳам, кенг халқ оммаси орасида ҳақиқий исломий тафаккурни шакллантиришда илм аҳлларининг жамиятдаги ўрни бекиёс бўлган. Шу ақидадан келиб чиқиб, аллома ал-Мустағфирий ҳам ислом динининг турли мавзуларига оид бир қанча асарлар яратган. Шулар жумласидан, унинг «Китоб фазоил ал-Қуръон» («Қуръоннинг фазилатлари ҳақида китоб») асари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ушбу мавзуга тааллуқли дастлабки асарлардан бири сифатида ҳам ғоятда қадрланади. Шунингдек, олимнинг жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг намунавий, ибратли ҳаёт йўллари, у зотнинг қимматли таълимотлари ва кўрсатган мўъжизаларига бағишланган «Далоил ан-нубувва» («Пайғамбарлик аломатлари»), «Китоб ал-хутаб ан-набавийя» («Пайғамбарнинг хутбалари ҳақида китоб»), «Китоб ад-даъвот» («Даъватлар китоби»), «Китоб аш-шамоийл» («Пайғамбарнинг шакл-шамоиллари ҳақида китоб») каби асарлари ҳам машҳурдир.

Булардан ташқари, манбаларда аллома қаламига мансуб асарлардан «Китоб ал-маномат» («Тушлар ҳақида китоб»), «Китоб маърифат ас-саҳоба» («Саҳобаларни билиш ҳақидаги китоб») ва соф адабиётшуносликка оид бўлган «Китоб аш-шеър ваш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоб») каби асарлар ҳам зикр қилинади. Бу асарлардан айримлари бизнинг давримизгача етиб келган бўлса-да, кўплари ҳақида йўқолиб кетган, деган фикрлар мавжуд. Лекин донишманд халқимизда «ноумид шайтон» деган бир ҳикмат бор. Шунга кўра, кўп буюк аждодларимиз каби аллома ал-Мустағфирий яратган асарларнинг қўлёзма нусхалари хорижий (айниқса, Миср, Сурия, Туркия, Эрон, Англия, Германия каби) мамлакатлар илмий хазиналари ва кутубхоналарида сақланиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Шу билан бирга, анча-мунча қўлёзма асарлар юртдошларимизнинг қўлларида сақланаётган бўлиб, улар тегишли илмий муассасалар томонидан тўпланиб, илмий асосда чуқур ўрганилиб, кенг халқ оммасига етказилиши мақсадга мувофиқдир. Бу тарздаги муҳим ва хайрли ишлар натижасида Абу-л-Аббос ал-Мустағфирий каби кўплаб беназир алломаларимизнинг ҳаёти ва улар қолдирган бой илмий-маънавий мерос ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўламиз, деган умиддамиз.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ БАКР КАЛОБОДИЙ
(ваф. 990 ёки 995 й.)

Ўрта асрларнинг йирик алломаларидан ҳисобланган таниқли муҳаддис ва фақиҳ, мутакаллим ва файласуф, муфассир ва тасаввуфшунос олим, «Тож ул-ислом» (Ислом тожи) ва «Дарбони Бухоро» (Бухоро дарвозабони) лақаблари билан машҳур бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Яъқуб ал-Калободий ал-Бухорий ал-Ҳанафий Бухоро шаҳри яқинидаги Калобод маҳалласида дунёга келган. Бир қанча манбаларда ҳамда муаллиф асарларининг турли қўлёзма нусхаларида унинг исми жузъий деталлар билан фарқланиб туради. Барча манбаларда унинг куняси «Абу Бакр» шаклида келтирилади, аммо «Тож ул-ислом», «Сўфий» (мутасаввиф

сифатида), «Ҳофиз» (муҳаддис сифатида), «Ориф», «Муҳаддис», «Шайх», «Имом», «Зоҳид» каби турли хил нисбалар ва унвонлар билан тилга олинади.

Калобод маҳалласи ундан етишиб чиққан ва ислом оламида донг таратган буюк олимлар билан машҳур бўлиб, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Калободий, Абул Қосим Убайдуллоҳ Калободий, Абу Саҳл Абдулкарим ибн Абдураҳмон Калободийлар шулар жумласидандирлар.

Калобод – аслида Гулобод номининг арабчалашган кўриниши бўлиб, араб алифбосида «г» товушини ифодалайдиган ҳарф бўлмаганлиги сабабли бу ном Калобод шаклида ёзилган. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги замон ўзбек шарқшунослари Калободийни Гулободий деб ҳам эслатишади. Шундай бўлса-да, асрлар давомида ушбу алломанинг номи Калободий кўринишида ёзиб келинганлигини инобатга олган ҳолда, ҳозирги замон жаҳон шарқшунослигида ушбу олимнинг номини шу шаклда келтиришади. Айтиб ўтиш лозимки, Калободийнинг номи бугунги замонга оид бўлган айрим арабча ва форсча манбаларда Калобозий шаклида ҳам учрайди.

Бошланғич таълимни ўзи туғилиб ўсган жойида олган бўлғуси олим кейинчалик ўша замонда кенг тарқалган диний ва дунёвий илмларни ўрганишга киришади. Фиқҳ ва ҳадис илмлари бўйича саксон тўрт олимнинг асарларини ўқиб чиққан Калободий ўз даврининг машҳур уламоларидан ушбу илмларни пухта ўрганади. Шунингдек, Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий калом илмида, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Форсий ҳамда Мансур Ҳалложнинг шогирдларидан бўлган Абулқосим Форис ибн Исо Бағдодийлар эса тасаввуф илмида Калободийнинг устозлари бўлишган.

Абу Бакр Калободий маълум муддат давомида қозилик лавозимида ҳам фаолият кўрсатган. Аммо Калободийнинг асосий фаолияти ўзи ўрганган илм соҳаларида, хусусан, ҳадис, фиқҳ ва тасаввуф борасида тадқиқотлар олиб бориш ва фундаментал асарлар ёзиш билан боғлиқ бўлган. Шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Калободий тасаввуф тарихи ва таълимотини чуқур ўрганган бўлса-да, ўзи бевосита сўфийлик йўлига кирмаган, балки тасаввуфга тадқиқотчи нуқтаи назаридан ёндашиб, биринчилардан бўлиб тасаввуф назариясига асос солган.

Калободий илмий фаолиятнинг ўзи билан шуғулланиб қолмасдан, кўплаб шогирдлар ҳам етиштирган. Унинг тасаввуфга оид асарига шарҳ ёзган Мустамлий Бухорийдан ташқари Абу Наср Аҳмад ибн Али Моямарғий (X аср) ва Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Исфаҳоний (X аср) каби олимлар ҳам Абу Бакр Калободийнинг энг машҳур шогирдларидан ҳисобланишади.

Абу Бакр Калободий 990 ёки 995 йили вафот этган ва Бухоро шаҳрининг «Шўристон» қабристонида Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг (1048–1140) халифаларидан бўлган Хожа Абдуллоҳ Баракий қабри ёнида дафн этилган.

Юз мингдан кўпроқ ҳадисни ёддан билган Абу Бакр Калободий биринчи навбатда забардаст ҳадисшунос сифатида таниқли бўлган. Унинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келмаган асарларининг катта кисмини ҳам айнан ҳадисга оид асарлар ташкил этади. Жумладан, турли манбаларда унинг «Арбаъин фи-л-ҳадис» («Қирқ ҳадис») ва «Амоли фи-л-ҳадис» («Ҳадис ҳақида қайдлар») каби асарлар ёзгани, шунингдек, Имом Бухорийнинг «Жомеъ ус-сахиҳ» («Саҳиҳ ҳадислар тўплами») китобига шарҳ битгани эслатиб ўтилган. Бироқ унинг бизгача етиб келган ва «Маъоний ул-ахбор» («Ҳадисларнинг маънолари») номи билан ҳам шуҳрат топган ҳадисга оид «Баҳр ул-фавойид» («Фойдалар денгизи») номли асари унинг бу борадаги энг йирик

асарларидан ҳисобланади. Ушбу китоб беш юз тўқсон икки ҳадисни ўз ичига олади. Бошқа бир манбада келтирилишича, «Маъоний ул-аҳбор»да бир-бирига ўхшаш ёки бир-бирига зид келадиган турли хабарлар ва ҳадислар орасидан тадқиқ, таққослаш ва мувофиқлаштириш орқали танлаб олинган икки юз йигирма икки ҳадис келтирилган.

Абу Бакр Калободийнинг ҳадис илмидаги шуҳрати шу даражада бўлганки, ҳадис илмининг йирик вакилларидан бўлган Ибн Ҳажар Аскалоний (1372–1449) «Фатҳ ул-Борий» («Яратгувчи томонидан очиб берилган маънолар») ҳамда Абдурауф Миновий «Файз ул-қадийр» («Қодир зотдан таралган файз») асарларида Калободий тўплаган ҳадисларга таянишган.

Суннийликнинг ҳанафий мазҳабига эътикод қилувчи йирик фақиҳ олим бўлган Калободийнинг фиқҳга оид «Муъаддил ус-салот» («Намоз қоидалари»), «Ал-ашфоъ ва-л-автор» («Жуфт ва тоқ намозлар») ва «Фасл ул-хитоб» («Ҳақни ботилдан ажратувчи») каби асарлар ёзганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар қолган. Бундан ташқари, унинг Қуръон тафсирига оид асар ҳам яратганлиги тўғрисида тахминлар мавжуд.

Булардан ташқари калом илмида ҳам етук олим бўлган Калободийнинг бу борадаги асарлари ушбу соҳа вакиллари учун манба бўлиб хизмат қилган. Жумладан, Ибн Таймия (1263–1328) ўз асарларида Калободий томонидан ўртага ташланган каломий хулосалардан фойдаланган.

Абу Бакр Калободий илмий фаолиятининг яна бир муҳим қирраси тасаввуф тадқиқотлари билан боғлиқдир. Калободийнинг сўфийлик тўғрисидаги энг қадимги ва илк асарлардан бири бўлган «Ат-таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» («Тасаввуф аҳли йўлини таништириш») номли асари унга оламшумул шуҳрат келтирди. Гарчи Абу Бакр Калободий ўз даврининг турли илм соҳаларида тадқиқотлар олиб бориб, қимматли асарлар яратган бўлса-да, айнан мана шу асар ушбу алломани илк тасаввуф назариётчиларидан бири сифатида дунёга танитди. Калободийнинг ўзи томонидан ушбу китобга шарҳ сифатида ёзилган «Ҳусн ат-тасаввуф» («Тасаввуфни энг яхши тарзда кўрсатиб бериш»), шунингдек, бизгача етиб келмаган «Шараф ул-фақри ва аҳлиҳи» («Фақрнинг ва фақр аҳлининг улуғлиги») асарлари ҳам тасаввуф тадқиқотларига бағишланган.

Эътиқод масалаларида турли ғоявий ихтилоф ва курашлар майдонига айланиб бораётган Мовароуннаҳр IX аср ўрталарига келиб ўзига хос кучли ғоявий иммунитетга эга бўлди. Яъни бу даврда ислом динининг ҳанафия мазҳаби фиқҳига асосланган ва аҳли суннат вал-жамоатни мўътазилия ва қарматия каби оқимлардан ҳимоя қилишга қаратилган ашъария ва мотуридия калом мактаблари юзага келди.

Қуръон, ҳадис, фиқҳ, калом, фалсафа, тарих илмларини пухта ўзлаштиришдан ташқари тасаввуф тарихи ва таълимотидан ҳам яхши хабардор бўлган Абу Бакр Калободий илмий-назарий жиҳатдан мустаҳкам асосланган Бухоро тасаввуфшунослик мактаби дастури – назарий асосини яратиш ва шу орқали тасаввуф таълимотини ҳанафия фиқҳи ва мотуридия илоҳиёти асосида ислоҳ этишдек масъулиятли ва ўта муҳим вазифани бажаришга киришди. Унинг бу йўлдаги саъй-ҳаракатлари натижасида тасаввуф назариясига оид фундаментал асар бўлмиш «Ат-таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» («Тасаввуф аҳли йўлини таништириш») асари юзага келди. Ушбу асарнинг номини қисқача қилиб «Ат-Таъарруф» кўринишида эслатиш одат тусига кирган.

Калободий етмиш беш бобдан иборат бўлган бу асарда суннийлар томонидан кабул килинган ислом тасаввуфининг асл мохияти ва ҳақиқий манзарасини тасвирлаб беришга киришиб, тасаввуф таълимоти ислом динининг моҳияти ҳисобланган ишқ йўли эканини исботлаб беришга муваффақ бўлди. Шунингдек, бу олим тасаввуф таълимотига нисбатан билдирилган салбий фикр-мулоҳаза, туҳмат ва иғволарнинг асоссиз эканини исботлаб, бу таълимотни ислом дини таркибидаги мустақил йўналиш сифатида тавсифлаб берди, тасаввуф аҳли мавкеида туриб, аҳли суннат вал-жамоатга мухолиф бўлган мазҳаб ва фирқаларга раддия бериш мумкинлигини кўрсатди. Шу тариқа Калободий фиқҳий жиҳатдан ҳанафийлик, ақидавий жиҳатдан суннийликка асосланган Мовароуннаҳр тасаввуфшунослик мактабига асос солди.

Асосий мақсади суннийлик йўналишидаги тасаввуфни ҳимоя қилиш ва унинг ислом шариатига мос келишини исботлашдан иборат бўлган «Ат-Таъарруф» асарида тасаввуф таърифи ва моҳияти, тасаввуф тарихи, тасаввуф адабиёти, тасаввуф тушунчалари ва атамалари изоҳи ҳамда тасаввуф мақомлари ва ҳоллари шарҳи билан биргаликда фиқҳий ва каломий масалалар хам ўртага ташланган. Шу тариқа асар биратўла тасаввуф тарихи, адабиёти, терминологияси ва назарияси ҳамда ислом ҳуқуқи ва теологиясига оид асар сифатида шаклланган.

«Ат-Таъарруф» асари нафақат тасаввуфни таништириш ва унинг назарий асосларини ривожлантиришда, балки, умуман, унинг асл ҳолатида сақланиб қолишида ҳам катта ўрин тутган. Шу сабабли ҳам ушбу асарни сўфийларнинг кейинги авлодлари юқори баҳолашган. Хусусан, шайх Яҳё ас-Суҳравардий (в. 1191) «Агар Калободийнинг «Ат-Таъарруф» асари бўлмаганида эди, биз тасаввуф нима эканлигини билмаган бўлардик», деган эди.

Калободийнинг «Ат-Таъарруф» асари тасаввуф тараққиётининг «олтин асри»да ушбу таълимот тўғрисида яратилган, назарий ва амалий билимларни ўзида умумлаштирган энг биринчи тизимли концептуал асардир. Калободий «Ат-Таъарруф» китобида шариат ва тариқат ўртасидаги зиддиятларни бартараф этишга ҳамда уларни ўзаро мувофиқлаштиришга эришди. У тасаввуф таълимотини аҳли суннат вал-жамоат акоиди асосида ислоҳ этиш масаласини ўртага ташлади, фиқҳий масалаларда ҳанафий мазҳабига асосланди, сохта сўфийларни фош этиш орқали бу соҳада илмий-танқидий ёндашиш усулини жорий этди.

Абу Бакр Калободий ўз тадқиқотларида ўзига хос илмий услубдан фойдаланган. Олим асарида оят, ҳадис, саҳоба, тобеин, машҳур шайхларнинг сўз, амаллари ва сўфий шоирларнинг насиҳатомуз шеърларидан ибратли намуналардан фойдаланган. Калободий ушбу услубни муайян таълимотлар – ҳанафийлик ва тасаввуф манфаатларини ёқлаш ва асослаш мақсадида қўллаган илк назариётчи олим бўлиб чиқади. Унинг ушбу услуби кейинги даврларда Хожа Абдуллох Ансорий (1005–1088), Мустамлий Бухорий, Ибн ал-Арабий (1165–1240), Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (1058–1111), Муҳаммад Порсо, Абдурахмон Жомий (1414–1492) ва Аҳмад Сирҳиндий (1564–1624) каби тасаввуф назариётчилари томонидан янада ривожлантирилди.

«Ат-Таъарруф» нинг қўлёзма нусхаларидан бири Тошкент давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида 3154-V тартиб рақами остида сақланмоқда. Қўлёзма колофонидаги маълумотга қараганда, у 415/1025 йили кўчирилган, аммо котибнинг номи кўрсатилмаган. Калободийнинг 990 ёки 995 йилда вафот этганлиги эътиборга олин-

са, мазкур қўлёзма муаллиф вафотидан кейин 35 ёки 40 йил ўтгач кўчирилган бўлиб чиқади. Бу эса қўлёзма қадимий ва мўътабар эканлигидан далолат беради. Қўлёзма таълиқ ва настаълиқ хатларида аралаш кўчирилган.

Абу Бакр Калободийнинг «Ат-Таъарруф» асари тасаввуфшунослик борасидаги илк назарий манбалардан бири сифатида ўзидан кейинги давр тасаввуф тадқиқотларига катта таъсир ўтказди. Ушбу асарга араб ва форс тилларида кўплаб шарҳлар битилган бўлиб, уларнинг энг биринчиси ва энг муҳими Калободийнинг ватандоши ва шогирди бўлмиш Мустамлий Бухорийнинг (в. 1043) форс-тожик тилида ёзган ҳажм жиҳатидан анчагина йирик «Шарҳ ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўлини таништириш» учун ат-Таъарруф асарига шарҳ) асаридир. Мустамлийнинг «Нур ул-муридин ва фазиҳат ул-муддаъин» («Муридлар учун нур ва даъвогарлар учун кўркув») номи билан ҳам машҳур бўлган ушбу шарҳи Калободий асарининг янада кўпроқ ва кенгроқ шуҳрат қозонишида катта ўрин тутди. Чунки айнан ана шу илк шарҳдан сўнг Калободий китобини араб ва форс тилларида шарҳлаш ёки ундан манба сифатида фойдаланиш анъанаси юзага келди. Мустамлийдан сўнг «Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» асарига ёзилган шарҳлар жумласига номаълум муаллифнинг «Хулосайи шарҳи таъарруф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асари шарҳининг қисқартирилган шакли»), Хожа Абдуллоҳ Ансорий ал-Ҳиравийнинг (1005–1088) «Шарҳ ат-таъарруф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асари шарҳи»), Қози Алоуддин Али ибн Исмоил Табризий Кунавийнинг (в. 1328/1329) «Ҳусн ат-тасарруф фи шарҳ ат-таъарруф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асари шарҳида энг яхши қадам»), Неъматуллоҳ ал-Ардабилийнинг «Румуз ул-орифин ва кунуз ул-ошиқин» («Орифлар сирлари ва ошиқлар хазиналари»), Баҳоуддин Нақшбандниинг шогирдларидан бири Хожа Муҳаммад Порсонинг (1348–1420) «Фасл ул-хитоб» («Ҳақни ботилдан ажратувчи») ҳамда Мулла Муҳаммад Олим аш-Шошийнинг «Шарҳи таъарруф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асари шарҳи») асарлари киради.

Абу Бакр Калободийнинг «Ат-Таъарруф» китоби биринчи марта Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийнинг 1903 йили Истанбулда нашр этилган «Иҳё улум ад-дин» китобининг ҳошиясида мазкур китоб билан бирга чоп этилган. Шундан сўнг «Ат-Таъарруф» асари 1934 йили Қоҳирада, ушбу асарнинг инглиз тилига қилинган таржимаси эса «Тасаввуф доктринаси» номи билан 1935 йили Лондонда таниқли инглиз шаркшуноси А.Ж. Арберри (1905–1969) томонидан нашр этилди. Бундан ташқари, ушбу асар 1960 йили Қоҳирада таниқли мисрлик олимлар Абдулҳалим Маҳмуд ва Тоҳа Абдулбоқийлар томонидан ҳам нашр этилиб, ўқувчилар эътиборига ҳавола этилди. 1993 йилда эса араб тадқиқотчиси Аҳмад Шамсиддин Байрутда «Ат-Таъарруф» китобининг танқидий матнини босмадан чиқарди. Асар шундан кейин ҳам бир неча марта нашр этилган бўлиб, унинг энг сўнгги нашри 2001 йили Байрутда амалга оширилган.

Абу Бакр Калободийнинг илмий мероси Ғарб ва Шарқ мамлакатлари шаркшунослари томонидан яхши ўрганилган. Европалик олимлардан Артур Арберри, П. Нвия ва Аннамарие Шиммель, америкалик шаркшунослардан А.Д. Кныш ўз тадқиқотларида бу олим ва унинг илмий мероси тўғрисида тўхталиб ўтишган. Россияда Калободий тўғрисидаги маълумотлар 1991 йилда Москвадан нашр этил-

ган «Ислам» ва «Ислам на территории бывшей Российской империи» энциклопедик луғатларида келтирилган.

Абу Бакр Калободий ва унинг асарлари тўғрисида энг кўп тадқиқотлар Туркияда амалга оширилган. Жумладан, туркиялик олимлар Билал Саклан, Фикрет Карапинар ва В. Гўкташлар Калободийнинг «Ат-Таъарруф» асари бўйича жиддий тадқиқотларни амалга оширишган. Хусусан, В. Гўкташнинг «Ҳижрий IV асрдаги Бухорода тасаввуф: Калободий ибрати» номли китоби бу борада алоҳида аҳамиятга эга. Эрон олимларидан Абул Ҳасан Зарринкуб ҳамда тожикистонлик шарқшунослардан К. Олимов ҳам Калободий ижодини маълум даражада ўрганишган.

Абу Бакр Калободийнинг илмий мероси, жумладан, унинг «Ат-Таъарруф» асари борасида Ўзбекистонда ҳам бир талай тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, Н. Комиловнинг «Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи», Садриддин Салимовнинг «Уч авлиё», Абдулғафур Бухорийнинг «Тариқатга йўлланма» китоблари, Б.Ш. Каримовнинг «Амъак Бухорийнинг ижтимоий қарашлари» мавзуидаги номзодлик диссертацияси ҳамда Н. Комилов, У. Уватов, М. Болтаев, Л. Асророва, Ж. Холмўминов ва Мавлуда Отақул қизи мақолаларида ҳам Калободий ва унинг илмий мероси тадқиқ қилинган. Шунингдек, «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» ва «Ислом» энциклопедиясида ҳам Абу Бакр Калободий ҳаёти ва илмий мероси хусусида қисқача маълумот берилган. Ўзбек шарқшуноси Б. Намозов эса биринчилардан бўлиб Абу Бакр Калободий илмий меросини диссертацион тадқиқот доирасида ўрганиб чиқиб, бу борада илмий рисола ҳамда мақолалар чоп этган. Ушбу рисолада биринчи марта олимнинг ҳаёт йўли, маънавий мероси ва фалсафий қарашлари таҳлил этилган. 2002 йили Отақул Мавлонқул ўғли ва Мавлуда Отақул қизи томонидан Калободийнинг «Ат-Таъарруф би мазҳабит тасаввуф» («Тасаввуф йўли билан таништириш») асари «Тасаввуф сарчашмаси» номи билан арабчадан ўзбек тилига ўгирилди.

Абу Бакр Калободийнинг «Ат-Таъарруф» асари тасаввуф тарихи ва таълимоти, ислом фалсафаси ҳамда юртимиздаги илм-фан ва фалсафий фикр тараққиёти тарихини ўрганиш нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эгадир.

Комилжон РАҲИМОВ,
Тошкент давлат шарқшунослик институти
ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази
катта илмий ходими-изланувчи

АБУ-Л-ҲАСАН АР-РУСТУҒФОНИЙ (ваф. 961)

Истиқлолимизнинг ҳаётбахш нурлари халқимиз тафаккур оламини кенгайтириб, унинг онги-шуурида том маънода ажойиб ўзгаришларни содир этмоқда. Бу ғоятда кувончли жараён, айниқса, ўзлигимизни теран англаш, бой ва кўҳна тарихимиз, бетакрор маънавий қадриятларимиз, жаҳон тамаддуни равнақига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросларини чуқур билишга қизиқишнинг ошишида намоён бўлаётганлиги ҳар қандай таҳсинга сазовор. Ушбу фикримизни Тошкент ислом университетига Самарқанд вилоятининг Иштн-

хон туманидан келган бир хат мисолида ҳам исботлаш мумкин. Хат муаллифи Сулаймон Саидов, жумладан, шундай ёзади: «Бизнинг Бойлота жоме масжиди Самарқанд вилояти Иштихон тумани Азамат жамоа уюшмасида жойлашган. Масжид ёнидаги мозорда буюк аллома имом Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфоний ётибди». Шундан сўнг, хат муаллифи республикамизда кейинги вақтда чоп этилган китобларнинг бирида Абу-л-Ҳасан Рустуғфоний имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг шогирди дейилган бўлса, иккинчи бир китобда эса имом ал-Мотуридий Рустуғфонийнинг шогирди дейилган, деб таъкидлаб: «Бизнинг масжид намозхонлари бу иккихилликни кўриб «ажабо» дейишади. Бизга туғилган йили маълум эмас. Шу ҳақда аниқ ва тўлиқ маълумот берсангизлар, илтимос», – деб ўз хатини тугатган.

Хатда кўтарилган масала муайян даражада илмий-амалий аҳамиятга молик эканини назарда тутиб, шунингдек, аллома ар-Рустуғфоний ҳақидаги маълумотлар кенг жамоатчилигимиз учун ҳам фойдадан холи бўлмайди, деган ниятда ушбу хатга жавобан, ёзма манбаларга асосланган ҳолда мулоҳазаларимизни баён этишни лозим топдик.

Энг аввало, шуни таъкидлаш керакки, Имом Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфоний (баъзи муаллифлар ёзганидек ар-Растунфоний эмас!) ҳақидаги маълумотлар, гарчанд мукаммал бўлмаса-да, ўрта аср араб муаррихларининг асарларида келтирилган. Мисол тариқасида ас-Самъоний («Китоб ал-Ансоб»), Ибн ал-Асир («Ал-Лубоб фи таҳзийб ал-ансоб»), Ибн Қутлубуғо («Тож ат-тарожум»), Муҳиддин ал-Кураший («Ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафиййа»), Абдулҳай ал-Лакнавий («Ал-Фавоид ал-баҳиййа фи тарожум ал-ҳанафиййа»), Абу-л-Муъин ан-Насафий («Табсират ал-адилла») кабиларни кўрсатиш мумкин. Ҳозирги замон тадқиқотчиларининг баъзи асарларида ҳам Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфоний ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз. Улардан, энг аввало, олмон олими Ульрих Рудольфнинг «Ал-Мотуридий ва Самарқандда суннийлик илоҳияти», тадқиқотчи Комилхон Каттаевнинг «Самарқанднинг буюк алломалари» каби асарларини айтишимиз керак.

Афсуски, ҳозирча бизга маълум ёзма манбаларнинг бирортасида ҳам ар-Рустуғфоний туғилган сана кўрсатилмаган, вафот этган йили ҳақида эса 350/961 йил аниқ қайд этилган. Шунингдек, манбаларда Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфоний туғилган жой ҳақида ёзган муаллифлар Рустуғфонни Самарқанднинг қишлоқларидан бири деб кўрсатганлар ва Абу-л-Ҳасан Али ибн Саъийд ар-Рустуғфоний айнан мана шу қишлоқда таваллуд топгани ҳақида ёзганлар. Манбаларда унинг ота-онаси ва ҳаёт йўлларига доир бошқа маълумотларни учратмадик. Айни вақтда ар-Рустуғфоний ҳақида маълумот берган муаррихлар уни Самарқанднинг йирик машойихларидан, ўз даврининг етук олимларидан бири сифатида эътироф этадилар. Дарвоқе, унинг қаламига мансуб «Иршод ал-мухтадий» («Ҳидоятга бошловчи қўлланма») номли тасниф ақидавий масалаларга бағишланган асарлардан бўлгани боис, имом ар-Рустуғфоний ўз замондоши, буюк мутакаллим имом Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган калом илми билан жиддий шуғулланганидан далолат беради. Бунга қўшимча равишда шуни айтиш мумкинки, имом ар-Рустуғфоний вафотидан қарийб юз йил ўтгач, фаолият кўрсатган таниқли олим Абу-л-Муъин ан-Насафий ҳам ўзининг калом илмига оид «Табсират ал-адилла» («Далиллар тилга кирганда») номли йирик асарининг қатор ўринларида имом ар-Рустуғфонийнинг бу асаридан иқтибослар

келтирган. Унинг қаламига мансуб бошқа бир асар «Китоб фи-л-хилоф» («Ихтилофлар ҳақидаги китоб») номи билан аталиб, қатор муаррихларнинг ёзишларича, унда ақидавий масалалардаги ихтилофлар ҳақида фикр юритилади. Бинобарин, тахмин қилиш мумкинки, ар-Рустуғфонийнинг бу асари IX–X асрларда турли исломий тоифалар ва гуруҳлар ўртасида кенг тарқалган ақидавий ихтилофларга бағишланган. Имом ар-Рустуғфонийнинг бошқа бир асари «Китоб аз-завоид ва-л-фавоид» («Қўшимча ва фойдали (нарса)лар ҳақида китоб») номи билан аталади. Араб тарихчиси Абдулҳай ал-Лакнавийнинг ёзишича, бу асар турли илмлар таснифига бағишланган. Шуларга таяниб, ишонч билан айтиш мумкинки, имом ар-Рустуғфоний ўрта асрларда турли илмлар тараққий қилган юртимизда илмлар таснифи буйича махсус асар яратган дастлабки олимлардан бири бўлган.

Имом ар-Рустуғфоний билан имом Абу Мансур ал-Мотуридий ўртасидаги муносабатга келсак, айтиш мумкинки, имом ар-Рустуғфоний буюк мутакаллим имом ал-Мотуридийнинг фавқуллодда истеъдодли шогирдларидан ҳисобланиб, ўз даврининг етук олими даражасига эришган, у ҳатто фиққий (ислом қонуншунослиги) масалаларда мустақил фикр юритадиган мужтаҳид мақомига етишган. Унинг билан устози Абу Мансур ал-Мотуридий ўртасида фиққий масалаларда қизғин баҳсу мунозаралар бўлиб тургани тўғрисида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилган. Жумладан, араб тарихчиси Муҳиддин ал-Қураший ўзининг «Ал-Жавоҳир ал-музиййа фи табақот ал-ханафиййа» номли асарида ижтиҳод масаласида улар ўртасида ҳар хил қарашлар мавжуд бўлгани ҳақида ёзган.

Иштихондан келган мактубга жавоб тайёрлаш жараёнида юртимизнинг қадимий гўшаларидан бири бўлган бу шаҳарнинг бошқа олиму уламолари ҳақида ҳам баъзи маълумотларга дуч келдикки, фикримизча, улар муҳтарам юртдошларимиз учун ҳам муайян аҳамиятга эга. Машҳур араб тарихчиси Ибн ал-Асир ўзининг «Ал-Лубоб фи таҳзиб ал-ансоб» номли асарида Самарқанднинг аъмолларидан бири бўлган Иштихонда Растағфор деган қишлоқ борлиги ва бу қишлоқдан Довуд ибн Амру ар-Растағфорий ал-Иштихоний деган таниқли ҳадисшунос олим чиққанлиги, у Аҳмад ибн Ҳошим ал-Иштихонийдан ҳадислар ривоят қилгани, ўз навбатида, ар-Растағфорийдан Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Ҳамдувайх ал-Иштихоний деган олим ҳадислар ривоят қилгани ҳақида хабар қилади. Насафлик таниқли олим Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд алломалари ҳақида (қанддек) ширин китоб») номли асарида аввал Насафда қозилик лавозимида бўлган Абу Саъид Абдураҳмон ибн Саад ибн Абу Ваққос аз-Зуҳрий ан-Найсобурий ал-Болувийнинг кейин Иштихонда бир неча йил қози бўлгани ва 985 йилда шу шаҳарда вафот этгани ҳамда унинг жасади, васиятига кўра, Хартангга олиб келиниб, буюк муҳаддис Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870)нинг қабри ёнида дафн этилгани ҳақидаги маълумотни келтиради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Аллоҳнинг назари тушган хосиятли юртимизнинг турли гўшаларидан кўплаб буюк алломалар, зукко мутафаккирлар етишиб чиқиб, ўзларининг ўлмас таълимотларини яратганлар. Мустакиллигимиз берган улкан имкониятлардан фойдаланиб уларнинг ҳаётлари, бой илмий-маънавий меросларини хар томонлама чукур ўрганиш олиму уламоларимиз олдидаги долзарб ва-

зифалардан бўлиб қолаверади. Бинобарин, келажакдаги жиддий илмий изланишлар кўплаб алломаларимиз қатори иштихонлик олим Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфонийнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш имконини беради, деб ўйлаймиз.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ ҲАФС КАБИР БУХОРИЙ (768–832)

Абу Ҳанифа асос солган ҳанафийлик мазҳаби VIII аср ўрталарида, унинг ҳаётлик чоғиданоқ тарқала бошлаб, ушбу асрнинг охирларида бошқа ўлкалар, жумладан, Мовароуннаҳрга ҳам етиб келган эди. Турли шаҳарлардаги ҳанафия марказларининг шаклланишига Ироқ ва Хуросон мактаблари салмоқли таъсир кўрсатди. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 805 й.)нинг шогирди Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Кабир Бухорий (768–832) Бухоро мактабига асос солди.

Тўлиқ исми Аҳмад ибн Ҳафс ибн Забуркон ибн Абдуллоҳ ибн Бухорий. Дастлабки илмларни ўз юртида эгаллайди, сўнгра Бағдодга бориб, у ерда Абу Ҳанифа асҳобининг кўпларини учратган, улардан Муҳаммад ибн Ҳасаннинг бир неча йил илмий мажлисларида бўлган, унинг «Мабсут» китобини кўчирган. У Имом Муҳаммаддан кейин энг кучли, энг ишончли, энг тақводор фақих ҳисобланган. Бунга далил сифатида қуйидаги ривоятни келтириш мумкин: Абу Ҳафс билан бирга Имом Муҳаммаддан таҳсил олган Абу Сулаймон Жузжонийнинг таъкидлашича: «Устозим Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан: «Агар сиз вафот этсангиз илмни кимдан олайлик?», дея сўрадим. Шунда устозим: «Ҳеч ким мендан илмни Абу Ҳафс Бухорийчалик ололмаган», дедилар.

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Субазмуний (872–952) Абу Ҳафс ҳақида қуйидаги ривоятни келтиради: «Афлаҳ ибн Муҳаммад Абу Юсуфнинг мажлисида бўлган, ундан «Амолий»ни ёзиб олган, Аҳмад ибн Ҳафс эса Афлаҳ билан мажлисда Абу Юсуфнинг ҳузурига боришдан олдин бирга бўлган. Аҳмад ибн Ҳафс Абу Юсуфни умри охирлаган бир даврда учратди. Кейин Имом Муҳаммадга бориб, унинг китобларини эшитди ва унинг ҳузурида фиқҳни ўрганди». Демак, Абу Ҳафс Абу Ҳанифанинг мумтоз шогирдлари саналган Муҳаммад ва оз муддат бўлса-да, Абу Юсуфнинг ҳам мажлисида бўлган. Шамсиддин Заҳабийнинг хабар беришича, Вакиъ ибн Жарроҳ, Абу Усомалар ҳам унинг устозлари бўлганлар.

Айтиш жоизки, Мовароуннаҳрда фиқҳнинг ривожланишида Абу Юсуфдан кўра Имом Муҳаммаднинг қарашлари кўпроқ таъсир кўрсатган. Илм олиб ўз юртига қайтган Аҳмад ибн Ҳафс шу тариқа ҳанафий мазҳаби таълимотини биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга олиб келган шахс сифатида танилди. Шунинг учун Ёқутий: «Бухоро фақиҳлар академияси ва фозиллар маконидир. Бухородан кўра илм аҳлига ҳурмати кучлироқ шаҳар аҳлини кўрмаганман», дея эътироф этади.

Абу Ҳафс Кабир нафақат фиқҳ соҳасида самарали ижод қилган, балки у ҳадис ва калом илмларининг ҳам етук билимдони саналади. VIII–X асрларда Мовароуннаҳр,

Хуросон, Ирок ва бошқа минтақалардан етишиб чиққан ҳанафий муҳаддислари ва фақиҳларининг фаолиятлари ҳақида Абдуллоҳ Субазмуний ўзининг «Кашф ал-осор» асарида қимматли маълумотлар келтирган. Жумладан, асарда Абу Ҳафс Кабир ва унинг авлодлари Бухородан чиққан илк ҳанафий муҳаддислари қаторида зикр этилган. У Асад ибн Амр, Абу Яҳё Ҳимоний, Яҳё ибн Закариё ибн Абу Зоида, Исо ибн Юнус, Муҳаммад ибн Робиа, Абу Муовия, Ибн Муборак, Абдуллоҳ ибн Нумайр, Амр ибн Муҳаммад, Ибн Мунир Варроқ, Ҳушайм ибн Башир, Салм ибн Солимлардан ривоят қилган.

Манбаларда XI асргача фақиҳлар орасида илоҳиётга доир масалалар ҳам муҳокама этилганлиги, жумладан, Бухорода Абу Ҳафс Бухорий, Самарқандда «Иёдия» ва «Жузжония» каби диний-маърифий йўналишдаги мадрасалар фаолият юритгани тўғрисида маълумотлар бор.

Абу Ҳафс Кабир Муҳаммад ибн Ҳасандан қилган ривоятида: «Барча нарсалар яхши ва ёмон тарзда тақдир қилингандир. Аҳли суннанинг барча фақиҳлари шунга иттифоқ қилишган. Қадар борасида тортишманглар. Муҳаммад (а.с.) саҳобалари ҳақида фақат яхши гапиринглар. Йўл топиш мақсадида юлдузларга қарашда зарар йўқ», деган. Олим шу мазмундаги ривоятлар ҳамда ўз қарашларини шогирдларига уқтирган. Демак, Абу Ҳафс ислом илоҳиётида мўътадил йўлни танлаб, турли адашган ақидавий оқимларга қарши раддиялар берган. Фикримиз далили сифатида фақиҳнинг ҳозирги кунга қадар топилмаган, аммо номи кўплаб асарларда учрайдиган «Китоб ат-таҳриж» номли асаридан Лутфуллоҳ Насафий «Тасмия шарҳи» бобидан келтирган иқтибоси, унинг ақидага доир фатволари, шунингдек, ўғли Абу Ҳафс Сағирнинг калом илмига атаб ёзган асарларини келтириш мумкин.

Шарқшунос А.Б. Холидов ва бир неча тадқиқотчилар Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда араб халифалигида илк бора мадрасалар барпо этилганини зикр этиб, биринчи мадраса Бухородаги «Форжак» мадрасаси деган фикрни олға сурадилар. Абу Бакр Муҳаммад Наршахий ўзининг «Тарихи Бухоро» асарида 937 йили Бухорода содир бўлган ёнғиндан Форжак мадрасаси ҳам зарар кўрганлигини қайд этиб ўтади. Кейинчалик мадраса қайта тикланади. Мўғуллар даврида яшаган ва машҳур «Жавомеъ ал-ҳикоя» асарининг муаллифи Ибн Авфий (XIII аср) мазкур мадрасада мударрис Масъуд Имомзода қўли остида таълим олгани ушбу мадрасанинг мўғуллар даврида ҳам фаолият юритганлигини кўрсатади.

Абу Ҳафс Бухорода илмий ва диний билимлар ривожига катта ҳисса қўшган мадрасага асос солган. Бу ўз замонасида машҳур мадрасалардан саналиб, ҳозирги «Пойи Калон» мавзесида жойлашган. Наршахийнинг маълумотига кўра, Абу Ҳафс Кабир бомдод намозидан кейин талабаларга дарс берган. Олим кўплаб шогирдларни тарбиялаб, камолга етказди: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс (Абу Ҳафс Сағир), Абу Жаъфар Ризвон ибн Салим Бадокорий, Абул Ҳасан Муқотил ибн Саид Байдарий, Муҳаммад ибн Ҳотам Субизуғукий, Абу Заҳҳок Фазл ибн Ҳассон Сутиканий, Ҳорис ибн Абул Вафо Бухорий, Довуд Шарғий, Абу Саид Сулаймон ибн Довуд Шарғий.

Абу Солиҳ Тоййиб ибн Муқотил Хуноматий, Абу Ҳасан ибн Толиб Ғишатийлар ундан ривоят қилишган. Абдулкарим Самъоний «ал-Ансоб» номли асарида келтиришича, Абу Ҳафснинг шогирдлари Харожир деган қишлоқда кўп бўлган. У туфайли Бухоро шаҳри ҳанафийликнинг муҳим марказларидан бирига айланди.

Абу Ҳафс Кабир доим шогирдларига шундай насиҳат қилар эди: «Қуръонни кўп ўқинглар. Чунки Қуръон мусҳаф ва қалблардан тез кетади».

Тарихчи А. Вамбери ўзининг «Тарихи Бухоро» ва Садатий «Тарих ад-дувал» номли асарларида Имом Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг мадрасаси ислом оламининг турли ўлкаларидаги олимлар ва талабаларнинг орзу қилган мадрасаси бўлганини таъкидлашган.

Мазкур мадраса фаолиятини акс эттирувчи манбалар камчиликни ташкил этади. Шундай бўлса-да, манбаларда Абу Ҳафс Кабир мадрасасида мударрислик қилган бир қатор йирик факиҳлар ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолган. Жумладан, Муҳаммад ибн Аҳмад Шоҳивайҳ Форисий ҳам мазкур мадрасада мударрислик қилган. Ҳоким Абу Абдуллоҳнинг зикр қилишича, у 971 йилда Нишопурда вафот этади. Муҳаммад ибн Аҳмад Форисий ўз юртида фиқҳ ва ҳисоб илмини ўрганиб, бир муддат Нишопурда яшайди. Кейинчалик Бухорога келиб, маълум муддат Абу Ҳафс Кабир мадрасасида мударрислик қилади.

Бухорода фаолият олиб борган «садрушшариа»лар ва уларнинг оила аъзолари фиқҳ илмини ўз замоналарининг машҳур олимларидан олганлар. Фиқҳ илмини ўрганишда силсилалари Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс Кабирга етиб боради.

Абу Ҳафс Кабирнинг шуҳрати Бухорога, қолаверса, ислом оламига тарқалди. Олимлар унинг илму фазлини юқори баҳолаб, уни «муаллими ислом», яъни «ислом динининг муаллими», унинг шарофати билан Бухорони «қуббатул ислом», яъни «ислом дининг гумбази» ва у киши яшайдиган маҳалла дарвозасини «Ҳакроҳ», яъни «Ҳақ йўл» деб атаганлар. Ҳатто, араб диёри олимлари бирор масаланинг жавобини топишда қийналиб қолсалар, Бухорога Абу Ҳафс Кабирнинг олдига бир кишини юбориб, ўша масаланинг ечимини билиб олишар эди. Наршахийнинг айтишича, ҳожилар карвони келаётганида, карвондан бир киши Абу Ҳафснинг ёнига келиб, ундан масала сўраганда, Абу Ҳафс ҳайратланиб: «Ўзингку Ироқдан келяпсан, нима учун Ирок олимларидан сўрамадинг?», деса у: «Бу масалада Ирок олимлари билан мунозара қилдим, лекин улар қониқарли жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога бориб, бу масалани Абу Ҳафсдан ёки унинг фарзандидан сўрагин, улар сенга бу масаланинг жавобини аник айтишади, дедилар», – деб жавоб беради.

Бу даврда Араб халифалиги ҳудудида турли халқлар яшар эдилар. Ўз-ўзидан маълумки, уларни бир хил қонун-ўлчовда сақлаш, яъни ҳамма жойда ягона қонун жорий қилиш мумкин эмас эди. Турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳадислар тўқиб олар эдилар. Маълумки, ислом ҳуқуқи нафақат соф ҳуқуқий меъёрлар мажмуидан иборат, балки у диний расм-русмлар, ахлоқий мезонларни ҳам камраб олади. Абу Ҳафс Кабир мана шундай талабларга риоя қилиб, ўзи яшаган жамият ҳаётидаги барча диний ва дунёвий масалаларни давр талабларига жавоб берадиган, маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда умумий шариат нормаларини ишлаб чиқди. Абу Ҳанифанинг фиқҳ ва шариатга оид қонуншунослик таълимотларини маҳаллий урф-одатларга мослаштириш ғояларини илгари сурди. Абу Ҳафс Кабир амир бўладими, оддий фуқаро бўладими, кандай муаммо билан келса, ҳал қилиб берар эди. Олди-сотди ёки ибодат масалаларини ҳам жуда аниқлик билан ечарди. Шу боис одамлар олимни «Ҳожатбарор имом» деб хурмат килганлар. Ҳозирги кунга қадар Бухоро аҳолиси Абу Ҳафс Кабир зиёратгоҳини «Имоми Ҳожатбарор» зиёратгоҳи дея ардоқлаб келади.

Абу Ҳафс Кабир юқори мансаб эгалари олдида ҳам ўз нуфузига эга бўлган. Зандавистийнинг «Равзат ал-уламо» номли асарида келтирилишича, султон Абу Ҳафс Кабир Бухорийга салла тортиқ қилган. Салла муҳим илтифот қилинган кийимлардан бўлиб, амирлар уни ўзлари танлаган ва яқин кишиларига совға қилганлар.

Абу Ҳафс берган фатволар ва унинг асаридан олинган иқтибослар кейинги давр уламоларининг фиқҳий асарларида кенг истифода этилади. Жумладан, Абу Наср Аҳмад ибн Умар (ваф. 1190 й.)нинг «Фатовойи Аттобия», Фаридиддин Дехлавий (ваф. 1385 й.)нинг «Фатовойи Татархония», Алоуддин Бухорийнинг «Ҳайрат ал-фуқаҳо», Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандийнинг «Салоти Масъудий», Бурҳониддин Маҳмуд (1156–1219 й.)нинг «Муҳит ал-Бурҳоний», Абу Бакр ибн Масъуд Косоний (ваф. 1191 й.)нинг «Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ», Абу Музаффар Муҳйиддин Муҳаммад Аврангзеб (ваф. 1707 й.)нинг буйруғи билан Шайх Низомиддин Балхий (XVII–XVIII) бошчилигида йигирма уч нафар фақиҳ томонидан ёзилган «Фатовойи Оламгирия» каби жуда кўплаб асарларда учрайди.

Баъзи асарларда олим ҳақидаги маълумотларга алоҳида боблар ажратилган. Масалан, Сўфи Оллоёрнинг «Маслак ал-муттақин» асарида «Ҳикояти Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорий» ёки «Баёноти Хожа Абу Ҳафс Кабир» сарлавҳаси остида боб мавжуд.

Сўфи Оллоёр Абу Ҳафс Кабир асарларидан фойдаланиб, «Фарзандларга насиҳат» бобида яхши хулқ, одоб, яхши инсоний фазилатлар, ҳақ-ҳуқуқини таниш, ота-она, қариндош, ёр-биродарларга ёрдам қўлини чўзиш, улар ҳурматини козониш, мехнатни улуғлаш каби отанинг насиҳатларини баён этган. Аҳмад ибн Маҳмуднинг «Мозороти Бухоро» (Тарихи Муллозода) номли асарида ҳам олим ҳақида алоҳида бўлим ажратилган.

XIX–XX асрларда яшаб ижод этган Мухлис Намангонийнинг Абу Ҳафс Кабирга атаб ёзган мухаммасини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки мухаммасда муҳим маълумотлар мавжуд бўлиб, шоир ушбу маълумотларни тарихий манбалар асосида ёзганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Айрим адабиётларда олимнинг асари деб бошка муаллифнинг асари нисбат берилганига ҳам гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, 2007 йилда нашр этилган Сўфи Оллоёрнинг «Маслак ал-муттақин» номли асарининг илова қисмида Абу Ҳафс Кабирнинг «Китоб ал-аҳво ва-л-ихтилоф» номли китоби ҳам бўлган, дейилади. Ислом энциклопедияси ва Ўзбекистон Миллий Энциклопедияларида Абу Ҳафс Кабир «ал-Аҳво вал-ихтилоф» (Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар), «ар-Радд ала-л-лафзия» (Юзаки қаровчиларга раддия) китобларининг муаллифидир, деган жумлаларни учратиш мумкин. Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавийнинг (1519–1582) «Катоиб аълом ал-ахёр мин фуқаҳо мазҳаб ан-Нўъмон ал-мухтор», Умар Ризо Каҳҳоланинг «Мўъжам ал-муаллифин», Султон Муҳаммад ибн Қаландаршохнинг «Рисолайи Султоний» номли асарларида ва яна бир қанча табақот жанридаги китобларда бу асарларнинг муаллифи Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс деб келтирилади. Абдулкарим Самъоний бу китоблар билан бир қаторда Абу Ҳафс Сағирнинг «Китоб ал-имон» номли асари борлиги ҳақида эслатиб ўтади. Юқоридаги маълумотларга таянган ҳолда мазкур асарлар Абу Ҳафс Кабир асарлари эмаслиги, агар шундай бўлганда кейинги давр уламолари томонидан ёзилган фиқҳий манба-

лардаги кўплаб учрайдиган иқтибосларда бу асар номлари ҳам тилга олинган бўлар эди, деган хулосага келамиз.

Тадқиқот жараёнида Абу Ҳафс Кабир Бухорий қаламига мансуб «Китоб ат-тахриж», «Фавоид», «Фатово» ҳамда «Масоил» каби асарлари борлиги аниқланди. Шунингдек, у «Наводир ас-солат»ни ривоят қилганлиги манбаларда қайд этилган.

832 йилда вафот этган Абу Ҳафс Кабир Бухородаги Дарвозаи нав қаршисидаги тепаликда дафн этилган. Муҳаммад Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» номли асарида келтиришича: «Марҳум Хожа Абу Ҳафснинг саройи, кишилар у жойни қанчалик тузатиб турганликларига қарамай, бу кунгача сақланиб қолган эмас, лекин ундан айрим нишоналаргина боқийдир, савма'а – ибодат қилинадиган жой ҳам у уйда ўз ўрнида турибди. ... Қабри Дарвозайи навда, дуо қабул бўладиган жой деган ном билан машҳур. У тепаликни Хожа имом Абу Ҳафс тепалиги дейдилар... У жойни «Ҳақроҳ дарвозаси» дейилишига сабаб шуки, одамлар ўша ерда, марҳум Абу Ҳафс ҳузурига келиб фатво олар эдилар ва бу фатвони хақ деб билар эдилар. Шу жиҳатдан улар Ҳақроҳни «ҳақ» деб атаганлар». Академик В.В. Бартольд унинг мақбараси устида «Мовароуннаҳр уламоларининг устози» деган ёзув бўлганини қайд этади.

2009 йилда Ҳазрати Имом мақбарасида кенг кўламда таъмирлаш ишлари олиб борилди. XVI асрда қурилган хонақоҳ, ҳовуз, минора ва меҳмонхона батамом қайта таъмирланди.

Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг ҳаёт йўллари ва илмий фаолияти чуқур ўрганиладиган мавзулардан бири бўлиб, у ҳақда кўплаб тадқиқотлар олиб бориш мумкин.

Лобар АСРОРОВА,
Тошкент ислом университети
мустақил тадқиқотчиси

АБУ БАКР САРАХСИЙ
(XI аср)

Инсон учун илму маърифатдан бўлак нажот йўқ, бўлмагай ҳам. Бу – асрлар оша аждодларимиз шиор қилиб келган буюк ғоя. Шу сабаб ҳам ҳар бир қаричидан илму маърифат чашмалари сизиб чиққан она заминимиз «алломалар юрти» деб танилган. Ушбу диёрда вояга етган, унинг ирфоний сарчашмаларидан қонган, ҳаётининг асосий қисмини илмга бағишлаб, доимо меҳнатда, изланишда бўлган, бизга улкан мерос қолдирган ана шундай аждодларимиздан бири буюк фақиҳ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл Сарахсийдир. Ушбу буюк зотнинг нафақат бизнинг минтақамиз, балки бутун мусулмон дунёси тарихида ўзига хос ўрни бўлганки, уни ардоқлаб «шамсул-аимма» – «алломалар қуёши», деб атаганлар.

Мутакаллим ва фақиҳ олим, баъзи манбаларга кўра қозилик фаолияти билан ҳам шуғулланган ва халқ ичида ўзининг одиллиги, ўткир зеҳни, пархезкорлиги, матонати ила ҳурмат қозонган Абу Бакр Сарахсий 1009 йилда Мовароуннаҳр ҳудудидаги Сарахс шаҳарчасида таваллуд топди. Аввал ўз ўлкасидаги кўзга кўринган олимлардан таҳсил олган Ибн Абу Сахл вояга етгач ўша даврда нафақат минтақа, балки бутун ислом оламида шуҳрат топган, «куббатул-ислом» дея таърифланган илму маърифат шаҳри Бухоройи шарифга йўл олди.

Ушбу шаҳри азимга етиб келган Сарахсий ўз даврининг етук алломаларидан илм ола бошлади. У Абдулазиз Ҳалвоний, Абул Ҳусайн Сўғдий, Абу Бакр Воситий каби олимларнинг маърифат нуридан самарали озикланди. Ўзининг эсдаликларида ёзишича, Сарахсийнинг ҳаётида машҳур мужтаҳидлардан ҳисобланган устози Абдулазиз Ҳалвоний айниқса катта из қолдирган.

Тарихий манбаларда зикр этилишича, аллома яшаган даврда Қорахонийлар давлати ҳукмдорлари илм аҳлига чуқур ҳурмат кўрсатиб, олиму алломаларни, хусусан, фиқҳ илми билимдонларини иззат-икром қилган эканлар. Табиийки, буюк фақиҳ Абу Бакр Сарахсий ҳам алоҳида эҳтиромга сазовор бўлган. Бухородаги таҳсилини якунлагач, у мамлакатнинг шарқий қисми – Фарғонага келиб шу ерда илм тарқатиш билан шуғулланади. Ўзининг нодир асарларини ҳам айнан шу ерда ёза бошлайди.

Бизгача етиб келган маълумотлар Сарахсийнинг фиқҳ, усул, калом илмлари бобида сермаҳсул ижод қилганидан далолат беради. Унинг асарларидан «Шарҳ ал-Жомеъ ал-кабир», «Ашрот ассаъа», «ал-Фавоид ал-фиқҳия» кабиларни зикр этиш мумкин. Булардан ташқари Сарахсий Абу Жаъфар Таҳовийнинг «Мухтасар» ва Муҳаммад ибн Ҳасаннинг «ал-Касб» асарларига шарҳ битгани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шу билан бирга унинг энг кўзга кўринган, ўзига хослиги билан бошқа фақиҳларнинг ижод маҳсулларидан ажралиб турадиган ҳамда муаллифнинг бутун мусулмон оламида шуҳрат топишига сабаб бўлган «ал-Усул», «ал-Мабсут» ва «Шарҳ ас-сияр ал-кабир» асарларига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Тарихда Мовароуннаҳр ҳудудида усул – мусулмон конуншунослигига оид кўплаб манбалар яратилган. Сарахсийнинг «ал-Усул»и ҳам шулар жумласидандир. Асарнинг муқаддимасида берилган маълумотга кўра, у 1086 йилнинг шаввол ойида, шанба куни ёзила бошланган. Ушбу китобида Сарахсий Муҳаммад ибн Ҳасаннинг усулга оид қоидаларини ўрганган, тадқиқ қилган ҳамда баъзи ҳолларда маҳаллий урф-одат нормаларини ҳам уларнинг таркибига киритган. Ушбу китоб мусулмон оламида мовароуннаҳрлик яна бир олим Али ибн Муҳаммад Баздавийнинг «Усул»и билан бир қаторда жуда катта аҳамият касб этган. Усулга оид бирор масалада «икки шайх иттифоқ қилганлар» – дейилганда Сарахсий ҳамда Баздавийлар назарда тутилган. Ушбу асар ҳанафийлик конуншунослигининг юзага келиши ва мустаҳкамланиш даврини акс эттиради. Унда илгариги уламоларнинг фикрларини келтириш ва уларга изоҳ бериш билан чекланмай, замондош ҳанафий уламолари илгари сурган янги ижтиҳодий фикрлар ҳам таҳлил этилган. Сарахсий аввал муайян масалани келтириб, бу борада олимлар билдирган фикрларни зикр қилади. Мунозара қилиш мумкин бўлган ўринларда ўзи ҳам баҳсга киришади. Тўғри деб ҳисоблаган фикрга устунлик беради. Натижада ушбу китоб ўз услуби жиҳатидан ҳанафийлик конуншунослигининг мўътабар манбаларидан бирига айланган.

Сарахсийнинг фиқҳ соҳаларига бағишланган «ал-Мабсут» асари унинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан энг салмоқли китобидир дейиш мумкин. Аслини олганда ислом тарихида ушбу ном билан бир нечта асарлар битилган. Жумладан, Абу-л-Лайс Самаркандий, Абдулазиз Ҳалвоний, Алоуддин Исбижобий, Абу Жаъфар Тусий каби олимларнинг фиқҳга оид «ал-Мабсут» номли асар ёзганлари маълум. Шундай бўлсада, фиқҳ тарихида «ал-Мабсут» дейилганда, аввало Сарахсийнинг асари назарда тутилган. Албатта, бу ҳолат ушбу асарнинг нафақат ҳанафийлик фиқҳи, балки барча мазҳаблар уламолари ўртасида ҳам катта шуҳрат топганидан далолат беради. Шу са-

бабли бўлса керак, аллома «Соҳиб ул-Мабсут» номи билан ҳам машҳур бўлган. Ушбу китоб ҳақида Иброҳим ибн Али Тарсусий (ваф. 1357 й.) «Сарахсийнинг «Мабсут»и шундай бир китобки, унга зид бўлган бошқа фиқҳий қоидага амал қилинмайди, унгагина ишонилади, унинг асосидагина фатво чиқарилиб, унга асосан таъвил қилинади», деб ёзган. То XIX асргача ушбу асар ҳанафийлик фуруъининг асосий манбаи бўлиб келган. Шу сабабли ҳам унинг қўлёзмалари жуда кенг таркалган. Жумладан, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказининг нодир манбалар фондида «ал-Мабсут» асарининг турли асрларда котиблар томонидан кўчирилган саккизта қўлёзма нусхаси сакланмоқда.

Ўрта асрларнинг машҳур олимларидан бўлган Ибн Қутлубуғонинг ёзишича, ўз душманларининг адовати ва бўхтонлари сабабли Абу Бакр Сарахсий маълум муддат тутқунликда яшашга мажбур бўлган экан. Аммо бу ҳолат ҳам уни ўзининг суюкли машғулотидан – китоб ёзиб, илм нурини таратишдан тўхтата олмади. Манбаларда айтилишича, аллома ўзи ўрганган фиқҳга оид билимларини оғзаки имло қилиб турган, шогирдлари эса унинг сўзларини қоғозга туширганлар. Шу тақлид фиқх илмига оид бўлган ислом дунёсидаги мўътабар асарлар дунё юзини кўрган. Албатта, бу ҳолат буюк аждодимизнинг илмга бўлган чексиз меҳридан, маърифат сарчашмаларини кейинги авлодга етказиш йўлидаги буюк саботидан далолат беради.

Маълумотларга кўра, аллома «Шарҳ ас-Сияр ал-кабир» асарининг «Боб ашшурут»гача бўлган қисмини ҳам тутқунликда – ўта оғир шароитларда таълиф этган. Тез орада унинг нодир истеъдод соҳиби экани, давлатлараро муносабатларга оид ўта кимматли асар битаётгани ҳақидаги хабар қорахонийлар ҳукмдори Амир Ҳасан қулоғига етиб, у алломани озод этишни, аксинча бу буюк хизмати учун уни мукофотлашни амр қилган.

Ушбу асар ханафийлик фиқҳи асосчиларидан бўлган ва ислом халқаро ҳуқуқининг шаклланишида катта роль ўйнаган олим Мухаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг «ас-Сияр ал-кабир» асари шарҳидан иборат. Аммо шундай бўлса-да, унинг бизгача етиб келган ҳолатида матн шарҳи ва асл қисмини ажратиш жуда мушкул. Умуман олганда, мазҳабга оид асарларга шарҳлар битиш жараёнида олимларнинг шарҳланаётган асарни кенгайтириш, зарур ўринларда ўз фикр ва мулоҳазаларини қўшиш ҳолатлари кўп учрайди. Шундан келиб чиқиб, Сарахсий ҳам «ас-Сияр ал-кабир»нинг мазмунини кенгайтиргани ва ундаги фиқҳий қоидаларни янада бойитганини тахмин қилиш мумкин. Ушбу асар 1825 йил Европада нашр қилингандан кейин Ғарб олимлари ҳам ислом халқаро ҳуқуқи масалаларига қизиқа бошлаганлар ва Абу Бакр Сарахсийнинг илмий мақомини эътироф этганлар. 1917 йилда Сарахсийнинг бу асари тўрт жилдда Ҳиндистоннинг Ҳайдоробод шаҳрида ҳам нашр этилди. Бу нашр ҳанафий мазҳаби асосчиларининг халқаро ҳуқуқ масалаларига оид фикр ва ғояларини Ғарб дунёсига яна бир марта танитди ва олимларнинг диққатини ислом халқаро ҳуқуқи назарияларига тортди. Сарахсий оврупалик олимлар томонидан бундай қадрланиб эъзозланиши жуда ўринли эди, чунки Гроцийдан беш аср мукаддам халқаро ҳуқуқнинг барча соҳалари (хусусий ва умумий халқаро ҳуқуқ)га тегишли жуда кўп масалалар, айниқса, тинчлик шартномаларини тузишда риоя қилиниши зарур бўлган меъёрлар, асирлар билан инсонийлик асосида муомала қилиш ҳақидаги нормалар, элчилар алмашинувини тартибга солувчи қоидалар, инсонпарварлик ҳуқуқи тамойилларига ҳамоҳанг бўлган таълимотлар Сарахсийнинг китобида муфассал ёритиб берилганини кўрамиз.

Илмий мероснинг барҳаётлигини таъминловчи воситалардан бири китоблар таълиф этиш бўлса, яна бири устоз-шогирдлик анъанасидир. Аллома ҳам фиқҳ бобида чуқур илмий фаолият олиб бориш баробарида, ўзидан кейин қатор шогирд-издошлар колдиришга эришган. Эътиборлиси, Сарахсийнинг устоз сифатида бошка уламоларникидан ажралиб турадиган ва кўп ҳолатда ҳамманинг ҳам иродаси дош беролмайдиган ўз қоидалари бор эди. У шогирдларидан, аввало, покиза қалбли бўлишни, модомики олим бўлишни мақсад қилган экан, илм олиш жараёнида бошқа бирор нарса билан шуғулланмасликни, илмда қандай мартабага эришмасинлар инсонлар билан мудом чиройли муомала қилишни талаб қиларди. Шунинг учун бўлса керак, унинг шогирдлари устозининг ишини давом эттирдилар.

Ўз даврининг етук фақиҳлари бўлиб етишган Абу Бакр Ҳасирий, Абу Умар Пойкандий, Абу Ҳафс Зандаромаший Марғиноний, Абдулазиз Ўзгандий каби алломалар Сарахсийнинг яқин шогирдлари бўлганлар. Бурҳонул аимма Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳасирий, Рукнуддин Масъудлар ҳам фиқҳ илмини Сарахсийдан ўрганган эдилар. Улар ўз устозларининг илму маърифатини кейинги даврга етишида астойдил хизмат қилганлар. Алал оқибат бу табаррук заминдан «Соҳиб ул-Ҳидоя» Бурҳониддин Марғиноний, «Фатово» асари билан машҳур бўлган Фахриддин Қозихон каби навбатдаги алломалар силсиласи дунё юзини кўрди. Сарахсий эса ўзининг илм йўлидаги тинимсиз изланишлари, метин иродаси, саботматонати, шогирдлар етиштиришдаги беназир услуби, оқилона ёндашуви сабабли Мовароуннаҳр уламолари ичида «шамсул-аимма», яъни «алломалар қуёши» деган буюк ном билан атала бошлади.

Абдумалик ТЎЙЧИЕВ

АЛОУДДИН КОСОНИЙ
(ваф. 1191)

Тўлиқ исми Алоу-д-дин Абу Бакр ибн Аҳмад ал-Косоний бўлиб, Малик ал-уламо лақаби билан машҳур бўлган ҳанафий фақиҳидир. Табақот ва сийрат китобларида Косонийнинг туғилган йили ва ёшлик даврлари ҳакида ҳеч қандай маълумот берилмаган.

Косон – Мовароуннаҳрдаги Шош вилоятининг орқасида, Фарғона водийси минтақаси – Сайхун (Сирдарё)нинг шимолий қисмида жойлашган шаҳарлардан бири.

Мана шу шаҳарда туғилганлиги сабабли ҳам унга Косоний нисбаси берилган. Айрим манбаларда унга «Кошоний» нисбаси берилган бўлса ҳам, бироқ аввалги нисба ўз исботини топгани манбаларда қайд этилади. Айрим манбаларда, хусусан, немис олими Ҳаффенинг тадқикотида ҳам иккинчисининг нотўғри қўлланилгани айтиб ўтилган.

Алоуддин Косонийнинг илмий савияси юқорилигидан ёки ёзган асарининг мукаммаллигидан бўлса керак, замонасининг олимлари унга Малик ал-уламо (олимлар подшоҳи) номини берганлар. Косоний Бухоро шаҳрига келиб, у ерда устози Имом Алоуддин Муҳаммад ибн Аби Аҳмад ас-Самарқандийнинг (ваф. 539/1191) қўлида таҳсил кўрган. Косоний мазкур устозининг қаламига мансуб «Туҳфату-л-фукаҳо», «Шарҳ Тавилот фи тафсир ал-Куроні ал-аъзим» асарларини ва шунингдек, усул ва

фуруъга оид китобларни мутолаа қилган. Шунинг учун ҳам, Косоний усул ва фуруъ илмида етук олим бўлиб етишади. Бундан ташқари, у устозидан ва замонасининг буюк олимларидан ҳадис тинглаган. Косоний устози Алоуддин Самарқандийнинг (ваф. 539/1191) «Туҳфату-л-фуқаҳо» номли асарига шарҳ ва ўзининг шоҳ асари «Бадои»ни ёзади ва уни устозига тақдим қилади. Бундан устози жуда хурсанд ва мамнун бўлади. Бунинг муқобилида устози Самарқандий, ораларида турк ҳукмдорлари ҳам бўлган бир қанча бообрў кишиларнинг совчилигида олима ва фақиҳа бўлган қизи Фотимани Косонийга никоҳлаб беради. Ана шу никоҳнинг маҳри сифатида Косонийнинг «Ас-Санои» асарини қабул қилади. Шу сабабли ҳам, «устозининг туҳфасини шарҳлаб, қизига уйланди» деган гап халқ ўртасида машҳур бўлиб кетган. Оила қурилгандан сўнг фиқҳ, ҳадис ва ҳуснихатда моҳир бўлган ҳазрати Фотима, умр йўлдоши Абу Бакр Косоний ҳамда отаси ва ҳар иккисининг хам устози Алоуддин Самарқандийлар биргаликда фатво бера бошладилар.

Манбаларда зикр қилинишича, илм йўлида турли кентларга сафар қилган Косоний бир дафъа турмуш ўртоғи билан Рум диёрига (Усмонли турк халифалиги) сафарга чиқади. У ерда уни салжукий ҳукмдор Масъуд (ваф. 572/1176) жуда эҳтиром билан карши олади. У Кўнияда бир муддат истиқомат қилиб, турли илмий баҳсу мунозараларда иштирок этади ва у ерда талабаларга дарс беради. Мана шундай баҳс-мунозараларнинг бирида Шаъроний нисбали бир олим билан мужтаҳидларнинг ижтиҳодларини исобатли (аниқ исботли) ёки исобатсизлиги хусусида баҳслашиб колади. Шаъроний, Абу Ҳанифадан ҳар бир мужтаҳид ўзининг қилган ижтиҳоди ҳақида исобатли эканини ривоят қилиб, ушбу фикрни олға суради. Бу фикрга қарши Косоний Абу Ҳанифадан ҳар бир мужтаҳид килган ижтиҳодига исобатли бўлгани каби исобатсиз бўлиши ҳам мумкинлиги ва фақат биттасининг ижтиҳоди исобатли бўлишини ривоят қилади. Косоний ҳамсуҳбатининг илгари сурган бу фикри муъ-тазилийлар фикри эканлигини айтади. Натижада, икки олим ўртасида мунозара бошланиб, табиатан жаҳлдор бўлган Косоний ғазабланиб, қўлидаги қамчиси билан Шаъронийни уришга уринади. Шаъроний бу ҳақда султонга шикоят қилади. Султон ўзининг ҳузурида қилинаётган бу хатти-ҳаракатдан жаҳли чиқиб, Косонийни Кўниядан узоқлаштиришга буюради. Лекин вазир Косоний мўътабар олим экани, уни мамлакатдан чиқариб юбориш нотўғри бўлишини, балки уни Ҳалабга элчи килиб юбориш мақбуллигини маслаҳат беради. Ана шу маслаҳатга кўра, Алоуддин Косоний Ҳалаб ҳукмдори Нуриддин аз-Зангийнинг ҳузурига элчи килиб юборилади. Бу воқеа тахминан ҳижрий 541(543)/1146(1148) йилларда содир бўлгани манбаларда кайд қилинади.

Нуриддин аз-Зангий одил ҳукмдор бўлиши билан бирга, мамлакатда осойишталик ва хотиржамликни таъминлайди, қалъа ва унинг деворларини, йўлларни таъмир қилдиради. Шунингдек, зовия ва касалхоналар курдиради. Бундан ташқари, мусулмончиликнинг суннийлик йўналишини кувватлаб, мадрасалар барпо эттиради, у мадрасаларга бошқа жойлардан олимларни таклиф қилиб, дарс бердиради. Косонийнинг Ҳалабда яшаган даври ҳокимиятни Зангийлар ва Айюбийлар бошқарган давр бўлиб, мамлакатда илмий муҳит барқарор ривож топган эди. Шиаларга қарши суннийликни қўллаб-кувватлаш максадида қурилган мадрасаларда берилган таълим ва ўтказилган илмий баҳслар бу муассасаларни ягона институт ҳолатига келтиради. Косоний Ҳалабда яшаган даврида мана шу мадрасаларда дарс берган.

Косоний қисқа вақт ичида катта шуҳрат қозонади ва у ердаги фақиҳларнинг талаблари билан Нуриддин томонидан қурдирилган Ҳалавийя мадрасасига бош мударрис қилиб тайинланади ва бу фақиҳлар томонидан яхши қабул қилинади. Бундан аввал бу ерда ар-Розий ас-Сарахсий бош мударрис бўлиб, олимлар унинг тили бироз чучук бўлгани сабабли, ибораларда талаффуз хатолари борлигидан кўнгиллари тўлмас эди. Косонийнинг ушбу мақомга сазовор бўлиши Сарахсий ҳаётлик вақтида содир бўлган. Косонийнинг у ерда ҳурмати ошиб кетганидан унинг йўқлигида ҳам аллома учун жойнамозини солиб қўйишар ва у келганида то туриб кетмагунча атрофида ўтиришар эди. Косоний юксак савиядаги сунний олим бўлгани туфайли Шомда муътазила ва аҳл ал-бидъатларга қарши аёвсиз мафкуравий кураш олиб борган. Илмий баҳсларда «сизнинг қарашингиз муътазиланинг фикридир» деб ҳамсуҳбати фикрининг асл мазмун-моҳиятини ҳаққоний очиб ташлаш билан у ердагиларнинг эътиборини ўзига жалб қилган. Аввал ҳам бир марта Шомга келган бу ханафий фақиҳи ўзи билан баҳс қилмоқчи бўлган шофиъий фақиҳларга: «Менинг олдимга ихтилофсиз бўлган масалаларни олиб келинг, улар ҳақида гаплашамиз», – дейди. Шунга кўра, олимлар ихтилофсиз бўлган муаммолар масаласини ўртага ташлаганларида, у бу мавзуларга оид фикрларини билдиради. Аллома ҳар бир масала бўйича фикр-мулоҳазаларини вазминлик билан баён қилар ва буларнинг ҳар бирини ихтилофсиз масала эмаслигини далиллар билан исботлаб берарди. Бундан ташқари, Шом олимлари, асосан, шофиъий мазҳабига мансуб бўлганликлари сабабли, улар билан ҳам узоқ давом этувчи илмий баҳслар ўтказар ва уларнинг ҳар бир саволига ханафий фақиҳларининг фикрларига асосланиб жавоб қайтарар ва пировардида уларни илмий мужодалада мағлуб этарди.

Косоний ҳаётининг охиригача Ҳалавия мадрасасида мударрислик қилади. Ал-Қураший эса Косоний Ҳалавияда Ифтихор ад-дин ал-Ҳошимийдан кейин дарс беришни бошлаганини ёзади. Ҳалавияда дарс берган муддат ичида унинг дарсига жуда кўп толиби илмлар иштирок қилганлар ва ҳаммалари дарсни чиройли қабул қилиб, унумли фойдаланганлар.

Биз Алоуддин Косонийнинг асарларини, хусусан, машҳур «Бидон» асарини ўрганар эканмиз, унда мазҳаб ичидаги қарашларга нисбатан қилган таржиҳлари ва бу таржиҳларда асосланган мезонларни эътиборга олганимизда, унинг асҳоб ат-таржиҳ табақасидан эканлигини айтишимиз мумкин.

Косоний, 587 ҳижрий ражаб ойининг 10-куни (1191 йил 3 август)да Ҳалаб шаҳрида вафот қилган. У шаҳарнинг ташқарисидаги Мақоми Иброҳим Ҳалил деган жойга, яъни турмуш ўртоғининг ёнига дафн қилинган. Бу зотнинг қабри зиёратгоҳ ҳолатига келтирилган ва бу ерда қилинган дуолар ижобат бўлишига одамлар астойдил ишонишади.

Косонийнинг турмуш ўртоғи Фотима бинти Алоуддин ас-Самаркандий Самарқанд шаҳрида туғилган бўлиб, унинг туғилган ва вафот этган йили ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. Фиқҳ илми бўйича илк бор машҳур ханафий фақиҳи, отаси Алоуддин ас-Самарқадийдан (ваф. 539/1144) таҳсил кўрган. Айни вақтда, отасининг ханафий фиқҳига оид «Туҳфат ал-фуқаҳо» асарини тўлиқ ёд олган. Бундан ташқари, замонасида долзарб бўлган билим ва санъатларни пухта эгаллаб, фиқҳ, ҳадис олимаси ва хуснихат бўйича машҳур уста бўлган.

Кейинчалик, хозирги Суриянинг Ҳалаб шаҳрига келиб, шу ерда умрининг охиригача яшаб қолган эр-хотин Косоний ва Фотима ўша вақтда у ерларнинг ҳукмдори бўлган Нуриддин аз-Занги томонидан катта эътибор ва илтифотлар кўрган. Фотимага катта ҳурмат билан қараган Нуриддин аз-Занги айрим муҳим ишларда у билан маслаҳатлашар ва турли фиқҳий масалаларда унинг фикрини олар эди. Ҳанафий фиқҳ намояндаларидан бирига айланган Фотима, айрим чоғларда Косонийнинг фиқҳий хатоларини тўғрилаб, камчиликларини кўрсатиб бергани, Косоний ҳам унинг фикрларини қабул қилгани манбаларда қайд қилинади. Шунингдек, ҳуснихат соҳасида моҳир бўлган Фотима оилавий ҳайъатдан чиқадиган фатволарни ўз қўли билан ёзар, отаси билан эри бунга гувоҳлик сифатида ўз муҳрларини босар эдилар.

Алоуддин ал-Косоний ва Фотима бинти Муҳаммадлар Мовароуннаҳрга қайтишни хоҳлаганларида, Ҳалаб ҳукмдори Нуриддин Маҳмуд ибн Занги (ваф. 541–569/1146–1174) уларга Ҳалабда қолишларини илтимос қилиб нома жўнатади. Умр йўлдошининг раъйини қайтармаслигини билиб, номани Фотиманинг номига юборади. Бахтга қарши номани олиб келувчи эркак киши бўлганлиги сабабли Фотима уни қабул қилмайди. Элчи қайтиб кетади. Фотиманинг таквосидан ҳайратланган ҳукмдор энди аёл кишини элчи қилиб юборади. Шундан сўнг, Фотима унинг илтимосини қабул қилади ва умрининг охиригача умр йўлдоши билан ўша ерда яшаб қолади.

Манбаларда зикр қилинишича, Косоний турмуш ўртоғи Фотимани жуда яхши кўрган ва беҳад ҳурмат қилган. Фотиманинг вафотидан сўнг то ўзининг вафотига қадар ҳар жума куни унинг қабрини зиёрат қилишни тарк қилмаган. Фотима биринчи бўлиб ўзининг тилла буюмларини сотиб, Ҳалабда фиқҳ олимларига бир ой давомида ифтор қилиб бериб, ўзига хос хайрли анъанани йўлга қўйган ва бундай ишга қўл урган илк аёл сифатида тарихда қолган. Шундан буён ҳозиргача ушбу анъана ҳалабликларда одатга айланиб қолган.

Ҳалаб шаҳрида вафот қилган Фотима шу шаҳардаги «Эр-хотин қабри» деган ном билан машҳур бўлган қабристонга дафн қилинган.

Алоуддин Косоний ва Фотима бинти Алоуддин ас-Самаркандийдан Маҳмуд исмли бир ўғил фарзанд қолган. Аюбийлар ҳукмдорларидан Султон аз-Зоир Ғозий уни ўз қарамоғига олиб камолотга етказган.

Алломанинг манбаларда зикр қилинган энг эътиборли устози Алоуддин ас-Самарқандийдир (ваф. 539/1143). Бундан ташқари, Садр ал-Ислом Абу ал-Юср ал-Паздавий (ваф. 493/1100), Маймун ал-Макҳулий (ваф. 508/1114) ва Мажд ал-Аимма ас-Сарҳакий (ваф. 518) каби олимлардан дарс олгани манбаларда зикр қилинади.

Косоний асарларида устози ас-Самаркандий ҳақида алоҳида тўхталиб, ифтихор билан: «Устозим, зоҳид, буюк имом, шайх Алоуддин аҳл ас-сунна раиси Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий», – деб зикр қилиши орқали устози билан ўзининг ўртасидаги муносабатнинг юқори савияда эканлигига далолат қилмоқда.

Машҳур «Ал-Мукаддима ал-Ғазнавийя» номли асарнинг муаллифи Аҳмад ибн Маҳмуд ал-Ғазнавий билан ўғли Маҳмуд, манбаларда зикр қилинган асосий шогирдларидандир. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Саъид ал-Ғазнавий бўлиб, 593 ҳижрийда Ҳалабда вафот қилган. У «Равза ихтилоф ал-уламо», «Мукаддима фи-л-фиқҳ», «Китоб фи-ал-усул ал-фиқҳ», «Китоб равза ал-мутакаллимин» ва «Китоб ал-мунтако мин равза-л-мутакаллимин» номли асарлар тасниф қилган.

Косонийнинг энг эътиборли асари, албатта, ислом фиқҳига оид ёзилган асаридир. Манбаларда унга нисбат берилган бошқа асарлар номлари мавжуд бўлса-да, улар бизгача етиб келмагани айтилади. Броккелман Қуръон тафсирига оид «Китоб ат-таъвил» номидаги бир асарни унга нисбат берган бўлса ҳам, аслида, у Абдураззоқ ибн Аҳмад ал-Кашонийга оид бўлган «Таъвилот ал-Қуръон» асаридир. Айни вақтда «Китоб ат-таъвилот» номли тафсир китобининг ягона нусхаси мавжуд эканлиги манбаларда қайд этилган.

Бундан ташқари, манбаларда ислом илоҳиётига оид «Ас-Султону-л-мубин фи усул ад-дин» номли яна бир асар ҳам унга нисбат берилади.

Абдулҳай Лакнавий (ваф. 1304/1886) эса Косонийнинг «Ал-китоб ал-жалил» номли асари бўлгани ҳақида ҳам айтиб ўтади.

Музаффар КОМИЛОВ,
тарих фанлари номзоди,
доцент

АБУ МУҚОТИЛ САМАРҚАНДИЙ
(ваф. 823 й.)

Абу Мукотил Самарқандий Мовароуннаҳр минтақасида ҳанафия ақидасининг тарқалишида асосий роль ўйнаган олимлардан ҳисобланади.

X асрда Самарқандда «Дор ал-Жузжония» мактаби Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашларининг кенг тарқалишида муҳим аҳамият касб этган илмий марказ ҳисобланган. X асрнинг ўрталаригача аҳли раъй йўналишида, ундан сўнг асҳоб ал-ҳадис йўналишида фаолият кўрсатган ушбу марказда Абу Мансур Мотуридий, Ҳаким Самарқандий каби машҳур олимлар етишиб чиққан ва мингга яқин талабаларга сабоқ берган.

Ушбу мактаб тарихига назар ташласак, уни тахминан IX асрда Абу Муқотил Самаркандий барпо этган. Кейинроқ Абу Сулаймон Жузжоний ва Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Субайҳ Жузжоний томонидан ривожлантирилган.

Абу Муқотил Ҳафс Самарқандий (ваф. 823 й.) мовароуннаҳрлик уламолар орасида бевосита Абу Ҳанифанинг ўзидан таҳсил олган ягона олим ҳисобланган. У Куфада Абу Ҳанифадан фиқҳ, ақида илмларини ўрганган ва Самарқандга қайтгач, устозининг ғояларини тарқатган. Абу Мукотил Абу Ҳанифанинг ақоид илмига оид «ал-Олим ва-л-мутааллим» асарини ундан ривоят килган хамда Самарқандда ушбу рисолага асосланган ҳолда ҳанафия акидасидан сабок берган. «ал-Олим ва-л-мутааллим» асари 1972 йили Суриянинг Ҳалаб шаҳрида тадқиқотчи Абдулваҳҳоб ал-Ҳиндий томонидан нашр қилинган.

Абу Муқотил Самарқандийнинг кейинчалик бутун ислом оламида аҳли сунна ва-л-жамоа ақидаси сифатида эътироф этилган мотуридия таълимоти асосчиси Абу Мансур Мотуридийни ҳанафия ақидасидан хабардор қилишда ўрни катта бўлган. Мотуридий дастлабки ақидавий билимларини айнан Абу Муқотилдан «ал-Олим ва-л-мутааллим» асари орқали ўзлаштирган.

Муҳаммад Кардарийнинг «Маноқиб Аби Ҳанифа» асарида таъкидланишича, Маъмун Хуросонда эканлигида ақидавий бир муҳим масала бўйича қизғин баҳс-

мунозара келиб чиққан. Шунда халифа кўзга кўринган хуросонлик барча олимларни тўплашга буйруқ берган. Лекин ушбу масалани хуросонлик бирорта олим ечиб бера олмаган. Йиғилганлар ушбу масалага фақатгина Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ёки унинг шогирди Абу Муқотил Самаркандий жавоб бера олиши мумкинлигини айтишган. Шундан сўнг бу масалани Абу Мукотил ечиб бериши таъкидланган. Афсуски, манбаларда бу қандай масала экани ҳақида зикр этилмаган. Ибн Ҳажар Асқалоний ўзининг «Лисон ал-мийзон» номли асарида баён қилишича, ушбу вокеадан сўнг Абу Муқотилнинг Хуросон минтақасида ҳам шухрати ошиб кетган.

Кўплаб манбаларда ёзилишича, уламолар мана шу тарихий воқеани далил келтириб ҳанафия таълимотининг Самаркандга кириб келиши бевосита айнан Абу Мукотил Самаркандий орқали содир бўлганига ишора қилганлар.

Аксарият замонавий тадқиқотчилар Абу Ҳанифанинг ақидавий фикрларини Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг тарқалишида Абу Мутиъ Балхийни асосий сабабчи қилиб таъкидлаганлар. Бунда улар Абу Мутиъ Балхийнинг Абу Ҳанифадан ривоят қилган «ал-Фиқҳ ал-абсат» рисоласини далил сифатида келтирганлар. Баъзи тарихий манбаларда таъкидланишича ҳам, Балхда ханафия ақидасининг таркалишида ушбу асар муҳим аҳамият касб этган. «Ал-Фиқҳ ал-абсат» асарининг аҳамиятли жиҳати шундаки, унда «имон» мавзусига оид фикр юритилганда, имоннинг шартлари енгил тарзда баён қилиб берилган. Аслида эса, Абу Мутиъ Балхий Абу Ҳанифанинг «ал-Олим ва-л-мутааллим» асарини Абу Мукотил Самарқандийдан ривоят қилиб, Абу Ҳанифанинг ақидавий мавзуларда берган жавобларини «ал-Фиқҳ ал-абсат» асарида жамлаган. Шу нуктаи назардан Абу Муқотил Самаркандийни Мовароуннаҳр ўлкасида ҳанафия таълимотининг таркалишида мислсиз меҳнат қилган олимларнинг биринчи қаторига қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Саидмухтор ОҚИЛОВ,
тарих фанлари номзоди

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ
(1075–1144)

Хоразм воҳаси азалдан жаҳон илм-фани ва маданияти равнақига улкан ҳисса қўшган буюк алломалар юрти сифатида машҳур бўлиб келган. Айникса, ўрта асрларда илм-фаннинг турли соҳалари бўйича самарали фаолият кўрсатган Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Ибн Мискавайҳ, Абу Наср ал-Ироқ, Абу Сахл ал-Масиҳий, Абу Хайр ибн ал-Хаммор, Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий каби хоразмлик алломаларнинг довруғи бутун Мағрибу Машриққа тарқалган. Хоразм заминида таваллуд топиб фаолият кўрсатган ана шундай буюк алломалардан бири Маҳмуд аз-Замахшарийдир.

Унинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад бўлиб, ҳижрий 467 сана, ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (1075 йилнинг 19 март)да Хоразмнинг йирик қишлокларидан бири – Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз-Замахшарий нисбасини олган. У Маккаи мукаррамада яшаган пайтида искандариялик шогирди Шихобуддин Аҳмад ибн ал-Ҳусний ал-Моликийга

йўллаган мактубида ўзи ҳақида: «Мен Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмийман, кейин аз-Замахшарийман. Хоразмнинг катта бир қишлоғи – Замахшарга мансубман. Замахшар – туғилган юртимдир», – деб ёзган. Аз-Замахшарийдек буюк зотнинг кипдик қони тўкилган Замахшар қишлоғи, алломанинг юрти бўлганлиги туфайли ҳам, кейинчалик жумлаи жаҳонга донғи кетган қишлоққа айланди.

Аз-Замахшарийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар, асосан, ўрта аср араб манбаларида, қисман олимнинг асарларида келтирилган. Бу тарздаги маълумотларни Ибн Халликон, Ибн ал-Анбарий, Ёкут ал-Ҳамавий, Муҳаммад ал-Йофиъий, Ибн ал-Жавзий, Жалолиддин ас-Суютий, Ибн ал-Қифтий ва бошқа араб муаллифларининг асарларида учратамиз. Мана шу муаллифлар келтирган далилларга таяниб айтиш мумкинки, аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, ўз даврининг саводли, тақводор, диёнатли кишиси бўлган. Аксар вактини Қуръони карим тиловатию тоат-ибодат билан ўтказган ва Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ-атвори яхши, ширинсухан ва ғоят меҳр-мурувватли киши сифатида эл орасида катта обрўга эга бўлган. Онаси ҳам тақводор ва фозила, маърифатли аёллардан ҳисобланган. Аз-Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз ота-онасидан олди.

Ёшлик чоғларидан илм-ирфонга интилган аз-Замахшарий билим-тажрибасини ошириш максадида ислом дунёсининг йирик илмий ва маданий марказларидан бири бўлган Бухоройи шарифга йўл олган. Аммо илм толиби йўлда юз берган бахтсиз ходиса (отдан йиқилиб, оёғи қаттиқ лат егани, бунинг устига қаҳратон совуқ бўлгани) туфайли бир оёғини кестиришга мажбур бўлади ва бутун умри давомида ёғоч оёқда юради. Лекин бу ногиронлик унинг билим олишига тўскинлик қила олмайди.

У ёшлигидан илм-фаннинг турли соҳаларини, айникса, араб тили ва адабиётини, диний илмлар мажмуасини мукаммал эгаллайди. Айни вақтда ўша даврда илм аҳллари орасида ғоятда зарур ва муҳим ҳисобланган хаттотлик санъати сирларини ҳам тўлик ўзлаштириб, уни обдон эгаллайди ва бу билан ўз оилавий турмуш шароити, тирикчилигини ҳам бир қадар яхшилайди. Жисмоний ногиронлигига қарамасдан, аз-Замахшарийнинг катта иштиёқ ва собиткадамлик билан билим олиш йўлида кўрсатган бу жасорати ва фидойилиги ҳар қандай таҳсинга сазовордир ва катта бир ибратдир.

Аз-Замахшарий ҳаёти билан танишар эканмиз, унинг илм талабида қатор хорижий мамлакатларга сафар қилганлигини ҳам кўрамиз. Дарҳақикат, у Хуросон, Шом, Ирок, Ҳижозда бўлганлиги ёзма манбаларда қайд этилган. Мана шу юртларда бўлганида аз-Замахшарий ўша даврнинг кўп машҳур олимларидан сабоқ олди, улар билан илмий, ижодий мунозараларда иштирок қилди, самарали ҳамкорлик ришталарини боғлади.

Алломанинг Шаркнинг турли шаҳарларида жуда кўплаб шогирдлари бўлган. Айникса, Маккаи мукаррамада беш йилдан ортиқ яшаган пайтлари олим учун ғоятда серунум бўлди, десак, ҳеч бир муболаға бўлмайди. Чунончи, Маккаи мукаррама бепоён мусулмон оламининг турли бурчакларидан келган зиёратчилар учун нафакат муқаддас бир саждагоҳ, балки етук олимлар, илм соҳиблари тўпланадиган катта илмий марказ, ижодий маскан вазифасини ҳам ўтаган. Илм толиблари, муқаддас шаҳарда яшаган аз-Замахшарийдек алломалардан ҳар қадамда фойдаланардилар. Маълумки, бирон-бир алломага насиб этмаган юксак мақом – Жоруллоҳ («Аллоҳнинг қўшниси»)

деган лақабга фақат буюк ватандошимиз аз-Замахшарий мушарраф бўлган. Араб олими аш-Шайх Муҳаммад Абу Заҳро Маккада яшаган даврида аз-Замахшарий аксар вақтини Байтуллоҳ ал-ҳарамда ўтказиб, ҳар доим унинг атрофини адаб илмининг толиблари, шсърият ихлосмандлари, мавъизаю ҳикматли иборалар шайдолари ўраб олиб, ундан сабок олганликларини алоҳида таъкидлаган.

Мана шу мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, унинг устозларию шогирдлари турли элатлар ва миллатларга мансуб илм аҳллари бўлган, илм йўлида аз-Замахшарий том маънода ҳақиқий байналмилаллик фазилатларини намоён қилган. Чунончи, унга бевосита шогирд бўлиб олимдан тўғридан-тўғри сабоқ олган шогирдлари она юрти Замахшарда, Хоразмда, Табаристонда, Абивардда, Самарқандда, Бағдодда, Дамашқда, Ҳалабда бўлиб қолмай, балки унинг етук асарлари орқали ундан сабоқ олиб, ўзини ғойибона аз-Замахшарийнинг шогирдиман, дегувчилар мусулмон дунёсининг турли бурчакларида кўплаб топиларди.

Аз-Замахшарий Қуръони карим нозил бўлган араб тилини ёшлигидан катта ҳавас ва иштиёқ билан ўрганди, арабларнинг ҳаёти ва уларнинг урф-одатларини, турли лаҳжаларини узоқ давр тинимсиз тадқиқ этди. Алломанинг араб тилига нисбатан меҳри ва ихлоси алоҳида бўлган. Шу боисдан ҳам, бу тилнинг грамматикаси, лексикаси, умуман араб тилшунослигига оид бир қанча муҳим асарларни шу ногирон донишманд яратган. Унинг жумлаи жаҳонга донғи кетган «Мукаддамат ал-адаб», «Ал-Муфассал», «Асос ал-балоға» каби йирик таълифлари мана шу йўналишда ёзилган асарлардир. Арабларнинг: «Агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ аз-Замахшарий бўлмаганида араблар ўз тилларини билмас эдилар!» – деб лўнда қилиб алломага берган юксак баҳосига ҳеч бир изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак.

Араб тилини, унинг беҳад катта имкониятларини теран англаган аллома барча асарларини араб тилида яратган. Бу тилни мукаммал ўзлаштириб олиши, албатта, катта меҳнат ва тинимсиз изланишлар самарасидир. Аллома бир оёғи чўлоқлигига қарамасдан, саёҳату сафарларга ўч бўлганлигини юқорида қайд қилган эдик. Дарҳақиқат, илм олишдек олийжаноб мақсад донишмандни узоқ ўлкаларга чорлаганди. «Менинг сочларимни оқартирган нарса бу муттасил китоб мутолаа қилиш ва тинимсиз саёҳатлардир», – деб алломанинг ўзи ҳам эътироф этган. Чиндан ҳам бу ҳол кўплаб инсонларни ҳайратга солган. Машҳур шарқшунос олим, академик И.Ю. Крачковскийнинг: «Ёғоч оёқда юрганлигига қарамасдан, Маҳмуд аз-Замахшарий ҳазратлари ўта ҳаракатчанлиги билан ажралиб турган», – деб ёзиши ҳам бежиз эмас.

Аллома аз-Замахшарий ўз умрининг аксар қисмини хорижий юртларда, мусофирчиликда ўтказган бўлса-да, ўз она қишлоғи Замахшар, она ватани Хоразмни жуда қаттиқ севган, ҳақиқий ватанпарварлик ҳиссиётларини намоён қилган ҳолда юртига бағишлаб мадҳиялар яратган. «Хоразм заминида шунчалик кўп нсъмату фазилатлар мавжудки, дунёнинг бошқа бирор мамлакатида ҳам буларга ўхшашларини асло кўрмадим», – дея, киндик қони тўкилган юрти Хоразмни алоҳида ифтихор ва ғурур билан таърифлайди. Шу билан бирга, аллома жами беш йилдан ортиқ вақт яшаган мукаддас шаҳар Маккаи мукаррамани ҳам ўзининг иккинчи ватани ўрнида кўради. Чунки Макка аҳли, айниқса, унинг амири Абу-л-Ҳусайн Али ибн Исо ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ал-Ҳусайний аз-Замахшарийни катта иззат-икром ва алоҳида ҳурмат билан кутиб олиб, олимнинг самарали илмий, ижодий ва мударрислик фаолияти учун бар-

ча шарт-шароитларни яратади. Ҳаттоки амирнинг буйруғи билан Каъбатуллоҳнинг яқинидаги Боб ал-Ажйод маҳалласида олим учун махсус бир уй ҳам қуриб берилади. Макка амири Ибн Ваҳҳос билан аз-Замахшарий ўртасидаги дўстлик ва биродарлик иплари тобора мустаҳкамланиб, ҳатто аз-Замахшарий ушбу дўстона алоқаларига атаб бир қасида ҳам битади ва амирнинг ўзига кўрсатган катта илтифотини миннатдорлик туйғуси билан тараннум этади. Макка амири Ибн Ваҳҳос ҳам етук олим ва иктидорли шоир бўлгани учун улар бир-бирларининг ижодларидан ўзаро унумли фойдаланадилар. Аз-Замахшарийдаги буюк даҳо, улкан илм ва юксак инсоний фазилатларнинг шоҳиди бўлган Ибн Ваҳҳос унга алоҳида меҳр билан муносабатда бўлади. Президентимиз Ислом Каримов Хива шаҳрининг 2500 йиллиги муносабати билан ўтказилган тантанада сўзлаган нутқи ва кейинроқ, халқ депутатлари Хоразм вилоят кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида қилган маърузасида ҳам Макка амири Ибн Ваҳҳоснинг аллома аз-Замахшарий ҳақидаги: «Дунёдаги барча қишлоқлар жам бўлиб Хоразмнинг биргина ЗАМАХШАР қишлоғига фидо бўлса, арзийди. Чунки бу қишлоқ минг йилларда бир марта туғилиши мумкин бўлган аз-Замахшарийдек буюк алломани дунёга келтирган», – деган самимий эътирофи ва юксак баҳосини алоҳида таъкидлаб ўтган эди.

Маълумки, биринчи марта аз-Замахшарий Маккада икки йилдан ортиқ яшагандан кейин ўз юрти Хоразмга қайтади. Орадан бир мунча вақт ўтгач, у Маккадан қайтганига пушаймон бўлиб, қаттиқ изтиробга тушади. Ўзининг ушбу маҳзун ҳолатини олим бир қанча қасидаларида баён қилади. «Ўз умрингнинг анча қисмини Маккада ўтказдинг, яна Маккага кетаман дейишингнинг боиси нима»? – деб сўраганларида, олим: «Қалб хотиржамлиги, дил поклиги ва ибодат лаззатини фақат Маккадагина ҳис қилиш мумкин», – деб жавоб қилади. Шундан кейин аз-Замахшарий иккинчи марта Маккага бориш мақсадида яна сафарга чиқади. Сафари давомида Суриянинг пойтахти Дамашқда бирмунча муддат яшагандан кейин яна йўлга чиқиб, Маккага етиб боради ва уч йил мобайнида бу муқаддас шаҳарда яшайди. Макка амири Ибн Ваҳҳос бу сафар ҳам аз-Замахшарийни катта илтифот билан қарши олиб, унга иззат-икром кўрсатади. Уч йил Маккада яшагандан кейин аз-Замахшарий ўз ватани Хоразмни қўмсайди ва Маккадан чиқиб Бағдодга келади. Ўша даврда илм-фан ва маданиятнинг маркази бўлган Бағдодда у кўп олимлар билан мулокотда бўлади ва улар билан илмнинг турли соҳалари бўйича баҳс ва мунозараларда қатнашади. Сўнгра Хоразмга қайтиб келиб, бир неча йил яшагандан кейин 538/1144 йили арафа кечаси Журжония (ҳозирги Кўҳна Урганч)да вафот этади. Шундан деярли икки юз йил кейин, яъни 1333 йили Хоразмни зиёрат қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута (1304–1377) ўзининг «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») номли асарида Хоразм (Кўҳна Урганч)нинг ташқарисида аз-Замахшарийнинг қуббали мақбарасини кўрганлиги ҳақида ёзади.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий бизга бой ва улкан илмий-маънавий мерос қолдирган. У тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, одоб-ахлоқ, мантиқ, жуғрофия, тафсир, ҳадис, фиқҳ ва илм ал-кироатга оид олтмишга яқин асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган. Аз-Замахшарий ижодининг кенг кўламлилиги ва унинг илм-фан оламида тутган юксак мақомини билиш мақсадида алломанинг замондошлари ва кейинги асрларда яшаган тадқиқотчилар у ҳақда айтган фикр-мулоҳазалардан айримларини келтирамиз. Машҳур араб тарихчиси Ибн ал-Қифтий у ҳақда бундай деган: «Аллоҳ раҳмат қилғур аз-Замахшарий илму-л-адаб,

наҳв-сарф ва луғатшунослик бобида бошқаларга намуна бўладиган беназир аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашган бўлиб, тафсир, ҳадис, наҳв-сарф ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлари бор. У ўз асрида араб тилида ижод қилган ажамлилар (ғайри араблар) орасида энг буюгидир». Атоқли олим Ибн Халликон: «Аз-Замахшарий ҳазратлари тафсир, ҳадис, наҳв-сарф, луғат ва илму-л-баён бўйича буюк алломадир. Ҳеч бир муболағасиз, мазкур илмларда у ўз даврининг ягонаси, кўпдан-кўп ажойиб асарларнинг муаллифи эди», – деб ёзади. Аз-Замахшарийдан бир неча аср кейин яшаган таниқли Миср тарихчиси Ибн Тағриберди аллома тўғрисида: «Шайх, буюк аллома, ўз даврининг ягонаси, ўз асрининг энг пешвоси ва имоми бўлган», – деб қайд қилган.

Тилшунослик ва грамматиканинг турли масалаларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмокли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Ал-Муфассал фи-н-наҳв» номли асарини у Маккада яшаган пайтида бир ярим йил давомида ёзган. «Ал-Муфассал» араб тили наҳву сарфини мукаммал ўрганишда энг муҳим манбалардан бири сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шуҳрат топган ва ғоятда қадрланган. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (ваф. 796) араб грамматикасига оид машҳур китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида аз-Замахшарийнинг бу асари катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо, кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва бош-оёқ сарупо совға қилишни эълон қилган. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, мукофотга сазовор ҳам бўлганлиги ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам канчалик юксак баҳоланганлигини кўрсатади. Бу муҳим асар Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан кенг тадқиқ қилинган ва бир неча марта нашр ҳам этилган. Асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари Тошкентда, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланади. «Ал-Муфассал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси «Ал-Унмузаж» («Намуна») номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан яна бири «Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ» – юқорида зикр этганимиз Сибавайҳнинг китобига ёзилган мукаммал шарҳдир.

Аз-Замахшарийнинг Хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга (1127–1156) бағишлаб ёзилган «Муқаддамат ал-адаб» асари алоҳида аҳамиятга эга. Асар беш катта қисмга бўлинган бўлиб, отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида батафсил фикр юритади. Бу муҳим асарнинг йиғма илмий-танқидий матни филология фанлари доктори, профессор Зоҳиджон Исломов томонидан 2002 йилда «Тошкент ислом университети» нашриётида чоп этилган. Муҳим манба сифатида бу асар 1706 йилда усмонли турк тилига, сўнгроқ француз-немис тилларига таржима қилинган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча маротаба нашр қилинган. Асарнинг чиғатой тилига қилинган таржимаси ўзбек тили тарихини ўрганувчилар учун муҳим манба ҳисобланади. Бу ҳақда машҳур ёзувчи Садриддин Айний ҳам 1921 йили «Меҳнаткашлар товуши» газетасидаги мақоласида: «Аз-Замахшарийнинг «Мукаддамат ал-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», – деб таъкидлаган эди.

Аз-Замахшарийнинг араб луғатшунослигига бағишланган асарларидан, энг аввало, «Асос ал-балоғат» («Балоғат (фасоҳат) асослари») асарини айтиш зарур. Араб тилининг фасоҳати, фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, луғат бойлигидан ўринли ва ғоятда моҳирлик билан фойдаланиш ва буларнинг ҳаммасини амалда татбиқ этиш каби масалалар бу асарда мукаммал равишда ўз ифодасини топган. Бу қимматли асар ҳам араб мамлакатларида бир неча бор нашр этилган ва қўлёзма нусхалари Шарқнинг кўп шаҳарларидаги қўлёзма хазиналарида сақланади. Алломанинг «Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб» («Ваъзлар ва хутбалар баёнида олтин шодалар») номли асари насиҳатомуз маколалар ва ибратли ҳикоятлардан ташкил топган қимматли китобдир. Асар биринчи марта 1835 йили немис олими Фон Хомер томонидан немис тилига таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Бундан эллик йилча ўтгач, француз тилига ҳам таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили эса усмонли турк тилига ағдарилган таржимаси Истанбулда нашрдан чиқарилган.

Аз-Замахшарийнинг «Рабийъ ал-аброр ва нусус ал-ахйор» («Эзгулар баҳори ва яхшилар изҳори») асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоятлар, латифалар ва суҳбатларнинг энг саралари жамланган. 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, ЎзФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам асарнинг қўлёзмалари мавжуд.

Қомусий билимлар соҳиби бўлган аллома аз-Замахшарий жуғрофияга оид ҳам асар яратган бўлиб, у «Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-мийоҳ» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб») номи билан аталади. Олим бу асарини Маккада бўлган пайтида ўз дўсти, Макка амири Ибн Ваҳҳосдан олган аниқ ва муфассал маълумотлар ва ўз шахсий мушоҳадаларига таяниб ёзган. Арабистон ярим оролининг жуғрофиясига оид қимматли маълумотларни қамраган бу асар Европада биринчи марта 1856 йилда Лейденда таниқли олим Жойнболлнинг шогирди шарқшунос Сальвер де Граве томонидан лотинча таржимаси билан нашр қилинган. Асар бир неча марта чоп этилган. Бу манбада келтирилган қимматли маълумотлардан машҳур араб олими Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар комуси») номли асарида кўп ўринларда фойдаланган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадисларига бағишланган асарини аз-Замахшарий «Ал-Фоиқ фи ғариб ал-ҳадис» («Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар») деб атаган. Машҳур тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний: «Аз-Замахшарийнинг «Ал-Фоиқ фи ғариб ал-ҳадис» китоби ғоятда ихчам бўлгани билан мазмунан кенг камровлилиги ва нақллари тўғрилиги билан ажралиб турадиган яхлит бир асардир», – деб ёзади. Бу асар бир неча марта нашр ҳам этилган (Ҳайдаробод, Бағдод, Қоҳира).

Аз-Замахшарий ижодида муҳим ўрин эгаллаб, илм-фан оламида кенг танилган «Ал-Кашшоф» асари Қуръони каримга бағишланган машҳур тафсирдир. Бу тафсир аз-Замахшарий Маккада турган пайтида уч йил (1132–1134) давомида ёзилган. Аз-Замахшарий бу тафсирини ёзишдан олдин Қуръони каримга бағишлаб яратилган кўплаб тафсирларни кунт билан ўрганган ва улардан унумли фойдаланган. Гарчанд бу тафсир муайян даражада муътазилия оқими нуқтаи назаридан ёзилган бўлса-да, лекин илоҳий Китобга бағишланган тафсирлар ўртасида ўз ўрнига эга. Айниқса, унда

Қуръони каримнинг филологик нуқтаи назардан таҳлилига катта эътибор берилган. Қимматли манба сифатида «Ал-Кашшоф»нинг кўплаб қўлёзма нусхалари дунёнинг турли шаҳарларида мавжудлиги, асарга ёзилган шарҳ ва ҳошияларнинг кўплиги билан ҳам белгиланади.

Юкорида айтилган фикрлардан яққол кўриниб турибдики, кўҳна Хоразм заминида таваллуд топган буюк аллома аз-Замахшарий ҳазратлари биз авлодларга беқиёс бой илмий-маънавий мерос колдирган. Аллома бутун умрини ва жўшқин фаолиятини илм-фан йўлига бахшида этган, фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб асарлар яратган. Шу билан бирга, Хоразм ўлкасида ва ўзи зиёрат қилган Шарқнинг турли шаҳарларидан бўлган кўпдан-кўп шогирдларига жуда катта эътибор билан караб, уларни камол топтиришга ўз хиссасини қўшган. Ўз даврининг кўплаб машҳур олимлари билан дўстона муносабатда бўлиб, улар билан илм-фан тараққиёти йўлида самарали ҳамкорлик килган.

Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва илм-фаннинг турли соҳаларига оид қимматли, ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шаркида унга бетакрор шуҳрат келтирган. Алломани чуқур хурмат ва алоҳида меҳр билан «Устоз ад-дуня» («Бутун дунёнинг устози»), «Устоз ал-араб ва-л-ажам» («Араблар ва ғайри арабларнинг устози»), «Жоруллоҳ» («Аллоҳнинг қўшниси»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фахри») каби бирорга ҳам алломага насиб этмаган ўта шарафли лакаблар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар ва адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўлган, қизғин илмий баҳс ва мунозараларда унинг фикр-мулоҳазаси, албатта, инобатга олинган. Мана шу зайлдаги беқиёс улкан обрў-эътибор ва буюк даҳога хос фазилатлар эҳтимол унга ўз асарларидан бирида: «Инний фи Хваразм Каъбат ал-адаб» («Чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир Каъбадекдурман»), – деб ёзишига асос бўлган бўлса, ажаб эмас.

Юкорида кайд қилиб ўтганимиздек, аз-Замахшарийнинг бой илмий-маънавий ва адабий мероси Шаркда ҳам, Ғарбда ҳам азалдан қадрланган ва илмий асосда муайян даражада ўрганилган, унинг қатор асарлари бир неча Ғарб тилларига таржима ҳам қилинган. Бинобарин, комил ишонч билан айтиш мумкинки, хоразмлик буюк аллома аз-Замахшарий ҳазратларининг бебаҳо илмий-адабий мероси дунё микёсида ҳазрати Инсоннинг маънавий камолотига хизмат киладиган ноёб дурдоналардир.

Мавриди келганда айтиш керакки, мустақиллик йилларида аз-Замахшарийнинг ҳаёт йўллари ва бетакрор илмий меросини ўрганиш соҳасида самарали ишлар амалга оширилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов имзо чеккан қарорига кўра, 1995 йилда аз-Замахшарий ҳазратлари таваллудининг 920 йиллигининг мамлакатимизда кенг нишонланиши, айникса, алоҳида аҳамият касб этди. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, аз-Замахшарий асарларини мукаммал, ҳар томонлама чуқур ўрганиб, ўзбек тилига таржима қилиш, улуғ мутафаккир қаламига мансуб бой илмий-маънавий меросни кенг жамоатчиликнинг ҳақиқий бойлигига айлантиришдек шарафли ва хайрли иш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН АҲМАД ШОШИЙ (1038–1114)

Мовароуннаҳр фиқҳ мактаби буюк намояндалари ёзган нодир асарлар туфайли ўз тараққиётига кўтарилган ислом қонуншунослиги халқимиз маънавий-ҳуқуқий меросининг узвий қисми сифатида асрлар давомида Марказий Осиё халқлари ҳаётида муҳим омил бўлиб келган.

Жумладан, бу соҳада шошлик фақиҳлар ҳам қимматли асарлар яратишган. Фиқҳ илми ривожида, шубҳасиз, буюк имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг хиссаси каттадир.

Ўрта асрларда «Фахр ал-ислом» («Ислом фахри») сифатида шуҳрат қозонган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Мустазҳирий аш-Шоший ўз даврида Бағдоддаги фукаҳоларнинг раиси бўлган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Бағдодга бориб, машҳур фақиҳ Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Наср ибн ас-Саббоғдан фиқҳни ўрганиб, таникли имом даражасига етди.

Таникли исломшунос Ризоуддин Фахриддин ўзининг «Имом Ғаззолий» асарида «Абу Бакр Шоший Абу Исҳоқ Шерозий, Абулқосим Қушайрий, Ҳаририй (соҳиби мақомот), Абу Исҳоқ Воҳидий, Абулмаҳосин Рўёний, Хатиб Табризий, Хатиб Бағдодий, Қози Байзовий каби зўр олимлар замонида яшаган эди», – деб ёзади.

Маълумки, салжуқийларнинг буюк вазири Низом ал-Мулк ислом оламидаги бир қанча йирик шаҳарлар каби Бағдодда ҳам «Низомия» мадрасасини курдирган. Ушбу мадраса ўз даврида академия даражасида бўлган. Чунки ўша кезларда бу мадраса энг мухташам ва йирик ҳисобланар, бу ерга араб мамлакатлари марказларидангина эмас, балки Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби қатор шаҳарлардан ҳам талабалар келиб таълим олар эди. Мадраса икки қаватли бўлиб, бу ерда бир йўла тўрт юз талаба дарсга қатнашар, мантиқ, калом, луғат илми, сарфу наҳв (грамматика), одоб каби фанлар ўқитилган.

Абу Бакр Мухаммад ибн Аҳмад Шоший Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида таълим олган ва кейинчалик, унинг мударриси этиб тайинланган. У бу ерда кўп таникли олим ва алломалар билан мулоқотда бўлган. Йирик файласуф Абу Ҳомид Ғаззолий (1059–1111), Абу Исҳоқ Шерозий (ваф. 1083), Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший бир вактда мана шу «Низомия»да дарс берганлар.

Ўрта асрларда (IX–XII) илм-фан ва маданият марказларидан бири Бағдодга «Шоший» нисбасидаги бир қатор олимлар – машҳур муҳаддис Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Жаъфар ибн Шуайб Шоший, Муҳаммад ибн Яҳё ибн Закариё аш-Шоший, ал-Ҳасан ибн Соҳиб Шоший, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид аш-Шоший, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Абу Али Шоший ва бошкалар ташриф буюрган. Бу ерда улар нафақат илм ўргатишган, балки мударрис, аллома, фақиҳ, имом сифатида машҳур бўлишган. Қуйида биз Шош воҳасида туғилиб, Бағдодда «катта имом» даражасига эришиб, маълум муддат фукаҳолар раиси бўлган Абу Бакр Мухаммад ибн Аҳмад Шоший ҳакида сўз юритамиз.

Имом, аллома, ўз асрининг фақиҳи Абу Бакр Мухаммад ибн Ахмад Шоший улуғ (катта) имом, ислом фахри сифатида шуҳрат қозонган. Тожуддин Субкийнинг ёзишича, «у тақводор, ибодатгўй бўлиб, номи эл-юрт орасида машҳур бўлган». Абу

Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 429/1038 йил муҳаррам ойида Шош яқинидаги Маёфориқин қишлоғида туғилган. Ота-боболари ҳам Шош ўлкасидан эди. У дастлаб фиқҳ илмидан Маёфориқинда Муҳаммад ибн Баён ал-Казрувнийдан, Маёфориқин қозиси Абу Мансур ат-Тусий Шайх Абу Муҳаммад ал-Жувайнийдан таълим олади.

Устози ва шайхи ал-Казрувний вафотидан олдин Абу Бакр аш-Шоший Ирокка сафар қилиб, Бағдодга боради. Тез орада ўша замоннинг пешқадам олими Шайх Абу Исҳоқ Шерозий билан учрашиб, ундан дарс олади. Шунингдек, Абу Наср ибн ас-Саббоғдан фиқҳни жидду жаҳд ила ўрганиб, таниқли имом даражасига етади.

Абу Бакр аш-Шоший Бағдодда Муҳаммад ибн Баён ал-Казрувний, Қосим ибн Аҳмад ал-Ҳаёт, Абу Бакр ал-Хатиб, Абу Исҳоқ аш-Шерозий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ал-Муслим, Абу ал-Ғаноим ибн ал-Маъмун, Абу Яъло ибн ал-Фарролардан ҳамда Маккада Хияж ибн Муҳаммад ал-Хиттинийдан ҳадис илмини ўрганган. Ундан Абу ал-Муаммар ал-Азжий, Абу-л-Ҳасан Али ибн Аҳмад ал-Яздий, Абу Бакр ан-Нақур, Абу Тоҳир ас-Салафий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Абу Бакр аш-Шоший устозлари наздида ҳам катта обрў қозонади. Шу сабаб бўлса керак, у мадрасани тугатгач, Бағдодда мударрислик фаолияти билан шуғулланади. Айтилганидек, ўша пайтларда Бағдодда «Низомия» мадрасаси қурилган бўлиб, Шоший шу мадрасага мударрис қилиб тайинланади.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийдан Бағдодда шайх, имом, катта фақих, қози Абулмуфаззал Яҳё ибн Али ибн Абдулазиз ибн Али ибн ал-Ҳусайн ал-Қураший ад-Димашқий (ваф. 534) фиқҳ илмини ўрганган ва ундан ҳадислар эшитган. Шунингдек, шошлик фақиҳдан шайх, имом, муфтий Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Абулбақо ал-Муборак ал-Бағдодий, имом, муҳаддис, ҳофиз, муфтий, шайхулислом Абу Тоҳир Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Исфаҳонийлар фиқҳ илмидан таълим олган. Ўз даврининг закийларидан бири – аллома, муфтий Абулаббос Аҳмад ибн Салама ибн Убайдулло ибн ар-Рутобий (ҳижрий 527 йил ражаб ойида Бағдодда вафот этган) Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший билан ҳамроҳ тутуниб, унинг хизматида бўлган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший Абу Исҳоқ Шерозий билан Нишопурга бориб, илмий мунозараларда қатнашиб, ўзини танитган. Яна Бағдодга қайтиб, устози Абу Исҳоқ Шерозий вафотидан (476/1083) кейин шофиъий мазҳабидаги фуқаҳоларнинг раиси бўлган.

Устози Абу Исҳоқ Шерозий вафот этгач, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший унинг ўрнига мударрис этиб тайинланади. Манбаларда кўрсатилишига кўра, у дастлаб дарсга киргач, устоз ўтирадиган жойга ўтириб, араб шоири Абу Таммом (788–846) шеърларидан ушбу мазмундаги байтларни ёздирибди: «Жойлар бўш қолганида ҳеч ким мени катта қилиб сайламаса ҳам, ўзим катта бўлиб қолибман. Аммо катталардан якка ўзим қолганим менинг учун оғир мусибат бўлди». У бу байтни қайта-қайта ўқиб, шогирдларига ўқитиб, «Улар кетиб, курсига ўтириш навбати менга келдими?», – деб ўзини тутолмай кўзига ёш олибди.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший йирик фақиҳ бўлиб, бу соҳага оид бир канча асарлар таълиф этган. Ҳожи Халифа ўзининг «Кашф аз-зунун» асарида «Ҳилят ал-уламо фи мазоҳиб ал-фуқаҳо» («Фақиҳлар мазҳабида олимлар зийнати») асари муаллифи Шайх имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ал-Қаффол аш-Шоший (ваф. 507) ал-Мустазҳирий деб танилган», – деб ёзади. Тошкент олимлари бўйича

маълумотлар тўплаган шаркшунос А. Носиров «Кашф аз-зунун»даги ушбу фикрга таяниб, «Мустазҳирий Қаффол Шошийнинг авлодларидан эканлиги маълум бўлади», – деб қайд этган. Шунингдек, Ёқут ал-Ҳамавий «Муъжам ал-булдон» асарида «Тарғиб фи-л-фуруъ» («Фуруъга кизиқиш уйғотиш») китоби муаллифи Фахр ал-Ислом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Қаффол Шоший бўлиб, хижрий 507 йилда вафот этганлигини таъкидлаган. Лекин кўп манбаларда у «Фахр ал-ислом», «Мустазҳирий», «Шайх», «Имом» номлари остида зикр этилади. Аммо уларнинг бирортасида Қаффол Шошийнинг авлодларига тегишли эканлиги айтилмаган.

Шундай қилиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг йирик асари «Ҳилйат ал-уламо» бўлиб, уни аббосий халифалардан ал-Мустазҳир Биллоҳга (ваф. 512/1118) бағишлаб ёзган. У ҳажман катта китоб бўлиб, уни Аббосий халифа Мустазҳир маъқуллаган. Шунинг учун бу китоб «Мустазҳирий» деб ҳам номланади. Ана шу китоби туфайли Абу Бакр Шоший «Мустазҳирий» деган ном тараттан ва тарихий манбаларда унинг тахаллуси ёнида бир унвон сифатида ёзиб келинади.

Ҳожи Халифанинг хабар беришича, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ўша даврда ҳар бир масалада имомлар ўртасида воқе бўлган ихтилофларни зикр қилган. Сўнгра «Ал-Муътамадъ» («Ишончли»)ни ёзган. Ушбу асарнинг тўлиқ номи «Ал-Муътамадъ фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруълари бўйича ишончли асар») бўлиб, у «Ҳилйат ал-уламо» китобидек шархсиз ёзилган.

Маълумки, фиқҳ – ислом ҳуқуқшунослигини ривожлантиришда имом аш-Шофиъийнинг (ваф. 820) хизмати катта. У ўзининг «Ар-Рисола» асарида фиқҳнинг асосий тушунча ва белгиларини биринчи марта аниқ таърифлаб бериб, «усул ал-фиқҳ» илмига асос солган. Юридик фанлари доктори, проф. А. Саидовнинг эътироф этишича, «ислом қонуншунослигининг мустақил фан сифатида шаклланишида суннийлик ҳуқуқ мазҳабларидан бирининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон Шофиъий Ҳошимий Қураший бениҳоя катта ҳисса қўшган».

Шофиъиянинг кейинги асрларда ном чиқарган издошлари қаторига Абу Исҳоқ Иброҳим аш-Шерозий (ваф. 1083) киради. Айнан унга атаб вазир Низом ал-Мулк Бағдодда «Низомия» мактаби (мадраса)ни куриб берган. Файласуф ва фақиҳ Абу Ҳомид ал-Ғаззолий (ваф. 1111) ва қомусий олим Жалолуддин ас-Суйутий ҳам унинг издошларидандир.

Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад аш-Шоший ал-Фақиҳ аш-Шофиъийнинг «Ал-Умдату фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруъларининг асоси») асарини таълиф этган. У ўзининг бу асарини халифа ал-Мустазҳир ўғли талаби билан ёзиб, унда дин асосларини қисқача тасниф қилган. Ушбу китобга кўп олимлар эътибор беришган. Китобга Алоуддин Али ибн Мухаммад ал-Бағдодий (ваф. 741), Тожуддин Умар ибн Али ал-Фокихоний ал-Моликий (ваф. 731), Ибн ал-Мулаққин деб танилган Умар ибн Али (ваф. 804), Ибн Дақиқ ал-Ийд деб танилган шайх Тақиюддин Муҳаммад ибн Али (ваф.702), Шамсуддин Муҳаммад ибн Абдуддоим ал-Бармовий (ваф. 831) ва бошкалар шарҳлар ёзишган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг йирик асарларидан яна бири «Аш-Шофий» («Шифо берувчи»)дир. Бу асари ҳам фиқҳ (қонуншунослик)га бағишланган бўлиб, араб олими Абу Иброҳим Исмоил ибн Яҳё ал-Музаний (791–878)нинг «Ал-Мухтасар» («Қисқа») деган асарига ёзилган шарҳдир. Манбаларда кўрсатилишича, бу шарҳ йигирма жилддан иборат. Шоший буни беш йил давомида ёзиб тугатган.

Бироқ Ибн Халликон Абу Бакр Шошийнинг бу китобини бошқа асарга ёзилган шарҳ сифатида кўрсатади: «Аш-Шомил фи фуруъи аш-шофиъия» («Шофиъия фуруълари бўйича кенг қамровли китоб») асари муаллифи Ибн ас-Саббоғ деб танилган Абу Наср Абдуссайид ибн Муҳаммад аш-Шофиъийдир. Бу асар шофиъия мазҳабидаги энг яхши ва тўғри китобдир. Унинг шарҳлари ва изоҳлари мавжуд бўлиб, жумладан, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бағдодий аш-Шоший (ваф. 507) 20 жилдли ёзган шарҳини «Аш-Шофий» деб номлаган.

Аксарият манбаларда Абу Бакр Шошийнинг «Аш-Шофий» асари шофиъия мазҳабидаги машҳур беш китобдан бири «Мухтасар ал-Музаний фи фуруъи аш-Шофиъия» («Шофиъия фуруълари бўйича ал-Музаний мухтасари») асарига ёзилган шарҳ эканлиги таъкидлаб ўтилган.

Жумладан, имом ан-Нававий «Ат-Таҳзиб» асарида зикр килишича, Шайх Имом Исмоил ибн Яҳё ал-Музаний аш-Шофиъий шофиъия мазҳабида биринчи асар ёзган кишидир. Ибн Сурайжнинг айтишича, «Ал-Музаний мухтасари» дунёга бокира киздек чиқди. Бошкалар ўз асарларини худди шу китобдек тартиблаган. Бу китобга кўплаб олимлар шарҳлар ёзишган. Хусусан, имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад аш-Шоший «Аш-Шофий» номли шарҳ ёзган. Ундан ташқари, унинг «Аш-Шофиъия шохобчасининг устуни», «Талокка оид масала» каби асарлари бўлган.

Шундай қилиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ўз даврида илм-маърифат ва исломнинг маданий марказларидан бири Бағдодда, юкорида айтганимиздек, Абу Исҳоқ Шерозий, Абулқосим Қушайрий, Ҳаририй (соҳиби мақомот), Абу Исҳоқ Воҳидий, Абулмаҳосин Рўёний, Хатиб Табризий, Хатиб Бағдодий, Қози Байзовий каби йирик олимлар замонида яшаган эди. Мустазҳирий номи билан танилган юртдошимиз Абулаббос Аҳмад, Абулмузаффар Самъоний, Наср Муқаддасий, Рўёний, Хатиб Табризий, Имом Ғаззолий каби улуғ олимлар билан ҳам замондош бўлган.

Ўша даврда Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Наср Сабоъ, Абулқосим Дабусий, Имом Ғаззолий, Фахр ал-ислом Шоший (Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад), Суҳравардий, Камолиддин Анборий ва бошкалар сабоқ беришган. Мустазҳирий «Низомия»да араб тили, калом, мантиқ, адабиёт, сарф-наҳв, қироат, луғат, тафсирдан дарс берар эди.

Шоший ўз даврида араб адабиёти ва, хусусан, шеъриятини жуда яхши билган кишилардан эди, у Қуръон, ҳадис қонун-қоида ва йўл-йўриқларини мукаммал билган. Тилшунослик, хусусан, араб адабиёти ва грамматикасининг нозик томонларигача эгаллаган. Шунинг учун бўлса керак, унинг синтаксисга оид асари ўрта аср ва ундан кейинги даврларда ҳам кўп мўътабар китобларда тилга олинади.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 507/1114 йил шаввол ойининг 15-куни шанба саҳарда вафот этган, У «Боб ал-Аброз» (Боб ал-Шероз) мақбарасига дафн этилган, унинг қабри устози Абу Исҳок Шерозий кабри ёнида. Фахр ал-ислом Шоший ўзидан кейин ўз мазҳабида имом бўлган икки фарзанди Аҳмад ва Абдуллохни колдирган.

Тожуддин Субкий унинг ўғиллари тўғрисида қуйидаги маълумотларни ёзган: Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ибн Умар Абулмузаффар Фахр ал-Ислом Абу Бакр Шошийнинг ўғли бўлиб, у фиқҳни отасидан ўрганган. У Абдуллоҳ ибн Толҳадан ҳадислар эшитган. Ундан Абу Бакр ибн Комил ва Ҳофиз ибн Асокир-

лар хадис ривоят қилишган. Абу Бакр Шошийнинг ўғли Аҳмад 529 йили ражаб ойининг 10-куни жумада Бағдодда вафот этган.

Абу Бакр Шошийнинг кейинги фарзанди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ахмад 481/1088 йилда туғилган. Фиқҳ илмини ўз отасидан ўрганган. У мазҳаб ва хилоф (баҳс-мунозара)да моҳир бўлиб, кишиларга ваъз ўқирди. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Толҳа ан-Ниъолий ва бошқалардан хадислар эшитган. У шоир ҳам бўлган.

Ўша даврда яхшигина фиқҳшунос бўлиб танилган Абу Ҳафс Умар ибн Аҳмад ал-Ҳусайн аш-Шоший катта имом, фахр ал-ислом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийнинг укасидир. У фиқҳни Шайх Абу Исҳоқ Шерозийдан ўрганган. Абулҳусайн ибн ал-Муҳтадий ва бошқалардан ҳадис эшитган. Олим 550/1155 йилда вафот этган.

Кўриниб турибдики, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший ўзининг илмий-маънавий мероси билан фиқҳ илми ривожига беқиёс ҳисса қўшган. Айниқса, Бағдоддек илмий-маданий марказда фақихларга бош бўлиб, раислик қилганлиги унинг юксак билим ва истеъдод соҳиби бўлганидан яққол далолатдир. Афсуски, унинг асарлари хозирги кунда мамлакатимиз китоб хазиналарида мавжуд эмас.

Хорижий мамлакатларга илмий экспедициялар уюштириб, аждодларимиз кўлёзмалари ва асарларига оид маълумотларни жамлаш, тадқиқ этиш давр талабидир. Айни пайтда, шошлик фақиҳнинг ҳаёти, фаолияти бўйича изланишлар олиб бориш ўрта асрлар Тошкент илм-фани ва маданияти тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Неъматулла МУҲАМЕДОВ,
тарих фанлари номзоди

АБУ-Л-МУЪИН АН-НАСАФИЙ (1027–1114)

Калом илмининг буюк алломаси имом Абу Мансур ал-Мотуридий (870–944) томонидан яратилган ал-мотуридия мактабининг йирик намояндаларидан бири Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг Мовароуннаҳрда ҳанафия мазҳабининг қарор топишида беқиёс хизматлари бор. Абу-л-Муъин ан-Насафий нафақат калом илмининг алломаси, балки ўз даврининг фақиҳи ва усулиётчи олими сифатида ҳам шуҳрат қозонган сиймолардан биридир. Шу боисдан ҳам, «Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» номли асарда бошқа бир насафлик олим Нажмиддин Умар ан-Насафий у ҳақда: «Шарқу Ғарбнинг олиму уламолари Абу-л-Муъин ан-Насафий илмининг денгизидан баҳра топиб, ул тараттғон зиё нурларини кўзларига тўтиё қилиб суртғонлар», – дея унинг илмий салоҳиятига юксак баҳо берган.

Аввалги маколаларда таъкидланганидек, калом илми ақидавий масалаларни ақлий ва наклий далилларга таяниб талқин киладиган ва улардаги ҳар қандай иштибоҳларга барҳам берадиган илмдир. Бу илмнинг тараққиёт босқичларида имом Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ас-Собит ал-Куфий (699–767) сафдошларининг алоҳида хизматлари бор. Мовароуннаҳрда улар яратган мактаблар аҳли ассунна ва-л-жамоат мактаби номи билан машҳур бўлиб, унинг йирик вакили имом Абу Мансур ал-Мотуридий номига мансуб этилиб, мотуридия мактаби (ал-мадрасат

ал-мотуридиййа) деб аталган эди. Айни шу мактаб билан бир даврда Ироқда имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий (873–935) асос солган ал-ашъария мактаби (ал-мадрасат ал-ашъариййа) кенг тарқалган эди. Бу иккала мактаб таълимотлари орасидаги фарқлар жузъий бўлиб, улар лафзий ёки бўлмаса, маъновий (мазмуний) тусга эгадир. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, дастлабки исломий мутафаккирлар ва калом илмининг алломалари – мутакаллимлар калом илмига бир неча хил таъриф берган бўлсалар-да, барчалари бир масалада, яъни диний-ақоидий масалалар хусусида фикр юритганларида, ақлий назарга таянганликларига кўра, ҳамфикр, ҳаммаслак бўлганлар. Бирок калом илмининг алломалари бу ишларни ақл ва назар кўзи билан қабул қилишда икки тоифага ажралганлар. Биринчи тоифа диний масалаларни ақл йўли билан ҳал қилиш, яъни уларни шарҳлаш, уларнинг тафсилотларини ҳар томонлама очиш йўли билан чуқур ўрганиш ғоясини илгари сурган. Бу йўналиш, асосан, илк мутакаллимларнинг йўли бўлиб, даврий жиҳатдан биринчи ва иккинчи ҳижрий (милодий еттинчи ва саккизинчи) асрларга тўғри келади. Бу даврда самарали фаолият кўрсатган олимлардан имом Абу Ҳанифани кўрсатиш мумкин. Чунончи, у ўзининг «Ал-Фикҳ ал-акбар» («Буюк фикҳ») номли асарида фикҳ илмининг асослари билан бир қаторда ақидавий масалалар бўйича ҳам қимматли маълумотлар келтирган. Иккинчи тоифанинг йўли диний-ақидавий масалаларни ақлий далиллар ва исботларга таянган ҳолда ҳимоя қилишга уринишдир. Бу йўналиш даврий жиҳатдан нисбатан кейинроқ пайдо бўлди. Бу йўналишнинг вужудга келишига ислом динига ёт бўлган турли-туман фалсафий фикрлар ва карашларни ўзида мужассам қилган асарларнинг араб тилига таржима қилиниши катта таъсир кўрсатди. Калом илмининг (ислом фалсафаси) биринчи йўналиши бўйича фаолият кўрсатган олимлардан Саъдаддин ат-Тафтазоний, Тошкўприйзода, шайх имом Муҳаммад Абдо кабилар бўлса, иккинчи йўналиш намояндалари сифатида Абу Наср ал-Форобий, имом ал-Ғаззолий ва Ибн Халдун каби машҳур алломаларни айтиш мумкин.

Калом илми (илм ал-калом)нинг тарихига назар солсак, азалдан бу илмнинг турли номлар билан аталганини кўрамиз. Масалан: ал-фиқҳ ал-акбар (улуғ фикҳ), усул ад-дин (дин асослари), илм ат-тавҳид ва-с-сифат (Аллоҳнинг ягоналиги ва сифатлари ҳақидаги илм), ҳатто муътазилийлар бу илмни «баҳс фи-л-адл ва-т-тавҳид» (адолат ва Аллоҳнинг ягоналиги ҳақида баҳс), баъзи кейинги даврларда ўтган олимлар томонидан илм ат-тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги илм) деган ном билан ҳам аталган. Юқорида зикр этилганидек, бу илмнинг илм ал-калом номи билан аталиши жуда барвақт пайдо бўлган. Чунки бу тарздаги номлашни имом Абу Ҳанифада учратамиз. Эътиборга молик томони шундаки, фиқҳ илми бўйича буюк аллома сифатида танилган имом Абу Ҳанифа фиқҳдан олдин калом илми билан шуғулланган ҳам яхши маълум. Юкорида зикр қилинган калом илмининг ҳар хил номлар билан аталиши ҳам унинг бир қанча тараққиёт босқичларидан ўтганлигини кўрсатади. Шу боисдан ҳам, одатда, тадқикотчилар калом илмининг ривожланиш даврини уч босқичга бўлиб шарҳлаганлар:

– биринчи босқич Расулуллоҳ давридан эътиборан то ҳижрий биринчи юз йилликнинг охиригача;

– иккинчи босқич ҳижрий иккинчи юз йилликдан учинчи ҳижрий асрнинг охиригача;

– учинчи босқич ҳижрий учинчи асрдан то бешинчи аср охиригача бўлган даврни қамрайди.

Ҳанафия мазҳаби ислом динининг сунний йўналишдаги тўрт мазҳабининг бири бўлиб, унинг асосчиси, юқорида қайд қилганимиздек, имом Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн ас-Собит ал-Куфийдир. Сунний йўналишдаги уч мазҳаб – шофиъий, моликий ва ҳанбалий мазҳабларининг асосчилари бўлмиш имом аш-Шофиъий (767–820), имом Молик ибн Анас (712–795), имом Аҳмад ибн Ҳанбал (780–855) каби Абу Ҳанифа ҳам исломий ақидаларни соф ҳолда сақлаш йўлида дин душманларига қарши курашда улкан хизматлар кўрсатган.

Диёримиздан чиққан буюк мутакаллимлардан бири Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ҳаёти ва унинг илмий-маънавий мероси, хусусан, калом илмига оид таълимотларини ўрганиш катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, ан-Насафий ҳижрий учинчи асрнинг охири ва тўртинчи асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда аҳли сунна ва-л-жамоат мазҳабининг қарор топиши ва уни ҳаётга татбиқ этишга катта ҳисса қўшганлардан бири эди. Имом ан-Насафий ўз даврининг таниқли алломаларидан бири бўлиб, у мутакаллим, фақиҳ ва усулиётчи олим сифатида шуҳрат қозонган эди. Унинг асарлари илм аҳли томонидан юксак баҳоланиб, ҳатто «Кашф аз-зунун» номли машҳур китобнинг муаллифи Ҳожи Халифа ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асари хусусида тўхталиб: «Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг «Ал-Ақоид» асарининг матни гўё бунга («Табсира»)га нисбатан бир фиҳрист кабидур», – деб ёзган эди.

Алломанинг ҳаёти

Имом Абу-л-Муъин ан-Насафий ҳақида ёзган муаллифларнинг аксарияти унинг тўлиқ исмини Абу-л-Муъин Маймун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муътамид ибн Муҳаммад Макҳул ан-Насафий деб келтирганлар. Бундан бироз фарқ билан ёзилган шакллари ҳам учрайди. Унинг куняси барча манбаларда Абу-л-Муъин деб зикр қилинади. Аммо ан-Насафийнинг лақабларига келсак, ёзма манбаларда кўрсатилишича, у бир қанча лақаблар билан аталган, жумладан, имом фозил, сайфу-л-ҳақ (ҳақиқат қиличи), жомиъ ал-усул, ал-имом аз-зоҳид, ал-фақиҳ ал-ҳанафий, ал-олим ал-бориъ (юксак билимдон олим) каби лақабларни олган. Абу-л-Муъин ан-Насафий илму ирфонда етук, зиёли бир оилада улғайган, унинг аждодларидан кўплари, айниқса, фиқҳ илми сохасидаги улкан салоҳиятлари билан эл-юрт орасида танилган эдилар. Катта бобоси, ўз даврининг таниқли олими Макҳул Абул Фазл ан-Насафий – ан-насафийлар сулоласининг сардори-бошловчиси ҳисобланиб, унинг оиласидагилар фиқҳ илмининг ҳанафия мазҳаби асосчиси имом Абу Ҳанифа таълимотларига таяниб амал қилганлар. Шунингдек, у фиқҳ илми сохасида имом Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг сафдоши Абу Сулаймон ал-Жузжонийдан ривоят қиларди.

Унинг ан-Насафий нисбаси билан аталиши хусусида эса барча тарихнавислар якдиллик билан бир хил ёзганлар. Шу билан бирга, баъзи манбаларда ан-Насафийнинг бир канча муддат Самарқандда яшаганлиги ва сўнгра узоқ йиллар Бухорода муқим истиқомат қилганлиги ҳақида ҳам хабарлар келтирилган.

Абу-л-Муъин ан-Насафий таваллуд топган сана ҳақида ёзган тарихнавислардан бири, араб олими Хайриддин аз-Зириклий ўзининг «ал-Аълом» ва Умар Ризо Каҳҳола

«Муъжам ал-муаллифийн» номли асарларида унинг 418/1027 йилда Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилганлигини зикр этганлар. Унинг вафоти ҳақида эса аксар манбаларда 508/1114 сана берилади. Шунга кўра, аллома Абу-л-Муъин ан-Насафий узоқ умр кўриб, 87 ёшида вафот этган. Унинг қабри Қарши шаҳри яқинидаги Қовчин қишлоғида жойлашган.

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг устозлари

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг устозлари ҳақида манбаларда аниқ бир маълумот учратмадик. Фақат Абу Муқотил ас-Самаркандийнинг (ваф. 208/823) «Китоб ал-олим ва-л-мутааллим» («Устоз ва шогирд китоби») номли асарида келтирилишича, ан-Насафий ўз асарларига келтирилган ҳадисларни отаси Муҳаммаддан ривоят қилганлиги қайд этилади. Бу маълумотнинг аҳамиятли томони шундаки, Абу-л-Муъиннинг отаси Муҳаммад ибн Муътамид ўз фарзандига устозлик қилиш даражасига етишган илмий салоҳиятга эга киши бўлган экан. Ёзма манбаларда ҳанафия мазҳабининг бошқа фақиҳлари мисоли унинг илмий иқтидори ҳақида бошқа бирор хабар келтирилмаган. Шунга қарамасдан, ан-насафийлар хонадони соҳибларининг илмий нуфузи, айниқса, ҳанафия фиқҳи илми соҳасида элу юрт орасида яхши маълум эди. Абу-л-Муъиннинг тўртинчи (катта) бобоси Абу Муъин Макҳул ибн ал-Фазл ан-Насафий бир қатор асарларнинг муаллифи сифатида танилган олим бўлиб, у Яҳья ибн Муоз (у 258/871 санада Нишопурда вафот этган), шунингдек, ал-карромия мактабининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карромнинг шогирдларидан эди. Ўз даврида у термизлик буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизий, шунингдек, Муҳаммад ибн Аййуб ар-Розий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал каби ўша даврнинг машҳур олимларидан ҳадислардан сабоқ олган эди. У, шунингдек, Абу Сулаймон аз-Жузжонийга ҳам шогирд бўлган, ундан эса ўғли Абу-л-Муъин Муҳаммад ибн Макҳул ҳадислар ривоят қилган эди. У ҳанафия мазҳабининг тўртинчи табақа фақиҳларидан бири эди. Унинг қаламига мансуб «Фиқҳда аш-шуаъ» номли китоби бўлиб, унда Абу Ҳанифанинг кимки рукуъда бошини кўтарган пайтда икки қўлини кўтарса, намози бузилади деган фикрини зикр қилади. Шунингдек, унинг «Ал-Луълуъийат» деган асари мавъизаларга, Аллоҳнинг фазли субҳонига алоқадор «Ал-Лубоб» номли, жамоат ҳаётига доир «Китоб фи-т-тасаввуф» ҳамда илоҳият масаласига оид «Радд аъло аҳл ал-бидаъ ва-л-аҳва» номли асарлари мавжуд. Макҳул ан-Насафий 318/930 йилда вафот этган бўлса-да, Абу-л-Муъиннинг учинчи бобоси Абу-л-Муъин Муҳаммад ибн Макҳул отаси Макҳулдан ривоятлар қилган.

Шундай қилиб, юқорида билдирилган фикрлардан маълум бўлаётирки, унинг оила аъзоларининг ҳаммалари илму ирфонда машҳур бўлган ва ўз фарзандларининг ҳам илмли бўлишига алоҳида эътибор билан қараганлар. Бинобарин, Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ота-боболари унинг учун устоз ҳисобланадилар.

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг шогирдлари

1. Нажмиддин Умар ан-Насафий. У имом, фозил усулиётчи, мутакаллим, муфассир, муҳаддис, фақиҳ, ҳофиз, жаҳвий (грамматик) сифатида ўз даврининг етук олими саналган. У ўз замонининг жуда кўплаб таниқли олимларидан сабоқ олган

бўлиб, ўзининг «Таъдод шуйух Умар» («Умар (ан-Насафий) устозларининг адади») номли асарида уларни нимма-ним келтирган. Нажмиддин Умар ан-Насафий юздан ортиқ асар яратган бўлиб, у илм-фаннинг турли соҳаларида, хусусан, тафсир, ҳадис, луғат, адабиёт, калом, тарих соҳаларида донг таратган муаллифлардан эди. Унинг асарларидан «Ал-Акоид ан-Насафиййа», «Тарих Бухоро», «Ал-канд фи зикри уламои Самарқанд», «Мажмаъ ал-улум», «Ан-Нажоҳ фи шарҳ ахбар ас-Сиҳоҳ» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Нажмиддин Умар ан-Насафий «Муфтий ас-сақлайн» («Одамлар ва девлар муфтийси») деган лақаб олган эди. У 1068 йилда Насафда туғилган бўлиб, 1142 йилда Самарқандда вафот этган.

2. Алоуддин ас-Самарқандий. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Аҳмад Абу Бакр Алоуддин ас-Самарқандий – «Туҳфат ал-фукаҳо» («Фақиҳларга тухфа») номли машҳур асарнинг муаллифи. У фиқҳ илмидан Абу-л-Муъин Маймун ал-Макҳулий ва Садр ал-ислом Абул Йаср ал-Паздавийдан таълим олган. Ундан қизи – фиқҳ бўйича етук аллома Фотима фиқҳдан сабоқ олган. Унинг «Ал-Лубоб фи-л-усул ал-фиқҳ» деган асари ҳам бор. Тахминан, 1180 йилда вафот этган.

3. Абу Бакр ал-Косоний. Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин аш-Шоший ал-Ҳанафий. У Ҳалаб шаҳрида яшаб Малик ал-уламо ал-Косоний лақаби билан машҳур эди. У турли илмларни «Тухфат ал-фукаҳо» асарининг муаллифи Алоуддин Муҳаммад ас-Самаркандийдан олиб, ўз асарларини, хусусан, «Ат-Тухфат фи-л-фиқҳ» ва илм ал-усулга бағишланган бошқа асарларини унга ўқиб берган эди. У, шунингдек, Абу-л-Муъин Маймун ал-Макҳулий ва Мажд ал-Аиммати ас-Сарахсийдан турли илмлар бўйича таълим олган эди. Ундан ўғли Маҳмуд, шунингдек, «Ал-Мукаддима ал-Ғазнавиййа» асарининг муаллифи Аҳмад ибн Маҳмуд ал-Ғазнавий фиқҳ илмидан сабоқ олишган. У ўз устози Алоуддин ас-Самарқандийнинг «Туҳфат ал-фукаҳо» асарининг шарҳи хусусида «Бадоеъ ас-саноиъ фи тартийб аш-шароиъ» деган китоб ҳам ёзган. Яна унинг қаламига мансуб «Ас-Султон ал-мубийн фи усул ад-дийн» деган асари ҳам бор. У ҳижрий 578 йил ражаб ойининг ўнинчисида якшанба куни пешиндан кейин (1182) Ҳалабда вафот этди ва шаҳар ташқарисидаги Иброҳим ал-Халил мақомининг ичкарисига, хотини Фотиманинг қабри ёнига дафн этилди.

4. Абу-л-Музаффар ат-Талақоний. Унинг тўлиқ исми Исмоил ибн Адий ибн ал-Фазл ибн Убайдуллоҳ Абу-л-Музаффар ат-Талақоний ал-Варий бўлиб, ҳанафий фақиҳларидан биридир. У ўз даврининг муфтийси, етук фозил фақиҳларидан саналарди. Бурҳон ан-Насафий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Абул Фазоил ва бошқалардан фиқҳ илмини эгаллаган. Бухорода бир талай устозлардан ҳадис эшитган. Улардан бири Абу-л-Муъин Маймун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Муътамид ал-Макҳулий ан-Насафийдир. Балхда Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ас-Самъоний ва Абу Бакр ибн Абдурраҳмон ибн ал-Қусайр ал-Хатийбдан ҳадис илмидан таълим олган. Ас-Самъоний ўзининг машҳур «Ал-Ансоб» асарида: «У менга барча томонидан эшитиладиган (масмуъотиҳи) асарлари хусусида ижозат берган эди. У Хуросоннинг турли томонларига кўп сафарлар қилган, Мовароуннаҳрга ҳам бориб, у ерда фиқҳ илмидан сабоқ олган. Унинг вафоти, бизнинг фикримизча, 540/1145 йиллар ҳудудида бўлган. Унинг ҳақида ал-ҳофиз Абу Али ал-Вазийр ад-Димашқий ва ал-ҳофиз Абул Ҳажжож ал-Андалусий муҳим маълумотлар қолдирган», – деб ёзган.

5. Аҳмад ал-Паздавий. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн Абдул Карим ибн Мусо ибн Абдуллоҳ ибн Мужоҳид ибн Абу-л-Йуср. У яна Садр ал-Аиммати Абу-л-Маолий ал-Паздавий, ан-Насафий ал-Паздавий, ал-Қозий ассадр номи билан ҳам танилган эди. Ал-Имом аз-Зоҳид ибн ал-Имом Муҳаммад ал-Паздавий номлари билан танилган бўлиб, у Бухоро аҳлидан эди. У ҳижрий 481 ёки 482 йилда Бухорода туғилган бўлиб, Мовароуннаҳрнинг етук фақиҳи, Абу Ҳанифа мазҳабидан юрувчи тариқатнинг соҳиби Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн Абдулкарим ал-Паздавий акасининг ўғли эди.

У фиқҳ илмини отасидан ўрганиб, бу илмда ўз даврининг билимдон олими даражасига етди. Абу-л-Муъин Маймун ибн Мухаммад ан-Насафийдан ҳадислар эшитган ва бошқа бир қанча улуғ олимлардан ҳам сабоқ олган, у ўз билими ва фавқулодда салоҳияти билан бошкалардан тамоман ажралиб турарди. Аҳмад ал-Паздавий бир қанча муддат Бухорода қози лавозимида ҳам самарали фаолият кўрсатган.

Аҳмад ал-Паздавий гўзал хулқ-атвори билан ҳам эл орасида танилган эди. Ҳаж ибодатини адо этишга кетаётиб, Марв шаҳрида тўхтаганда, бу шаҳарда яшовчи таниқли олим ас-Самъоний ундан сабоқ олган эди. Шунингдек, Бағдодда ҳадислардан дарс берганди. У Ҳаж сафаридан қайтаётиб, ҳижрий 541 йилнинг жумоду-л-увло ойида (1146 йил)да Сарахсда вафот этди, кейин унинг жасади Бухорога келтирилиб, дафн қилинди. Аҳмад ал-Паздавий фазилатли имом, ақл-идрок билан иш юритувчи муфтий сифатида танилган, гўзал сийратли, ахлоқи мукаммал, ҳадис ва бошқа илмларнинг етук билимдони эди.

6. Абу-л-Ҳасан ал-Балхий. Унинг тўлиқ исми Али ибн ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Абу Жаъфар Абу-л-Ҳасан ал-Балхий ал-Жаъфарий бўлиб, ал-Бурҳон ал-Балхий номи билан машҳур, зоҳид ва обид инсон эди. Қатор манбаларда кўрсатилишича, Абу-л-Ҳасан ал-Балхий ислом мамлакатларида илму ирфонни тарқатган олимлардан бири ҳисобланади. Ўзи эса фиқҳ илмини Бухорода имом Абдулазиз ибн Умар ибн Моза ва ўша даврнинг бошқа таниқли фақиҳларидан эгаллаб, бу илм соҳасидаги етук олим даражасига эришди. Ҳадис илмини ҳам Мовароуннаҳрда айнан шу устози – Ибн Моза ва Абу-л-Муъин ан-Насафийдан ўрганди. Кейинчалик, Маккаи мукаррамада бўлганида Вазийн ал-Андарийдан ҳам ҳадислардан сабоқ олди ва бошқа бир гуруҳ олимлардан фиқҳ илми соҳасидаги билимларини такомиллаштирди. Шундан кейин, 510/1516 йилда Дамашққа келди ва бу шаҳардаги ал-мадрасат ас-содириййада ўрнашиб, унда фаолият кўрсатади. Айни шу вактда унинг билан ушбу мадрасанинг мударрисларидан бўлган Али ибн Маккий ал-Косоний ўртасида акидавий масалалардаги ихтилофлар хусусида қизғин мунозаралар ҳам бўлиб ўтган эди. Дамашқда бўлган пайтида Абу-л-Ҳасан ал-Балхийнинг обрў-эътибори баланд бўлиб, ҳатто у бир канча илмий мажлисларга ҳам бошчилик қилган эди. Бирок унинг бу ютуклари, охир-окибатда, юқорида зикр этилган ал-Косонийнинг ҳасадини келтирди, шунингдек, ҳанбалия мазҳабида бўлган бир тоифа олимлар ҳам унинг фикрларига бир томонлама, мутаассиблик билан қарадилар, чунки аллома уларнинг қарашларидаги англашилмовчиликларни очиб ташлаган эди. Натижада, ал-Балхий Дамашқда истиқомат қилишдан воз кечиб, Маккаи мукаррамага бориб, Байтуллоҳ ал-ҳарамнинг ёнида (мужовир бўлиб) яшай бошлади. Шундан бир канча вакт ўтгач, Абу-л-Ҳасан ал-Балхий таниқли фақиҳ Саад ибн Али ибн Абдуллоҳ билан учрашиб колади ва у Абу-л-Ҳасан ал-Балхийни Бағдодга боришга кўндиради ва кейин икковлари Дамашкка

йўл оладилар. Ал-Балхий Дамашқда хурсандчилик билан кутиб олиниб, шаҳардаги ал-мадрасат ас-содириййада ўрнашиб, унда мударрислик билан машғул бўлади. Тез орада унинг дўстлари кўпайиб, шаҳарнинг хосу авом аҳолиси ўртасида катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади. Шаҳарда унинг бошчилигида илмий анжуманлар (мажлис ал-имло – устознинг айтиб турганини тингловчилар ёзардилар) уюштирилиб, бу йиғинларга жуда катта жамоат йиғилар эди. Кейин унга Ҳалаб шаҳри аҳлига фиқҳ илмидан сабоқ бериш ва шаҳарда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) суннатини ёйиш учун Ҳалабга бориш лозим бўлди. Унинг бу йўналишдаги фаолиятидан шаҳар аҳли катта манфаат кўрди ва улар ўртасида мавжуд бўлган бидъатга барҳам берилди. Шундан кейин, у чексиз мактовлару миннатдорчиликка сазовор бўлган ҳолатда Дамашққа қайтди. У омма орасида муттасил равишда амри маъруф ва наҳий анил-мункар билан шуғулланар эди. Бироқ, кейинчалик, унинг бу даражада жамоатчиликнинг юксак эҳтиромига сазовор бўлиши Дамашқ шаҳар ҳокимини бир қадар ташвишга туширди-ю, натижада, Абу-л-Ҳасан ал-Балхийга шаҳардан чиқиб кетиши ҳақида хабар етказилди. Шунга биноан, у Дамашқдан чиқиб, Басрага борди ва бир қанча муддат шу шаҳарда яшади. Шаҳар волийси унинг Басрага қадам ранжида қилганлиги учун катта иззат-икром кўрсатиб, алоҳида эҳтиромини билдирди. Сўнгра уни яна Дамашққа қайтариб жўнатди.

Абу-л-Ҳасан ал-Балхий шундай инсон эдики, агар бирор масалада омади юришмай қолса, дарҳол намоз ўқиб, ибодатга бериларди. У таҳорат олиб, эшикни ичидан беркитиб, намоз ўқиш билан машғул бўларди. У иймон-эътиқоди комил, эзгулик ишларга мойил, илму маърифат таркатишга ўзини бутунлай бахшида этган саховатли бир инсон эди. У ўз дўстларига меҳри бениҳоя ва ғоятда эътиборли, илм аҳлларига нисбатан ҳурмат-эҳтироми чексиз эди. Ҳатто аввалига унчалик эл назарига тушмаган бир гуруҳ маърифат аҳли унинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, барзкотидан истифода этгач, элу юрт эътиборини козонган кишиларга айланган эдилар. Абу-л-Ҳасан ал-Балхий 548/1153 йилда вафот этган эди.

7. Абу-л-Фатҳ ал-Ҳилмий. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Абу-л-Фатҳ ал-Ҳилмий бўлиб, 470/1078 йилда таваллуд топган. У Бухорода яшаган пайтида фиқҳдан сабоқ олиб, кози Абу-л-Йуср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-Наздавий, Абу-л-Муъин Маймун ибн Мухаммад ибн Муҳаммад ан-Насафий ва Саййид Абу Иброҳим Исмоил ибн Мухаммад Абу-л-Ҳасандан ҳадислар эшитиб, улардан хадислар ҳам ёзиб олган эди. Таникли олим Абу Саад ас-Самъоний «Ал-Ансоб» номли асарининг «Зайл» кисмида у ҳақида шундай деб ёзган: «Абу-л-Фатҳ ал-Ҳилмий солиҳ, беозор ва ўта хотиржам юрадиган киши бўлиб, баъзи пайтларда қозининг ўрнига козилик вазифасини ҳам бажарар эди. Ҳаж ибодатини адо этиш учун Маккага бораётиб, у 517/1123 йилда Бағдодда ҳам тўхтаб, шаҳардаги бир қанча таникли олимлардан ҳадислар ҳам эшитган эди. Кейинчалик мен уни Балхда учратгандим. Шунда у менга улкан бир китобни кўрсатган эдики, унда машҳур алломалардан эшитган ҳадислардан ўз қўли билан ёзганлари жамланган эди».

Абу-л-Фатҳ ал-Ҳилмий ҳижрий 547 йил сафар ойининг йигирма биринчиси, чоршанба куни (1157) да вафот этган.

8. Абдурашид ал-Валволижий. Унинг тўлиқ исми Абдурашид ибн Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Абд ар-Розиқ ибн Абдуллоҳ ал-Валволижий ал-Қозий Заҳириддин Абу-л-Фатҳ бўлиб, у ҳанафия мазҳабининг етук фақиҳларидан бири эди. У ҳижрий

467 (1075) сананинг жумоду-л-увло ойида Валволиж (Балх Тоҳаристонининг бир шаҳарчаси) деган шаҳарчада таваллуд топган. Сўнгра у Балхга бориб, бир муддат Али ал-Бурҳон деган олимдан фиқҳ илмини ўрганган, шундан кейин, Самарқандга келиб, Абу Муҳаммад ал-Қаставоний билан учрашиб, ундан ва шаҳардаги бошқа кўплаб олимлардан ҳадислар ёзиб олган. Шундан сўнг Кешга бориб, у ерда бир муддат яшади, кейин яна Самарқандга қайтиб келди. Абу-л-Музаффар Абдураҳим ибн ас-Самъоний: «Мен Абдурашид ал-Валволижий билан учрашиб, ундан ҳадислар эшитган эдим. У етук олим, фақиҳ, фозил, мазҳаби саҳиҳ, гўзал сийратли инсон эди», – деб ёзган. У Абу-л-Қосим ал-Халилийдан буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг «Аш-Шамоил Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам» асарини эшитган эди. Самарқандда ундан бу асар бўйича машҳур тарихчи ас-Самъоний таълим олган эди. Абдурашид ал-Валволижий 540/1145 йилда вафот этган. Унинг фиқҳ илмига оид «Ал-Амолий» номли асари ҳам бор. Шунингдек, унга ҳадисларни ўзида мужассам қилган «Ал-Валволижиййа» номи билан машҳур бўлган бир асар ҳам мансуб қилинади, лекин баъзи олимлар бу асар Абдурашид ал-Валволижийники бўлмай, бошқа муаллифга тегишли деб ёзганлар.

9. Маҳмуд ас-Соғаржий. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд ибн Аҳмад ибн ал-Фараж ибн Абдулазиз ас-Соғаржий ас-Сафадий Абул Муҳомид бўлиб, у фозил имом, турли илмларнинг билимдони, фиқҳ ва ҳадис илмлари бўйича етук олим сифатида танилган эди. Маҳмуд ас-Соғаржий 480/1087 йилда Самарқандда таваллуд топган. Унинг одати шундай бўлганки, ҳар пайшанба куни эрталаб, барвақт ҳадис илмидан имло мажлиси ўтказган. Ундан ҳадис ёзиб олган таникли олимлардан бири аллома ас-Самъоний эди. Шунингдек, ас-Самъоний Маҳмуд ас-Соғаржийдан Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг «Танбеҳ ал-ғофилийн» асаридан ҳам дарс олган эди. У бу асарни ал-Хатийб ан-Нуҳийдан, у эса ал-Язийддан ривоят қилган эди. У 560/1165 йилда вафот этган.

10. Али ибн ал-Ҳусайн ас-Сакалкандий. Унинг тўлиқ исми Али ибн ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Балхий ас-Сакалкандий бўлиб, у Дамашқда яшаган, Бухорода имом Абдулазиз ибн Умар ибн Мозадан фиқҳ илмини ўрганган, Дамашқда эса Абу-л-Муъин ал-Макҳулий ан-Насафийдан ҳадислар ривоят қилган. Унинг мужодала илмида ўзига хос эътиборга молик қарашлари бўлиб, бутун умри давомида илму ирфонни тарқатиш билан шуғулланган. У фазилатли фақиҳ, зоҳид киши бўлган, 547/1152 йилда Ҳалабда вафот этган.

Юкорида зикри ўтган олимлар, албатта, Абу-л-Муъин ан-Насафий шогирдларининг ҳаммаси бўлмай, балки бир қисмидир. Лекин мана шу шогирдларининг номлари ҳам, уларнинг илм-фаннинг турли соҳаларида канчалик юксак даражага эришганликлари ҳам уларнинг устози Абу-л-Муъин ан-Насафий ҳазратлари ўз даврининг машҳур алломаларидан бири бўлганлигидан далолат беради. Шу боисдан бўлса керак, алломанинг таникли шогирдларидан бири Нажмиддин Умар ан-Насафий, эслатганимиздек, ўзининг «Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд олимлари зикрида қанддек (ширин) китоб») номли асарида ўз устози Абу-л-Муъин ан-Насафий ҳақида «Шарқ ва Ғарб олимлари унинг билими денгизлари қаъридан турли илмларни олиб, уларнинг нурларини кўзларига тўтиё қилиб суртғонлар», – деб ёзган эди.

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг асарлари

Унинг илмий-маънавий мероси ҳақида ёзган олимлар ан-Насафийнинг ўнга яқин асарлар яратганини кўрсатганлар. Ушбу асарлар ҳақида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин:

1. Абу-л-Муъин ан-Насафий ўзининг калом илмига бағишланган бош асари «Табсират ал-адилла»да зикр қилишича, унинг «Қасийд ал-қавоид фи илм ал-ақоид» номли асари бўлган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Истанбул университети кутубхонасида 268-рақам остида сақланади.

2. Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» номли асарида ёзишича, у ўзининг «Ал-Ифсод ли ҳадъ ал-илҳод» деб атаган асарида ботиний тоифасига мансуб кишиларнинг хато қарашларига раддиялар келтирган.

3. Муаллифнинг қаламига мансуб «Ийзоҳ ал-манҳажжати фи кавн ал-ақли ҳужжатан» деб аталган асари борлиги ҳақида у ўзининг «Табсират ал-адилла» ва «Ат-Тамҳийд ли қавоид ат-тавҳийд» номли асарларида зикр қилган. Шунингдек, ан-Насафийнинг шу номдаги асари борлиги ҳақида бошқа манбаларда, хусусан, ал-Бағдодийнинг «Ийзоҳ ал-макнун» ва «Ҳадият ал-орифийн» каби асарларида ҳам зикр этилган, лекин муаллифнинг ушбу асари бизгача етиб келмаган ҳисобланади.

4. Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг «Маноҳиж ал-аиммати фи-л-фуруъ» номли асари ҳақида ал-Кафавийнинг «Катоиб аълом ал-ахйор», Абдулҳай ал-Лакнавийнинг «Ал-Фавоид ал-баҳиййа фи тарожум ал-ҳанафиййа», ал-Бағдодийнинг «Ийзоҳ ал-макнун», «Ҳадият ал-орифийн», Хайриддин аз-Зириклийнинг «Ал-Аълом» ва Умар Ризо Каҳҳоланинг «Муъжам ал-муаллифийн» номли асарларида зикр қилинган. Истанбулдаги «Лолалий» кутубхонасида мазкур асарнинг (тавҳийд 1147 рақами остида) бир қўлёзма нусхаси сақланади, бирок у «Маноҳиж ал-иқтидо би-л-аиммат ал-муҳтадийн» номи билан қайд этилган.

5. Юқорида зикр қилинган асарларда ва бошқа баъзи бир тадқиқотларда кўрсатилишича, Абу-л-Муъин ан-Насафий «Шарҳ ал-Жомиъ ал-кабир ли-ш-Шайбоний фи фуруъ ал-ҳанафиййа» номли шарҳ ҳам битган.

Таниқли олим Ҳожи Халифа ўзининг машҳур «Кашф аз-зунун» номли асарида «Мураттиб аш-шайх» номли асар Абу-л-Муъин ан-Насафийга мансублигини қайд этиб ўтган. Бу асарда муаллиф аллома Хусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Мозанинг (у 506/1142 санада вафот этган) «Жомиъ ас-садр» номли асарини шарҳлаган. Бу асар ҳанафийя таълимотининг фуруъ кисмига бағишланган. Яна шуни айтиш керакки, олим Хайриддин аз-Зириклий ва бошқа қатор муаллифлар «Китоб ал-олим ва-л-мутааллим («Устоз ва шогирд китоби»)» номли асарни ҳам хато равишда Абу-л-Муъин ан-Насафийга мансуб этиб кўрсатган, ваҳоланки, бу асар тўққизинчи асрда яшаб ўтган олим Абу Муқотил ас-Самаркандийнинг қаламига мансубдир. Шунингдек, манбаларда бу масалада яна бир хатоликка йўл қўйилган. Гап шундаки, баъзи муаллифлар «Китоб ал-уъмда фи усул ад-дийн» номли асар Абу-л-Муъин ан-Насафийники деб нотўғри кўрсатганлар. Аслида, бу асар Абдуллоҳ ан-Насафий исмли насафлик бошқа бир олим томонидан ёзилган. Абдуллоҳ ан-Насафий қаҳрамонимиз Абу-л-Муъин ан-Насафийдан икки аср кейин яшаган бўлиб, у 720/1320 санада вафот этган. Мавриди келганда айтиш керакки, «Китоб ал-уъмда»нинг икки қўлёзма нусхаси Қохирадаги «Дор ал-кутуб ал-Мисрийя»да сақланиб, улардан биринчиси 711

(Ақоид Таймур), иккинчиси эса 37830 (Б Ақоид) рақами остида сақланади. Кимки бу китобга киритилган мавзуларни диққат билан кўздан кечирса, уларда Абу-л-Муъин ан-Насафий асарларининг бевосита таъсири бўлганлигини осонгина англайди. Шу билан бир қаторда, Абу-л-Муъин ан-Насафий илмий-маънавий меросининг муҳим таркибий қисми бўлган, асосан, калом илмига бағишланган учта йирик асари мавжуд бўлиб, улар ҳақида батафсил маълумот бериш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

«Табсират ал-адилла»

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг қисқача «Табсират ал-адилла» номи билан кенг кўламда маълум бўлган бу асари тўлиғича «Табсират ал-адилла фи усул ад-дийн аъла тарикат Аби Мансур ал-Мотуридий» («Дин усулларини (асосларини) Абу Мансур ал-Мотуридий услуби асосида далиллар билан шарҳлаш») деб аталади. Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ушбу асари катта илмий ва амалий аҳамиятга молик бўлиб, алломанинг энг йирик китоби ҳисобланади. Шу боисдан ҳам, Абу-л-Муъин ан-Насафий «Соҳиб ат-Табсира» номи билан ҳам шуҳрат қозонган. Бу асарда калом илмининг турли масалалари атрофлича чуқур шарҳланиб, улардаги муаммоли-мунозарали фикрлар ушбу илмнинг буюк алломаси Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотига асосланган ҳолда ислоҳ қилинади. Мавриди келганда яна бир бор таъкидламоқ керакки, имом Абу Мансур ал-Мотуридий (870–944) Мовароуннаҳрда аҳли сунна ва-л-жамоанинг улкан намояндаси сифатида бу минтақада ал-мотуридия мактабига асос солган ва шу боис ҳам, бу мактаб бевосита унинг номи билан аталади. Деярли шу даврда Ироқда имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий (873–935) ҳам айнан шу йўналишда ашъария мактабининг асосчиси сифатида танилган бўлса, Мисрда кенг тарқалган таҳовия мактабига эса имом Аҳмад ибн Муҳаммад Абу Жаъфар ат-Таҳовий (852–933) асос солган эди. Бу учала мактабнинг ҳам асосий йўналиши умумий бўлиб, бу аҳли сунна ва-л-жамоанинг йўналишидир. Шу билан бир қаторда, ҳар бир мактабнинг ўзига хос жиҳатлари, айрича фикр-мулоҳазалари ва оғишмай устозлари йўлидан юрадиган кўплаб шогирдлари ва тарафдорлари бор эди. Бунга қўшимча бу учала мактабнинг жуғрофий жиҳатдан турли минтақаларда (Мовароуннаҳр, Ироқ, Миср) қарор топишлари улар қарашларида лафзий ёки маъновий-мазмуний тусдаги жузъий тафовутлар бўлишини тақозо қиларди. Бинобарин, айни шу масалалар бу учала мактабнинг ягона бир мактаб бўлиб бирлашишига йўл қўймасди, гарчанд туб моҳияти жиҳатдан улар учаласи ҳам, юқорида зикр қилганимиздек, ягона йўналишда бўлганлар. Мавжуд жузъий тафовут ва фарқлар лафзий (ифодавий) ёки бўлмаса, маъновий (мазмуний) характерга эга. Шу боис, айтиш керакки, Абу-л-Муъин ан-Насафий ушбу асарида янги бир таълимотни илгари сурмаган, балки ҳанафия йўналишидаги ўз устозларига содиқ шогирд сифатида улар йўлидан бориб, аҳли сунна ва-л-жамоанинг мотуридия мактабига ўз садоқатини изҳор қилади. Бир томондан, у ўзининг ушбу китоби орқали ўз устозлари қарашларини янада улуғлаган бўлса, иккинчи томондан эса, улар ракибларининг хато фикрларига кескин раддиялар билдирган. Бу хусусда муаллиф ўз асарининг хутбасида ҳам алоҳида таъкидлаган.

«Табсират ал-адилла» асарида баҳс юритилган мавзуларга келсак, муаллиф мукаддимадан кейин илм ва маърифат хакида баҳс очиб, уларга аниқ таърифлар беради. Шундан кейин, иймон ал-муқаллид (тақлид қилувчининг имони) хусуси-

да ўз қарашларини баён қилади. Оламнинг яратилиши исботи орқали Аллоҳнинг мавжудлиги исботи ҳақидаги масалага тўхталади. Бу масалани атрофлича ёритиш учун китобда олам кандай яратилгани, унинг яратувчиси кимлиги каби масалалар ўз ифодасини топган. Аллоҳнинг ягоналиги ва ғайридинлар вакилларининг асоссиз фикрларига раддиялар билдириш каби масалалар ҳам бу асарда атрофлича ёритилган. Муаллифнинг салбий ва ижобий сифатлар ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга моликдир. Ан-Нубувват (пайғамбарлик) ҳақидаги масала, инсонларнинг феъллари (ҳаракатлари) хусусида ва инсоннинг хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ ишлар – унинг туғилиши, ажали етиши, ризқи-рўзи каби масалаларга ҳам катта ўрин берилган. Асарнинг алоҳида боблари ирода, қазо ва қадар, хидоят ва залолат каби масалаларга бағишланган. Муаллиф тақдир хусусидаги муътазилийларнинг нотўғри карашларига асосли далилларга таянган ҳолда кескин жавоблар билдирган. Шундан кейин, асарда қабр азоби, исмлар ва аҳкомлар, ваъад ва ваъид, шафоат ва иймон каби эътиқодий масалалар ҳам ўз ифодасини топган. Китоб охирида имомлик ҳақида бир нечта бўлимлар келтирилган.

Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асарини илмий асосда махсус ўрганган араб тадқиқотчиси Муҳаммад ал-Анвар Қоҳирадаги ал-Азҳар университетининг усул ад-дийн факультетида докторлик илмий даражасини олиш учун ушбу асар бўйича диссертация ёклаган. «Табсират ал-адилла»нинг ғоятда муҳим асар эканлиги ҳақида «Кашф аз-зунун» номли машҳур асарида Ҳожи Халифа: «Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг бу асари ғоятда муҳим китоб бўлиб, кимки унга диққат назари билан караса, Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг «Ал-Ақоид» асарининг матни унга нисбатан бир фиҳрист мисолида эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилади», – деб, бу асарга ғоятда юксак баҳо берган.

Асар, номидан ҳам кўриниб турганидек, бутун мазмун-моҳияти билан имом Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотини далилларга таянган холда шарҳлашга бағишланган.

Маълумки, Абу Мансур ал-Мотурудийнинг калом илмига бағишланган асосий асарларидан бири «Китоб ат-Тавҳийд» («Якка худолик ҳақида китоб») бўлиб, бу асар 1970 йилда Байрутда араб олими Фатҳуллоҳ Хулайф томонидан нашр этилган. Ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асари имом ал-Мотуридийнинг мазкур асаридан кейин мотуридия таълимоти бўйича яратилган иккинчи асосий манба ҳисобланади. Калом илмининг баъзи масалалари батафсил ёритилгани ва ўз услубининг оддийлиги жиҳатидан «Табсират ал-адилла» баъзи олимлар томонидан, ҳатто «Китоб ат-Тавҳийд»га қараганда ҳам юқори баҳоланган. Бинобарин, комил ишонч билан айтишимиз мумкинки, Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ушбу асаридан бошқа бирорта ҳам асарда имом ал-Мотуридийнинг калом илми соҳасидаги таълимоти бунчалик мукаммал ифодасини топмаган.

Ан-Насафий яшаган ўн биринчи асрнинг иккинчи ярми ва ўн иккинчи асрнинг бошларида калом илми ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Шу боисдан ҳам «Ат-Табсира»да калом илмида мустақил мактаб яратган имом ал-Мотуридий ва имом ал-Ашъарийнинг бу илм соҳасидаги назариялари билан бир қаторда бошқа кўплаб мутакаллимларнинг фикр-мулоҳазалари, уларнинг хилма-хил қарашлари атрофлича таҳлил қилиниб, илмий жиҳатдан тегишли баҳосини олган. Айникса, асарда ан-Насафий яшаган даврда ҳам қисман мавжуд бўлган муътазила оқимининг вакиллари

билан кескин баҳсу мунозаралар, уларнинг хато қарашларига далиллар билан исботланган раддиялар келтирилади. Шунингдек, асарда ўша пайтда ислом динида кенг тарқалган турли-туман фирқалар ва тоифалар ҳамда ғайриисломий гуруҳларга ҳам кескин жавоблар берилади. Энг муҳими, муаллиф калом илми соҳасидаги бу йирик асарида мотуридия, ашъария ва муътазилия оқимлари ўртасидаги асосий фарқларни далилларга таянган ҳолда алоҳида ажратиб кўрсатади.

Бу асарнинг қимматли томонларидан яна бири шундаки, унда ўша даврда Мовароуннаҳрда фаолият кўрсатган қатор олимлар ҳақида муҳим маълумотлар ўз аксини топган. Жумладан, ан-Насафийнинг устози имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақидаги маълумотлардан шуни қайд қилиш керакки, аллома 944 йилда вафот этганда унинг шогирдларидан бири, ўша пайтда Самарқандда бош қози лавозимини эгаллаб турган аш-Шайх Абу-л-Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандий (ваф. 953) имом ал-Мотуридий қабри устига «Бу қабр ўз ақл-заковати ва тафаккури билан кўплаб илмларнинг юксак чўққисини забт этган, уларнинг дунё бўйлаб тарқалишида бутун куч-қуввати ва салоҳиятини аямай сарфлаган, дину диёнат соҳасидаги асарлари унга мислсиз шону шавкат келтирган, умри бўйи инсонларга илмнинг лаззатли мевасини улашган алломанинг қабридир» деган битикни ёзишларини амр қилган экан. Бундан ташқари, ушбу асарда ўша даврдаги таниқли олимлардан Абу Наср ал-Ийодий, Абу-л-Ҳасан Али ибн Саад ар-Рустағфоний, Абу Муҳаммад Абдулкарим ибн Мусо ал-Паздавий каби алломалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Ҳажм жиҳатидан ғоятда катта (икки жилддан ташкил топган бу асар минг саҳифадан ортиқ) бўлган бу қимматли манбанинг бошқа жиҳатлари тўғрисида мазкур тўпламдаги имом ал-Мотуридий ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолада батафсил маълумотни ўқидингиз.

«Баҳр ал-калом»

Таснифий ҳамда комусий асарларни вараклар экансиз, ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Хоразмий, ас-Самарқандий, ан-Насафий, аш-Шоший (ат-Тошкандий), ал-Фарғоний ва бошқа катта-кичик шаҳару қишлоқларимизга мансуб таҳаллусли олимларнинг номларини кўп учратасиз. Дунёнинг ҳеч бир мамлакатидан бунчалик кўп илм аҳиллари етишиб чиқмаган бўлса керак. Айниқса, ўрта (IX–XII) асрларда ўлкамизда том маънода ҳақиқий маданий юксалиш юз бериб, илму ирфон жуда юксак поғоналарга кўтарилган. Айни шу даврларда юртимизда илм-фаннинг турли соҳалари бўйича оламшумул аҳамиятга молик асарлар яратган буюк алломалар ижод қилганлар. Мустақиллигимиз келтирган буюк неъматлар боис, биз энди мана шу алломаларимизнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини илмий нуқтаи назардан холисона ўрганиб, улар маънавий меросларидан баҳраманд бўла бошладик.

1998 йили ҳам икки буюк алломамиз – имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги дунё миқёсида кенг нишонланди. Шу муносабат билан кўплаб ташкилий, маърифий тадбирлар амалга оширилди. Буюк алломаларимизнинг мероси, шахсиятлари ҳақидаги маълумотларни тўплаш, асарлари қўлёзмаларидан фотонусхалар, микрофильмлар олиш, ижодларини ўрганувчи хорижий олимлару тадқиқотчилар билан мулоқотда бўлиб, илмий ҳамкорлик ўрнатиш мақсадида, республика таваллуд саналарни нишонлаш ташкилий қўмитасининг

қарорига биноан, бир гуруҳ олимлар Туркия, Сурия, Иордания ва Миср каби мамлакатларда илмий сафарда бўлдик. Уч ҳафталик бу сафаримиз давомида имом ал-Бухорий ва Аҳмад ал-Фарғоний даврига, улар ҳаёти, илмий меросига оид юзга якин номдаги турли-туман рисолалар, китоблар, буюк алломаларимизнинг айрим қўлёзма асарларидан микрофильмлар олиб қайтдик. Айни чоғда диёримиздан чиққан бошқа олимлар ҳақидаги маълумотларни тўплашни ҳам эътибордан четда қолдирмадик. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, суриялик таникли олим доктор Валийуддин Муҳаммад Солиҳ ал-Фарфур жаноблари билан мулоқотимиз ғоятда фойдали бўлганди. Доктор Солиҳ ал-Фарфур, асосан, ўрта асрларда яшаган мовароуннаҳрлик олимларнинг ҳаёти ва асарларини ўрганар экан. Суҳбат чоғида бундан атиги бир неча ой муқаддам калом илмининг йирик намояндаси, насафлик машҳур олим Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг «Баҳр ал-калом» («Калом (илми)да денгиз») номли асарининг танқидий нашрини тайёрлаб чоп эттирганини айтиб, ушбу китобдан илмий сафар аъзоларига ҳадя қилди.

Ислом дини фалсафасининг таркибий қисмини ташкил қилган калом илмининг дарғаларидан бири бўлмиш ватандошимиз Абу-л-Муъин ан-Насафий мероси ҳақида биз ҳозиргача ҳеч қандай маълумотга эга эмасдик. Шу боис доктор Солиҳ ал-Фарфур тадқикотига таянган ҳолда, Абу-л-Муъин ан-Насафий ва унинг «Баҳр ал-калом» асари ҳақида баъзи маълумотларни қайд этиб ўтишни лозим топдик.

Калом илмининг бир қанча йўналишлари бўлиб, улардан ал-ашъария ва ал-мотуридия кабилари ғоятда кенг тарқалган. Ан-Насафий ал-ашъария мактабининг асосчиси бағдодлик олим Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий, ал-мотуридия мактабининг асосчиси самарқандлик таникли олим Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотидан сабок олган, асосан, ал-мотуридия мактабига мансуб имом ал-Ғаззолийнинг маслагига амал қилган олимлардан ҳисобланади. Ўз навбатида, ал-Ийжий (ваф. 1355), Саъдуддин ат-Тафтазоний (ваф. 1390) ва бошка кўплаб таникли олимлар ан-Насафий таълимотига таянган ҳолда фаолият кўрсатиб, калом илмида йирик олим даражасига кўтарилганлар.

Ан-Насафийнинг илм-фаннинг турли соҳаларига оид асарларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Ал-Уъмда фи усул ал-фиқҳ.

Баҳр ал-калом фи илм ал-калом.

Табсират ал-адиллати фи илм ал-калом.

Ат-Тамҳийд ли-қавоиъд ат-тавҳийд фи илм ал-калом.

Ал-Оълим ва-л-мутааллим.

Иъзоҳ ал-маҳажатий ли-ковн ал-акл ҳужжатан.

Шарҳ ал-Жомиъ ал-кабир ли-ш-Шайбоний фи фуруъ.

Маноҳиж ал-аиммати фи-л-фуруъ.

Муътақидот (Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги шаркшунослик институтида Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг бу асаридан бир қўлёзма сақланади (инв. № 40008|2). Араб тилида ёзилган ушбу асар 52 варақдан иборат).

Алломанинг «Баҳр ал-калом» асари алоҳида аҳамиятлидир. Шу ўринда асардаги айрим маълумотлар ҳақида фикр юритамиз. «Баҳр ал-калом»нинг олтинчи бобидаги биринчи фасл (бўлим) тўрт банддан иборат бўлиб, улардан биринчиси «Ал-Имомат»

(Имомликка оид) деб аталган. Мана шу бандда келтирилган Пайғамбар (с.а.в.)нинг икки ҳадиси катта илмий аҳамиятга эга.

Биринчиси: «Иқтаду би-л-лазийна мин баъдий Абу Бакр ва Умар» (бу ҳадисларни имом ат-Термизий, имом ибн Можа, Аҳмад ибн Ҳанбал ва бошқа бир канча муҳаддислар ўз асарларида ривоят қилганлар). «Мендан кейин Абу Бакр ва Умарга иктидо қилинглар», – деган бўлишига қарамай, халифалик устида икки кун баҳс бўлган.

Иккинчи ҳадис: «Мендан кейин халифалик ўттиз йил, ундан кейин амирлик, подшоҳлик ва ҳоказолар бўлади», – деган фикрлари нақадар ростлиги, далилланганини алоҳида қайд қилиш зарур. Чиндан ҳам бу муддат (яъни, ўттиз йил) чорёрлар пайтида тугаган. Ҳозирги вақтда «халифалик»ни орзу қилиб юрган баъзи кимсалар учун ҳам Пайғамбаримизнинг бу ҳадислари асосли жавобдир. Бу китоб калом илми бўйича ал-мотуридия мактабининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Чунончи, бу асар аш-шайх Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган исломий ақиданинг энг бош манбаларидан саналади. Айниқса, ислом динида турли-туман оқимлар ва таълимотлар яратилаётган ҳозирги пайтда мазкур асарнинг илмий ва амалий аҳамияти беқиёс каттадир.

Абу-л-Муъин ан-Насафий ўз китобини яратишда қуйидаги асосий манбалардан фойдаланган:

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Ат-Тавҳийд» китоби.

Имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарийнинг «Ал-Ламъа» китоби.

Имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарийнинг «Маколот ал-исломиййин» асари.

Имом Ал-Ҳарамайн, имом Абу ал-Маолий Абдулмалик ал-Жувайнийнинг «Ал-Иршод» номли асари.

«Баҳр ал-калом фи илм ал-калом» асари аллома ижодининг гултожи ҳисобланади. У ислом дини фалсафасини ташкил қилган калом илми бўйича энг қимматли манбалардандир. Асарни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва ўзбек тилига таржима қилиш олимларимиз олдида турган вазифалардан бири. «Баҳр ал-калом»нинг бир қанча қўлёзма ва китобий нашрларининг мавжудлиги ҳам унинг муҳим манбалардан бири эканлигидан далолат беради. Унинг қимматли қўлёзмаларидан бири Дубайдаги Жумъа ал-Можид номли маданият ва мерос марказида (766-рақамдаги бу қўлёзма 1167 ҳижрий йилда кўчирилган), иккинчиси Дамашқдаги аз-Зоҳирия кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимида (4970-рақам остида), учинчиси Бағдоддаги «Мактабат ал-авқофда»да (4365-рақамда), тўртинчиси Қоҳирадаги машҳур «Дорул-кутуб»нинг (113-рақамида) қўлёзмалар бўлимида сақланади. Ушбу қўлёзманинг 950 ҳижрий йилда оддий хат билан кўчирилган бошқа бир нусхаси Искандариянинг (Миср) «Мактабат ал-баладиййа» номли кутубхонасида сақланмоқда.

«Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд»

Калом илмининг йирик йўналишларидан бири бўлган ал-ашъария таълимотининг кенг кўламда тарқалишида аллома ал-Боқиллоний, муътазилиянинг тарқалишида кози Абдулжабборнинг хизматлари катта бўлгани каби имом Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мотуридия таълимотининг дунё бўйлаб ёйилишида аллома Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг ҳиссаси беқиёсдир. Айниқса, унинг қаламига ман-

суб «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» («Тавҳид қоидалари шарҳи бўйича қўлланма китоб») асари бу борада алоҳида аҳамиятга эга. 1986 йилда Қоҳирада араб тадқикотчиси Ҳабибуллоҳ Ҳасан ал-Аҳмад томонидан нашр этилган бу асар икки катта қисмдан иборат бўлиб, ўз навбатида, бу қисмлар ҳам кўплаб боб ва фасл (бўлим)лардан ташкил топган. Масалан, биринчи қисмнинг дастлабки бобларида имом Абу-л-Муъин ан-Насафий яшаган давр, унинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар келтирилади. Буларда ан-Насафий яшаб ўтган даврдаги сиёсий, ижтимоий, айниқса, илмий-маданий хаёт ўз аксини топган. Шундан кейин, имом ан-Насафий туғилган йили, унинг устозлари ва ўндан ортиқ шогирдлари ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Асарнинг иккинчи қисмида ан-Насафийнинг «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» асарининг тўлиқ матни келтирилиб, илмий равишда хар томонлама чукур тадқиқ этилган. Дастлаб мазкур асарнинг муаллифи Абу-л-Муъин ан-Насафий эканлиги ишончли далиллар билан исботланади, асарнинг қўлёзмалари ҳақида гапирилиб, жаҳоннинг турли қўлёзма хазиналарида, асосан, Миср ва Туркия кутубхоналарида унинг еттита қўлёзма нусхалари мавжудлиги таъкидланади. Муаллиф ушбу асарига ёзган мукаддимасида бу асарини ўша давр ҳокимларидан бирининг аҳл ас-сунна ва-л-жамоанинг ақидаси ҳақида бир китоб битиш хусусидаги илтимосига кўра ёзганлигини баён қилади. Шундан кейин, асарнинг мазмуни ва маъноси таҳлил этилиб, жумладан, муаллиф билиш (маърифа) назариясининг йўл-йўриқларини баён қилиб, уларни уч хил тоифага ажратади:

– сезги аъзолари (бешта);

– ҳақиқий, ишончли ахборотлар;

– ақл-идрок.

Муаллиф иймон-эътикод, имомлик (имомат) ва халифалик ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ушбу бобда билдирган қарашларидан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абу-л-Муъин ан-Насафий калом илми, айниқса, унинг асосчиларидан бири Абу Мансур ал-Мотуридий ғояларини ҳимоя қилиб, унинг кенг кўламда таркалишига муносиб ҳисса қўшган дастлабки алломалардан бири бўлган.

Тадқикотнинг иккинчи қисмида ҳам «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» асарининг мазмун-моҳияти ҳақида хулосалар чиқарилган. Унда асар бобма-боб келтирилиб, оламнинг тузилиши, Аллоҳнинг зоту сифатлари, инсонда ирода эркинлигининг мавжудлиги, қабр азоби каби турли-туман ақидавий масалалар ҳақида муаллифнинг фикрлари келтирилган. Имом ан-Насафийнинг ҳидоят йўлидан адашган баъзи исломий фирка ва гуруҳларга (масалан: жабария, хаворижлар, муътазилия) берган асосли раддиялари хам асарда ўз ифодасини топган.

Юқорида баён қилинганларни хулосалаб айтиш мумкинки, аллома Абу-л-Муъин ан-Насафий, бир томондан, ўз маънавий устози, буюк мутакаллим Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган ал-мотуридия таълимотини дунё бўйлаб тарқалишида бекиёс хизмат кўрсатган бўлса, иккинчи томондан ўзининг «Табсират ал-адилла», «Баҳр ал-калом», «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» каби муҳим асарлари билан калом илмининг кейинги тараққиётига салмокли ҳисса қўшган. Чунончи, бу бебаҳо асарларда хар қандай даврда хам, хар қандай жамиятда ҳам учрайдиган хидоят йўлидан адашган турли фирка ва гуруҳларга қарши, шунингдек, динда муҳим ўрин эгаллайдиган ақидавий масалаларни талқин қилишда мукаддас манбалар – Қуръони карим ва жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак ҳадисларига таянган

ҳолда иш тутиш лозимлиги сингари илғор ғоялар илгари сурилган. Бинобарин, бундан қарийб ўн аср муқаддам яшаган буюк ватандошимиз Абу-л-Муъин ан-Насафий қолдирган бой илмий-маънавий мерос нафақат ўз замони учун, балки ҳозирги даврда ҳам амалий аҳамиятга эга таълимот сифатида ҳар томонлама чуқур ўрганишга лойиқ.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ-Л-БАРАКОТ АН-НАСАФИЙ (1232–1310)

XIII асрда яшаб ижод этган бу алломанинг тўлиқ исми Ҳофиз Ад-дин Абу-л-Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий бўлиб, Муҳаммад Шафик Гирболнинг «Ал-Мавсуат ал-арабиййа ал-муйассара» асарида унинг таваллуди милодий 1232 йил деб кўрсатилган.

Алломанинг ижоди сермаҳсул бўлса ҳам, ҳаёти ҳақидаги маълумотлар манбаларда кам учрайди. Шунга қарамай, Абдулҳай ал-Лакнавийнинг «Ал-Фавоид ал-баҳийа фи тарожим ал-Ҳанафиййа» (Байрут, 1998), Мулла Котиб Чалабийнинг «Кашф аз-зунун» («Олам» нашриёти, 1993), Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Қурашийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музийа фи табақот ал-ҳанафиййа» (Қоҳира, 1989), Муҳаммад Ҳусайн аз-Заҳабийнинг «Ат-Тафсир ва-л-муфассирун» (Қоҳира, 1995), Амир Абдулазизнинг «Дирасат фи улум ал-Қуръон» (Байрут, 1983), Шамс ад-дин Муҳаммад ибн Али ад-Довудийнинг «Табақот ал-муфассирин» (Байрут, 2002) ва Абу-л-Баракотнинг ўзи томонидан ёзилган асарлардан унинг шахси ва қарашлари тўғрисида муайян маълумот олиш мумкин.

Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг етук олим бўлиб етишишида устозларининг меҳнати катта бўлган. Ана шундай устозларидан бири таниқли олим Абу-л-Важд Шамс ал-Аимма Муҳаммад ал-Кардарийдир. У бўлажак олимга тафсир, фиқҳ ва калом каби шариат илмларини пухта ўргатади. Ал-Кардарий ҳам ўз вактида «Ҳидоя» соҳиби Бурҳониддин ал-Марғиноний ва «Фатово Қозихон» асарининг муаллифи Фахр ад-дин Қозихон каби буюк устозлардан таълим олган. Маълумотларга караганда, дастлабки фиқҳ илмини ёйган зот Абу Зайд ад-Дабусий бўлса, ундан кейин бу илмни қайта жонлантирган зот Шамс ал-Аимма ал-Кардарий деб эътироф этилади. Шу сабаб бўлса керак, Мовароуннахр диёрида юзлаб фиқҳ олимлари етишиб чиқади. Аллома ал-Кардарий 1244 йил 18 июнда, ҳижрий сана билан 642 йил, муҳаррам ойининг тўққизинчиси, жума куни вафот этган.

Бундан ташқари, ан-Насафийнинг Ҳамид ад-дин аз-Зарир Али ибн Муҳаммад ибн Али ар-Ромиший ва Бадр ад-дин Хавоҳирзода Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Абдулкарим сингари устозлари ҳам бўлган.

Шундай машҳур устозлар илмидан баҳраманд бўлган Абу-л-Баракот «Ҳофиз ад-дин», яъни «динни ҳимоя қилувчи» деган шарафли номга сазовор бўлган. Бу номга алломалардан икки кишигина сазовор бўлган бўлиб, булардан иккинчиси Ҳофиз ад-дин Абу-л-Фадл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Кабир ал-Бухорийдир. Бу икки олим ҳам етук устоз ал-Кардарийдан таълим олганлар.

Ҳофиз ад-диннинг шариат илмлари – тафсир, фиқҳ ва калом соҳасида яратган қатор асарлари ҳозирга қадар олим ва талабалар орасида мўътабар манбалар сифатида қадрланиб ўқилмоқда, тадқиқотчилар томонидан ўрганиб келинмоқда. Жумладан, унинг ислом ҳуқуқи соҳасидаги «Канз ад-дақоиқ» («Нозик масалалар хазинаси»), «Ал-Вофи» («Тўлиқ») ва унинг шарҳи «Ал-Кофи» («Кифоя қилувчи») каби асарларини санаб ўтиш мумкин. Уламолар «Канз ад-дақоиқ» асарини ислом ҳуқуқи бўйича «Ҳидоя»дан кейинги ўринга қўядилар.

«Канз ад-дақоиқ» китобида фиқҳий масалалар кенг ёритилган бўлиб, унда Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, имом Муҳаммад, имом Зуфар ва имом аш-Шофиъий каби мужтаҳид олимларнинг фикрлари, ривоятлари келтирилган, ибодат (намоз, рўза, закот, ҳаж), муомалот, жазолар ва шу каби масалалар баён этилган. Асарнинг форс тилидаги нусхаси ҳам бўлиб, у Насруллоҳ ибн Муҳаммад ал-Кермоний томонидан ўгирилган. Урду тилидаги таржимаси эса Аҳлуллоҳ ибн Шайх Абдураҳим томонидан амалга оширилган. Бундан ташқари, асар бир неча бор қўлда қайта кўчирилган ва нашр этилган.

«Канз ад-дақоиқ» мўътабар китоблардан бўлгани боис ҳам унга ўндан зиёд шарҳлар ёзилган. Жумладан, имом Фахруддин Усмон ибн Али аз-Зайлаийнинг «Табйин ал-ҳақоиқ лимо фиҳи ма интазаъа мин ад-Дақоиқ» («Ад-Дақоиқдан олинган масалалар ҳақиқатини ёритиш»), Зайн ал-Обидин ибн Нажм ал-Мисрийнинг (вафоти 970/1562–1563) «ал-Бар ар-роиқ фи шарҳ Канз ад-дақоиқ» («Канз ад-дақоиқнинг шарҳида тиниқ денгиз») шарҳлари анча машҳурдир.

Абу-л-Баракотнинг ислом ҳуқуқшунослигига оид яна бир мўътабар асари «Ал-Вофи» («Тўлиқ»)дир. Бу асар шунчалик қадрланадики, ҳатто баъзи олимлар уни Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя»си қаторида кўрадилар. Мазкур фикрни Котиб Чалабийнинг «Кашф аз-зунун» («Гумонларни ечиш») асарида ҳам ўқиш мумкин. Унда айтилишича, Абу-л-Баракот «Ҳидоя»га шарҳ ёзмоқчи бўлади, лекин ўша замоннинг буюк олимларидан Тож аш-Шариъа уни бу фикридан қайтаради. Сўнгра, Абу-л-Баракот фиқҳга оид «Ал-Вофи» ва унинг шарҳи «Ал-Кофи» асарларини ёзади. Бу билан у гўё «Ҳидоя» китобини тасниф этиб, унга шарҳ битгандай бўлади. Мазкур асар бошқа машҳур китоблар қатори катта обрўга эга бўлади.

Олимнинг «Ал-Манор» («Машъал») номли асари усул ал-фиқҳ (ислом ҳуқуқшунослиги асослари) ва унинг қонун-қоидалари ҳақида битилган бўлиб, унда Қуръон ва ҳадис асосида ҳукм олиш, ижмо ва қиёсни қўллаш услублари каби масалалар баён этилган. У олимлар томонидан усул ал-фиқҳ соҳасидаги қисқа, лекин жуда фойдали асарлардан, деб тан олинган. Шу сабаб, бу асарга ёзилган шарҳлар асосида юртимиздаги диний таълим муассасаларида дарс берилади.

Абу-л-Баракот ан-Насафий «Ал-Манор» асарини ҳамду сано билан бошлаб, шариат асослари (усул аш-шариа)ни тўртга – Қуръон, сунна, ижмо ва қиёсга бўлади, қолган масалалар эса шу тўрт манба асосида ижтиҳод қилинишини таъкидлайди.

Манбаларда айтилишича, усул ал-фиқҳни биринчи бўлиб ёзма шаклда китоб ҳолига келтирган зот шофиъийлик мазҳабининг асосчиси имом аш-Шофиъийдир. Сўнгра бошқа мазҳабларда ҳам мазкур соҳада бир қатор асарлар яратилган. Абу-л-Баракотнинг «Ал-Манор»и ҳам шу соҳадаги катта асарлардан ҳисобланган боис, унга кўплаб шарҳлар битилган. Ан-Насафийнинг ўзи ҳам ушбу асарни шарҳлаган ва унга «Кашф ал-асрор» («Сирларни очиш») деб ном қўйган. Олимнинг издошла-

ридан Кофи ал-Акҳисорий уни таҳрир қилиб, мўъжаз бир китоб шаклига келтирган. Бундай шарҳлар қаторига, Аҳмад ибн Абу Саид ал-Ҳанафийнинг «Нур ал-анвор фи шарҳ ал-Манор» («Ал-Манорнинг шарҳида ёруғ нур»), Саъд ад-дин Абу-л-Фадоил ад-Деҳлавийнинг (ваф. 1486–1487) «Ифода ал-анвор фи изои усул ал-Манор» («Ал-Манор услубларини тарқатишда нурлар фойдаси»), шайх Шижо ад-дин Ҳибатуллоҳ ибн Аҳмад ат-Туркистонийнинг (ваф. 1332–1333) «Табассурот ал-асрор фи шарҳ ал-Манор» («Ал-Манорнинг шарҳи сирларни кўра олиш»), Қивом ад-дин Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Туркистонийнинг (ваф. 1348–1349) «Жоми ал-асрор» («Сирларни йиғувчи») каби асарларини қўшиш мумкин.

Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг саналганлардан ташқари қуйидаги асарлари ҳам мавжуд:

«Ал-Мусаффо фи шарҳ ал-манзума ан-Насафийа» («Ан-Насафий назмининг шарҳи аниқланган») – илми каломга оид;

«Ал-Мустасфо фи шарҳ ал-фиқҳ ан-нофи», («Фойдали фиқҳ шарҳи танланган») – ислом ҳуқуқшунослигига оид;

«Умдат ал-ақоид» («Ақидалар асоси») – калом илмига оид.

Олимнинг жуда кўп асарлари ва унга ёзилган шарҳлар ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Ҳофиз ад-дин ан-Насафийнинг «Умдат ал-ақоид» асари мухтасар ҳолда ёзилган бўлиб, илми каломга оид муҳим масалаларни ўзида қамраган. Ўз даврида унга бошқа олимлар томонидан ўнлаб шарҳлар битилган. Булар қаторида Жамол ад-дин Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Кавнавийнинг (ваф. 770/1368–1369) «Аз-Зубда» («Қаймоқ») ва XIV асрда яшаган олим Амад ал-Ақшаҳарий ал-Ҳанафийнинг «Ал-Инкод» («Халос этиш») каби асарларини айтиб ўтиш мумкин.

Абу-л-Баракот ан-Насафий 710/1310 йилда Бағдодга келган ва шу йили раби ал-аввал ойининг жума куни кечаси Бағдодда вафот этган ҳамда Исфаҳон яқинидаги Изаж (Хузистон ва Исфаҳон оралиғида) шаҳрида дафн қилинган.

Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг тафсир илми бўйича аҳли илм орасида «Тафсир ан-Насафий» номи билан машҳур бўлган ва ҳанафий мазҳабига мувофиқ битилган «Мадорик ат-танзил ва ҳақоиқ ат-таъвил» («Қуръон маънолари ва таъвил ҳақиқатлари») китоби бошқа асарлар орасида энг қимматлиларидан бири десак, ҳеч ҳам муболаға бўлмайди.

Чунки бошқа тафсир китоблари орасида катта шуҳрат қозонган «Тафсир ан-Насафий» тафсири дунё бўйича энг кенг тарқалган ҳанафий мазҳабига биноан ёзилган, ундаги оятлар айнан мотуридия таълимотига биноан баён этилиб, ўша даврнинг илм марказлари Бухоро ва Самарқанднинг олимлари фикрлари билан бойитилгандир. Тафсирда имом ал-Мотуридий сўзлари ва «Таъвилот ахл ас-сунна» тафсиридан фойдаланилади. Шу билан бирга, фиқҳий оятлар шарҳида «индана» – «бизнинг наздимизда» ёки «бизниинг мазҳабимизда» каби иборалар кўп учрайди.

Тафсирнинг яна бир муҳим жиҳати бу – оятларнинг филологик таҳлили усталик билан амалга оширилгани. Қуръоннинг балоғат ва фасоҳати мохирона очиб берилганидир. Бу учун ан-Насафий наҳв илмининг етук олимлари имом Сибавайҳ, имом Фарроларнинг фикрларидан кенг фойдаланган ва бир неча жойларида далил сифатида келтирган. Бундан ташқари, ўқувчи оятларни ҳар томонлама тушуниши учун 7 хил қироатдан истифода қилинган. Юқоридагилар сабаб бўлса керак, у илм аҳли

орасида кўп мутолаа қилинади. Ҳатто, Қуръон маъноларини ўзбек тилига ўгириб, «Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири» китобини тузган Абдулазиз Мансур ҳам ушбу асардан унумли фойдаланган.

Аслида «тафсир» (кўплиги тафосир) сўзи луғатда «изоҳлаш», «баён этиш», «равшанлаштириш», «ёритиш» каби маъноларни ифодалайди. Олимлар унга турлича таърифлар берганлар. Уларда айтилишича, тафсир «Аллоҳнинг каломини тушунтирувчи ёки Қуръон лафзлари ва маъноларини очиб берувчи илм» ва «Аллоҳ таоло Қуръон оятларидан ирода қилган мақсадларни инсон нуқтаи назаридан ўрганадиган фан»дир.

Тафсирлар Қуръони каримни англаш борасида мусулмонлар ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Ўз навбатида, турли оқим ва йўналиш вакиллари ҳам одамларни ўзларига осонгина оғдириш мақсадида тафсирлардан усталик билан фойдаланганлар. Улар оятларнинг шарҳларини ўз рай ва қарашларига мослаштирар ҳамда фикрларини исботлаш учун Қуръонни нотўғри талқин қилишдан ҳам тап тортмас эдилар. Айниқса, тафсирлар Аббосийлар давридаги халифалик учун курашларда ғоявий курол сифатида ҳам ишлатилган.

Замонлар оша шунчалик кўп тафсирлар ёзилдики, бу, бир томондан, турли мазҳаб ва нотўғри оқимларнинг ўз эътиқодларидан келиб чиқиб Қуръонни шарҳлашлари сабабидан бўлса, иккинчи томондан, илм-фан тараққиёти ҳам тафсирлар сонининг ошишига олиб келган эди. Чунки диний билимлар билан бирга фалсафа, грамматика, синтаксис, балоғат, фасоҳат каби дунёвий илмларнинг ривожланиши тафсирларда ҳам ўз аксини топди.

Мовароуннаҳр уламолари, асосан, ҳанафий мазҳаби издошлари бўлгани боис, улар ёзган тафсирлар ушбу мазҳабга тўла мос келади. Бундай тафсирлар қаторида, жумладан, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «Таъвилот ал ас-сунна», Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил аллома ан-Насафийнинг (ваф. 907–908) «Ат-Тафсир», Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Амад ас-Самарқандийнинг (ваф. 1002-03) «Тафсир ал-Қуръон ал-карим», Ҳужжат ал-Афодил Али ибн Муҳаммад ал-Хоразмийнинг (ваф. 1164–1165) «Ат-Тафсир», Абу-л-Аббос Жафар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирий ан-Насафийнинг (ваф. 1041) «Фазоил ал-Қуръон» («Қуръон фазилатлари») каби асарлари ва шу билан бир қаторда, Абу Ризо Муҳаммад ибн Али ан-Насафий (ваф. 1123–24), Абу-л-Фадоил Муҳаммад ал-Ҳанафий Бурҳон ан-Насафий (ваф. 1288–87), Абу Саъд Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Амодий (ваф. 1574–75) каби тафсир билан машғул бўлган бир қанча олимларни санаб ўтиш мумкин.

«Мадорик ат-танзил ва ҳақоиқ ат-таъвил» асари бир неча асрлардан бери мадрасаларда тафсир фанидан «Тафсир ал-Байзовий», «Тафсир ал-Жалолайн», «Тафсир Ибн Касир» китоблари қаторида дарслик сифатида ўқитилиб келинади. Бу дарсликлар орасида айнан ҳанафий мазҳабига оиди биз сўз юритаётган «Тафсир ан-Насафий» бўлиб, қолганлари шофиъий мазҳабидаги тафсирлардан саналади. Шу сабаб Қуръони каримни ҳанафий мазҳаби асосида ўрганмоқчи бўлганлар кўплаб маълумотларни мазкур тафсирдан олишлари мумкин. Ушбу асар охирги бор 1999 йилда Байрутнинг «Дор ибн Касир» матбаасида нашр этилган.

Абу-л-Баракот ўз тафсирининг ёзилиш сабаби ҳақида китобнинг мукаддима қисмида шундай дейди: «Мендан якинларим Қуръонни таъвил қилувчи, турли хил қироатлар ва ҳаракат услублари кўрсатилган, аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасига

мувофиқ, адашганлар ва бидъат аҳли эътиқодидан холи, малол келтирадиган даражада узун ҳамда тушунарсиз даражада қисқа бўлмаган тафсир ёзишимни сўрар эдилар. Дастлаб иккиландим. Ниҳоят, Аллоҳнинг тавфиқ ва инояти ила тафсир ёзишга киришдим ҳамда оз фурсат ичида уни ёзиб тамомладим. Китобимни «Мадорик ат-танзил ва ҳақоиқ ат-таъвил» деб номладим. Аллоҳ барча ишларни енгиллаштирувчи, хоҳлаган нарсани қилишга қодир ва дуони тез ижобат қилувчи Зотдир».

Араб олими Муҳаммад аз-Заҳабий ўзининг «Ат-Тафсир ва-л-муфассирун» китобида таъкидлаганидек, «Тафсир ан-Насафий»нинг ёзилиш услуби муфассир олим Қози ал-Байзовийнинг «Анвар ат-танзил ва асрор ат-таъвил» («Қуръон нурлари ва таъвил сирлари») ва хоразмлик буюк ватандошимиз Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» («Кашф қилувчи») тафсирларига ўхшашдир. Лекин ал-Байзовий шофиъий ва аз-Замахшарий муътазилий мазҳабида бўлгани учун ақидавий ва фиқҳий оятларнинг шарҳида ушбу учала тафсир орасида катта фарқ бор.

Абу-л-Баракот тафсирининг кўп жойларида машҳур муфассир саҳоба Ибн Аббоснинг ривоятларига таянади. Кейинги ўринларда эса, ўз навбатида, машҳур муфассир саҳобалар ва тобиъийлардан Ибн Масъуд, Анас ибн Молик, Ҳасан, Убай ибн Каъб Мужоҳид кабиларнинг ривоятларидан фойдаланади. Жумладан, Қуръони каримнинг: «Сизларни ва сизлардан олдингиларни яратган Роббингизга ибодат қилинг» (Бақара, 21) оятидаги «ибодат» сўзини Ибн Аббос қуйидагича шарҳлайди: «Қуръони каримда келган ҳар бир ибодат Аллоҳни якка санаш (тавҳид)дир».

Анас ибн Молик (р.а.) шундай дейди: «Бақара ва Оли Имрон сураларини ўқиган одам бизнинг орамизда улуғимизга айланар эди».

«Тафсир ан-Насафий»ни ўқиган одам унда илмий ва мантиқий асосларни, нотўғри ва бузғунчи фикрларнинг кескин танқидга учраганини, илм ва яхшилик каби фазилатларнинг улуғланганини кўриши мумкин.

Қуръони каримда илмни улуғловчи «Роббим, илмимни зиёда эт», – деб айт», «Биладиганлар билан билмайдиганлар баробар бўлурми?» каби оятлар шулар жумласидандир.

Ан-Насафий илмга тегишли оятни шарҳлаб, шундай дейди: «Илм, агар у руҳонийлар ёки роҳибнинг охират ҳақида эгаллаган илми бўлса ҳам, инсонни тўғри йўлга бошловчи воситалардан биридир. Чунки мазкур оятда: «Одамлар ичидан «Биз насронийлармиз», – деювчиларни мусулмонларга якинроқ дўст эканини кўрасиз. Бунга сабаб улар орасида руҳоний ва роҳибларнинг борлиги ва уларнинг кибрга берилмаслигидир», – дейилган».

Бу билан ан-Насафий, илм ким томонидан эгалланган бўлишига қарамай, унинг улуғлиги ва афзаллигини ҳамда илм руҳонийларнинг Қуръонда ижобий зикр қилинишига сабаб бўлганини исботламоқчи бўлади.

Абу-л-Баракот оятларни шарҳлаш баробарида ўз даврининг турли оким ва фирка вакилларига ҳам қарши раддиялар келтирган. Жумладан, у: «Жаннат яратилган ва у ҳозирда мавжуд», – дейди. Чунки Аллоҳ таоло Одам билан Ҳаввога: «Сен ва сенинг аёлинг жаннатда яшанглар», – деб айтган. Аллома, шу тарика, жаннатнинг ўша пайтда ҳам бўлган ва ҳозирда ҳам мавжудлигини таъкидлаб, муътазилийларга қарши ҳужжат келтиради.

Бундан ташқари, Абу-л-Баракот жаҳмийларга ҳам раддия бериб, жаннат ҳақидаги оятнинг тафсирида шундай дейди: «Жаҳмийлар жаннатни ва унинг аҳлини фоний

бўлувчи дейдилар. Лекин Аллоҳ таоло: «Жаннатга кирганлар у ерда абадий қолади», – деган. Демак, жаннат аҳли жаннатда абадий қоладилар ва жаннат ҳам йўқ бўлиб кетмайди».

Бақара сурасининг 25-оятида эса, Аллоҳ таоло: «Имон келтирганлар ва солиҳ амал қилганларга тагларидан анҳорлар оқиб турувчи жаннатлар бор деб башорат беринг», – дейди.

Мазкур оятни Абу-л-Баракот амални имоннинг бир қисми деб санагувчиларга қарши далил сифатида келтириб, шундай дейди: «Аллоҳ таоло ушбу оятда «имон келтирганлар» билан «амал қилганлар» сўзларини «ва» боғловчиси орқали ажратмоқда. Араб тили қоидасига кўра, боғловчилар билан ажратилган сўзлар бошқа-бошқа бўлади. Бундан солиҳ амаллар ва имон бир-биридан бошқа нарсалар экан, деган хулоса келиб чиқади. Лекин фақат имон келтириб, солиҳ амал қилмаса ҳам жаннатга кирса бўлар экан-да, деган фикр туғилмаслиги керак. Чунки Аллоҳ таоло жаннатга кириш учун солиҳ амал бўлишини шарт қилиб қўйган».

Мотуридий таълимотида амал имоннинг бир қисми бўлмай, ундан мустаснодир. Абу-л-Баракот шу тарзда китобнинг бошқа жойларида ҳам мотуридия таълимотини қўллаб-қувватлаган.

Раҳбарларга итоат этиш ҳақидаги Нисо сурасининг 59-оятида Аллоҳ таоло шундай дейди: «Эй, имон келтирганлар, Аллоҳга итоат қилинглар, Пайғамбарга ва ўзларингиздан бўлган бошлиқларга итоат қилинглар». Абу-л-Баракот ушбу оятга таяниб, динда ҳам, дунёвий ишларда ҳам ўша соҳа раҳбарларига бўйсуниш лозимлигини таъкидлайди ва оятдаги «бошлиқлар» сўзини «олим» деб шарҳлаш билан бир қаторда «раҳбар» ҳам деб шарҳ этади. Аслида, кишининг имони мукаммал бўлса, уни итоатга, бошбошдоқлик қилмасликка чорлайди.

Муфассир олим имом ал-Байзовий ҳам ушбу оятни ан-Насафий сингари тафсир қилади ва «муқаллид (диний масалаларда тақлид қилувчи) ўзи тақлид қилаётган мужтаҳидига хилоф қилмаслиги керак» жумлаларини қўшимча қилади.

Юқоридаги икки муфассирнинг далилларидан кўриниб турибдики, инсон ўзининг раҳбари, хоҳ у подшо бўлсин ёки олим, яъни мазҳаббоши бўлсин, унга итоат этиши, унинг айтганларига хилоф иш қилмаслиги даркор экан. Шу тарзда, ан-Насафий ўз даврининг етук олимлари ичида катта шуҳрат қозонади. Абдулҳай ал-Лакнавий таъбири билан айтганда, «Абу-л-Баракот ан-Насафий ўз даврининг беназир алломаси сифатида фиқҳ ва усул илмларида ғоятда сарбаланд, ҳадис ва унинг маъноларини тушунишда барчадан устун бўлган». Ибн Ҳажар ал-Асқалоний эса уни «Алломаи дунё» деган ғоятда шарафли ном билан тилга олган.

Абу-л-Ҳафс, Абу-л-Муъин, Абу-л-Баракот ан-Насафий каби алломаларнинг илму ирфонларини кенг ўрганиб, уни оммага, ёшларга етказиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «Биргина Насаф шаҳридан чиқиб, «Насафий» таҳаллуси билан шуҳрат қозонган ўндан ортиқ олимларнинг номи ҳаммага яхши маълум. Ислом оламини ўзининг бебаҳо илмий мероси билан бойитган ва юртимизнинг шон-шуҳратини жаҳонга таратган кўплаб азиз-авлиёлар, олиму уламолар фақат қашқадарёликларнинг эмас, балки бутун ўзбек халқининг фахри ва ғуруридир».

Давронбек МАКСУДОВ,
тарих фанлари номзоди

АБУ ҲАФС УМАР ИБН МУҲАММАД БУЖАЙРИЙ (838–923)

Тарихдан малумки, IX–XII асрлар ислом оламида илм-фаннинг ниҳоят даражада ривожланган даври бўлганлиги боис бу асрларни илм-фан ривожининг олтин даври деб эътироф этилган. Шу жумладан, бу даврда ҳадис илмининг ривожига ўзининг беназир ҳиссасини қўшган юртдошларимиздан Ҳайсам ибн Кулайб, Иброҳим ибн Маъкил, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо сингари кўплаб муҳаддис алломалар етишиб чиққанлар ва Шоший, Насафий, Доримий, Бухорий, Термизий каби нисбалар билан машҳур бўлишган. Шулар қатори IX–X асрларда Бужайрий тахаллуси билан танилган бир қанча алломаларнинг самарали ижод қилганлигини манбалардан кўплаб учратиш мумкин. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, юқорида айтилган ва шунга ўхшаш нисбалар қишлоқ ёки шаҳарга берилиб, аксарият ўринларда алломанинг туғилган ёки яшаган жойига далолат қилиш учун келтирилган. Аммо, Бужайрий тахаллуси бирор жой ёки касбга эмас, балки Бужайр исмли шахснинг номига нисбатан айтилган. Шундай нисба билан танилган машҳур алломалардан, ҳадис илмининг султони Имом Бухорий ҳазратлари билан замондош бўлган ва у зотдан ҳадислар тинглаган «ҳофиз», «тақводор муҳаддис», «имом ул-кабир» номларига сазовор бўлган муҳаддис Умар ибн Муҳаммад Бужайрий бўлиб, у зотнинг тўлиқ исми Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадоний Самарқандий Бужайрийдир.

Манбаларда келтирилишича, Бужайр муҳаддис Абу Ҳафснинг бобоси Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадонийнинг исми бўлган. Бужайр ибн Ҳозимнинг фарзанду набиралари ҳам ўз замонасининг машҳур муҳаддис ровийларидан бўлиб, уларга ҳам айнан шу зотнинг исми нисбат қилиб берилган ва бу силсила тарих саҳифаларида «Бужайрий» нисбаси билан ўрин олган. Мисрлик тадқиқотчи олим Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад томонидан тузилган «Ўрта Осиё олимлари қомуси»да «Бужайр»га «кичкина қоринчаси бўлган бобо» маъноси берилган. «Бужайр» «Бажрун» сўзидан олинган бўлиб, «кичик корин» маъносини ҳам билдиради.

Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммадни баъзи манбаларда Суғдий, Хушуфағоний, Самарқандий нисбалари билан келтирилган бўлса, баъзиларида «Бужайрий» ва «Буҳайрий» деб ҳам зикр этилган. Бироқ Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммадни аксар уламолар ўз асарларида Абу Ҳафс Бужайрий нисбаси билан ёд этган. Уламолар орасида эса айнан шу тахаллус билан машҳур бўлган.

Муҳаддис Абу Ҳафс Бужайрий 223/838 йил Самарқанд суғдидаги қишлоқлардан бири – Хушуфағонда зиёли оиласида таваллуд топган.

Абу Абдуллоҳ Ёқут Ҳамавий «Муъжам ул-булдон» («Шаҳарлар қомуси») асарида келтиришича: «Хушуфағон Мовароуннаҳрнинг Суғд диёридаги Иштихон ва Кушония ўртасидаги ўзида кўп яхшиликларни мужассам этган қишлоқлардан биридир. Ундан Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ибн Ҳозим Бужайрий Хушуфағоний ва яна бу зотнинг набираси, яъни ўғли Абулҳасан Муҳаммаднинг Абу Аббос Аҳмад (в. 372/982) исмли фарзанди ҳамда бир қанча уламолар етишиб чиққан».

«Хушуфағон» кишлоғининг тарихи қадимий суғдлар даврига бориб тақалади. Рус шаркшунос олимаси О.И. Смирнованинг «Страны и народы Востока» номли тўпламда чоп қилинган «Места домусульманских культов в Средней Азии»

маколасида: «Хушуфағон» суғдча «Хшу» – «олти», «Фаған» – «ибодатхона» яъни «Олти ибодатхона» маъносини билдирган. Бу қишлоқ XII асргача Хушуфағон деб, XIII асргача арабча «Рос ул-Қантаро» (Кўприк боши») деб, XIII асрдан XVI асргача эса форсча «Сарипул» (Кўприк боши») деб ҳам аталган деб келтирган.

«Муъжам ул-булдон»да келтирилишича эса Хушуфағон қишлоғи «Рос ул-Қантора» деб аталгандан кейин бу ердан Қанторий нисбати билан Абу Мансур Жаъфар ибн Содиқ Ибн Жунайд Қанторий (в.315/927) каби уламолар ҳам етишиб чиққан. Ушбу маълумот О.И. Смирнованинг маколасидаги келтирилган маълумотдан фарқ қилиб, Хушуфағон XI–XIII асрларда эмас балки, X асрда ҳам «Рос ул-Қантаро» деб аталганлигини кўрсатиб турибди.

Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг «Ал-Ансоб» («Насаблар») номли асарида келтиришича, бир куни Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Суғдий Хушуфағонда ҳовлисидаги катта дарахтнинг остида дўстлар даврасида суҳбат қуриб ўтирган эди.

Абу Ҳафс дўстларига: «Сизлар дунёнинг энг кўркам ва энг хушманзара жойида ўтирибсизлар», – деди.

– «Нима учун?» – дейишди.

– «Чунки дунёда Самарқанднинг Суғди каби кўркам, хушманзара, баҳаво жой топилмайди. Суғдда эса Хушуфағонга тенг келадиган жой йўқ. Хушуфағонда эса менинг бу боғимдан кўра обод жой, боғимда эса бу дарахтнинг соясига тенг келадиган серсоя ва салқин жойнинг ўзи йўқ», – деди.

Юқорида келтирилган далилларга таянган ҳолда Хушуфағон қишлоғининг тарихи VII–VIII асрларга, балким, унданда аввалги асрларга бориб тақалган десак ҳам адашмаган бўламиз. Чунки, бу ерда олтита ибодат – хонани бўлишлиги, ўз даврида Хушуфағон бир қишлоқ бўлганлигига эмас, балки катта шаҳарлардан ҳисобланганлигига далолат қилиб турибди.

Албатта, ўша даврда Хушуфағоннинг сўлим ва хушманзара табиати бошқа халқларнинг эътиборини ўзига тортиб, бу жойларда ибодатхоналарнинг барпо бўлишига ва халқининг маданиятини равнақ топишига ҳамда Ғарб билан Шарқни боғловчи буюк ипак йўлини шу ердан ўтишига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Абу Ҳафс Бужайрийнинг болалик ва ёшлик даври Хушуфағонда ўтган. Шу боис аллома дастлабки таълимни отаси Муҳаммад ибн Бужайрдан олган.

Ўз навбатида Муҳаммад ибн Бужайр ҳам Хушуфағон аҳлидан бўлиб, ўз даврининг олими, машҳур муҳаддисларидан ҳисобланган ва шу даврнинг таникли ҳадис ровийларидан таҳсил олган ҳамда улардан ҳадислар ривоят қилган. Муҳаммад ибн Бужайр 268/882 йил шаъбон ойида вафот этган.

Кейинчалик, Абу Ҳафс Бужайрийнинг илмга бўлган шижоати ва Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ворид бўлган ҳадисларни эшитиш, ўрганишга бўлган қизиқиши ўша даврда илм-фан ривожланган Хуросон, Басра, Куфа, Шом, Миср, Ҳижоз каби бир қанча шаҳар ва мамлакатларга етаклайди.

Абу Ҳафс Бужайрий таҳсили илм йўлидаги барча қийинчилик ва машаққатларни енгиб ўтиб, Абу Маҳмуд Муҳаммад ибн Муовия, Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон Доримий Самарқандий, Исо ибн Ҳаммод Зуғба Мисрий, Ишоқ ибн Шоҳин Воситий, Абу Соиб Силм ибн Жаннода Куфий, Абд ибн Ҳумайд Кеший ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий каби кўплаб машҳур муҳаддис олимлардан таҳсил олган ва хадис эшитган ҳамда уларни ўзига устоз деб билган.

Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ» тўпламига ёзилган мўътабар шарҳлардан ҳисобланмиш Ибн Ҳажар Асқалонийнинг «Фатҳ ул-борий» асарида шундай келтирилади: «Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр Бужайрийдан ривоят килинади: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни: «Ал-Жоми ус-саҳиҳ» китобимни Масжид ул-Ҳарамда тасниф қилдим. Бу китобга киритилган ҳар бир ҳадисни Аллоҳ таолодан яхшиликни сўраб икки ракаат намоз ўқиб, унинг сахиҳлигига аниқ ишонч ҳосил қилганимдан кейин киритдим», – деб айтаётганини эшитдим».

Ушбу ривоятда Абу Ҳафс Бужайрийни ҳадис илмининг султони Имом Бухорий ҳазратлари билан бир даврда яшаб, у зот билан ҳамсуҳбат бўлганлиги ва у зотдан таълим олганлиги яққол кўриниб турибди.

Бундан ташқари, Абу Ҳафс Бужайрий ўша даврда илм-фан ва маданият ўчоқларидан бири ҳисобланган Дамашқга хам бориб, у ернинг бир қанча таниқли олимларидан таълим олган. Бу ҳақида Имом ул-олам, ҳофиз Ибн Асокир номи билан машҳур бўлган тарихчи олим Абулқосим Али ибн Ҳасан ибн Ҳибатуллоҳ ибн Абдуллоҳ Шофиийнинг «Тарих ул-мадинати Дамашқ ва зикри фазлиҳа ва тасмияти мин ҳиллиҳа мина-л-амасил» («Дамашқ шаҳрининг тарихи ва унинг фазилати, ундаги жойларнинг номланишига мисоллар») асарида шундай келтиради: «Ҳофиз Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ибн Ҳозим ибн Рошид Ҳамадоний Бужайрий Самарқандий таҳсили илм қилиш ниятида Дамашққа бориб, у ернинг машҳур муҳаддисларидан ҳисобланмиш Аҳмад ибн Абдулвоҳид иби Уъбуд, Абу Омир Мусо ибн Омир Марий, Ҳишом ибн Холид, Муҳаммад ибн Ҳошим Баълабаккий, Сулаймон Ҳамсий, Аюб ибн Али ибн Ҳайсам Каноний каби бир қанча олимлардан таълим олган ва ҳадислар эшитган».

Ўз навбатида, Абу Ҳафс Бужайрий таълим олиш билан бирга кўплаб шогирдлар ҳам етиштирган. У зотдан Бухоро, Самарқанд ва Шош воҳаларига мансуб бўлган бир қанча алломалар таҳсил олган ва ҳадислар ривоят қилган.

Жумладан, Муҳаммад ибн Собир Бухорий, Абу Назр Муҳаммад ибн Бакр Деҳқон Самарқандий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Имрон Шоший, Муътамар ибн Жибрил Карминий, Аъюн ибн Жаъфар Самарқандий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али Муаддаб Шоший ва Исо ибн Мусо Кашоний каби ўз замонасининг машҳур муҳаддислари у зотдан ҳадислар тинглаган ва ривоят қилганлар.

Бундан ташқари Ибн Асокирнинг юқорида номи келтирилган «Дамашқ шаҳрининг тарихи» асарида келтирилишича, Абу Ҳафс Бужайрийдан унинг ўғли Абулҳасан Муҳаммад ибн Умар, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший, Абу Яҳё Аҳмад ибн Мухаммад ибн Иброҳим ибн Ишоқ ибн Ҳозим Самарқандий, Муҳаммад ибн Ҳотам Кашоний, Абулфазл Аҳмад ибн Исмоил ибн Яҳё ибн Ҳозим Аздий Самарқандий, Али ибн Биндор Сайрафий каби кўплаб уламолар ҳам у зотдан таҳсил олган ва ҳадислар ривоят қилган.

Шошлик алломаларнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш бўйича улкан ишларни амалга оширган таниқли олим Неъматулло Муҳаммедов ўзининг «Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси» китобида шундай келтиради: «Абу Бакр Қаффол Шоший Хуросонга бориб, Муҳаммад ибн Ишоқ ибн Хузайма, Муҳаммад ибн Ишоқ Саррож, Умар ибн Муҳаммад ибн Бухайр Самарқандий каби катта олимлардан дарс олган ва бошка табақалардан ҳадислар эшитган». Ушбу маълумотлар Абу Ҳафс

Бужайрий, ўз навбатида, фиқх, ҳадис, усул ва тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим деб эътироф этилган Имом Абу Бакр Қаффол Шоший каби бир қанча алломаларга ҳам устозлик қилганлигини кўрсатиб турибди.

Дамашқлик олим Хайриддин ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Зириклий «Ал-Аълом» асарида таниқли олим Заҳабийнинг: «Абу Ҳафс Бужайрий замонасининг тенги йўқ алломаси бўлиб, мен у зотдан олтмиш мингдан ортик ҳадис эшитганман», – деган сўзини келтириб ўтган.

Абу Ҳафс Бужайрий илм-фан сахнасига етук алломаларни етказиб бериш билан кифояланиб қолмасдан, ўзининг бой илмий ижоди билан ҳам юксак ҳисса қўшган. Муҳаддиснинг «Сахиҳ» ҳадислар тўплами, «Тафсир» ва яна ундан бошқа бир қанча асарлари бўлган. Афсуски, алломанинг ижод маҳсули бўлган адабиётларнинг ҳаммаси бизгача етиб келмаган. Бироқ, манбаларда келтирилишича ҳозирги кунда муҳаддиснинг асарларидан бири «Саҳих» ҳадислар тўплами хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Абу Ҳафс Бужайрий ва унинг «Саҳиҳ» ҳадислар тўпламини қўлёзма нусхаси ҳакида Хайриддин Зириклий «Ал-Аълом» асарида: «Мовароуннаҳрлик муҳаддис, ҳофиз Абу Ҳафс Бужайрий «Саҳих» ва «Тафсир» асарлар муаллифи бўлиб, у Самарканд қишлоқларининг бирига мансубдир. Ҳозир бу жой «Раъс ул-кантара» («Тўғонбоши») деб аталади. Аллома илм олиш ва ҳадислар тинглаш ҳамда ёзиб олиш мақсадида Хуросон, Басра, Куфа, Шом, Миср ва Ҳижоз каби бир қанча давлат ва шаҳарларга сафар қилган. У зотнинг қаламига мансуб «Ал-Жоми ул-муснад» асарининг қўлёзма нусхаси ҳозирги кунда Дамашқдаги Зоҳирия кутубхонасида сақланмоқда», – деб келтиради.

Абу Ҳафс Бужайрийнинг «Ас-Саҳиҳ» ҳадислар тўплами муҳим манба сифатида истифода этилган. Бу асар ўз даврида ҳадис илми соҳасида илми толиблар томонидан дарслик сифатида қўлланилган. Самъонийнинг «Ал-Ансоб» номли асарида келтирилган далиллар фикримизнинг исботидир: «Насаф якинидаги қишлоқлардан бири бўлмиш Батҳудонлик фозил, солиҳ, сийрати чиройли, тақводор шайх Абу Али Ҳасан ибн Абдуллоҳ Батҳудоний Насафда Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Балдийдан Имом Абу Ҳафс Бужайрийнинг «Ал-Жоми ус-саҳиҳ» асарини бир неча жузларини эшитган ва ёзиб олган».

Абу Саъд Абдулкарим Самъоний Имом Бужайрийнинг «Ал-Жоми ус-саҳиҳ» асарини «улуғ китоб» деб зикр қилган ҳамда унинг такидлашича, Бужайрийнинг «ал-Жоми ус-саҳих» асарида Андалусиянинг фатҳ килиниши ҳақида ажойиб қисса ҳам келтирилган.

Муҳаддис Абу Ҳафс Бужайрий ўз «Саҳих» ҳадислар тўпламида келтирган ҳадис ва хабарларни бир қанча муҳаддисларнинг асарларида ҳам учратиш мумкин: Бадриддин Аюний Ҳанафийнинг (855/1451) «Умдат ул-қорий шарҳу Саҳиҳ ил-Бухорий» асарида келтирилишича, Абу Ҳафс Бужайрий ўзининг «Саҳиҳ» ҳадислар тўпламида Анас (р.а.)нинг санади билан «Саҳарлик қилинглар, чунки унда барака бордир» ҳадисини ривоят килган. Мазкур ҳадисни Имом Абу Довуд ва Имом Насоийлар Имом Бужайрий йўналишида Ойша (р.а.) санади билан ривоят қилган.

Муҳаддис Абу Ҳафс Бужайрийнинг «Китоб ус-сафина» («Кема китоби») номли асари ҳам бўлиб, бу асар бизгача етиб келмаган. Ушбу асар ҳақида Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад ўзининг «Ўрта Осиё олимлари қомуси»да шундай келтирила-

ди: «Абу Ҳафс Бужайрийдан унинг Аҳмад исмли набираси «ал-Жоми ус-саҳих» («Ишончли тўплам») ва «Китоб ус-сафина» («Кема китоби») каби асарларини тинглаган. Ушбу китобларни эса Абу Ҳафснинг ўзи тасниф этган».

Шунингдек, Абу Ҳафс Бужайрий санади билан ривоят қилинган ҳадисларни бир қанча ҳадис тўпламларида ҳам келтирилган. Жумладан, Муҳаммад ибн Ҳаббон Тамимий (в.354/965) қаламига мансуб «Саҳиҳи ибн Ҳаббон» тўпламида муаллиф шундай ривоят қилади: «Бизга Умар ибн Муҳаммад Бужайрий ва Ишоқ ибн Иброҳим хабар берди: Бизга Муҳаммад ибн Мусанно ҳадис айтди: Бизга Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ансорий ҳадис айтди: Менга отам (Абдуллоҳ) Самомадан ҳадис айтди: Менга Анас ибн Молик ҳадис айтди: «Абу Бакр Сиддиқ халифа бўлганда уни (Анасни) Яманга юбораётганда бу мактубни берди. Мактубда: «Расулуллоҳ (с.а.в.) Аллоҳнинг буйруғига биноан мусулмонлар зиммасига фарз қилган садақа – бу закотдир. Мусулмонларнинг қайси биридан закотнинг тартибига кўра бирор нарса (закотни адо қилиш) сўралинса, бас, уни берсин, ундан зиёди талаб қилинса бермасин», – деб ёзилган эди».

Муҳаддис Абу Ҳафс Бужайрий ўзининг улкан илмий, ижодий фаолияти билан ҳадис, тафсир ва бошқа соҳалар ривожига катта ҳисса қўшган алломалардан саналади.

Муҳаддис Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Бужайрий Самарқандий ўзидан кейинги авлодларга бебаҳо илмий меросни қолдириб 311/ 923 йил 88/85 ёшида вафот этган.

Йўлдошхон ИСАЕВ

АБУ САЪИД ҲАЙСАМ ИБН КУЛАЙБ ШОШИЙ (ваф. 947)

Ислом умуммаданиятимиз илдизларидан бири десак, муболаға бўлмайди. Айнан шу муқаддас заминда туғилган имом ал-Бухорий, имом ат-Термизий, имом ал-Мотуридий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Бурҳониддин Марғиноний каби кўплаб алломаларимиз ислом таълимоти ва назарияси ривожига улкан ҳисса қўшганлар.

Тарихий манбалар ва адабиётлардан яхши маълумки, IX–XII асрлар Ўрта Осиё минтақасидаги Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Термиз, Хива, Шош (Тошкент) каби қадимий шаҳарлар ислом дунёсидаги илм-фан ва маданият марказлари сифатида машҳур бўлган. Жумладан, Тошкент ўрта аср манбаларида Шош деб номланиб, бу ердан ҳадис, фиқҳ каби исломий илмлар соҳасида кўплаб таниқли олимлар етишиб чиққан. Бу ерда туғилиб фаолият кўрсатган кўплаб буюк зотлар, олимлар «Шоший» нисбаси билан дунёга танилганлар. Уларнинг ҳаёти, фаолияти, илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур тадқиқ қилиш Шош воҳаси тарихини ўрганиш билан бир қаторда, бу олимларнинг ислом илмлари ривожида тутган ўринларини аниқлашга хизмат қилиши шубҳасиз.

Имом аш-Шоший номи билан танилган юртдошимиз Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший ҳадис илмига салмоқли ҳисса қўшган олимлардан ҳисобланади. Унинг номи жуда кўп араб манбаларида ишончли муҳаддис сифатида эътироф этилади.

Унинг тўлиқ исми – Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб ибн Сурайж (баъзи манбаларда Шурайҳ деб келтирилган) ибн Маъқил аш-Шоший ал-Бинкасий ат-Туркий ал-Маъкилий ал-Адиб бўлиб, туғилган йили ҳақида манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Аммо муҳаддиснинг вафот этган йили кўп манбаларда 335/947 деб аниқ кўрсатилган.

Маълумки, ҳижрий учинчи (милодий IX) асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳадис илми ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилган. Ушбу давр барча манбаларда ҳадис илмининг олтин даври сифатида эътироф этилади.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший айнан мана шу олтин даврда фаолият кўрсатди. Манбаларда келтирилишича, Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший илм-маърифат ўрганиш мақсадида Бухоро, Самарқанд, Насаф ва Термиз каби шаҳарларда бўлиб, таниқли муҳаддислардан сабоқ олган. У ўз илмини янада бойитиш ниятида узоқ хорижий юртларга ҳам сафар қилган. Жумладан, Балх шаҳрида Закариё ибн Яҳё ибн Асад ал-Марвазий, Исо ибн Аҳмад ал-Асқалоний, Бағдодда Аббос ибн Муҳаммад ад-Дурий, Яҳё ибн Жаъфар аз-Забаркон ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганган.

Машҳур араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ўз замондошлари Исо ибн ал-Асқалоний, буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, Закариё ибн ал-Марвазий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ибн ал-Мунодий, Ҳамдон ибн Али ал-Варроқ, Аҳмад ибн Мулоъиб, Муҳаммад ибн Исо ал-Мадоъиний, Абу ал-Бухтарий, ибн Шокир, Али ибн Саҳл, Иброҳим ибн Абдуллоҳ ал-Қассор, Яҳё Абу Толиб, Аббос ибн Муҳаммад ад-Дурий, Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Соғаний ва бошқалардан ҳадис эшитган, ўрганган.

Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг илм бобида етукликка етишишида оиладаги маърифий муҳит муҳим аҳамият касб этган. Маълумки, муҳаддис яшаб ўтган аср ҳадис илми шаклланишидаги олтин давр бўлиши билан бир қаторда, айни шу даврда олтита буюк муҳаддис, шунингдек, Абу Ҳотам ар-Розий, Аббос ибн Муҳаммад ад-Дурий, Солиҳ Жазра, Абу Яъло ал-Мавсалий, Ибн ал-Жаруд ва бошқа муҳаддислар пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳадиси шарифларини тўплаб, уни муҳофаза қилишда ўзларининг кучларини аямадилар.

Имом аш-Шоший илм олишни илк болалик чоғлариданоқ бошлаган. Бирор нарсани истеъфода этиш ниятида у киши олимларнинг турли мавзудаги илмий мажлисларида қатнашарди. Шунингдек, Исо ибн Аҳмад ал-Асқалонийдан ҳадис илмини ўрганиб, кун сайин уни бойитиб борарди. Ал-Асқалоний имом ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший вафотидан 67 йил олдин, 268 йили вафот этади. Кулайб аш-Шоший устозидан сўнг ҳадис илми билан шуғулланишда давом этди. У буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий ва бошқа кўплаб муҳаддислардан ҳам сабоқ олган. Тарих фанлари доктори У. Уватов ёзганидек, «имом аш-Шошийнинг устозлари жуда кўп бўлиб, элликдан ортиқ машҳур олиму машойихлардан ҳадис ўргангани ҳақида аниқ маълумотлар бор. Унинг энг машҳур устозларидан термизлик буюк муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, маккалик Абу-л-Ҳасан ал-Бағовийларни кўрсатиш мумкин». Шу ўринда, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший устозларидан энг машҳурларини алоҳида эслаб ўтишни лозим деб топдик:

Иброҳим ибн Абдуллоҳ ал-Қасор ал-Абасий ал-Куфий (ваф. 279/892).

Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Муслим ибн Муоъз Абу Муслим ал-Кажий ал-Басрий (ваф. 292/905).

Аҳмад ибн Хозим ибн Абу Ғарза Абу Амр ал-Куфий (ваф. 276/890).

Аҳмад ибн Зуҳайр Абу Ҳайсама ибн Ҳарб Абу Бакр ан-Насоий ал-Бағдодий (ваф. 279/892).

Аҳмад ибн Али ибн ал-Фазл Абу Жаъфар ал-Хаззоз ал-Муқриъ (ваф. 286/899).

Аҳмад ибн Мулоиб ибн Ҳайон Абу ал-Фазл ал-Бағдодий (ваф. 275/889).

Ал-Хорис ибн Муҳаммад ибн Абу Асома Доҳир Абу Муҳаммад ат-Тамимий ал-Бағдодий (ваф. 282/897).

Муҳаммад ибн Исо ибн Савра Абу Исо ат-Термизий (ваф. 279/892).

Муҳаммад ибн Юнус ибн Мусо ибн Сулаймон ал-Кадимий ал-Басрий (ваф. 286/899).

Яҳё ибн Абу Толиб Жаъфар ибн аз-Забарқоний (ваф. 275/889).

Йирик тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий ўзининг «Сийар аълом ан-нубало» («Олижаноб алломаларнинг сийратлари») асарида: «Ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший мовароуннаҳрлик таниқли ва ишончли муҳаддис, сайёҳ (у жуда кўп шаҳарларни кезган – Н.М.), ҳофиз (ўша даврда йигирма минг ҳадис ёдлаган киши «ҳофиз» номи ила улуғланган – Н.М.), адиб бўлган», – деб гувоҳлик беради.

Машҳур библиограф Ёқут ал-Ҳамавийнинг ҳам хабар беришича, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший имом, ҳофиз, сайёҳ, муҳаддис ва адиб бўлган. Адаб илмидан Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим ибн Қутайбадан Бағдодда таҳсил олган. Баъзи манбаларда аш-Шошийнинг адиб деб таърифланишидан у адабиётга оид асарлар ҳам яратган бўлиши керак. Келажакда унинг илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш бу масалага аниқлик киритади, деб ўйлаймиз.

Муҳаммад ибн Тоҳир ибн ал-Қайсароний «Тазкират ал-ҳуффоз» («Ҳофизлар тазкираси») асарида шундай ёзган: «Аш-Шоший – ал-Ҳофиз ишончли муҳаддис – Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб ибн Шурайҳ ибн Маъкилий аш-Шоший Мовароуннаҳр муҳаддиси бўлиб, «Муснади кабир» асарининг муаллифидир».

Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ишончли муҳаддис бўлганлиги ва унинг «Ал-Муснад» («Муснад ал-кабир») асари тўғрисида олимнинг номи зикр этилган деярли барча манбаларда эътироф этилган. Жумладан, биз фойдаланган манбаларда Ҳайсам ибн Кулайб Шоший «Имом, ҳофиз, ишончли муҳаддис ва «Муснад ал-кабир» муаллифи» сифатида ёзилган. Шамсуддин аз-Заҳабий ўзининг кўп асарларида Ҳайсам ибн Кулайб Шошийни зикр этган. Шунингдек, «Табақот ал-муҳаддисин» («Муҳаддислар табақалари») асарида қуйидагича ёзган: «Ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший ҳофиз бўлиб, «Муснад» асари муаллифи(соҳиби)дир». Юқоридаги фикрлар Ҳайсам ибн Кулайбнинг Мовароуннаҳр муҳаддиси Имом Шоший сифатида бутун дунёга машҳур бўлганини кўрсатади. Ўрта аср араб муаллифлари унинг номини «Имом аш-Шоший» дея эҳтиром билан тилга олиб, уни ҳадис илмининг буюк алломаларидан бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтишган.

Имом аш-Шоший кўп шогирдлар етиштирган. Улар орасида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний, Абулқосим Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Хузоъий, Абу Наср ал-Бухорий ал-Калабозий, Мансур ибн Наср ибн Абдураҳим ас-Самарқандий каби таниқли олимлар борлиги қатор манбаларда қайд этилган. Шунингдек, собиқ Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари диний бошкармаси раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон

ҳазратларининг таъкидлашича, шошлик буюк аллома Абу Бакр Қаффол Шоший ҳам Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг шогирдларидан бўлган.

Имом аш-Шоший илмий фаолиятининг аксар қисми Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида кечган, чунки унинг кўп шогирдлари мана шу шаҳарларда яшаганлар. Хусусан, Ҳайсам ибн Кулайб Шошийдан аллома, шофиъиянинг шайхи Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Басир, имом, ҳофиз, сайёҳ, муҳаддис Абу Абдуллоҳ ибн Манда, имом, ҳофиз Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Рустам ал-Бухорий ал-Калабозий, Абулфазл Мансур ибн Наср ибн Абдураҳим ал-Коғазий, Мансур ибн Наср ибн Абдураҳим ас-Самарқандий ҳадис илмини ўрганишган ва ундан ҳадислар ривоят қилишган.

Шамсуддин аз-Заҳабий имом аш-Шошийни 335/947 йилда Самарқандда вафот этган деб хато кўрсатган. Аслида, имом аш-Шоший умрининг охирги йилларида Бухорода истиқомат қилиб, кейин Шошга қайтиб келган ва 335/947 йили шу шаҳарда вафот этганлиги катор ишончли манбаларда қайд қилинган.

«Муснад» асари ҳақида

Имом аш-Шошийнинг «Ал-Муснад» («Ал-Муснад ал-кабир») номли асари ҳадис илмига бағишланган. Бу асарнинг ягона кўлёзма нусхаси якин вақтгача Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «Аз-Зоҳирия» кутубхонасида 277-рақам остида сақланган, кейинчалик Дамашқдаги нодир қўлёзмалар сакланадиган «Мактабат ал-Асад» номли кутубхонага ўтказилган. 192 варақдан иборат ушбу қўлёзма 558/1163 йилда хаттот ал-Ҳофиз Зиёуддин ал-Муқаддасий томонидан насх хатида кўчирилган. Ушбу қимматли асар Дубай шаҳридаги «Марказ ад-даъват ва-л-иршод» аъзоси, йирик ҳадисшунос олим, доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ томонидан тадқиқ этилиб, бир неча жилдда Мадинаи мунаввара да нашр этилган. Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ томонидан ҳар тарафлама мукаммал илмий асосга таяниб бажарилган ушбу нашр, шубҳасиз, бундан минг йиллар мукаддам буюк ватандошимиз Имом аш-Шоший ҳазратлари яратган улкан илмий-маънавий меросни ўрганишда катта аҳамиятга моликдир. Доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳ Имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шошийнинг «Ал-Муснад» асарини тадқиқ этиш натижасида ушбу китоб айнан Ҳайсам ибн Кулайб Шоший қаламига мансуб эканлигини қуйидагича асослаб берган:

1. Бу китобда мавжуд ҳар бир ҳадиснинг исноди ал-Ҳайсам ибн Кулайбнинг шайх(устоз)ларидан бошланиши, яъни Аббос ибн Муҳаммад ад-Дурий, Абу Исо ат-Термизий, Абу Ҳотам ар-Розий, Исо ибн Аҳмад ал-Балхий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шокир ва бошқалар.

2. Китобдаги ҳадислар исноди да Абу Саъид ал-Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший шогирдларининг бўлиши, масалан, Абулқосим Али ибн Аҳмад ал-Хузоъий ва Абулқосим Аҳмад ибн Абу Мансур ал-Халилий.

Шунингдек, доктор Маҳфуз ар-Раҳмон Зайнуллоҳнинг таъкидлашича, бу асар асли 15 жилддан иборат бўлиб, биз фойдаланаётган «Ал-Муснад» китоби 7-жилддан бошланган. Лекин бешинчи, олтинчи жилдларнинг охирги саҳифалари топилган. Ундаги ҳадисларнинг ҳаммаси Али (р.а.)га тегишлидир. Асарнинг қолган топилган қисмларини ўқиб бўлмайдиган даражага етиб қолганлиги учун уларни таҳрир қилиш мушкул.

Ислом оламида ҳадис илмига доир «Сахих», «Муснад» ва бошка турдаги кўплаб асарлар ёзилган. Уларни ёзишда муаллифлар турли услубларни қўллашган. Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший ҳам «Муснад» асарини ёзишда ўзига хос йўлни тутди. Муаллиф ҳадисни тўғри ёки тўкималигига қараб эмас, балки саҳобаларга қараб жойлаштирган. Бунда аввал жаннат башорати қилинган 10 та саҳобанинг ҳадисларини таълиф этган. Ўз навбатида, ҳар бир саҳобанинг ҳадисини алоҳида-алоҳида қилиб келтирган.

Мазкур китобнинг мавзуси унинг «Ал-Муснад» номидан маълум бўлиб, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший уни саҳоба муснадлари бўйича тартиблаган ва ҳар бир саҳоба ривоят қилган ҳадисларни жамлаган. «Ал-Муснад» китобида ҳадислар қуйидаги услубда берилган:

– аввал тўрт (чаҳорёр) халифанинг муснадлари, кейин жаннат башорати келган ўнта саҳоба ҳамда бошка саҳобаларнинг ҳадисларини алифбо тартибида келтирган;

– муаллиф, баъзи ҳолларда, саҳобанинг қисқача таржимаи ҳолини айтиб ўтади. Баъзида эса унинг фақат исми, куняси ва нисбаси билан чекланади;

– саҳобаларнинг иснодларини улардан ривоят қилинган тартибга кўра жойлаштирган;

– ҳадисларни ривоят қилишда уларнинг иснодлари, матнлари тўғрисида сўз юритилмаган. Айрим ҳолларда ҳадиснинг исноди, матни тўғрисида тўхталиб ўтилган;

– муаллиф ҳадисларни саҳих ёки ҳасанга ажратмай, уларни аралаш ҳолда берган. Барча ҳадисларни аниқ баён этган;

– айрим ҳадисларнинг исноди бир хил бўлса, ҳадис матнини келтириб, «мислаҳу» ёки «нахваҳу», яъни «унга ўхшаш», «унга тегишли» каби сўзларни келтириш билан чекланган.

Мухими, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший «Муснади Шоший» асарида ҳадисларни аниқ баён этган. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Мусулмонни сўкиш фосиклик, ўлдириш эса кофирликдир», – дедилар. Демак, бирор кишини ҳақорат ва мазах қилиш, айниқса, сўкиш фосиклик аломати экани ушбу ҳадисдан яққол кўриниб турибди. Айнан шу мазмундаги ҳадисларни асардан келтириш мумкин. Жумладан, 602-ҳадисда шундай ёзилган: «Аҳмад ибн Хозим, Авн ибн Солим, Абу Бакр ан-Нақшалий, ал-Аъмашдан, у Шақиқдан, Шақиқ Абдуллоҳдан, Абдураҳмон Сафога юзланиб: «Эй, тил! Яхши нарсаларни айт, мукофот оласан. Пушаймон қилишингдан олдин жим тур, тинч бўласан». Шақик деди: «Бу сен эшитган нарсами?!» У деди: «Расулуллоҳ (с.а.в.)дан одам болаларининг аксар гуноҳи тилидан бўлади», – деганларини эшитганман».

Умуман олганда, имом Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший қаламига мансуб «Ал-Муснад» китобида инсонларни одоб-ахлоқ, меҳр-оқибат, халоллик, поклик, адолат, имон-эътиқодга даъват этувчи ҳадислар билан бир қаторда кишиларни қотиллик, разолат, фитна-фасод, зулм каби иллатлардан қайтарувчи ҳадислар ҳам кенг ифодасини топган.

Неъматулла МУҲАМЕДОВ,
тарих фанлари номзоди

МАҲМУД ИБН ЗАЙД АЛ-ЛОМИШИЙ (1049–1128)

Таъкидланганидек, ўрта асрларда диёримиздан кўплаб буюк муфассирлар, муҳаддислар, мутакаллиму фақиҳлар етишиб чиқиб, оламшумул аҳамиятга молик бой илмий-маънавий меросларни билан донг таратганларки, бу қалбимизни ғурур-ифтихорга тўлдиради. Истиқлолимиз шарофати билан уларнинг ҳаёти ва асарларини ўрганиш борасида улкан ишлар амалга ошириляпти. Лекин ҳали бу жабҳада кўп ишлар қилиниши керак. Бу хайрли ва муҳим соҳанинг диққатга сазовор яна бир томони шундаки, бизнинг буюк аждодларимиз яратиб кетган меросни ўрганишга хорижий мамлакатларда ҳам қизиқиш катта. Бу фикримизга далил сифатида гўзал Фарғонанинг Ломиш қишлоғидан чиққан йирик олим Маҳмуд ибн Зайд ал-Ломиший ҳақидаги тадқиқотни кўрсатиш мумкин.

Ёзма манбаларда келтирилишича, Ломиш қишлоғидан бир қанча олимлар – ал-Ломишийлар етишиб чиккан бўлиб, икки нафари, айникса, алоҳида шуҳрат қозонган. Уларнинг бири Абу ас-Сана Маҳмуд ибн Зайд ал-Ломиший бўлиб, у ҳанафий мазҳаби бўйича йирик мутакаллим ва фақиҳ сифатида танилган. Иккинчиси эса, ҳадисшунос олим ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абулқосим Имодуддин ал-Ломиший деб аталиб, у 441/1049 йилда Ломиш қишлоғида туғилган ва 522/1128 йилнинг рамазон ойида Самаркандда вафот этган. Икковлари ҳам ал-Ломиший нисбаси билан аталгани ва давр жиҳатдан деярли бир асрда яшаб, фаолият кўрсатганлари боис, баъзи олимлар ўз асарларида уларни бир-бири билан чалкаштириб, хато маълумотларга ҳам йўл қўйганлар.

Биз ушбу маколада ҳаёти ва асарлари ҳақида ҳикоя қилмоқчи бўлган Маҳмуд ибн Зайд ал-Ломиший, айтилганидек, Фарғонанинг Ломиш қишлоғида туғилган. Афсуски, ёзма манбаларда у ҳақда ғоят кам маълумотлар берилган, ҳатто унинг таваллуд ва вафот этган йиллари ҳақида ҳам аник сана кўрсатилмай, олимнинг ҳижрий бешинчи (милодий ўн биринчи) асрнинг охирлари ва олтинчи (ўн иккинчи) асрнинг бошларида яшаб ўтганлиги қайд этилган. Гарчанд олимнинг ҳаётига доир маълумотлар (ҳозирча) шу даражада кам бўлса-да, лекин унинг қаламига мансуб икки муҳим асари ҳақида муфассалрок баён қилиш имкониятига эгамиз. Гап шундаки, бундан бир неча йиллар мукаддам Франциянинг пойтахти Париждаги илмий тадқиқотлар миллий марказининг бўлим мудири доктор Абдулмажид Туркий ўз илмий қизиқишлари юзасидан Истанбулдаги нодир ёзма ёдгорликлар сақланадиган Сулаймония кутубхонасидаги қўлёзмалар билан танишиш пайтида тасодифан имом ал-Ломишийнинг иккита асарининг иккитадан қўлёзмасига дуч келади. Бу қўлёзмалардан бири имом ал-Ломишийнинг илоҳият масалаларига бағишланган «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» («Тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги) қоидаларига доир қўлланма китоб») деб аталиб, унинг титул варағида муаллиф ҳақида «ал-имом ал-аллома шайху-л-ислом ал-Ломиший» деб ёзилган. Қўлёзмаларнинг иккинчиси эса фиқҳ (ислом қонуншунослиги) асослари ҳақидаги «Китоб фи усул ал-фиқҳ» номли асар эди. Доктор Абдулмажид Туркий томонидан Истанбул кутубхонасидан имом ал-Ломиший қаламига мансуб бу икки қўлёзманинг топилиши том маънода тарихий бир кашфиёт эди. Чунки бу асарлар яратилгандан буён ўтган саккиз аср мобайнида на мутакаллимларнинг асарларида, на Шарқ олимларининг таржимаи ҳоллари келтирилган

библиографик тарздаги асарларда бу манбалар бирор марта эслатилган. Шунингдек, замонавий тадқикотчилардан биронтаси ҳам у ҳақда ҳеч бир маълумот келтирмаган. Кутилмаганда, имом ал-Ломишийнинг калом ва фиқҳ илмларига бағишланган икки қимматли асарини кашф қилган доктор Абдулмажид Туркий ушбу қўлёзмалар устида кенг кўламда илмий тадқиқот ишларини олиб бориб, уларнинг танқидий нашрини тайёрлади. Натижада, 1995 йилнинг ўзидаёқ «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» ҳам, «Китоб фи усул ал-фиқҳ» ҳам бирин-кетин Ливаннинг пойтахти Байрутдаги «Дор ал-ғарб ал-исломий» матбаасида чоп этилди.

Маълумки, ислом динидаги ақидавий масалаларни ёритиш ҳар қандай даврда ҳам олиму уламоларнинг диққат марказида бўлиб келган. Мовароуннаҳр диёрида ақида масалаларига бағишланган дастлабки асарлардан бири мотуридия таълимотининг асосчиси имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг (870–944) «Ат-Тавҳийд», «Таъвийлот аҳл ас-сунна» каби мусаннафотлари эди. Ундан кейин ҳам бу йўналишда қатор олимлар самарали фаолият кўрсатганлар. Шулардан бири, аввалги мақолаларимизда эслатганимиз – имом ал-Мотуридийнинг маънавий шогирди, ал-мотуридия ақидасининг бутун дунёда кенг кўламда тарқалишида мислсиз хизмат кўрсатган буюк мутакаллим Абу-л-Муъин ан-Насафий (1027–1114) бўлиб, у ўзининг «Табсират ал-адилла фи усул ад-дийн аъла тариқати Абу Мансур ал-Мотуридий», Баҳр ал-калом», «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» каби асарларида калом илмининг долзарб масалаларини кенг ёритган эди. Имом ал-Ломиший ҳам ўз асарларида айнан шу олимларга ва шунингдек, мовароуннаҳрлик бошқа таниқли олимларга таяниб фикр юритади. Доктор Абдулмажид Туркийнинг ёзишича, Абу-л-Муъин ан-Насафий, эҳтимол, ал-Ломишийнинг устозларидан бири бўлган. У бу фикрига далил сифатида ал-Ломишийнинг «Усул ал-фиқҳ» асарида Абу-л-Муъин ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асаридан айнан кўчирган баъзи ўринларини қиёсий келтиради. Имом ал-Ломишийнинг «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳийд» асари аҳли сунна ва-л-жамоат ақидасининг қонун-қоидаларини ғоятда оммабоп ва енгил услубда шарҳлаб тушунтирадиган ўта муҳим қўлланмадир. Кенгроқ маънода айтиладиган бўлса, у илоҳиёт илмига оид долзарб масалалардан баҳс юритадиган қимматли асарлардан бири ҳисобланади.

Мавриди келганда, Абу-л-Муъин ан-Насафий ва имом ал-Ломиший муносабатларига бир қадар тўхталиш лозим кўринади. Доктор Абдулмажид Туркий ан-Насафийнинг ал-Ломишийга устозлиги ҳақида узил-кесил ёзмаса-да, ал-Ломиший ўз асарида Насафийни устоз (шайх) деб зикр қилади ва унинг асаридан бевосита иқтибослар келтиради. Таажжубланарли томони шундаки, ал-Ломиший ан-Насафийнинг фақат йирик асари «Табсират ал-адилла»дан фойдаланган, ваҳоланки, ан-Насафий ҳам илоҳиёт масалаларига оид «Китоб ат-тамҳийд ли-қавоъид ат-тавҳид» номли асар ёзган, лекин ал-Ломиший бу асардан фойдаланиш у ёқда турсин, балки уни зикр ҳам қилмаган. «Баҳр ал-калом» асари ҳақида ҳам айнан шу фикрни айтиш мумкин. Бу ҳақдаги арзирли маълумотлар келгусидаги изланишлар натижасида аниқланади, деган умиддамиз. Ал-Ломиший ўз асарида ўша даврда мавжуд бўлган турли-туман диний тоифалар ва гуруҳлар – марқиюнлар, мужассамалар, дайсонийлар, карромийлар ва бошқаларга таъриф беради ва уларнинг қарашларига ўз муносабатини баён қилади.

Юқорида келтирилганлардан аён бўлмоқдаки, узоқ ўтмишда яшаб фаолият кўрсатган буюк аждодларимиз илм-фаннинг турли соҳалари каби калом ва фиқҳ илмлари бобида ҳам қимматли асарлар ёзиб қолдирганлар. Уларни илмий асосда чуқур ўрганиб, кенг халқ оммасига етказиш олимларимиз олдида турган шарафли вазифалардан ҳисобланади.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АЛ-ҲАКИМ АС-САМАРҚАНДИЙ
(ваф. 953)

Шайху-л-ислом ал-Ҳаким ас-Самарқандий номи билан машҳур бўлган олимнинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Ҳаким ас-Самаркандий бўлиб, у ўз замонасининг машҳур ҳадисшуноси, фиқҳшуноси, мутакиллими ва воизи сифатида бутун мусулмон оламида танилган эди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида маълумотлар келтирилган араб тилидаги манбаларда олимнинг таваллуд йили ҳақида ҳеч қандай сана кўрсатилмаган. Аммо унинг вафоти ҳақида барча ёзма манбаларда 953 милодий йили қайд этилиб, Самарқанднинг машҳур Чокардиза кабристонига дафн этилганлиги таъкидланади.

Ал-Ҳаким ас-Самаркандий илм-фан тараққий қилган даврда, унинг қайноқ ўчоқларидан бўлмиш Самарқандда таваллуд топади. Ёзма манбаларда кўрсатилишича, ёшлигидан илм-маърифатга катта қизиқиш билан интилган ал-Ҳаким, ўз замонидаёқ катта шуҳрат қозонган буюк алломалар Абу-л-Ҳасан Али ар-Рустуғфоний, Муҳаммад ибн Фазл ал-Балхий, Абу Мансур ал-Мотуридий, Абу Бакр ал-Варроқ, Муҳаммад ибн Ҳузайм ал-Қаллос, Абу Наср ал-Ийодий, Абдуллоҳ ибн Саҳл ар-Розийлардан сабоқлар олади. У мазкур олимлардан тафсир, ҳадис, айниқса, фиқҳ ва калом илмларидан чуқур таълим олган ва йирик олим даражасига етишган.

Таниқли олмон тадқиқотчиси Ульрих Рудольф ўзининг «Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти» номли китобида аллома ҳақида кўп маълумотлар келтиради. Унинг ёзишича, ўша давр ҳукмдорларидан Исмоил ибн Аҳмад (892–907 йилларда хукмронлик қилган) Самарқанд, Бухоро ва Мовароуннаҳрнинг шаҳарларидан олимларни чорлаб, уларни ақидавий масалаларни тўғри талқин қиладиган мукаммал, ягона қоидалар мажмуасини яратишга даъват этган. Бу том маънода фойдали маънавий, маърифий дастурсимон мажмуани тасниф этишдан кўзланган мақсад – минтақада илдиз отишга улгуриб, муборак ислом дини мазмун-моҳиятини бузиб талқин қиладиган турли оқим ва тоифаларни бартараф қилиш эди. Амалда эса бу бир пайтнинг ўзида ханафия таълимоти ҳам уламолар, ҳам ҳокимларнинг икки ёқлама нуфузига таянгани учунқ катта аҳамият касб этиши кафолатланган қатъий қоидалар мажмуига ҳам эга бўлмоқ лозим, деган гап эди. Шунга кўра, йиғилган олимлар томонидан бундай қоидалар мажмуасини яратиш зиммасига юклатилган шахс хам шунга муносиб равишда умумхалқ томонидан тан олинган нуфузли олим бўлмоғи лозимлиги табиий талаб эди. Бу ўта шарафли ва айни вақтда катта масъулиятли вазифа ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг зиммасига юкланди. Чунки у кўпгина

диний масалаларнинг чуқур билимдони, бидъатга қарши муросасиз курашчи сифатида катта ҳурматга сазовор, кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилган таниқли олим бўлиб, буни унинг фиқҳ соҳасида эгаллаб турган лавозими ҳам тасдиқларди. Зеро, у ўзининг она шаҳри Самарқандда узоқ йиллар бош қози лавозимида фаолият кўрсатган.

Ал-Ҳаким ас-Самарқандийга юклатилган вазифа фиқҳ ёки тасаввуф соҳаларидан кўра, моҳият-эътибори билан, кўпрок илоҳиёт масалаларига тегишли эди. У ҳанафия таълимотининг асосий хусусиятларини акс эттирган ҳамда барча учун бирдек тушунарли, оммабоп бўлган қоидалар мажмуасини яратмоғи лозим эди. Унинг бу йўналишдаги саъй-ҳаракатларининг маҳсули сифатида юзага келган асар, кейинроқ, қисқача «Китоб ас-савод ал-аъзам» номи билан машҳур бўлиб, тўлиғича «Радд аъло асҳоб ал-аҳво ал-мусаммо китоб ас-савод ал-аъзам аъло мазҳаб ал-имом Абу Ҳанифа» деб аталади. Олимнинг мазкур асари унга юклатилган талабларга тўла жавоб берган кўринади. Чунки бу қимматли асар ўша асрнинг ўзидаёқ форс тилига ўгирилиб, кенг кўламда ўқиладиган ҳамда дарслик сифатида фойдаланиладиган қимматли манбалардан бирига айланган. Шунингдек, унинг дастлабки арабча матни усмонли турклар даврида китобат этилган бўлиб, булардан ташқари, унинг Қоҳира (1837), Истанбул (1870, 1886, 1894) нашрлари ҳам мавжуд. Ҳозирги замон турк тилига қилинган таржимаси Ойини Афанди Булғорий томонидан 1842 йилда Булоқда нашр этилган. Асар 1887 йилда Қозонда ҳам нашр этилиб, 1881 йилда татар тилига қилинган таржимаси ҳам чоп қилинган. Шунингдек, «Ас-Савод ал-аъзам» А. Ҳабибий томонидан форсчага ҳам таржима қилиниб, 1969 йилда Теҳронда нашрдан чиққан. Бундан қарийб 30 йил муқаддам эса тадқиқотчи Ф.О.А. Умар томонидан Эдинбургда докторлик диссертацияси сифатида тадқик этилиб, инглиз тилига ҳам таржима қилинган.

Юкорида қайд этилганидек, ал-Ҳаким ас-Самарқандий яшаган даврларда мусулмон оламининг турли томонларида, жумладан, Мовароуннаҳр ўлкасида ҳам турли хил оқим ва фирқалар пайдо бўлади. Улар ислом динини бузиб талқин қилиб, нотўғри ақидалар таркатишар, бунинг натижасида, кўп мусулмонлар ҳидоят йўлидан оғиб, ҳақикий исломий ақидалардан узоқлашиб колган эдилар. Адашган ва бошқаларни ҳам залолат йўлига бошлаган турли фирка ва окимларнинг нотўғри, зарарли қарашларига қарши буюк имом Абу Мансур ал-Мотуридий билан биргаликда у зотнинг сафдоши ва шогирди ал-Ҳаким ас-Самарқандий ғоявий кураш бошлаб, тарқала бошлаган бузуқ мафкураларга кескин зарба берадилар.

Ас-Самарқандийнинг энг асосий асари, шубҳасиз, «Ас-Савод ал-аъзам» бўлиб, у IX–X асрларнинг туташ давридаги Мовароуннаҳр ҳанафийларининг илоҳият масалаларига оид қарашларини акс эттиради. Асар илоҳиётнинг айрим асосий масалалари билан чекланиб қолмайди. Имоннинг таърифи, гуноҳкорнинг ҳолати, тақдир ёки нариги дунё ҳисоб-китоби каби кўриб чиқилиши одатий бўлган масалалардан ташқари, олим яна кўп мавзуларга тўхталади. Аллоҳ ва унинг сифатлари, шунингдек, Қуръон яратувчисининг қудрати, Қуръоннинг манбалари, эсхатология ва тақво, авлиёларни ҳурмат қилиш ва зоҳидлик, Пайғамбар саҳобаларига иззат, жамоалар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ва, хатто, фиқҳ илмининг ўзига хос муаммоларига ҳам алоҳида эътибор каратилади.

Шунингдек, ушбу асарда диний мухолифлардан иқтибослар олинган ҳолларни ҳам учратамиз. Бироқ бу ўринларда муайян файласуфларнинг айрим аниқ ғоялари

равшан ифодаланмайди, балки улар ниҳоятда умумий кўринишда тақдим этилади. Муаллиф ўз таълимотини муҳимроқ билиб, уни батафсил баён этади. Бу ўринда ўқувчи бир муаммога дуч келиши шубҳасиз. Гап шундаки, ал-Ҳаким бир-бирига ёндош мавзуларни алоҳида гуруҳларга ажратиб, яъни муайян давомийликда кетма-кет жойлаштирилган фаслларга бирлаштириб таҳлил этишдан, чамаси, онгли равишда воз кечган. Ўқувчининг диққатини кўпроқ жалб қилиш мақсадида бўлса керак, бир мавзудан иккинчисига сакраш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, иймон тўғрисидаги мақоладан кейин жамоа тўғрисидаги иккита мақола, ундан кейин эса яна иймон тўғрисидаги бир мақола келтирилади. Шунинг учун, алоҳида саволлар туркуми хақидаги тасаввуримиз мутолаа жараёнида аста-секин шаклланa боради ва охирига келиб баъзи ўринларда кутилмаган оҳанглар касб этади. Бир қарашда, китоб фасларини мавзулар бўйича туркумлаш унинг мазмунини англашни осонлаштиради. Бироқ бундай ёндашув рисоладан олинадиган таассуротни сезиларли даражада белгиловчи ўзига хос жиҳатларнинг йўқолишига олиб келган бўлур эди. Нима бўлганда ҳам, олимнинг вазифаси ўша даврда Мовароуннаҳрдаги жами мусулмонлар учун батафсил ва ҳаммабоп қўлланма яратиш эди. Баъзи манбаларда кўрсатилишича, ал-Ҳаким ас-Самарқандий илмий-маънавий меросида «Ас-Савод ал-аъзам» билан бир қаторда «Ал-Эътиқод» номли китоби ҳам бўлиб, бу асар ҳам ҳозирги вақтгача бутун дунё олиму уламоларининг диққат марказида бўлиб келмоқда.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ ЗАЙД ДАБУСИЙ
(978–1039)

Абу Ҳанифанинг мумтоз шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан Ироқ йўналиши бўйича фиқҳ илмини ўрганган фақиҳ Абу Ҳафс Кабийр (768832) IX асрда ўз ватанига қайтгач, Бухорони фиқҳ илми марказига айлантирди ва кўп сонли шогирдлар тарбиялаб, камолга етказди.

Фиқҳ илмини Муҳаммад ибн Ҳасаннинг салоҳиятли шогирди, машҳур фақиҳ ва муҳаддис Абу Сулаймон Жўзжонийдан ўзлаштирган Абу Бакр Жўзжоний ва унинг шогирди Абу Мансур Мотуридий каби бир гуруҳ буюк фақиҳ ва мутакаллимлар X асрда Самарқанд шаҳрини Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳаби ривожининг иккинчи марказига айлантирдилар. Фиқҳ илми, айниқса, ҳанафий мазҳаби ушбу икки марказдан Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларига тарқалиб, шаръий илмларнинг асосий соҳаларида юзлаб иқтидорли олимларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Агар Форобий, Беруний ва Ибн Синолар назарий ва амалий фанларни юксак чўққиларга кўтариб, Ғарб ўлкаларига ушбу фанлардан кенг кўламда фойдаланиш учун шароит яратиб берган бўлсалар, Шамсу-л-аимма Сарахсий халқаро ҳуқуқ мавзуида бундан ўн икки аср мукаддам ёзилган Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг халқаро ҳуқуқ бўйича йирик асари «Ас-Сияру-л-кабийр»ни шарҳлаб, дунёга танитди. Имом Абу Мансур Мотуридий ислом оламида аҳли суннага мансуб иккинчи калом мактабига асос солиб, ҳанафий мазҳабининг пойдеворини мустаҳкамлади. Имом Бурҳонидлин Марғиноний XII асргача ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида тўпланган

илмий ютуқларни мужассам этган ноёб илмий асари «Ал-Ҳидоя»ни яратди. Ушбу даврнинг исломий илмлар тамаддунига муносиб ҳисса қўшган йирик фақиҳларидан яна бири Абу Зайд Дабусий эди.

Дабусийнинг илмий мақоми ва асарлари

Йирик ҳуқуқшунос олим Абу Зайд Убайдулло ибн Умар ибн Исо ал-Қозий ад-Дабусий Бухоронинг етти машҳур козиси (куззоти сабъа)дан бири, ҳанафий мазҳабининг салоҳиятли вакили ва раиси эди. У Бухоро ва Самарқанд оралиғида жойлашган Дабусия қишлоғида туғилиб вояга етган ва 63 йиллик сермаҳсул ҳаётидан кейин 430/1039 йил Бухорода ҳаётдан кўз юмиб, имом Абу Бакр Тархон мақбараси якинида дафн этилган. Абу Зайд Дабусийни махсус ўрганаётган тадқиқотчи З. Нажмиддиновнинг аниқлашича, у 367/978 йилда туғилган.

Дабусий фиқҳ илмини икки буюк фақиҳ – Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл Бухорий ва Абу Бакр Жассоснинг шогирди бўлмиш Абу Жаъфар ибн Абдулло Уструшаний (Аструшаний)дан ўрганиб фиқҳ, усул, хилоф, жадал ва тасаввуф илмлари бўйича иқтидорли олим даражасига кўтарилди. Унинг илмий салоҳияти ва тенгсиз истеъдоди барча олимлар томонидан эътироф этилган. «Вафаёту-л-аъён», «Тожу-т-тарожим», «Ал-Жавоҳиру-л-музия» ва «Ал-Фавоиду-л-баҳия» китобларида зикр этилишича, у ҳар доим Бухоро, Самарқанд шаҳарларида машҳур ва таниқли олимлар билан мунозара олиб борган.

Абу Зайд Дабусий ҳанафий мазҳаби бўйича қимматли асарлар муаллифи бўлиб, бундан саккиз ярим аср муқаддам «илму-л-хилоф» (хилоф илми) – ислом ҳуқуқи бўйича қиёсий ҳуқуқшунослик фанига асос солган олим эди. У ёзган китоблар қуйидагилардан иборат:

«Таъсису-н-назар» («Қарашларни асослаш»);

«Тақвиму-л-адилла» («Далилларни баҳолаш»);

«Китобу-л-асрор фи-л-усул ва-л-фуруъ» («Фиқҳ илми асослари ва тармоқлари сирлари ҳақида китоб»);

«Ал-Амаду-л-акъсо» («Энг олис мақсад»);

«Хизонату-л-ҳудо» («Ҳидоят хазинаси»);

«Шарҳ ал-Жомиъ ал-кабийр» («Жомиъу-л-кабирнинг шарҳи»);

«Ал-Анвор фи усули-л-фиқҳ» («Фиқҳ асосларини очувчи нурлар»);

«Ан-Нузум фи-л-фатово» («Фатволардаги тартиб-қоидалар»);

«Тажнису-д-Дабусий» («Дабусийнинг тартиб ва таснифи»);

«Ат-Таълиқа» («Ҳошия»).

Кўрсатиб ўтилган ўнта асардан тўрттасининг қўлёзма нусхалари турли кутубхоналарда мавжуд бўлиб, улардан баъзилари қисман, биринчи ва иккинчиси мукаммал ҳолда нашр этилган. Кейинги олти китоб манбаларда зикр этилган бўлса ҳам, бизгача етиб келмаган, деб ҳисобланади.

Дабусий мазҳаб соҳасида ижтиҳод ва тахриж (ҳукмларни манбадан чиқариб олиш) салоҳиятига эга бўлган ҳурфикр олим эди. У Ўрта Осиё фақиҳлари орасида ўзига хос илмий услуби ва фалсафий тафаккури билан ажралиб турган ва шуҳрат козонган. Дабусий фиқҳ илми, ҳанафий мазҳаби такомили ва бошқа фанлар ривожига катта ҳисса қўшди ва юксак илмий аҳамиятга молик асарлари билан ўз номини

абадиятга мухрлаб қолдирди. Унинг фанга қўшган ҳиссасини усулу-л-фиқҳ, хилоф илми, фуруъу-л-фиқҳ ва тасаввуф соҳаларида кўриш мумкин.

Маълумки, усул илми шариат ҳукмларини унинг манбалари (Қуръон, сунна, ижмо ва қиёс)дан истинбот қилиш (чиқариб олиш) учун методология вазифасини бажаради. «Ҳуқуқ терминологияси» китобида таъкидланганидек, ҳозирги давр ҳуқуқшунослик фанларида «ҳуқуқий муаммоларни ечиш бўйича ҳуқуқ илмининг умумий муқаддимаси» деб аталган фандан методик фан сифатида фойдаланилади. Ушбу фан оғир ва мураккаб бўлса ҳам, муаммоларни амалиёт ва суд жараёнидаги воқеликларга таянган услуб асосида ўрганади.

Абу Зайд Дабусий асарлари усул илми ривожида бурилиш ясади, десак муболаға бўлмас. У кўп муаллифлардан фаркли равишда хилоф илмига усул илмининг муҳим бир шуъбаси деб қаради. Ўз асарларида, айниқса, «Тақвиму-л-адилла» китобида қиёс методининг имкониятларини, унга тегишли барча муҳим ва мураккаб атамалар, қонун-қоидаларни изоҳлаб берди. Ибн Халдун бу олимнинг хизматларини шундай таърифлаган эди: «Ҳанафий имомларидан Абу Зайд Дабусий қиёс бўйича барчадан кўра кенг кўламли асарлар ёзди, қиёсга тегишли бўлган барча баҳс-мунозараларга якун ясади. Шу йўсинда усулу-л-фиқҳ илми мукаммал даражасига кўтарилиб, унга тегишли масалалар ўз ечимини топди, қоидалари тартибга келтирилди». Ибн Халдуннинг эътирофича, ҳанафий йўналишида салаф (аввалги) имомлар орасида энг яхши асар ёзган Абу Зайд Дабусий ва халафлар (кейинги давр олимлари) орасида эса Сайфу-л-ислом Баздавий бўлган. Абу Зайд Дабусийнинг муҳим асарларини қуйида қисқача таърифлаб ўтамиз.

1. «Тақвиму-л-адилла». Дабусийнинг усул ва хилоф илмларига тегишли тўртта муҳим асари бор. Улар «Тақвиму-л-адилла фи усули-л-фиқҳ», «Таъсису-н-назар», «Китобу-л-асрор фи-л-усул ва-л-фуруъ» ва «Ат-Таълиқа»дан иборат. Бу китоблар орасида «Тақвиму-л-адилла»нинг ўрни ўзига хос. Асар 2001 йили Шайх Халил Муҳйиддин ал-Малис тадқиқ ва тасҳиҳи билан Байрутдаги «Дору-л-кутуби-л-илмия» муассасаси томонидан чиройли шаклда чоп этилган. Ҳажми – 472 бет.

Китобнинг сўзбошисида Халил ал-Малис бундай ёзади: «Шофиъий олимларидан Имом Самъоний (1113-1167) ушбу китобдан унумли фойдаланиб, «Қавотиъу-л-адилла» («Қатъий далиллар») номли асарини ёзган. Олим Дабусий изидан бориб, унга бағишланган, «Ижтиҳод фасллари» деб аталган мустақил бобда бундай деган: «Қози Абу Зайд Дабусий усулу-л-фиқҳ бўйича ёзган «Тақвиму-л-адилла» номли китобига ҳозирги даврда фақиҳлар учун зарур бўлган ва бошқа усул китобларида топилмайдиган фаслларни киритган».

Китобнинг иккинчи жилдида (368408 бетлар) у Дабусий сўзларини давом эттирган. Бундай ёндашув муаллиф фикрлари қай даражада чуқур мазмунли ва оҳорли эканлигининг далилидир.

Ал-Малиснинг таъкидлашича, ушбу китоб қўлёзма нусхаларидан бирининг ҳошиясида Қози Дабусий вафоти муносабати билан Абу Али Ибн Сино томонидан ёзилган марсия берилган. Таржимаси: «Агар бутун коинот кўксини йиртиб, қўллари билан юзига уриб, қон йиғлаб мотам тутган кишидек тасаввур қилинса ҳам, Қози Абу Зайдга муносиб аза тутиш ҳаққи адо қилинмаган бўларди». Араб тилида ёзилган мазкур рубоийда Абу Али ибн Сино Абу Зайд Дабусий вафотидан қанча таъсирланиб,

дарду аламга ботганлиги ва унинг илмий мақомига бўлган муносабати сезилиб туради. Уни жаҳон миқёсида қадру қимматга эга бўлган аллома сифатида ҳурмат қилиб, вафотини жаҳон миқёсида юз берган катта йўқотиш ва фожиа деб тасвирлайди. Ушбу кичик, аммо сермазмун марсиядан ҳулоса чиқариб айтиш мумкинки, Дабусий Маъмун академияси тараққиёт боскичи бўлмиш даврда яшаганлиги сабабли Абу Али ибн Сино билан яқиндан мулоқотда бўлган, улар бир-бирларини яхши таниган ва ўзаро илмий алоқа қилиб турганлар. Шу асосда Дабусий академиянинг бошқа олимлари билан ҳам илмий муносабатда бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Машҳур ҳуқуқшунос олим ва тадқикотчи М. Ҳамидулло «Тақвиму-л-адилла» китоби ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: «Усул илмига бағишланган ушбу китоб бугунга кадар ўқиган асарларим ичида энг яхшисидир. Унда Дабусий қиёсий ҳуқуқшунослик соҳасидаги ўз маҳоратини тўлиқ намоён этган. Шу йўсинда қиёсий ҳуқуққа тегишли бир асар ёзган». Броккельман фикрича, ушбу китоб услуб нуктаи назаридан тавҳид илмига оид асарларга ўхшаб кетади. Ундаги оригинал томонлардан бири шундаки, усулу-л-фиқҳ бўйича далил (манба)ларга тегишли баҳсларни жуда кўп фарьий мисоллар билан фавқулодда мукаммал шаклда текшириб ўрганган.

Дабусий жасоратли, ўз илмий салоҳиятига ишонган фақиҳ сифатида ўрни келганда имом Жассос каби йирик фақиҳлар ва баъзан Муҳаммад ибн Ҳасан каби имомлар қарашлари бўйича ҳам ўз фикру мулоҳазаларини билдиради ва уларни етарли даражада далиллайди. Ушбу китобни имом Фахру-л-ислом Али ибн Муҳаммад Баздавий Ҳанафий шарҳлаган. Бу шарҳнинг мукаммал экани ҳанафий олимлари томонидан эътироф этилган. Китоб Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳусайн томонидан мухтасар ҳолга келтирилган.

2. «Ал-Амаду-л-аксо» («Олис мақсад») ва «Хизонату-л-ҳудо» («Ҳидоят хазинаси»). Дабусий «Таквиму-л-адилла» мукаддимасида ушбу икки китобни эслатиб ўтиб: «Мен «Ал-Амаду-л-аксо» ва «Хизонату-л-худо» китобларида таъкидлаганимдек, руҳ нури аслий (асосий) ва ақл нури эса фарьий (яъни жузъий ва иккинчи ўринли) дир», – деб ёзади. Ҳар иккала китоб сулук илми, яъни ирфон ва тасаввуф таълимотига бағишланган бўлиб, турли ҳикматлар ва ўгитларни ўз ичига олган. «Ал-Амаду-л-аксо» 11 китоб (катта боблар)дан таркиб топган.

3. «Китобу-л-асрор фи-л-усул ва-л-фуруъ». Ушбу китоб усул, фуруъ ва хилоф илмлари бўйича ёзилган мўътабар асарлардан ҳисобланади. М. Ҳамидулло «Усулу-л-фиқҳ тарихи»да таъкидлаганидек, бу китоб Андалусия (Испания) ҳудудларигача тарқалган. Андалусиялик йирик мутафаккир ва тасаввуф олими Ибн ал-Арабий Бағдод шаҳрига келиб, Дабусийнинг асарларидан нусха кўчирган ва Мағриб (Шимолий Африка) мамлакатларига олиб бориб тарқатган. Араб файласуфи Ибн Рушд ўз ҳуқуқий асарларида Дабусийдан илҳомланганини шу билан изоҳлаш мумкин.

4. «Таъсису-н-назар». Бу китоб биринчи марта Мустафо ибн Муҳаммад Қаббоний Дамашқий ва Муҳаммад Амин Хонжий Ҳалабий маблағи билан Мисрнинг «Ал-Матбаату-л-адабия»сида 87 бетда чоп этилган. Нашр санаси маълум эмас. Мукаддимада Қаббоний муаллиф ва унинг асарини қисқача таништириб ўтади. Китобнинг охирида ҳанафий мазҳаби бўйича 39 та фиқҳий қоидани ўз ичига олган ва Абу Ҳафс Умар Насафий томонидан мисоллар билан тўлдирилиб изоҳланган Абу-л-Ҳасан Кархийнинг «Рисола»си илова қилинган. Ушбу кичик китоб Шайху-л-ислом Абу Зайд Дабусийни илму-л-хилоф асосчиси сифатида жаҳонга танитган.

М. Ҳамидуллонинг таъкидлашича, «Таъсису-н-назар» мустақил бир фан сифатида ҳуқуқнинг бир бўлагини ташкил этган ва хилофиёт (илму-л-хилоф) деб аталган қиёсий қонуншунослик (ҳуқуқшунослик) фанини ўрганишда муҳим бир манбадир.

Муаллиф китобда бир масалани ўртага ташлаб, турли фақиҳларнинг фикрларига асосланган ҳолда уни ечиш йўлларини санаб ўтади. Шу йўсинда, манбадаги бир содда ихтилоф турли мактаблар орасида юзлаб бир-биридан фарқли нуқтаи назарлар юзага келишига асосий сабаб бўлганини кўрсатади. Муаллиф китобда исмлари зикр этилган имомлар орасида фиқҳий масалалар юзасидан келиб чиққан ихтилофларни 84 асл (умумий қоида)га кўра тартибга солади ва ҳар бир қоидани амалий масалалар билан ёритади. У ихтилофли масалаларни саккиз қисмга бўлиб ўрганади.

Дабусий ўз асарлари билан ҳам Машриқ ҳам Мағриб мусулмон олимлари асарларига чуқур таъсир ўтказган аллома эди. Тадқиқотчилар хулосасига кўра, ҳанафий мазҳабининг буюк фақиҳи Ибн Нужаймга Дабусийнинг таъсири, айниқса, катта бўлган. Бу таъсир Ибн Нужаймнинг «Ал-Ашбоҳ ва-н-назоир» номли қимматли китоби орқали XIX асрда усмонийлар давлатида амалга оширилган ислоҳотлар натижаси бўлмиш «Мажаллаи аҳкоми адлия», хусусан, мажалланинг муқаддимасида берилган 99 та модда (фиқҳий қоида)да ўз ифодасини топди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, буюк мутафаккир аллома, йирик фақиҳ, мутасаввиф, усул, жадал ва адабиёт фанлари билимдони Қози Убайдулло Абу Зайд Дабусий бундан ўн ярим аср муқаддам «илму-л-хилоф», бугунги таъбир билан айтганда, «қиёсий ҳуқуқшунослик» фанига асос солиб, ислом дунёсининг, шарқу ғарб олимларининг эътиборига сазовор бўлди. Агар «қиёсий ҳуқуқшунослик» XX аср охирларига келиб фан сифатида ривожлангани назарда тутилса, улуғ ватандошимиз бундан ўн ярим аср олдин исломдаги ҳуқуқий мактаблар соҳасида ушбу фанга асос солиб, ислом ҳуқуқи қонунларини тизимлаштирганининг аҳамияти нечоғли экани аён бўлади.

Шунингдек, яна бир улуғ ватандошимиз Имом Баздавий ислом оламида фиқҳ илмининг муҳим тармоғи «жадал» (мунозара) илмига асос солгани ва Амидий Самарқандий ушбу фаннинг иккинчи йўналишини яратгани аждодларимизнинг беқиёс заковатидан далолат беради. Улар қолдирган меросни чуқур ўрганиш, илмий назариялари моҳиятидан халқимизни, энг аввало, ёш авлодни хабардор этиш ҳуқуқшуносларимиз олдида турган муҳим вазифалардандир.

Абдулҳаким Шаръий ЖЎЗЖОНИЙ,
юридик фанлар доктори

АБУ ҲАФС УМАР АН-НАСАФИЙ
(1068–1142)

Қомусий олим Абу Ҳафс ан-Насафий ўрта асрларда илмнинг турли соҳаларида фаолият олиб борган мутафаккирдир. У ёзган асарларнинг умумий сони 100 дан ортиқ. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Ал-Ақоид» асари ислом оламида машҳур эканидан Европада унга қизиқиш анча эрта пайдо бўлди. XIX аср биринчи ярмида тадқиқотчилардан В. Куретон мазкур асарга бағишлаб «Суннийлар диний таълимотининг устуни» номли тадқиқотини ёзди. Шундан сўнг бу сермаҳсул олимнинг ижо-

дига қизиқиш сусайди. Ўтган давр ичида исломга бағишланган қомуслар ва вақтли матбуотда Абу Ҳафс ҳаёти ва илмий ижоди ҳақида умумий характерга эга бўлган кичик мақолачалар чоп этиб турилди, холос. Ан-Насафийнинг бир қисм асарлари мусулмон матбуотида нашр этилди. Уларда ноширлар Абу Ҳафснинг ҳаёти ва ижоди ҳақида умумий маълумотлар бериш билан чекланганлар. Ҳозирги кунгача буюк ватандошимиз ҳақида махсус тадқиқотлар олиб борилмаган.

Олимнинг тўлиқ исми манбаларда Нажму-д-дин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Муҳаммад ибн Али ибн Лукмон ан-Насафий сумма ас-Самаркандий ал-Ҳофиз ал-Фақиҳ аз-Зоҳид ал-Ҳанафий тарзида келтирилади. Аммо баъзан Насафнинг қадимий номи Нахшабга нисбат берилиб, муаллифнинг исм-нисбаси ан-Насафий ўрнига ан-Нахшабий шаклида ҳам учрайди. Асли насафлик бўлиб, умрининг асосий қисмини Самарқандда ўтказгани учун унга «ан-Насафий сумма ас-Самарқандий» («насафлик», сўнгра «самарқандлик») исми-нисбалари ишлатилган. Мутафаккир илм оламида, асосан, Абу Ҳафс ан-Насафий номи билан машҳурдир.

Абу Ҳафс ан-Насафий ҳақида 20 дан ортиқ манбада хабар берилади. Ан-Насафийнинг ҳаёти ҳақида илк маълумотни унинг кичик замондоши Абу Саъд Абд ал-Карим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ал-Марвазий (ваф. 1167) беради. Масалан, Абу Саъд ас-Самъоний ўзининг «Китоб ал-ансоб» асарида Абу Ҳафснинг номини 27 марта зикр этган. Кейинги муаллифлар эса, асосан, ас-Самъоний маълумотларини ўз асарларида такрорлайдилар ва баъзан унга янги тафсилотларни қўшимча қиладилар. Бу тафсилотлар Абу Ҳафс ан-Насафий асарларидан олинган бўлиб, аксарият ҳолларда, муаллифнинг илмий олами, қизиқишлари ҳақидаги маълумотлардир. Шофиъий мазҳабига мансуб бўлган Абу Саъд ас-Самъоний ҳанафий олим ан-Насафийнинг фозил уламолардан бўлганини таъкидлаш билан бирга, унинг ҳадис илми соҳасидаги баъзи фикрларини танқид қилади. У Абу Ҳафсни тириклигида учратмаган бўлса-да, унинг барча асарларига ёзма равишда ижозат олганлигини фахр билан зикр этади. Ас-Самъоний ўзининг Абу Ҳафс ҳақидаги фикрини унга шундай баҳо бериш билан якунлайди: «У ҳадисни яхши кўрадиганлардан эди, аммо уларни «тушуниш» бахтига муяссар бўлмади» («фа лам йурзақ фаҳмаҳу»).

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг туғилган йили хусусида бироз ноаниқлик бор, чунки у манбаларда аниқ зикр этилган эмас. Бу сана тадқиқотларда «Абу Ҳафс ан-Насафий ҳижрий 461 ёки 462 йилда таваллуд топган бўлса керак» тарзида келтирилган бўлиб, бу тарих милодий 1068–1070 йилларга тўғри келади. Аммо баъзи адабиётларда бу рақамнинг 1068 тарзида берилиши тахминий аҳамиятга эгадир.

Насаф шаҳри Абу Ҳафс яшаган даврда илм-маърифат жиҳатидан Мовароуннаҳрдаги энг йирик илмий-маданий марказлар – Самарқанд ва Бухородан кейинги ўринда турар эди. Биз кўриб чиқаётган даврда Насафдан кўплаб олим ва муҳаддислар етишиб чиққанлар. Масалан, «Китоб ал-қанд» ва «Китоб ал-ансоб» каби манбалардаги маълумотларга кўра, VIII–XII асрлар мобайнида Мовароуннаҳрда 3000 дан ортиқ кўзга кўринган муҳаддислар яшаб, фаолият юритганлар. Улардан 1000 дан ортиғи Самарқандда, 600 дан ортиғи Бухорода яшаган бўлсалар, 400 нафардан ортиғининг ҳаёт ва фаолияти Насаф шаҳри билан боғлиқ эди. Қолган 1000 муҳаддисдан 70 дан ортиғи Шошда, 60 дан ортиғи Фарғонада, яна шунчаси Кешда, 50 дан ортиғи Термизда, 40 дан ортиғи Хоразмда, шу билан бирга, Усрушана, Дабусийа, Кушонийа

ва бошқа маҳаллий минтақаларда фаолият олиб борганлар. Келтирилган рақамлар Насаф шаҳрининг Мовароуннаҳр миқёсидаги илмий-маданий аҳамиятини тўла тасдиқлайди.

Абу Ҳафс ан-Насафий илк таҳсилни она юрти Насафда олди. Олим ҳадис бўйича энг биринчи устози сифатида Абу-л-Аббос ал-Мустағфирийнинг невараси ҳофиз Абу Ражо Қутайба ибн Муҳаммад ал-Усмоний ан-Насафийни (ваф. 1081) зикр этади. Абу Ражо Насафдаги «Боб мақсура» номли жойдаги жоме масжидида ҳадис имло қилганида, ёш илм толиби Абу Ҳафс умрида биринчи маротаба ҳадисларни хатга тушира бошлади.

Абу Ҳафснинг илк устозларидан яна бири – адиб, фақиҳ Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ан-Насафий ал-Касбавий (ваф. 1092) эди. У Абу Ҳафсга Насафда адаб илмидан таҳсил берди. «Китоб ал-қанд» ва «Мунтахаб»нинг мавжуд қисмида олим жами 26 та насафлик устозлари таржимаи ҳолини келтиради. Аммо улардан 18 таси Самарқандга кирган ёки ушбу шаҳарда Абу Ҳафсга ҳадис айтган. Демак, Абу Ҳафс ва унинг устозларининг Самарқанд муҳити билан алоқалари чамбарчас бўлган, бўлғуси олим бошланғич таҳсилни Насафда олиб, билим олишни Самарқандда давом эттирган. Абу Ҳафснинг устозлари орасидан қуйидаги таниқли муҳаддисларни алоҳида зикр этиш лозим: Абу Али ал-Ҳасан ибн Абд ал-Малик ан-Насафий, алимом ал-фодил Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Моймарғий ан-Насафий (XI аср), ал-Мустағфирийдан ҳадис эшитган Абу Муҳаммад Исмоил ибн Муҳаммад ан-Нуҳий ан-Насафий (ваф. 1089). Улар орасида ан-Нухий сулоласи вакилларини алоҳида ажратиб кўрсатмоқ лозим.

Абу Ҳафс ан-Насафий ёшлик йилларини Насафда ўтказиб, XII аср бошларида Самарқандга йўл олди ва умрининг асосий, ижодий қисмини Самарқандда ўтказди. У фақат бир марта, яъни 1113–1114 йили Ҳаж амалини бажариш мақсадида Бағдод орқали Маккага сафар қилди. Аммо унинг сафари узоқ давом этмай, кейинги йили ўз юртига қайтди. «Китоб ал-қанд» асари муаллифи сафар давомида Бағдодда Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Йунус ал-Кудаймий ва Сарахсда Абу-л-Фадл Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Соъиғий каби уламолардан ҳадис эшитганлиги ҳақида маълумотлар беради.

Абу Ҳафс ан-Насафий Самарқандда ўз таҳсилини давом эттирди. Бу шаҳардаги «Дор ал-жузжонийа» номли илм даргоҳи олимнинг илм соҳаларида юкори чўққиларни эгаллашида катта аҳамиятга эга бўлди. Абу Ҳафс ан-Насафийга Бухоро мактабининг ҳам таъсири кучли эди. Муаллиф Бухорога бориб, у ерда аш-шайх ал-имом ар-раис Саъид ибн Муҳаммад ал-Хоразмий каби мударрис шайхлардан фиқҳ илмидан таҳсил олган.

Турли илм соҳаларида тажриба орттирган Абу Ҳафс ўзи илм толибларига Самарқанд масжид ва мадрасаларида дарс берди.

Абу Ҳафс ан-Насафий ўзидан бой илмий мерос қолдирди. Манбаларда бу аллома асарларининг умумий сони юздан ортик дейилади. Абу Ҳафс ҳанафий фиқҳи соҳасида сермаҳсул ижод қилди. Унинг бу соҳада яратган саккизта асарининг номи келтирилади. Улардан «Китоб ад-доир фи-л-фиқҳ», «Машориъ аш-шориъ», «Ал-Масоил фи-л-фуруъ» ёки «Ал-Масоил фи-л-масоил»нинг номларигина бизга маълум, холос. Бизгача етиб келганлари «Ал-Манзума ан-Насафийа фи-л-хилофийот», «Тил-

бат ат-талаба», «Шарҳ ал-усул ли-л-Кархий», «Фатово шайх ал-ислом ас-Суғдий» асарларидир.

Абу Ҳафс ан-Насафий калом илмида имом ал-Мотуридий анъаналарини давом эттирди. Масалан, Абу Али ал-Ҳасан ибн Абд ал-Малик ал-Мотуридий, саҳоба Абу Айюб Холид ал-Ансорий авлоди бўлмиш Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Мотуридий каби олимлар Абу Ҳафс ан-Насафийнинг устозлари эдилар. Абу Ҳафс ан-Насафий ўзининг бобокалон устози имом ал-Мотуридий таълимотини ихчам, киска шаклга келтириб, мотуридия таълимотини кенг ёйишга хизмат қилди. У яратган «Ақоид ан-Насафий» асари ислом оламида кенг тарқалиб, унга кўплаб шарҳ ва ҳошиялар ёзилган. Олим илоҳиётга оид биргина шу асарни ёзган бўлса-да, унинг илоҳиётчи сифатида шуҳрат козонишига сабаб мазкур асар жуда қиска ҳолда ислом ақидасини назарий асослаб берганлигидир.

Ан-Насафий тафсир соҳасининг ҳам билимдони бўлган. У ёзган «Ат-Тайсир фи (илм) ат-тафсир» (Қуръонга ёзилган 4 жилдли тафсир) асари ҳам ана шундан далолат беради.

Унинг асарларида учрайдиган кўплаб шеърлар олимнинг назм соҳасида ҳам юксак қобилиятга эга бўлганини кўрсатади. Олим ўзининг «Китоб ал-канд» асарида келтирган ҳадисларининг кўпчилигини ўз тили билан шеърий услубда ҳам шарҳлаб ўтади.

Манбаларнинг хабар беришича, Абу Ҳафс ан-Насафийнинг жами юзга якин асарларининг кўпларига шарҳлар битилган. Улардан бизгача етиб келганларининг сони ўндан ошади. Бу асарлар, шубҳасиз, Абу Ҳафс серқирра ижодининг турли йўналишларини келажакда муфассал ўрганишга етарли асос бўлиб хизмат қила олади.

Абу Ҳафс ан-Насафий ҳижрий 537 йил 12 ёки 13 /1142 йил 3 ёки 4 октябрь куни Самаркандда вафот этди ва шу ердаги Чокардиза қабристонига, Имом ал-ҳудо Абу Мансур ал-Мотуридий ёнига дафн этилди.

Абу Ҳафс ан-Насафийдан «Ал-Мажд» лақаби билан машҳур 1113–1114 йили таваллуд топган Аҳмад исмли ўғил қолган бўлиб, Абу Саъд ас-Самъоний унинг ўғли – Абу-л-Лайс Аҳмад ибн Умарни хушсурат, дўстлари билан борди-келдини узмайдиган, фақих, фозил, воъиз, комил кишилардан эди, деб тавсифлайди. Ас-Самъоний 1154–1155 йили Самаркандга борганида Абу-л-Лайс билан учрашиб, илмий мулоқотда бўлган. Унинг айтишича, улар бир-бирларини тез-тез зиёрат қилишар, ал-Мажд ундан баъзи китобларни олиб турар эди. Ал-Мажд ан-Насафий 1156–1157 йили Ҳаж сафарига отланди. У 1157–1158 йили Бағдоддан ўз ватанига қайтаётган вақтда, йўлда Бистом шаҳридан ўтганларида, исмоилийлардан бўлган бир гуруҳ аҳл ал-қилоълар (қалъа аҳллари) гуруҳи карвон йўлини тўсдилар. Улар карвондаги Ҳижоздан келаётган 70 дан ортиқ киши ва жуда кўп уламоларни қириб ташладилар. Улар орасида ал-Мажд ан-Насафий ҳам бор эди. У Бистом ноҳиясидаги бир кишлоқда дафн этилди.

Абу Ҳафс ан-Насафий умри давомида ислом илмларининг турли соҳаларида ижод килиб, чукур из қолдирган комусий олимлардан эди. Унинг ҳадис илмини талқин этишида, албатта, илмнинг бошқа соҳаларида (ханафия фиқҳи, мотуридия каломи, тафсирчилик, адаб ва шеърият) тутган позициялари катта аҳамият касб қилади.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг ҳадис илмига қўшган ҳиссаси

Дарҳақиқат, Абу Ҳафс ан-Насафий ўз даври ҳадис илмининг етук билимдонларидан эди. У Мовароуннаҳрнинг етакчи муҳаддислари билан мулоқотда бўлиб, улардан дарс олди. Ан-Насафий, ўзининг гувоҳлик беришича, 550 шайхдан ҳадис ривоят қилган. У шайхларни «Тиъдод аш-шуйух ли-Умар мустатриф ало-л-ҳуруф мустатир» («Алифбо тартибида берилган Умарнинг устозлари саноғи») асарида бирма-бир санаб ўтган. Афсуски, кўп муаллифлар томонидан нақл этилган бу асар бизгача етиб келмаган. Аммо ҳадис соҳасида ан-Насафийнинг шоҳ асари маълумотларига асосланиб, унинг устозлари орасидан уч муҳаддисни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

Абу Али ал-Ҳасан ибн Абд ал-Малик ибн Али ибн Мусо ибн Исрофил ан-Насафий (XI–XII асрлар);

Умар ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн аш-Шабиб аш-Шабибий ад-Дизакий (ваф. 1117–1118);

Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Нофила (ваф. 1109–1110).

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг мазкур устозларидан биринчиси ал-Ҳасан ибн Абд ал-Малик ан-Насафийнинг номи «Китоб ал-канд»да жуда кўп маротаба (135 жойда) зикр этилади. Абу Ҳафс ан-Насафий бу устозидан Абу-л-Аббос ал-Мустағфирийнинг анъаналарини ривоят қилган. Ал-Мустағфирий улум ал-ҳадис соҳасидаги йирик мутахассислардан бўлиб, бевосита илм ал-жарҳ ва-т-таъдил билан шуғулланган. Унинг бу соҳада олиб борган тадқиқотлари натижалари, аввалambор, «Таърих Насаф»да жамланган. Бу асарни Абу Саъд ас-Самъоний «икки жилдли катта китоб», деб тавсифлайди. Демак, Абу Ҳафс ал-Мустағфирий анъаналарини бир киши воситасида нақл этади.

Иккинчи устози Умар ибн Аҳмад аш-Шабибий ад-Дизакий Умар ибн Аҳмад ал-Форисий (ваф. 1062–1063) оркали иккинчи бир ёзма манба – Абу Саъд Абд ар-Раҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг (ваф. 1015) китобини Абу Ҳафс ан-Насафийга узатган. Мазкур Абу Саъд ал-Идрисий тарихий-биографик жанрга оид икки асарнинг муаллифидир: 1) «Таърих Астробод»; 2) «Китоб ал-камол фи маърифат ар-рижол би-Самарқанд» («Самарқанд [муҳаддис] кишиларини билиш бўйича мукаммал китоб»). Иккинчи асаршинг мухтасар шакли ҳам мавжудлигига «Китоб ал-қанд» ишора бериб ўтган. «Китоб ал-камол» бошқа муаллифлар қатори Абу Ҳафс ан-Насафийга асосий ёзма манба бўлиб хизмат қилган.

Учинчи устози Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Нофила ас-Самарқандийдан (ваф. 1109–1110) Абу Ҳафс «Китоб ал-қанд»да жуда кўп маълумотларни (45 маротаба) ривоят килган. Аммо Абу Ҳафс машҳур муҳаддис ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ан-Нажжорнинг невараси бўлмиш бу устози ҳакида унинг вафот этган йилидан бошқа тўлиқроқ маълумотни бермаган.

Абу Ҳафс юзлаб устозлардан ҳадис ривоят қилганлигидан маълум бўладики, олим ёшлигидан бошлаб бу илм билан шуғулланишга жиддий муносабатда бўлган. Унинг устозлари орасида, асосан, Насаф ва Самарқанддан чиққан ҳамда бу шаҳарларга келган олимларни учратиш мумкин.

Абу Ҳафс ан-Насафийга нисбат берилган «ал-Ҳофиз» нисбаси унинг ҳадис илми соҳасида маълум мавқега эга бўлганидан дарак беради. Маълумки, ҳофиз даражаси-

га эришган муҳаддислар 20 минг ва ундан ортиқ ҳадисларни матну исноднари билан тўлиқ ёд билганлар.

Олимнинг ҳадис илмида пешқадам бўлганлигини унинг бу соҳада ёзган асарлари ҳам тасдиқлайди. Масалан, ан-Насафий Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» асарини шарҳлаб, ўзининг «Ан-Нажоҳ фи шарҳ ахбор китоб ас-Сиҳоҳ» («Саҳиҳ китобидаги хабарларни шарҳлаш бўйича эришилган ютуқ») номли асарини ёзди.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шаркшунослик институтида сақланаётган «Матлаъ ан-нужум ва мажмаъ ал-улум» номли катта ҳажмдаги қомусий нодир қўлёзма асарининг бир қисми ҳам ҳадис илми ҳамда ваъз-насиҳатларга бағишланган. Бу қўлёзма 1364 йили бошқа нусхадан кўчирилган. Асл нусха эса, ўз навбатида, 1138 йили Абу Ҳафс ан-Насафийнинг бевосита имло дарслари давомида ёзиб олинган. Бу мажмуада 57 асар ўрин олган бўлиб, уларнинг бир қисмини Абу Ҳафснинг ўзи таълиф этган. Бошқа қисми эса турли муаллифларнинг асарларидир. Аввалги икки асар калом илмига, учинчи асар фиркалар тавсифига, 4–7 – ахлоқ, 8–11 – Қуръоний илмлар, 12 – усул ал-фиқҳ, 13–19 – ҳанафия фиқҳи (120 саҳифали катта қисм), 28–29 – ҳужжат тузиш намуналари, қолган асарлар филология, математика, табииёт соҳаларига бағишланган. Ҳадис илми учун, айниқса, 20–24-асарлар алоҳида аҳамиятга моликдир. 20-асар «Китоб ат-таворих ва-л-ансоб» бевосита муҳаддислар таваллуд ва вафот тарихлари, исми-насабларини тартибга солишга бағишланган. 21-асар эса саҳобалар исмларини алифбо тартибида баён этади (В. 181 б–196 б). 22-асар «Ал-Хулафо ар-рошидун»дан кейин ўтган халифалар тарихига бағишланган (В. 196 б–197 б). 23-асар уламоларнинг таржимаи ҳоллари таҳлилига бағишланган (В. 197 б–198 а). 24-асарда («Ас-Сабъийот ас-самъийот») эса 360 та саҳиҳ ҳадислар жамланган (В. 198 а–214 б).

Бундан ташқари, олим ҳадис илмининг турли жанрларига бағишланган «Татвил ал-асфор ли-таҳсил ал-ахбор» («Хабарлар талабидаги узоқ сафарлар») асарининг ҳам муаллифидир.

Абу Ҳафс 1113–1114 йили Ҳаж сафарига борган чоғида ҳам, йўлда Бағдодга кириб, у ердаги шайхлардан ҳадис эшитди. Абу Ҳафс Бағдоддалиги чоғида Амир Хумор-Тегин ибн Абдуллоҳ мадрасасида ҳадис имло қилди. У ерда Абу-л-Қосим ибн Байондан ҳадислар ёзиб олди. Бағдодлик муҳаддис олим Ибн ан-Нажжор Абу Ҳафс жамлаб таълиф этган «Татвил ал-асфор ли-таҳсил ал-ахбор» номли асарини ривоят қилганини айтади. Ушбу асарда Абу Ҳафс ўзининг барча устозлари ҳақида хабар берган. Аммо Абу Ҳафс ан-Насафийнинг Бағдод, Макка ва Мадинага қилган сафари узоққа чўзилмади. У тез орада ўз она юртига қайтди.

Абу Ҳафс шогирдлари орасида аксарият ҳолларда насафлик муҳаддисларни учратамиз. Улар қаторида Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Али ан-Насафий (XII аср), Абу-л-Қосим Муҳаммад ибн Муҳаммад ан-Насафий (XII аср), Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ан-Насафийларни (XII аср) зикр этиш мумкин. Аммо ан-Насафийнинг шогирдлари орасида самарқандлик ёки ўзга минтақалардан чиққан Абу Муҳаммад ал-Ҳасан ибн Аҳмад ас-Самарқандий, бухоролик Абу Наср Аҳмад ибн Абд ар-Раҳмон ар-Риғдамуний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Иброҳим ан-Нурбаштий каби муҳаддислар ҳам бор эди. Ан-Нурбаштий Абу Ҳафсдан Бағдоддаги «Хумор-Тегин» мадрасасида ҳадис эшитган.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг ўғли Абу-л-Лайс Аҳмад ибн Умар ҳам унинг ишини давом эттирган шогирдларидандир. Абу-л-Лайс ҳам отаси каби турли илм

соҳаларининг, хусусан, ҳадис илмининг билимдони эди. Талабчан муҳаддис олим Абу Саъд ас-Самъоний у билан узоқ вақт мулоқотда бўлганини ва илмий ҳамкорлик олиб борганини зикр этади.

Абу Саъд ас-Самъоний ўз устозлари ҳақида маълумот берган «Мунтахаб муъжам шуйух ас-Самъоний» («Ас-Самъоний устозлари қомусининг сайланмаси») номли асарида ан-Насафийнинг ҳадис илмидаги салоҳиятига шундай баҳо беради:

«Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ... ан-Насафий ас-Самарқандий ал-Ҳофиз Насаф аҳлидан бўлиб, Самарқандда яшади. У мазҳаб ва адаб илмининг билимдони бўлган имом, фақиҳ, фозил кишилардан эди. Фиқҳ ва ҳадис бўйича асарлар ёзган. Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг (ваф. 804–805) «Ал-Жомиъ ас-сағир» («Кичик тўплам») асарини назмга солиб, шеърий тарзда берди. Устоз жамлаш ва тасниф қилиш бўйича кўп пешқадамлардан эди. У Абу Муҳаммад Исмоил ибн Муҳаммад ан-Нуҳий ан-Насафий, Абу-л-Йуср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-Паздавий, Абу Али ал-Ҳасан ибн Абд ал-Малик ан-Насафий ва бошқа кўплаб кишилардан ҳадис эшитган. Мен у кишини тириклик чоғида Самарқандда топмаган бўлсам-да, Абу Ҳафсдан ёзма равишда барча эшитганлари (масмуъот) ва тўпламлари учун ижоза олганман. Бир жамоа кишилар ундан менга ҳадис ривоят қилганлар».

Абу Саъд ас-Самъонийнинг берган таърифидан шундай хулоса қилиш мумкинки, Абу Ҳафс ан-Насафий ўз даврида Самарқанднинг энг машҳур муҳаддисларидан бўлган. Ҳадис бўйича жуда кўп устозларга эга бўлган ва бу фан доирасида кўп асарларни тасниф этган. Олим фақат ўзи ёзган асар ва тўпламлар билан чегараланмай, ўша даврда машҳур бўлган уламоларнинг асарларини шогирдларига имло этган. Илм толиблари осон тушунишлари учун уларни шарҳлаб, эсда сақлаб қолишлари учун шеърий тарзда берган.

Абу Саъд ас-Самъоний Абу Ҳафснинг ҳадис соҳасидаги салоҳиятига юқори баҳо бериш билан бир қаторда унинг заиф тарафларини танқид қилиб ўтади. Бу танқид ўша давр Самарқандда фаолият олиб борган муҳаддисларнинг аксариятига ҳам тааллуқлидир. Чунки Мовароуннаҳр ҳанафий уламолари ҳадис илми соҳасида ўз қарашларига эга бўлганлар. Шофиъий-ашъарий олим Абу Саъд ас-Самъоний Самарқанд муҳаддисларига Хуросон мактаби талаблари билан ёндашади. У мазкур шаҳарда шаклланган ва неча асрлардан бери давом этиб келаётган анъаналарни инкор этган ҳолда, конкрет воқеликни идеал мезонлар билан баҳолашга ҳаракат қилади. Бу ерда ас-Самъонийнинг ан-Насафийга берган баҳосини шахсий даражада эмас, балки Хуросон мактабининг Самарқанд муҳитига берган умумий баҳоси сифатида қараш адолатли бўлади.

«Китоб ал-қанд» асари

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асари XX аср бошларига қадар йўқолган асарлар қаторида саналиб келар эди. Унинг кашф этилиши, умуман, Ватанимиз тарихини, хусусан, Самарқанд ҳадис илми тарихини ёритишда катта янгилик бўлди.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асарининг нодир қўлёзмаси 1967 йилда Истанбулнинг «Сулаймония Кутубхонаси»да кашф этилди. У мазкур кутубхонанинг «Турҳан Валде» фондида 70-рақам остида сақланган. 1991 йили уни Назар

Муҳаммад ал-Форйобий чоп этди. Бу билан у кенг китобхонлар оммасини мазкур асар билан якиндан танишиш имкониятини яратди.

1999 йилда ливанлик тадқиқотчи Йусуф ал-Ҳоди «Китоб ал-қанд» асарининг яна бир танқидий матнини яратди. Ношир бу ишни амалга оширишда икки қўлёзма – Истанбул ва Парижнинг Миллий кутубхоналарида араб тилидаги қўлёзмалар фондида 6284 рақами остида сақланаётган нусхаларидан фойдаланди.

2001 йилда «Китоб ал-қанд» Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли томонидан ўзбек тилига қисқартирилган ҳолда таржима қилиниб, оммабоп тарзда нашр этилди. Натижада, ўзбек тилида ўқий оладиган кенг китобхонлар оммаси бу китоб билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

«Китоб ал-қанд» ҳадис илмининг илм ар-рижол соҳасига тегишли тарихий-биографик жанрда яратилган асардир.

Мусулмон жамияти ҳаётида юз берган ўзгаришлар табақот жанридаги асарларнинг таркиб ва тузилишига таъсир кўрсатди.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асарида уламоларнинг исмлари ўзига хос тарзда алифбо тартибида жойлаштирилган. Унда исмлар бош ҳарфига кўра гуруҳларга жамланиб, гуруҳлар алифбо бўйича тартибланган. Масалан, Холид, Халаф ва ҳ.к. каби исмлардан сўнг Довуд, Заквон исмлари келади. Аммо гуруҳлар ичидаги бир хил ҳарф билан бошланувчи исмлар ўзаро алифбо тартибида эмас, балки шахсларнинг ислом тарихида эгаллаган мавқеи даражаларига кўра, яшаб ўтган даври бўйича ёки мазкур шахсларга номдош бўлишига кўра тартибга солинган. Масалан, араб алифбосига кўра Қутайба ибн Муслим (704–715) номи Қусам ибн ал-Аббос (ваф. 675 йилдан кейин) номидан олдин келиши керак эди, аммо асарда аксинча, Қутайбанинг таржимаи холи Қусамдан кейин келади. Бундан ташқари, Али исмли уламоларнинг номлари, илк халифаларнинг тарихига кўра, Умар ва Усмон исмли шахслардан кейин жойлаштирилган ва ҳ.к. Асарда тартиб исмлар бўйича бўлса-да, номдан аввал олимнинг лақаб ва куняси берилган. Масалан, аш-Шайх ал-Имом Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Ҳусайн биографияси... Бу эса алифбо тартиби бўйича бирор номни қидириб топмокчи бўлган киши учун муайян қийинчилик туғдиради.

«Китоб ал-қанд»да нафақат Самарқанд шаҳрига алоқадор уламолар, балки Сўғд вилоятидаги кишлоклар, кичик шаҳарлар, жумладан, Насафга тегишли бўлган уламолар ҳам ўрин олганлар. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Абу Ҳафс ан-Насафий «Самарқанд» номи остида ўша даврдаги «Сўғди Самарқанд»ни назарда тутган. Асарнинг бу йўналишда ёзилишига маълум даражада унинг манбалари ҳам таъсир этди. «Китоб ал-қанд фи марифат уламо Самарканд» номли асари ўзининг манбаларига кўра шартли равишда икки қисмдан иборат: 1) ёзма манбалардан кўчирилган таржимаи ҳоллар (Абу Сад ал-Идрисийнинг «Китоб ал-камол», Абу-л-Аббос ал-Мустағфирийнинг «Тарих Насаф», ас-Салломийнинг «Тарих ас-Салломий», Абдуллоҳ ибн Али ал-Боҳилийнинг «Китоб ал-Бохилий» сингари 60 дан зиёд асарлардан); 2) муаллиф XI–XII асрларда яшаган, Самарқанд маънавий муҳити билан боғлиқ юзлаб муҳаддислар ҳакида маълумот беради. Шулардан Абу Ҳафс ан-Насафий «Китоб ал-қанд»нинг бизгача етиб келган қисмидаги маълумотларга кўра, 100 га якин мухаддис билан бевосита мулоқотда бўлган.

Ҳар бир номдан кейин уламонинг мазкур минтақадан чиққан эканлигини билдириш учун унинг «ас-Самарқандий» нисбаси берилади. Агар номи зикр этилаёт-

ган олим самарқандлик, кешлик ёки насафлик бўлмаса, унинг қайси жиҳатдан бу шаҳарлар билан алоқадорлиги ҳақида қўшимча маълумот келтирилади. Шундан сўнг мазкур олим ҳақида мавжуд бўлган қисқагина асосий маълумотлар берилади: туғилган ва вафот этган саналари, у кимдан ҳадис ривоят қилгани ва ундан кимлар ҳадис ривоят қилганлиги санаб ўтилади. Шундан сўнг у ривоят қилган бир ёки бир неча ҳадис матни исноди билан берилади. Тарихда машҳур бўлган баъзи шахслар ҳақида жуда батафсил тўхталиб, у ҳақда иложи борича кенгроқ маълумот келтирилади. Ундан кейин эса у ривоят қилган бир эмас, бир неча ҳадис матни ва ҳадис иснодлари санаб ўтилади. Ана шундай шахслардан мисол тариқасида Қусам ибн ал-Аббос, Қутайба ибн Муслим, Абу Муслим каби тарихий шахсларнинг таржимаи ҳолларини зикр этиш мумкин.

«Китоб ал-қанд» асарининг кимматли томонларидан бири шундаки, у бир қатор бизгача етиб келмаган манбаларда мавжуд бўлган маълумотларни беради. Масалан, Мовароуннаҳрда энг аввал яратилган машҳур тарихий-биографик асарлардан бири Абу Сад Абд ар-Раҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг (ваф. 1015) «Китоб ал-камол фи маърифат ар-рижол мин уламо Самарқанд» («Самарқанд уламоларидан ҳадис ровийларини билиш бўйича мукаммал китоб») асаридир. Бу Самарқанд уламолари ҳақида ёзилган бебаҳо манба бизгача етиб келмаган бўлса-да, ундаги маълумотлар кейинги давр муаллифларининг асарларида, хусусан, Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асарида сақланиб колган. Абу Ҳафс ўз асарида бу манбадан 421 жойда фойдаланган. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ал-Идрисий асарининг асосий қисми «Китоб ал-қанд»да сақланиб қолган. Яна шуни тахмин килиш мумкинки, ан-Насафий ўз китобига ал-Идрисийнинг асарини тўлиқ киритиб, уни янада тўлдирганидан сўнг, бирламчи манбага эҳтиёж қолмай унинг нусхалари йўқолиб кетган бўлиши ҳам мумкин.

Жафар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирийнинг (ваф. 1041) Насаф тарихи бўйича ёзган асари ҳақида ҳам шундай фикрларни айтиш мумкин. Чунки бу асар ҳам бизгача етиб келмаган ҳисобланиб, Абу Ҳафс ан-Насафий «Китоб ал-қанд» асарида 169 жойда ал-Мустағфирийдан ривоят қилади.

«Китоб ал-қанд» асари бошқа манбаларни ўзида сақлаб қолиши билан бирга бошқа манбалар ҳам мазкур асарнинг йўқолган қисмларини ўзларида мужассам килган. Масалан, Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Хатиб ал-Бағдодий (ваф. 1071) «Тарих Бағдод» китобини таълиф этишда Абу Сад ал-Идрисийдан ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Муаддиб орқали 38 ўринда иқтибос келтирган. Абу Ҳафс ан-Насафий ҳам айнан ал-Идрисийнинг асаридан фойдаланган. Шунинг учун «Тарих Бағдод»да мавжуд бўлган Самарканд уламоларига тегишли маълумотлар «Китоб ал-қанд»да ҳам мавжуд бўлган. Демак, ан-Насафий асарининг йўқолган қисмларини тиклашда ал-Бағдодийнинг китобидан ҳам фойдаланса бўлади.

Бундан ташқари, «Китоб ал-ансоб» асарининг муаллифи Абу Сад Абд ал-Карим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (ваф. 1167) Абу Ҳафс ан-Насафийни ўз устозлари каторида санаб, унинг «Китоб ал-қанд» асаридан жуда кўп жойда фойдаланган. Ас-Самъоний ўз асарида 27 жойда Абу Ҳафс ан-Насафий номини тилга олиб, у ҳақда маълумотлар беради.

Мазкур асарда келтирилган 950 дан ортик ҳадис Самарканд маънавий ҳаёти турли жабҳаларидаги муҳитни – илоҳиёт, ахлоқ, сиёсат, қонунчилик, кадриятлар

соҳаларини акс эттиради. «Китоб ал-канд» асари VIII–XII асрлардаги Мовароуннаҳр, хусусан, Самарқанд маънавий муҳитини, жумладан, ҳадис илми тараққиётини ўзида акс эттирган муҳим ва қимматбаҳо манбадир.

Дурбек РАҲИМЖОНОВ,
тарих фанлари номзоди

АБУ МУТИЪ МАКҲУЛ АН-НАСАФИЙ (ваф. 930)

Муқаддас ислом динининг софлиги, унинг юксак инсоний фазилатларга эга маънавий баркамол инсонларни тарбиялашдек асл мазмун-моҳиятини теран англаб тўғри талқин қилишда юртимиздан чиққан олиму уламоларнинг улкан хизматлари жумлан жаҳон аҳлига яхши маълум. Шу билан бирга, ислом дини тарихининг дастлабки даврларидан эътиборан пайдо бўлиб, жамиятда носоғлом ва беқарор вазиятни вужудга келтирган турли бузғунчи диний оқим ва гуруҳларга қарши курашда ҳам кўплаб улуғ ватандошларимиз салмоқли ҳисса қўшганлар. Шу ҳаётий муҳим йўналишда самарали фаолият кўрсатган буюк сиймолардан бири насафлик олим Макҳул ан-Насафийдир.

Олимнинг тўлиқ исми Абу Мутиъ Макҳул ал-Фазл ан-Насафий бўлиб, унинг таваллуд санаси ҳақида ҳозирча манбаларда бирор маълумот учратмадик. Аммо вафот этган йили ҳақида барча адабиёт ва ёзма асарларда 318/930 сана кўрсатилган. Макҳул ан-Насафий юксак илму маърифати билан танилиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган сулолалардан бирининг асосчиси сифатида ҳам машҳурдир.

Жумладан, унинг ўғли Муҳаммад ибн Макҳул гарчанд илм-фан соҳасида отаси даражасига етмаган бўлса-да, ҳанафий мазҳаби олимлари ўртасида юқори мақомга эга бўлган. Шу боис ҳам ҳанафий олимларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган «Ал-Жавоҳир ал-музийа фи табақот ал-ҳанафиййа» («Ҳанафийлар табақасига мансуб олимлар ҳақида ёрқин жавоҳирлар») номли беш жилдлик қомусий асарининг муаллифи Ибн Абу-л-Йофиъий у ҳақда айрим эътиборга молик хабарларни келтирган. Унинг набираси Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Макҳул ан-Насафий ҳам таниқли фақиҳ бўлиб, у 943 йилда Насафда туғилган. Олим бир неча йил Бухорода фаолият кўрсатган ва 989 йилда шу шаҳарда вафот этгач, жасади Насафга келтирилиб дафн қилинган. Макҳул ан-Насафийнинг жияни Абу-л-Маъолий ал-Мўътамад ан-Насафий ал-Макҳулий X асрнинг иккинчи ярмида яшаган ва ўз даврида илму ирфон йўлида хизмат қилган олимлардан ҳисобланган. Лекин бу олимлар сулоласидан уч авлод ўтгач, етишиб чиққан улуғ мутакаллим Абу-л-Муъин ан-Насафий (1027–1114) эришган юксак мақомга улардан бирортлари ҳам етишмаган. У буюк мутакаллим Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган мотуридия калом мактабини янада ривожлантириб, унинг Шарқ мамлакатларига кенг кўламда таркалишига салмоқли ҳисса қўшганини аввалги мақолаларда зикр этиб ўтдик.

Макҳул ан-Насафий ўз даврининг етук фақиҳ мутакаллим ва мутасаввиф олими сифатида танилган. Унинг қаламига мансуб асарлар ҳақида ёзган тадқиқотчилар олимнинг қуйидаги асарларини зикр қиладилар: «Китоб фи-т-тасаввуф» («Тасаввуф ҳақида китоб»), «Китоб ал-луълиъйат фи-л-мавоъиз» («Мавъизалар бўйича

жавоҳирлар»). Бу китоб мавъизалар хусусидаги дастлабки асарлардан ҳисобланиб, кенг халқ оммаси учун фойдали бўлган одоб-ахлоқ, панд-насиҳатлардан ташкил топган ва таркибий жиҳатдан 135 боб шаклида таълиф этилган. Турк олими Фуод Сезгин «Китоб фи фазли Субҳон Аллоҳ» номли асарни ҳам унга тегишли деб ҳисоблайди. Макҳул ан-Насафийнинг яна бир асари «Аш-Шуъо» («Ёғду») деб номланган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, унда ислом динининг арконлари, хусусан, намоз ўқиш тартибларига оид масалалар ҳақида маълумотлар келтирилган. Ушбу асар ҳақидаги ниҳоятда қисқача маълумот Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун» номли асарида зикр этилган.

Шубҳасиз, Макҳул ан-Насафийнинг ҳам илмий, ҳам амалий нуқтаи назардан энг қимматли асари «Китоб ар-радд аъло аҳл ал-бидъат ва-л-аҳво» («Бидъат аҳли ва ҳавойиларга раддия китоби») дейиш мумкин. Маълумки, ўрта асрларда ўзларининг ботил ғояларини тарғиб қилган турли-туман диний гуруҳлар ва оқимлар фаолият кўрсатиб, ислом динига катта зарар етказган. Немис шарқшуноси Ульрих Рудольфнинг ёзишича, «Китоб ар-радд» X асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда ёзилган ва бу ўзига хос нодир асардан ўша даврда пайдо бўлиб фаолият кўрсатган кўплаб диний оқимлар ва фирқалар ҳақида аниқ ва мукаммал маълумотларни олиш мумкин.

Муаллиф ўз асарида мазкур оқимларни олти гуруҳга ажратиб келтирган: қадария, жаҳмия, рофизия, ҳарурия, жабария, муржиъа. Ўз навбатида, ҳар бир гуруҳ 12 тоифага ажратилган бўлиб, асарда жами 72 гуруҳ ва фирқалар ҳақида алоҳида-алоҳида маълумотлар келтирилади. Мазкур оқимларга нисбатан ханафия мазҳаби нуқтаи назаридан туриб ёзилган ушбу асар, айни вақтда, ислом динидаги турли-туман оқимлар тарихи тўғрисидаги дастлабки асарлардан саналиб, улар ҳақида мукаммал маълумот берувчи қимматли манбадир. Шу билан бирга, асарда зикр этилган оқимларнинг асосий хусусиятларини қиёсий тадқиқ этиш учун ҳам етарли даражада баён этилгани асар аҳамиятини янада оширади. Бу асарнинг яна бир қимматли томони шундаки, «Китоб ар-радд»да баён қилинган айрим гуруҳлар ундан кейин ёзилган асарларда умуман тилга олинмаган. Масалан, қадария оқимининг аҳмадия деб аталган гуруҳи ҳақида шундай фикр айтиш мумкин.

Макҳул ан-Насафийнинг бу қимматли асарининг ягона, айтиш мумкинки, ноёб қўлёзма нусхаси Оксфорддаги Бодлиян кутубхонасида (271-рақам остида) сақланади. Қўлёзма 145 варақдан иборат бўлиб, у 1143 йили, яъни муаллиф вафотидан 213 йил ўтгач, номаълум хаттот томонидан кўчирилган. Бу нодир қўлёзма устида илмий тадқиқотлар олиб борган француз олимаси Мария Бернанд уни нашр қилишга муваффақ бўлди. Бу қимматли нашр 1980 йилда Қоҳирада чоп этиладиган «Ал-Ҳовлиййат ал-исломалужиййа» номли журналнинг 16-жилдида эълон қилинган. Француз олимаси асарни танқидий нашрга тайёрлаш билан бирга унга ўн икки саҳифадан иборат кириш сўз ҳам битган бўлиб, унда бу манбанинг тили, услуби ва мазмун-моҳияти ҳақида талай маълумотларни келтирган. Олиманинг машаққатли изланишлари натижаси ўларок амалга оширилган бу танқидий нашр туфайли кенг китобхонлар оммаси, айниқса, тадқиқотчилар Макҳул ан-Насафийнинг ушбу қимматли асари ҳақида етарли даражада тасаввурга эга бўладилар.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

ФАХР АЛ-ИСЛОМ АЛ-ПАЗДАВИЙ (1010–1089)

Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг: «Шу заминда ўтган неча-неча авлодлар диний эътикодни юракда сақламаса, ислом фалсафасини ривожлантириб келмаса, биз бебаҳо ва бетакрор маънавий-руҳий меросдан маҳрум бўлиб қолардик», – деган мазмун-моҳияти ғоятда пурмаъно таъкидлари хусусида мулоҳаза юритган ҳар бир кишининг кўз ўнгида табаррук юртимиздан чиқиб, буюк илмий-маънавий мерос қолдирган юзлаб, эҳтимол, минглаб алломаларимиз намоён бўлиши шубҳасиздир. Илм-фаннинг қайси соҳасини олманг, донғи оламга таралган кўплаб алломаларни кўрасиз. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, мустақиллик шарофати туфайли бой илмий-маънавий меросимизни ўрганиш, ундан баҳраманд бўлиш учун кенг имкониятлар очилди. Бу йўналишда салмоқли ишлар қилинди ва қилинмоқда, айни вақтда ҳали олдимиздаги ишлар жуда кўп.

Юртимизда ислом динининг ҳанафия мазҳаби кенг тарқалиши, мана шу мазҳабнинг халқ орасида тўғри талқин қилиниши, ундан қандайдир ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланишга уринган гуруҳларга қарши курашиш масалаларига кўп фиқҳшунос олимларимиз алоҳида аҳамият берганлар, айни масалаларга бағишланган кимматли асарлар ёзганлар. Ўлкамиздан чиққан мана шундай фиқҳшунос олимлардан бири касбилик аллома Фахр ал-ислом ал-Паздавийдир.

Бу алломанинг тўлиқ исми Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн Абдулкарим ибн Мусо ибн Ийсо ибн Мужоҳид ал-Паздавий бўлиб, у ҳақдаги маълумотлар араб олимлари Шамсиддин аз-Заҳабийнинг «Сияр аълом ан-нубало», Абу Саъд ас-Самъонийнинг «Ал-Ансоб», ибн ал-Асирнинг «Ал-Лубоб», ибн Халдуннинг «Ал-Муқаддима», Ал-Қурашийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ханафиййа», ал-Лакнавийнинг «Ал-Фавоид ал-баҳиййа», Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун» ва бошқа қатор манбаларда келтирилган.

Фахр ал-ислом ал-Паздавий 400/1010 йилда ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Касби тумани ҳудудидаги Пазда (Кўҳна Фазли) қўрғонида таваллуд топган. Ўз даврида Мовароуннаҳрнинг кўп шаҳарлари каби Насаф (Қарши) ва Паздани ҳам зиёрат қилган машҳур араб сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1178–1229) ўзининг «Мўъжам ал-булдон» («Мамлакатлар комуси») номли йирик асарида: «Пазда Насафдан олти фарсах узоқликдаги мустаҳкам бир қалъа (қўрғон) бўлиб, ундан етишиб чиққан буюк алломалардан бири Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Паздавийдир», – деб ёзган. У фиқҳ соҳасидаги дастлабки билимни ўз отасидан олган, сўнгра ўша даврда илм-фан ва маданият тараққий қилган йирик шаҳарлардан бири Насафда ўз билимини оширган. Ҳар ҳолда, Фахр ал-ислом ал-Паздавий илмий-маърифий муҳитда вояга етганлигига муайян асослар бор, чунки унинг бобоси Абдулкарим ал-Паздавий ва укаси Аҳмад ибн Муҳаммад Абу-л-Йуср ал-Паздавий ҳам ўз даврининг таниқли олимларидан бўлган ва садр ал-ислом деган шарафли лақаб билан аталган. Мана шу илмий-маънавий муҳитда ўсган ал-Паздавий замонасининг машҳур олимларидан бири бўлиб етишган, айниқса, фиқҳ – ислом ҳуқуқшунослиги масалалари бўйича ўз даврининг имоми деган лақабга муяссар бўлган. Таниқли араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий (1274–1347) «Сияр ал-аълом ан-нубало» («Олийжаноб аллома-лар сийратлари») номли кимматли асарида: «Фахр ал-ислом ал-Паздавий – Имоми

Аъзам Абу Ҳанифа мазҳабида ўз тариқатига эга бўлган аллома», – деб ёзган бўлса, тарихчи Абу Саад ас-Самъоний (1113–1167) «Фахр ал-ислом ал-Паздавий ҳанафия мазҳабининг Мовароуннаҳрдаги шайхи бўлган», – дея таъкидлаган. Ҳақиқатан ҳам, бу аллома юртимизда амал қилинган ҳанафия мазҳабини мукаммал ва беғубор ҳолда муҳофаза этиш борасидаги беқиёс хизматлари боис барчанинг алоҳида ҳурмат-эътиборини қозониб, ҳатто камдан-кам олимларга насиб этадиган Фахр ал-ислом (Исломнинг фахри) деган юксак шарафли лақабга ҳам сазовор бўлган. У узоқ йиллар Самарқанд мадрасаларида мударрислик ҳам қилиб, сўнгра Кеш (Шаҳрисабз)да яшаган ва 1089 йилда шу ерда вафот қилган. Манбаларда ёзилишича, вафотидан кейин жасади Самарқандга келтирилиб, шу жойда дафн этилган.

Фахр ал-ислом ал-Паздавийнинг қаламига мансуб асарлар исломий илмларнинг турли масалаларига бағишланган бўлса-да, унинг меросида фиқҳий асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Жумладан, ҳанафия мазҳабининг турли масалаларига оид ўн бир жилдлик «Ал-Мабсут», шу мазҳаб асосчиси имом Абу Ҳанифанинг «Ал-Фиқҳ ал-акбар» номли асарига ёзган шарҳи, Қуръони карим тафсирига бағишланган «Кашф ал-астор» номли 120 қисмли асари, (бу тафсирнинг ҳар бир қисми улкан китобдан иборат бўлган), «Шарҳ ал-Жомиъ ал-кабир ли Шайбоний», «Шарҳ ал-Жомиъ ас-сағир ли Шайбоний», буюк муҳаддис имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» асарига ёзган шарҳи, фиқҳ илмига оид «Ғаноъ ал-фуқаҳо», «Сийрат ал-мазҳаб фи сифат ал-адаб», «Рисола фи қироат ал-мусаллий», «Китоб ал-муяссар фи-л-калом», «Заллат ал-қорий», «Усул ал-Паздавий», «Ал-Амолий» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Шу билан бирга, ал-Паздавийнинг илмий-маънавий меросида «Усул ал-Паздавий» асари алоҳида ўрин эгаллаб, у тўлиғича «Канз ал-вусул ила маърифат ал-усул» номи билан аталади. Асарда фиқҳий масалалар батафсил ҳолатда шарҳланганлиги боис ўз даврида бу асар жуда кўпчилик факиҳлар томонидан дастурий бир қўлланма сифатида юксак баҳоланган. Ал-Паздавийдан кейин фаолият кўрсатган кўп олимлар унга таяниб асарлар ҳам яратганлар. Мисол тариқасида ал-Паздавийдан саккиз йил кейин вафот қилган машҳур олим Шамс ул-аимма ас-Сарахсийнинг «Усул ал-фиқҳ» асарини кўрсатиш мумкин. Фиқҳ илмида мислсиз аҳамиятга молик бўлган бу асарга бағишланиб кўплаб шарҳлар ҳам битилган. Улардан Солим ибн Аҳмад ас-Санадий, Ҳусайн ибн Али ас-Самъоний, Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Бобиртий, Садру-ш-шариъа ал-Маҳбубий, Бадриддин Муҳаммад ибн Шамсиддин, Амир Котиб ибн Амир Умар ал-Форобий, ал-Жавонфурий, Алоуддин Абдулазиз ибн Аҳмад ал-Бухорий каби олимлар ёзган шарҳлар машҳурдир. Ушбу шарҳлардан, шубҳасиз, Алоуддин ал-Бухорийнинг «Кашфу-л-асрор» номли шарҳи энг қимматлиси ҳисобланади. Шу боис ҳам, мазкур шарҳ кейинги йилларда Байрутда тўрт йирик жилдда икки марта (1994, 1997) нашр этилди. Муҳим манба сифатида ал-Паздавий асарининг қўлёзмалари жаҳоннинг турли мамлакатларида сақланади. Олмон шарқшуноси Карл Броккелман «Канзу-л-вусул»нинг қўлёзма нусхалари Берлин, Лондон, Париж, Деҳли, Санкт-Петербург, Пешовар, Қоҳира, Тунис, Истанбул каби шаҳарларда сақланиши ҳақида маълумотлар келтиради.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБДУЛЛОҲ АС-СУБАЗМУНИЙ
(872–952)

Ҳижрий учинчи ва тўртинчи аср муҳаддислари билан бир даврда яшаб фаолият олиб борган ҳадис билимдонларидан яна бири фақиҳ Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Субазмунийдир. Унинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн ал-Ҳорис ибн ал-Ҳалил ал-Устоз ал-Имом ал-Ҳофиз ал-Фақиҳ ас-Субазмуний ал-Ҳорисий ал-Калобозийдир. Бу фақиҳ ҳақида кўплаб китобларда маълумот учрайди, унинг исми-шарифи борасида ихтилоф йўқ.

Абдуллоҳ ас-Субазмуний Бухородан ярим фарсах (1,5 км.) узоқликдаги Субазмун кишлоғида таваллуд топган. Нажмиддин Умар ан-Насафий ўзининг «Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» асарида 258/872 йили рабиъ ал-охир чоршанба куни таваллуд топганлиги ҳақида ёзган. Субазмуний нисбаси алломанинг туғилган жойига нисбатан ишлатилган. Субазмун номи манбаларда турлича учрайди. Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» ва Ибн Қутлубғонинг «Тож ат-тарожим» асарларида Субазйун, аз-Зириклий «Аълом» асарида Сабазмун деб берган. Лекин биз алломага яқин асрда яшаган, Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқ ва шаҳарлар билан яқиндан таниш бўлган ҳамда ўша жойларга кўплаб саёҳатлар уюштирган юртдошимиз Абд ал-Карим ас-Самъонийнинг (ваф. 1167) «Ал-Ансоб» асарига таянган ҳолда Субазмун деб бердик. Бу қишлоқнинг номи XIV ва XVI аср вақф ҳужжатларида Сапидмун ва Сафидмун дейилган. Калобоз эса Бухоро шаҳри юқори қисмидаги катта даҳа бўлиб, фақиҳ шу ерда яшаб ижод килганлиги учун шунга нисбат қилиб берилган. Фақиҳ 340/952 йили шаввол ойининг 5-куни жумада вафот этди. Унинг туғилган ва вафот этган йилларида ихтилофлар йўқ. Унинг кабри ўзи туғилиб ўсган кишлоқ Субазмундадир. Тарихдан аёнки, ўша даврда ҳадисларни авлоддан-авлодга, отадан-болага узатиб ривоят қилиш анъанага айланган. Бунда ҳадис уламолари бошланғич билимни устоз сифатида ўз боболари ёки оталаридан олар эдилар. Абу Муҳаммад ас-Субазмунийнинг асарида отаси ва амакисининг исмлари ривоятлар исподида жуда кўп учраганлиги унинг ҳадис билимдонлари оиласида ўсиб улғайганидан далолат беради. У Абу Ҳафсларнинг билвосита шогирдларидан ва сарой фақиҳларидан бўлган.

Абдуллоҳ ас-Субазмуний ҳанафий фақиҳи, муҳаддиси, шу билан биргаликда тилшунос бўлган. У Исмоил ибн Аҳмад ас-Самъонийнинг «Дор ас-султон» саройида фақиҳ бўлган ва саройдаги гурли масалалар бўйича ҳукм чиқарган. У кўпгина ҳадисларни ёддан биладиган обрўли шайх бўлганлиги боис, эл орасида катта ҳурмат-эътибор қозонган. Сарой аҳли бу кишидан кўп маслаҳат олар эди. Олган маслаҳатларида бирор марта хато учрамаганлиги учун унга «Устоз» лакабини берганлар ва фақиҳ шу ном билан танилган. Шарқшунос олим А. Мўминов докторлик диссертациясида ас-Субазмунийни Сомонийларга дарс берганлиги учун «Устоз» лакабини олган, деб айтади. Биз фойдаланаётган манбаларнинг барчасида ҳам шу лакаб қайд этиб ўтилган. Демак, кейинги олимлар ҳам бу борада ихтилофга бормаганлар. Маълумки, ҳадис илми вужудга келган даврдан бошлаб муҳаддислар ҳадис илми талабида ўзга юртларга сафар қила бошладилар. Ана шу даврдан бошлаб муҳаддислар илмий ҳаётини фақат биргина шаҳар ёки мамлакат миқёсида чегаралаш мумкин бўлмай қолди. Ас-Субазмуний ҳам ислом оламининг турли мамлакатларида сафарда бўлган, она юртидан то Мисргача бўлган кентларни босиб ўтган. Фақиҳ

Хуросон, Ироқ ва Ҳижоз шаҳарларига кўплаб саёҳат қилганлигидан «Ал-Жаввол» (саёҳатчи) лақабини олган, ҳадис ва адабиётдан дарс хам берган.

Кейинги давр олимлари бу муҳаддис борасида турли қарама-карши фикрлар ҳам айтишган. Жумладан, Абу Абдуллоҳ ал-Ҳоким ан-Найсобурий (ваф. 405 ҳ.): «Ишончли кишилар у киши ҳақида сукут сақлашган ва ҳадис борасида ажойиботларга эга эди», – деган бўлса, Хатиб ал-Бағдодий (в. 463 ҳ.): «Унга эҳтиёж сезилмайди», – дейди. Хатиб Бағдодийнинг китобига қўшимчалар киритиб шарҳ ёзган доктор Халдун ал-Аҳдаб хам «Завоид тарих Бағдод» китобида ас-Субазмунийдан ривоят қилиб келтирилган ҳадисни мавзу (тўқима) хадислар қаторига қўшган ва ас-Субазмунийни ишончсиз муҳаддислар қаторига киритган. Ҳамза ас-Саҳмий Абу Заръа Ахмад ибн ал-Ҳусайндан ас-Субазмуний ҳақида сўраганда, у «Заиф» дся таърифлаган дейилади.

Бу борада шу нарсани албатта эътиборга олиш керакки, устоз ас-Субазмунийни «заиф» деб баҳолаган олимларнинг деярли барчаси ҳанафий мазҳабида бўлмаган ва шу билан ҳанафий мазҳабини қоралашга уринганлар. Шундай экан, унинг етук олим, юксак салоҳиятга эга шахс бўлганига шубҳа йўқ. Мухаддис Валийуллоҳ ад-Деҳлавий «Ал-Интибоҳ мин асҳоб ал-вужуҳ» рисоласида: «Шамс ал-Аимма ал-Ҳилвоний олдинги олимлардан бўлиб, таржих ахли (хукмларни хеч кимга таянмасдан чиқарувчи киши) эди, шунингдек, Абу Али ан-Насафий, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фадл ва Абдуллоҳ ибн Мухаммад ас-Субазмунийларнинг барчалари «асҳоб ал-вужух» (эътиборли кишилар) бўлиб, ҳанафий фақиҳлари доимо уларга кайтиб иш кўрадилар», – деган. Ҳанафий мазҳабида олимлар етти табақага ажратилган бўлса, ас-Субазмуний уларнинг тўртинчи гуруҳига мансуб бўлади. Бу гуруҳ олимлари муқаллидлардан иборат тахриж эгаларидир. Улар аслида ижтиход қилишга қодир эмаслар, лекин усулга таяниб ҳукм чиқарадилар. Мужмал қавлни икки кўринишда тушунтира оладилар, мубҳам ҳукмнинг икки томонини кўра биладилар. Ўзларидан олдин ўтган мужтаҳид ва уларнинг соҳибларининг қарашларини ўз райлари билан тушунтира оладилар, «Ҳидоя» китоби муаллифи эса бешинчи табақага киради. Демак, ас-Субазмуний мустакил фикрлайдиган ва ҳукм чиқарадиган олим бўлган.

Шуни афсус билан айтиш лозимки, Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар жуда оз. Биз учратган табақот жанридаги асарларнинг барчасида Устоз ҳақидаги маълумотлар бор-йўғи бир-бир ярим саҳифадан ошмайди. Бу эса ас-Субазмунийнинг фикри, дунёқараши, сафарлари ва бошқа олимлар билан бўлган баҳс ва мунозаралари ҳақида тўлиқ хулоса чиқариш учун етарли ҳисобланмайди.

Муҳаддис деярли саксон беш йиллик умри давомида ислом илмларининг турли соҳаларида, айникса, фиқҳда ижод қилиб, чукур из қолдирган. Биз олим шахсига, асосан, Бухородаги ҳадис илми билимдони сифатида ёндашамиз. Унинг ҳадис илмини талқин этишида, албатта, илмнинг бошка соҳаларида (ханафия фиқҳи, мотуридия каломи, тафсирчилик, адаб ва шеърият) тутган позицияси катта аҳамият касб этади.

Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг устозлари ва шогирдлари

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ас-Субазмунийнинг бир қатор устоз ва шогирдлари бўлган. Ас-Субазмуний машҳур «Кашф ал-осор» асарида жуда кўп ровийлардан ри-

воятлар қилган бўлиб, у ровийлар юртимиздан бошлаб Мисргача бўлган масофада яшаб ижод қилганлар. Улар орасида Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг кўплаб устозлари ва замондошлари бор. Улар ислом оламида ҳурмат билан тилга олинадиган алломалар бўлиб, ислом илмларининг ҳар бир соҳасида, жумладан, ҳадис, фиқҳ, усул ал-фиқҳ, калом ва бошқа илмларда фаолият олиб борганлар. Устоз нафақат ҳанафий олимлардан, балки бошқа мазҳаб олимларидан ҳам илм олган. Умуман олганда, ас-Субазмунийнинг «Кашф ал-осор» асаридаги ривоятлар оркали уч юз йигирма битта устози зикр қилиб ўтилган.

Ас-Субазмуний Абу Касир Сайф ибн Ҳафс аз-Зоҳид аз-Зоминий ас-Самаркандий (ваф. 297/909), Абу Абд ар-Роҳман Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ ибн Сурайж ибн Ҳужр ибн ал-Фадл ибн Тоҳмон аш-Шайбоний ал-Бухорий (ваф. 307/919), Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳотам ибн Ҳаммод ибн Абд ар-Роҳман ас-Сикижкасий ал-Бухорий (ваф. 315/927), Абу Солиҳ Халаф ибн Омир ибн Саъид ал-Ҳамадоний ал-Бухорий (ваф. 282/895), Абу Саъид Халаф ибн Сулаймон ибн Абдуллоҳ ибн Абд ар-Роҳман ад-Дириздаҳий ан-Насафий (ваф. 300/912) каби олимлардан ҳадислар ривоят килган.

Ас-Субазмунийдан Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фадл ал-Каморий (301/913–381/991), Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Рустам ибн Жакра ибн Мофтам ибн Жанинам ал-Калобозий ал-Ҳофиз (ваф. 398/1008), Абу Иброҳим Исҳок ибн Муҳаммад ибн Ҳамдон ибн Муҳаммад ибн Нуҳ ал-Муҳаллабий ал-Хатиб (ваф. 395/1005) каби муҳаддис ва фақиҳлар дарс олганлар. Шогирдлари орасида Ибн Фадл Мовароуннаҳрда фиқҳ илмини кенг тарқатишга катта ҳисса қўшган.

Ас-Субазмунийнинг отаси тўғрисида маълумотлар учратмадик. Унинг асарида отаси Муҳаммад ибн Яъкубдан ва амакиси Жибриил ибн Яъкубдан ҳам ривоятлар келтирган. Лекин отаси ва амакиси ҳақида ўзининг асаридан бошқа манбаларда бирорта ҳам маълумот учратмадик.

«Кашф ал-осор»да отаси ва амакисидан ривоятлар келтиргани уларни ҳам ҳадис билимдонларидан, шу билан бирга, ҳанафий мазҳаби намояндалари, айни вақтда Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг биринчи устозлари эди, дейишимизга асос бўлади. Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг устозлари ва шогирдлари ҳақида ас-Самъонийнинг «Ал-Ансоб», ал-Қурашийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музиййа», ал-Лакнавийнинг «Фавоид ал-баҳиййа» ва бошқа асарлардан маълумот топиш мумкин. Паздавийлар, Бурҳониддин ал-Марғиноний ва бошқа кўплаб фақиҳларнинг исноди ас-Субазмунийга бориб тақалади.

Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг асарлари

Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг «Шазарот аз-заҳаб» китобида бир неча асар яратгани ҳақида зикр этилган бўлса-да, ҳозиргача фақат бир асари ҳақида маълумотга эгамиз. У ҳам бўлса «Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ҳанифа» («Абу Ҳанифа асарининг кашф қилиниши») асаридир. Бу асарда тўрт мингдан зиёд ривоятлар бўлиб, уларнинг аксариятини ҳадислар ташкил қилади. Бундан ташқари, асарда Абу Ҳанифанинг манокиби ва фатволари ҳамда саҳобийларнинг сўзлари, тобиъийларнинг фатволари ва Абу Ҳанифанинг шогирдлари бўлган Муҳаммад аш-Шайбоний, Абу Юсуф каби шогирдларининг ҳам фатво ва манокиблари учрайди.

«Кашф ал-осор» асари муснад услубида ёзилган бўлиб, ровийлар шаҳарларга нисбатан бўлиб келтирилган. Асар Абу Ҳанифани кўрган ва ундан ривоят келтирган ровийлар ҳақидаги маълумотлар асосида тузилган. Асарда Бухоро, Самарқанд, Насаф, Шош ва бошқа қадимий шаҳарлардан чиққан ровийлар ривоятлари ҳам келтирилган. Унда юртимиздан чиққан ровийларнинг бир юз ўттиздан ортиғи ҳақидаги маълумотларни топиш мумкинки, уларнинг аксарияти ҳақида тарих китобларида ҳеч бир маълумотлар йўқ эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ас-Субазмуний Мовароуннаҳрда фиқҳ илмини шакллантиришда муҳим ўрин тутган алломадир.

Дониёр МУРОДОВ,
тарих фанлари номзоди

АБУЛ МУАЙЯД МАККИЙ ХОРАЗМИЙ (1091–1172)

XI–XII асрларда Хоразм Марказий Осиёдаги илм-фан ва маданиятнинг йирик марказларидан бири бўлган. Шу даврда Ўзбекистоннинг мазкур ўлкасида кўплаб буюк олимлар фаолият юритганлар. Улар каторида ҳозирги кунга кадар кўпчиликка маълум бўлмаган буюк олим Абул Муайяд Маккий Хоразмий алоҳида ўрин тутади.

Абул Муайяд Муваффақ ибн Аҳмад ибн Исҳоқ Маккий Хоразмий зиёли оиласида дунёга келиб, ўз даври илм-фанига салмокли ҳисса қўшган, фиқҳ, тилшунослик, араб тили илмлари бўйича кўзга кўринган олимдир. Манбаларда олим даражасининг юқорилиги тан олиниб, «садрул-аимма» (имомлар садри, имоми), «Садруддин» (диннинг садри, имоми) номи берилган. Аксарият муаллифларнинг қайд этишларича, «Хоразм хатиби» лақабини олган бу олимнинг ҳаёти 1091–1172 йилларга тўғри келади.

Олимга «Маккий» нисбаси берилишига сабаб, унинг Маккага кўп маротаба сафар қилгани бўлиши ҳам мумкин. Ўрта асрларда бундай номнинг учраши оддий ҳолат эди. Буни Абу Саъд ас-Самъонийнинг «ал-Ансоб» (Нисбалар) асарида Исмоил ибн Муслим исмли кишининг кўп маротаба Макка шаҳрига ҳаж ва тижорат мақсадида қатнагани сабабли унга «Маккий» номи берилганини зикр этишида ҳам кўришимиз мумкин. Аммо унинг акаси шамсул-аимма Абул Фараж Муҳаммад ибн Аҳмад ҳам Маккий нисбасига эга бўлганидан бошқа хулосани чиқариш мумкин: Хоразмда ҳам Маккаи мукаррамага тақлидан номланган ёки унга ўхшаш номдаги жой бўлган бўлиши мумкин.

Абул Муайяд Маккий Хоразмий фаолияти XI–XII асрларда Хоразмда ҳукмрон сулола бўлган Ануштегин ва унинг ўғиллари томонидан барпо этиган Хоразмшоҳлар давлати даврига тўғри келади: тахминан 1077 йилдан бошланган Ануштегинийлар сулоласининг илк вакилларидан Ануштегин Гарчаи (тах. 1077–1097), Қутбуддин Муҳаммад (1097–1127), Алоуддин Отсиз (1127–1156), Эл-Арслон (1156–1172), Ануштегин Алоуддин Текиш (1172 й.) ҳамда Султоншоҳ ибн Эл-Арслон (1172–1193).

Абул Муайяд Хоразмий яшаган даврда ислом дини ва ҳанафийликнинг Хоразмда ва унинг ташқарисида, яъни атрофдаги туркий халқлар орасида кенг ёйилишида Хоразмшоҳлар, айникса, Абул Музаффар Отсизнинг саъй-ҳаракатлари ва роли катта бўлди. Келтирилган далиллар XI–XII асрларда Хоразмдаги илмий муҳитнинг ривожланишига аввалдан замин мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Буюк ипак йўли устида жойлашган, йирик тамаддун ўчоқларидан бири, Маъмун академияси ватани – Хоразм қадимдан илмий-маърифий ва маданий марказлардан бири эди. Шу боис ҳам Абул Муайяд Хоразмий каби илм аҳллари ўзларининг ҳар томонлама билимларини ошириш ва муҳим диний-ижтимоий масалаларни ҳал қилишга хизмат қилувчи асарларини ёзишга муваффақ бўлдилар. Хоразм Мовароуннаҳрда ислом дини, хусусан, ҳанафийликнинг тарқалиши ҳамда ривожланишида муҳим аҳамият касб этган марказлардан бўлган. Бунга унда мавжуд мустаҳкам илмий замин асос бўлди.

Абул Муайяд Хоразмий ўз даврида пайдо бўлган диний-ижтимоий масалаларни мўътадиллик ва бағрикенглик асосида ечиб беришга катта ҳисса қўшган олим. У мусулмон дунёсининг турли илм марказларида уламолар суҳбатида бўлиб, исломнинг I–II асрларида яшаб, турли фирқалар орасида келиб чиққан низоларни ечишга етарли диний ва дунёвий илмларни чуқур эгаллаган ҳамда ихтилофларни ўзининг мантиқий жавоблари билан ҳал қила олган олим Абу Ҳанифа ҳаёти ва илмий меросини тиклаш ишини амалга оширди.

Хоразмий таълим билан бирга юксак тарбия кўрган инсон сифатида намоён бўлади. Унинг «Маноқиб Аби Ҳанифа» (Абу Ҳанифа маноқиблари) асари юртимиз маънавияти тарихини ёритувчи муҳим манбалардан биридир. Унинг ҳозирги кунда Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси қўлёзмалар фондида 1631-рақами остида сақланадиган, 192 варақдан иборат қўлёзмаси нисбатан тўлиқ сақланган нусха ҳисобланади ва маноқиб жанридаги асарлар ўртасида ҳанафийлик бўйича манба сифатидаги ўзига хос ўрин ва аҳамиятга эга.

Абул Муайяд Маккий Хоразмий «Маноқиб Аби Ҳанифа» асарида ҳанафийлик мазҳаби асосчиси Абу Ҳанифа сиймоси қирраларини ҳар томонлама ёритишга интилган. Хусусан, муаллиф олимнинг фиқҳ илмига кириб келиши ва унинг босқичма-босқич олиб борган ишларини келтирган. Асарда Абу Ҳанифа сиймоси, олимнинг ҳаёт йўли ва илмий фаолияти ишончли ривоятлар ёрдамида, ислом илмлари тараққиётига қўшган ҳиссаси ёритилган, бу мазҳабнинг исломни янги қабул қилган халқлар ўртасидаги мавқеи, ҳанафий мазҳаби тарқалган минтақалардаги хилма-хил маданиятларнинг ўзаро муносабати ҳамда турли ижтимоий табақалар орасидаги ихтилофлар каби тарихий жараёнларнинг ҳолати кўрсатиб берилган.

Абул Муайяд Маккий Хоразмий ушбу асари билан Мовароуннаҳрда маҳаллий анъаналарни ўзига сингдирган, турли дин ҳамда миллат вакилларига нисбатан бағрикенглик билан ёндашган ҳанафийлик мазҳабининг барқарор ўрнашувига катта ҳисса қўшган.

Абул Муайяд Маккий Хоразмийнинг «Маноқиб Аби Ҳанифа» асари ҳанафий мазҳабининг йирик намояндалари ва ҳанафийлик бўйича ёзилган 20 дан ортиқ асар ҳақида маълумотларга эга ва шубҳасиз, ҳанафийлик бўйича нодир манба ҳисобланади.

Хоразмий «Маноқиб Аби Ҳанифа» асарида 50 га яқин унга ривоят айтган устозларининг номларини санаб ўтади. Улар орасида илмий фаолияти ва асарлари билан танилган қуйидаги олимларни алоҳида зикр этиб ўтиш лозим:

Шамсул-аимма Абул Фараж Муҳаммад ибн Аҳмад Маккий (Хоразмийнинг акаси – XI–XII асрлар);

Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (1075–1144);

Абдулҳамид ибн Микоил ибн Аҳмад Бароткиний (XI–XII асрлар);

Абул Фазл Абдураҳмон ибн Муҳаммад Кирмоний (XI–XII асрлар);

Абдулҳамид ибн Аҳмад (XI–XII асрлар) ва бошқалар.

Абул Муайяд Хоразмийнинг таҳсил олишига энг аввало отаси Аҳмад ибн Исҳоқ ва акаси шамсул-аимма Абул Фараж Муҳаммад ибн Аҳмад Маккий Хоразмий сабабчи бўлган. Абул Муайяд, энг аввало ўз она юрти Хоразмда ислом оламида кўзга кўринган бир қатор хоразмлик шайхлардан таълим олган. Улар орасида «ал-Кашшоф ан ҳақоиқ ат-танзил ва уюн ал-ақовил фи вужух ат-таъвил» (Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш) номли тафсирнинг муаллифи, «Жоруллоҳ» (Аллоҳнинг қўшниси), «Устоз ад-дунё» (Бутун дунёнинг устози) шарафли лақабларини олган Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийни алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу серқирра олим қўлида Хоразмийнинг таҳсил олиши, унинг мазкур илмлар бўйича пухта малакага эга бўлганини кўрсатади. Абул Муайяд Хоразмий устози Замахшарийни юксак қадрлаб, «у – аллома ва Хоразмнинг фахри» дея зикр этади.

Абул Муайяд Хоразмий унга берган билим ва маълумотлари учун самимий миннатдорчилигини билдирган устозлари сирасида Насафдан чиқиб, умрининг асосий қисмини Самаркандда ўтказган ва Мовароуннаҳрда ҳанафий-мотуридий мазҳабининг ривож топишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган олим – Абу Ҳафс Насафийнинг (1068–1142) номини ҳам зикр этган.

Хоразмий Абу Ҳафс Насафийдан ислом илмлари – тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, адаб ва назм соҳалари бўйича кўп билим олган. Ушбу йўналишларга оид қатор илмий асарлар ёзган Хоразмийнинг бадиий билимини «Маноқиб» асарида лозим топган жойларини шеърий тарзда бергани ва бу йўл билан ўз асарининг бадиий жиҳатдан бой ва қизиқарли бўлишига эришганида кўриш мумкин.

Хоразмийнинг ислом оламидаги йирик илм марказлари – Бағдод, Куфа, Ҳижоз, Ҳамадон, Журжонда бўлиб, у ердаги кўпгина олимлардан бевосита ривоятлар эшитгани диққатга сазовор.

Абул Муайяд Хоразмий Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Ҳижозга сафарлари асносида ўз замонасининг кўплаб олим ва ровийларидан бевосита ёки билвосита, яъни мактуб ва рисолалар орқали илм олиш, ҳадис ва ривоятлар эшитиш, хабарлар алмашиш билан бирга кўплаб олимларнинг асарларидан ҳам унумли фойдаланган. Масалан, Хоразмий «Манокиб» асарида Хатиб Бағдодийнинг (ваф. 1071 й.) «Тарихи Бағдод» (Бағдод тарихи) асаридан унумли фойдаланган.

Абул Муайяд Хоразмий ўз юртида фиқҳ, адаб, тилшунослик илмлари бўйича бир қатор шогирдларга устозлик қилган. Улар орасида фиқҳ, тилшунослик, араб тили илмлари бўйича кўзга кўринган олим Носир ибн Абул Макорим Абдусаййид ибн Али Мутарризийни зикр этиш лозим. Мутарризийнинг «ал-Мисбоҳ» асари одамлар орасида қўлдан-қўлга ўтиб юрувчи «ҳаммага мақбул ва фойдали китоб» сифатида таърифланади. «Ал-Муғроб» эса фақиҳ уламоларнинг ҳар кунги ишлатадиган қўлланмасига айланган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абул Муайяд Хоразмий ўз даврида замонасининг кўзга кўринган олимларидан таҳсил олди, билимларини ўз асарида тўла акс эттиришга, келгуси авлодга қолдиришга ҳаракат қилди. Ўша даврда чиққан турли диний-ижтимоий

ихтилофларни мўътадил йўл билан ечишга бўлган уринишини ҳанафий мазҳаби тамойилларини тиклаш билан амалга оширди. Бу ишни мазҳаббоши олим Имом Аъзам Абу Ҳанифа сиймосини халқ кўзида дунёвий ва диний илмларни яхши билган ибратли инсон қилиб гавдалантириш билан амалга оширди.

Розия МАТИБАЕВА,
тарих фанлари номзоди

АБУ ШАКУР СОЛИМИЙ КЕШИЙ
(XI аср)

Абу Мансур Мотуридийдан кейин мотуридия таълимотининг ислом оламида кенг тарқалишига улкан ҳисса қўшган Мовароуннаҳр диёридан етишиб чиққан олимлардан бири кешлик Абу Шакур Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Саид ибн Шуайб Кеший Ҳанафий Солимий Макшифийдир.

Абу Шакур Солимийнинг ҳаёти, туғилган санаси, устоз ва шогирдлари ҳамда «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид» асари ҳақида биографик манбаларда маълумотлар кам учрайди. Жумладан, «Кашф аз-зунун» китоби муаллифи Ҳожи Халифа Абу Шакур Солимийнинг мазкур асари бор дейиш билан кифояланган. Алломанинг Кеший нисбаси туғилиб ўсган жойи қадимги Кеш шаҳри билан боғлиқ бўлиб, баъзи араб тилидаги манбаларда «Кашший» ёки «Кассий» деб ҳам келган. «Ҳанафий» нисбаси эса, ҳанафий мазҳаби эътиқодида бўлгани туфайли берилган.

Ушбу мавзуда илмий изланишлар олиб борган турк тадқиқотчиси Умар Туркменнинг айтишича, аллома қабиласига кўра «Солимий» нисбасини олган. Шунингдек, Абу Мансур Мотуридий «Имом ал-ҳуда» (тўғри йўл раҳнамоси) унвонига сазовор бўлгани каби Абу Шакур Солимий «Муҳтадий (тўғри йўлда юрувчи)» номи билан танилган. У зотга «Макшифий» нисбаси нима сабабдан берилгани ҳақида биографик манбаларда ёки замонавий тадқиқотларда ҳозирча бирор маълумот учрамайди.

Абу Шакур Солимий юртимизнинг қадимий Кеш воҳасида XI асрнинг биринчи ярмида туғилган. Олимнинг «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид» асарида шайхул-ислом, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамза Хатиб Самарқандийдан кўпгина китобларни таҳсил олгани зикр қилинган. Бу эса у зотнинг таваллуди XI асрнинг биринчи ярмида бўлганини ва Самарқанд шаҳрида таълим олганини кўрсатади. Алломанинг яшаган замони Шарқда илм-фан ва маданиятнинг энг юқори чўққига етган даврига тўғри келади. Мана шу вақтдан бошлаб мотуридия таълимоти алоҳида ном билан бутун ислом оламига тарқала бошлади. Шу вақтга қадар «мотуридия» атамаси ишлатилмас эди. Абу Шакур Солимий каби буюк алломаларнинг хизматлари туфайли «мотуридия» номи бутун ислом оламига тарқалди.

Абу Шакур Солимийнинг асосий устози шайхул-ислом, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамза Хатиб Самаркандий ўша даврнинг Самарканддаги етук уламоларидан бири бўлган. Нажмиддин Умар Насафийнинг таъкидлашича, ўша пайтда унинг ҳовлиси талабалар учун мадраса вазифасини ўтаган. Талабалар у ерда қироат ва ҳадис каби фанлардан таълим олганлар.

Абу Бакр Муҳаммад Самарқандий ҳам ўз навбатида ҳанафий уламоларнинг пешвоси шамсул-аимма Абу Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ Ҳалвоний Бухорийнинг (ваф. 1056 й.) шогирди бўлган.

Алломанинг Абу Бакр Муҳаммад Самарқандийдан бошқа устозлари ҳақида манбаларда ва замонавий тадқиқотларда бирор маълумот учрамайди. Унинг ўзи «ат-Тамҳид» асарида Хуросоннинг Марв ва Нуржон каби шаҳарларига сафар қилганини ва у ерларда шиа фирқаси вакиллари ва мажусийлар билан илмий баҳс-мунозаралар олиб борганини қайд этган.

Абу Шакур Солимий «ат-Тамҳид» асарида калом илмига оид муҳим масалаларни баён қилган ҳамда ақлий ва нақлий далиллар асосида баҳс юритган. Ушбу китоб ўша вақтда ва кейинги асрларда аҳли сунна ва-л-жамоа ақоидини баён килувчи муҳим манбалардан бири бўлиб келган.

Абу Шакур Солимий «ат-Тамҳид» асарининг ёзилиш сабабини қуйидагича баён қилган: «Баъзи дўстларим мендан ибора ва ишораси тушунарли маърифат ва тавҳид асослари ҳақида тамҳид (кўлланма) ёзиб беришимни сўрашди. Ақл эгалари тўғри йўлни топишида ушбу асаримнинг фойдали бўлишини Аллоҳ таолодан сўраб, сўнг ушбу китобни ёзиб, уни «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид» (Тавҳид баёни ҳақида қўлланма) деб номладим». Ҳақиқатда, муаллифнинг ўзи айтганидек, мазкур асар нихоятда енгил услубда ёзилган бўлиб, араб тилидан бошланғич маълумоти бор киши ҳам ундан эркин фойдаланади. Бу эса ўкувчиларга мотуридия таълимотини янада мукаммал ва чуқур ўрганиш имкониятини беради.

«Ат-Тамҳид» асарининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бизгача етиб келган. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарк қўлёзмалари маркази фондида ҳам «ат-Тамҳид» китобининг 2638, 8736, 4604, 8160 рақамли қўлёзма нусхалари сақланади. Ҳамид Сулаймонов номидаги фондда эса «ат-Тамҳид» асарининг 2418-рақам остида қўлёзма нусхаси сақланади, лекин унда асарнинг фақат I бобига тегишли аввалги тўртта фаслгина мавжуд.

Европа шарқшуносларидан К. Броккельман берган маълумотга кўра, «ат-Тамҳид» асарининг қўлёзма нусхалари Туркиянинг «Ашир», «Сслим Оға», «Шеҳид» ва «Сулаймония» кутубхоналарида турли хаттотлар томонидан кўчирилган учта қўлёзма нусхаси 524, 525 ва 2167-рақамлари остида сақланмокда.

Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг кутубхонасида эса «ат-Тамҳид» асарининг 27-Е, 105-Е, 140-Е, 313-Е, 560-Е рақамлари остида сақланувчи бешта тошбосма нусхаси мавжуд. Буларнинг барчаси 1908 йилда Қози Мулло Муҳаммад Исо Хожа Мусавий Ризовий томонидан таҳрир қилиниб, Мулла Авлиё томонидан Самарканд шаҳридаги «Демуров» босмахонасида нашр эттирилган. Бундан ташқари, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида 14315-рақам остида сақланаётган битта тошбосма нусхаси 1891 йил Дехли шаҳрида «Форукий» босмахонасида чоп этилган.

«Ат-Тамҳид» асаридан кўплаб ҳанафий мазҳаби уламолари эътикодий масалаларни ёритишда фойдаланганлар. Жумладан, кўплаб китобларга шарҳ ёзган машҳур ҳанафий олим Нуриддин ибн Султон Муҳаммад Али Қорий «Шарҳ ал-фиқҳ ал-акбар» номли асарида «Гуноҳи кабира мўминни имондан чиқармайди» мавзуидаги эътиқодий масалаларни Абу Шакур Солимийнинг мазкур китобидан иқтибос келтирган ҳолда ёритиб берган.

Турк тадқикотчиси Умар Туркменнинг айтишича, Баёзий Зода «ал-Усул алмунифа ли-л-Имоми Аби Ханифа» (Имом Абу Ҳанифанинг эътикодий карашлари) асарида Имом Абу Ҳанифанинг эътикодий карашларини изоҳлашда Абу Шакур Солимийнинг «ат-Тамҳид» асаридан фойдаланган.

Бир қанча замонавий тадқиқотчи олимлар «ат-Тамҳид» асарининг мотуридия таълимотида тутган ўрни ҳақида ўз фикрларини билдиришган. Жумладан, Европа шарқшуносларидан Клауде Жиллод бундай ёзади: «Юқорида кўриб ўтганимиздек, Мовароуннаҳрда XI асрнинг иккинчи ярмига қадар калом илмига оид мукаммал асарлар мавжуд эмас эди. Айнан шу даврга келиб Абу Шакур Солимий калом илмига бағишланган мукаммал асари «ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид»ни ёзди. Бу асар мотуридия таълимотини янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшди».

Бундан ташқари, шарқшунос олим А. Мўминов Абу Шакур Солимийнинг яшаган даврини XI асрнинг иккинчи ярмига тўғри келганини айтади. Шу билан бирга «ат-Тамҳид» асари ўша даврда, асосан, ўқув қўлланма сифатида истифода этилганини таъкидлаб, ўзининг докторлик диссертациясида Абу Шакур Солимий ва унинг «ат-Тамҳид» асари тўғрисида қисқача тўхталиб ўтади.

Абу Шакур Солимий «ат-Тамҳид» асаридаги эътиқодий мавзуларни «Ақл», «Ҳис қилинадиган ва маълум нарсалар», «Яратувчининг исботи», «Аллоҳ таолонинг сифатлари», «Аллоҳ таолонинг исмлари», «Расулуллоҳ (с.а.в.)га ваҳийнинг исботи», «Имон маърифати», «Имоннинг шартлари», «Дин ва шариатлар», «Таклиф ва тоқат», «Халифалик ва амирлик» ва «Аҳли сунна ва-л-жамоа тўғрисида ва бидъат аҳлига раддия» деб номланувчи ўн иккита бобга тақсимлаб баён қилган. Ҳар бир боб мавзусининг кенг камровли ёки қисқа эканига қараб, учтадан йигирма биттагача фаслдан ташкил топган.

Муаллиф эътиқодий мавзуларни мантикан узвий боғлиқлик асосида баён этган. Жумладан, ислом динига мансуб фирқалар ақлга турлича баҳо берганлари боис эътиқодий масалаларда ўзаро ихтилоф қилганлар. Шу эътибордан ақл тўғрисидаги бобни биринчи зикр этган.

Асарнинг «Аҳли сунна ва-л-жамоа тўғрисида ва бидъат аҳлига раддия» деб номланувчи 12-бобида аҳли сунна ва-л-жамоанинг таърифи, унинг вакиллари, адашган фирқалар, бошқа динлар эътиқодининг тарихи ва асосий қарашлари баён қилинган.

Аллома ўз асарида мотуридийларнинг қарашларини баён қилиш билан бирга, мавзуга доир бошқа фирқаларнинг ҳам эътиқодий қарашларини келтириб ўтган. Ҳар бирининг бу борадаги далил ва ҳужжатларини баён қилиб, таҳлил қилган ҳамда уларга аҳли сунна ва-л-жамоа номидан раддиялар берган. Қолаверса, турли фирка вакиллари билан фақатгина назарий баҳс юритиш билан чекланиб қолмасдан, улар билан бевосита муайян бир эътиқодий мавзуларда олиб борган мунозараларини асарда ёритиб берган. Бундан ташқари, Имом Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан, Молик ибн Анас ва Муҳаммад ибн Фазл каби уламоларнинг сўзлари ва турли фирка вакиллари билан олиб борган мунозаларини ҳам зикр қилган.

Абу Шакур Солимийнинг «ат-Тамҳид» асари қўлёзма ва тошбосма нусхалари ислом оламининг турли ҳудудларида, хусусан, ҳанафий мазҳаби ёйилган минтақаларда кенг тарқалиши унинг мотуридия таълимоти эътиқодини баён этишда нақадар аҳамиятли эканидан дарак беради. Бу эса ўз навбатида Абу Шакур Солимий мотуридия таълимоти ривожига жуда катта ҳисса қўшганидан далолатдир.

Соатмурод ПРИМОВ,
тарих фанлари номзоди

БУРҲОНИДДИН МАҲМУД БУХОРИЙ (1156–1219)

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг маънавий мероси ҳақида кўплаб манбаларда хабар берилса-да, унинг шахсияти ва Шарқда Оли Моза номи билан шуҳрат қозонган оиласига доир маълумотлар деярли кам ўрганилган. Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий гарчи ҳаёти давомида Бухоро ва Самаркандда яшаб ижод этган бўлса-да, алломанинг шоҳ асари бўлмиш «ал-Муҳит» (Уммон ёки Қўрғон) асарида келтирилган маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, у 1156 йили ҳозирги Марғилон шаҳрида таваллуд топган. Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий ҳанафийлик мазҳабига доир фиқҳий асарларда Бурҳониддин, бурҳон ул-ислом, садр ул-ислом, садруддин, бурҳон аш-шариа каби ном ва унвонлар билан зикр қилинади. Бу унвонлар албатта асар муаллифининг юқори илмий салоҳият сохиби бўлганлигини кўрсатади.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг бобоси Бурҳонул Кабир Сарахсда, сўнгра Ўзгандда шамсул-аимма Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл ибн Ҳасан Заранжарийдан (ваф. XII) фиқҳ илмини ўрганган.

Шунингдек, Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг вояга етиши, фиқҳ илми соҳасида машҳур бўлишида унинг Бухоро ва Самаркандда Оли Моза ёки Садрлар номи билан машҳур бўлган оиласи ҳам муҳим роль ўйнади.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг оиласи Бухорога кўчиб келгунига қадар «Оли Моза», «Бани Умар ибн Марвон» номлари билан танилган. Бундан кўринадики, сулола насл тарафидан бешинчи халифа деб эътироф этилган умавий Умар ибн Абдулазиз ибн Марвонга (ваф. 719 й.) бориб тақалиши ҳақидаги фаразлар ҳам мавжуд.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг фақих сифатида танилишида унинг Самарқанддаги фаолияти муҳимдир. Бухорода Оли Моза оиласи билан маҳаллий олимлар ва сўнгги Қорахонийларнинг хони ҳисобланган Қилич Арслонхон Усмон (1202–1212 йй.) ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви оиланинг Самарқандга келиб ўрнашишига сабаб бўлган.

Манбалар унинг асарлари, асосан, Самарқандда битилгани, унинг шоҳ асари бўлмиш «ал-Муҳит» асарининг илк нусхалари ҳам айнан шу шаҳар хаттотлари томонидан кўчирилганлигини тасдиқлайди. Масалан, хаттот Абулфатҳ Абдулқоҳир ибн Абу Бакр ибн Али Марғиноний 1262–1265 йилларда Самарқанддаги Амирия мадрасасида «ал-Муҳит»ни китоб шаклига келтирган.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг устозлари, асосан, ўз оиласидан чиққан фақиҳлардир. Аллома асосий билимни ўз отаси Садр Саиддан олган.

Тарихчи Тамимий алломанинг отаси Садр Саиднинг кўзга кўринган шогирдларидан ўз ўғли Маҳмуд ва машҳур «ал-Ҳидоя» асарининг муаллифи Бурҳониддин Марғиноний исмини келтиради.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий «ал-Муҳит» асарида ўзига замондош бўлган қуйидаги мовароуннаҳрлик ҳанафий олимларни санаб ўтади. Улар амакиваччаси Муҳаммад ибн Ҳусомуддин Садр Шаҳид («Садр ул-жаҳон» номи билан машҳур бўлган; ваф. 1170 й.), «Фатово ал-Қозихон» асари муаллифи Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий Фарғоний («Фахрудлин Қозихон» номи билан машҳур, ваф. 1196 й.), Абу Ҳафс Акилий (ваф. 1200 й.), Имом Бурҳониддин Марғиноний (ваф. 1197 й.), Юсуф

ибн Аҳмад Нажмуддин Хоразмий (ваф. 1237 й.), Абу Бакр ибн Алоуддин Косоний (ваф. 1191 й.), Аҳмад ибн Саид Ҳасийрий (ваф. 1298 й.), «Фатово аз-захирия» асари муаллифи Заҳируддин Кабир Али ибн Абдулазиз Марғиноний (ваф. 1222 й.)дир.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий 1219 йили 63 ёшида Бухоро ҳимояси учун мўғуллар билан бўлган жангда шаҳид бўлади. Унинг шогирдлари кўп бўлишига қарамай, табақотларда фақатгина ўз ўғли Тоҳир ибн Маҳмуднинг номи зикр этилади, холос.

Оли Бурҳон ёхуд Оли Моза оиласининг асосчиси ва Бухоронинг илк садри, Садрул Кабир ибн Моза (ваф. 1123 й.)дир. Ундан сўнг унинг ўғли Ҳусомуддин Садр Шаҳид (1090–1141) садрлик мансабига ўтирди ва Қатавон урушида шаҳид бўлди.

Табақот манбаларда Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг (ваф. 1124 й.) бобоси «Абу-с-Судур», «садр ул-кабир», «бурҳон ул-кабир», «бурҳон ул-аимма», «садр ул-моза» каби номлар билан зикр этилади. Кафавий: «У форслардан эди, шунинг учун форсча гапирар эди. Фатволарни ҳам форс ва араб тилларида чиқарар эди», деб ёзади. Бироқ манбаларда Бурҳонул Кабир яратган илмий мерос ва унинг шахсиятига оид маълумотлар кам учрайди. Унинг Муҳаммад Шайбоний яратган «ал-Жомеъ ас-сағир» асарига ёзган шарҳи ҳақида маълумот бор бўлса-да, бу шарҳ бизгача етиб келмаган. Бурҳонул Кабир Султон Санжарнинг опасига уйланганлиги манбаларда қайд қилинган.

Бухорода «Садр» ва «Қози ал-кузот» мансабига 1101 йилда илк бор Бурхониддин Маҳмуд Бухорийнинг бобоси Бурҳонул Кабир тайинланган. Оли Моза оиласининг Бухородаги маданият, фан ва таълим ҳамда фиқҳ илми ривожидаги хизматини уларнинг «Сиккат ад-дехқон» маҳалласида «Хизонат ал-кутуб» кутубхонасини ташкил этишлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Ушбу кутубхонани бойитишда Бурҳонул Кабир, Садр Шаҳид ва унинг укаси Садр Саиднинг хизмати катта бўлган. Кўплаб бухоролик фақиҳлар ўз асарларини ушбу кутубхонадаги манбалардан фойдаланган ҳолда ёзганлар.

Тарихчилар томонидан Оли Моза оиласининг Бухородаги ҳукмронлик фаолияти турлича баҳоланади. Мазкур оила Бухорога кириб келгунга қадар шаҳарда Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил Саффор (ваф. 1139 й.) асос солган оила ҳукмрон эди. Бошқарувнинг Марвдан келган бошқа сулола қўлига ўтиши Бухорода маҳаллий уламоларнинг етакчи жамоаси сифатида танилган Саффорийларнинг узоқ муддатга кадар Оли Моза оиласига мухолиф бўлишларига олиб келди.

Маҳмуд Торобий 1238 йилда «Садр» унвонини Оли Моза оиласидан олиб, Аҳмад ибн Убайдуллоҳ ибн Иброҳим Маҳбубийнинг ўғли Шамсуддин Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийга (ваф. 1232 й.) берди. Шу тариқа Оли Моза оиласининг Бухорода диний-сиёсий ҳукмрон табақа сифатидаги фаолияти якун топди.

Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг шох асари бўлмиш «ал-Муҳит» бир неча марта нашрга тайёрланган. «Ал-Муҳит» асарининг илк йирик нашрини Аҳмад Иззу Иноя (Қоҳира, 2003) ҳар бири ўртача 500–550 бетдан иборат бўлган ўн жилдлик китоб ҳолида амалга оширган. «Ал-Муҳит»нинг иккинчи йирик нашри муаллифи Абдулкарим Сами Жундий бўлиб, у асарни тўққиз жилдда (ҳар бир жилди ўртача 500–550 бетни ташкил қилади) нашрга тайёрлаган.

Маълумки, мўғуллар истилосидан сўнг ислом илмларининг ривожи Усмонийлар давлатида кузатилди ва Истанбул шаҳри ислом илмлари марказига айланти-

рилди. Мазкур ҳудудда ҳанафийлик мазҳабининг изчил ривожланиб боришида мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан таълиф этилган қатор асарларнинг аҳамияти катта бўлди. Жумладан, бугунги кунга келиб «ал-Муҳит» асарининг биргина Туркиядаги Боязид, Сулаймония, Кўпрулу кутубхоналарининг ўзида 66 та қўлёзма нусхалари борлиги фикримизга далил бўлади. Ушбу қўлёзмалар турли ҳажмда бўлиб, турли даврларда хаттотлар томонидан кўчириб борилган.

Қоҳирадаги «ал-Азҳар», «Дор ал-кутуб ал-Мисрия» ва Искандария миллий кутубхоналарида асарнинг турли ҳажмдаги 27 та нусхаси сақланаётганлиги аниқланган.

«Ал-Муҳит» асарининг Тошкентдаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланаётган 10 та қўлёзма нусхаси мавжуд:

2861-рақам остида сақланаётган насталик ёзувида кўчирилган нусха (жами 1241 варақ);

5982-рақам остида сақланаётган, Бухорода насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 955 варақ);

9532-рақам остида сақланаётган, 985/1578 йили Бухорода насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 727 варақ);

3161-рақам остида сақланаётган, ёзилган жойи номаълум бўлган насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 543 варақ);

7814-рақам остида сақланаётган, сулс ёзувида кўчирилган нусха (жами 180 варақ);

8781-рақам остида сақланаётган, насх ёзувида кўчирилган нусха (жами 340 варақ бўлиб, у асарнинг учинчи жилди ҳисобланади);

5835-рақам остида сақланаётган, 1221/1807 йилда Бухорода Мирзо Муҳаммад томонидан насталиқ ёзувида кўчирилган нусха (жами 675 варақ);

3167-рақам остида сақланаётган, сулс ёзувида кўчирилган нусха, (жами 314 варақ);

3102-рақам остида сақланаётган, 663/1265 йилда Абул Фатҳ Абдулкодир ибн Кабир ибн Али Марғиноний томонидан сулс ёзувида кўчирилган нусха (жами 196 варақ);

5945-рақам остида сақланаётган, 989/1582 йилда Муҳаммад Али Нақлибек томонидан Бухорода нимнасх ёзувида кўчирилган нусха (жами 924 варақ).

Оли Моза сулоласининг Мовароуннаҳр ҳанафийлик илми ривожида тутган юксак ўрнини биргина Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг қолдирган илмий мероси билан ҳам исбот этиш мумкин. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, XX аср бошларигача ёзилган ҳанафий мазҳабидаги фиқҳий асарларнинг барчасида Оли Моза фақиҳлари асарлари ва фатволаридан кенг фойдаланилган. Мустақиллик йилларида алломанинг илмий мероси тадқиқотларга жалб этилди.

Илҳом БЕКМИРЗАЕВ,
тарих фанлари номзоди

ЛУТФУЛЛОҲ НАСАФИЙ
(ваф. 1349 й.)

XIII асрнинг охири XIV аср бошларида Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан фақиҳлар орасида насафликлар салмоқли ўрин эгаллайди. Бу даврларда, асосан, фиқҳий илмлар ривожи кўзга ташланади. Насафшунос турк олими Т. Яшилюртнинг қайд қилишича, турк олимлари тафсир, ҳадис ва адаб илмларини эгаллаш учун Сурия, Ироқ, Миср каби давлатларга борган бўлсалар, фиқҳ, калом ва фалсафа каби ақлий билимларни эгаллаш учун Насаф, Самарқанд, Бухорога келганлар. Гарчи бу даврда мўғуллар истилоси туфайли Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисодий, илмий-маданий соҳаларда таназзул юзага келган бўлса-да, Чиғатой хонларидан Кебекхон (ваф. 1326 й.) даврига келиб, савдо, қурилиш, илм-фан бирмунча равнак топа бошлади. Давр илмий жараёнида ақида, тафсир, калом, ҳадис ва фиқҳ илмларига эътибор аввалгидек жонлана бошлагани кузатилади. Унда Абу Бакр Али Насафий (1319 йил ҳаёт бўлган), Абул Баракот Насафий (ваф. 1310 й.), Абдулмакорим Алоуддавла Аҳмад ибн Муҳаммад (ваф. 1334 й.), Амир Маҳмуд ибн Ямин (ваф. 1344 й.), Маҳмуд ибн Садруш-шариъа (ваф. 1346 й.), Хожа Салмон Соважий (ваф. 1368 й.), аллома Саъдуддин Умар (ваф. 1322 й.), Амир Саййид Али (ваф. 1384 й.), Хожа Жалолиддин Туроншоҳ (ваф. 1385 й.), Баҳоуддин Нақшбанд Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (ваф. 1389 й.), Жалолиддин Аҳмад ибн Юсуф Тубоний (ваф. 1391 й.) каби олимлар каторида Лутфуллоҳ Насафий Фозил Кайдоний ҳам ўзининг муайян ҳиссасини қўша олди.

Лутфуллоҳ Насафий Фозил Кайдоний Насафда таваллуд топган. Бизгача етиб келган манбаларда Лутфуллоҳ Насафийнинг ҳаёти ва илмий меросига бағишланган маълумотлар кўп эмас. Биобиблиографик манбаларда ҳам Насафий ҳақида қисқа ва бир-бирини доим такрорлаб келган маълумотлар берилади. Насафлик олимларнинг кўзга кўринган вакилларидан бири бўлган Лутфуллоҳ Насафий илмий мероси мамлакатимиз ва хорижда старли даражада ўрганилмаган. Унинг бизгача «Фиқҳи Кайдоний» номли ягона асари етиб келган.

Муаллифнинг асардаги асосий мақсадларидан бири, халқ орасидаги мавжуд ижтимоий, маданий ва руҳий анъаналарнинг мўғуллар даврида ҳам узлуксиз давом этишини таъминлашдан иборат бўлган. Лутфуллоҳ Насафий ўз ўрнида мўғуллар даврида сўниб бораётган фиқҳ илмини қайта жонлантира олган. Чунки ўша пайтда Мовароуннаҳр ҳудудида Насафийнинг «Фиқҳи Кайдоний» асари каби ибодат масалаларини тўлиқ қамраб олган эътиборли асарлар жуда кам ёзилган. Асар матнида зикр этилган масалалар ислом манбашунослигининг фақат ибодат соҳасига оидлиги билан характерли. Унда ибодатга оид масалаларнинг энг нозик жиҳатларигача кириб борилган. Муаллиф кенг дунёқараши, масалаларни ёритишда ҳанафийликка риоя қилиши ва ибодатга оид амал турларини талабага ёдлаб оладиган даражада содда, равон услубда маҳорат билан тушунтира олиши каби маҳоратларини ўз асарида намоён эта олган.

Манбаларда Лутфуллоҳ Насафийнинг вафот этган йили кўрсатилган бўлса-да, унинг таваллуд санаси учрамайди. Қўлёзмаларда муаллифга «Насафий» ва «Кайдоний» деб нисба берилиши унинг айнан ўша мавзедан эканига ишора қилади.

Лутфуллоҳ Насафийнинг болалик ва ўсмирлик даврини батафсил ёритувчи маълумотлар сақланиб қолмаган. Манбаларда алломанинг илм истаб сафар қилгани ёки

мўғуллар хуружи сабаб ўзга юртларга кетиши ҳақида ҳам маълумотлар учрамайди. Шундай бўлса-да, уни зиёли оиладан чиққан, ўз даврининг пешқадам фақиҳларидан таълим олган, шариат илмларини мукаммал эгаллаган, дейишга асосимиз бор. Чунки Насаф ҳам ўзига қўшни шаҳарлар каби минтақанинг илм-фан ва маданият марказларидан бири бўлган. У ерда машҳур уламо ва шайхлар фаолият кўрсатган.

«Фиқҳи Кайдоний» асари қарийб олти аср, яъни ўтган асримизнинг ўттизинчи йилларигача Ўрта Осиё мадрасаларида ўқитилди ва ислом фиқҳининг асосий қўлланмаларидан бири сифатида эътироф этилди. Асарнинг кўплаб таржима, таълиқа, шарҳ ва ҳошиялари Мовароуннаҳр шаҳарларига кенг тарқалди. Бу каби омиллар муаллиф асарининг муҳим аҳамиятга эга эканига ишора қилади. Фиқҳий мавзуда ёзилган ушбу асарнинг юзлаб қўлёзма нусхалари жаҳоннинг турли қўлёзма фондларида сақланади.

Лутфуллоҳ Насафий асарни ёзишда ўзидан аввал яратилган ибодатга оид асарларга таянган. Чунки ибодат масалалари диний илмлар ичида энг нозик ва мазҳаб қоидаларини тўлиқ талаб қилувчи илмлар сирасига киради. Ўз ўрнида бу каби жиҳатлар уни ёритувчилар учун жуда катта масъулият юклайди. Насафий мана шу масъулиятни теран англаган ҳолда, ўз ишини бошлаган. Бу билан у ақида, ҳадис, фиқҳ ва бошқа илмлардан етарлича хабардор эканини исботлай олган. Шу боисдан асар матнини бошқа ибодат масалалари ёритилган асарларга таққосланса, уларда ўзаро ўхшашлик жиҳатлари кузатилади. Маълумки, мазҳаблар юзага келиши билан фиқҳий истилоҳлар ҳам муомалага кирди. Жумладан, фарз, вожиб, суннат, мандуб, мустаҳаб, мақбул, марғуб, мубоҳ, ҳаром, макруҳ, шарт, иллат, рукн каби амал турлари мазҳаблар орасига ёйилиб, улар турли номларда қабул қилинди. Ҳар бир фиқҳий атама мазҳаб асосчилари доирасида муайян даражада очиб берилди. Шунингдек, рукн ва шарт, иллат ва сабаб, фосид ва ботил орасидаги фарқлар ҳам мазҳабларо ўз таърифларига эга бўлди. Бу каби истилоҳлар мазҳабга кўра баъзи фарқли ўринларга эга. Масалан, фарз билан вожиб ҳанафийларда бошқа-бошқа саналса, суннийликнинг қолган мазҳабларида вожибни қабул қилмасдан фарз билан кифоя этилади. Энди асарда келтирилган саккиз турли амал ҳақида қисқа маълумот бериб ўтамиз:

Фарз – шариат истилоҳида ҳеч қандай шубҳасиз, қатъий далил билан собит бўлган ҳукм. Уни бажариш билан киши савоб топади, тарк этиш билан жазога лойиқ бўлади. Фарзнинг икки, яъни «фарзи айн» ва «фарзи кифоя» турлари мавжуд.

Вожиб – амал қилиш ҳукмига кўра, фарзга яқин туради. Шариат истилоҳида эса, гумонли далил билан қарор топган ҳукмга айтилади. Луғатда «лозим», «керак», «зарур», «шарт» деган маъноларни англатади.

Суннат – луғавий маъноси – «одат, йўл, тажриба, қонун ва ҳаракат тарзи» каби маъноларни, шаръий истилоҳда эса, Муҳаммад (а.с.)нинг доимий қилган одатлари ва айтган ибратли сўзлари, ҳадислар тушунилади. Аҳли сунна ва-л-жамоа мужтаҳид уламолари суннатни далил сифатида қабул этиб, уни Қуръондан кейин турувчи далил деб иттифоқ қилганлар. Ҳадиснинг саҳиҳ, ҳасан, машҳур, мутавотир ва заиф каби турлари мавжуд.

Мустаҳаб – «яхши кўрмоқ, ёқтирмоқ» маъноларида бўлиб, шариат истилоҳида Пайғамбар (а.с.)нинг баъзан қилиб, баъзида тарк этган амалларидир. Уни бажариш билан киши савобга эга бўлади, тарк қилса гуноҳкор бўлмайди.

Мубоҳ – «раво, жоиз» маъноларида ишлатилади. Бу амални бажариш-бажармаслик бандининг ўзига ҳавола бўлган ихтиёрий амал. Киши уни хоҳласа бажаради, хоҳламаса йўқ. Мубоҳ «ибоҳа», яъни инсон ихтиёрида бўлган ишлар жумласига кириб, «ибоҳан шаръий» – шариат томонидан берилган ихтиёр, деб аталади.

Ҳаром – луғавий маъноси «ман қилинган», «такиқланган» деганидир. Шариат ҳукми бўйича, уни қилишдан қатъий қайтарилган. Ҳаромнинг ҳукми шуки, агар киши Аллоҳ таолодан қўрқиб уни қилмаса, савоб топади, агар килса, жазога мустаҳиқ бўлади.

Макруҳ – сўзига «нохуш» ёки «ёмон кўрилган нарса» дея таъриф берилган. Макруҳ амалини ким Аллоҳдан қўрқиб қилмаса, савоб топади. Уни қилган кишига азоб хавфи бўлиши мумкин.

Муфсид – унга «бузувчи» маъноси берилган. Агар бирор шаръий амал (масалан, намоз) қасддан бузилса, азобга мустаҳиқ бўлади. Агар сахван, яъни адашиб бузса, гуноҳ бўлмайди.

«Фиқҳи Кайдоний»да юқорида санаб ўтилган тарзда саккиз турли амалга қискача таъриф берилади. Кейин мазкур амалларнинг ҳар бирига алоҳида шарҳ берилади. Барча амаллар алоҳида бобларга ажратилиб, кенг ёритилади. «Фиқҳи Кайдоний» фақат намоз масалаларини ўз ичига олган бўлиб, ундаги ҳар бир амал кенг ва бирма-бир ёритилган. Зеро, мавзу торайган сари, унинг ичига чукурроқ кириш имконияти кўпаяди.

Муаллифнинг ибодат масалаларини ёритиш услуби ва қўйилган вазифаларни тушунтириши илмий жиҳатдан асослидир. Асарда амал турларининг таърифлари кенг камраб олинса-да, улар қисқа услубда тушунарли тарзда очиб берилади. Муаллиф асарни таълиф этишда қуйидаги ўзига хос услублардан фойдаланган:

– фиқҳий масалаларни мухтасар шаклда ёритишга эътибор қаратган;

– асардаги жумлаларни аниқ ва лўнда ифодалаган;

– ибодат билан боғлиқ саккиз хилдаги амал турлари саналиб, уларнинг ҳар бирига алоҳида таъриф берган;

– саккиз турдаги амаллар икки гуруҳга, «буюрилган» ва «буюрилмаган» амалларга ажратилган;

– аввал буюрилган амал турлари келтирилиб, уларнинг беш тури, яъни фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб ва мубоҳлар ҳақида маълумот берилган;

– буюрилмаган амаллар – ҳаром, макруҳ ва муфсидларнинг умумий сони саккизтага етказилган;

– намоздаги амаллар муайян бобларга ажратилиб, матнда уларнинг ҳар бири алоҳида баён этилган;

– амал турлари «хос» ва «омм» жиҳатдан икки турга ажратилган. Унга кўра, вожиб, суннат, мустаҳаб, макруҳ ва мубоҳлардан ташкил топган беш гуруҳ хос ва умумий турларга бўлинган;

– фарз қатъий буюрилган амал турлари эътиборидан фақат «дохилий» ва «хорижий» (ички ва ташқи) гуруҳларга ажратилган;

– кайтарилган амал турларидан саналган ҳаром ва муфсидлар «омм», яъни барча учун умумийлиги кўрсатилган;

– масала баёнида ўқувчининг осон тушуниб, уни ёдлаб олиши кўзланган.

Фиқҳий матнлар таҳлили бу соҳага оид асарларнинг деярли барчаси ўзига хос услубда ёзилганини кўрсатди. Уларда матн қисқа, лўнда ва ёдлаш учун қулай бўлишига эътибор қаратилган. Асар матни анъанага мувофиқ «басмала» билан бошланган. Ҳар бир ишни «Бисмиллаҳир роҳманир роҳим» калимаси билан бошлаш Муҳаммад (а.с.)нинг «Аллоҳнинг исми билан бошланмаган ҳар-бир иш кесикдир» мазмундаги ҳадислари билан ҳужжатланган. «Бисмиллоҳ»нинг фазилати ҳақида ва уни шарҳлаб, турли даврларда кўплаб асарлар ёзилган. Илмий тилда уни «Тасмия» ёки «Басмала» деб айтилади. Асарнинг кириш қисмида ҳамд, наът ва саловатлар берилган.

Асосий матн اَلْعِلْمُ – «Билгинки» сўзи билан бошланади. Ҳар қандай асарнинг биринчи жумласи ниҳоятда аҳамиятлидир. Асарнинг таъкид маъносидаги сўз билан бошланиши ундаги мавзуларни ёдда олиб қолиш зарурлигига ишора қилувчи бир восита бўлиб хизмат қилади. Бу ҳол фиқҳий ва грамматик асарларда кенг учрайди. Унинг бу каби кўриниши кейинчалик бадиий ва шеърий услубларда ҳам намоён бўла бошлади.

«Фиқҳи Кайдоний»нинг Мовароуннаҳр мадрасаларида қўлланма сифатида ўқитилгани асарга кўплаб шарҳлар ёзилишига сабаб бўлган. Бу шарҳларнинг аксари Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари қаламига тегишли бўлиб, асосан, «Шарҳи Фиқҳи Кайдоний» номи билан кенг тарқалган. Жумладан, Саъдиддин Тафтазоний, Қози Ихтиёр, Мавлоно Фасиҳиддин ибн Абдулкарим Низомий Ҳиравий, Шамсиддин Муҳаммад Кўҳистоний, Муҳаммад Амин ибн Абдуллоҳ Мўминободий, Иброҳим ибн Мирдарвеш Бухорий, Исмоил Носиҳ, Иброҳим ибн Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Пири Маккий Пиризода, Азиз Маҳмуд ибн Фазлуллоҳ ибн Маҳмуд Ҳудоий Ускударий, Шайх Исмоил Ҳаққи ибн Мустафо Жалватий, Нуриддин Али ибн Султон Муҳаммад Қорий каби олимлар «Фиқҳи Кайдоний»га турли ҳажмда шарҳ ёзганлар.

Асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхаларини қатор Шарқ қўлёзма фондларида жумладан, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида учратиш мумкин. Ушбу марказ қўлёзма ва тошбосма асар матнлари ҳошиясига битилган нусхалар билан салмоқли ўрин тутади. Мана шундай ҳолатлар «Фиқҳи Кайдоний» матни ва шарҳларида ҳам кўзга ташланади. Асарнинг изоҳли нусхалари, асосан, *ҳошия* ва жадвал *ташқарисига* кўчирилган.

Лутфуллоҳ Насафийнинг «Фиқҳи Кайдоний» асари кўп жиҳатлари билан ҳанафий фиқҳига мансуб Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя», Тожиддин Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг «Мухтасар ал-Викоя», Абу-л-Лайс Самарқандийнинг «Муқаддимат ас-салот», Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самаркандийнинг «Салоти Масъудий», Ибн Камолпошшонинг «Шурут ас-салот» каби фиқҳий асарларига матн жиҳатидан яқин туради.

Ибодат ва муомалот масалаларининг бир-биридан оз бўлса-да, фарқли жиҳатлари бўлиб, бир ўлкада муайян бир мазҳабнинг шаклланишига олиб келган. Шунга кўра, Марв, Нишопур, Самарканд, Бухоро, Балх, Насаф, Кайрувон, Куртуба шаҳарларида *қатор илм марказлари юзага келган. Уларда мазҳаббошимиз Имом Аъзам Абу Ҳанифа* (ваф. 767 й.)нинг фиқҳий услублари, яъни Қуръони карим, ҳадис, саҳобалар сўзлари, киёс, истеҳсон, ижмоъ ва урф кабиларга таяниб ҳукмлар чиқарилган. У зотнинг аксар шогирдлари Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларидан бўлиб, ҳанафийлик ижтиҳодини кенг тарқатганлар. Шу сабаб, ўлкамиздан етишиб чиққан фақиҳларга эҳтиёж ва

эҳтиром доимо кучли бўлган. Мовароуннаҳр фақиҳлари нафақат умуминсоний қадриятлар, балки маҳаллий урф-одатларни ҳам эътибордан четда қолдирмаганлар. Ўлкадаги мавжуд фиқҳ мактаблари ўзига хос тарзда шаклланиб, уларда шариат анъаналарининг нозик ва дақиқ томонлари мунозарали курашлар остида таҳлил этилган. Бу айниқса фиқҳий масалаларда яққол намоён бўлган.

Хулоса ўрнида қуйидагиларни айтишимиз мумкинки, ҳанафий олимлари нафақат ижтимоий масалалар, балки ибодат масалалари орқали ҳам жамиятни бирлик, яхшилик ва эзгуликка чорлаганлар. Уларнинг фиқҳий қарашлари таълиф этган асарларида ўз аксини топган. Шу муносабат билан Лутфуллоҳ Насафийнинг «Фиқҳи Кайдоний» асари фиқҳий илмлар ичидаги энг катта қисмни ташкил этган намоз ва унинг қоидаларига йўналтирилган мавзуларни қамраб олган. Маълумки, Қуръон, ҳадис ҳамда тафсир китобларида ибодат ва унга тааллукли масалалар ҳақида кўп зикр қилинган ва бунга алоҳида эътибор қаратилган. Давр талабидан келиб чиққан ҳолда, фақат ибодат масалаларини тўлиқ қамраб олган «Фиқҳи Кайдоний» каби катта фиқҳий масалалар гўплами мустақил ҳолда ҳам яратилган. «Фиқҳи Кайдоний» ёзилган давридан бошлаб, то XIX асрнинг иккинчи ярмигача таълим тизимида фиқҳ илми, хусусан, ибодат масалалари бўйича асосий қўлланмалардан бири бўлиб келган. Асарнинг ўзбек тилидаги таржимаси «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида 2009 ва 2010 йиллари чоп этилган.

Неъматилла НАСРУЛЛАЕВ,
тарих фанлари номзоди

НАЖМИДДИН КУБРО
(1145–1221)

XII–XIII асрлар тасаввуф оламининг буюк вакилларидан бири Нажмиддин Кубро Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивакий 1145 йили Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилган.

«Абулжаннаб» куняси, «Нажмиддин», «Томмат ул-кубро» ва «Валийтарош шайх» номлари билан шуҳрат қозонган. У ориф ва сўфий сифатида фақатгина тасаввуф таълимоти билан чекланиб қолмай, мутафаккир сифатида машаққатли сафарлар қилиб, ўз замонасининг мавжуд илмларини ўзлаштирган.

Нажмиддин Кубро ёшлигидан илм-фанга қизиқиб, уни эгаллаш мақсадида кўп ўлкаларни кезади, жумладан, Мисрга боради. У жойда машҳур сўфий шайх Рўзбехон Ваззон Мисрий билан танишиб, унга шогирд бўлади ва унинг назари остида оғир синов босқичларини ўтади.

Ёш Аҳмад ибн Умар ўз иродаси, истеъдоди ва қатъийлиги билан шайхнинг диққатини ўзига тортиб, унинг ишонч ва ҳурматига сазовор бўлади ва кўп ўтмай унинг қизига уйланади, бир муддат Мисрда яшайди. Шундан кейин Нажмиддин Кубро илмини ошириш мақсадида Табриз шаҳрига боради ва у ерда мутакаллим Абу Мансур Ҳафдадан калом илмини, шайх Бобо Фараж Табризий, Аммор Ясир, Исмоил Қасрий каби мутасаввифлардан тасаввуфга оид зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллайди. Нажмиддин Кубро Исмоил Қасрийнинг қўлидан хирка кийиб, ўзининг биринчи шайхи Рўзбехон Мисрий ёнига қайтиб келади.

Шайх Рўзбехон Нажмиддин Кубро тасаввуф асосларини тўлик англаб олганини кўриб, уни она юрти Хоразмга бориб, тасаввуф таълимотини тарқатиш билан шуғулланишга тавсия беради. Кубро ўз юртига қайтиб келади ва хонақоҳ таъсис этади, бу даргоҳ манбаларда «Тариқа аз-заҳабия», яъни «Олтин тарикат» номи билан ҳам зикр этилган. Мутасаввиф олим кубровия тариқатига асос солди ва тариқатига оид ирфоний таълимотларни талқин эта бошлади.

Кўп ўтмай, янги тариқат асосчиси Нажмиддин Кубро теварагида кўплаб шогирд ва муридлар йиғилиб, янги сулукка қадам қўйдилар. Улардан XII–XIII асрларда бир қатор машҳур сўфийлар камолга етишиб, муршид ва валий сифатида танилдилар.

Али Акбар Деҳхудонинг машҳур «Луғатнома» асарида келтирилишича, Нажмиддин Кубро ғоят зийраклиги ва улкан ақл-заковати туфайли ҳар қандай муаммоли масала сўралганда ҳал қилиб бериб, баҳс-мунозара қилган киши устидан ғолиб чиқар эдилар, шу боис у кишини «Томматул-кубро» («Улуғларнинг етуги») деб атаганлар. Шамсиддин Сомийнинг ёзишича, вақт ўтиши билан «Томма» сўзи сўзлашув жараёнида тарк этилиб, «Кубро» сўзи унинг лақаби. Нажмиддин Кубронинг ажралмас қисмига айланган. Ул зотнинг тасаввуф оламига бутунлай кирганлиги ва дунёвий ишир-чикирлардан узоқ турганлиги сабабли «Абулжанноб» куняси билан аталган. Нажмиддин Кубро умрлари давомида ўн икки кишини ўзига мурилликка қабул қилиб, уларнинг барчасини шайх даражасига етказганликлари боис ҳурмат билан «Валийтарош» деб аталганлар.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда турли ички ва ташқи омиллар туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарлари Мовароуннаҳр шаҳарларини бсаёв шиддат билан босиб олишга киришган эди. 1221 йилнинг июль ойида Чингизхон лашкарбошиларидан Хулагухон ўзининг ёш ўғли ва кўпсонли лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Манбаларда келтирилишича, Чингизхон шайх Нажмиддин Кубронинг халқ орасидаги обрў-эътибори ва машҳурлигини инобатга олиб, шаҳарга ҳужум қилишдан олдин унга «Мен Хоразмни қатли ом қилмокчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахс шаҳарни тарк этиб, ундан чиқиб кетишингизни сўрайман» деган мазмундаги мактуб билан чопар юборади. Нажмиддин Кубро мактуб билан танишади ва унга жавобан «Мен етмиш олти йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччик-чучугини бирга тотганман. Энди улар бошига бало-қазо ёғилаётган пайтда қочсам мурувватдан бўлмайди» деган хабарни етказади. Урганч шаҳри камал ичида колиб, аҳоли нихоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мунқиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлига қурол олиб қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан саклаб туради. У мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб шаҳид бўлади. Ушбу воқеа 10-жумодул аввал, 1221 милодий йилнинг июль ойида содир бўлган эди.

Нажмиддин Кубронинг қабри борасида манбаларда турли маълумотлар келтирилади. Доктор М. Муин унинг мозори мавжуд эмас, деган маълумотни берса, ўрта аср араб сайёҳи Ибн Батутта ўзининг машҳур саёҳатномасида «Хоразмдан чикаверишда бир зовия бор. У энг буюк авлиёлардан бири бўлмиш Нажмиддин Кубро қабри узра бунёд этилган. Бу ерда зиёратчилар учун таом тайёрланади. Хоразмнинг

обрўли кишиларидан бўлмиш мударрис Сайфиддин ибн Асаба зовияда шайхлик қилади» мазмунидаги маълумотни ёзади.

Нажмиддин Кубро араб тилида қатор илмий асарлар ёзган. «Шарҳ ас-сунна вал-масолиҳ» (Суннат ва эзгуликлар шарҳи), «ал-Усул ал-ашара» (Ўнта асосий қоида), «ар-Рисола фи-с-сулук» (Сулук ҳақида рисола), «Рисола ат-турук» (Худога эришиш йўллари ҳақида рисола), «Таволиъ ат-танвир» (Ёғду манбалари), «Фавотиҳ алжамол» (Гўзаллик бошланишлари), «Хоиф ал-ҳоим ан лавмат ал-лоим» (Маломат қилувчининг маломатидан қўрққан ошиқ), «Ҳидоят ат-толибин» (Изланувчиларга тўғри йўл кўрсатиш), «Одоб ал-муридин» (Муридлар одоби), «Сакинат ас-солиҳин» (Солиҳ кишиларнинг виқор ва ороми), «Вусул ила Аллоҳ» (Аллоҳга эришиш), «Минҳож ас-соликин» (Соликларнинг йўл-йўриқлари), «Истилоҳ ас-суфия» (Тасаввуф истилоҳлари), «Одоб ас-сулук» (Сулук одоби ҳақида) каби нодир асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Шунингдек, манбаларда Нажмиддин Кубронинг 12 жилдлик йирик тафсир ёзгани таъкидланади.

Нажмиддин Кубронинг кўп йиллар давомидаги тинимсиз фаолияти, турли фанлар соҳасида эришган муваффақиятлари, унинг кўлга киритган тажрибалари натижаси сифатида кубровия тариқати юзага келди. Нажмиддин Кубро «Рисолат ат-турук» асарида ўз тарикатининг 10 та асосий коидасини изохлаб бериб, бошка йўлларга нисбатан унинг юксаклиги ва ҳақиқатга якинлигини таъкидлайди ва «Тангрига бориш йўллари халойиқ нафаси сонига тенгдир. Биз шарҳламокчи бўлган йўлимиз йўлларнинг энг аниги, энг яқини ва энг тўғрисидир», деб ёзади. Шундан кейин муаллиф мавжуд йўлларни учта асосийга ажратади. Уларнинг ҳар бирини унга хос бўлган хусусиятлари билан изохлаб ўтади ва учинчи йўл ҳақида куйидаги маълумотни беради:

«Йўлларнинг учинчиси Аллоҳга қараб юрувчилар ва у томонга учувчилар йўли бўлиб, ҳақиқатан жазбага берилганлар йўлидир. Ушбу йўлнинг бошида (Ҳаққа) эришганлар сони бошқа йўлларнинг охирига бориб эришганлар сонидан кўпроқдир».

Кубровия тариқати таълимотига кўра, ушбу йўлни танлаган инсон ўз ихтиёри билан ҳавас ва истакларидан воз кечиши ҳамда Ҳакни исташ мақсадида маълум риёзатли йўлларни босиб ўтиши зарур. Бунинг учун эса ҳар бир киши ўн асосга таянмоги керак:

Тавба.

Зухд фи-д-дунё.

Таваккал.

Каноат.

Узлат.

Мулозамат аз-зикр (Узлуксиз зикр).

Таважжуҳ.

Сабр.

Муроқаба (Тафаккурга ғарқ бўлиш).

Ризо.

Бу ўнта асосга таянган кишининг номи ўлмайди, барҳаёт яшайди.

Нажмиддин Кубро шаҳид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттирдилар. Улар Марказий Осиё кубровия мактабини вужудга келтирдилар.

Нажмиддин Кубронинг шогирди Сайфиддин Бохарзий томонидан Бухоро яқинидаги Соктарий қишлоғида ташкил этилган ана шундай хонақоҳ Нажмиддин Кубро номи билан аталар эди. Бу ердаги кубровия жамияти XVIII асрнинг охирларигача фаолият юритган ва унинг аъзолари Нажмиддин Кубро ғояларини Хитойнинг ғарбий чегараларигача ёйганлар. Кубронинг Саъдиддин Ҳамавий номли шогирди, у 1252 йилда вафот этган, Хуросоннинг Баҳрабод деб аталган масканида хонақоҳ барпо қилиб, унинг атрофида тўғарак ташкил этган.

Мутасаввиф олим, мутафаккир Нажмиддин Кубро тасаввуф таълимотининг ривожи, айниқса, кубровия тариқатининг юзага келиши ва бутун мусулмон Шарқига кенг тарқалишида беқиёс хизмат кўрсатган.

Мустақиллик йилларида Нажмиддин Кубронинг ҳаёти, унинг илмий-маънавий меросини ўрганиш борасида хайрли ишлар амалга оширилди. Жумладан, алломанинг мавжуд асарлари ўрганилди, унга бағишланган қиссалар аниқланди ва Нажмиддин Куброга бағишланган катта ҳажмли тўплам чоп этилди.

Зоҳиджон ИСЛОМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ
(1322–1390)

Мовароуннаҳр илм ўчоғи сифатида танилиб, у ердан кўплаб муфассир, муҳаддис, мутакаллим олимлар етишиб чиққан. Ана шундай олимлардан бири Амир Темурнинг салтанатида фаолият олиб борган Масъуд ибн Умар ибн Абдуллоҳ Саъдуддин Тафтазоний бўлиб, у 1322 йилда Хуросоннинг Насо (ҳозирги Туркманистон ҳудуди) шаҳридаги Тафтазон қишлоғида таваллуд топган. Олим ёшлигиданоқ илм олишга катта қизиқиш билан қараб, ўз даврининг илм марказлари бўлган Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Сарахс каби шаҳарларда таниқли олимлардан таҳсил олиб, турли илмий мунозараларда иштирок этган.

Саъдуддин Тафтазоний биринчи Қуръони каримни ёд олиб, хаттотликни ўрганади ва фаннинг турли соҳаларини ўзлаштиришга киришади. Олим ўз даврининг тенгсиз олимлари Аздуддин Абдураҳмон Бакрий Шибанкарий Ийжий (ваф. 1355 й.), Зиёвуддин Абдуллоҳ ибн Саъдуллоҳ Қазвиний (ваф. 1378 й.), Қутбуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Розий, Тахтоний (ваф. 1364 й.), Насимуддин Найсобурий (ваф. 1399 й.), Аҳмад ибн Абдулваҳҳоб Қўсий (ал-Қусай, ваф. 803 й.) кабилардан таълим олган.

Саъдуддин Тафтазоний ислом оламида донғи кетган кўплаб шогирдларни етиштириб чиқарган.

Абдулқодир Тамимий ўзининг «ат-Табақот» асарида келтиришича, кунлардан бир кун Амир Темур ўз тасарруфига қарашли узоқ бир шаҳарга муҳим топшириқ билан чопарини жўнатиб, унга: «Агар сафар пайтида отинг ҳориб қолса, йўлингда учраган одамнинг, ҳаттоки у ўғлим Шоҳрух бўлса ҳам, отига алмаштириб, тўхтамасдан йўл юриб, зудлик билан бу хабарни ўша манзилига етказ», – деб тайинлайди.

Чопар Амир Темур буюрган шаҳар томонга равона бўлди. Бир неча кун йўл юргач, йўлда аллома Саъдуддин Тафтазонийга дуч келади. Олим йўл четида отларини ўтлатиб, ўзи чодирда дам олаётган эди. Шу пайт Амир Темур чопари ҳориган отини унинг отларидан бирига алмаштирмоқчи бўлади. Шунда Саъдуддин Тафтазоний чодирдан чиқиб, отини чопардан қайтариб олади ва жаҳли чиқиб, уни роса калтаклайди.

Чопар ўзига топширилган вазифани адо этиб, Амир Темур ҳузурига қайтгач, саркардага сафар пайтида юз берган воқеани бирма-бир сўзлаб беради. Бу хабардан Амир Темур қаттиқ ғазабга келади-да, сўнг бироз тафтидан тушиб: «Агар унинг (Саъдуддин Тафтазоний) ўрнида ўз фарзандим бўлганида ҳам бу иши учун албатта қатл эттирардим. Лекин ҳали менинг қиличим етмаган жойларга асарлари-ю китоблари тарқалиб, довруғи достон бўлиб кетган алломаи замонни қандай қилиб қатл қиламан», деб мутафаккирга нисбатан ўзининг чексиз ҳурматини билдирган.

Хондамир ўзининг «Ҳабиб ас-сияр» номли асарида ёзишича, Амир Темур Саъдуддин Тафтазонийнинг катта илмий салоҳияти ва юксак инсоний фазилатларидан яхши хабардор бўлганлиги учун 1380 йилда (бу вақтда олим Хоразмда фаолият кўрсатган) уни ўз давлатининг пойтахти Самаркандга таклиф қилади.

Олим тафсир, фиқҳ, калом, наҳв, балоғат ва мантиқ каби фанларни пухта ўзлаштириб, шу соҳаларда кўплаб китоблар таснифқилган. Саъдуддин Тафтазоний ислом оламида энг ёш олимлар сирасига киради. Зеро, у ўн олти ёшидаёқ «Шарҳ ат-тасриф ал-иззий» номли асарни ёзиб тугатган. Маълумотларга қараганда, унинг илмий-маънавий меросига оид асарларнинг сони ўттизтани ташкил қилади. Улардан машҳурлари:

1. «Талхийс ал-Кашшоф». У Маҳмуд Замахшарийнинг «ал-Кашшоф» тафсирига ёзилган ҳошиядир.

2. «Кашф ал-асрор ва иддат ал-аброр фи тафсир ал-Қуръон».

Ҳадис илмига оид:

«Арбаъун фи-л-ҳадис».

«Рисолат ал-икроҳ».

Фиқҳ илмига оид:

«Фатово ал-ҳанафия».

«Шарҳ фароиз ас-Сижовандий».

«Ал-Мифтаҳ фи фуруъ ал-фиқҳ аш-Шофеъий».

«Ихтисору шарҳ талхис ал-жомеъ ал-кабир».

Усулу-л-фиқҳ илмига оид:

«Талвиҳ фи кашф ҳақоиқ ат-танқиҳ».

«Шарҳ ал-мухтасар ала китоб мунтаҳо ас-суал ва-л-амал фи илмай ал-усул ва-л-жадал».

«Ниҳам ас-савобиқ фи шарҳ ал-калим ан-навобиқ».

Наҳв илми (араб тили грамматикаси)га оид:

«Шарҳ ат-тасриф ал-Иззий».

«Иршод ал-Ҳодий».

Саъдийнинг «Бўстон» номи билан машҳур девонининг туркий тилдаги насрий таржимаси.

Балоғат илмига оид:

«Шарҳ ал-мутаввал». «Дамашқнинг воизи» номи билан машҳур бўлган Шайх Жалолиддин ибн Абдураҳмон Қазвиний Шофеъийнинг «Талхис ал-мифтоҳ фи-л-маъоний ва-л-баён» асарига ёзилган шарҳ.

«Мухтасар ал-маъоний». Бу шарҳ «Талхис ал-мифтаҳ» асарининг машҳур номи бўлиб, у яна «Мухтасар шарҳ Талхис ал-мифтаҳ» исми билан ҳам маълумдир.

«Шарҳ китоб ал-Мифтоҳ». Ушбу асар аллома Сирожиддин Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр Саккокийнинг «Китоб ал-мифтаҳ» рисоласига ёзилган шарҳдир.

«Шарҳ ал-қисму ас-солис мин ал-мифтаҳ».

Мантиқ илмига оид:

«Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом».

«Шарҳ ар-рисола аш-шамсия».

Калом илмига оид:

«Ал-макосид фи илм ал-калом» (Шарҳ ал-макосид) ёки «Шарҳ аш-шарҳ».

«Шарҳ ал-ақоид ан-Насафия».

«Ар-Радд ала Зиндика ибн Арабий» кабилардир.

Кўриниб турибдики, Саъдуддин Тафтазоний илм-фаннинг деярли барча соҳаларига оид қимматли асарлар ёзиб қолдирган. Уларнинг ҳар бири неча-неча илмий тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилади. Олимнинг энг машҳур асари «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафия» бўлиб, унга Аҳмад ибн Мусо Хиёлийнинг (вафо. 1456 й.) «Ҳошият Хиёлий», Муслиҳуддин Мустафо Қасталоний, Қасталийнинг (вафо. 1495 й.) «Ҳошияту Қасталий» ва Рамазон ибн Абдулмухсин Баҳшатийнинг (вафо. 1571 й.) «Ҳошият Баҳшатий» асарлари каби эллиқдан ортиқ ҳошия ва таълиқотлар ёзилган.

Тошкент ислом университети қошидаги Манбалар хазинасида Тафтазоний қаламига мансуб «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий»нинг турли нусхалари 14, 98, 116, 158, 172 рақамлари остида сақланиб келинмоқда.

Олимнинг вафоти аксарият китобларда 1390 йил деб келтирилган бўлса-да, баъзи манбаларда турли хил саналар кўрсатилган. Жумладан, Абдулҳай Лакнавийнинг «Фавоид ал-баҳия» асарида олимнинг вафоти 1389 йил деб кўрсатилса, Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сияр» асарида 1394 йил, деб кўрсатилган. Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун», Суютийнинг «Буғят ал-вуъот» асарларида Саъдуддин Тафтазоний вафот этган сана 1389 йил тарзида келтирилган. Журжоний эса Саъдуддин Тафтазоний 1391 йил, муҳаррам ойининг 22-санасида вафот этган деб келтиради. Хондамир қайд қилган санага кўра, Саъдуддин Тафтазоний Амир Темурнинг 1387 йил Шерозга қилган юришидан олдин вафот этган бўлади. Аслида эса, Саъдуддин Тафтазоний Шероз юришидан кейин Самарқандга қайтиб келган.

Саъдуддин Тафтазонийнинг ижоди серқирра бўлиб, у ўзидан кейин бой илмий мерос қолдирган олимлар сирасига киради. Зеро, аллома ёзган асарлар тафсир, ҳадис, калом ва тарих илмлари ривожига улкан ҳисса қўшган.

Абдулатиф АЛЛОҚУЛОВ

МУҲАММАД КАРДАРИЙ БАЗЗОЗИЙ (1329–1413)

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Шиҳоб ибн Юсуф ибн Умар ибн Аҳмад Кардарий Баззозий Хоразмий ҳанафий мазҳабининг йирик фақиҳ олимларидан бўлиб, у зот 1329–1413 йилларда яшаган. Олимнинг исмидаги Кардарий сўзи, унинг туғилиб, вафот этган жойи Кардар шаҳрига нисбатан айтилган.

Кардар – Хоразм воҳасининг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, у жойлашган ҳудуд ҳақида олимлар турли фикрларни билдирганлар. Аксарият тадқиқотларда Кардарнинг қадимги Хоразмдаги «Айвон-қалъа» ўрнида бўлгани қайд этилган. Бу мавзе ҳозирда Ўзбекистон ҳудудидаги Чимбой шаҳрига тўғри келади. Тарихий маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, Кардарнинг шаҳар сифатида шаклланишида милоднинг III асрига келиб, Кардар каналининг мазкур ҳудудга етиб келиши асосий омил бўлган. Шунингдек, мазкур канал яқинидаги «Бараткин» қишлоғи аҳолисини ҳам кардарликлар деб номлаганлар. Масалан, Абдусаттор Кардарий ҳам баратқинлик бўлган. Шаҳарнинг канал яқинида жойлашиши деҳқончилик, балиқчилик ва чорвачилик соҳаларининг ривож топганини англатса, унинг Буюк Ипак йўли ҳамда Хоразм воҳаси таркибида экани эса Кардар шаҳри тараққиётининг давомийлигини англатади. Кардар маданияти икки боскичга бўлинади: биринчи боскич VI–VIII асрларга тўғри келиб, Қуюқ-қалъа, Гурганч ва Тўк-қалъанинг қуйи қисмини ўз ичига қамраб олади. Иккинчи боскич эса, IX–XI асрлар билан боғлиқ бўлиб, Тўк-қалъанинг юқори қисми ва Ҳайвон-қалъани ўз ичига олади.

Ғарб адабиётлари ҳамда араб тилидаги китобларда Кардар сўзи – «Курдар» шаклида берилади. Кардарлик олимлар тасниф этган қўлёзмаларда эса, унинг «Кардар» деб юритилиши кузатилади. Айни Кардар шакли кўпчилик томонидан қабул килинган. Бизнингча, Курдар шакли араб тилидаги «в» («вов») ҳарфининг иккинчи ҳарф ўрнига қўшиб ёзилиши натижасида келиб чиққан. Бу жой номи ҳақида Ғарб олимлари ҳам, асосан, араб тилидаги манбалардан фойдаланганлар.

Олимнинг «Баззозий» (Баззоз (араб.) – газлама сотувчи, газламачи маъноларини англатади) деб аталишига қараганда, газлама тижорати билан шуғулланган. Олим илк таҳсилини отаси Носируддин Кардарийдан олиб, кейинчалик ўз илмини бошқа устозларидан яхада такомиллаштирган. Отасининг тўлиқ исми: Муҳаммад ибн Шиҳоб ибн Юсуф ибн Умар ибн Аҳмад Носируддин Кардарий. У фуруъ, усул, мантик илмларини яхши билган ва шу илмлардан сабоқ берган. Баззозий фикҳ илмини «ал-Кифоя фи шарҳ ал-Ҳидоя» асарининг муаллифи Саййид Жалолиддин Кирмонийдан ўрганган.

Муҳаммад Кардарий илм талабида Самарқанд, Бухоро, Болгария, Қрим, Туркия ва Макка шаҳарларига сафар қилган. Муҳаммад Кардарий бир нечта асарлар ёзган. Улардан энг машҳури «ал-Жомеъ ал-важиз» (Мухтасар тўплам) асари бўлиб, мазкур асар халк орасида «ал-Фатово ал-Баззозия» (Баззозий фатволари) номи билан машҳур. Ушбу асарда фиқҳий масалаларни ечишда раъй, қиёс, истиҳсондан фойдаланиш ва уларни қўллаш услублари ўз ифодасини топган. Муҳаммад Кардарийнинг «ал-Жомеъ ал-важиз» асари машрик диёрларига 1516–1517 йилларда Туркия оркали таркалган.

Мазкур асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхалари Тошкент ислом университети, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази, Мичиган университети кутубхонаси, Яман, Рим қўлёзмалар фонди, Искандария, Сулаймония, Боязид, Оксфорд университети, Кувайт кутубхоналарида сақланмоқда.

«Ал-Жомеъ ал-важиз» асарида ислом ҳуқуқи тарихи, темурийлар тарихига оид қимматли маълумотлар берилиши билан бирга, катор долзарб масалалар ҳақида ҳам тўхталиб ўтилган. Асарда Абу-л-Лайс Самарқандий, Сарахсий, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Хуросоний, Имом Насафий каби фақиҳлар билан бирга Имом Шофеъий фикрларининг келтирилиши унда қиёсий ҳуқуқшунослик масалалари ҳам кенг ва батафсил ёритилганлигини кўрсатади.

Асар 51 та боб ва 284 фасллардан иборат бўлиб, бобларни соҳаларга қуйидагича таснифлаш мумкин:

Ижтимоий соҳа – 32 та боб (62%).

Иқтисодий соҳа – 11 та боб (22%).

Ҳуқуқий соҳа – 8 та боб (16%).

Асар «Китоб ат-таҳора» («Таҳорат китоби») билан бошланиб, «Китоб ал-Фароиз» («Мерос китоби») билан якунланади. Асарда ижтимоий соҳага оид «Таҳорат» бобининг биринчи боб ўрнида келтирилиши муаллиф покликни инсоният турмуш тарзининг бирламчи қисми сифатида эътироф этишини кўрсатади.

Иқтисодий соҳада 11 та бобнинг ёзилиши, хусусан, савдо-сотиқ, ижара, сармоя, ширкат каби бобларнинг асардан ўрин олиши салтанат иқтисодиётининг кенг тармоқда ривожланганини кўрсатади.

Асарнинг 62% ижтимоий, 22% иқтисодий, 16% ҳуқуқий соҳаларга оид мавзуларда ёзилганлигидан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, муаллиф яшаган даврда Ўрта Осиё ҳудудида мавжуд бўлган темурийлар салтанати давлат бошқаруви тизимида ижтимоий, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий соҳалар стакчи омил ҳисобланган ва бирбирини тўлдирган ҳолда тараққий этган.

«Ал-Жомеъ ал-важиз» асарида насс билан бирга ҳанафий мазҳабидаги буюк фақиҳларнинг сара фатволари жамланган бўлиб, мазкур фатволар долзарб ва ишончлилиги билан ўз даврининг муҳим манбаларидан ҳисобланган бўлса, асарда келтирилган муҳим масалалар, тарихий вазиятлар бугунги кун учун аҳамиятлидир. Шунингдек, асарда илм, инсон калби, ижтимоий ҳимоя, инсон ҳаёти хавфсизлиги, ижтимоий адолат, ақидавий ва бугунги кунимизгача долзарб бўлиб келган бошқа масалалар келтирилган.

Бундан ташқари Баззозийнинг «Манокиб ал-Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа», «Мухтасар фи баён таърифат ал-аҳком», «Адаб ал-қозий» каби асарлари ислом дунёси бўйлаб тарқалган. Унинг «Манокиб ал-Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа» асари халқ орасида «Манокиби Кардарий» номи билан машҳур. Асарнинг тўлиқ номланиши «Манокиб ал-Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа» бўлиб, бу асар Абу Ҳанифа ҳақидаги манбалардан иборат жуда машҳур ва мақбул китоблардан ҳисобланади. Кўпгина муаллифлар ўзларининг китобларида, жумладан, етук араб олими имом Абу Заҳро ушбу асарда келтирилган Абу Ҳанифа ҳақидаги маълумотлардан фойдаланганлар.

Китоб муқаддима ва ўн бир бобдан ташкил топган. Муқаддимада саҳобий ва тобеъийлар ҳақида, биринчи бобда эса Абу Ҳанифа, иккинчи бобда Имом Абу Юсуф, учинчи бобда Имом Муҳаммад, тўртинчи бобда Абдуллоҳ ибн Муборак, бешинчи

бобда Имом Зуфар, олтинчи бобда Довуд Тоий, еттинчи бобда Вакиъ ибн Жарроҳ, саккизинчи бобда Ҳафс ибн Ғиёс, тўққизинчи бобда Яҳё ибн Закариё, ўнинчи бобда Ҳасад ибн Зиёд, ўн биринчи бобда Абу Ҳанифанинг бошқа шогирдлари ҳақида маълумотлар берилган. Бу асар Туркия ва бошқа ерларда жуда машҳур бўлган. Асарнинг тошбосма нусхаси 1903 йили Ҳайдаробод шаҳридаги «Доират ал-Маориф» нашриётида чоп этилган.

Муҳаммад Кардарийнинг шогирдлари кўп бўлган. Муҳиддин Муҳаммад ибн Сулаймон Кофижий, Аҳмад ибн Фазл Хожитархоний, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ, Аҳмад ибн Абдуллоҳ, Шарафуддин ибн Камоллар шулар жумласидандир. Муҳаммад Кардарийнинг шогирдлари ҳанафий мазҳаби бўйича стук фақиҳлар бўлиб етишиб, шу мазҳаб ривожига юксак ҳисса қўшдилар.

Муҳаммад Кардарий «ал-Кофий», «ал-Ҳидоя», «Мухтасар ал-Қудурий», «ал-Муфассал» каби фиқҳий асарлардан дарс берган. Бу эса, Муҳаммад Кардарийнинг ислом ҳуқуқшунослигидаги аниқ ҳуқуқий-меъёрий ва иккинчи даражали масалаларга оид ёзилган манбаларни фарқлай олганлигини кўрсатади.

Темурийлар давлати тараққиёти натижасида вужудга келган ҳар томонлама қулай шароит олимларнинг кенг кўламда ижод этишларига имконият яратган. Буюк олим, фақиҳ Муҳаммад Кардарий Баззозий Хоразмий ҳам мавжуд имкониятдан фойдаланиб сермаҳсул ижод этди. Унинг ҳаёти ва илмий фаолияти мустақиллик йилларида ўрганила бошланди, бу мавзуда илмий мақолалар Ўзбекистон ва хориждаги илмий журналларда чоп этилди. Унинг «ал-Жомеъ ал-важиз» асари юзасидан докторлик диссертацияси бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шунингдек, олим яшаб, ижод этган Кардар шаҳри ҳақидаги тадқиқот янгиликлари кенг омма эътиборига ҳавола этилди.

Ҳусан ЖЎРАЕВ

АБДУЛХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ
(1103–1179)

Аллоҳнинг назари тушган юртимизнинг бутун Мағрибу Машриққа донғи кетган Бухоро, Самарқанд, Насаф, Термиз ва бошқа қадимий шаҳарлари каби кўплаб катта-кичик кенту қасабаларидан ҳам илм-фан ва маданият тараққиётида муҳим ўрин тутган, жаҳоншумул аҳамиятга молик таълимотлар яратган алломалар етишиб чиққан. Мана шундай шаҳарларимиздан бири Буюк Ипак йўлида жойлашган кўҳна Ғиждувондир. Ғиждувон шаҳри азалдан илму ирфон ва тижоратнинг йирик марказларидан бири сифатида шуҳрат қозонган. Бу хосиятли шаҳарда таваллуд топган олимлар ал-Ғиждувоний нисбаси билан жумлаи жаҳонга танилганлар. Тарихдан яхши маълумки, илм-фан ва маданиятнинг йирик ҳомийси, буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳазратлари ўз фаолияти даврида учта мадраса қурдирган. Ушбу мадрасалардан иккитаси Шарқнинг йирик шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд ва Бухорода бунёд этилган бўлса, учинчи мадраса 1433 йилда, яъни бундан роппа-роса 583 йил олдин Ғиждувонда қурилгани бу шаҳарнинг юқори илмий салоҳияти ўрта асрлардаёқ олиму уламолар ва ҳокимларнинг диққат марказида турганини кўрсатади. Бинобарин, ҳеч

бир тасодиф эмаски, айнан шу Ғиждувон шаҳридан тасаввуф илмининг ёркин намояндаларидан бири, Хожагон тариқатининг йирик етакчиси Абдулхолиқ Ғиждувоний ҳазратлари стишиб чиққан.

Таъкидлаш ўринлики, Шарқ халқларининг маънавий-руҳий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган тасаввуф илми ривожида ҳам бизнинг буюк ватандошларимиз бекиёс хизматлар кўрсатган. Жумладан, термизлик буюк мутафаккир ал-Ҳаким ат-Термизий асос солган ҳакимия, туркистонлик машҳур шайх Аҳмад Яссавий номи билан боғлиқ яссавия, ватан озодлиги йўлида толмас курашчи Нажмиддин Кубро номи билан аталадиган кубровия таълимотлари каби назарий ва амалий асосларини Абдулхолиқ Ғиждувоний қўйиб, унинг маънавий шогирди Баҳоуддин Нақшбанд номи билан аталган нақшбандия тариқатлари нафақат Ўрта Осиёда, балки кўпчилик Шарқ мамлакатларида тарқаб, ҳозирги пайтгача таъсир доирасини сақлаб келаётганини айтиш лозим.

Абдулхолиқ Ғиждувоний 1103 йилда Ғиждувонда маърифатли бир оилада таваллуд топган. Унинг отаси Абдулжамил ўта ўқимишли, зоҳирий ва ботиний илмларнинг билимдони сифатида танилган бўлиб, Ғиждувондаги масжидларнинг бирида имомлик ҳам қилган, шу боис, у халқ орасида имом Абдулжамил номи билан машҳур бўлган. Абдулхолиқ дастлабки билимни отасидан ва ўз даврининг етук олими имом Садруддиндан олади. 1125 йилдан, яъни 22 ёшидан бошлаб унинг ҳаёти тақдир тақозоси билан Бухорога келган машҳур шайх, Хожагон тариқатининг асосчиси Хожа Юсуф Абу Яъқуб ибн Айюб ал-Ҳамадоний (1058–1140) билан боғлиқ бўлади. У ўз устози Юсуф ал-Ҳамадонийнинг кўплаб суҳбатларидан баҳра олиб, ундан Хожагон тариқатининг асосларини мукаммал эгаллайди.

Хожагон (Нақшбандия) тариқати ўн бир қоидадан ташкил топган бўлиб, уларни Хожа Юсуф ал-Ҳамадоний, Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ишлаб чиққанлар. Жумладан, шайх Юсуф ал-Ҳамадоний асос солиб, ҳар бир солик (тариқат аъзоси, мурид) амал қилиши лозим бўлган тўрт қоида қуйидагилардир: ҳуш дар дам (ҳар бир нафасни ҳушёр ҳолда олиш), назар бар қадам (ўйлаб қадам ташлаш), сафар дар ватан (қалбдан ватан узра сафар қилиш) ва хилват дар анжуман (кўпчилик ичида ўзини хилватдаги каби тутиш). Сўнгра Абдулхолик Ғиждувоний бу тўрт қоидага қуйидаги тўртта қоидани қўшади: Ёдкард (Аллоҳ номини ёдда такрорлаш), бозгашт (дилида яна Аллоҳга қайтиш), нигоҳдошт (солик калимаи шаҳодатни айтганда хотирни жам қилиш, хаёлни бўлмаслик) ва ёддошт (солик ҳар доим Аллоҳни ёдда тутиб огоҳ бўлиши).

Шайх Абулхолиқ Ғиждувонийдан икки аср кейин фаолият кўрсатган Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) ўз тариқатига ўзининг маънавий-руҳий устозлари Хожа Юсуф ал-Ҳамадоний ва Абдулхолиқ Ғиждувоний таълимотларини асос қилиб олиб, уларга қуйидаги учта қоидани қўшади: Вуқуфи замоний (замондан воқиф бўлиш) – бунинг маъноси шуки, солик ўз ҳаёти давомида қилган яхшилик ва ёмонликларини сарҳисоб қилиб бормоғи лозим; вуқуфи ададий (бундан зикрда ададга (санокка) амал қилишлик, яъни зикр айтувчи зикрни бир нафасда неча марта айтишлиги кўзда тутилади); вуқуфи қалбий – кўпчилик олимларнинг фикрича, бу қоида икки хил маънога эга. Биринчиси, зикр қилувчининг дили доимо Аллоҳдан воқиф ва огоҳ бўлмоғи лозим. Иккинчи маъноси эса, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи айтганидек, вуқуфи қалбий – дилнинг доимо Аллоҳ Таоло томонига тайёр бўлиб туришидан иборат. Шундай қилиб, Хожагон (нақшбандия) тариқатининг асосий қоидаларини Хожа

Юсуф ал-Ҳамадоний, Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари яратганлар.

Буюк мутасаввиф Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний биз авлодларга улкан илмий-маънавий мерос қолдирган. Унинг ҳаётбахш таълимотидан минг-минглаб шогирдлар баҳраманд бўлиши билан бир қаторда, аллома бир қанча қимматли рисолалар ҳам яратган. Улардан «Васиятнома» (бу асар «Одоби тариқат» («Тариқат одоблари») деб ҳам аталади), «Рисолаи соҳибиййа» («Дўстлик рисоласи»), «Аз гуфтори Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний» («Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг айтганларидан») китобларини келтириш мумкин. Бу асарларнинг бир нечта қўлёзма нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланади.

Абдулхолиқ Ғиждувоний асосчиларидан бўлган нақшбандия таълимотининг туб замирида юксак одоб-ахлоқ қоидалари, инсоннинг маънавий-руҳий камолоти баёни ётади. Бу таълимот бутун мазмун-моҳияти билан жамиятда маънавий поклик муҳитининг қарор топишига хизмат қилган. Хожаи Жаҳон деган буюк номга сазовор бўлган Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз таълимотини яратишда азалдан аҳли сунна ва-л-жамоанинг ақидавий ва амалий дастури ҳисобланган Қуръони карим оятлари ва Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суннатларига таянди. У бутун фаолияти давомида муборак ислом динининг поклиги учун курашган, бидъат ва хурофотнинг ҳар қандай кўринишларини қоралаган. Баъзи манбаларда таъкидланишича, унинг даврида Мовароуннаҳрда бирорта ҳам бидъатчи қолмаган экан. Аллома халқни маърифатга, илму ирфонга чорлаган, айниқса, ҳадис ва фиқҳ илмларини чуқур эгаллашга даъват қилган. У ҳалол меҳнат, пешона тери билан ҳаёт кечиришни, камтарликни, ҳаромдан қочишни, сўз билан амал бирлигини жамият аъзолари ўртасида кенг кўламда тарғиб қилган. Унинг таълимотида том маънода ҳазрати Инсонга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, муттасил равишда илму ирфонни эгаллаш каби юксак ҳаётий қоидалар акс топган. Хожагон тариқатининг «даст ба кору, дил ба ёр» (қўлинг меҳнатда, дилинг Аллоҳда бўлсин), деган асосий ва ғоят ҳаётий шиорининг асосчиси ҳам Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний ҳазратлари бўлган.

Буюк мутасаввифнинг асарлари ва амалий фаолиятининг яна бир муҳим жиҳати эътиборга моликдир. Бу шундан иборатки, унинг таълимотида дунёвийлик ва динийлик (илоҳийлик) ғоялари баробар ҳолда илгари сурилади. Алломанинг эътиқодий ва инсоний жасорати ҳар қандай тахсинга лойиқдир. Эҳтимол, мана шу жиҳатлари сабабидан ҳам, унинг ҳаётбахш ғоялари асрлар оша нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта ва Якин Шарк халқларининг ижтимоий-маънавий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллаб келмоқда.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АБУ-Л-ФАТҲ АЛ-МУТАРРИЗИЙ (1144–1213)

Ўз замонасининг буюк алломаси даражасига етишган аз-Замахшарий ҳазратларининг бой илмий-маънавий мероси таъсирида ундан кейин Хоразмда кўплаб етук олиму уламолар етишиб чиққан. Мана шундай йирик олимлардан бири Абу-

л-Фатҳ ал-Мутарризийдир. Унинг ҳаёти ва асарлари ҳақидаги маълумотлар, асосан, ўрта асрларда фаолият кўрсатган араб муаллифларининг, жумладан, Ёқут ал-Ҳамавий, Зайниддин Қосим ибн Қутлубуғо, ибн ал-Қифтий, ибн Халликон, ал-Кафавий, Абдулҳай ал-Лакнавий, Ҳожи Халифа кабиларнинг асарларида келтирилган. Мана шу манбаларга таяниб айтиш мумкинки, Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризийнинг тўлиқ исми Бурҳониддин Носир ибн Абул Макорим Абдуссаййид ибн Али Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризийдир.

Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий 1144 йилда (айнан шу йили аллома аз-Замахшарий вафот қилган) Хоразмнинг Журжонийя (ҳозирги Кўҳна Урганч) шаҳрида туғилади. Шу боисдан ва шунингдек, ўзининг буюк ватандоши каби юксак салоҳиятли, илм-фаннинг турли соҳаларидан мукаммал билимга эга бўлганлиги туфайли ҳам кейинчалик «халифат аз-Замахшарий» (аз-Замахшарийнинг халифаси, ўринбосари) деган ўта шарафли лақаб билан ҳам машҳур бўлган. Иккинчи томондан Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий ҳам аллома аз-Замахшарий каби муътазилия эътиқодига берилган бўлиб, унинг бу эътиқодга оид ишларини давом эттириб, бошқаларни ҳам унга даъват қилган. Ҳатто у ўз даврида бу оқимнинг кенг ёйилишида маълум даражада етакчи ўринни эгаллаган. Шунга кўра, уни «раас ал-муътазила» (муътазилийларнинг пешвоси, сардори) номи билан ҳам атаганлар. Ўрни келганда айтиш керакки, улар эътиқодда муътазилия оқимида бўлсалар-да, мазҳабда имом Аъзам асос солган ҳанафия мазҳабида бўлганлар. Шу боисдан ҳам Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий ҳақида ўзининг «Муъжам ал-удабо» («Адиблар қомуси») номли асарида (VII жилд, 220-бет) қимматли маълумотларни келтирган машҳур олим Ёқут ал-Ҳамавий (у Абу-л-Фатҳдан атиги ўн беш йил кейин – 1229 йилда вафот этган) унинг диний эътиқоди ҳақида: «Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий, гарчанд муътазилия пешвоси бўлса-да, Абу Ҳанифа мазҳабига мансуб эди», – деб ёзган.

Ал-Мутарризий маърифатли, зиёли бир оилада туғилган. Унинг отаси Абдуссайййид ўз даврининг ўкимишли, билимдон кишиларидан бири бўлган. Бинобарин, Абу-л-Фатҳ дастлабки таълимни ўз отасидан олган. Кейинчалик, ўша пайтда Хоразмда фаолият кўрсатган бир қанча таниқли олимлардан турли илмлар бўйича сабоқ олган. Бу олимларнинг деярли ҳаммаси аз-Замахшарийнинг шогирдлари эдилар. Мана шу олимлардан фиқҳ, ҳадис, тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик каби илмлардан мукаммал сабоқ олади ва ўз даврининг етук олими даражасига эришади. Манбаларда ёзилишича, Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий 1204 йилда, яъни олтмиш ёшида Ҳаж ибодатини адо этиш учун Маккаи мукаррама томон сафарга чиқади ва шу йили Бағдодда тўхтаб, бу шаҳардаги фақиҳлар ва адиблар билан қизғин баҳс ва мунозараларда иштирок этади. У 1213 йилда Хоразмда вафот этади.

Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризий фиқҳшунослик, араб тили ва грамматикаси, адабиётшунослик, луғатшунослик илмларига оид ўнга яқин асар яратган. Улардан араб муаллифи ал-Ҳаририйнинг мақоматларига ёзган «Ал-Ийзоҳ» номли шарҳи, луғатшуносликка оид асари – «Ал-Иқноъ фи-л-луға», наҳви-сарфга оид «Ал-Мукаддима фи-н-наҳви», «Ал-Мисбоҳ фи-н-наҳви», ибн Саккийтнинг «Ислоҳ ал-мантиқ» номли асарига бағишланган мухтасар асари «Мухтасар «Ислоҳ ал-мантиқ» ли ибн ас-Саккийт», шунингдек, луғатшуносликка бағишланган машҳур асари «Ал-Муғриб» («Ғаройиб китоб») номли асарларини кўрсатиш мумкин. Шубҳасиз, Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризийнинг луғатшуносликка оид «Ал-Муғриб» асари ислом

конунчилиги – фиқҳнинг ҳанафия мазҳабида қўлланиладиган истилоҳларининг изоҳли луғати сифатида ғоятда қимматлидир. Шу боисдан ҳам араб олими ибн Халликон Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризийнинг бу асари ҳақида: «Абу Мансур ал-Азҳарийнинг луғати шофеъий мазҳаби учун қанчалик ардоқли бўлса, ал-Мутарризийнинг бу асари ханафийлар орасида шунчалик қадрлидир». – деб алоҳида таъкидлаган. Муаллиф томонидан асарга ёзилган қисқача сўзбошидан маълум бўлишича, у аввал бу асарини «Ал-Муғриб» («Қоидали ўқиш ва ёзиш») деб атаган, сўнгра асарда изоҳлари келтирилаётган сўз ва ибораларни алифбо тартибида келтириб, асарига бошқача, яъни «Ал-Муғриб фи тартиб ал-муъриб» («Қоидали ўқиш ва ёзишнинг тартиби ҳақида ғаройиб китоб») деб атаган. Асар, юқорида қайд этганимиздек, қисқача «Ал-Муғриб» деб аталиб, тез орада машҳур асарлардан бири сифатида тан олинган ва хатто, кўпгина ўрта аср манбаларида муаллиф ал-Мутарризийнинг номи тўлиқ кўрсатилмасдан, қисқача «Соҳиб ал-Муғриб» (Ал-Муғрибнинг соҳиби, муаллифи) деб келтирилган ва бу барча томондан қабул қилинган. Фиқҳшунослик соҳасида муҳим манба сифатида бу асар бир неча марта нашр ҳам этилган. Жумладан, 1910 йилда Ҳайдарободда (икки жилдда) ва 1982 йилда Суриянинг пойтахти Дамашқда Маҳмуд ал-Фохурий ва Абдул Ҳамид Мухтор томонидан нашр этилган. Фикримизча, бу қимматли манбанинг қўлёзма нусхалари дунёнинг кўп шаҳарларида сақланади. Энг диққатга сазовор томони шундаки, ҳозирги маълумотларга кўра асарнинг энг қадимий ва мўътабар уч қўлёзма нусхаси (426, 3267 ва 9761 рақамлари остида) Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Бу асарларни чуқур ўрганиш орқали бундан саккиз аср муқаддам биз авлодларга эътиборга молик маънавий мерос қолдирган аллома Абу-л-Фатҳ ал-Мутарризийнинг ҳаёти ва асарларини кенг халқ оммасига етказиш мумкин.

Иргаш ДАМИНОВ

ҚОСИМ ИБН АЛ-ҲУСАЙН
(1160–1221)

Фаластинлик олима ҳинд Ҳусайн Тоҳонинг Бағдодда чоп қилинган «Ал-Адаб ал-арабий фи иқлими Хваразм» («Хоразм ўлкасида араб адабиёти») деган илмий асари Ўрта Осиёни араблар босиб олганидан то хоразмшоҳларнинг инқирозга юз тутишигача (1231 йил) бўлган даврда Хоразмда яшаб ижод этган кўпгина олим, адиб ва шоирларга оид маълумотларга бой. Мазкур тадқиқотни ўрганиш жараёнида XII асрнинг иккинчи ярми – XIII асрнинг бошларида яшаб ўтган хоразмлик шоир ва адиб ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн ҳақидаги мулоҳазалар диққатимизни тортди. Фикримизча, ҳозирги замон адабиётшунослигида ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн тўғрисида ҳеч ким ёзган эмас. Ҳолбуки, тарихий манбаларда шоир хаётига доир талай маълумотлар, унинг ижодидан намуналар келтирилган. Адибнинг тўлиқ номи Абу Муҳаммад ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн ибн Амад ал-Хоразмий бўлиб, садр ал-фазоил (фазилатли кишилар пешвоси) лақаби билан машҳур эди. У ҳижрий 555 (баъзи манбаларда ғалат – 505 йил деб ҳам кўрсатилган) йилда Хоразмда туғилган. Ал-Қосимнинг болалик йиллари ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У ўз даврининг етук олими, насру назм билимдони

Абдулфат Носир ибн Абдусаид ал-Матразийдан фиқҳ ва араб тилини ўрганган. Ал-Қосим илмини ошириш максадида Бухорога борганлиги ҳам маълум. Зотан, Бухоро ўрта асрларда бутун Шаркда донғи кетган илмий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган.

Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн яшаб ижод қилган йиллар Хоразмда хоразмшоҳлар ҳукм юритган даврга (1097–1231 йиллар) тўғри келади. Тарихдан маълумки, бу пайтда хоразмшоҳлар, айникса, ўз ҳокимликларининг охирги ўн йилликларида кўп ўлкаларни эгаллаб, катта салтанат тузган эдилар. Натижада, мамлакат иқтисодида, савдо-сотиғи ва қишлоқ хўжалигида, айникса, маданият сохасида катта юксалиш юз берганди. Ҳукмдорларнинг илм-фан аҳлига, шоиру адибларга кўрсатган эътибори шарофати билан Хоразм ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида, жумладан, Самарқанд ва Бухорода ҳам илм-фан, маданият ғоят тараққий қилган. Йирик маданий марказлар ўртасидаги илмий-маданий алоқалар ривожланган, илмий мунозара ва баҳслар одат тусига кирган. Ўша пайтда илм толибларининг шахарма-шаҳар юришлари табиий бир ҳол бўлганди. Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг илму тажриба талабида Бухорога борганлиги фикримизнинг далилидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, хоразмшоҳлар даврида авом халқ учун ҳам илм-маърифат ўчоқлари мавжуд бўлган. Масалан, Бухоронинг Деҳқон даҳасида фақир-бечоралар учун нодир қўлёзмалар сақланадиган кутубхона – «Дор ал-фуқаро» («Қашшоқлар уйи») фаолият кўрсатганини айтиш мумкин. Хуллас, аввал Хоразмда, сўнгра Бухорода ўз даврининг таниқли олимларидан таълим олган Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн етук шоир ва адиб бўлиб етишади. Машҳур араб географи ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179–1229) дунёнинг кўп мамлакатларида, жумладан, Хоразмда ҳам бўлган. У ўзининг «Мўъжам ал-удабо» («Адиблар қомуси») номли йирик асарида 1219 йили Хоразмни зиёрат қилганида ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн уйида меҳмон бўлганини ёзади. Ёқут ал-Ҳамавий шундай дейди: «Мен унинг хонадонига қадам қўйганимда бутун вужудимни титроқ тутди, у менга жуда ҳам улуғвор, ғоятда хушгаъб, истараси иссиқ, фасохатли бир инсон сифатида намоён бўлдики, у билан сухбатда қалбим шодликка тўлиб, назму насрим унинг васфида ожиз бўлиб қолди».

Ёзма манбаларда қайд этилишича, Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн девон тартиб берган, бироқ, афсуски, у бизга тўла етиб келмаган. Шоирнинг девони мўғуллар истилоси даврида йўқ бўлиб кетган, деб гумон қилинади. Шу боисдан ҳам, Ёқут ал-Ҳамавийнинг юкорида зикр этилган асарида Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн ижодидан келтирилган ва турли мавзуларга бағишланган назмий парчалар алоҳида аҳамиятга эгадир. Даставвал шуни айтиш керакки, Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн ўша пайтда оммавий тус олган таомилга кўра араб тилини мукаммал билгани учун ҳам ўз асарларини араб тилида ёзган. Шоир ўрта аср араб мумтоз адабиётига хос бўлган шакл ва жанрлар (жумладан, мадҳия, фахрия, ғазал ва хоказолар)да баракали ижод қилган. Дарвоқе, Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг ўзи ҳам бу ҳақда Ёқут ал-Ҳамавийга: «Мен шеърларимда аник бир амалдор (ҳоким, подшоҳ, амир ва шу кабилар)ни мадҳ қилмайман. Мен мадҳ этган шахслар ҳаётда бор бўлмаган (хаёлий) кишилардир», – деб айтган.

Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг шеърлари мазмун ва шакл жиҳатидан қадимий араб шоирларига хос хусусиятлари, масалан, бир қадар муболағадорлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, шоир шеърларида араб бадавийлари ҳаёти чукур акс эт-

ган. Гарчанд унинг бадавийларга ҳеч бир боғлиқлиги ва араблар орасида яшаганлиги ҳақида бирор маълумот бўлмаса-да, ижодида бадавийлар мавзуи кенг кўламда ифодаланади. Бу эса адибнинг қадимий араб шоирлари, адибларининг асарларини қунт билан ўрганган, бадавийлар ҳаётидан яхши хабардор бўлганини кўрсатади.

Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн етук шоир бўлиш билан бирга, илм-фаннинг бошқа соҳаларида ҳам баракали ижод қилган. Жумладан, адибнинг тил ва адабиёт, фиқҳ ва ҳадисга оид асарлари, шарҳлари хам талайгина. У ўткир саводли ва маърифатли бўлиб, фиқҳ, ҳадис, назм ва наср, айниқса, тафсир (шарҳ) бобида кенг кўламда қалам тебратган. Ёқут ал-Ҳамавий «Мўъжам ал-удабо»да ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг қуйидаги асарлари бўлганини қайд этади: Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Ал-Муфассал» асарига ёзилган уч жилдли «Шарҳ ал-Муфассал ли-з-Замахшарий», «Ас-Сабиқа» («Ёмби» – Аз-Замахшарийнинг мазкур асарига ёзилган шарҳ), «Ат-Тажмир» («Бирлаштириш») – бу ҳам аз-Замахшарийнинг «Ал-Муфассал» асарига ёзилган шарҳ, Абу Аъло ал-Маарриийнинг «Сақт аз-занд» асарига бағишлаб ёзилган шарҳ, «Ат-Тавдюр» («Тушунтириш») – ал-Ҳаририйнинг «Мақоматлари»га бағишланган шарҳ, «Лаҳжат аш-шариъа» («Шариат тили») – фиқҳ лексикасига бағишланган шарҳ, «Китоб ас-сир фи-л-иъраб» («Флекция сирлари ҳақида китоб»), «Китоб шарҳ ал-абнийа» («Грамматик шакллар ўзгармаслигини шарҳловчи китоб»), «Китоб аз-завойа ва-л-абайа» («Пучмоқлар ва махфий нарсалар ҳақида китоб») – бу китоб грамматикага бағишланган, «Китоб ужала ас-сафар фи-ш-шсър» («Шеъриятга шошилинч сафар»), «Китоб бадоиъ ал-милҳ» («Нодир фасоҳатли иборалар китоби»), Абу Наср ал-Утбийнинг «Тарих ал-Йаминий» асарига бағишланган шарҳ ва бошқалар.

Ўз даврининг етук шоири ва адиби даражасига етган ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн фақирона ҳаёт кечирган кўринади. Бу ҳолни адибнинг машҳур араб сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий билан суҳбатидан ҳам англаш мумкин. Араб сайёҳи шундай ёзади: «Умримда бир мартагина менга мурувват қилган кишини биламан, холос, – деди Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн менга. – У ҳам бўлса, Бухорода бўлганимда юз берган эди. У Бухорога илм олиш, Қуръон қироатини ўрганиш ниятида келган эди».

Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайн Бухорода илм пешволаридан ҳисобланган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний сингари бир канча машҳур кишилар ва адиблар суҳбатида бўлади. Улар Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг шеъриятдаги маҳоратини кўриб етмиш динор ҳадя қилишади, яна катта ваъдалар беришади. «Агар муҳтож бўлмаганимда шу пулни олмас эдим», – дея шикоят қилади шоир. Сўнгра Хоразмнинг илғор кишиларидан бири, подшоҳга яқин бўлган аш-Шиҳаб ал-Ҳуфий қандайдир бир мансаб ва динор бадалига унинг ёнида шолча устида шеър ўқиб ўтирадиган хизматга чорлаганда бу таклифни қабул қилмаганини Ёқут ал-Ҳамавийга айтган. Яна Ёқут ёзади: «Мен унинг маиший турмуши ва қандай қилиб тирикчилик ўтказаётганини сўраганимда, у: «Отамдан мерос колган бир қадар мол-дунё мен учун кифоя, шу мулк ўзгаларга муҳтожликдан мени қутқазади», – деб жавоб берди». Ал-Қосим ибн ал-Ҳусайннинг ҳаёти фожиали тугаб, у 1221 йили мўғул босқинчилари томонидан қатл қилинади.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

РАШИДУДДИН АЛ-ВАТВОТ
(1114–1191)

X асрнинг охирлари ва XI асрдан бошлаб Хоразмнинг шуҳрати бутун мағрибу машриққа ёйилди. Чунки Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд аз-Замахшарий ва бошқа кўпгина илм-фан ва маданият-нинг йирик намояндалари ҳаёти ва ижоди ушбу даврга тўғри келади ва Хоразм замини билан узвий боғлиқдир. Ўзларининг ўлмас асарлари билан жаҳон фани ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган ушбу алломаларнинг оламшумул фаолиятлари ва бошқа қатор ижобий омиллар Хоразмнинг қўшни Шарқ халқлари билан илмий ва маданий алоқаларининг ривожига, ғоявий ҳамкорлигига катта таъсир кўрсатади. Бу ўзаро ҳамкорликдан Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари маданиятининг бир-бирига ўзаро таъсир этиб бойитгани ва бу ҳолдан ҳар қайсисининг ҳам ўзаро манфаатдор бўлганини кузатиш мумкин.

Ёзма манбаларда келтирилган фактларга кўра, мана шу даврда Хоразмда етишган кўпгина олимлар, адиблар ва шоирлар қатор Шарқ мамлакатларида фидокорона фаолият кўрсатишган. Шу билан бирга, ўша пайтда Шарқдаги йирик илмий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган Хоразмда ҳам маҳаллий олимлар билан бир қаторда хорижий Шарқ халқларининг вакиллари самарали ижод қилганлар. Бу илмий-маданий алоқалар ва ҳамкорлик тарихи ҳозирча олимларимиз томонидан атрофлича ўрганилган, деб бўлмайди.

Хоразмнинг қўшни Шарқ халқлари билан илмий ва маданий алоқалари, шу соҳага муайян ҳисса қўшган машҳур шахслар ҳақидаги маълумотлар ёзма (айниқса, араб ва форс тилларида ёзилган) манбаларда кўплаб келтирилган. Мана шу тарихий манбаларни ҳар томонлама ўрганиш Ўрта Осиё билан қўшни Шарқ халқлари ўртасида қадимдан давом этиб келаётган илмий-маданий алоқаларни тўлиқ тасаввур қилишимизда муҳим роль ўйнайди. Шу нуқтаи назардан биз эндиги диққат-эътиборимизни XII асрда Хоразмда яшаб ижод килган, асли балхлик машҳур шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвотнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилишга қаратдик.

Бу сиймонинг тўлиқ исми Рашидуддин Муҳаммад ибн Абдужалил ал-Умарий бўлиб, у Рашидуддин ал-Ватвот номи билан машҳурдир.

Рашидуддин ал-Ватвот 1114 йилда Балхда туғилгани адабиётларда кўрсатилган бўлса-да, мазкур сана масаласида айрим фарқлар мавжуд: баъзи муаллифлар уни 1087, бошқалари 1094 йилда туғилган, деб ҳам ёзишади. Ўша пайтда Балх Хуросоннинг энг йирик иктисодий, илмий ва маданий марказларидан бири бўлиб, бу борада у Нишопур, Ҳирот ва Марв каби Шарқнинг йирик шаҳарлари билан беллашарди. Шаҳарнинг турли бурчакларида мадрасалар, жоме масжидлар ва кутубхоналар кўп бўлиб, уларда ўз даврининг илғор ва билимдон кишилари диний ва дунёвий фанлар, маданиятни тарғиб килардилар. Рашидуддин ал-Ватвотнинг болалик йиллари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Лекин ўша пайтда Балхда қарор топган маданий муҳитни ҳисобга олиб айтиш мумкинки, у ёшлик йилларида Балхнинг машҳур мадрасаларида таҳсил кўрган. Жумладан, унинг Балхда катта нуфузга эга бўлган Низомия мадрасасида таълим олганлиги маълум. Ушбу мадрасада Рашидуддин ал-Ватвотга устозлик қилган имом Абу Саид ал-Ҳиравий унинг ҳаётида ва ижодий фаолиятида чукур из қолдирган шахслардан ҳисобланади. Рашидуддин ал-Ватвот ал-Ҳиравий

билан бутун умри давомида боғлиқ бўлгани ва унинг билимини юқори баҳолагани ҳақида манбаларда зикр этилади.

Балхда, Низомия мадрасасида таҳсилни тугатганидан сўнг Рашидуддин ал-Ватвот Хоразмга келади. Унинг бу ерга келган йили аниқ кўрсатилмаса-да, баъзи тахминлар мавжуд. Бу ташриф 1150–1152 йилларга тўғри келади. Чунки айрим манбаларда Рашидуддин ал-Ватвотнинг кўҳна воҳада қарийб 30 йил яшаганлиги қайд қилинган. Яна бир далил шуки, у Хоразмга 30–35 ёшларга тўлгандан кейин келган бўлиши керак. Бунинг боиси, у бу юртга келгач, дарҳол хоразмшоҳ Отсизнинг саройига хизматга олинди ва Отсизнинг энг яқин кишиларидан бири бўлиб қолди. Бу юқори мартабага Рашидуддин ал-Ватвот ўз юрти Балхда чуқур билим олиб, маълум ҳаётий ва ижодий тажрибага эга бўлгани, араб ва форс тилларини мукаммал эгаллагани, котиблик санъатининг сиру асрорларини яхши ўзлаштиргани сабабли эришган.

Албатта, ўша даврдаги таомилга кўра, аксарият йирик шоир, адиб ва котибларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳукмдорлар саройи билан боғлиқ бўлган. Шу хусусдан ҳам Рашидуддин ал-Ватвот Хоразмда яшаган пайтида қарийб ўттиз йил давомида хоразмшоҳлар (аввал Отсиз, сўнг унинг ўғли Ийл Арслон ва ундан кейин эса унинг ўғли Алоуддин Текиш) саройида котибу-л-иншо (бош котиб) лавозимини эгаллаган. Бундай обрў-эътиборга унинг чуқур билимли бўлгани, ҳукмдорлар орасидаги ёзишма ва мактубларда қўлланиладиган насрий сажъ услубини обдон ўзлаштиргани сабаб бўлган. Ёқут ал-Ҳамавий Рашидуддин ал-Ватвотни таърифлаб: «У ўз замонасининг энг нодир ва ажиб кишиларидан, ўз даврининг ғаройиб шахсларидан бўлиб, наср ва назм бобида ўз асрининг энг фозили эди», – деб ёзади.

Рашидуддин ал-Ватвотнинг машҳур асари «Мактублар» бўлиб, у ўша даврда Хоразмдаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётга доир маълумотларни, жумладан, Рашидуддин ал-Ватвот кофирлар (аҳл-ал-куфр) деб атаган турк кўчманчи қабилаларининг Хоразмга қилган муттасил ҳужумлари тўғрисида, бу ўлкадаги сиёсий вазият ҳақида, Хоразмнинг ўзига хос иқлими – қиши қаҳратон совуқ, ёзи жазирама иссиқ бўлиши, мадрасалар ва бошқа илм даргоҳларида уюштириладиган илмий мунозаралар ва ижодий сабоқлар ҳақидаги маълумотларни жамлаган муҳим аҳамиятга эга манбадир.

Хуллас, Хоразм заминида узоқ вақт яшаб, баракали ижод қилган шоир ва адиб Рашидуддин ал-Ватвотнинг адабий меросини чуқур ўрганиш, шубҳасиз, ўрта асрларда ҳар томонлама тараққий қилган қадимий ўлка – Хоразм тарихини тўлароқ ёритишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Убайдулла УВАТОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

АЛОУДДИН АС-САМАРҚАНДИЙ
(ваф. 1144)

Мовароуннаҳр фиқҳ мактабининг йирик алломаси, ақоид, тафсир, усул ал-фиқҳ, фуруъ ал-фиқҳ ва калом илмлари соҳиби, ўз даврининг етук фақиҳи Алоуддин ас-Самарқандий (ваф. 539/1144–1145) ҳаёти ҳақидаги маълумотлар бизгача жуда ҳам оз етиб келган. Ҳеч қайси манбада унинг бирор-бир мансаб соҳиби бўлганлиги ёки

Қорахонийлар салтанатида тутган ўрни ҳақида хабар берилмаган. Мавжуд манбаларда у ҳақда келтирилган маълумотлар ҳам олимнинг таржимаи ҳолидан кўра унинг қолдирган илмий мероси – асарлари ҳақидаги хабарлар, муаллифнинг ҳаёти ҳақидаги қисқача маълумотлар ва унинг шаънига айтилган мадҳдангина иборат.

Алоуддин ас-Самарқандий ҳақида биринчилардан бўлиб унинг шогирди Алоуддин ал-Косоний (ваф. 1191) «Бадои» асари муқаддимасида ва яна бир шогирди ас-Самъоний (ваф. 1167) «Китоб ал-ансоб» асарида маълумот берган.

Юқоридаги манбалардан ташқари табақот жанридаги ҳанафийлик мазҳабига оид адабиётларда қисқа-қисқа хабарлар келтириш билан чекланилган. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, уларнинг кўпчилиги бири иккинчисидан нақл қилиш билан кифояланган, холос. Улардан қуйидаги тартиб билан мисол келтириш мумкин: Ибн Абул Вафо (ваф. 775/1373), Ибн Қутлубуғо (ваф. 879/1474), Тошкўпризода (ваф. 968/1560), ал-Кафавий (ваф. 990/1582), Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1657) ва Муҳаммад Абд ал-Ҳайй ал-Лакнавий (ваф. 1304/1886).

Ушбу манбалар билан танишиш асносида ас-Самарқандийнинг туғилган йили ҳақида бирор-бир маълумот учрамади. Унинг вафот этган санаси ҳақида ҳам турли маълумотлар мавжуд. Масалан, Карл Броккелман ўзининг китобида икки хил сана: 538/1143–1144 ва 540/1145–1146 йилларни кўрсатган. Ҳожи Халифанинг асарида 553/1158 йил келтирилади. Ибн ал-Барр «Жомиъ байон...» асарида Алоуддин ас-Самарқандийнинг талабаси бўлмиш ас-Самъоний томонидан берилган 539/1144–1145 санани келтиради. Манбалардаги маълумотларга кўра, аллома Бухоро шаҳрида вафот этган.

Оксфорд университети профессори В. Маделунг олиб борган тадқиқот натижасига кўра, ас-Самарқандий Онадўли шаҳрига бир неча марта сафар қилган. Бир муддат ўтгач, унинг умр йўлдоши ҳам борган ва бироз вақт ўша ерда бирга яшаган. Шунингдек, Ҳалабда Нуриддин Зангий билан ҳам учрашган. Сўнгра Бухорога қайтиб келиб, таълим бериш билан шуғулланган ва шу ерда вафот этган. В. Маделунг яна бир қизиқ маълумотни келтирган: «Рум подшоҳлари (Kings of al-Rum) олима-фақиҳа бўлган қизи Фотиманинг қўлини сўрайдилар, лекин у ўзининг етук шогирди бўлмиш Алоуддин ал-Косонийни афзал деб билиб, унга турмушга берган экан».

Жуда ҳам чекланган мазкур маълумотлар асосида фақатгина қуйидагича кичик бир хулоса қилиш мумкин. Аллома ўсиб, вояга етган муҳит тадқиқот жараёнида биз ўрганган манбаларда кенг ёритилмаган. Сабаби, унинг асарлари машҳур бўлса-да, муаллифининг таржимаи ҳоли чуқур тадқиқ этиб ўрганилмаган.

Устозлари

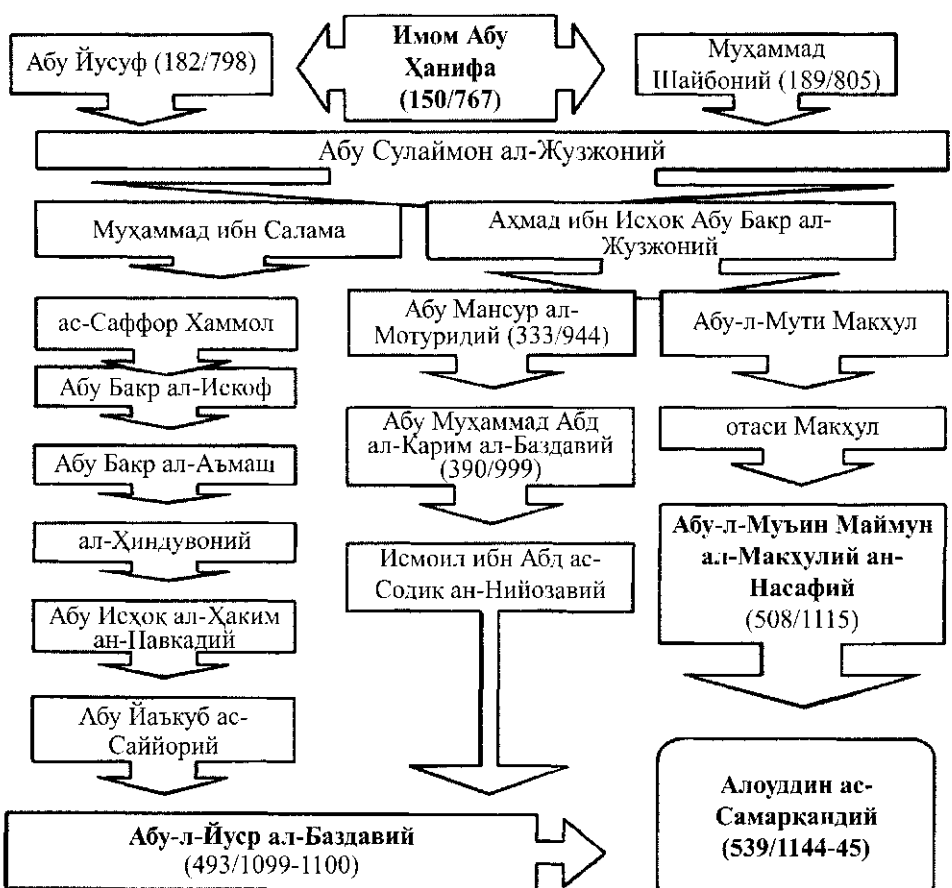
Ҳанафий фиқҳининг Мовароуннаҳрда ривожланишига катта ҳисса қўшган олимлар каторида турувчи бу фақиҳнинг устозлари, асосан, ҳанафийликдаги йирик олимлардан иборат бўлиб, унинг илм борасидаги устозларининг силсила занжири Абу Ҳанифага (ваф. 767) учта восита орқали боғланади.

Манбаларга кўра, Алоуддин ас-Самарқандий, асосан, икки устоздан – илк устози, Самарқандда «Кози ал-кузот» бўлган Абу-л-Йуср ал-Паздавий (ваф. 493/1099) ва иккинчи устози мотуридия таълимотининг етук олимларидан Абу-л-Муъин ан-Насафий ал-Макҳулийдан (ваф. 508/1114) таълим олган.

Абу-л-Йуср Паздавий томонидан Алоуддин ас-Самарқандий ўзидан олдинги силсилага кўра, икки занжир билан Абу Сулаймон ал-Жузжоний (ваф. 200/815 йилдан сўнг) орқали имом (Абу Ҳанифа)га боғланади (силсилага қаранг). Абу-л-Муъин ан-Насафий томонидан силсила Абу Бакр ал-Жузжоний орқали Абу Сулаймон ал-Жузжоний билан бирлашади ва у орқали Абу Ҳанифага боғланади (силсилага каранг). Силсилага кўра, асосий боғланиш тугунлари Балх фақиҳлари Абу Сулаймон ал-Жузжоний ва унинг шогирди самаркандлик Абу Бакр ал-Жузжонийларда бирлашган. Силсиладаги олимларнинг аксарияти Балхдан эканлиги шуни кўрсатмоқдаки, ханафия таълимоти, кўпроқ, Балх воситаси ила Мовароуннаҳрга (аниқроғи, Самаркандга) кириб келган. Чунки бунинг тасдиғи сифатида шуни айтиш мумкинки, Хуросон ва Хоразмда ғайриханафий мазҳаб ва оқимларнинг таъсири кучли эди.

Алоуддин ас-Самарқандий ўз асарларида ушбу силсиладаги устозларига кўплаб маротаба мурожаат қилганлиги (масалан, Туҳфа, Таъвилот, Мизон), унинг ўз устозлари анъаналарига нафақат нисбат томонидан, балки илмий услуб жиҳатидан ҳам содик бўлганидан дарак беради.

Ас-Самарқандийнинг устозлари силсиласи:

Шогирдлари

Алоуддин ас-Самарқандий таълим бериш соҳасида ҳам юксак маҳоратга эга бўлган. У кўплаб етук шогирдлар тарбиялаган. У, аввало, ўз қизи Фотимани ёшлик чоғларидан бошлаб илмга ўргата бошлаган, қироат, араб наҳви (грамматикаси) каби илмлардан, кейинчалик эса, фиқҳдан дарс берган. Фотима отасидан фиқҳ илмини ўрганиб, буюк фақиҳ-олима даражасига етишган.

Қорахонийлар даврининг энг буюк фақиҳларидан бири ал-Косоний Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад (ваф. 587/1191) бўлиб, Алоуддин ас-Самарқандий унинг ҳам устози, ҳам қайнотасидир.

Ал-Косонийнинг «Шариат тартибида ажойиб санъатлар» номли маълум услуб асосида илмий таълиф этилган ҳанафий фиқҳига оид асари мавжуд. Бу асар, юқорида айтиб ўтилганидек, устози Алоуддин ас-Самарқандийнинг «Туҳфат ал-фуқаҳо» асарига ёзилган шарҳдир. Абу Бакр ал-Косонийнинг бу асари 1327–1328 йй. Қоҳирада I–VII жилдли ҳолида чоп этилган. Нафақат ислом оламида, балки ғарб олимлари орасида ҳам жуда машҳур бўлган бу фиқҳий асар ҳозиргача ўз мавқеини йўқотмаган. Ғарб олими В. Маделунгнинг ёзишича, бу асар «a master-piece of a quality which was never reached subsequently in Hanafi legal literature» (Ҳанафий фиқҳий асарлари орасида кейинчалик ҳам унинг даражасига ҳеч ким, ҳеч қайси асар ета олмаган маҳорат намунасидир).

Ал-Косоний, шунингдек, теология соҳасида «Ас-Султон ал-мубин фи усул ад-дин» номли асар ҳам ёзган. Манбаларда унинг Қуръони каримга тафсир ҳам ёзгани ҳақида хабар берилса-да, бу асар бизнинг давримизгача етиб келган ёки келмагани тўғрисида маълумот мавжуд эмас.

Алоуддин ас-Самарқандийнинг талабаларидан яна бири, илм аҳли орасида эътиборли бўлган Зиёуддин Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ибн Наср ибн Абд ал-Азиз ал-Банданижий ал-Навсўхийдир.

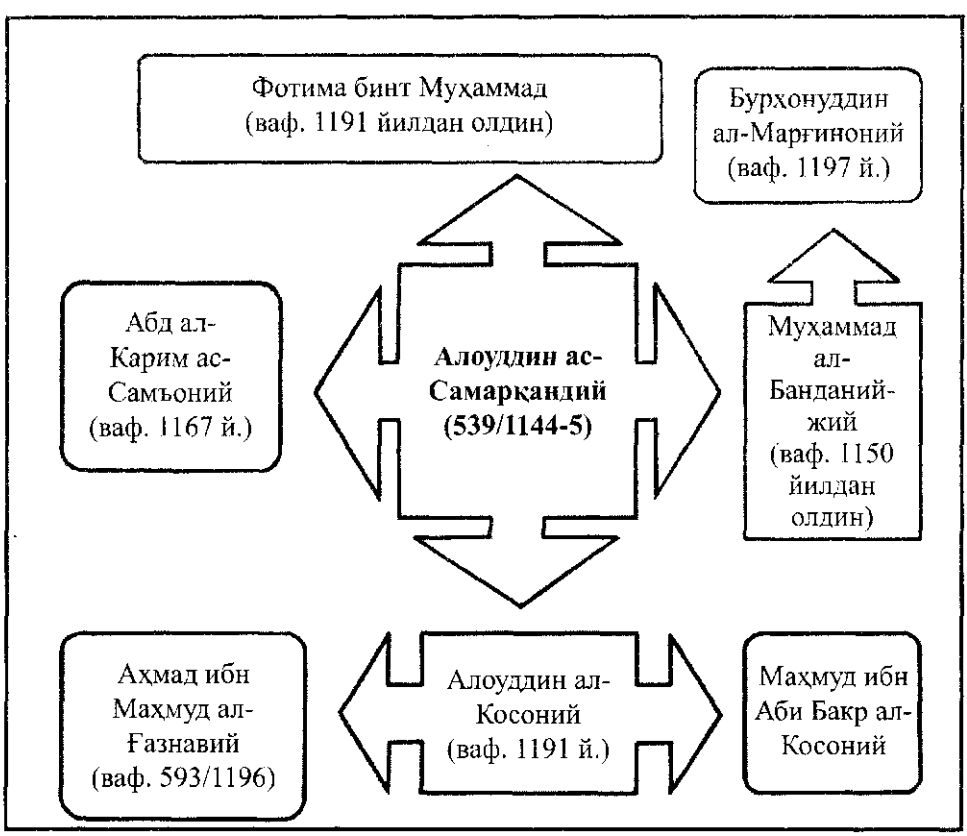
Муҳаммад ал-Банданижий қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр илм соҳибларининг энг буюкларидан, «Ал-Ҳидоя» асари муаллифи Бурҳониддин Абу-л-Ҳасан ибн Абу Бакр ибн Абду-л-Жалил ал-Фарғоний ал-Марғиноний ар-Ришдонийга (ваф. 593/1197) фиқҳ ва ҳадис илмларидан сабоқ берган устоздир. 545/1150–1151 йили Марвда Бурҳониддин ал-Марғиноний ундан «Саҳиҳ Муслим» асарини нақл этишга «ижоза» (дарс бериш ҳуқуқи) олгани ҳақида Лакнавий хабар беради. Тадқиқотга кўра, ал-Банданижий ал-Марғинонийга устоз эканлиги, Лакнавийнинг «Банданиж Фарғона шаҳарларидан биридир», деб келтирган маълумоти тўғри ва асосли деган фикрга олиб келади.

Муҳаммад ал-Банданижий Алоуддин ас-Самарқандийдан фиқҳ ва усули фиқҳ илми соҳасида таҳсил олган. Вафоти ҳақида аниқ бир маълумот йўқ, бирок, тадқиқот натижаларига асосланиб, юқорида келтирилган 545/1150–1151 йилдан кейин дейиш мумкин.

Абу Саъд Абдул Карим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ал-Марвазий (1112–1167) Марвда туғилган, Ўрта Осиёга келиб туриб қолган арабларнинг самъон қабиласидандир. Самъоний ўз даврининг кўзга кўринган этнографи, географи ва тарихчиси бўлган. У бир неча илмий асарларнинг муаллифидир. «Кашф аз-зунун»нинг муаллифи Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий) кўрсатишича, Самъоний «Муъжам ал-

машойих», «Амоли», «Тирозу-л-мазҳаб фи одоби-т-талаб», «Туҳфат ал-мусофир ва-л-маносик», «Ал-Муъжам ал-кабир», «Духул ал-ҳаммом» ва «Китоб ал-ансоб» номли асарлар ёзиб қолдирган. Булар орасида унинг «Китоб ал-ансоб» ёки «Ансоби Самъоний» номли Шарқ мамлакатлари георафияси ва халқлари этнографиясига оид асари жуда қимматлидир. Ушбу асар Самарқандда 1156 йилда таснифқилинган. «Китоб ал-ансоб» саккиз жилддан иборат бўлиб, унинг нодир қўлёзма нусхалари Британия музейида, Истанбулдаги «Кўпрулу» кутубхонасида сақланмоқда. Самъоний ўзининг бу илмий асарини ёзишдан аввал Мовароуннаҳр, Хуросон, Ирок, Шом, Ҳижоз ва бошқа ўлкалар, шаҳарларга саёҳат қилган, халқ орасида юриб қимматли маълумотлар тўплаган. У бу асарида ўзининг устози Алоуддин ас-Самарқандий ҳақида шундай дейди: «Бухорога ўрнашиб қолган бўлиб, фатво, мунозара, усул ва калом соҳаларида устун бир олим эди. Менга «ижоза» бергандир». «Китоб ал-ансоб» сўнгги даврларда яшаган олимлар диққатини ўзига тортган ва натижада бу нодир асар 1219 йили Ибн Асир томонидан 3 жилдли ҳолида «Ал-Лубоб» номи билан, «Ал-Лубоб» эса 1469 йили Суютий томонидан «Лубб ал-лубоб фи таҳрир ал-ансоб» номи билан янада қисқартирилган ҳолда кайтадан ишлаб чиқилган. «Лубб ал-лубоб»нинг араб тилидаги бир нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида ҳам (инв. 1805) сақланмоқда.

Алоуддин ас-Самарқандийнинг шогирдлари силсиласи:

Алоуддин ас-Самарқандийнинг Марказий Осиё илм-фани ривожланишида тутган ўрни

Тарихий манбалар Алоуддин ас-Самарқандий яшаган даврда Мовароуннаҳрда сиёсий ғалаёнлар, маданий тушкунлик ҳукм сурар эди, деб гувоҳлик берса-да, аммо илмий тараққиёт бир қадар ўз ўрнига эга эди. Буни диний ва дунёвий илмларнинг қай даражада ривожланганлигидан ҳам кузатиш мумкин. XI–XII асрларда Мовароуннаҳр Шарқнинг илм-фан ривожланган йирик ўлкаларидан бирига айланган эди. Шу даврга келиб Мовароуннаҳрда диний илмлар юқори даражада ўрганила бошланди. Дунёвий илмлар ўрганилиб, ривожланган бўлса-да, аммо диний илмларга, айниқса, эътибор катта эди. Бунинг сабаби, эҳтимол, бу пайтдаги турли мазҳаб ва оқимлар ўртасида ўзаро зиддиятларнинг кучайиб кетганлиги бўлиши мумкин. Чунки бу вақтда шиалар ва хаворижлар, муътазилийлар ва мотуридийлар, шофиъийлар ва ҳанафийлар ўртасида келишмовчиликлар авж олган эди. Бу муаммоларни ҳал этиш эса, асосан, фақиҳлар зиммасига тушарди. Муаммоларни кучли далиллар, ҳужжатлар билан бартараф этиш зарурияти келиб чикарди. Шунга кўра, Мовароуннаҳрда фақиҳлар фаолияти кучайди. Бу даврда яшаб ижод этган Мовароуннаҳр ҳанафий фақиҳларидан ад-Дабусий Абу Зайд (ваф. 430/1063), ал-Халвоий (ваф. 456/1063), Абу Бакр Муҳаммад ас-Сарахсий (400–481/1009–1090), ал-Паздавий (ваф. 482/1089), ас-Садр аш-Шаҳид Умар (ваф. 536/1141), ан-Насафий Умар (ваф. 537/1142), Ибн Моза Маҳмуд (ваф. 570/1174), ал-Аттобий Аҳмад (ваф. 586/1190), ал-Косоний Абу Бакр ибн Масъуд (ваф. 587/1191), Қозихон (ваф. 592/1196) ва ал-Марғиноний (ваф. 593/1197) каби машҳур фақиҳларнинг номларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Номлари зикр этилган бу фақиҳлар фиқҳнинг фуруъ ва усул соҳаларида самарали ижод қилдилар. Мавжуд муаммоларни имкон қадар ҳал этишда жонбозлик кўрсатдилар. Шу ўринда Мовароуннаҳр фиқҳ мактабининг йирик вакилларидан Шамсу-л-ислом Алоуддин ас-Самарқандий (ваф. 539/1144) ҳам алоҳида ўринга эгадир. Алоуддин ас-Самарқандий қолдирган асарлардан кўриниб турибдики, бу фақиҳ замонасининг диний соҳадаги мавжуд илмларининг барчасини мукаммал эгаллаган.

Унинг тафсир соҳасидаги иши кўриладиган бўлса, муфассирлик даражасига етиш учун олим энг аввал араб тилини мукаммал билмоғи, балоғат, мантиқ, ислом дини тарихи, ҳадислар ва ҳадишунослик, қуръоншунослик, оятларнинг нозил бўлиш сабабини ўрганиши ва ҳоказо илмларни эгаллаган бўлиши шартлиги нуқтаи назаридан Алоуддин ас-Самарқандийнинг илмий мақоми даражасини билиш мумкин.

Алоуддин ас-Самарқандий ёзган тафсир калом илми асосида эканлиги ва бу ислом акидасининг буюк алломаси Абу Мансур ал-Мотуридий тафсирининг шарҳилиги унинг калом, ислом ақоиди борасида ҳам етук олимлигидан далолат беради. Бу асарнинг айни зарур вактда – Мовароуннаҳрда турли акидавий ихтилофлар кучайган бир пайтда ёзилгани олимнинг энг долзарб ва муаммоли масалаларни ҳал этишда хозиржавоб аллома бўлганини кўрсатиб турибди.

Алоуддин ас-Самаркандийнинг ҳадис соҳасидаги илмий изланишларига ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Чунки фақиҳ ўз асарларини ёзиш чоғида кўплаб ҳадислардан асос тариқасида фойданишга ҳаракат қилган ва бу, албатта, унинг илмий тафаккур доирасининг кенглиги, маълум масала ёки муаммони атрофлича муҳокама этиб, ҳал қилиб бера олиш қобилиятидан дарак беради.

Бу буюк олимнинг фиқҳ соҳасидаги фаолияти эса жуда юксакдир. Унинг ҳам фуруъ ва ҳам усул илми борасида етук олим бўлганлиги у қолдирган асарларда яққол сезилиб турибди. Алломанинг фиқҳга оид бу асарлари ҳам юқоридаги каби айни керак вақтда ёзилган. У фиқҳий муаммоларни ва мавзуларни тартибга солиш, шаръий далиллар билан қувватлаш услубининг асосчиларидан эди дейилса, хато бўлмайди. Буни Алоуддин ас-Самарқандий қолдирган илмий меросдан кўриш мумкин. Мазкур илмий мерос ўзининг кўп тармоқли эканлиги билан ҳам диққатни жалб этади.

Алоуддин ас-Самарқандий илмий фаолиятининг эътиборли жиҳатларидан яна бири шундаки, у ўз мактабини ярата олди. У тарбиялаган шогирдлар фиқҳ илми, хусусан, Мовароуннаҳр фиқҳ мактабининг ривожланишида етакчи ўринларни эгалладилар. Қизи Фотиманинг, гарчи ундан бирор ёзма асар қолганлиги ҳақида маълумот бўлмаса-да, унинг илмга бўлган иштиёки, илмий фаолияти, «буюк фақиҳа» даражасига етишиш каби сифатлари бу аёлга катта шуҳрат келтирган. Бу эса Мовароуннаҳрда аёлларга исломнинг муносабати, аёлларнинг эса илмга бўлган муносабатлари ўрта асрларда қандай бўлгани ҳақида қимматли маълумотлар олиш имконини беради. Алоуддин ас-Самарқандийнинг шогирди ва куёви бўлмиш Алоуддин ал-Косонийнинг илмий фаолияти ва илмий мероси, унинг «Бадоъи» асари ҳозирги вақтгача ислом оламида мўътабар манба бўлиб хизмат қилаётгани, шогирдлари ас-Самъоний, ал-Банданийжий ва унинг шогирди, ҳанафия фиқҳининг энг эътиборли манбаларидан бўлмиш «Ал-Ҳидоя» муаллифи Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг илмий фаолияти, қолдирган бой илмий мерослари ҳозиргача тадқиқотчилар томонидан ўрганиб келинмоқда.

Юқорида келтирилганидек, Алоуддин ас-Самарқандий турли йўналишларда илмий асарлар ёзди. Ўз илмий услубини ярата олди. Шу жиҳатдан у Мовароуннаҳр фиқҳ мактабида ўзининг муносиб ўрнини топа билди.

Музаффар КОМИЛОВ,
тарих фанлари номзоди,
доцент

САДРУ-Ш-ШАРИЪА ИККИНЧИ – УБАЙДУЛЛО ИБН МАСЪУД (ваф. 1346)

Бухоро шаҳри ўз олимлари, адиблари, қолаверса, бутун моддий ва маънавий маданияти билан дунёнинг энг буюк, машҳур шаҳарлари қаторидан ўрин эгаллаб келган. Шу ўлкада туғилиб, шуҳрат қозонган буюк муҳаддис Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, йирик табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино, улуғ сўфий ва катта тариқат пешвоси Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқа ўнлаб илму санъат арбоблари фаолияти бунинг ёркин тасдиғидир.

Бухоролик ўнлаб атоқли фақиҳлар (ҳукукшунос олимлар) орасида, Садр уш-шариалар оиласи ўзига хос мавқега эга бўлиб, ислом ҳукукшунослигида мумтоз ўрин тутган ҳанафий мазҳабининг йирик намояндалари сифатида хизмат қилдилар ва улар Марғинонийнинг шоҳ асари «Ал-Ҳидоя»га катта диққат-эътибор қаратдилар. Замонасининг машҳур хукукшунос олими бўлган Садр уш-шариъа Аҳмад ибн Жамолуддин Убайдулло ал-Маҳбубий ал-Бухорий XIII асрда яшаб ижод этган ва

муҳим фиқҳий асарлар, жумладан, «Ал-Ҳидоя» устидан ёзилган шарҳлардан бирининг муаллифи сифатида танилган. Унинг ўғли Тож уш-шариъа лақаби билан шуҳрат қозонган Маҳмуд ибн Садр уш-шариъа ҳам ўз отаси сингари ажойиб ҳуқуқшунос олим бўлиб, ҳанафийлар фиқҳи соҳасида ўзидан унутилмас илмий асарлар қолдирди. Тож уш-шариъа, ўз невараси (Садр уш-шариъа ас-Соний) (иккинчи ёки кичик Садр уш-шариъа)ни ислом ҳуқуқи бўйича яхши тарбиялаб, фиқҳий масалаларни унинг миясига сингдириш мақсадида Бурҳониддин Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ал-Ҳидоя»нинг энг асосий масалаларини қисқартириб олиб, бир китобда ижодий шаклда жамлаб, уни «Виқоят ур-ривоя фи масоили-л-Ҳидоя» («Ҳидоя масалаларида ривоятларни сақлаш») деб атайди.

Асар «Ал-Ҳидоя»нинг энг яхши ва қулай қисқартмаси сифатида катта эътибор қозониб, асрлар давомида ўқилиб, шарҳланиб келган ва уни изоҳлаш учун ҳошиялар ёзилган.

Тож уш-шариъанинг невараси кичик ёки иккинчи Садр уш-шариа лақаби билан машҳур бўлиб келган Убайдулло ибн Масъуд бу оиланинг фахри ва ҳанафийлар фиқҳининг порлоқ юлдузи ҳисобланади. У бобоси Тож уш-шариъа тарбиясида камол топиб, Шарқ ҳикмати (фалсафаси), калом илми ва табиатга оид фанларни ўзлаштириб, фиқҳ илмида катта аллома сифатида танилди ва ҳанафий мазҳабининг атоқли ва сермаҳсул олимларидан бири бўлиб ижод қилди.

У аждодларидан қолган илмий асарларни жамлаб, нафис ёдгорликларни тўплаш билан шуғулланиб келди ва бобоси ёзган «Виқоят ур-ривоя»ни араб тилида шарҳлаб, уни «Шарҳ ул-виқоя» деб атади. Бу китоб энг яхши ва тўлиқ шарҳ ҳисобланади.

Шундан кейин баъзи ўқувчиларнинг «Виқоят ур-ривоя» китобини ўзлаштириб олишга қурби етмаётганлигини сезиб, ундаги энг зарурий масалаларни танлаб олиб, уни «Ан-Нуқоя» («Қисқача баён») ёки «Мухтасар ул-виқоя» деб атади. Асарнинг мукаддимасида муаллиф шундай деб ёзади: «Бобом Маҳмуд ибн Садр уш-шариъа менинг фиқҳ илмини яхши ўрганишим учун «Виқоят ур-ривоя фи масоили-л-Ҳидоя» китобини тузди. Бу китобдек сўзлари мўъжаз, мазмуни аниқ ва тўла иккинчи бир китобни замон аҳли кўрган эмас. Мен баъзи бир толиблар ҳиммати бу китобни ўрганиб ўзлаштиришга қодир эмаслигини сезиб, зарурий масалаларни танлаб олиб, ушбу «Мухтасар» («Қисқартирилган китоб»)ни чиқардим. Ҳар ким «Ал-Ҳидоя»да келтирилган масалаларни ўрганиб, ўз хотирасида сақламоқчи бўлса, «Викоя» китобини (бобом таълиф этган китобни) ўрганиб олишга уринғай. Шошилиб турган, вакти оз бўлган киши мен таълиф этган бу «Мухтасар» («Мухтасар ул-виқоя»)ни ўрганишга тавсия қилгай». Шунингдек, Садр уш-шариъа иккинчи усул ул-фиқҳ бўйича «Ат-Танқийҳ» («Сўзни покизалаш, бир хос мавзуга тааллуқли ҳукмни умумийлаштириш») номли асар ёзди, сўнгра уни бир чиройли шаклда шарҳлаб «Ат-Тавзийҳ» деб атади. Ушбу китоб усул илми бўйича шофиъий ва ҳанафий йўналишларини бирлаштириб ёзилган муҳим асар бўлиб, йирик олимлар томонидан шарҳланган.

«Ал-Муқаддимот ул-арбаъа» («Тўртта муқаддима»), «Таъдийл ул-улум ва-ш-шурут...» номли асарлари ҳам катта эътибор ва шуҳрат касб этиб келган. Хайриддин аз-Зириклий берган маълумотга кўра, «Маоний» («Адабиётга оид фанлар») соҳасида «Ал-Вишоҳ» («Бўйинга тақиладиган безак») номли китоб ҳам унинг қаламига мансубдир.

Садр уш-шариъа ва унинг барча аждодлари илму фан арбоблари сифатида кўп ҳурмат ва иззат кўриб яшаганлар. Ҳиндистонлик машҳур олим Абдулҳай Лакнавийнинг ёзишича, Саййид Аҳмад-ат-Таҳовийнинг шогирди ал-Мавло Абдулмўмин ад-Димётий «Таолийк ул-анвор ало дурри-л-мухтор» («Дурр ул-мухтор китобига ёркин ҳошиялар») номли асарида унинг насабини Пайғамбаримизнинг машҳур саҳобаларидан бири бўлмиш Ибода ибн ас-Сомитга боғлайди. У, жумладан, бундай деб ёзади: «Устозимиз Саййид Муртазо Ҳусайн силсиласида кўрдимки, Садр уш-шариъанинг насабини қуйидагидек зикр этган: Убайдулло ибн Масъуд ибн Тож уш-шариъа Маҳмуд ибн буюк Садр уш-шариъа Аҳмад ибн Жамолуддин Абдулмакорим Убайдулло ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳбуб ибн ал-Валид ибн Убодат ибн ас-Сомит ал-Ансорий ал-Маҳбубий. Шунингдек, устозимиз: «Унинг насабини Бухоро тарихида кўрганман», – дедилар».

Садр уш-шариъалар ва уларнинг оила аъзолари фиқҳ илмини ўз замоналарининг энг буюк олимларидан олганлар. Уларнинг фиқҳ илмини ўрганиш силсиласи бухоролик атоқли фақиҳ Абу Абдулло ибн Абийҳафс Кибийга етиб боради.

Абдулҳай Лакнавий «Мухтасар ул-виқоя» муаллифи Садр уш-шариъа иккинчини «Барча томонидан қабул қилинган имом, шариат қонунларининг соқчиси, аслий ва фаръий (жузъий) муаммолар устоди ва қискартирувчиси, ақлий ва нақлий (шаръий) фанлар олими, фақиҳ (ҳуқуқшунос), фиқҳ усулларининг билимдони, мантиқий, муҳаддис (ҳадисшунос), муфассир, тилшунос, адиб, мутакаллим, буюк қадру манзилат ва юксак мақом эгаси, илму адаб билан тўлиб тошган, мажду азаматни ота-боболаридан мерос қилиб олган зот эди», – деб танитади.

Садр уш-шариъа иккинчи 747/1346 йил ҳаётдан кўз юмди. Унинг қабри ота-боболарининг абадий макони – Бухоронинг Шеръобод деган жойидадир.

Садр уш-шариъа Ўрта Осиёда ислом ҳуқуқининг яловдори ҳисобланади. Унинг «Мухтасар ул-виқоя» асари кўп асрлар давомида ислом ҳуқуқини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди ва ҳозирда ҳам ўз эътиборини йўқотган эмас. Бу китоб Ҳанафий мазҳабида ал-Марғиноний яратган ҳуқуқшунослик йўналишининг асосий манбаи бўлмиш «Ал-Ҳидоя» асаридаги таълимотни кенг кўламда талқин этишда ва бу йўналишнинг ривожи йўлида улкан ҳисса қўшиб келди.

Китобнинг шуҳрат ва эътиборига асосий сабаб шу бўлса керакки, муаллиф «Ал-Ҳидоя» ва унинг қискартмаси «Ал-Виқоя»даги жуда кўп масалалар ичида энг асосий ва энг ҳаётийларини танлаб олиб, мўъжаз шаклда ўз китобига киритган, уларни жуда содда ва тушунарли ифодалашга муваффақ бўлган.

Ҳисоблаб кўрганда, ҳажм нуқтаи назаридан «Мухтасар ул-виқоя» «Ал-Ҳидоя»нинг ўн биридан бир (11:1) қисмига тўғри келади. Лекин ҳажмига қарамасдан, уни диққат билан ўқиган малакали киши, ислом ҳуқуқининг асосий масалаларини ўзлаштириб олишга эришади. Шу сабабли, машҳур ҳуқуқшунос олимлар томонидан араб, турк ва форс тилларида унга бағишлаб кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган ҳамда узоқ муддат давомида исломий дорулфунунлар дастурларига киритилган.

«Кашф уз-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа «Мухтасар»нинг араб тилида шарҳловчиларидан қуйидагиларни зикр этади:

1. Аҳмад ибн Муҳаммад аш-Шаманий.
2. Ибн ал-Айний ал-Ҳанафий.

3. Абдулвоҳид ибн Муҳаммад.
4. Алоуддин Али ибн Муҳаммад.
5. Ибн Кутлубғо ал-Ҳанафий.
6. Маҳмуд ибн Илёс-ар-Румий.
7. Шамсуддин Муҳаммад ал-Кўҳистоний.
8. Али Алқорий.
9. Абул-Макорим ибн Абдилло ибн Муҳаммад.
10. Нуриддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ал-Жомий.

Ушбу китоб турк ҳуқуқшунос олимлари томонидан ҳам қизиқиш билан кутиб олинган. Масалан, XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза турк тилида бу китобга бағишлаб бир ажойиб ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Кирмоний матнини турк тилига назм қилган ва шунингдек, қози Юсуф ибн Давлат ўғли мазкур ҳошияни туркча назм этган.

Самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Аби Бакр Самарқандий Гўрмирий бу асарни форс тилига таржима қилган ва шарҳлаган, бу борада Мавлоно Фахруддин Илёс ёзган шарҳдан фойдаланган.

«Мухтасар ул-виқоя» ўзбек тилида тошкентлик фиқҳшунос олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан «Мажма ул-Мақсуд» номи билан катта ҳажмда шарҳу таржима килиниб, XX асрнинг ўн еттинчи йилларигача «Мажма ул-Мақсуд» ё «Мухтасар ул-виқояи туркий» номи билан икки марта икки жилдда (1100 бет) нашр этилган. Ушбу китобнинг кирилл алифбосида Маҳмуд Ҳасаний тайёрлаган биринчи жилди 1999 йилда «Адолат» нашриёти томонидан чиройли шаклда босмадан чиқарилди. Муаллиф уни ўз мухлисларининг илтимос ва талабларини назарда тутиб, она тили – ўзбек тилига шарҳу таржима қилган. У китоб мукаддимасида ва унинг нашри муносабати билан ёзган ўзбекча, арабча шарҳларида бу ҳақда ҳар томонлама маълумот беради.

Мақсудхўжа ўз шарҳида 50 дан ортиқ фиқҳий манбалардан фойдаланиб, муҳим ва керакли бўлган ҳуқуқий масалаларни ҳар томонлама очиб беради.

Фикримизча, бу асар Абу Ҳанифа мазҳаби бўйича ўзбек тилида ёзилган энг катта ҳуқуқий манба ҳисобланади. Ҳозирги мустақиллик шароитида Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун ундан кенг кўламда фойдаланиш мумкин.

«Мухтасар ул-виқоя»нинг арабча матни Муҳаммад Амин Муҳаммад Юсуф, Абдулбоқий Имомжон ва Абдулбосит Қамбар томонидан нашрга тайёрланиб, 1991 йили «Мовароуннаҳр» нашриёти томонидан Тошкент шаҳрида нашр этилган.

Садру-ш-шариъа иккинчи Убайдулло ибн Масъуд «Мухтасар»дан ташқари, Абу Ҳанифа мазхабининг асосларига таяниб, «Усул ул-фиқҳ» («Фиқҳ илмининг асослари»), «Фуруъ ул-фиқҳ» («Фиқҳ илмининг тармоқлари») соҳасида ҳам турли асарларга шарҳлар ёзгани учун унинг борасида маълумот берган тадқикотчилар «фақихун ханафийун» («ҳанафий фиқҳининг олими ё ханафий мазҳабидаги хуқукшунос олим») иборасини унинг исми билан ёзиб келганлар.

Шундай килиб, буюк аллома Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг шоҳ асари «Ал-Ҳидоя»нинг мағзини ўз ичига олганлиги учун асрлар давомида «Кичик Ҳидоя» сифатида қўлланиб келинган «Мухтасар ул-виқоя» турли тилларда ёзилган шарҳлар ва таржималари билан Абу Ҳанифа мазҳаби асосида юзага келган Мовароуннаҳр

ҳукукшунослигининг ривожига катта ҳисса қўшди ва ҳанафийлар мазҳабининг йирик намояндаси бўлмиш Садру-ш-шариъа иккинчи Убайдулло ибн Масъуд номини абадийлаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қилди.

Абдулҳаким Шаръий ЖЎЗЖОНИЙ,
юридик фанлар доктори

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ
(1363–1447)

XV аср нақшбандия тарикатининг йирик вакили Яъқуб ибн Усмон ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Ғазнавий Чархий тахминан 1363 йил Ғазна шаҳри яқинидаги Чарх қишлоғида таваллуд топган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг «Бобурнома» асарида унинг Чархдан эканини қайд этган. Яъқуб Чархийнинг таржимаи ҳолига доир маълумотлар манбаларда кам учрайди. У бошланғич таълимини Чархда, сўнгра Ғазнада олгандан кейин 1380 йил Ҳиротдан Бухорога келиб, машҳур сўфий Сайфиддин Бохарзий мақбараси ёнидаги ҳужрага тушади. Бу ҳақида унинг ўзи «Тафсир» асарида шундай ҳикоя қилади: «Бу фақируллоҳ турур, Бухоронинг балдасинға келиб, Фатҳобод отлиғ манзилда шайх Сайфуддин ал-Бохарзий раҳматуллоҳи алайҳ мозорининг муқобаласинда бир ҳужрада қарор тутуб анда бўлур эрдим». Бухорода у мадрасада таҳсил олади ва Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) билан учрашиб, унга шогирд тушади. Бу воқеаларнинг тафсилоти унинг «Рисолаи унсия» ҳамда Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида баён қилинган. Баҳоуддин Нақшбанд унга зикр қоидаларидан таълим бергач, бироз муддат ўтиб уни ўз мурид ва куёви Алоуддин Аттор (ваф. 1400 й.) ҳузурига жўнатиб, Чархийнинг маънавий камолотини топширади. Бу хусусда Абдураҳмон Жомий (1414–1492) ўзининг «Нафаҳот ал-унс» асарида маълумот беради.

«Рашаҳот»да айтилишича, Яъқуб Чархий йигитлик чоғларида Ҳирот ва Миср ўлкаларида анъанавий илмларни ўзлаштириш билан бир қаторда, сўфий алломалар билан ҳам ҳамсуҳбат бўлиб, улардан тасаввуф сирларини ўрганади. Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан кейин Чархий Бадахшонда яшайди, унинг устози Алоуддин Аттор эса Чағониёнга боради. Маълум муддатдан сўнг Аттор Чархийни Чағониёнга таклиф қилади: «Ҳазрат (Баҳоуддин)нинг васиятлари шундоғ эрдиким, ҳамроҳ бўлсак ҳоло маслаҳат не турур?». Чархий устозининг бу таклифидан сўнг Чағониёнга боради ва ўзининг қайд этишича: «Ва мен алар хидматиға келиб, то алар ҳаётда эрдилар, алар хидматида бўлдум». Алоуддин Атторнинг вафотидан кейин Ҳалғату (ҳозирги Душанбе яқинидаги) қишлоғида умрининг охиригача яшаб, шу ерда тахминан 1447 йил вафот этган. Ҳозирда Бухоронинг Қоракўл тумани Янгибозор қўрғони яқинидаги Каппаки қишлоғида Мавлоно Яъқуб Чархий қадамжоси мавжуд. Яъқуб Чархий яшаган чайла-каппа шарафига бу қишлоққа Каппаки деб ном берилган.

Алломанинг оилавий аҳволи билан боғлиқ баъзи маълумотларни унинг асарлари орқали билишимиз мумкин. Жумладан, «Тафсир» асарида ўз отасини бир неча ўринда тилга олар экан, унинг ўгит ва рубоийларидан намуналар келтиради. Бундан кўринадики, отаси ҳам ўз даврининг зиёли олим кишиларидан бўлган. Мазкур асарда у 17 яшар ўғлининг вафоти ҳақида ҳам ёзади. Бошқа бир асари «Рисола дар илми

фароиз» (Мерос илмига бағишланган рисола) муқаддимасида ушбу рисолани ўғли Маждуддин Муҳаммадга бағишлагани ҳақида алоҳида таъкидлаб ўтади. Нақшбандия силсиласидан ўрин олган Муҳаммад Зоҳид (ваф. 1529 й.) Яъқуб Чархийга набира, яъни кизининг ўғли бўлса, шу силсиладаги Дарвеш Муҳаммад Имканагий (ваф. 1562 й.) эса қиз неварасининг ўғли, яъни эвараси ҳисобланади.

Мавлоно Яъқуб Чархийнинг нақшбандия тариқати тараққиётидаги ўрнини белгилашда асарлари баробарида унинг шогирдларининг ўрнини ҳам айтиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, энг кўзга кўринган шогирдларидан Хожа Аҳрор Валийнинг (1404–1490) тариқат ривожи учун қўшган улкан ҳиссаси бекиёсдир. Хожа Аҳрор Валий ўз устози Яъқуб Чархийни доимо эҳтиром билан тилга олади.

Яъқуб Чархий ўз даврининг етук олимларидан бўлган. У устози вафотидан сўнг нақшбандия тариқатининг ривожига улкан ҳисса қўшган мутасаввиф олимдир. У тасаввуф, одоб-ахлоқ, фиқҳ, Қуръон тафсирига оид мавзуларда форс-тожик тилида 10 дан зиёд асар ёзган. Булар «Рисолаи қудсия» (Қудсий калималар ҳақида рисола), «Рисолаи абдолия» (Абдоллар ҳақида рисола), «Шарҳи асмаиллаҳ» (Аллоҳ исмларининг шарҳи), «Рисолаи унсия» (Дўстлик хакида рисола), «Рисола дар манокиб ва ақоид» (Манокиб ва ақоид ҳақида рисола), «Силсилаи нақшбандия» (Нақшбандия тариқати силсиласи), «Тариқаи хатми ахзоб» (Қуръон туркумларини хатм қилиш усули), «ал-Аҳодис ал-арбаъун» (Қирқ хадис), «Тафсири Чархий» асарларидир.

Унинг «Рисолаи найия» асари Жалолиддин Румийнинг маснавийларига шарҳ тарзида ёзилган бўлса, «Жамолия ҳавроия» асари машҳур сўфий Абу Саид Абулхайрнинг (ваф. 1049 й.) рубоий ва байтлари шарҳидан иборат. Мавлоно Чархий ўз асарларида машҳур сўфий шоирларнинг шеърларидан унумли фойдаланган. Жумладан, форсий шеъриятда тасаввуфий руҳдаги ғазаллар ижод этган, «Фахрул-орифин» номи билан машҳур Абдул Мажид Саноий Ғазнавий (ваф. 1150 й.), «Пири Ҳирот» номи билан шуҳрат қозонган сўфий шоир Абдуллоҳ Ансорий (ваф. 1088 й.), хожагон-нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси Хожайи Азизон Али Ромитанийнинг (ваф. 1321 й.) форс тилидаги шеърларидан, «Султон ал-ошикин» ва «Ориф биллаҳ» номлари билан машҳур Ибн Форизнинг (1181–1234) араб тилидаги шеърларидан парчалар келтирган. Унинг «Шарҳи «Нисоб ас-сибён» асари болаларга форс тилида араб тилини ўргатишга мўлжалланган ва Мовароуннаҳр мадрасаларида дарслик сифатида қўлланиб келинган, назмда битилган Абу Наср Фароҳийнинг (ваф. 1242 й.) «Нисоб ас-сибён» луғатига шарҳ сифатида яратилган.

Алломанинг илмий мероси ичида кенг таркалгани унинг «Рисолаи унсия» асари бўлиб, у «Рисола дар сийрати мустафавия ва тариқаи мустақийма» (Мустафога хос хулқ-атвор ва тўғри йўл ҳақида рисола), «Рисола дар тасаввуф» (Тасаввуф ҳақида рисола), «Рисола дар калимоти Ҳазрати шоҳи Нақшбанд» (Ҳазрати шоҳ Нақшбандниг сўзлари ҳақида рисола), «Тарикатномаи нақшбандия» (Накшбандия тариқатномаси), «Рисола фи баёни силсила ат-тариқа ан-нақшбандия» (Нақшбандия тариқати силсиласи баёни ҳақида рисола) каби номлар билан аталиб келинган. Асар номларидан хам кўриниб турганидек, унда накшбандия тариқатининг одоб ва усуллари, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳикматли сўзлари ҳамда у зотнинг ўз оғизларидан эшитилган силсилалари ўрин олган.

Аллома ижодига мансуб яна бир машҳур асар «Тафсири Чархий» – нақшбандийлик анъаналарини назм билан уйғун ҳолда мужассамлаштирган, ислом дунёсида ўзига

хос эътибор козонган тафсирдир. Шу боис асар XVI асрда Ҳамадоний Ҳожи исмли олим томонидан туркий тилга ҳам моҳирона таржима қилинган. Мазкур асарнинг ҳозирда ягона деб ҳисобланадиган нодир қўлёзма нусхаси 7180 рақами остида Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида сақланади. Асарнинг XVII–XVIII асрларда бошқа бир таржимон Мир Муҳаммад Фозил Тошкандий томонидан чиғатой туркийси ҳамда XVII асрда Аҳмад ибн Абдуллоҳ (ваф. 1687 й.) томонидан усмонли туркчасига ўгирилиши унинг туркий халқлар орасида ҳам шуҳрат қозонганидан дарак беради.

Асарда нақшбандия тариқати таълимотига хос жиҳатлар, тариқат шайхларининг ҳикматлари, фаолиятларидан ибратли намуналар, ҳикоятлар келтирилади. «Хожамиз» деб Баҳоуддин Нақшбанд, шунингдек, Алоуддин Аттор, Абдухолиқ Ғиждувоний, Хожа Муҳаммад Порсоларнинг тариқат тартиботига оид сўзлари ҳам асарда кўп учрайди.

Муаллифнинг тафсирдаги услубига хос хусусият шундан иборатки, у ўрни-ўрнида ўз шахсий ҳаётида юз берган вокеа-ҳодисалар, тарихий маълумотларни мавзуга уйғун равишда келтириб борган. Муаллиф ўз қараш ва талқинларини камтарлик билан «камина айтаман» ёки «мен фақирнинг кўнглимга келгани шуки» каби иборалар остида баён этади. Ўз фикри баёнидан сўнг «валлоҳу таоло аълам» (Аллоҳ билгувчи) ёки «эҳтимоли бор» деган жумлани қўшиб кетишни унутмайди.

Нақшбандия тариқати негизини ташкил этган «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «инсон қалби муттасил Аллоҳ ёди билан, инсон қўли, амалиёти эса ижтимоий фойдали меҳнат, касб-хунар билан банд бўлмоғи» шиори оятлар талқини жараёнида ҳам ўз ифодасини топган. Муаллиф инсоннинг ўз билак кучи, меҳнати билан ҳалол ризқ-рўз топиб кун кечиришини ғазотга баробар эканини таъкидлаган.

Алломанинг асарларида жавонмардлик, сахийликка тарғиб этилиб, бунинг зидди бўлган бахиллик, тамагирлик каби салбий иллатлар қораланади. Муаллиф сахийликни имондан кейинги юқори поғонага олиб чиқса, куфрдан кейин бахилликдек ёмон нарса йўқлигини таъкидлайди. Кишининг ҳаётлик чоғида қилган оз миқдордаги хайр-эҳсони унинг вафоти ортидан қилинадиган катта миқдордаги сарф-харажатлардан афзаллигини уктиради. Ҳар бир инсон хайру эҳсонни ўз қўли билан қилишига ундаб, қуйидаги байтни келтиради:

Қилсанг ўз қўлунг била бир пул карам,
Яхшироқдур-ким, сўнгиндин юз дирам.

У ўз асарлари орқали меҳнат қилишга чорлар экан, ўз меҳнати билан топилган бойлиги ҳалол бўлиши, бировларнинг елкасига юк бўлмаслик, ўзни хор-паст тутиб тиланчилик билан машғул бўлмаслик каби ғояларни илгари сурган.

Умуман олганда, Яъқуб Чархий ўз устози Баҳоуддин Нақшбандниng «Ҳам хитоб билан, ҳам китоб билан бизнинг йўлимизни тарғиб қилгин», – деган кўрсатмасига тўлиқ амал қилди. Бу соҳага бағишлаб асарлар ижод қилди, кўплаб шогирдлар етиштирди. Мустақилликдан кейин нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси, мутасаввиф олим, муфассир ва шоир Мавлоно Яъқуб Чархийнинг ҳаёти ва ижоди тадқиқот доирасига тортила бошланди. Унинг ҳаёт йўли ва ижоди бўйича «Яъқуб Чархийнинг илмий мероси ва унинг нақшбандия тариқати ривожида тутган ўрни» мавзусида номзодлик диссертацияси ёқланди (М. Раззокова, 2001 й.), «Мавлоно Яъқуб Чархий» номли монография (М. Раззокова, 2013 й.) нашр этилди, алломанинг илмий фаолия-

ти ҳақида рисолалар чоп этилмоқда, асарлари бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Бироқ алломанинг илмий мероси ҳали ҳамон тўлиқ ўрганилмаган, унинг юртимиз қўлёзма фондларида сақланаётган асарлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Гулноза САИДОВА

МУСТАМЛИЙ БУХОРИЙ
(вафоти 1043 й.)

Ўз даврининг диний ва дунёвий билимлари ҳамда тасаввуф илмининг билимдони бўлган серқирра олим ва йирик мутафаккир, буюк имом ва зоҳид Хожа Абу Иброҳим Исмоил бин Муҳаммад бин Абдуллоҳ ал-Мустамлий ал-Бухорий тахминан X асрнинг иккинчи ярмида Бухоро шаҳрида туғилиб, вояга етган. Шарқ уйғониш даврининг Абу Райҳон Беруний (973–1048), Абу Али ибн Сино (980–1037), Хожа Абдуллоҳ Ансорий (1006–1088), Шайх Абусаид Абулхайр (957–1049), Абулқосим Фирдавсий (940–1010) каби улуғ мутафаккирлари билан замондош бўлган Мустамлий Бухорий ўз даврининг Қуръон, тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, тасаввуф, фалсафа, тарих, тил ва адабиёт каби диний ва дунёвий билимларини чуқур ўрганган. Бундан ташқари, Мустамлий Бухорийнинг асарларидан унинг математика, астрономия, тиббиёт, кимё ва минералогия каби фанлардан ҳам хабари бўлганлиги маълум бўлади. Марказий Осиёда илм-фан ва маданият гуллаб-яшнаган бу давр Мустамлий Бухорийнинг ижодий камолоти хамда буюк олим ва мутафаккир бўлиб етишишида катта роль ўйнаганлиги шубҳасиз.

«Мустамлий» сўзи араб тилида «ёзувчи», «котиб», «тушунтирувчи», «шарҳловчи» маъноларини билдириб, ўрта асрларда дарс берувчи устознинг ёрдамчиси, ўқувчиларнинг саволларига жавоб берувчи ҳамда талабаларнинг хатоларини тузатувчи кишини «мустамлий» деб аташган. Шунингдек, бу ном улуғ шахслар ва уламоларнинг айтганларини ёзиб борувчи ва уларни бошқаларга ёздирувчи кишиларга нисбатан ҳам қўлланилган. Мустамлий Бухорий ушбу нисбани ўзига «ёзувчи» ёки «шарҳловчи» маъносида олган бўлиши мумкин.

Бухоролик таниқли муҳаддислардан бўлган Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Нақбуний ва Қози Абу Саид Халил ибн Аҳмад ас-Сижзийлар Мустамлий Бухорийнинг ҳадис илмидаги устозлари бўлишган. Бошқа бир машҳур ҳадисшунос олим Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Соиғ эса унга ўша даврда Бухорода машҳур бўлган «Муснад ус-сирож ал-қадар» («Тақдир чироғи») ҳадислар тўпламидан дарс берган. Тасаввуф илмини эса Мустамлий Бухорий ўша даврнинг буюк алломаларидан бўлган «Ат-Таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» («Тасаввуф аҳли йўлини таништириш») асари муаллифи Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Яъқуб ал-Калободий ал-Бухорий ал-Ҳанафий ҳузурида ўрганган. Бундан ташқари, Мустамлий Бухорий кексалик чоғларида тасаввуф илми соҳасида Омул (Чоржўй) шайхларидан ҳам таълим олган.

Устозлар ҳузуридаги таълим ва узоқ йиллик ўқиб-ўрганишлар натижасида Мустамлий Бухорий тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, тасаввуф ва фалсафа соҳаларида йирик олим бўлиб етишди.

Мустамлий Бухорийнинг айнан ҳадис илмига бағишланган бирор асар ёзганлиги маълум бўлмаса-да, ўз асарларида бу борада орттирган билимларидан кенг фойдаланган. Шунингдек, у ҳадис илмининг етук билимдони сифатида ушбу илмни ўрганувчиларга таълим берган. Жумладан, машҳур муҳаддис Абу Али Муҳаммад ибн Али ал-Хужодий (1026 йил туғилган) Мустамлий Бухорий ҳузурида ҳадис илмини ўрганган.

Мустамлий Бухорий чуқур эгаллаган илм соҳаларидан яна бири фиқҳ бўлиб, унинг бу борадаги билимлари ҳам у ёзган асарларда акс этган. Мустамлий Бухорийнинг фиқҳ илмида тутган ўрни борасида шуни эслатиб ўтиш мумкинки, X–XII асрларда Бухоро шаҳрида яшаб, фаолият кўрсатган ва фиқҳ илми ривожига муносиб ҳисса қўшган етти машҳур фақиҳ бутун ислом оламида «Қуззоти сабъа» («Етти кози») номи билан танилган бўлиб, Мустамлий Бухорий ана шу етти буюк зотнинг бири бўлган. Ушбу буюк «сттилик»ка Мустамлий Бухорийдан ташқари қуйидагилар кирган: Абу Зайд Убайдуллоҳ Умар ибн Исо ал-Дабусий (в. 1038), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Амр аш-Шаъбий (XI аср), Имом Завзан (XII аср), Имом Фахриддин Қозихон (в. 1195), Имом Бадиуддин (XIII аср), Зохириддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Бухорий (в. 1222).

Мустамлий Бухорий ўзининг тафсир ва тасаввуф илмларида орттирган билимлари ҳамда бу борадаги ўз қарашларини ушбу соҳаларга бағишланган алоҳида асарларида кўрсатиб берган.

Мустамлий Бухорий 1043 йилнинг 26 июнь душанба куни пешиндан кейин ўзининг туғилиб ўсган шаҳрида оламдан ўтган ва ушбу шаҳардаги Буғробек тепалиги номи билан машҳур бўлган қабристонда дафн этилган. 1930–1940 йилларда қабристон ва унга туташ қадимий қалъа девори бузиб ташланиб, унинг ўрнига мактаб ва Кооператив техникуми қурилган эди. 2005 йили ушбу жойда рамзий «Беҳиштиён» мақбараси ва даҳма барпо этилди. Бу жойда дафн этилган буюк шахсларнинг номлари рўйхати улар тўғрисидаги қисқача маълумотлар билан биргаликда металл тахта юзасига ўйиб ёзилиб, ушбу мақбара деворига илиб қўйилди.

Мустамлий Бухорий ўзидан иккита асар қолдирган бўлиб, улардан бири Қуръоннинг форсча тафсиридир. Бизнинг давримизгача етиб келмаган бу тафсир ўзининг аниқлиги ва мукаммаллиги билан машҳур бўлган. Жумладан, XII асрда Хоразмшоҳлар саройида хизмат қилган шоир ва адабиётшунос Рашидиддин Ватвот (1087–1177) Қуръон тафсирига бағишланган бир асарни танқид қилар экан, ўз фикрининг тўғрилигига далил сифатида Мустамлий Бухорий томонидан ёзилган форсча тафсирдан мисол келтирган. Рашидуддин ал-Ватвот Мустамлий Бухорий тўғрисида шундай деб ёзган: «Бу имом фазилат ва тўғрилик намунаси, оқиллик ва донишмандлик тимсоли бўлиб, унинг қаламига мансуб тафсир китобининг ўта тўғрилиги ва мукаммаллиги тўғрисида барча бир хил фикрга эга».

Мустамлий Бухорийнинг бизнинг давримизгача стиб келган «Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асарига шарҳ») китоби унинг шоҳ асари бўлиб, илмда «Нур ул-муридин ва фазиҳат ул-муддаъин» («Мурид-лар учун нур ва даъвогарлар учун кўрқув») номи билан ҳам машҳур бўлган. Бундан ташқари, ушбу асар «Нур ул-муридини шарҳи таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» («Тасаввуф йўлини таништириш» асари шарҳи орқали муридларга бағишланган нур») ҳамда «Кашф ул-маҳжуб шарҳ ат-тасаввуф» («Тасаввуф шарҳида яширин нар-

саларни очиб бериш») номлари билан ҳам маълум. Мустамлий Бухорийнинг бу асари унинг тасаввуф илмидаги устози Абу Бакр Калободийнинг «Ат-Таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» номли ҳажман кичик бўлган китобига шарҳ сифатида ёзилган бўлса-да, нафақат ўзининг тўрт жилддан иборат бўлган улкан ҳажми билан, балки унда ўртага ташланган ва тадқиқ этилган мавзулар жиҳатидан ҳам шарҳланувчи китобдан ажралиб турадиган бутунлай мустақил бир асар сифатида танилди. Тасаввуф назарияси билан биргаликда фиқҳ, калом, фалсафа ва тарих фанларини ҳам чуқур ўрганган Мустамлий Бухорий ўзининг ушбу фундаментал асарида ўз устозининг тасаввуф назарияси соҳасида бошлаган ишини давом эттириб, уни каломий ва фалсафий асосларда ривожлантиришга муваффақ бўлди.

Мустамлий Бухорийнинг қисқача қилиб «Шарҳ ат-Таъарруф» деб номланадиган «Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф» асари қадимийлиги жиҳатидан нафақат тасаввуф тўғрисида ёзилган илк форсча асар, балки бутун дунёда форс тилида ёзилган қўлёзма асарлар ичида иккинчи қўлёзма матн ҳамдир. У тасаввуфга оид бошқа машҳур асарлар, жумладан, Абулҳасан Ҳужвирийнинг (в. 1072) «Кашф ул-маҳжуб» ҳамда Абдуллоҳ Ансорийнинг (1006–1089) «Табақот ус-суфия» асарларидан ҳам олдинроқ ёзилган ва улар учун асосий манбалардан бири сифатида хизмат қилган. Бу асар кейинги даврларда Имом Ғаззолийнинг «Иҳё улум ад-дин» асари билан бир қаторда сўфийларнинг энг мўътабар китобларидан бири сифатида тилга олинади.

«Шарҳ ат-Таъарруф» биринчи навбатда Абу Бакр Калободийнинг араб тилида ёзилган ва тасаввуф тарихи ва назариясига бағишланган «Ат-Таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» асарининг форсча изоҳли таржимасидир. Мустамлий Бухорий ўзининг ушбу асарида Калободий шарҳида келтирилган гапларни форс тилига аниқ ва равон таржима қилиш билан биргаликда, ўзининг Қуръон, тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, тасаввуф, фалсафа, тарих, тил ва адабиёт соҳаларидаги билимларини ишга солган ҳолда, ушбу гапларда баён этилган мавзулар ва масалаларга турли мисоллар келтириб, улар борасида батафсил ва мукаммал изоҳлар берган. Ана шу мисоллар ва изоҳларда Мустамлий Бухорийнинг ўзигагина тегишли бўлган тасаввуфий, каломий ва фалсафий қарашлар яққол акс этган. Шунингдек, Мустамлий Бухорий Калободийга қўшимча равишда кўплаб шахсларнинг тасаввуф борасидаги фикрлари, кўплаб пайғамбарлар қиссалари ҳамда Калободий томонидан эслатилмаган Иброҳим ибн Адҳам, Мансур Ҳаллож, ал-Ҳаким ат-Термизий каби йирик тасаввуф намояндалари тўғрисидаги маълумотларни ҳам келтирган. Бундан ташқари, ўз қарашларини эркинроқ тарзда баён этган Мустамлий Бухорийнинг асарида Калободийдан фарқли равишда, масалаларни кўпинча калом нуқтаи назаридан туриб муҳокама қилиш, фиқҳ, калом, тасаввуф ва фалсафани бир-бири билан омухталаштиришга интилиш кузатилади. Буларнинг барчаси «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг нафақат ҳажм, балки мазмун жиҳатидан ҳам «Ат-Таъарруф» асаридан алоҳида мустақил асар эканлигини таъминлаган.

Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-Таъарруф» асари биринчи навбатда тасаввуфнинг келиб чиқиш тарихи ҳамда тасаввуф таълимотининг назарий асослари ва амалий жиҳатларига бағишланган фундаментал асар сифатида аҳамиятлидир. «Шарҳ ат-Таъарруф» нафақат Марказий Осиё, балки бутун ислом оламида тасаввуф назариясига оид асарларнинг энг биринчиларидандир. Шунингдек, ушбу асар форс тилида, қолаверса, Марказий Осиёда пайғамбарлар ва авлиёлар тўғрисида яратилган

илк агиографик асар бўлиб, Мустамлий Бухорий асос солган бу анъана кейинчалик Абдуллоҳ Ансорий, Абулҳасан Ҳужвирий, Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар томонидан давом эттирилди. Бундан ташқари, ушбу шарҳда берилган тасаввуф тушунчалари ва атамалари изоҳи тасаввуф терминологиясининг шаклланишида беқиёс ўрин тутди.

«Шарҳ ат-Таъарруф» фақатгина тасаввуфга оид манба эмас. Нафақат ҳажм, балки мавзу жиҳатидан ҳам йирик бўлган бу асарда тасаввуфдан ташқари ислом тарихи, тафсир, ҳадис, фиқҳ, ақоид, калом, фалсафа ва мантиққа оид масалалар ҳам ёритилган. Жумладан, «Шарҳ ат-Таъарруф»да келтирилган ислом тарихига оид маълумотлар уни тарихий манба сифатида таништирса, асар муаллифи томонидан келтирилган Қуръон оятлари тафсири ва таъвили, ҳадислар шарҳи ҳамда унинг фиқҳий масалалар борасидаги хулосалари ушбу асарнинг тафсир, ҳадис ва фиқҳ илмларига оид манба сифатидаги қимматини кўрсатади. Бундан ташқари, асарда ақоид ва каломга оид баҳсларнинг ўртага ташланганлиги, фалсафа ва мантиққа оид тушунча ва категориялардан фойдаланилганлиги ҳамда унда келтирилган Мустамлий Бухорийнинг фалсафий мулоҳазалари ва хулосалари нафақат «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг ақоид, калом, фалсафа ва мантиққа оид муҳим манба эканлигидан, балки асар муаллифининг ҳам етук файласуф ва мутафаккир бўлганлигидан далолат беради.

Бугунги кунда Покистон, Туркия ва Эрондаги қўлёзмалар фондларида «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг еттита қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Шулардан энг қадимгиси 473/1080 йили кўчирилган ва Покистон миллий музейида сақланаётган нусхадир.

«Шарҳ ат-Таъарруф»нинг нусхалари Ўзбекистонда ҳам мавжуд. Тошкент давлат шаркшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида ушбу асарнинг ўнта қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар, асосан, XIX асрда кўчирилган.

«Шарҳ ат-Таъарруф» китоби Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонда бир неча маротаба чоп этилган. Ушбу асарнинг Мовароуннаҳр нашри ҳалигача топилмаган бўлсада, Ҳиндистонда чоп этилган нашрининг кўплаб намуналари мавжуд. Шулардан бири «Шарҳ ат-Таъарруф» китобининг 1912 йили бугунги Покистоннинг Лакҳнав шаҳрида чоп этилган нусхасидир. Шунингдек, мазкур асар шу пайтгача Эронда ҳам икки марта нашрдан чиққан. Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг илмий-танқидий нашри илк марта 1967 йили йирик манбашунос олим Ҳасан Манучеҳр томонидан муҳим изоҳлар ва ҳаволалар билан бирга Теҳронда амалга оширилди. Ушбу асарнинг мукаммал илмий-танқидий нашри эса 1984–1987 йиллари Муҳаммад Равшан томонидан иловалар билан биргаликда беш жилдда чоп этилган. Бундан ташқари, эронлик тадқиқотчи Аҳмад Али Ражоий томонидан «Шарҳ ат-Таъарруф»нинг қисқартирилган варианти ҳам тайёрланган бўлиб, у 1964 йили «Хулосайи Шарҳи Таъарруф» («Шарҳ ат-Таъарруф»нинг қисқартирилган шакли») номи остида Теҳронда босмадан чиқди. Ушбу китоб 2007 йилда қайта нашр этилди.

Шу чоққача Мустамлий Бухорийнинг илмий мероси борасида Европа, Россия, Эрон, Миср, Афғонистон, Тожикистон ва Ўзбекистон олимлари томонидан бир мунча тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, Ғарб тадқиқотчиларидан М. Веисвейлер, Г. Лазард, Р. Никольсон, М. Дэви, Ф. Майер, Б. Радтке ва бошқаларнинг умумий тадқиқотлари, шунингдек, «Islamic studies» комусида Мустамлий Бухорий ва

унинг асари тўғрисида турли даражадаги маълумотлар берилган. Мустамлий Бухорийнинг илмий мероси Эронда бошқа мамлакатларга нисбатан кенгроқ ўрганилган бўлиб, эронлик тадқиқотчилардан М. Минавий, А. Самиъий, Б. Муваҳҳад, М. Шариат, М. Дехбоший, Н. Назарий, Н. Масъуд, Ф. Миноий бу борада жиддий илмий мақолалар эълон қилганлар. Мустамлий Бухорий араб мамлакатлари олимлари эътиборидан ҳам четда қолмаган. Араб олими Али Ҳасан Абдулқодир ўз тадқиқотида Мустамлийни буюк илоҳиётшунос деб атаган бўлса, мисрлик шарқшунос Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад «Ўрта Осиё олимлари комуси»да Мустамлий тўғрисида ҳам қисқача маълумот келтирган. Афғонистон ва Тожикистон олимлари Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-Таъарруф» асарининг илк форсий манбалардан бири сифатидаги аҳамиятига эътибор беришган. Россиялик шарқшунослардан О.Ф. Акимушкин, С. Прозоров, И. Насыров ва бошқаларнинг тадқиқотларида, шунингдек, Москвада чоп этилган «Ислом» ва «Ислом собиқ Россия империяси ҳудудида» энциклопедик луғатларида Мустамлий Бухорий ва унинг илмий мероси тўғрисида эслатиб ўтилган.

Мустамлий Бухорий ва унинг илмий мероси Ўзбекистонда ҳам маълум даражада ўрганилган. Жумладан, ўзбекистонлик шарқшунослардан Н. Комилов, Л. Асророва, Б. Намозов, С. Салим Бухорий, А. Раззоқ Бухорий ва З. Исҳоқова тадқиқотлари, шунингдек, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ва «Ислом» энциклопедиясидан Мустамлий Бухорий ва унинг илмий мероси тўғрисида қисқача маълумотлар ўрин олган бўлса, Ж. Холмўминов Мустамлий Бухорий ва унинг асарини фалсафий нуқтаи назаридан тадқиқ қилишни бошлаб берди.

«Шарҳ ат-Таъарруф» Мустамлий Бухорийнинг илмий салоҳияти ҳамда унинг фиқҳий, ақидавий, каломий, фалсафий ва тасаввуфий қарашларини ўзида мужассам этган асар сифатида Ўрта Осиё ва бугун ислом оламида тасаввуфий ва фалсафий фикр тараққиётида катта ўрин тутди.

Комилжон РАҲИМОВ,
Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги
Шарқ қўлёзмалари маркази катта илмий ходими-изланувчи

МАЖДУДДИН МУҲАММАД ИБН МАҲМУД ИБН ҲУСАЙН УСТРУШАНИЙ

Юксак илмий салоҳияти билан ўз замонасида донг таратган фақиҳ Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Уструшаний XII асрнинг охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб, фиқҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган алломалардан биридир. Олим Уструшанада туғилиб, кейин оиласи билан Самаркандга кўчиб ўтади ва шу ерда ижодий фаолият олиб боради. Уструшанийнинг ҳаётлик даври Самарқанд фиқҳ мактаби ривожининг сўнгги даври ва мўғуллар истилосининг дастлабки босқичига тўғри келади. Имом Уструшанийнинг илмий мероси бу даврга тегишли мушкул масалаларга ойдинлик киритиш имконини беради.

Аллома ҳақида бизгача етиб келган барча манбаларда унинг шаънига қисқача тавсиф-мадҳдан сўнг, асосан, унинг асарлари борасида сўз юритилади.

Ҳанафийлик мазҳабига оид табақот туркумидаги манбаларда ҳам Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний ҳақида жуда қисқа, баъзида хатто такрор фикрлар келтирилади. Хусусан, Абдулқодир ибн Абулвафо Қураший (ваф. 775/1373 й.), Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1657 й.), Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий (ваф. 1304/1886 й.) ва Хайриддин Зириклий каби биографлар асарларида келтирилган маълумотлар фикримизнинг исботи бўла олади.

Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний ва унинг асарлари ҳақида ўзбек исломшунослигида илк бор маълумот берган олим А.Қ. Мўминов ҳисобланади.

Уструшаний ҳаёти ва ижодий мероси ҳақидаги маълумот етарли эмаслиги муайян қийинчиликлар туғдириб турган бир пайтда олимнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмалардан унинг ҳанузгача хеч бир табақот жанрига оид асарларда қайд этилмай, замона илмий жамоатчилиги эътиборидан четда қолиб келаётган «ал-Асъила ва-л-ажвиба» («Саволлар ва уларга жавоблар») асари мавжудлиги аниқланди. Бу асар бизга аллома ҳаёти ҳақида тамомила янги маълумотларни берди. Натижада аллома ҳақидаги айрим маълумотлар бир томондан ойдинлашса, иккинчи томондан, янада чигаллашди. Гап шундаки, мавжуд манба ва тадқиқотларда Уструшаний 632/1234–35 йилда вафот этган, деб қайд этилиб, туғилган йили эса зикр қилинмайди. Аммо олимнинг ўзи «ал-Асъила ва-л-ажвиба» асарининг хотима қисмида «... Лекин кунлар 60 ёшли оқсоқ кампир сингари ўз ёпинчиғига ўралиб, мендан юз ўгириб кетди. ...Китобни тамомлаш тонги ҳижрий 637 сапанинг зу-л-қаъда ойининг олтинчи куни пешиндан олдинроқ ёришди», – деб муҳим маълумот беради. Агар шу инобатга олинса, олим ҳижрий 637/1240 йилда ҳали ҳаёт, ёши эса 60 да бўлиб чиқади. Демак, Уструшанийнинг бошқа мавжуд манбаларда кўрсатилган 632/1234–35 йилдаги вафоти нотўғри бўлиб чиқади. Агарда олим ушбу асарини 637/1240 йил 28 майда 60 ёшида тугатган бўлса, демак, унинг туғилган санасини 577/1180 йил атрофида деб белгиласак, хато бўлмайди. Яъни, асар ёзиб тугатилган санадан 60 ёшни чегириб ташланса, олимнинг туғилган йили аниқлашади. Аммо олимнинг вафот этган санаси ҳозиргача номаълумлигича қолмоқда. Биз юқоридаги маълумотларга таяниб, Уструшаний тахминан 637/1240 йилдан сўнг вафот этган, деб белгилаб қўйишимиз мумкин.

Уструшанийнинг илмий дунёқараши шаклланишида оилавий муҳитнинг аҳамияти салмоқли бўлди. Уни бир неча авлод фақиҳлар сулоласининг давомчиси бўлган, дейишга ҳаклимиз. Зеро, кўпгина манбалар унинг бобоси Маждуддин Ҳусайн ибн Аҳмад Уструшаний ўқимишли ва зиёли оилада тарбия топгани ҳақида гувоҳлик беради. Аллома XII асрда Уструшанада яшаб, фиқҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган. Отаси Маҳмуд ўз замонасида «Жалолуддин» («Дин улуғлиги») деган шарафли унвонга сазовор бўлади. Амакиси Бурҳониддин Аҳмад ибн Маждиддин Ҳусайн ибн Аҳмад Уструшаний ҳам фақиҳ бўлиб, «Китоб ул-фатово» номли фиқҳий асар таълиф этган. Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний ўзининг амакиси ҳақида «Китоб ул-фусул» ва «ал-Асъила ва-л-ажвиба» асарларида маълумотлар келтиради. Муаллиф унинг фикрларидан ўз асарларида кенг фойдаланган.

Шунингдек, онасининг бобоси «Шамс ул-аимма» («Имомлар қуёши») шарафли унвонига, тоғаси Муҳаммад ибн Аҳмад эса «Шамс уд-дин» («Дин қуёши») лақабига эга бўлганлари ҳақида манбаларда маълумотлар мавжуд. Олиб борилган изланишлар

Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг ўзи муфтий бўлгани ва ўз замонасининг мужтаҳид олимларидан ҳисобланганини кўрсатади.

Юқорида Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн Уструшаний етук фақиҳ олим бўлиб шаклланишида оилавий муҳитнинг аҳамияти катта бўлгани зикр этилди. Зеро, унинг илк устози ҳам ўз отаси фақиҳ Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Уструшаний бўлган. Мавжуд манбаларда алломанинг номи «Сохиб ул-фусул»нинг отаси ёки Бурҳониддин Марғинонийнинг шогирди сифатида зикр этилиши, боз устига, унинг шаънига қисқача мадҳ битиш одобга айлангани, унинг илм аҳли орасида катта обрў-эътибор ва ҳурматга сазовор бўлганидан дарак беради. Маҳмуд ибн Ҳусайн Уструшанийнинг «ал-Фавоид» номли фиқҳий асари маълум.

Маҳмуд ибн Ҳусайн Уструшаний ҳақидаги муҳим маълумотни Ҳожи Халифа ўзининг «Кашф уз-зунун» асарида шундай келтиради: «Шайх имом ул-ажалил-муттақий Жалол ул-милла ва дин Маҳмуд Носириддин Муҳаммад ибн Юсуф Ҳусайний Самарқандий (ваф. 1161 й.)нинг «Мултакот фи-л-фатово» асарини 1207 йилда Уструшанада тажнис қилиб, (яъни тартибга солиб қисмга ажратмоқ) 1219 йилда Самарқандда имло қилган». Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Уструшанийлар оиласи 1207–1219 йиллар орасида Уструшанадан Самарқандга кўчиб ўтган.

Муҳаммад ибн Маҳмуд «Жомиу аҳкоми-с-сиғор» асарининг хотимасида отаси ва бобоси ҳақида шундай ёзади: «Отам Шайхул имом ул-муттақий Жалол ул-милла ва-д-дин муфти ул-умма Маҳмуд ибн шайх ул-имоми-л-ажали-л-кабир мажид ул-милла ва-д-дин Ҳусайн ибн Аҳмад, отамнинг умрини узоқ қилсин ва отасини раҳмат қилсин.... ва китобни 1228 йилнинг 9 июль куни кечаси тугатдим». Юқоридаги маълумотга таяниб, Уструшанийнинг бобоси Ҳусайн ибн Аҳмад Уструшаний 1228 йилдан олдин вафот этган, отаси Маҳмуд эса 1228 йилда ҳаёт бўлиб, у 1228 йилдан кейин Самаркандда оламдан ўтган, дейишимиз мумкин.

Уструшаний шаклланган илмий муҳит, асосан, ҳанафий мазҳаби олимлари таъсирида бўлган. Кўпчилик биобиблиографик асарларда Уструшанийнинг икки устози зикр этилади, холос. Бунга сабаб, балки олимга кўпроқ таҳсил берган устозини зикр этиш билан кифояланиш бўлса керак. Унинг асарларида ўз давридаги кўплаб олимларнинг сўзлари, ривоятлари келтирилган.

Манбалар Бурҳониддин Марғиноний Маҳмуд ва унинг ўғли Муҳаммад Уструшанийларнинг устози бўлганини тасдиқлайди. Марғинонийнинг Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳуқуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб, камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаи (Қуръон, Сунна, Ижмо)дан кейин, тўртинчи манба бўлмиш киёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгроқ қўламда қўлланилади.

Манбаларда қайд қилинишича, Марғиноний ўша даврда расм бўлганидек, ўз ўқиганларини дафтарларда қайд этиб борган экан. Лекин улар бизгача етиб келмаган. Буюк аллома умрининг охирларида Самарқандда яшаб, ижод этиб, 593/1196 йили ўша ерда дунёдан ўтган. Шомийнинг «Дурр ул-мухтор» асарида ёзишича, улуғ фақиҳ Самаркандлаги 400 га яқин Муҳаммад отли фақиҳлар дафн этилган Муҳаммадийлар кабристони «Турбат ул-Муҳаммадиййин» ёнида дафн этилган экан.

Ўз замонасининг мужтаҳид олимлари қаторида тилга олинган Носириддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Юсуф Ҳусайний Самарқандий Уструшанийнинг устозларидан бири ҳисобланади. У «ал-Фиқҳ ун-нофиъ», «ал-Жомиъ фи-л-фатово», икки жилдлик «Масобиҳ ус-субул», «Аймон ун-навазил», «Китоб ул-ахсоф», «Маал ул-фатово», «ал-Мултақат фи-л-фатово» каби фиқҳга оид қатор асарлар таснif қилган. Олим 556/1161 йилда Самарқандда қатл этилган. Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний Носируддин Самарқандийни ўзининг ғоявий устозларидан бири ҳисоблаган ва унинг асарларидан унумли фойдаланган.

Ўз замонасининг етук алломаларидан бири Заҳириддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Умар Бухорий (ваф. 619/1222) ҳам Уструшанийнинг устозларидан бири бўлган. Унинг «ал-Фатово аз-заҳирия» ва «ал-Фавоиду-з-заҳирия» номли фиқҳий асарлари маълум.

Кўриниб турибдики, Уструшаний XII–XIII асрларда фиқҳ илми Марказий Осиёда ривож палласига кирган бир даврда тарбия топган ва унинг дунёқараши, қолаверса, илмий тафаккури шу муҳит таъсирида шаклланган.

Ўз навбатида Уструшаний кўплаб шогирдлар ҳам тарбиялаб етиштирган. Шулардан бири фақиҳ, муҳаддис ва муфассир Ҳусомуддин Муҳаммад ибн Усмон ибн Муҳаммад Алиободий Самарқандийдир. Бу алломанинг «Комил ул-фатаво», «Матоли ул-маоний» ва «Манба ул-маоний» каби фиқҳий асарлари бор.

Уструшаний – буюк фақиҳ

Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн Уструшанийнинг илмий-маънавий меросини, асосан, «Китоб ул-фусул», «Жомиъ аҳкоми-с-сиғор», «Қуррат ул-айнайн фи ислоҳи-д-дорайн», «ал-Фатово», «ал-Қуруд ва-д-дуюн» ва «ал-Асъила ва-л-ажвиба» каби асарлари ташкил этади.

Манбаларда қайд этилишича, «Китоб ул-фусул» ёки «Фусул Уструшаний» асари алломанинг биринчи таълиф қилган асарлари сирасига киради. Бу хусусида муаллифнинг ўзи шундай ёзади: «Асаримни «Китоб ул-фусул» деб номладим. Уни ёзишга мени ундаган нарса илму-фазлимни ортиб кетгани эмас, балки уни ўзим учун латиф бир манба сифатида тайёрладим». Уструшанийгача қозилар учун тааллуқли масалалар юзлаб фиқҳий асарларда таркоқ ҳолда келтирилган бўлиб, олим ушбу масалаларни тартибга солиб, бир китобга жамлаган ва уни «ал-Фусул» деб атаган.

Қозилик ишларига тааллуқли ҳанафийлик мазҳаби асосидаги илк қўлланма фақиҳ Абу Юсуф (ваф. 182/798 й.)нинг «Адаб ул-қозий» асаридир. Асар алломанинг шогирди Бишр ибн Валид Марисий (ваф. 238/853) томонидан оққа кўчирилган. Кейинчалик Абу Али Ҳасан ибн Зиёд Луълуий Куфий (ваф. 204/820), Аҳмад ибн Умар ибн Муҳайр Абу Бакр Хассоф Шайбоний (ваф. 261/875), Абу Жаъфар Аҳмад ибн Ишоқ Анбарий Наҳавий (ваф. 317/929)лар ҳам айнан ушбу йўналишда асарлар ёзганлар. Шунингдек, ҳанафий мазҳаби асосида яратилган «ал-Удда», «ан-Навозил», «аз-Захира», «ал-Вақиот», «ал-Мунтақо», «ал-Фатово ас-суғро», «Фатово Қозихон», «Мажмуъа-н-навозил», «ас-Сияр ул-кабир», «ал-Муҳит», «ал-Мултақот», «ал-Ҳидоя», «ал-Фатово ал-Баззозия» ва бошқа кўплаб фиқҳий асарларда ҳам қозилик масалаларига тўхталиб ўтилган.

Юқорида таъкидланганидек, Уструшанийнинг фиқҳ илмидаги асосий хизматлари шундан иборат бўлдики, аллома ўз замонасигача ёзилган назарий асарлардаги кел-

тирилган фиқҳий масалаларни амалий ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилган. Одатда қозихоналарга ибодатга тааллуқли масалаларни сўраш учун эмас, балки кўпроқ оилавий, молиявий масалалар ҳамда ҳақ-ҳуқуқлар ҳимоясига доир масалаларда даъво билан мурожаат қилганлар. Халқ томонидан сўралган ушбу масалалар юқорида Уструшаний таърифлаган асарларда тарқоқ ҳолда берилган эди. Бир марта сўралган саволга жавоб бериш учун қози ёки муфтий ўнлаб, ҳаттоки юзлаб фиқҳий асарларни кўриб чиқиши керак бўлган. Муаллиф шундай қийинчиликларни бартараф қилиш мақсадида, ўзидан олдинги ҳанафий мазҳаби фақиҳларининг деярли барча фиқҳий асарларидаги қозиликка доир масалаларни бир жойга жамлаб, бундай масалаларнинг мазмунига қараб ўз асарини ўттиз фаслга бўлган.

Асарнинг муқаддима қисмида Аллоҳга ҳамду сано ва Пайғамбаримиз (с.а.в.)га салавот айтилгандан сўнг муаллиф ўзи ҳақида шундай дейди: «Ўзимни мураккаб масалаларни мутолаа қилишга ва дақиқ (нозик) далилларни мушоҳада этишга ўргатиб, тасниф этилган ажойиб китоблардан баҳраманд бўлишга ва аҳком соҳасида таълиф этилган ҳалол ва ҳаром нималиги баён қилинган асарлардан тўғри йўл излаб топишга ҳиммат имни жалб қилдим».

Юқорида таъкидланганидек, Уструшаний ўзидан илгари яшаб ўтган фуқаҳоларнинг асарларини атрофлича ўрганиб чиқиб, бу уламолар ҳақида: «Ислом дини асосларини ҳимоя этувчи шундай уламолар тартибга солиб ёзганларки, Аллоҳ таоло уларга илм денгизлари ва тўлқинларидан огоҳ бўлишдек неъматлар билан уларни мукаррам қилган ва илмнинг муаттар шабадаси ҳидларидан уларни насибадор этган», деб таъриф беради.

Уструшаний ёшлик йилларида ўзигача ижод қилиб ўтган ҳанафий мазҳаби уламоларининг деярли барча фиқҳий асарларини мутолаа қилганлиги ҳақида шундай ёзади: «...умримнинг навқиронлик йилларини мазкур уламоларнинг мумтоз тўпламлари ва дурдона мавзуларини кўриб чиқишга сарф этдим».

Ўзидан олдинги уламоларнинг фиқҳий асарларида фатволар турли соҳага бағишланган бўлиб, бу фатво чиқарувчи қози ва муфтийларга катта қийинчиликлар туғдирар эди. Ушбу фиқҳий асарлар ҳақида аллома шундай дейди: «Уларнинг бу соҳада чуқур ва чиройли иш қилиб, латиф ва нафис из қолдирганларини кўриб, бу хазинадан бир ҳамён олиш ва бу илм денгизидан бир дона гавҳарни ўзлаштириб, улардан мазкур илмлар йўлига бошловчи усуллар, улар юрган изларга етакловчи фаслларни бир китобга жамлаб қўйишга азму қарор этдим. Уларнинг асарларидан қозилик ва даъвогарликка доир масалаларни танлаб, фатво китобларидан шу мавзуга доир фатволарни ҳам уларга қўшдим». Уструшаний ўзидан олдинги ёзилган фиқҳий асарлардан фойдаланиб, қозилик ва даъвогарликка яъни бир мақсадга йўналтирилган фатволарни бир жойга жамлашга азму қарор қилади. Уструшаний таъбири билан айтганда: «Мақсадим – шу майдонда бир кўчат қолдириш ва подага бир қўзичоқни қўшиб қўйиш эди. Зеро, улар ҳаётда кўп учрайдиган масалалар бўлиб, уларга бағишлаб ёзилган усул ва амалиёт асарлари кўпдир». Илм-маърифат оламида ўз ўрнини топиш ва фиқҳий асарлар қаторига ўзининг ҳам бир асарини қўшиб қўйишни мақсад қилади. Шунингдек, асарда никоҳ, талоқ, ва муомала (савдо-сотиқ) масалалари ҳам келтирилган. Муаллиф ушбу масалаларга шундай изоҳ беради: «булар маиший ҳаётда кўп учрайдиган ва қозиларга кўп мурожаат қилинадиган масалалардир».

Алломанинг «Китоб ул-фусул» асари ҳақида шундай хулосага келиш мумкин, бу асар замонасидаги қозиларнинг ишини ислоҳ қилиш, енгиллаштириб бориш ва уларга илмий жиҳатдан ёрдам кўрсатиш максадида юздан ортиқ машҳур мужтаҳид ва фуқаҳоларнинг асарларидан фойдаланган ҳолда қози ва муфтийларга амалий қўлланма сифатида тайёрланган. Уструшаний ўз замонасида фатво чиқариш ҳуқуқига эга бўлган олимлар сафидан муносиб ўрин эгаллаган эди.

Мўғуллар истилоси даврида яшаб ўтган муаллиф асарнинг муқаддима қисмида ўз замонаси ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Биз шундай замонда яшамоқдамизки, илм диёрининг эгаси ўлган, илмий мажлисхоналар ишдан тўхтаган, ислом аҳлининг дилларини бу фожиа куйдирган ёқаларини бу мусибат чок айлаган, сочларини тўзитган, кўкракларига уриб, нафаслари бўғилган, юзларини юлиб қолганлар». Асар 625/1228 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, бу сана мўғул истилочилари Самарқандни босиб олганларининг саккизинчи йилига тўғри келади. Мўғуллар босқини окибатида Моваройуннаҳр аҳолиси жуда катта моддий ва маънавий талафотлар кўрган, халқ катта мусибатга учраган, масжид ва мадрасалар ёқилган, кўпчилик уламолар ўз ватанини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлганлар. Шу сабаблардан муаллиф юқоридаги изтиробли фикрларни билдирмоқда.

Мазкур асарда кўрилган масалаларни шартли равишда тўққизта қисмга ажратиш мумкин:

Шахсий ҳуқуқлар. Қасам ичиш одоблари, бир гувоҳ ва қасамга биноан ҳукм чиқариш, ҳужжат келтирган бўлишига қарамай даъвогар ва гувоҳларга қасам ичириш, қасамдаги хато ва унутиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш;

Жавобгарлик. Ўзи йўқ кишининг устидан ҳукм чиқариш ва жиноий иш қўзғаш, оилавий ажрим масалаларида даъвогар ёки жавобгарнинг иштирокисиз иш кўриш, қозининг ўзида бор маълумотга қараб иш кўриши, мажбурланган кишига тегишли ҳукмлар ва имкониятлар, ҳаром ишларга зўрлаш, жавобгар қочиб кетган пайтда унинг устидан иш кўриш, ўзи йўк кишининг устидан козихонага арз қилиш, бедарак шахснинг устидан чиқарилган ҳукм бекор бўлиш ҳолатлари, озод қилган кишининг ҳимоясида қолиш, шартнома асосида озод бўлиш;

Фуқаролик мулкий ҳуқуқлар. Баъзи ҳақдор кишиларнинг даъво ва хусуматларининг баёни, икки киши бир жойни ҳар бири ўзига тегишли экани борасида даъволашиши, судда ўзаро норозилик ҳолатлари, ер ва уни чегаралаш, даъво қилиш ва гувохлик бериш масалалари, вояга етмаган норасийдага ёки вакф мулкига тегишли ерни зўравонларча эгалик қилган деб ҳисобланган кишига бериладиган жазо, қозиларнинг иш юритишлари, қарама-қаршиликлар, кўчмас мулк бўйича кўрилган масалалар, меросни таксимлаш, ер қолдирган меросдаги маҳр бўйича ҳукмий далиллар, битим тузишда харидорга бериладиган танлов хукуқи масалалари, шартномаларда ноўрин шартларни киритиш, чиқарилган ҳукмлардаги эътирозга сабаб бўлган жумлалар ва улардаги камчиликлар, мулкнинг икки кишига тегишли бўлиши ҳақидаги масалалар, бегона одамнинг мулк даъво қилишнинг зикри ҳақидаги масалалар;

Ворислик мерос ҳуқуқи. Даъвогар бўлишга салоҳиятли ва салоҳиятсиз кишилар, даъвогарнинг вояга етмаган бола билан даъволашганда козидан васий тайинлашини талаб қилиши, вояга етмаган бола даъво судида ва ўзи учун бирон-бир васий тайин этилишида иштирок этиши, даъвогар бир ақлсиз киши устидан даъво қилиши, мутавалли бирон-бир вақф мулкини, ушбу мулк бир шахснинг мулки эканини асоссиз эъ-

тироф этиши, ижарага олинган молни аслида меники деб, даъво қилиш, вафот этганлиги сабабли ворисликнинг исботи ҳақидаги масалалар, ота, васий, қози, мутавалли ва маъмурларнинг мерос таксимидаги тасарруфлари (бошқарувлари) масалалари;

Никоҳ, оила ҳуқуқи. Никоҳ, маҳр, нафақа тайинлаш, уй жиҳозлари устидан даъво қилиш, нафақадан ожизлик сабабли эр-хотинни ажратиш даъвоси, хулъ (аёл кишининг ўз эридан мол эвазига талоқ талаб қилиш) масалалари;

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ. Ўз ҳуқуқини бошқага ўтказиш, низолашувчи томонлар ўртасида низони ҳал қилиш учун қозихонага юборилган ҳукмий далиллар, ярашув асосида низони ҳал қилиш, қози томонидан жавобгар шахс истикомат қилиб турган ёки сафарда бўлиб турган шаҳар қозихонасига юбориладиган расмий ҳужжатлар, даъвода ва гувоҳлик беришда имо-ишора қилиш, меросхўрлар ва қарзнинг турлари, қарз берувчи ва олувчининг ҳақ-ҳуқуқларига доир масалалар;

Фуқаролик ҳуқуқи. Даъволарнинг бир-бирига зид келиб қолиши ва халақит берадиган сабаблар, гувоҳликда хилма-хиллик масалалари ва уларнинг келиб чикиш сабаблари, одамлар орасида таркалган гаплар асосида иш кўриш ва ҳукм чиқариш, тақикланган тасарруфлар, ижарага олинган нарсаларни сотиб юбориш ва гаров қўйиш масалалари;

Бошқарув. Қозини ишдан озод қилиш, вакил, маъмур, элчи, васий ва мутавалли каби кишиларга доир масалалар, «дор ул-ислом» (мусулмон мамлакати) қандай қилиб «дор ул-ҳарб» (куфр мамлакат)га айланиб қолишга доир масалалар, боғийлар ва уларнинг амалдор тайинлашлари, ижтиҳодга доир масалалар;

Ер ҳуқуқи. Вақф мулкини меники деб даъво қилиш ва унга гувоҳ келтириш масалаларига батафсил тўхталиб ўтилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бу асар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Зеро, алломанинг «Китаб ул-фусул» асари фикҳ ва фатво илмлари бўйича манбалар хазинасини бойитувчи ноёб маънавий мерос ҳам бўлиб қолади.

«Жомиу аҳками-с-сиғор» («Вояга етмаган болаларга тааллукли шаръий ҳукмлар мажмуаси»). Муаллиф бу асарини 625/1228 йил 9 июль куни ёзиб тугатган. «Жомиу аҳками-с-сиғор» асари болаларнинг ҳуқуқлари хусусида ёзилган фикҳий асарларнинг энг йириги ва энг аҳамиятлисидир. Унда фиқҳга оид юзга якин китобларда таркоқ ҳолда берилган ва болаларга тааллуқли бир минг икки юздан ортиқ шаръий фатволар жамланган. Бу асар дунёга келиши учун Уструшаний ҳанафий мазҳабининг ўз давригача яшаб, ижод этган кўпгина фақихларининг деярли барча асарларидан унумли фойдаланган. Шу жиҳатлари билан бу асар ҳозирги замон исломшунос ва ислом ҳуқуқи тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар учун муҳим манба ҳисобланади.

Мусулмон оламида болалар ҳак-ҳуқуқларига бағишлаб ёзилган яна бир мўъжаз фиқҳий асар бўлиб, у имом Шамсиддин Муҳаммад ибн Аби Бакр ибн Қаййим Жавзийя (691/1292–751/1351)нинг «Туҳфат ул-мавдуд би аҳкоми-л-мавлуд» асаридир. Бу асар 17 бобдан иборат бўлиб, унда фарзанд сўрашнинг мустаҳаблиги, қизлардан ғазабланишнинг макруҳлиги, фарзанд хушхабарини етказиш, чақалоқ қулоғига азон ва иқомат айтиш, чақалоқнинг танглайини кўтариш, акика ва унинг ҳукмлари ва у ҳақидаги ихтилофлар, чақалоқ сочини олиш ва соч оғирлигича садака бериш, исм кўйиш вақти ва мажбурийлиги, болани хатна қилиш ва унинг ҳукмлари, қулоқ тешиш ҳукми, норасидаларнинг овқат ейиш одоблари, эмизикли гўдакнинг сўлагига

доир ҳукмлар, фарзандларни ўпиш, уларга одоб ва илм бериш, фарзандларни тарбиялашдаги фойдали масалаларни ўз ичига олган мухтасар асардир.

Уструшанийнинг «Жомиу аҳками-с-сиғор» асари 1289 фатводан иборат бўлиб, биз уларни шартли равишда, ибодат, ахлоқий, ижтимоий, иқтисодий, ва ҳуқуқий қисмларга ажратдик.

1. Ибодат қисми асарда олтита масалани ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: покланиш, намоз, закот, рўза, ҳаж, жонлиқ сўйиш ва қурбонлик. Бу қисм 92 та саволдан иборат бўлиб, асарнинг 7,13 фоизини ташкил этади.

2. Ахлоқий қисм асарда ўнта масалани ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: Эрхотин никохининг куфр сабабли бузилиши, лаънатлашиши, қасам ичиш, жиҳод, диндан қайтиш, қочган қулнинг ҳаққи, сулҳ, гувохликка доир, қозининг бурч ва вазифалари, болани уриш ва унга буйруқ бериш. Бу қисм 120 та саволдан иборат бўлиб, асарнинг 9,31 фоизини ташкил қилади.

3. Ижтимоий қисм асарда йигирмата масалани ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: норасидаларнинг берган хабарлари, никоҳ, маҳр, яқин қариндошлар, эмикдош бўлиш орқали никоҳнинг ҳаром бўлиши, болани бокиб олиш, талоқ, аёл томонидан талокни талаб қилиш, талоқдан кейин насабни аниклаш, идда, балоғат ёшининг чегараси, насабни даъво қилиш, қориндаги хомила, васийларнинг тартибий ўринлари, мерос, нафақа, эмизиш, қон олиш, йирингни ёриш ва хатна килиш, йўқолган бола. Бу қисм 516 та саволдан иборат бўлиб, асарнинг 40,3 фоизини ташкил қилади.

4. Иқтисодий ва молиявий қисм асарда ўн бешта масалани ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: омонат қўйиш, совға-салом, савдо-сотиқ, ижара, улушни бўлиш, қўшма тижорат ва деҳқончилик, ҳуқуқи чекланган қул, даъвони рад қилиш, вақф, васийлар, вакиллик, кафиллик, ҳавола, омонат. Бу қисм 346 та саволдан иборат бўлиб, асарнинг 26,84 фоизини ташкил қилади.

5. Ҳуқуқий қисм – ўн тўртта масалани ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: қулни озод қилиш, жазо ҳадлари, ўғрилик, макруҳ нарсаларга доир масалалар, талон-торож қилиш, гаровга қўйиш, даъво қилиш, иқрор қилиш, мажбурлаш, жиноятлар, бошқа кишини жиноят қилишга буюриш, изн берилган қул, даъво ҳужжатлари, ҳуқуқларни чегаралаш масалаларидан иборат. Бу қисм 215 та саволдан иборат бўлиб, асарнинг 16,68 фоизини ташкил қилади.

«Жомиу аҳками-с-сиғор» ислом ҳуқуқшунослигига оид қимматли манба бўлганлиги боис, унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли мамлакатларига кенг тарқалган. Ушбу асар илк марта 1982 йил Ироқда профессор Абду-л-Ҳамид Абду-л-Халиқ Байзалий томонидан нашр қилинган. Нашрни амалга оширишда 5 нусхадан АҚШнинг Принстон университети кутубхонасида № 1704, Бағдоднинг «Ироқ миллий музейи» кутубхонасида № 1/9626 ва Бағдоднинг марказий вақфлар кутубхонасида № 3741/1 ва № 7460/1 рақамлар остидаги сақланаётган нусхалардан ҳамда Ироқнинг Мосул шаҳридаги «Аҳмадия» марказий вакф кутубхонасида № 9/7 рақам остида сақланаётган қўлёзмадан фойдаланган. Ушбу асарнинг икки жилдга бўлинган иккинчи нашри Миср пойтахти Қоҳирада профессор Абу Мусъаб Бадрий ҳамда «ал-Азҳар» университети ўқитувчиси Маҳмуд Абду-р-Раҳмон Абду-л-Мунъим томонидан тайёрланган. Унда тадқиқотчилар асарнинг биринчи нашридан ва унга қўшимча ҳолда Мисрнинг «Дору-л-кутуб» кутубхонасида 901 рақамли қўлёзма ва 9334 рақам остида сақланаётган микрофильмдан ҳам фойдаланганлар.

«Жомиу аҳками-с-сиғор»нинг ўн битта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан чет эл кутубхоналарининг фондларида сақланувчи олти нусхаси илмий жамоатчиликка яхши маълум. Аммо Тошкентдаги 5 нусхаси илмий жамоатчиликка номаълум бўлиб келмоқда. Бу нусхалар эса жуда катта илмий аҳамиятга эгадир.

Мисрлик тадқиқотчилар изох бермаган алломалар ва фиқҳий асарлар ҳақидаги маълумотлар биобиблиографик китобларда батафсил баён этилган. Шунингдек, мисрлик тадқиқотчилар асарни 65 та масалага бўлиб тадқиқ этишган.

«Жомиу аҳками-с-сиғор» асарининг Миср нашри ҳақида хулоса қилиб айтиш мумкинки, асар жуда кўплаб хато ва камчиликлар билан нашр қилинган. Шу боис Маждуддин Уструшанийнинг «Жомиу аҳками-с-сиғор» асарини янги, тўлдирилган ва илмий тасдиқланган нашрини амалга ошириш долзарб масалалардан бирига айланган. Шу боис асарнинг учинчи тузатилган ва тўлдирилган нашрини Тошкентда сақланаётган қўлёзма нусхалари ва Миср нашрини жалб этган ҳолда амалга ошириш максадга мувофик деб топилиб, Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий Усмонхон Алимов ҳаммуаллифлигида чоп қилинди.

Тадкикот даврида «Жомиу аҳками-с-сиғор» асарининг тузатилган ва тўлдирилган матни 44 та масалага бўлинган янги танкидий матн сифатида тайёрланди. Унда юкорида зикр этилган хато ва камчиликлар инобатга олинди. Матн билан бирга Маждуддин Уструшаний илмий мероси ва фаолиятига доир янги маълумотлар Тошкент қўлёзма нусхалари асосида илмий муомалага киритилди. Шунингдек, ўрта аср араб манбалари асосида Уструшана минтақасининг тарихий-географик жойлашуви, унинг шаҳар ва қишлоқлари, у ердан етишиб чиққан 90 та олим ҳакида маълумотлар берилди. Бундан ташқари 9 та фиҳраст тузилди .

Манбаларда Алломанинг «Фатово» деб номланган яна бир фиқҳий асари номи қайд этилади. Муаллиф мазкур асари хусусида ўзининг «Жомиу аҳками-с-сиғор» асарининг хотима қисмида шундай таъриф беради: «биринчи асаримни «Китаб-ал-фусул» деб номладим. ...иккинчисини «Жомиу аҳками-с-сиғор» ...ва учинчисини «Фатово» деб номлайман, деган умиддаман». Туркиялик олим Холит Унал ўзининг «Mâverâünnehir fakihlerinden el-usrüşenî» номли мақоласида Сулаймония кутубхонасида сақланаётган «Фатово» асарининг (1а ва 135а) бетларини бошқа бир номда сақланаётган Уструшанийнинг «Китоб ул-карахия» китобига солиштирганда, икки номдаги қўлёзма айнан бир асар эканини аниқлади. Холит Унални нг хусусий кутубхонасидаги «Китаб ул-Керахия» (Фатово) нусхасига кўра 40 фасл (ундан ташқари икки бўлимига «Китоб ул-ғасб») ҳолида тартибланган муфассал ҳалоллар, ҳаромлар китобидан иборат. Айникса, кундалик ҳаётда учрайдиган масалаларнинг фиқҳий ҳукмлари содда ва тушунарли бир услубда қиска жумлалар билан ёритилган. Мавзулар кўпрок ҳадиси шарифлар, мужтаҳид ва мутасаввифларнинг сўзлари билан изохланган.

Асар кирк фаслдан иборат бўлиб, унда дин, маърифат, одоб, макрух ва ҳаром бўлган илмлар, фатво чиқармоқ ва сўрамоқ, бир мазҳабдан бошкасига ўтиш, Аллоҳни улуғламоқ, Уни «кўл» ва бошқа нарсалар билан сифатлантирмаслик, Қуръон ёзиш ва ўқиганга ҳурмат кўрсатмоқ, амру маъруф, наҳий мункарлар; киши боласини ва хотинини одобга чакириши, хотиннинг қариндошлари зиёратидан ва илм ўрганишини тақиклашнинг ножоизлиги, ота-она ҳаклари, зулм қилганга ҳалоллик исташнинг вожиблиги, қарздорнинг зиммасида бўлган қарзнинг охиратда кимга тегишли бўлиши,

тавба билан орадан тушадиган ва тушмайдиган гуноҳлар, салом бермоқ ва алик олмоқ, бошқасининг уйига кирар экан изн сўрамоқ, касал зиёрати, шифо топиши сиҳат-саломат бўлиши учун дуо қилиш, даволаш, инсоннинг хулқ одоби, уйқуда туш, хизматида ҳайвондан фойдаланмоқ, қуш ва бошқа ҳайвонларни боқиш, шахмат ва бошқа ўйинлар ўйнамоқ, чайковчилик, олиб сотилиши, ўйиннинг ман этилганлиги, уйланишни овоза килиш учун дўмбира чалдиришнинг мубоҳ бўлиши, мусобақа, макруҳ ва ҳаром емоқ-ичмоқ ва кийинмоқ, уйланиш, боланинг хуш хабари ва ақикаси, хотиннинг эри ва эрининг хотини устидаги ҳақлари, ўкувчиларга имтиҳондаги ҳолатига кўра фарқли баҳо қўйишнинг жоиз бўлиши, зилзиладан қочиш, ўлимни хоҳлаш каби жиҳатлар баён этилган.

Алломанинг «Ал-Қуруд ва-д-дуюн» (Қарз турлари) номли асарининг мавжудлиги муаллифнинг «ал-Асъила ва-л-ажвиба» китобида қайд этилган. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган.

Манбаларда «Қуррат ул-айнайн фи ислаҳи-д-дорайн» алломанинг асари деб кўрсатилган. Бу асарнинг ягона қўлёзма нусхаси маълум. У Миср миллий кутубхонасида I/340-рақам остида сақланади. Лекин аллома ўзининг бошқа асарларида бу китоб ҳақида ҳеч қандай маълумот колдирмаган.

Алломанинг яна бир асари «Ал-Асъила ва-л-ажвиба» («Саволлар ва жавоблар») деб номланган. Асарда ҳаётда кам учрайдиган ҳанафий мазҳабидаги 940 та фатво жамланган. Ал-Асъила ва-л-ажвиба асари XIII асрнинг биринчи ярмида яратилган.

Фиқҳга оид савол-жавоб тариқасида тузилган мазкур асари ҳуқуқшунослик соҳаси ва жамиятда юзага келган саволларнинг жавоби бўлиб, ўша даврда илмий тил ҳисобланган араб ҳамда форс тилларида ёзилган. Асардаги арабий ва форсий жумларнинг жуда тўғри тузилганига кўра, Мовароуннаҳр шаҳарларида XII–XIII асрларда араб ва форс тилларида яхши таълим берилганига далолат беради.

Ҳижрий 637/1240 йилда тамомланган фиқҳга оид «Ал-Асъила ва-л-ажвиба» асарида XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт, халқларнинг урф-одатига оид қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Мусаннif бу асарида XIII асргача ижод қилиб ўтган ҳанафий уламо ва фуқаҳолардан турли мавзуларда сўралган фиқҳий саволларга берган жавобларини, асосан, араб, баъзан форс тилларида нақл қилади. Сўралган масалалар таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж каби ибодатга доир ҳамда никоҳ, талоқ, қасам, жиноят ва жазо, тижорат, ҳалол-ҳаром каби ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий мавзулардаги саволларга ҳанафий мазҳаби нуқтаи назаридан берилган фатволар мажмуидир. Улар ислом оламида шуҳрат топган юздан ортиқ фуқаҳо ва мужтаҳидларнинг берган фатволаридан иборатдир. Фатволар етмишдан ортиқ энг машҳур фиқҳий асарлардан саралаб олиниб, нақл қилинган. Демак, бу асар ёзилишига ўша даврдаги диний, ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги ечимга зарурати бор саволларнинг йиғилиб колганини сабаб дейиш мумкин.

«Ал-Асъила ва-л-ажвиба» асари 637/1240 йил 28 майда ёзиб тамомланган. Фиқҳга оид мазкур асарида XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт, халкларнинг урф-одатига оид қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Фуру ул-фиқҳга оид савол-жавоб тариқасида тузилган мазкур асарнинг 65% ни араб тилидаги ва 35% ни форс тилидаги фатволар ташкил қилади.

«Ал-Асъила ва-л-ажвиба» асарига ўхшаш «савол-жавоб» тариқасида тузилган асарлар ҳанафий мазҳаби тарихида маълум. Масалан, Муҳаммад ибн Саммоа ибн Абдуллоҳ ибн Ҳилол (102/720–192/808 й.), Ҳишом ибн Убайдуллоҳ Мозил (ваф. 201/817 й.), Иброҳим ибн Рустам Абу Бакр Марвазий (ваф. 211/827 й.), Бишр ибн Валид Киндий (ваф. 238/862)нинг «ан-Наводир» асарлари, Абу-л-Ҳасан Али ибн Саид Рустуғфаний (ваф. 345/957)нинг «аз-Завоид ала-л-фавоид фи анвои-л-улум ва-л-фатово», Абу-л-Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самаркандий (301/913–375/985)нинг «ан-Навозил», Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Ношифий (ваф. 446/1055)нинг «Хизонат ул-воқиот» Ҳусайн ибн Али Абу-л-Қосим Имодуддин Ломиший)ваф. 522/1128)нинг «ал-Воқиот», Муҳаммад ибн Иброхим ибн Аниш Ҳушайрий Бухорий (ваф. 500/1106)нинг «ал-Ҳовий фи-л-фатово», Аҳмад ибн Мусо ибн Исо ибн Маъмун Аҳмад ибн Мусо Каший (ваф. 550/1155)нинг «Мажмуан-навозил ва-л-ҳаводий ва-л-воқиот» ва Имодуддин Абу-л-Ҳасан Маҳмуд ибн Аҳмад Форобий (ваф. 609/1212)нинг «ал-Асъилат ул-ломиа ва-л-ажвибат ул-жомиа» асарлари шулар жумласидандир.

«Ал-Асъила ва-л-ажвиба» асарининг ЎзР ФА ШИда сақланаётган учта қўлёзма нусхаси мавжуд.

1) 3109/I рақам остида. Қўлёзманинг умумий ҳажми 222 варақ бўлиб, шаркона услубда муқоваланган, картон муқова устига жигарранг қоғоз ёпиштирилган. Қоғоз ўлчами 26×16 см. Матн ўлчами 21×11. Ҳар варақда 25 сатр бор. Қоғози сариқ ранг, калин шарқ қоғози. Ёзуви – насх. Вараклар шаркона услубда рақамланган. Пойгирлар мавжуд. Нусха Фарид ибн Маҳмуд ибн Муҳаммадшоҳ ибн Ҳасан Жарзувони томонидан 785/1383 йилда кўчирилган. Қўлёзма вақф қилинган. Қўлёзманинг ҳар бир варағига қўйилган муҳр бундан далолат беради.

Мазкур йиғма қўлёзма китобда икки асар жамланган:

а) Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг «ал-Асъила ва-л-ажвиба» асари. Асар 1б-70а варақларда жойлашган.

б) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакрнинг «Хизонат ул-фатово» асари. Асар 71б-221б варақларда жойлашган.

2) 6341/III рақам остида. Йиғма қўлёзмада учта асар жамланган бўлиб, умумий ҳажми 296 варақ. Қўлёзма шарқона услубда муқоваланган бўлиб, картон муқова устига яшил қоғоз ёпиштирилган. Муқовада шамс ва лола медальонлари бор. Қоғоз ўлчами 29х15 см. Матн ўлчами 22×11см. Ҳар бир варақ 27 сатрдан иборат. Қоғози сариқ рангли, қалин шарқ қоғози. Хати – насх. Варақлар шарқона услубда рақамланган. Пойгирлар мавжуд. Кўчирувчиси номаълум. Қўлёзма 1211/1796 йилда Муҳаммад Азиз ибн Худаёр томонидан вакф қилинган. Қўлёзманинг ҳар тўрт варағига битта қўйилган муҳр бундан далолат беради.

Мазкур йиғма қўлёзма таркибида қуйидаги асарлар мавжуд:

а) Абу-л-Лайс ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандий (301/913–375/985)нинг «Бустон ул-орифин» асари. Асар 1б-77а варақларда жойлашган.

б) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакрнинг «Хизонат ул-фатово» асари. Асар 80а-229б варақларда жойлашган.

в) Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг «ал-Асъила ва-л-ажвиба» асари. Асар 230а-296б варақларда жойлашган. Нуқсонли нусха: охири йўқ.

3) 2533/III рақам остида. Мазкур йиғма қўлёзмада бешта асар жамланган. Қўлёзманинг умумий ҳажми 258 варақ. Қўлёзма шаркона услубда муқоваланган, картон мукова устига тўқ яшил ранг коғоз ёпиштирилган. Муқовада ромб шаклидаги битта катта ва иккита кичкина медальонлар бор. Коғози оқ ранг, қалин Хитой қоғози. Коғоз ўлчами 20×12 см. матн ўлчами 15,3×7,3 см. Ҳар бир варақда 19 сатр бор. Қўлёзма Жалолуддин номли шахс томонидан вақф қилинган. Бу ҳақда қўлёзмадаги ҳар бир асар бошида қўйилган муҳр далолат беради. Қўлёзма 1230/1815 йил 27 сентябрда Абдуллох Балхий номли хаттот томонидан кўчириб тугатилган.

Мазкур йиғма қўлёзма таркибида қуйидаги асарлар мавжуд:

а) Муҳаммад Чалабий Баракий Румийнинг «Рисолат аркони-ас-салот» асари. Асар 1а-19б варақларда жойлашган.

б) Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг «Маноқиб хвожа Юсуф Ҳамадоний» асари. Асар 20а-36б варақларда жойлашган.

в) Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг «ал-Асъила ва-л-ажвиба» асари. Асар 38б-158б варақларда жойлашган. Бу кисм маълум кодикологик хусусиятларга эга: Сиёҳи кора, «сўради», «жавоб берди», «деди» ва баъзи бир сўзлар устига қизил чизиқ тортилган. Масалалар номи ҳам қизил сиёҳ билан ёзилган.

г) «Мунтахаб катоиб аъломи-л-ахёр мин фуқаҳои мазҳаби-н-Нуъмони-л-мухтор» асари. Бу асар Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий (ваф. 990/1582–83)нинг «Катоиб аъломи-л-ахёр мин фукаҳои мазҳаби-н-Нуъмони-л-мухтор» асаридан олиниб, (мунтахаб) сайланма асарга айлантирилган. «Мунтахаб катоиб аъломи-л-ахёр мин фуқаҳои мазҳаби-н-Нуъмони-л-мухтор» асарининг муаллифи кўчирувчи бўлиши эҳтимол. Асар 160а-199а варақларда жойлашган.

д) «Мунтахаб табақоти-л-ҳанафия» асари. Бу асар Абдулқодир ибн Абу-л-Вафо Қураший (ваф. 775/1373)нинг «Табақат ул-ҳанафия» асаридан (мунтахаб) олиниб, сайланма асарга айлантирилган. «Мунтахаб табақоти-л-ҳанафия» асарининг муаллифи номаълум. Асар 201а-258б варақларда жойлашган.

Уструшанийнинг туғилиб ўсган ватани Уструшана минтақаси қадимдан илмий-маърифий ва маданий марказлардан бири бўлган ва Мовароуннаҳрда ҳанафийликнинг тарқалиши ҳамда ривожланишида муҳим аҳамият касб этган. Зиёли оилада дунёга келган аллома, фикҳ илми ривожига улкан ҳисса қўшган устози Бурҳониддин Марғиноний ишини давом эттирган.

Уструшанийнинг асарлари ўлкамиз ҳуқуқий тизимига оид қимматбаҳо илмий мерос бўлиб, уларда юртимиздан чиққан ва ислом илмлари ривожига катта ҳисса қўшган юзлаб олимлар ва улар колдирган фатволар хақида батафсил маълумотлар мужассам этилган. Олимнинг асарларида ўзигача ёзилган фиқҳий асарлардан иктибос келтириш йўли билан ундаги замонавий муаммоларни ечиш фақат диний ақидалар асосида эмас, балки мантиқий далиллар билан ёндашиш услуби кўрсатиб берилган.

Уструшаний асарларида бизгача стиб келмаган манбалардаги бебаҳо маълумотлар сақлаб қолингани унинг қимматини янада оширади.

Муслим АТАЕВ,
тарих фанлари номзоди

ШАҲОБУДДИН УМАР СУҲРАВАРДИЙ (1144–1234)

Алломанинг тўлиқ исми Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Шаҳобуддин Суҳравардий бўлиб, бу ном алломанинг Шимоли-Шарқий Эроннинг Жабал ўлкасидаги Суҳравард шаҳрида туғилганига ишора қилади. Машҳур тарихчи олим Шамсу-д-Дин Заҳабий ўзининг «Китоб ул-муштабах фи асмои-р-рижол» номли асарида бу ҳақда фикр юритиб: «Занжон Озарбайжоннинг бир вилоятидир», – дейди. Суҳравард ўз даврининг илм-фан ва маданият ривож топган йирик шаҳарларидан бири бўлганлиги билан ажралиб туради.

Кези келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, тасаввуф тарихида Суҳравард шаҳрида таваллуд топган икки аллома буюк сўфийлар сифатида ўзининг муносиб изини қолдирган. Улардан бири ҳаёти ва фаолияти баён қилинаётган буюк мутасаввиф олим, сўфий шайхларидан ҳамда бутун ислом оламида ҳанузгача нуфузини йўқотмаган суҳравардия тариқатининг асосчиси Шаҳобуддин Умар Суҳравардий бўлиб, у умрининг кўп қисмини Бағдод шаҳрида ўтказган. Республикамизнинг кўзга кўринган таниқли олимларидан Носир Муҳаммад Умар Суҳравардийнинг келиб чиқиши ҳақида шундай дейди: «Салжукийларнинг Кўня султонлигида ҳам маданият тараққий этган. Кичик Осиёнинг исломлашиш жараёни кучайиб, тасаввуфнинг мавлавийлик, бектошия каби тариқатлари шаклланган. Жалолиддин Румий (1207–1273), Юнус Эмро (1240–1320), Хожа Бектош Валий (1248–1328), Садриддин Кўнёвий, Шайх Суҳравардий сингари машҳур мутасаввифлар етишиб чиққан. Куня (Иконий), Сивас, Қайсария, Никея шаҳарлари йирик марказлар ҳисобланган». Бундан аён бўлаётирки, Умар Суҳравардий, шубҳасиз, ўз замонасининг кўзга кўринган сиймоларидан бири бўлган. Унинг «Тасаввуфий таълимот ва тарбиянинг устози» («Шайх ут-таълим ва-т-тарбия») лақаби билан аталганлиги ҳамда Бағдодда халифа Носир ли-Дин Аллоҳ ҳузуридаги самарали илмий-амалий ва сиёсий фаолияти туфайли «Барча устозларнинг устози» («Шайх уш-шуюх») каби ўта шарафли унвонга лозим топилганидан ҳам алломанинг нақадар салоҳиятга эга бўлганлигини билса бўлади.

Суҳравард шаҳри номини дунёга танитган иккинчи йирик файласуф Шаҳобуддин Яҳё Суҳравардий (ваф. 1191)дир. Бу аллома ишроқ (нур) фалсафаси асосчиси ҳисобланади ва шу сабаб ёзма манбаларда, аксар ҳолларда, Шайх ул-ишроқ номи билан аталган. Бу ҳар икки буюк олимнинг исми ҳам Шаҳобуддин бўлганлиги туфайли айрим муаллифларда уларни чалкаштириб юбориш ҳоллари учрайди.

Шаҳобуддин Суҳравардийнинг таржимаи ҳоли келтирилган манбаларда мутасаввифнинг 539/1144 йил Суҳравард – Эроннинг Жабал ўлкасида таваллуд топиб, 632/1234 йил муҳаррам ойида Бағдодда вафот этганлиги кўрсатилган.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, алломанинг вафот этган жойи хусусида айрим ихтилофлар мавжуд. Юқорида таъкидланганидек, айрим манбаларда шайхнинг Бағдодда вафот топиб, шу ердаги «Вардия» қабристонига дафн этилгани ҳақида ёзилса, таниқли рус шарқшуноси В.В. Бартольд, Амир Темур даврида фаолият юритган, буюк фотиҳнинг машҳур тарихнависларидан бири бўлган йирик олим Фасиҳ Ҳавофий қабилар унинг қабри айнан Юртимизда – Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманида жойлашган Мири Жанда қабристонида эканига ишора қиладилар. Шу ўринда асли исми Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаво-

фий – Ҳофизи Абру (ваф. 1431) бўлган олим ҳақида икки оғиз сўз: У Амир Темур даврининг забардаст тарихнависларидан бири ҳисобланади. У «Мажмуъаи Ҳофизи Абрў», «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» («Бойсунғур Мирзонинг саралanган тарихи») каби бир неча асарлар муаллифидир. Олимнинг «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асарида оламнинг яралишидан то 1426 йилгача бўлган тарихий воқеалар ёритилган. Ҳофизи Абру ўз даври тарихий воқеаларини шоҳид сифатида таҳлил этади ва унинг маълумотлари ҳам миллий давлатчилик тарихимизни ўрганишда муҳим ўрин тутишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» номли китоби муболаға, мактов ва субъектив ҳиссиётлардан холи асар ҳисобланади ва Амир Темур давридаги тарихий воқеаларга аниқликлар киритишда катта аҳамият касб этади.

Буюк соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари машҳур «Рости-русти» – «Куч адолатдадир» иборасини 1357 йилда Шаҳобуддин Умар Суҳравардийнинг кичик ўғли Шайх Зайниддиндан олганлиги, шунингдек, Амир Темурнинг пири Шайх Шамсиддин Кулол суҳравардияга бефарқ бўлмаганлиги эътиборга олинса, масала бир қадар ойдинлашади. Тарихчи олим Шарафиддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида бу ҳақда шундай дейди: «Амир Тарағайнинг бутун эътибори мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилган эди. Давлати ҳудуди доим уламою фузало ҳожатларининг адо этилиш қибласи ва олий мажлиси солиҳлару фуқаро аҳлининг йиғингоҳи бўлди. У, ҳирқаси жиҳатдан каромат насабли, художўй шайх ул-ислом Шаҳобуддин Суҳравардийга, Аллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин, бориб этувчи шайх Шамсиддин Кулолга сидқидилдан ихлос қилар эди ва унинг муборак қабрига тез-тез бориб турарди». Бундан ташқари, «Рости-русти» атамаси аввалбошда мўғуллар империясига қарши курашиш шиори сифатида қабул қилинган. Зеро, Умар Суҳравардий шогирдлари ва ўғилларини айни шу мақсадда ислом минтақасининг турли ҳудудларига сафарбар этган эди. Шу кабиларни эътиборга олган ҳолда комил ишонч билан айтиш мумкинки, Шайх Шаҳобуддин Суҳравардий абадий қўним топган жой Хузор (ҳозирги Ғузор) шаҳридаги Мири Жанда қабристонидир.

Кези келганда айтиш жоизки, аллома ҳаётининг асосий қисми Бағдод шаҳрида ўтган. У умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолса-да, шунга қарамай, илмий фаолиятини тўхтатмаган. Шаҳобуддин Умар Суҳравардийнинг вафоти ҳақида маълумот келтирилган ёзма манбаларнинг барчаси унинг 1144 йил туғилиб, улуғ – тўқсон ёшда ҳижрий 632 (милодий 1234–1235) йил вафот этганлигида иттифоқ қиладилар.

Шаҳобуддин Суҳравардий – ўрта асрларда фаолият юритган буюк сўфий, фақих, қатор исломий илмлар соҳиби, тил ва ҳол илмини юксак даражада эгаллаган моҳир имом, усулчи олим. У жамоатга ваъзлар ўқиган, амакиси ўз замонасида кўзга кўринган сўфий, фақих, муҳаддис Шайх Зиёу-д-Дин Абу-н-Нажиб Суҳравардий (1097–1168) ва машҳур муҳаддис Абу Заръадан ҳадислар ривоят қилган. Илм олиш билан бир қаторда, бошқа кўплаб алломалар сингари бирор касб этагидан тутиш мақсадида тижорат ишлари билан ҳам шуғулланади. Доимий равишда одамларга ваъз айтиш билан машғул бўлган. Суҳравардий номи билан ижод қилган машҳур алломаларнинг дастлабкиси Абу-н-Нажиб Суҳравардий (1097–1168) Шайх Шаҳобуддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардийга устозлик қилган ҳамда ислом динининг суннийлик йўналишига алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан ёндашган.

Суҳравардий буюк сўфий шайхлик даражасидаги бир неча жиҳатлари билан фалсафа тарихчилари диққат эътиборидадир. У юнон фалсафаси, тўғрироғи, «файласуфларнинг юнонлашуви»га қарши «Фаласифа» («Фалсафалар») рисоласини ёзди (бу асар Муиниддин Яздий томонидан 1373 йил форс тилига ўгирилган). Аввалам-бор, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, муаллиф рисолада ўз соғлом эътиқодий қарашларини изчил баён этади.

Суҳравардийнинг бошқа «Авориф ул-маъориф» («Маърифат туҳфалари») номли асари ҳам илмий ва амалий аҳамиятга эгалиги билан ажралиб туради. Муҳим асар сифатида рисола XIII–XVI асрларда форс, турк каби қатор тилларга таржима қилиниб, унга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. Дунёнинг турли мамлакатларида асар нусхалари ҳисобланган бир қанча қўлёзма китобларнинг мавжудлигига қарамасдан, афсуски, ҳалигача унинг танқидий нашри амалга оширилмаган.

Суҳравардий илк сабоқни ўз амакисидан олган бўлса, кейинчалик, таълимни амакиси бир вақтлар сабоқ берган Осиёнинг энг машҳур олий даргоҳларидан «Низомия» мадрасасида давом эттирди. Мазкур олийгоҳ 1067 йил турк салжуқий ҳукмдорлар қўллаб-қувватлагани туфайли буюк вазир Низом ул-Мулкнинг раҳнамолигида таъсис этилган эди. Ўқитиш учун керакли маблағнинг барчаси салжуқий ҳукмдорлар ҳисобидан бўлган. Улар талабаларнинг ётиши, таълим олиши, овқатланиши ҳамда толиблар ва мударрисларнинг махсус кийим-бошларига старли маблағ ажратганлар. Мадраса бутун Осиёда илм, фан ва маданият ривожида улкан аҳамият касб этди. Шарқнинг турли мамлакатларидан, жумладан, Ўрта Осиёдан ҳам таниқли олимлар бу ерга таклиф қилиниб, калом, тарих, мантиқ, тилшунослик, адабиётшунослик, фалакиёт, математика, фиқҳ, ҳадис, тафсир ва бошқа фанлардан маърузалар ўқир эдилар. Маърузачилар, аксар ҳолларда, салжуқий ҳукмдорлар томонидан танланар эди. Мадраса ташкил этилган вақтдан у ерда Хатиб Табризий каби замонасининг етук олимлари сабоқ беришган. Мазкур ўқув даргоҳида Абду-л-Маноқиб Занжоний, Маҳмуд Занжоний, Аминаддин Варави, Абу-л-Фаз Ардабили каби кўплаб алломалар таҳсил олганлар. Шулар қатори Суҳравардий ҳам у ерни тамомлагач, тезда ўзида барқ уриб ривожланаётган фалсафий мушоҳадасининг кенглиги билан бутун Шарқ илм аҳлига танилди.

Шаҳобуддин Умар Суҳравардий, буюк сўфий шайхларидан бири бўлишига қарамасдан, охират учун бу дунёдан воз кечувчи зоҳид эмас эди. Ўша даврда машҳур олимлар ҳукмдорларнинг сиёсий ва маданий соҳадаги фаолиятларига жалб этилганлар. Бу ҳол Суҳравардийни ҳам четлаб ўтмади, аммо у саройда фаолият олиб борган бўлишига қарамасдан, у ернинг хос олимларидан фарқли равишда саройнинг сиёсий муҳитида фаол иштирок эта бошлади. Суҳравардий буюк дипломат ва ҳуқуқшунос сифатида кенг танила бошлади. Илмий салоҳиятининг юқорилиги боис, амир унга кўплаб улуғвор номалар битганлиги манбалардан маълум. Ҳатто халифа уни Бағдод шайхларининг раҳнамоси этиб тайинлаган. Кейинчалик, Халифа Носир ли-Диниллоҳ (1180–1225) саройида маслаҳатчи даражасига кўтарилди ҳамда ўта долзарб, масъулиятли дипломатик фаолият билан ҳам шуғулланди. Шу билан бирга, ўзининг шайхлик вазифаларини ҳам унутмади. Халифа номидан Сурия, Миср, айюбийлар пойтахти Ҳалабда дипломатик музокаралар олиб борар экан, бир вақтнинг ўзида, бу мамлакатлардаги алломалар билан қизғин баҳс-мунозараларга киришди. Унинг Ҳалаб шаҳрига қилган ташрифи ҳақида замондошларидан бири: «Суҳравардий Ма-

лик Зоҳир саройида шундай нутқ сўзлади. Бу нутқ замонавийлик жиҳати билан ҳам, таъсирчанлик жиҳати билан ҳам шу даражада юксак эдики, ўтирганларнинг юраги унга бўйсуниб, кўзларига ёш келди», – деб ёзади.

1217–1218 йилларда Умар Суҳравардий хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад билан дипломатик музокаралар олиб борди. Бир йилдан сўнг эса ўз миссиясини салжуқий ҳукмдор Кўн Алоуддин Кайкубод I саройида давом эттирди. Шаҳобуддин Умар Суҳравардийнинг бир вақтнинг ўзида ҳам сўфийлик тариқатида пир, устоз, ҳам сиёсий арбоб ва воиз сифатидаги обрўйи, шуҳратининг юқорилигидан ҳамда унга бўлган алоҳида ихлосининг рамзи сифатида халифа алломага бағишлаб махсус работ курдирди. У ҳашамдорлиги ва маҳобати билан кўпроқ шоҳ саройини эслатар эди. Работда бой кутубхона, ҳаммомлар, хизмат хоналари мавжуд бўлиб, ёнида халифанинг оиласи билан дам олишига мўлжалланган боғ ҳам барпо этилган эди. У бу ерда бир вақтнинг ўзида дам олиши, ишлаши, маърузалар қилиши, баҳс-мунозаралар ташкил этиши мумкин эдики, унинг ташкил қилган маърузаларига бутун мамлакатдан кўпдан-кўп тингловчилар оқиб келар эди. Суҳравардий ўзининг воизлик иқтидори, чукур фалсафий мушоҳадаси билан бошқалардан яққол ажралиб турар эди. Жуда қисқа вақт ичида унинг мажлислари машхур бўлиб кетди.

Халифа Носир ҳукмронлиги даврида ҳунармандлар ва амалдорлар тариқати бўлган футувват амал қилар эди. Футувватга кириш махсус либос кийиш маросими билан амалга оширилган. Халифа юборган вакилларга бу либосни одатда буюк муршид Шаҳобуддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардий кийдирганлиги маълум.

Таникли инглиз олими Ж.С. Тримнгем Умар Суҳравардий ҳақида шундай ёзади: «У буюк шайх-устоз эди ва у Ирбилга Бағдод ҳокимиятининг вакили сифатида келди ва диний масалаларни ҳал этиш учун мажлис ташкил килди, аммо у билан учрашиш менга насиб этмади. Бу менинг жуда ёш бўлганим сабабли бўлса керак. У тез-тез бошқа юртларга бориб зиёрат ибодатларини амалга оширар, баъзан Каъбатуллоҳга яқин ерда яшар эди. Кўплаб замондош сўфий шайхлар у билан хат ёзишиб турар, унга муаммоли, мушкул масалалар ечимида ёрдам сўраб мурожаат килар ҳамда унинг маслаҳатларини фатво ўрнида қабул килар эдилар».

Шаҳобуддин Суҳравардий кўплаб издошларига эга эди. Улар орасида унинг ўғли Имомиддин Муҳаммад (ваф. 1257), Шероз шайхи Нажибуддин Бузгуш (ваф. 1279) ва бошқалар бирodарлигини кўрсатиш мумкин. Буюк форс шоири Саъдий Шерозий (1208–1292) «Бўстон» асар"да Суҳравардийни устози деб атаган.

Умар Суҳравардий 35 ёшидаёқ Бағдодда «шайхлар шайхи» даражасига кўтарилган таникли уламо бўлган. У Ироқ мамлакатининг элчиси сифатида Ироқ, Хоразм, Эрон, Салжуқийлар ўртасидаги урушларга барҳам берган. Умар Суҳравардий Ироқнинг Хоразмдаги элчиси бўлиб турган вақтида ҳам бу икки давлат ўртасида кутилаётган уруш оловини ўчиришга муваффақ бўлган буюк дипломат сифатида ўзини кўрсата билди.

У ўз силсиласини Зиёвуддин Абу-н-Нажиб Суҳравардийдан бошлаб, Аҳмад Ғаззолий (ваф. 1126) ва Жунайд Бағдодий (ваф. 910) орқали халифа Али ибн Абу Толибга (ваф. 661) боғлаган.

Алломанинг кичик ўғли Шайх Зайниддин (1164–1259) диний ва жамоат арбоби сифатида Тошкентга келганлиги ёзма манбалардан маълум. У Тошкент шаҳрининг равнақ топиши йўлида кўплаб хайрли ишларни амалга оширган. Шайх Зайниддин

абадий кўним топган Шайх Зайниддин Бобо Кўйи Орифон мақбараси (ҳозирги Тошкент шаҳридаги Кўкча даҳасида жойлашган) хам Тошкент шаҳрида бўлиб, ҳозирда халқимизнинг азиз қадамжоларидан бири сифатида қадрланиб келмоқда.

Суҳравардий етук дипломат сифатида хам шуҳрат қозонган. У халифа номидан турк-салжуқийлари ва Миср султонлари билан элчи сифатида музокаралар олиб борган. Элчи лавозимида узоқ муддат Мовароуннаҳрдаги хоразмшоҳ саройида фаолият олиб борган. Ўша даврда мамлакат устига шарқдан кора булут яқинлашар эди. Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар йўлида учраган ерларни вайрон қилиб келар эди. Уларга карши туриш учун суҳравардиянинг содик издошлари ва шогирдлари ўша замондаги ислом ҳудудлари бўйлаб тарқатиб юборилди. Шайхнинг ўғли Муҳаммад ибн Умар Суҳравардий (тўртинчи Суҳравардий) отаси асос солган таълимот давомчиси сифатида фаолият олиб бориб, «Зад ул-мусофир» («Сафарга чиққанларга тилаклар») номли китобини ёзганлиги ҳақидаги маълумот Анри Карбен тадқиқотларида учрайди. Бундан ташқари, форс сўфийларидан Изиддин Маҳмуд Кошоний (ваф. 1335) форс тилида «Мисбоҳ ул-ҳидоя» («Ҳидоят чироғи») номли муҳим асарини ёзган. Буюк Бағдод устози ва мутафаккирининг кичик ўғли Шаҳобуддин Суҳравардий шу тариқа отаси таълимотини ёйиш мақсадида Тошкент шаҳрига келиб қолади. Алломанинг Зайниддин исмли ўғлининг таваллуд санасини олимлар 1214 йил эканлигини таъкидлайдилар.

Отаси изнига қулоқ тутиб йўлга чиққан Шайх Зайниддиннинг туяси Тошкент шаҳри якинидаги Куҳи Орифон кишлоғида кутилмаганда тўхтайди. Бу ҳолни илоҳий белги деб қабул қилган сўфий шу жойни макон тутади. Бу ер ҳозирда Кўкча номи билан машҳур. Унинг ташрифи мўғулларнинг босқинидан бир неча йил ўтиб, яъни XIII асрнинг ўттизинчи йилларида содир бўлди. Ўша даврлар аждодларимиз учун ниҳоятда оғир дамлар эди. Барча шаҳарлар вайрон этилган, юз минглаб одамлар қириб юборилган, жамиятда бошбошдоқлик ҳукмрон эди. Бундан ташқари, оммавий очарчилик, турли касалликлар халқнинг тинкасини қуритган бўлиб, халқ руҳий кўмакка муҳтож эди. Халқни тинчлантириш, имон-эътикодини мустаҳкамлаш ғоятда зарур эди. Шу ўринда шайх Зайниддиннинг иктидори иш берди.

Аввалдан мавжуд бўлган икки қаватли ер ости ертўлага жойлашиб, шу ерда вақтининг кўп қисмини ибодат, фикрлаш билан машғул бўлди. У узоқ – 95 йил умр кўрди. Шу сабабли шарафли бобо номига сазовор бўлди ва халқ орасида ижобий хотира қолдирди.

Ҳозиргача Зайниддин бобони Тошкентнинг тўртта асосий ҳомийларидан бири сифатида эъзозлашади. У ҳақда кўпдан-кўп ибратли афсоналар тўқилган, унинг ер ости чиллахонаси устида эса мақбара бунёд этилган. Ушбу мақбара ҳозирда ўрта асрларнинг ноёб дурдонаси сифатида халқимизнинг табаррук қадамжоларидан бири сифатида эъзозланади. Тарихчи олимларнинг ва археологларнинг тадқиқотлари бу мақбара қурилишининг бошланиши Амир Темур даврига бориб такалишини кўрсатди. Аммо бинонинг девор ва гумбази нисбатан кейинги давр – шайбонийлар ҳукм сурган XVI асрга тааллукли. Кўп сонли таъмирлар мақбара тузилишини сезиларли ўзгартирган. Сирланган гулдор сопол безаклар йўқолиб кетган бўлса-да, аммо ноёб нақшинкор ёзувлар билан безатилган ёғоч эшик ва ташки куёш нурини тўсувчи панжара сакланиб қолган. Илмий тадқиқотлар натижасида якинда ўта муҳим факт аниқланди: Зайниддин бобо яшаган қирқ кунлик рўзага мўлжалланган икки каватли

ер ости чиллахона мақбарадан анча вақт олдин қурилганлиги аён бўлди. Унинг остидан XI асрга тегишли Куҳи Орифонга тааллукли катлам топилди. Демак, чиллахона ҳам XII асрдан аввал қурилган. Олимларни хайрон қолдирган нарса устки ва остки каватни бирлаштирувчи чизиқ географик меридиан бўйлаб ўтганлиги бўлди.

Шайхнинг эътиборга молик жиҳатларидан яна бири авлодларининг ҳозирда юртимизда давом этаётганлигидир. Бундан ташқари, ёзма манбаларда Шаҳобуддин Умар Суҳравардийнинг Имомиддин Муҳаммад (ваф. 1257) номли ўғли бўлганлиги ҳам кайд этилади.

Умар Суҳравардий суннийлик ақоидчиси бўлиб, мўътадил қарашларни тарғиб қилган ҳамда Бағдоднинг сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Суҳравардия, кейинчалик, Ҳиндистонда ҳам кенг миқёсда тарқалиб, у ердаги чиштийлик тариқати билан бир қаторда энг таъсирли тариқатга айланган ҳамда қўламининг кенглиги билан алохида аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, дастлабки даврларда бу мамлакатга келиб колган кам сонли мусулмонларни бирлаштиришда муҳим, айтиш жоиз бўлса, ҳал қилувчи роль ўйнаган. Суҳравардия Шарқ мамлакатларида оммалашиб, ҳар хил даврдаги алломалар унга ўз ҳурматларини билдиришган. Хусусан, Шайх Саъдий «Бўстон» номли асарида Умар Суҳравардийни ўзининг устози деб атаган, сўз мулкининг султони Мир Алишер Навоий ҳам у ҳақда илиқ фикрларни келтирган. Шуниси эътиборга моликки, Амир Темур ҳазратларининг пири Шайх Шамсиддин Кулол ҳам суҳравардия тариқатига мансуб эди.

Суҳравардия XVI–XVII асрга келиб шаттария, баҳоия, жалолия, жамолия, маҳмудия ва давлатшоҳия каби бир неча мустақил оқимларга бўлиниб кетди.

Умар Суҳравардийнинг аббосий халифа Носир ли-Дин Аллоҳ (1180–1225)нинг ақидавий масалалар бўйича маслаҳатчиси бўлганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Ғарб олими Анри Карбен фикрига кўра, халифа футувват ғоясини қўллаб-кувватлаган эди. Футувват ҳақидаги асарлар бир неча асрлар давомида дунё юзини кўрди. Бунга суҳравардия ғояларини талқин этувчи «Футувватномае Нажмиддин Зарқуб Табризий» (1313) асарини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Халифа Носир (1180–1225) шайх шарафига Марзабония чиллахонасини курдирди. У ерга бутун ислом оламидан шогирдлар оқими келар эди. Шу ерда буюк форс шоири Саъдий Шерозий ҳам таълим олган. Халифа Шаҳобуддин Суҳравардийни Бағдод сўфийлари раиси деб тан олди ва уни Рум салжуқийлари, Миср ва Сурия айюбийлари ва хоразмшоҳлар саройига элчи қилиб юборди.

Шаҳобуддин Умар Суҳравардий Абу Муҳаммад Рузбихон Бакли Шерозий (ваф. 1209), Исмоил Касрий (ваф. 1193) ва Аммар Бидлисий (ваф. 1200) каби ўз замонасининг етук сўфийларига устозлик қилган. Шунингдек, унинг шогирдлари кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубро устозлари саналади. Нуру-д-Дин Басир Тошкент қишлокларидан хисобланган Нужкентда туғилган ва у ҳам «суҳравардия» шайхларидан Зайниддин Куҳи-Орифоний муридларидан эди. Манбалар унинг туғма кўр бўлганига ишора қилади.

Нуру-д-Диннинг таъкидлашича, илоҳий хислатлари эвазига кўзининг нури қайтган. Ёшлигида онаси билан Самарқандга келиб, Наводон булоғи бўйидан макон топади. У илмий салохиятининг юксаклиги билан «Ўн тўртинчи кутб» маъносини англатувчи «Қутби Чаҳор даҳум» номига мушарраф бўлади. Нуру-д-Дин Басир 1249 йилда вафот этиб, Самарқандда дафн этилади. XIV асрда унинг обрўси шу қадар

буюк эдики, сўфий қабри зиёратига келган шайх ул-ислом ҳам оёк кийимини ечиб, пиёда юрган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида шайх Басирнинг устози шайх Зайну-д-Дин Куҳи-Орифон (Зайниддин Бобо)нинг Тошкентдаги мозори мақбарага айлантирилади. Кейинроқ, бу иншоот қайта қурилиб, бизнинг давримизгача етиб келган ва ҳозирги кунда Кўкча қабристони деб юритилади. Суҳравардиянинг XIV асрдаги йирик, обрўли шайхларидан яна бири шайх Бурҳону-д-Дин Соғаржий ҳисобланган.

Машҳур араб тарихчиси Ибн Баттута 1327 йил Исфаҳонда суҳравардияни ўрганишга берилиб, 1333 йилдан 8 йил Ҳиндистонда 1325–1351 йиллар оралиғида ҳукмронлик қилган султон Муҳаммад Туғлук саройида яшайди. У шу ерда Бурҳону-д-Дин Соғаржий билан танишади. Бу даврда суҳравардия Деҳли салтанатига ўз таъсир доирасининг юксак даражасига эришган эди. Султон Туғлук суҳравардия хонақоҳига совға сифатида Деҳлидаги юзта кишлоқни тортиқ қилган. Суҳравардиянинг Мўлтон вилоятидаги хонақоҳи аъзоларининг кўплиги билан аслзодалар саройини эслатар эди. 1345–1346 йилларда Ибн Баттута Бурҳону-д-Дин Соғаржий билан Монгол Хони Тўғон Темурнинг Хитой ҳукмдори пойтахти Пекинда учрашади. Бу даврга келиб Пекинда шайх Соғаржий «Садри жаҳон» («Бутун оламнинг юраги») деб тан олинган эди. У Хитойда вафот этади. Соғаржий ўғлига вафотидан сўнг жасадини Самарқандга келтириб, Нуру-д-Дин Басир мозори ёнида, унинг оёғи остига дафн этишини васият қилади. Шайх Абу Саид Соғаржий отасининг васиятини нафақат адо этди, балки ўзи ҳам Самарқандда қолди. У Самарқанд шайх ул-исломи Абду-л-Маликнинг қизига уйланиб, Амир Темур саройидаги йирик диний шахслардан бирига айланди. Кейинчалик, айнан Абу Саид Соғаржийнинг маслаҳати билан Темур шайх Басир қабри зиёратига бориб, у ерда мақбара бунёд этишга фармон берган эди. У ҳозирда Руҳобод номи билан машҳурдир. Буларнинг барчаси халқнинг, давлат сиёсий раҳбарлари, ҳукмдорлар ва хусусан, соҳибқирон Амир Темурнинг Умар Суҳравардийнинг илмий фаолиятига бўлган эзгу ҳурматини ифодалайди.

Умар Суҳравардий ўзи асос солган тариқатнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш ҳамда унинг бутун ислом оламида тарқалишини таъминлаш мақсадида бир қанча асарлар таълиф этган. Аллома ҳақида маълумот келтирилган манбаларда унинг қаламига мансуб қуйидаги асарлар мавжудлиги зикр этилади:

«Авориф ул-маъориф фи баёни тарики-л-қавм» («Уммат йўлини баён қилишда маърифат туҳфалари»). Мазкур асар, юқорида таъкидлаганимиздек, алломанинг энг муҳим асари ҳисобланиб, таркибий жиҳатдан 63 бобдан иборат. У тасаввуф гносеологияси, одоб-ахлоқи, психология амалиётига бағишланган. Унда дунёвий илм билан илоҳий илмнинг узвий боғланиши ишончли далиллар асосида исботлаб берилган. Асарда «дунёвий илм гўёки сут, илоҳий илмлар эса унинг каймоғи» сифатида таърифланган. Бу билан муаллиф материяга қараганда руҳ юқорироқ мавқега эга демоқчи. Бу китоб қисқача «Авориф ул-маъориф» («Маърифат туҳфалари») номи билан ҳам юритилади. Асар араб, форс, немис, инглиз тилларида илгарилари ҳам, XX асрда ҳам кўп маротаба нашр этилган.

Шунингдек, ёзма манбаларда «Ақидату арбоби-т-тақи» («Тақводорлар ақидаси»), «Баҳжат ул-Ғавси-л-Ғилоний» («Ал-Ғавси-л-Ғилоний манақибида олийжаноб кишиларнинг қувончи»), «Буғят ул-баён фи тафсири-л-Қуръон ва маносик» («Қуръон тафсири ва амаллар баёнидан кўзланган мақсад»), «Ажвиба ан асъилати уламои

Хуросон» («Хуросон уламоларининг саволларига жавоблар»), «Рисолат ул-фақр фи мухолафати-н-нафс ва-л-қаҳр» («Фақирликнинг нафсга қаршилиги ва уни бўйсундириш рисоласи»), «Хавосу авроди-с-Суҳравардий» («Суҳравардий дуоларининг хусусиятлари»), «Аълом ул-ҳудо» («Ҳидоят белгилари») асарлари ҳам унинг қаламига мансуб эканлиги таъкидланади.

Тўлиғича юнон фалсафасини, жумладан, Аристотель перипатетизмини танқид қилишга бағишланган «Кашф ул-фадойихи-л-юнонийя ва рашф ун-насоих ан имония» асари.

Ёзма манбаларда унинг «Адаб ул-муридин» («Шогирдлар одоби») номли асари ҳам бўлганлиги қайд этилади.

Шаҳобуддин Умар Суҳравардий гарчи Бағдодда вафот этган дейилса-да, ватанимизда – Қашқадарё вилоятининг Ғузор тумани ҳудудида ҳам унинг халқимиз томонидан юксак қадрланадиган зиёратгоҳи мавжуд. У жой ҳозирда Мири Жанда номи билан машҳур. Таниқли тарихчи олим Поён Равшанов ўзининг «Қашқадарё тарихи» номли китобида бу ҳақда сўз юритар экан, В.Д. Кочневнинг «Работы в Каршинском оазисе» номли асарига таянган ҳолда, жумладан, шундай дейди: «Ғузор намозгоҳи Ғузордарёнинг сўл қирғоғида, қўрғондан 300–400 метр жануби-ғарб тарафда жойлашган эди. Қўрғоннинг Эскибоғ дарвозаси масжидга рўбарў бўлган. Шу дарвозадан чиқувчи йўл тўғри Эскибоғга элтган. Намозгоҳнинг шимоли-шарқида Амир Жонд қабристони туташиб кетади. Айтилишича, бу зоҳиднинг ҳақиқий исми шарифи Шаҳобуддин Умар бўлиб, 600 йил бурун яшаган экан. Шаҳобуддин Умар Бағдодда туғилган бўлиб, унинг пири Абдулқодир Қайлоний экан. Ниҳоят, Шаҳобуддин Умар Ғузорга келиб қолади ва шу қабристонга дафн этилади».

Шу ўринда археолог-тангашунос Кочнев хусусида тўхталсак. Борис Дмитриевич Кочнев (1940–2002) Ўрта Осиёнинг ўрта аср даври археология ва нумизматикаси соҳаси бўйича йирик мутахассис олим, умрининг охирида ўзининг «Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209)» номли асарини тугатишга улгурди.

Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида олиб борилган тадқиқот ва казиш ишларида иштирок этади. Асосан, қорахонийлар даври нумизматикаси билан шуғулланади. 180 дан ортиқ илмий-оммабоп тезис-маърузалар, шунингдек, 200 дан ортиқ рисолалар унга тегишлидир. 1994 йил Француз Фанлар академияси уни нуфузли Друэн номидаги мукофатга муносиб кўради.

Бизнинг назаримизда, П. Равшанов алломанинг туғилган жойини кўрсатишда адашган. Аксар ёзма манбалар унинг Эрон ва Озарбайжон чегараси ҳудудида жойлашган Занжон вилоятида таваллуд топганлигига иттифоқ этганлиги хусусида юқорида айтилган эди. Бундан ташқари, муаллиф қабристон номини «Мир Жонд» тарзида келтириб ҳам, бироз хатоликка йўл қўйган. Чунки Шаҳобуддин Суҳравардий соҳиби хирқа бўлганлиги боис, у дафн этилган қабристон, аллома номига боғлиқ ҳолатда, Мири Жанда, яъни «Буюк хирқа» эканлиги ҳақиқатга яқинроқдир.

«Жанда» сўзи хирқанинг халқ орасида ишлатиладиган номи бўлиб, араб тилида ямоқ, қуроқ маъноларини билдиради. У жунли матодан тикилган устки кийимдир. Жандани, асосан, сўфийлар кийган. Хирка пирдан шогирдга ўтган. Шунинг учун узоқ вақт кийилган ва шунинг сабабидан, кўпинча, эскирган, қуроқ ва ямоқ бўлган. Шайх Шаҳобуддин Суҳравардий ҳам пиридан жанда қабул қилиб олиб, ўз навбатида, пирлик даражасига етишганлиги боис соҳиби жанда ҳисобланган.

Халқимиз орасида буюк сўфий кийган жанданинг алломанинг илмий, дипломатик сафарлари билан боғлиқ сабабларга кўра бу ерга келиб қолганлиги ҳамда узоқ вақт, яъни яқин-яқинларга қадар шу масжидда сақланганлиги боис «Мири Жанда» жоме масжиди номини олганлиги хақида бир қатор ривоятлар юради.

Шундай бўлса-да, Мири Жанда масжиди узоқ йиллар мобайнида халқимизнинг табаррук қадамжоларидан бири сифатида мусулмонлар эҳтиромида бўлиб келди ва ҳозир ҳам шундай қолмоқда. Юртимиз узра мустақиллик шамоли кеза бошлагач, бошқа шаҳар ва вилоятларимиздаги сингари Қашкадарё вилоятида ҳам қадимий обидаларни таъмирлаш, тиклаш борасида талай ишлар амалга оширилди. Ғузор тумани халқи, хусусан, маҳалла оқсоқоллари ва диний арбобларининг ташаббуси билан 2009 йилда Мири Жанда жоме масжиди ҳудудида жойлашган Шаҳобуддин Умар Суҳравардий мақбараси ва зиёратгоҳ атрофининг бутунлай қайта таъмирланиши ҳам юқоридаги каби хайрли, савобли ишларнинг узвий давоми бўлди, десак асло муболаға бўлмайди.

Иргаш ДАМИНОВ

МУҲАММАД ИБН АБДУЛҲАМИД УСМАНДИЙ САМАРҚАНДИЙ (488/1095–552/1157)

Ер юзининг сайқали бўлмиш кўҳна ва ҳамиша навқирон Самарқанд турли илмлар соҳасида кўплаб алломаларни етиштириб берғани тарихдан маълум. Шубҳасиз, ўз даврининг йирик намояндаси, фақиҳ, мутакаллим ва мутафаккир олим Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандийдир.

Олимнинг тўлиқ исми Абу-л-Фатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид ибн Умар ибн Ҳасан ибн Ҳусайн Усмандий Самарқандий бўлиб, у 488/1095 йилда Самарқандда таваллуд топган. Баъзи манбаларда эса Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулҳамид ибн Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Ҳамза Усмандий, Самарканд аҳлидан бўлиб «Оламнинг устуни» сифати билан машҳурдир, деб келтирилади.

Ёзма манбаларда аллома туғилиб ўсган жой номи, яъни «Асманд» ёки «Усманд» эканлиги ҳақида кўплаб ихтилофлар бўлганлиги келтирилган. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, бу жой, аслида, Асманд номи билан юритилиб, алломанинг нисбати ҳам, шунга мувофиқ, Асмандий бўлган, бошқа туркум муаллифлар наздида эса қишлоқнинг ҳақиқий номи Усманд бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, айрим ёзма манбаларда бу қишлоқнинг номи батамом бошқача – Саманд шаклида ҳам келтирилади.

Фикримизча, аллома туғилган қишлоқ номи Усманд бўлган. Ҳозирда Жиззах вилояти ҳудудидаги Бахмал туман (1994 йилдан) марказининг Усмат номи билан юритилиши масалага бир қадар ойдинлик киритади. Бизнингча, «Усманд» вақт ўтиши билан товуш ўзгариши натижасида «Усмат»га айланган. Буни вилоят марказидан 70 км узоқликда жойлашган шу номли шаҳарча ҳамда туман марказида, Кўрғонтепа пойида «Ўсмат ота» зиёратгоҳининг мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, бахмаллик ёзувчи Саййид Азим тарихчи олимлар Олимжон Жўраев ва Жалолиддин Жўраев фикрига таяниб, Ўсмат ота қабрини ўсматлик машҳур фақиҳ, ўз даврида

шариат қонунларининг йирик билимдони ҳисобланган Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулҳамид Ўсмандий Самарқандий номи билан боғлайди.

Алломанинг отаси Муҳаммад ибн Абдулҳамид ибн Умар Усмандий Самарқанднинг етук олимларидан саналиб, сўзга чечанлиги ва моҳир ваъзхонлиги билан ҳам халқ орасида танилган эди.

Ёзма манбаларда Алоуддиннинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумотлар келтирилган. Фақат унинг 64 йил умр кўриб, 552/1157 йилда Бухорода вафот этганлиги қайд этилади, холос.

Аксар тарихчи олимларнинг асарларида алломанинг илм талабида кўплаб мамлакатларга сафар қилганлиги ҳақида ҳам қайд этилади. Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг таъкидлашича, Муҳаммад Абдулкарим Шаҳристоний аллома билан Марвда бир неча бор учрашган. Бундан ташқари, Усмандийнинг Абу Ҳафс Нажмиддин Умар Насафий, Абу-л-Муъин Нашвоний, Алоуддин Самарқандий ва Нуриддин Аҳмад ибн Маҳмуд Собуний каби мотуридия мазҳабининг йирик намояндалари билан ҳамаср бўлиб яшаганлиги ҳақида келтирилади.

Таникли араб олими Қураший ўзининг «Ал-Жавоҳир ул-музия фи табақоти-л-ҳанафия» («Ҳанафий уламолар таржимаи ҳолларидаги ёркин жавҳарлар») асарида келтиришича, аллома 552/1157 йилда Бағдодга Шамс ибн Ҳисом ибн Бурҳон билан биргаликда муборак ҳаж ибодатини адо этиб қайтган.

Манбаларда келтирилишича, у фиқҳ илмини устози Ашраф ибн Муҳаммад Алавийдан олган.

Имом Ашраф Алавий фиқҳ бўйича таълимни отаси Абу Ваззоҳ Муҳаммаддан, у эса отаси Абу Шужўдан олган ҳамда ундан ҳадис ривоят қилган. Самъоний «Аз-Зайл» асарида зикр қилишича, у ҳақда Марв қозиси Қози Муҳаммад ибн Утба Сойиғий ривоят қилган.

Имом Ашраф Алавийнинг отаси Самарқанддаги Қусам ибн Аббос (р.а.) мадрасасида дарс олган. Ҳижозга сафар қилиб Бағдодга ҳожи бўлиб келган ва Самарқандга қайтиб умрининг охиригача дарс бериш ва илмни ёйиш билан шуғулланган. 491/1098 йилнинг шаввол ойида 54 ёшида вафот қилган ва Самарқанддаги машҳур «Чокардиза» қабристонида дафн этилган.

Ўсмандий ҳадис борасидаги илмларини «Ас-Садр уш-шаҳид» лақаби билан машҳур бўлган Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорийдан ўрганган. Аллома устозининг «Шаҳид» деб номланишига сабаб, 536/1141 йил Султон Санжар ва қорахитой Гўрхон орасида рўй берган «Қатавон» жангида қатнашиб, унда Султон Санжар мағлубияти туфайли душман қорахитой Гўрхон қўлидан вафот топади. Шу сабабли, у шаҳидлик мартабасига эришади. Ушбу жангда уламолардан бир жамоаси ўлдирилган бўлиб, аксар олимлар томонидан уларга «шаҳид» даражаси берилган. Ҳисом уш-шаҳид, Садр уш-шаҳид, Саффор уш-шахид кабилар шулар жумласидандир.

Шунингдек, Усмандий катор исломий илмларда, айниқса, фиқҳ, ҳадис ва калом, шунингдек, турли мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларни ўрганадиган махсус соҳа ҳисобланган илм ул-хилоф бўйича етук олим хисобланган. У мазкур соҳалардаги илм аҳллари орасида бўладиган баҳс ва мунозараларда ўзининг чуқур билими, беназир иқтидори ва фавқулодда салоҳияти билан ажралиб турган. Шунинг учун ҳам, у илм аҳли орасида «Ал-Ало ул-олам» («Оламнинг устуни»), «Ал-Ало» («Устун»),

«Ал-Ало ус-Самарқандий», «Ало-уд-дин» («Диннинг устуни») каби юксак лақаблар билан машҳур бўлган.

Манбаларга таяниб, унинг айрим шогирдлари исми шарифларини келтирамиз. Тарихда «Жамол ул-Ислом» лақаби билан машҳур Абу-л-Музаффар Асъад Каробисий уларнинг пешқадамларидан ҳисобланади. Қураший «Ал-Жавоҳир ул-музия», шунингдек, Ибн Қутлубуғо «Тож ут-тарожим фи табақоти-л-ҳанафия» («Ҳанафий уламолари табақалари бўйича таржимаи ҳолларнинг тожи») асарида келтиришича, унинг тўлиқ исми Асъад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Каробисий бўлиб, «Ал-Фурук фи-л-масоили-л-фиракия» («Фирқалар ҳақидаги масалалар ўртасидаги фарқлар») асарининг муаллифидир.

Фиқҳ илмини Алоуддин Усмандий Самарқандийдан ҳамда Саййид Ашраф ва унинг отаси Аби-л-Ваззоҳдан ва унинг отаси Саййид Аби Шужўдан олган. 570/1175 йилда вафот этган. Унинг «Ал-Фуруқ» асари 1982 йилда Қувайтда чоп этилган. Бу нодир асарнинг биринчи жилдида Умар Насафийнинг «Манзума»сига шарҳ ёзган «Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Ҳанафий» Каробисийнинг устозларидан бири бўлган, деб келтирилган.

Бундан ташқари, илм оламида яхши маълум бўлган «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарининг муаллифи машҳур Абдулкарим Самъоний (1113–1167) мазкур асарида: «Ўғлим Абу-л-Музаффар (ваф. 1217) ундан (яъни Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий)дан ҳадис эшитган», – деб келтиради.

Шунингдек, машҳур «Ҳидоя» асарининг муаллифи буюк фақиҳ Бурҳониддин Марғинонийнинг (1123–1197) ўғли Шайх ул-Ислом Низомиддин Умар ибн Шайх ул-Ислом Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Марғиноний ҳам алломанинг шогирдларидан бўлганлиги ҳақида кўплаб маълумотларни учратиш мумкин.

Алоуддин Муҳаммад Усмандий биз авлодларга улкан илмий-маънавий мерос қолдирган бўлиб, уларнинг ҳаммаси араб тилида ёзилган. Қуйида алломадан бизгача етиб келган бой илмий-маънавий мерос намуналари ҳақида қисқача тўхталамиз:

«Ҳаср ул-масоил ва қаср уд-далоил» («Муайян масалалар ва қисқа далиллар»). Бу асар Нажмиддин Умар Насафийнинг «Ал-Манзума фи илми-л-хилоф» номли китобига ёзилган шарҳ бўлиб, Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида унинг учта қўлёзма нусхаси сақланади. Алломанинг ушбу асарига кўплаб шарҳлар ёзилган. Имом Суғдий, Абу-л-Мафохир Муҳаммад ибн Маҳмуд Судайсий томонидан ёзилган шарҳлар шулар жумласидандир.

Усмандий «Тариқат ул-хилоф фи-л-фиқҳ байна-л-аиммати-л-аслоф» («Ўтган алломалар ўртасида фиқҳ илмидаги ихтилоф йўллари») асарида фиқҳ илмида фаолият кўрсатган кўплаб олимларнинг қарашлари ва фикр-мулоҳазаларидаги ихтилофларни баён қилган. Ушбу қимматли асар мисрлик олим Муҳаммад Закий Абду-л-Барр томонидан тадқиқ этилиб, 1990 йилда Қоҳирадаги «Дор ут-турос» матбаасида нашр этилган.

«Базл ун-назар фи-л-усул» («Фиқҳ асосларига чуқур назар»). Аҳамиятлиси, ушбу асар ҳам Миср олими Муҳаммад Закий Абду-л-Барр томонидан илмий тадқиқ этилиб, 1992 йилда, аввалги асар сингари, Қоҳира шаҳридаги «Дор ут-турос» матбаасида чоп этилган.

Алломанинг «Таълиқа фи-л-фиқҳ» («Фиқҳ илмида изоҳ») номли асари фиқҳ илмининг фуруъ (тармоқлари) масалаларига бағишланган. Қатор муаллифларнинг ёзишича, у бир неча жилддан иборат йирик асардир.

«Ал-Амолий фи-т-тафсир» («Тафсир илмида имло қилинган масалалар»), ёзма манбаларнинг далолат қилишича, Қуръони каримга бағишланган тафсир ҳисобланади.

Аллома қаламига мансуб «Лубоб ул-калом» («Калом илмининг жавҳари») асарининг ҳам икки қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. Улардан бири Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Қора Чалабийзода бўлимидаги бир неча қўлёзма асарлар жамланган мажмуага (рақами 347) киритилган. Бу асарнинг энг қадимий нусхаси бўлиб, ундаги кўп ҳарфлар араб тилига хос бўлган нуқталарсиз настаълиқ хатида ёзилган. Нусхани кўчирган хаттотнинг исми Али ибн Нажмиддин бўлиб, қўлёзманинг охирги варағидаги ёзувга кўра бу нусха 702/1303 йилда муаллиф вафотидан кейин қарийб бир ярим аср ўтгач кўчирилган. Асар Истанбулдаги ислом тадқиқотлар маркази доктори Муҳаммад Саид Узурварли томонидан илмий асосда чуқур ўрганилиб, 2005 йилда «Исам яйинлари» нашриёти томонидан нашр этилган.

Асарнинг иккинчи қўлёзма нусхаси Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо бўлимида 1704 рақами остида сақланади. Бу нусха Юсуф ибн Байрамбек ибн Исмоил ибн Исо деган хаттот томонидан 814/1314 йилда чиройли настаълиқ хатида кўчирилган. Шубҳасиз, «Лубоб ул-калом» Усмандийнинг қимматли асари ҳисобланади.

Асар муқаддимасида муаллифнинг «Ҳидоятан ли-л-мубтадий фи ташиҳи-л-эътиқод» деб ёзишидан аён бўладики, у бу асарини эътиқодни соғломлаштириш, тузатиш йўлида дастлабки қадам ташлайдиганларни ҳидоят йўлига бошлаш мақсадида ёзганлигини таъкидлайди. Шу боисдан ҳам, у бу асарини ёзишда ҳанафия мазҳаби олимлари, айниқса, мотуридия эътиқодига қатъий равишда амал қилган.

«Лубоб ул-калом»нинг мазмуни ҳақида айтиш керакки, кўплаб бўлимлардан ташкил топган бу асарда, энг аввало, илм ва унинг турлари, илмнинг инсон ҳаёти ва жамиятдаги ўрни, ундан тўғри фойдаланилса, у яхшилик, эзгулик ва тараққиётга олиб келиши ҳақида ўз фикрларини билдиради. Акидавий масалаларни ўрганадиган калом илми ҳақида ёзиб, муаллиф уни барча илмлар ичида энг афзали деб кўрсатади. Ҳақиқий илм ва гўғри маълумотларга эга бўлиш, оламни билиш учун инсоннинг бешта сезги аъзолари, ишончли хабарлар берувчи манбалар (Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар) ҳамда инсоннинг ақл-идроки ва салоҳияти муҳим роль ўйнашини алоҳида таъкидлайди.

Асарда ақида масаласида залолатга кетган гуруҳлар, жумладан, қадарийлар, муътазилийлар, жабарийлар ва бошқаларнинг асоссиз, ботил фикрларини танқид остига олади. Аллоҳнинг сифатлари, нубувват, Қуръоннинг мўъжизалиги, бандаларнинг амаллари ва имонга оид бошқа масалалар ҳам асарда ўз аксини топган. Муаллиф ёзишича, аҳли сунна вал жамоа нуқтаи назаридан ислом ва имон бир нарса, имон зиёда ҳам бўлмайди, камаймайди ҳам, лекин камолига етишда унинг маълум чегараси бўлади. Шунингдек, асарда охиратга оид қабр азоби, Сирот кўприги, қабр савол-жавоби, шафоат ва яна, калом илмида ҳозирги кунда ўз фаоллигини йўқотмаган имомат масалалари ҳам аҳли сунна нуқтаи назаридан талқин қилинган.

Мухтасар қилиб айтилса, муаллиф ўз ғоялари ва фикрларини асарларида баён қилишда Қуръони карим ва ҳадиси шарифларга алоҳида эътибор қаратиш билан бир қаторда, мутақаддим ўтган улуғ олимларнинг асарларидан ҳам унумли фойдаланган.

Бундан ташқари, алломанинг фиқҳ бўйича «Мухталаф ур-ривоя» («Ривоятларнинг хилма-хиллиги»), «Ал-Муътариз ва-л-мухталиф» («Кўндаланг ва хилма-хил») ҳамда усули-д-дин бўйича «Ал-Ҳидоя фи-л-калом (фи усули-л-эътикод)» («Калом илмидаги тўғри йўл») номли асарлар муаллифи эканлиги ҳақида манбаларда қайд этилган.

Мисрнинг «Дор ул-кутуби-л-мисрия» номли кутубхонасидаги Ҳанафий фиқҳи бўлимида 1815-рақамли қўлёзманинг 41789-рақам остида сақланаётган микрофильм нусхасида «Мухталаф ур-ривоя» Муҳаммад ибн Абдулҳамид ибн Ҳусайн ибн Ҳасанга тегишли» деб ёзилган. Асарнинг дастлабки бетлари йўқ. Яна бир бошқа нусхаси эса Мисрнинг «Мустафо Фозил» кутубхонасидаги Ҳанафий фиқҳи бўлимида 119-рақамли қўлёзманинг 8356-рақамли микрофильми сақланмоқда.

Умуман олганда, Алоуддин Муҳаммад Усмандийнинг ҳаёти ва у қолдирган бой илмий-маънавий меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш юртимиздан чиққан олимларнинг ислом маданияти ва фалсафаси, айниқса, исломий илмлар ривожига кўшган улкан ҳиссаларини аниқлашдек муҳим ва олийжаноб ишга хизмат килиши шубҳасиздир.

Отабек МУҲАММАДИЕВ

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ
(1442–1505)

Буюк мутафаккир, илоҳиётчи олим, адиб ва ўз даврида воизлик санъатининг йирик намояндаси бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий 1442–1505 йилларда яшаб ўтган.

Унинг тўлиқ исми Ҳусайн ибн Али Байҳақий Сабзаворий бўлиб, Камолиддин эса, унинг лақабидир. Ёшлигидан воизлик, яъни, нотиқлик билан шуғулланганлиги сабаб Воиз Кошифий тахаллуси билан ҳам машҳур бўлган. Бу борада Алишер Навоий: «Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий тахаллус қилур, сабзаворликдур», – деб ёзган.

Ҳусайн Воиз Кошифий ҳаёти ҳақида маълумотлар кам бўлса-да, лекин унинг маънавий мероси ҳақида кўплаб манбаларда хабар берилган. Маълумотларга кўра, у Байҳақ вилояти Сабзавор қишлоғида таваллуд топган. Лекин бутун ҳаёти давомида Ҳиротда яшаб ижод қилган.

Манбаларда келтирилишича, йирик илмий-маданий марказлардан бири ҳисобланган Байҳақ вилоятидаги Сабзавор қишлоғи, Машҳаддан 300 км ғарбда жойлашган. Унинг кадимий номи Хусравжид, кейинчалик Сабзавор деб аталган. Ҳусайн Воиз Кошифий ўзи яшаган даврнинг мураккаб тарихий-ижтимоий ҳолатига нисбатан ўз шахсий муносабатини асарларида ифода этган. Унинг асарлари оркали Ҳирот илмий марказининг XV–XVI асрлар тарихини ўрганиш мумкин.

Кошифий илмий фаолиятининг асосий қисми XV асрнинг 70-йилларидан то умрининг охиригача бўлган вақтга тўғри келади. Бу вақтда Хуросонда темурийзодалардан Абулқосим Бобур, Абу Саид Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзолар ҳукмронлик қилганлар.

Темурийзодаларнинг тожу тахт учун курашган энг таҳликали ва мураккаб даврида яшагани ва бу жараёнларда ўзи ҳам бевосита ва билвосита иштирок этгани боис Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг асарларида диний-ижтимоий низоларни

мўътадиллик ва бағрикенглик асосида ҳал қилишга катта эътибор қаратган. Бунда унга буюк олим, ўз даврининг етук мутафаккири, шоир Алишер Навоий катта ёрдам беради ва бевосита раҳнамолик қилади.

Кошифийнинг ўзига хос яна бир жиҳати у жуда кучли ва таъсирли нотиқ эди. Манбаларда Алишер Навоий ўзи ёзган мадҳия ёки марсияларини фақат унга ўқитибгина кўнгли таскин топгани ҳақида маълумотлар учрайди. Чунончи, Жомий вафотига Навоий ёзган қуйидаги марсия бунга яққол исбот бўла олади. «Ул жумладин ҳуруф рақими бу марсия билан тарихни айтиб, йили оши тортарда султони Сохибқирон (Ҳусайн Байқаро) олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдиким, мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқиди...». Юқорида келтирилган маълумотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Воиз Кошифийнинг нафақат илми, балки унинг одобу ахлоқи ҳам юксак даражада бўлгани учун Алишер Навоий ва Ҳусайн Байкаролар уни ҳурмат ва эҳтиром қилиб, ўз мажлисларида унинг ваъз-насиҳатларини тинглаганлар. Бу борада Мир Саид Шариф Рақим: «Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Али Воиз Кошифий баланд овозда яхши ваъз килгани учун олимлар ва фозиллар ўзларининг хос мажлисларида уни таклиф қилишар эди», – деб ёзади.

XVI асрнинг машҳур тарихчиларидан бири Хондамир ўз замондоши Кошифий ҳақида бир неча асарларида юксак эътибор ва эҳтиром билан тилга олиб ўтиб шундай муҳим маълумотларни беради: «Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Воиз турли хил маъқул илмлар ва турлича накл этилган фанлардан тамом фойда олган ва баҳраманддур...».

Кошифий ўзи ўрганган илму маърифатига таянган ҳолда кўплаб асарлар ёзиб қолдирган. Маълумотларда келтирилишича, Кошифий фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, сиёсат, дин тарихи, воизлик, шеър санъати каби фанларга оид 40 дан ортиқ асар таълиф килган. Жумладан, «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи Ҳотамия», «Анвори Суҳайлий», «Ахлоқи Карим», «Жавоҳирнома», «Тафсири Ҳусайний», «Футувватномаи Султоний» каби асарлар шулар жумласидандир.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг энг машҳур асари «Ахлоқи Муҳсиний» бўлиб, олим бу асарни 1495 йилда ёзиб тугатган. Асар Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғли, темурий шахзода, Марв ҳукмдори Абулмуҳсин Мирзога бағишланган. Шу сабабли, китобнинг номи асл мазмуни «Яхши хулқлар»дан ташқари «Муҳсинийнинг ахлоқи» маъносини ҳам англатади.

Бу асар 40 бобдан иборат бўлиб, бошланғич бобларда ибодат, дуо, ихлос ва бошқа тушунча, атамалар баёни, кейингиларида эса, подшоҳ ва юксак мартабали давлат арбобларининг вазифалари, ахлок-одоби, мулозимлари билан муносабати жуда кўплаб тарихий шахслар тўғрисидаги маълумотлар асосида ёритилган. Китобда ахлоққа оид бошқа машҳур асарларга иктибос ва ҳаволалар кўплаб учрайди. Шунинг учун, Кошифий ўзини мусанниф, яъни «асар тузувчиси», деб атаган.

Китобда мусанниф аввал ахлоққа оид бирор сўз ва тушунчани изоҳлаб, кейин унга ўқувчи амал қилиши учун нақлий ва ақлий далиллар келтиради. Нақлий далил деганда, Қуръон оятлари, хадислар хамда хабарларда келтирилган ривоятлар тушунилади. Ақлий далил эса бирор ахлоқий қоидага амал қилишнинг мантиқий асосланган хулосаларини англатади. Бунда олим асарда ўз фикр-мулоҳазаларини Абулкосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий ва бошка мутафаккирлар асарларидан иқтибос келтирган ҳолда асослаган.

Асардаги тарихий қиссалар қамрови давр жиҳатидан жуда катта бўлиб, уларда кадимги юнон донишмандлари, эрон, турк ҳукмдорлари, араб халифалари ва бошқаларнинг ибратли сўзлари ва ишлари тўғрисида ҳикоя қилинади.

Шу билан бир қаторда, мазкур асарда келтирилган айрим лавҳалар бошқа асарларда, хусусан, бой ва камбағал кўшни воқеаси Саййид Қосимий достонида, ҳаё тўғрисидаги «Анушервон ва малика» қиссаси Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида учрайди. Бироқ Кошифий бу воқеаларни ўз асарида айнан қайтармасдан, янгича талқинда, содда ва халқчил тилда баён қилгани эътиборга сазовордир.

«Ахлоқи Муҳсиний» китоби Шарқда жуда машҳур асарлардан бири ҳисобланган. Ҳиндистоннинг Каппур, Бомбей ва бошқа шаҳарларида кўп марта тошбосма усулда чоп қилинган. Унинг XVI–XX асрларда Шарқнинг турли шаҳарларида кўчирилган 50 дан зиёд ноёб қўлёзмалари ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида сақланмоқда.

Истиқлол шарофати туфайли халқимизнинг маданий ва маънавий меросини ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани боис, аждодларимизнинг бой маънавий меросини тиклаш, ноёб ва нодир асарлар қўлёзмаларини ўрганиш ва нашр этиш борасида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумки, «Ахлоки Мухсиний» 1858 йили Мухаммад Ризо Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, тошбосма усулда босилган. Мазкур тошбосма нашр матнини Маҳмуд Ҳасанов ва Асадали Ҳакимжонов аввал кирилл алифбосига табдил қилганлар. 2010 йилда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти ҳамда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази билан ҳамкорликда асарнинг янги нашри чоп этилди. Бунда М. Ҳасанов асар мукаддимасини янгидан таржима қилди ҳамда аввалги таржима табдили матнини бугунги китобхон тушуниши учун қайта ишлаб чиқди. Ўзбекча таржимадаги тушунишсиз қийин бўлган баъзи сўзларга изоҳ берилган. Шунингдек, асар ичидаги шеърлар, ўз даври бадиятини сақлаб қолиш мақсадида, таржима қилинмай берилиб, айрим ҳоллардагина мазмуни келтирилган.

Кошифий «Ахлоқи Муҳсиний» асарида Хуросон ва Мовароуннаҳрда маҳаллий анъаналарни ўзига сингдирган, турли дин ҳамда миллат вакилларига нисбатан бағрикенглик билан ёндашган. Шу жиҳатдан асар комил инсоннинг энг юксак ахлоқ-одоби тараннум этилган нодир манба ҳисобланади. Ота-боболаримиздан бизга мерос қолган диний қадриятлар ўз баҳосини олаётган жамиятимизда Кошифийнинг асарлари ўсиб келаётган баркамол авлодни тарбиялаш, мустаҳкам оила барпо этишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Аҳмадхон АЛИМОВ

ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД
(1318–1389)

Ўзбекистон қадим-қадимдан улуғ алломалар, валий инсонларни тарбиялаб воя-га етказган юрт. Бу табаррук заминда исломий илмларнинг барча тури ривожланиб, дунёга машҳур тадқиқотлар яратилган, ўзига хос мавкега эга илмий мактаблар шакл-

ланган. Жумладан, инсон қалбини поклаш, уни руҳий-маънавий жиҳатдан юксалтиришни мақсад қилган тасаввуф таълимоти ҳам юртимизда кенг тараққий этди. Дунёга машҳур уч буюк тариқат – яссавия, кубравия, нақшбандия тариқатларининг Марказий Осиёда пайдо бўлгани ҳам бунинг ёрқин далилидир. Тариқатлар исломий ғояларни тарқатиш, Худога бўлган муҳаббат орқали тақво ва тавҳидни чуқуррок англаш, уни гўзал ахлоқ нормасига айлантириш, нопок ишлар, ёмон ахлоқ ва баднафсликка қарши курашиш билан шуғулланиб келганлар. Айниқса, нақшбандия тариқати бу борада эл орасида алоҳида обрў-эътиборга сазовор бўлиб, унинг таъсири Марказий Осиёдан ташқарида ҳам сезилиб турган. Туркия, Кавказ, Россия, Ҳиндистон, Жанубий Осиё ўлкаларида унинг тарафдорлари кўпайган, улар ҳозир ҳам бор. Бунинг боиси, биринчи навбатда, тариқат асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг шахсияти, у яратган таълимотнинг ҳаётийлиги ва инсонпарварлигидир.

Исмлари ва насаблари

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг тўлиқ исмлари – Баҳоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий. Баъзи манбаларда боболарининг исми ҳам Муҳаммад деб келтирилади. Ўша даврда ёзилган мўътабар манбаларда Хожа Баҳоуддиннинг насаблари ҳақида бирор-бир маълумот учрамайди. Кейинги даврда ёзилган манбаларда Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng пайғамбар (с.а.в.) авлодларидан эканликлари қуйидаги шажара асосида зикр этилган:

Баҳоуддин Нақшбанд ибн Саййид Муҳаммад Бухорий ибн Саййид Жалолиддин ибн Саййид Бурҳониддин ибн Саййид Абдуллоҳ ибн Саййид Зайнулобидин ибн Саййид Қосим ибн Саййид Шаъбон ибн Саййид Бурҳониддин ибн (Саййид Қилич ибн) Саййид Маҳмуд б. Саййид Булоқ (ёки Ишоқ, Илоқ) ибн Саййид Тоқи Сўфий Хилватий ибн Саййид Фахриддин (ёки Муҳйиддин) ибн Саййид Али Акбар ибн Имом Ҳасан Аскарий ибн Имом Али Тоқи ибн Имом Муҳаммад Тоқи ибн Мусо Риза ибн Имом Мусо Козим ибн Имом Жаъфари Содик. Баҳоуддин Нақшбандниng насаблари она тарафидан ҳазрат Абу Бакр Сиддиққа бориб тақалади.

Хожа Баҳоуддин бухоролик бўлганлари учун ул зотга Бухорий нисбаси, ёшликларида оталари билан бирга кимхобга нақш солиш ҳунари билан машғул бўлганлари учун Нақшбанд лақаби билан машҳур бўлганлар. Ўша даврда матоларга нақш ишлаган, нақш солинган кўйлаклар ёки нақшли гиламлар тўқиган кишиларга нақшбанд дейилган. Баҳоуддин – «Диннинг нури» бу зотга берилган фахрли унвон. Баъзан, «Баҳоу-л-Ҳаққи ва-л-миллати ва-д-дин» – Ҳақ таоло, миллат ва диннинг нури» тарзида ҳам тўлалигича келтирилади. Нақшбанд хазратга бу лакабнинг берилиши тўғрисида қуйидаги ривоятни келтиради:

«Баҳоуддин Нақшбандниng отаси савдогар эди. Унинг ҳузурида хизматкор болалар турли хил ҳунарлар билан машғул бўлишар эди. Ўша болалардан бири гилам тўқиётган эди. Шунда 10 ёшда бўлган Хожа Баҳоуддин гилам тўкиётган бола ёнига борди. Ҳалиги бола яна бошка ишлар билан ҳам машғул бўлгани учун унинг ўрнига Баҳоуддин Нақшбанд ўтиради-да, гилам тўқийдиган ускунани бир икки ҳаракат эттиради. Ўз-ўзидан ишлашни бошлаган ускуна билан бир соатда бир ойлик ишни бажаради ва натижада гўзал нақшли гиламлар юзага келади. Бу ҳолатни кўрган ҳалиги хизматчи бола Баҳоуддин отасига рўй берган воқеани айтиб беради. Шун-

да ота ўғли Баҳоуддинга: «Хожа Баҳоуддин! Сен нақшбанд (нақш боғловчи) бўлибсан», – дея илтифот этади».

Кейинчалик Хожа Баҳоуддин Нақшбанд хожагон тариқатининг давоми сифатида таъсис ва такмил этган тариқатга «Нақшбандия» деб айтилган. Бироқ, тарикатнинг «накшбандия» номи билан юритилиши ул зотнинг вафотидан тахминан бир асрдан сўнг урф бўлган. «Нақшбандия» истилоҳини илк марта қўллаган киши – Абдураҳмон Жомий. Халқ орасида ул зот «Шоҳи Нақшбанд» («Нақшбандларнинг шоҳи»), «Хожаи Бузург» («Буюк шайх») ва «Баҳоуддин Балогардон» («Аллоҳнинг изни билан балони даф этадиган Баҳоуддин») каби лақаблар билан машҳур бўлганлар.

Туғилиш, ёшлик ва муридлик даври

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Бухоронинг бир чақирим шимолидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида дунёга келдилар. Кейинчалик Қасри Орифон номини олган бу қишлоқ бугун Бухоронинг Когон туманида жойлашган. Ул зоти муҳтарам ҳижрий 718 йилнинг муҳаррам ойида (1318 йил март ойида) туғилганлар. Ҳижрий 791 (1389) йилда 71 ёшда шу қишлоқда вафот этганлар.

Шайх Муҳаммад Бобойи Самосий баъзи муридлари билан Қасри Ҳиндувондан ўтаркан: «Бу тупроқдан бир йигитнинг ҳиди келаяпти. Яқинда Қасри Ҳиндувон Қасри Орифон бўлади», - дебдилар. Баҳоуддин Нақшбанд ҳали энди 3 кунлик чақалоқ экан, Шайх Самосийнинг Қасри Ҳиндувонга келганини эшитган бобоси ёш Баҳоуддинни кўксига бир ҳадя қўйиб Шайх Самосийнинг ҳузурига келтиради. Чақалоқни кўрган Самосий бобо: «Бу бизнинг ўғлимиздир, уни фарзандликка қабул килдик» дейди ва муриди Амир Кулолга: «Сизга аввал бир неча марта бу тупроқдан бир йигит ҳиди келаяпти деган эдим. Бу ерга келаётиб бу ҳиднинг ифори янада ортди, у йигит туғилса керак деб айтгандим. Ўша мен айтган йигит мана шу. Унинг ўз асрининг муршиди комили бўлишига умид боғлайман» дейди-да, Баҳоуддин Нақшбандниг руҳий-маънавий, ирфоний-тасаввуфий тарбиясини Саййид Амир Кулолга топширади.

Ҳазрат Нақшбандниг волидайи муҳтарамаларининг накл этишларича, Хожа Баҳоуддин эндигина 4 ёшларида экан, оналарига: «Сигиримиз пешонасида ҳилол (янги ой) шаклидаги белги билан бузоқ тугади», – дебдилар ва каромат қилганларидек, бир неча ойдан сўнг айтганларидек бир бузоқ туғилибди.

Хожа Баҳоуддин 18 ёшга тўлганларида боболари ул зотни уйлантирмоқчи бўлади. Фотиҳа тўйида Шайх Муҳаммад Самосийнинг ҳозир бўлишини истаган боболари Баҳоуддин Нақшбандни Самос қишлоғига жўнатади. Ҳазрат у ерда бир кеча тунаб, Бобойи Самосий билан бирга Қасри Орифонга келишади. Боболари Самосий ҳазратларига Баҳоуддин Нақшбандниг тўйидан гап бошлаши билан Самосий: «Хайрлидир, охирига етказиш керак», – дейди. Боболари тўйнинг тез ва оддийроқ бўлишини истасалар-да, оталари шинамроқ тўй қилиш учун уйланишни бироз кечиктиришни истайди. Бобойи Самосийнинг: «Вақт ғаниматдир, хайрли ишни ортга қолдириш яхши эмас» дейишига қарамай оталари буни эътиборга олмадилар ва тўйни бироз ортга сурдилар. Бироқ, бир оздан сўнг иктисодий аҳволнинг ёмонлашгани сабаб чиройли тўй қилишнинг имкони бўлмади. Кўп ўтмай, Муҳаммад Бобойи Самосий вафот этадилар. Шундан сўнг боболари Баҳоуддин Нақшбандни Самарқандга олиб келади ва у ердаги тасаввуф арбобларининг суҳбатида бўлиб, улардан илоҳий

файз олади. Бухорога олиб келиб тўй қилади. Бу даврда Хожа Али Ромитанийнинг кулоҳи (мато, кийгиз ёки тсридан қилинган қалпоқ) Баҳоуддин Нақшбандга етиб келади. Кулохни эса Хожа Баҳоуддинга Самосийнинг ўзлари вафотларидан озгина олдин, шахсан ўзлари берган бўлган. Тўйдан кейин Амир Кулол Баҳоуддиннинг олдига келиб: «Бобойи Самосий ҳазратлари: «Ўғлим Баҳоуддиндан маънавий тарбия ва шафкатни қизғанма, йўқса, сендан рози эмасман», – деганди. Васиятни бажо келтирмасам одам бўлмайман!» деди ва ишора этиб Баҳоуддиннинг унга интисоб этишини истади.

Ривоят қилинишича, Хожа Баҳоуддин ёшлигида отаси билан наққошлик қилган даврда бир туш кўради. Бу тушда яссавий шайхларидан Ҳаким ота (ёки Саййид ота) ўзини бир шайхга ҳавола этади. Хожа Баҳоуддин уйғонгач, тушида кўрган шайхнинг сиймоси ёдида сақланади ва тушини бобоси (ота томондан)га айтиб беради. Шунда боболари: «Ўғлим! Сенга туркий шайхлардан насиба тегади», – дейди. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд бир куни Бухоро бозорида бўлганларида Халил ота билан рўбарў келадилар. Бироқ суҳбат қуриш имкони бўлмайди. Хожа Баҳоуддин Халил отани уйига қадар кузатиб бордилар, сўнгра ўз уйларига қайтадилар. Тунда бир хабарчи келиб: «Шайх Халил ота сизни чақираяпти», дейди. Ич-ичидан севинган Хожа баъзи ҳадялар олиб Халил отанинг уйига кетадилар ва шайх билан суҳбат қуриш шарафига муяссар бўладилар. Суҳбат асносида Хожа Баҳоуддин кўрган тушларини айтиб бермоқчи эдиларки, Халил ота: «Сенинг кўнглингдаги нарса бизга аёндир, айтишга ҳожат йўқ», – деди. Шундан сўнг Хожа Баҳоуддин Нақшбандниинг Халил отага боғлиқлиги ва муҳаббати янада ортди. Суҳбатини давом эттира бошлади.

Олти йилдан сўнг Дарвеш Халил Мовароуннаҳрга ҳукмдорлик мансабига ўтиради ва Султон Халил номи билан танилади. Хожа Баҳоуддин ҳам устозининг ёнидан айрилмади ва унинг хизматида бўлди. Баъзи манбаларда Хожа Баҳоуддиннинг Султон Халил салтанатида 6 йил хизмат қилганлиги қайд этилади. Баъзиларида эса 12 йил. Умуман олганда, Нақшбанд ҳазратлари Халил отага 6 йил подшоҳликдан олдин, 6 йил подшоҳликдан сўнг хизмат этганликлари, устознинг суҳбатларидан баҳраманд бўлганлари манбаларда зикр этилади. Бир оздан сўнг урушда Султон Халилнинг душмани жангда уни енгади ва салтанатини қулатади. Бу ҳодиса сабабли кўнгли дунёвий ишлардан узоқлашган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Бухоронинг Ревартун қишлоғига келиб, бу ерда бироз зоҳидона ҳаёт кечира бошлайди.

Баҳоуддин Нақшбандниинг бу сўфий подшоҳ билан 12 йил бирга бўлганини ҳисобга олсак 735–747 (1335–1346-47) йиллари, яъни 17–29 ёшлик даврларида бу шахснинг хизматида ва суҳбатида бўлганлар. Нақшбанд ҳазратлари ўзлари айтганларидек, «18 ёшлари атрофида» уйланганлар, тўйларига яқин Дарвиш Халил билан танишиб суҳбатларида иштирок эта бошлаган бўлишлари мумкин. Саййид Амир Кулолнинг ўша даврда унга эргашиш таклифини Нақшбанд ҳазратлари қабул этмаганлиги аёнлашади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Султон Халил вокеасидан сўнг Баҳоуддин Нақшбанд Бухоронинг Ревартун кишлоғига қайтганлар. Бу ерда ҳазрат зоҳидона оддий ҳаёт кечира бошлайдилар. Бир куни кечаси Амир Кулолнинг хонақоҳларига борадилар. Бироқ суҳбатларини олишга мушарраф бўлмайдилар. Ҳаво совуқ, қор ёққан бўлади. Саййид Амир Кулол бомдод намозини адо этишга чиққанларида, хонақоҳ эшиги остида қорлар остида қолган Баҳоуддин Нақшбандга йўлиқадилар. Бу ҳолатни

кўрган Саййид Амир Кулолнинг муҳаббатлари жўш уриб, ул зотни хонақоҳ ичига олиб кирадилар ва шу билан умрларининг охиригача Саййид Амир Кулол бу кишини тарбиялайдилар.

Илоҳий истеъдод соҳиби бўлган бу зот аввал Хожа Муҳаммад Бобо Самосий, сўнгра Саййид Амир Кулол қўлида тарбияланиб, тариқат одоби, тасаввуф таълимотини эгалладилар. Шу билан бирга, Халил ота ва Қусам Шайх суҳбатларида бўлдилар. Аммо ул зотнинг ўз эътирофларига кўра, бутун қалблари билан Хожаи Бузург – Хожа Абдухолик Ғиждувоний руҳониятига боғланган эканлар. Яъни Бобо Самосий Баҳоуддинни «қабул назари» билан кашф этган бўлса, Амир Кулол тариқат одобини ўргатган. Аммо руҳоният жиҳатдан Баҳоуддиннинг пири муршидлари Абдухолиқ Ғиждувонийдир. Чунки Баҳоуддин Нақшбанд ўзларини хожагон тариқатининг давомчиси деб ҳисоблаб, ушбу тариқат ғояларини ривожлантиришни ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

Баҳоуддин Нақшбанд – валий инсон, улуғ руҳоний мураббий, кўпдан-кўп покиза хислатли одамларни тарбиялаган, янги силсилани вужудга келтирган зот. Шунга қарамай, ниҳоятда камтарона ҳаёт кечирган, тақво, ҳалоллик, ҳақгўйлик, адолатпешаликда намуна бўлганлар. Ўзларига тегишли ерда деҳқончилик қилиб, баъзан ота касб – кимхобга нақш солиб, луқмаи ҳалол билан рўзғор ўтказган. «Битта сигиримиз бор эди, деб эслайди у киши – ўзим бокардим ва ўзим соғар эдим».

Баҳоуддин Нақшбанд назру ниёз қабул қилмаганлар, аксинча, ўз рўзғорларидан ортиб қолса, бошқа муҳтожларга берганлар. Қасри Орифон ўзига хос хонақоҳга айланиб, Баҳоуддин Нақшбанд шу ерда мурид тарбиялаш билан шуғулланганлар. У киши атрофига қалби тоза, илоҳий илмларни пухта эгаллаган, маърифат нурига ташна одамлар йиғилган бўлиб, илоҳий ҳақиқатларни кашф этиш учун суҳбатлашардилар.

Нақшбандия тариқатининг асосий тарбия усули – суҳбат. Суҳбатнинг фойдаси кўп, дейди Баҳоуддин Нақшбанд, чунки суҳбат орқали инсон қалбига кириб бориш мумкин. Бошқа тарикатлардаги чилла ўтириш, зикри жаҳрияни Баҳоуддин ҳазратлари хуш кўрмаганлар. Чунки чилла ўтириш, хилватнишинлик – одамлардан узоқлашиш, ўзини кўз-кўз қилиш ва васвасага берилишдир. Суҳбат нақшбандиянинг бош шиори – «хилват дар анжуман» (одамлар ичра хилватда бўлиш)га мос эди. Зеро ҳунар билан, касб билан шуғулланиб ёки бирор иш билан банд бўлиб ҳам, Аллоҳ ёдини дилда сақлаш, бандаликни бир нафас унутмаслик, ҳаммавақт, ҳамма ерда, истаган шароитда ўзини огоҳ деб билиш, қалбда Аллоҳ номларини нақшлаш улуғ фазилатдир.

«Дил – ба ёр-у, даст – ба кор» шиори ҳам айнан шуни тақозо этар эди. Аллоҳ қалбингда бўлсин, қўлинг ишда. Яъни: дунёни ҳам, охиратни ҳам, унутма. Худди шу маънода хожагон тариқатининг бошқа қоидалари, чунончи: «сафар дар ватан», «ҳуш дар дам», «назар дар қадам» каби қудсий талаблар ботинни поклаш, ботинан Аллоҳни севиш ва шариат йўлидан чекланмасликни чуқурроқ англаш, мустаҳкамлашга ёрдам бериб келган.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари биринчи навбатда амалий ишлар билан шуғулланган мураббий шайх бўлган. Аммо ул зотнинг хожагон тариқати қоидаларини назарий жиҳатдан бойитган фикр-мулоҳазалари ҳам кўп. Бу ҳақда манбаларда маълумотлар анча. Айрим тадқиқотчилар «Ҳаётнома», «Далил ул-ошиқин», «Аврод» номли асарларни у кишига нисбатан берадилар. Бирок бу асарлар унчалик тарқалмаган,

шекилли. Чунки Нақшбанд ҳазратларига нисбатан бериладиган сўзлар аксар маноқиб ва тазкираларда учрайди.

Агар бу сўзларни жамлаб ўргансак, нақшбандия тариқатига оид қуйидаги қоидалар келиб чиқади:

Пайғамбар (с.а.в.) суннати, шариат аҳкомларидан четга чиқмаслик. Шу маънода зикри жаҳрия эмас, зикри хуфияни ихтиёр этиш («Мо ин кор намекунем, аммо инкор намекунем»).

Тарбияда ботинни поклаш ва руҳоний камолотга асосий эътиборни қаратиш. Шу маънода хилватнишинлик, узлатни тарк этиб, жамият ичида бўлиб, Аллоҳни дилда сақлаш, зикрни қалб билан адо этишга эришиш.

Шундан келиб чиқиб, орифона суҳбатлар, муроқаба, истиғроқ (ғарқ бўлиш) каби усуллардан кенг фойдаланиш. Муридларнинг ихлосини синаб кўриш.

Сўфий ўз-ўзини назорат қилиб бориши, кириб-чиқаётган нафаси, фаолияти, умри нимага сарфланаётганини ҳисоблаб, ўзини огоҳлик билан ростлаб бориши даркор. Ботинга сафар қилиш орқали нафсни тарбиялаш, инсонийлик хислатларини кўпайтириб боришга эришиш.

Фақрлик ва тавозени ўз ахлоқ қоидасига айлантириш. Фақрлик – гадолик ёки ўта кашшоқлик эмас, балки молу давлатга эга бўлса ҳам, ўзини Худо талабгори, бу дунёда ҳеч нарсага эга эмас деб билиш. Хокисорликнинг намунасини кўрсатиш. Фақирликнинг биринчи шарти нафсни бадном этиш ва ҳар лаҳзада «табиий вужудни кафолатлаб туриш»дир. Фақрлик, шу маънода ҳам ахлоқий сифат, ҳам мартаба ва мақомдир. Фақр мақомига етиш учун «жисм фано шуъласига яширинган» (Алишер Навоий) бўлиши, қалб Аллоҳ ишқи ва жазбаси билан тўлиб-тошиши лозим. Киши хуш хулқи, нажиб сифатлари билан фазлу камолот ва кашфу каромат соҳибига айланади. Сўфий мол-мулки бор-йўқлигига қарамай, Аллоҳ наздида фақир ва ҳақирдир. Ҳам шу боис буюкдир, азиздир, севимлидир.

Шу ақидадан келиб чиқиб, нақшбандийлар тахтда ўтириб ҳам, мансаб-амал эгаси бўлиб ҳам дарвеш бўлиш мумкин, дейдилар. Жумладан, Ҳусайн Бойқаро Жомий ва Навоий назарида «ҳам шоҳ, ҳам дарвеш», яъни қалбан дарвеш одамдир.

Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг қарашларини ифодаловчи ҳикматли сўзларидан яна баъзи мисоллар келтирамиз.

«Ўз нафсларингизни ёмонлаб, таҳқир этиб туринг, чунки кимки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло инояти бирла ўз нафсини ёмон деб таниган бўлса, бу амал унинг учун осондир».

Иймон – қалбни Аллоҳдан бошқа ўзига ром этувчи фойдали ва фойдасиз нарсалардан узиб, Ҳаққа боғлашдир.

«Анжуманда хилват – «зоҳир юзидан халқ билан ва ботин тарафидин Ҳақ субҳаноҳу таоло билан бўлмоқдир».

«Бандалик хожалик била тўғри келмас, биз қул ва хизматкор тутмадик».

«Элнинг юкини енгиллаштиринг, элга юк бўлманг».

Баҳоуддин Нақшбанд тарикати осойишта ва чин маънодаги маърифий тарикатдир. Тафаккур ва тахайюл меваларидан баҳрамандлик, бадиий ижод намуналаридан фойдаланишга кенг йўл берилган. Бехудлик, шатҳиялар айтиш, қавмни таҳликага солиш, авом англамайдиган ҳаракатлар қилиш манъ қилинган.

Нақшбанд ҳазратлари мулойим-табиат, раҳмдил одам бўлганлар ва шундай одамларни яхши кўрганлар. У зотнинг ўгитларидан: «Дилозордан Худо безор, барча мўминларга, ҳатто кофирларга ҳам раҳмдил бўлинг, чумолига ҳам озор берманг». Пирлари ҳазрати Амир Кулолнинг мана бу сўзини такрорлаб юрардилар:

Маёзор мўру маёзор кас, Раҳи растакори ҳамин асту бас.
(Чумолига ҳам, одамга ҳам озор берма, нажот йўли шудир.)

Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти катта ижтимоий таъсирга эга эди. «Худо олдида барча баробар, шоҳу гадо деб ажратиш бўлмас», – дер эдилар. Бу:

а) турли ижтимоий табакалар;

б) турли миллат ва қавмларни бирлаштиришга каратилган бўлиб, ажримачилик ва сиёсий тўқнашувларнинг олдини олишга ёрдам берган.

Нақшбанд бутун умр илм истаб, илм ўрганиш, жаҳлдан узоқ туришни насиҳат қилдилар.

У кишининг муридлари ҳаммаси муайян касб эгаси бўлган, касб билан ҳалол луқма топиб ейиш талаб қилинган. Камтаринлик улуғланиб, турли кийимлар кийиб ўзини кўз-кўз қилиш, сўфийман деб иддао қилиш, керилиш катта нуқсон деб қаралган.

Мана шу жиҳатлари билан ҳам нақшбандия таълимоти обрў-эътибор қозонган. Бутун ҳаракат-фаолият, ўгит-насиҳатлар, тоат-ибодат ҳам инсонийлик жавҳарларини кашф этишга каратилган. Инсонийлик жавҳари эса илоҳий ахлоқ ва исломий имон мустаҳкамлигини таъминлаш орқали қўлга киритилади.

Муқаддас ҳаж зиёратлари

Хожа Баҳоуддин Нақшбандниг шайхлик даврларидаги муҳим воқеалардан бири ҳажга боришларидир. Ул зот 2 марта ҳажга борганлар. Илк ҳаж борганлари ҳижрий 771/мелодий 1370 йилда муридлари билан бирга бориб, Марв, Сарахс, Майхон каби шаҳарларда тўхтаб ўтганлар. Майхон шаҳрига келганларида таниқли шайх-шоир Абу Саид Абул Хайрнинг авлодидан бўлган Хожа Муайяднинг уйида меҳмон бўладилар. Маккада бўлганларида кенжа ўғиллари вафот этади. Ҳаждан қайтишда Бағдоддан ўтиб Мозандоронга келадилар. У ерда таниқли уламо Сайфиддин Абхарий билан кўришадилар, сўнгра Мозандарондан Марвга келадилар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд бир муддат шу ерда истиқомат этадилар. Хожа Баҳоуддин Марвда бўлганларида Бухородан бир хабарчи келиб, ул зотни Мавлоно Ориф Деггароний йўқлаётганларининг хабарини беради. Ул зот Деггарон қишлоғига Мавлоно Орифнинг ҳузурларига келадилар. Ўлим тўшагида ётган шайх иршод вазифа (мажбурият)сини Хожа Муҳаммад Порсога ҳавола этганини айтиб вафот этади. Унинг вафотидан кейин Нақшбанд ҳазратлари яна Марвга равона бўладилар. Яна бир муддат у ерда колиб, сўнгра Бухорога келадилар. Бухорога қайтган кунлари шайхлари Саййид Амир Кулол ҳижрий 772/мелодий 1370 йилда вафот этадилар. Саййид Амир Кулол вафот этишларидан олдин муридларига Хожа Баҳоуддин Нақшбандга эргашишларини васият қилади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ўшанда 52 (ҳижрий тақвим билан 54) ёшда эдилар. Оталари ҳали ҳам ҳаёт бўлиб, Бухорода яшарди.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд иккинчи марта ҳажга борганлари вафотларига якин санада (790/1388 ёки бундан олдин) содир бўлган. Хожа Муҳаммад Порсо ҳам ёнларида бўлади. Марвга етганларида Хожа Порсони бошқа муридлари билан бирга Бовард (Абивард) йўли билан Нишопурга юборадилар. Ўзлари эса Ҳиротга бориб Зайниддин Абу Бакр Таёбодий (ваф. 791/1388–89) билан кўришадилар ва у шайх билан 3 кун суҳбатлашиш шарафига муяссар бўладилар. Сўнг ҳаж зиёратларига давом этиб, Нишопурда Бухородан бирга чиккан муридларига қўшиладилар. Бағдодга етиб келганларида у ердан туяни кира килиб Маккайи мукаррамага етиб келадилар. Ҳажни адо этгач, қайтишда Бағдодга келганларида Шайх Нуриддин Абдурахмон бошлиқ тасаввуф мажлисида иштирок этадилар. Бағдодда бўлганларида яна «қодирия» тарикатининг асосчиси султон ул-авлиё Шайх Абдулқодир Жийлонийнинг қабрини зиёрат этадилар. У ердан Марвга келиб бу ерда бироз истиқомат этадилар, сўнгра Бухорога қайтиб ва умрларининг охирига қадар шу ерда Қасри Орифонда умргузаронлик қиладилар. Ҳаж зиёратидан қайтган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд касал бўладилар ва вафотларининг яқинлигини билиб, муридларига ўзларидан кейин маънавий ўринбосар сифатида Хожа Муҳаммад Порсони қолдиришларини таъкидлайдилар.

Оилалари

Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng оталарининг исми – Муҳаммад. Оналарининг исмлари қадимий манбаларда қайд этилмаган бўлсада баъзи янги асарларда, эҳтимол, оғзаки урф-одатга таяниб – Орифа бўлганлиги айтилади. Баҳоуддин Нақшбандниng оталари кейинчалик Амир Баёнқулихон ҳарбий хизматида фаолият олиб борган. Бирок, қандай вазифада бўлганлари тўғрисида маълумот йўқ. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд шайхлик даврида муриди Амир Ҳусайнни Термиз томонидаги бу армиянинг ҳарбий қисмига жўнатиб, отасини Бухорога таклиф этган. Дастлаб бу таклифни қабул килмаган оталари бир қанча можародан сўнг Бухорога келишга рози бўлган. Бундан Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng шайхлик даврида оналари билан оталари ҳаёт эканлиги аёнлашади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд биринчи марта ҳажга 771/1370 йилда оталари билан борганлари тўғрисида маълумот бор. Ҳаждан Бухорога қайтганларида оналарининг қабрларини зиёрат этадилар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд бемор оталарига: «Суратан сиз менинг отамсиз, аммо, маънан мен сизнинг отангизман. Сиз мени шаклан тарбияладингиз, мен сизни маънан тарбиялайман» деганларидан оталари қарилик чоғида ҳазрат Нақшбандга эргашган, деган тахмин юзага келади. Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng ота-оналарининг вафот саналари маълум эмас. Оналарининг қабрлари Бухоронинг Қасри Орифон кишлоғида, Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси ҳудудида.

Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng комил инсон бўлиб етишишларида Самосийнинг муридлари бўлган боболарининг хизматлари катта. Шунингдек, манбаларда, Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng солиҳа бир бувиси бўлганлиги қайд этилган. Бирок батафсил маълумот ҳеч қаерда учрамайди. 18 ёшларида уйланган ҳазратнинг аёллари тўғрисида ҳам шундай. Ҳазрат Нақшбанд қул ва жория сақламаганлиги тўғрисида манбаларда зикр этилган бўлса-да, бироқ хизматларини табаррукан қилиб юрган бир жориялари бўлганлиги зикр этилган.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг 4 қиз ва 1 ўғиллари бўлган. Бир қизлари ёшлигида вафот этган. Қолган 3 қизлари қуйидагилар:

1. Биби Хотуни Калон. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг энг катта қизлари бўлиб, Алоуддин Атторнинг ўғли Ҳасан Атторга турмушга чиққан. Бу турмушдан Юсуф Аттор ва Муҳаммад Аттор исмли икки ўғил бола ва 4 қиз дунёга келган. «Рашаҳат» китоби муаллифи Фахруддин Али Сафий янглишиб Нақшбанд ҳазратларининг қизлари билан Алоуддин Атторнинг турмуш қурганини айтган, бу хато кейинги баъзи муаллифларда тузатилган бўлса-да, баъзи китобларда кўзга ташланади.

2. Биби Робия Хотун. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ўртанча қизлари. Аллома Мавлоно Фазлуллоҳ Найистонийга турмушга чиққан.

3. Биби Сарвар Хотун. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг кенжа қизлари. Отасининг вафотидан кейин Абул Хайр Туркистонийга турмушга чиққан. Бу турмушдан Хожа Баҳоуддин Набира, Хожа Амир Али ва Хожа Мирак дунёга келади.

Хожа Амир Алининг ҳам 3 ўғли бўлган: Хожа Мир Муҳаммад, Шайх Зайниддин ва Хожа Баҳоуддин. Хожа Мир Муҳаммаднинг ҳам 3 ўғли бўлган: Хожа Мирак, Мирзо Оёк ва Низомиддин Аҳмад.

Юқорида кайд этилганидек, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд биринчи марта ҳажга борганларида Бухорода бир ўғиллари вафот этади. Булардан 3 қизлари ҳаёт қолиб наслини давом эттирган. Аммо вафот этган ўғли ва қизининг аслида айни бир бола бўлиб манбаларда жинси адаштириб ёзилган бўлиши ҳам мумкин.

Ҳасанхожа Нисорий Бухорийнинг (ваф. 1005/1596 й.)нинг «Музакири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») китобида Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг зурриётларидан бўлган баъзиларнинг номлари келтирилган. Низомиддин Мир Муҳаммад Нақшбандий, Саййид Ҳодий Нақшбандий, Саййид Иброҳим, Хожа Ҳасан Нақшбандий шулар жумласидандир. Бадахшонийнинг «Жомеъ ус-салосил» китобида Хожа Ҳасан Мазорий ҳам Баҳоуддин Нақшбанднинг наслидан эканлиги қайд этилган. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг зурриётларидан бир қисми ўзлари билан бирга Қасри Орифонда дафн этилган. Қолганлари Кобул ва Деҳлида оила қуришиб ўша ерларда вафот этганлар.

Вафотлари

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд умрларининг охирида ўлимни кўп ёдга ола бошлаганлар. Хасталиклари авж олгач бир карвонсаройга борадилар. Хасталигининг охиригача карвонсаройнинг кичик бир хонасида коладилар. Ёнларида фақат саралланган муридлари бор эди. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд кишлокларига нисбатан холирок бўлгани учун бу ерни афзал кўрган бўлишлари мумкин. Ётоқларидан ёнларидаги муридларига алоҳида илтифот кўргазар эдилар. Кейин Алоуддин Ғиждувонийга: «Дастурхон келтир, овқат е!», – дедилар ва бу сўзни бир неча марта такрорладилар. Ёнларидаги баъзи муридларни эса Нақшбанд хазратлари ўзларидан кейин иршод ижозатини кимга беришлари қизиктираётган эди. Вазиятни тушунган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ижозат бериш ишининг ўз ихтиёрларида эмаслигини айтадилар. Бошка бир ривоятга кўра: «Бу масаладаги сўзимиз, Макка йўлида айтганимиз. Агар ким бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога қарасин», – дейдилар. Ётоқларида узундан-узун дуо қиладилар. Алоуддин Аттор эса хазратнинг бошларида «Ёсин» сурасини қироат этар эди. Сура ярмига етганда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд бу дунёдан

кўз юмдилар. Фоний дунёдан бокий дунёга риҳлат қилганлари ҳижрий 791 йилнинг 3-рабиу-л-аввали (мелодий 1389 йилнинг 1 марти)да душанба куни кечаси эди. Ул зот ҳижрий-қамарий йил ҳисоби билан 73 ёшни тўлдириб 74 га кирган эдилар. Мелодий тақвим ҳисобида 71 ёшни тўлдирганлар.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд баъзи муридларига Қасри Орифондаги боғларига ишора этиб: «Бизнинг қабримиз мана шу ер бўлади», – деб васият этганлар. Муридлар вафотларидан кейин ҳазратни айтган боғларига дафн этдилар. Жанозаларида Румийнинг:

Муфлисонем омада дар кўйи ту,
Шайъан лиллоҳ аз жамоли рўйи ту, –

байти ўқилади. Бунинг маъноси: «Сизнинг ҳузурингизга келган муфлис-сўфийларингиз, Худонинг розилиги учун жамолингиздан бир марҳамат тилаймиз».

Қабрларининг атрофида вақт ўтиши билан масжид, мадраса, хонақоҳ, мусофирхона каби иморатлар қурилиб, натижада катта бир мажмуа ҳолига келган. XVI асрда Тоқи Миёна, Диловар ва Салом дарвозалари қурилган. Тоқи Миёнадан Салом дарвозасигача бўлган ҳудудда «Даҳмайи Шоҳон» («Шоҳлар хилхонаси») ўрин олган. Унда Абдулазизхон (1540–1549), Абдуллоҳхон (1583–1598), Имомқулихон (1611–1642), Субҳонқулихон (1682–1702) ва Нодир Девонбеги (XVII аср) каби Бухоро ҳукмдорларининг оилавий даҳмалари мавжуд. Мажмуада, шунингдек, шайбоний Абдулазизхон 951/1544 йилда қурдирган хонақоҳ, Амир Музаффархон ва Абдулҳаким Қушбеги томонидан бино қилинган масжидлар, корихона, мусофирхона каби тарихий-меъморий обидалар жойлашган.

Тасаввуфий қарашлари

XII асрда диний билимлар ва шариат уламоларининг маркази ҳисобланган Бухоройи шарифда Абдулхолиқ Ғиждувоний асос солган хожагон тариқати ўша давр ва минтақанинг маданиятига уйғун тарзда шаклланди.

Абдулхолиқ Ғиждувоний ўз тариқатида жаҳрий зикр, самоъ ва хилватга кенг ўрин бермай, янгича услуб қўллайди. Суннатга эътибор бериб, бидъату хурофотлардан йироқлашишга аҳамият беради. Ўз муридига: «Фиқҳ ва ҳадис илмини ўрган, жоҳил сўфийлардан йироқ бўл, молинг фиқҳ китоблари бўлсин, сени мақтасалар ғурурланма, маломат қилсалар ранжима, инсонлардан ҳеч нарса тама қилма, футувват аҳлидан бўл ва Ҳақ таоло сенга нима берса халққа эҳсон қил!», дея насиҳат қилиши унинг эътиқодида Хуросон маломатийлик тушунчаси ва Мовароуннаҳр диний мухити жамулжам бўлганлигини кўрсатади. Бу синтез кейинчалик хожагон тариқатининг бош хусусияти сифатида давом этди ва тахминан икки асрдан сўнг нақшбандия тариқатига мерос бўлиб ўтди. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Хожа Баҳоуддин Нақшбандларнинг тасаввуфий дунёқарашини уч асосий тамойилга ажратиб ўрганиш мумкин: исломий қоидаларга асосланиш; аҳли сунна вал жамоа эътиқодига риоя; маломатийлик тушунчасига боғлиқлик.

Исломий қоидаларга боғлиқлик. Нақшбандия таълимотининг асосий хусусиятларидан бири – амри маъруф ва наҳй мункарга қаттиқ риоя қилиш, дин уламоларига ҳурмат кўрсатиб, бидъат амаллардан сақланишдир. Шу жиҳатдан бўлса керак,

нақшбандия тариқати турли бидъатлардан, ботинийлик ва ҳуруфийлик каби ботил таълимотлар таъсиридан ўзини муҳофаза эта олган. Ҳусайн Вассоф (ваф. 1929 й.) бу ҳолатни ўз китобида бундай ифодалайди: «Бу олий тариқатда бидъат ишлар йўқлиги ва уларнинг маслакларига (шариатга нисбатан) эътиборсизлик дохил этмаганидан умумисломий жамоатчилик наздида (бу тариқат) ҳақиқий маънода эътироф этилган ва тез орада кенг тарқалган. Бу тарқалишда таъсирли омил ислом уламосининг (хожагон-нақшбандияга) рағбат кўрсатишидир». Ҳусайн Вассофнинг XX аср бошида берган бу баҳоси нақшбандиянинг барча даврлардаги мавқеига дахлдордир.

Абдулхолиқ Ғиждувоний фанойи нафс мартабасига ўнг қўлда Қуръони каримни, чап қўлда ҳадиси шарифни ушлаган ҳолда, уларнинг нури билан юрган кишигина эриша олади дейди. Муридига: «Фиқҳ ва ҳадис илмини ўрган, жоҳил сўфийлардан узоқ юр!», дея насиҳат қилиши унинг диний ҳукмларга нечоғли эътибор берганлигини кўрсатади. Хожагон машойихининг: «Хожалар (дин олимлари) бизнинг саййидларимиз» дея уламои киромга ҳурмат бажо келтирганлиги маълум. Хожа Али Ромитанийнинг мажлисида олимлардан бири уни мактаб: «Сиз мағзсиз, биз эса пўстлоқ», дебди. Шунда Хожа Али Ромитаний: «Мағз пўстлоқнинг ҳимоясидадир», деган экан. Унинг бу сўзини изоҳлаган Муҳаммад Арзанғий ёнғоқ пўстлоғи (пўчоғи)нинг шариатга, мағзининг эса тариқатга ўхшашини, пўстлоқсиз мағз чириб кетишини баён этади. Яъни, мағз пўстлоққа муҳтож бўлганидек, тариқат аҳли ҳам шариат олимларига мухтождир.

Дўст ва муридларига диний амрларга ва илмга суянишни тавсия этган Саййид Амир Кулолнинг: «Бирор киши сизлардан мазҳабга доир савол сўраса-ю, жавоб беролмасангиз, бундан ҳам хунукроқ иш бўлмайди. Бу ҳолат сизнинг ғафлатда эканлигингизни билдиради... Олимларга яқинлашинг, чунки улар умматнинг машъалидирлар», – дегани ривоят қилинади. Саййид Амир Кулолнинг ўғли Саййид Амир Ҳамза Абу Ҳафс Умар Насафийнинг (XII аср) сўзларидан баҳс юритаркан, ботил йўлдаги сўфийлардан қочиб, диний фармонларга боғлиқ равишда яшашни тавсия этади.

Баҳоуддин Нақшбанд кўпроқ ҳадис илмидан таҳсил олиб, илмга ва илм аҳлига катта аҳамият берарди. Шу хусусияти боис Бухоро мадрасаларидаги кўплаб мударрис ва талабалар унга мурид бўлишиб, суҳбатларига қатнай бошлаганларида баъзи олимлар мадрасалар бўшаб колишидан андишаланганлар. Шунда Баҳоуддин Нақшбанд олимларга: «Тариқатимизни сизга тушунтирайлик, агар шариатга ва суннатга тўғри келса йўлимизда давом этаверамиз, агар тўғри келмаса воз кечамиз», – деган экан. У ҳалол ва ҳаром масаласида жуда эҳтиёткор бўлар, шубҳали таомлар емас, муридларига ҳам едирмас эди.

«Биз Аллоҳнинг лутфи билан (маънан) нимага эришган бўлсак, Қуръони карим оятлари ва ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларига амал қилганлигимиздандир. Бу амалдан бирон натижага эришмоқ учун такво қилиб, шариат қоидаларига азимат билан риоя килмоқ, аҳли сунна вал жамоа эътиқодига амал килмоқ ҳамда бидъатлардан қочмоқ керак», – дейди Баҳоуддин Нақшбанд.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор фано ва бақо мартабаларига фақат ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га, шариатга ва аҳли сунна вал жамоа йўлига эргашиш билангина эришмоқ мумкинлигини айтади. У фақирларнинг ҳаққидан кўрқиб, вақф молни ейишдан ўзини сақлар эди. Ҳалол озука тасаввуф йўлида камолотга эришиш учун муҳим аҳамият касб этишини таъкидларди. Пайғамбар (с.а.в.)га эргашиш, олимларга ҳурмат

кўрсатиш лозимлигини айтаркан, илмни тирикчилик ва мансаб учун восита қилиб олган олимлардан узоқлашиш лозим дейди. У Саййид Қосим Табризийнинг баъзи муридлари диний амалларга риоя қилмаганлиги учун унга интисоб этиш фикридан воз кечган экан.

Хожагон-нақшбандия машойихлари дунёқарашида амри маъруф ва наҳй мункарларга шунчаки итоатлар билан эмас, балки азимат (тақво) билан амал қилиш мавзуси муҳим ўрин тутади. Баҳоуддин Нақшбанднинг тушида Абдулхолик Ғиждувоний: «Доимо оёқни шариат ва истиқомат сажжодасига қўйиш, азимат ва суннат билан риоя этиш, рухсат ва бидъатдан йироқ туриш лозим», – дея тавсия қилгани учун Хожа Баҳоуддин азимат билан ҳаракат қилмоқ ниятида жаҳрий зикрни тарк этиб, хафий зикрни бошлаганлар. Ҳатто ривоят қилинишича, совуқ киш бўлишига қарамай, диний фатвога кўра таяммум қилиш ўрнига, тақво йўлини танлаб, Бухоронинг Ревартун қишлоғидан Қасри Орифонга қадар бориб, катта қийинчиликлар билан сув топиб ғусл қилган эканлар.

Саййид Амир Кулолнинг: «Рухсатлардан узоқлашинг, кучингиз етгани қадар азимат билан амал қилинг. Рухсат билан амал қилиш заиф инсонларнинг ишидир», дегани ривоят қилинади. Баҳоуддин Нақшбанднинг улуғ шогирди Хожа Муҳаммад Порсо эса: «Аҳлуллоҳнинг усули фарқлидир. Баъзилари рухсат билан амал қилади, бундан мақсадлари халқнинг манфаатидир. Баъзилари эса азимат билан амал қилади, уларнинг ҳам мақсадлари халкнинг фойдасидир. Аммо азимат билан амал қилиш халқ учун фойдалироқ ва таҳликадан янада узоқдир», деган экан. Пайғамбар (с.а.в.) таҳажжуд намозини тўрт, олти, саккиз ва ўн икки ракат каби фарқли миқдорларда адо этилганлиги нақл этилса-да, хожагон ва илк давр нақшбандийлари ўн икки ракат қилишни ихтиёр этганлиги азимат билан амал қилишга бир далилдир.

Аҳли суннатга боғлиқлик. Аҳли сунна вал жамоа ақидасига эътиқод қилинган Бухоро диёрида дунёга келиб, кенг тарқалган хожагон-нақшбандия тариқати Қуръон ва суннатга таянгани учун бу хусусиятни доимо муҳофаза этиб келган. Машойихлар силсиласининг бошқа кўплаб тариқатлари каби ҳазрат Али (к.в.)га эмас, балки ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)га бориб такалиши ҳам хожагоннинг суннийликка берган аҳамиятнинг ёркин далилидир.

Абдураҳмон Жомий ҳам «Нафаҳот ул-унс» асарида хожагон ва нақшбандий шайхларини тилга оларкан, уларнинг аҳли сунна вал жамоа мазҳабига мансублигини махсус таъкидлаган.

Тасаввуф йўлида илгарилаш учун аҳли сунна эътиқодига риоя қилиш лозимлиги, чунки аҳли сунна фирқаи ножия (нажот топган гуруҳ) эканлигини қайд этган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор: «Агар хожагон-нақшбандия тариқати дарвешларининг эътикодини сўрасалар, улар аҳли сунна вал жамоа эътиқодидалар, деб айт», дейди. Аҳрория шўъбасидан Шаҳобиддин Ғовванд Маҳмуд (ваф. 950/1543 йилдан кейин) ҳам: «Шайхларимизнинг усули ҳазрат Пайғамбар суннатига ва аҳли сунна вал жамоа мазҳабига эргашмоқдир», деган экан.

Маломат тушунчаси асосларига боғлиқлик. IX асрда Нишопурда Ҳамдун Қассор (ваф. 271/884 й.) асос солган маломатийлик мактабининг бош асослари даврлар ўтиши мобайнида бошқа тариқатларга ҳам таъсир қилган. Булар орасида энг кўп таъсирланган тариқат хожагон-нақшбандия тариқатидир. Хожаи Жаҳоннинг «Васият-

лар» китоби назардан ўтказилганда, Хуросон сўфийларининг маломатий қарашлари излари очиқ-ойдин кўринади.

Луғатларда ёзилишича, «маломат» сўзи «маломат қилиш, қоралаш, айблаш» каби маъноларни билдиради. Яъни, маломатийликда инсон ўз тоат-ибодатларини ноқис билиб, нафсини маломат килиши, шу билан бир қаторда бошқаларнинг ҳам уни маломат қилишидан қўрқмаслиги асосий қоида ҳисобланади. Қуръони каримнинг «Аллоҳнинг (тоати) йўлида жидду жаҳд килувчи, маломатчининг маломатидан қўрқмайдиган бўлурлар» (Моида, 54) ояти каримаси ушбу қоидага мисол бўла олади. Лекин маломат тушунчаси шу билангина кифояланмайди. Халқнинг маломатига қолиш учун маломатийлар қилган яхши ишларини кўрсатмаслиги, ёмон ишларни эса яширмаслиги лозим. Уларда «инсонларнинг узоклашишларига сабаб бўладиган хатти-ҳаракатларни намойиш қилиш керак» деган фикр илгари сурилади. Маломатийлар халқнинг эътибори, илтифоти туфайли юзага келадиган кибр ва ужбдан сақланмоқ учун бундай ишларни ўзлари учун жоиз деб билганлар. Лекин кейинги асрларга келиб, баъзи қаландарий машраб сўфийлар бу ишда ҳаддан ошиб, халқнинг маломатига сазовор бўлиш учун соч, сокол, мўйлов ва қошларини тарошлаб (чаҳорзарб уриш), одамда нафрат қўзғайдиган турфа хил кийимлар кийишгача боришган. Абдураҳмон Жомий ўз даврида маломатийларга ўхшаганларни икки гуруҳга ажратиб, ҳақиқийларини қаландарий, сохталарини эса ошкора гуноҳ қилувчи зиндиқ дея ифодалайди.

Маломат тушунчасининг муҳим асосларидан бири сўфийнинг ўз маънавий ҳолини яшириши, шуҳрат ва риёдан қочишидир. Шу максадда улар халқ орасида ориф бир сўфий сифатида юргандан кўра эл қатори оддий бир инсон бўлиб юришни ихтиёр этадилар. Риёдан сақланиш учун карамотларини сир тутадилар. Самоъ мажлисларида важдга келиб, раксга тушишдан, баланд овоз билан (жаҳрий) зикр қилишдан, тариқатга мансублигини кўрсатадиган махсус кийим кийишдан, ҳатто такя – хонақоҳ барпо этмоқдан сақланадилар. Тариқат маросимларига аҳамият бермайдилар, ҳашаматли мақбаралар қурмайдилар, ўзлари учун ҳам қурдирмайдилар. Футувват нашъасида эса фидокор ва жўмарддирлар. Қўл меҳнати билан кун кечиришга аҳамият берадилар. Бу хусусиятларни хожагон-нақшбандия тариқати вакилларида ҳам кўриш мумкин.

X асрда пайдо бўлган маломат тушунчаси XII–XIII асрларда бир-биридан фарқли икки йўналишда шаклланди. Булардан бири қаландарий машраб тарикатлардан ҳайдария ва жавлокия бўлса, иккинчиси, диний қоидаларга маҳкам амал қилувчи ва маломатий қарашларни илгари сурган накшбандия тариқатидир.

Маломатийларнинг тасаввуфий қарашлари билан Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Накшбандининг фикр-қарашлари киёсланганда маломатийлик тушунчаси хожагон-накшбандия таълимотига нечоғли таъсир кўрсатгани янада равшанлашади.

Нақшбандия тарикатига мансуб белгилар қуйидагилар:

а) маломат қилувчининг маломатидан қўрқмаслик. Абдуллоҳ Ансорий (ваф. 481/1089 й.) маломатийликни «Ҳақ таоло йўлида халқнинг қоралашларидан қўркмаслик» дея таърифлайди. Абдулхолиқ Ғиждувоний муридига тавсияларида: «Халқнинг сени макташи билан ёмонлаши сенинг назарингда бир хил бўлсин ҳамда халқнинг маломатидан ранжима» дейди. Бадавлат оила фарзанди Алоуддин Аттор акаларининг тўскинлик килишларига карамасдан, бозорда олма сотаверади. Бошқа

бир ривоятга кўра эса Аттор Баҳоуддин Нақшбандга мурид бўлишни истаганида Нақшбанд ҳазратлари ҳўкиз ишкамбасининг ичини ташқарига ўгириб, бошига кўйиб келишни буюрганида Аттор бозордагиларнинг маломатларига эътибор бермай, устозининг амрини бажо келтирган.

б) эл қатори бир инсон каби юриш, тариқат белгисини билдирувчи махсус кийим киймаслик ва шуҳратдан сақланиш. Маломатийлардан Абу Ҳафс Ҳаддод (ваф. 264/878) кўчада эл қатори оддий кийиниб юрар, уйга келганида сўфийлик хирқасини киярди. Абу Абдураҳмон Суламий (ваф. 412/1021) халқ қандай кийинса, шундай кийинишни маломатийларнинг асосий қоидалари орасида тилга олади. Маломатийлар ўз маънавий аҳволини яшириш учун сўфиёна хирқа ва тож ўрнига савдогар ё уламолар кийимини кийишни ихтиёр этганлар.

Хожагон ва нақшбандиянинг илк даврларига назар солинганда, махсус бир андоза ва рангда хирқа ё тож кийишнинг мавжуд бўлмаганлиги кўринади. Бу нарса ҳеч вақт тариқатнинг бош қоидаси бўлмаган. Боз устига кўплаб нақшбандия машойихи уламо каби оддий салла ўраганлар. Ҳусайн Вассоф ҳам бу хусусни қуйидаги жумласида махсус таъкидлайди: «Нақшбандия тариқати солиқларида бошқа тарикатларда бўлганидек махсус бир либос йўқ. (Уларда) ҳар ким маслагига кўра кийинади. Нақшбандия машойихи эса, асосан, уламо қиёфасида юрадилар...».

Хожагон даврига мансуб ва тахминан XIV асрнинг ўрталарида Муҳаммад Асъад Бухорий томонидан қаламга олинган «Маслак ул-орифин» асарида муридларнинг маънавий даражаларига кўра фарқли рангларда хирқа кийганликлари баён этилса-да, бу анъана нақшбандийларнинг эмас, кўпрок кубравийлар каби бошқа тариқатларда намоёндир. Мазкур асарда бу маълумотлар бошқа тариқатлардаги ҳолатни тушунтириш ниятида қайд этилган бўлиши мумкин. Зеро, хожагон улуғлари: «Бизга кўра хирқа эмас, ҳирфа (маслак, касб-ҳунар) муҳимдир» деганлар.

в) хилват. Маломатийликнинг энг муҳим асосларидан бири шуҳратдан кочишдир. Баҳоуддин Нақшбанд ва нақшбандия тариқати вакиллари «хилватда шуҳрат бор, шуҳратда офат» фикри билан хилватга кўп аҳамият бермаганлар ва «халқ орасида Ҳақ билан бўлиш» дея таърифланган «хилват дар анжуман» қоидасини қабул қилганлар. Абдулхолиқ Гиждувоний «хилват эшигини ёп, сухбат эшигини оч», Баҳоуддин Нақшбанд эса «Йўлимиз суҳбат йўлидир, хилватда шуҳрат, шуҳратда офат бор» деганлар.

Ривоят қилинишича, Саййид Амир Кулолнинг ўғли ва халифаси Саййид Амир Ҳамзадан бир шайх: «Тариқатингизда нима учун хилватда ўтиришга кам эътибор берилади?» дея сўраганида, Амир Ҳамза: «Хилватда ҳам суҳбат қуриш учун бир рафиқ керак», – дея жавоб берган экан. Бу шайх Амир Ҳамзага хилватда рафик бўла олишини айтганида, Амир Ҳамза: «Сизнинг хилватингиз қандай?», – дея сўради. Шайх: «Бир кўза сув ва қирқ дона майиз билан қирқ кунни ўтказамиз», – дейди. Амир Ҳамза: «Бизнинг хилватимиз эса бир таҳорат билан хилватга кириш, ҳар куни бир қўй ейиш ва кирқ кун ўша таҳорат билан намоз ўқишдир», – дейди. Хожа Нақшбанд Амир Ҳусайннинг саволига жавобан тариқатида хилват ва самоънинг ўрнига «Хилват дар анжуман» қоидаси борлигини айтган.

Жамият орасида танҳо бўлиш деган маънони билдирувчи «Хилват дар анжуман» атамаси сўфийнинг бир чеккада ўтирмасдан, халқ орасида бўлиши, лекин жисман одамлар орасида бўлса ҳам, ботинан улардан узоқда, Аллоҳ билан бирга бўлишни

бидиради. Зоҳирда халқ билан, ҳақиқатда эса Ҳақ билан, «Даст – ба кор-у дил, ба Ёр» – қўл ишда, кўнгил Ёрда, «тан дар бозору дил ба Ёр» – тан бозорда, қалб ёрда каби шиорлар худди шу мазмунда қўлланилган. «Хилват дар анжуман» қоидаси: «Эртаю кеч У зотни поклайдиган кишилар бордирки, уларни на тижорат ва на савдо (ишлари) Аллоҳнинг зикридан, намозни баркамол адо этишдан ва закот беришдан чалғита олмас» (Нур, 37) оятига кўра қабул қилинган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳажга борганида Мино бозорида бир ўсмирнинг беш минг динорлик савдо қилаётганини, лекин қалбининг бир лаҳза бўлса ҳам Аллоҳдан ғофил бўлмаганини мушоҳада этиб, у ҳақда фахр билан сўзлаган экан.

Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг муридларидан Авлиё Кабир «Хилват дар анжуман»ни изоҳларкан, шундай дегани нақл этилади: «Доимий зикр қилган одам зикрдан ҳосил бўлган важду истиғроқ билан шундай бир мартабага етадики, зикр қалбини қуршаб олганидан зокир бозорга кирса ҳам ҳеч қандай овозни эшитмайди». Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳам зикрга берилган соликларнинг беш-олти кун шундай ҳолни ҳис қилганликларини, халқнинг шовқинини зикр садоларидек эшитганларини баён этади. Махдуми Аъзам Аҳмад Косоний фикрича, «Хилват дар анжуман»нинг ботиний маъноси касратда ваҳдатни (кўпчилик орасида бирликни) мушоҳада этмоқдир. «Бандам менга нафл ибодатлар билан якинлашади, оқибатда уни севаман. Уни севгач, унинг эшитадиган қулоғи, кўрадиган кўзи, гапирадиган тили ва ушлайдиган қўлига айланаман. Мен билан эшитади, мен орқали кўради...» мазмунидаги қудсий ҳадисда «Хилват дар анжуман» қоидаси илгари сурилган. Шу жиҳати билан бу қоида ўрта даражали сўфийларнинг эмас, тасаввуфий тарбияси ниҳоясига етганларнинг мақомидир. Халқ орасида Ҳақ билан бирга бўлиш, яъни сўфийнинг дунёвий иш билан машғуллигига қарамай, эл қатори бир инсон сифатида яшаши, шу орқали маънавий ҳолини атрофидагилардан махфий тутишини билдирувчи бу қоида маломатийлик тушунчасига бориб тақалади.

г) маънавий ҳолни яшириш, риё бўлмаслиги учун карометни изҳор этмаслик. Маломатийлар риё ва шуҳратдан қочганлари боис карометни сир тутишга алоҳида аҳамият берганлар. Хожагон мактаби аъзолари ҳам кашфу карометни яширишга эътибор берганликлари манбаларда ривоят қилинади. Баҳоуддин Нақшбандниг айнан шу ҳолатни ифодалашга қаратилган қуйидаги байти унинг суҳбатларида ўқилган экан:

Аз дарун шав ошино ваз берун бегонаваш,
Ин чунин зебо равиш кам мебувад андар жаҳон.

Таржимаси:

Ичда доим ошно бўл, ташда тут бегонадек,
Бу каби зебо равиш кам топилур дунёда ҳам.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг шогирдларидан Исмоил Ширвоний ўзининг олимлик жиҳатини намоён этиб, тасаввуфий тарафини махфий тутишга ҳаракат қилгани учун Хожа Аҳрорнинг эвараси Муҳаммад Қосим томонидан: «Тариқати маломатиянинг паҳлавонларидандир» дея мадҳ этилган. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг ўғли

Муҳаммад Яҳёнинг муридларидан Ҳофиз Муҳаммад Самарқандий Истанбулга ташриф буюрганида Муҳйи Гулшанийга: «Хожагон тариқати маломатий машраб бўлгани боис зовия (хонақоҳ)га шайх бўлишга интилма, балки ҳар кору ҳолда ўз ҳолингни яширин тут, халқнинг маломатидан алам чекма!», – дея насиҳат қилган.

д) рақсу самоъ ва жаҳрий зикрдан қочмоқлик. Маънавий ҳолларини изҳор айлашдан сақланган маломатийлар кўпинча самоъ (мусиқа тинглаш), ракс (важдга келиб солланиш) ва баланд овоз билан зикр қилишдан узоқ бўлишни ихтиёр этганлар. Бир маломатийдан: «Нима учун самоъ мажлисларини тарк этасизлар?» дея сўраганларида: «Самоъ йиғинларини ва унинг жоизлигини инкор этмаймиз, балки сир тутганимиз ҳолларнинг ошкор бўлишидан қўрқиб, самоъ мажлисини тарк этамиз», – дея жавоб берган экан. Бу жумла Баҳоуддин Нақшбанднинг: «Ин кора намекунем, инкор ҳам намекунем», яъни «Самоъни инкор этмаймиз, унда қатнашмаймиз ҳам» каломига ўхшайди. Зеро, Ғиждувоний коидаларини айнан қабул қилган Хожа Нақшбанд самоъ қилмаган ва муридларини ҳам самоъ мажлисида ўтиришдан қайтарган. Суламий ўз рисоласида маломатийларнинг самоъ вақтида солланмаслиги ва наъра тортмаслигини баён этади.

Абдулхолиқ Ғиждувоний муридига: «Самоъ мажлисларида кўп ўтирма, зеро нифоқ ҳосил бўлиб, самоънинг ортиғи дилни ўлдиради. Лекин самоъни инкор этма, самоъ қилувчилар кўп. Самоъ фақат қалби тирик ва нафси ўлик кишигагина жоиз. Бундай ҳолга эришмаган кимсага самоъ ҳалол ва мубоҳ эмас», – деган.

Хожагон ва нақшбандийлар ҳам, асосан, маҳфий зикрга риоя қилиб келганлар. Зеро, Абдулхолиқ Ғиждувоний Хизр алайҳиссаломнинг тавсияси билан ҳовузда, сув остида зикри хафийни бошлаб берган.

Хожагон тариқатида Хожа Маҳмуд Анжирфағнавийдан кейин хафий зикр билан бир қаторда жаҳрий зикр қилинган бўлса-да, бу даврда мусиқа ва самоъга ортиқча эътибор берилмаган. XV асрдан кейин жаҳрий зикр қилувчи нақшбандийлар самоъни ҳам ижро этганлар.

Абдулхолиқ Ғиждувоний мадраса ва уламолар билан тўлган Бухоройи шарифда улар билан зиддиятга киришмасдан ўз тариқатини жорий этиш мақсадида хафий зикр усулини танлаган бўлиши мумкин. Ундан кейин халифалари ҳам ушбу усулга риоя қилганлар, аммо шогирди Хожа Ориф Ревгарийнинг талабаси Маҳмуд Анжирфағнавий жаҳрий зикр қилишни афзал кўрган ва то Баҳоуддин Нақшбандга қадар жаҳрий зикр усулига риоя қилиб келинган. Рухлар оламида улуғ устози Абдулхолиқ Ғиждувонийдан хафий зикр қилишга буюрилган Баҳоуддин Нақшбанд тариқатни яна маҳфий зикр усулига қайтарган.

е) хизмат аҳли, фидокор ва жўмард бўлмоқ. Нақшбандия тариқати фидокорлик ва хизматга алоҳида аҳамият беради. Нақшбандийлар халққа хизмат қилишади, лекин ўзларига хизмат қилинишини истамайдилар. Ҳамдун Қассор: «Яратилмишнинг яратилмишдан ёрдам сўраши зиндондаги кишининг зиндондаги кимсадан ёрдам сўраши демакдир», – дейди. Нақшбандия вакиллари ҳам халққа хизмат қилишга алоҳида аҳамият беришар, лекин ўзлари учун илтифот кўрсатилишини хоҳламас эдилар. Бу ҳақда Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг: «Инсонлардан бирон нарса тама қилма!» ва «Жавонмард, сахий бўл. Аллоҳ таоло сенга инъом этган неъматлардан халққа эҳсон қил!» каби тавсиялари намуна бўла олади. Шунингдек, «Рашаҳот» муаллифининг отаси, нақшбандийлардан Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний»

номли махсус асар ёзганлиги хожагон таълимотида футувват нашъасига нечоғли эътибор берилишининг қатъий бир далилидир.

Абдулхолик Ғиждувоний васиятларида: «Машойихга баданинг билан жисмонан хизмат қил!», – дейди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам устози Амир Кулол хонақоҳида елкасида ўтин ташиган. Хожа Али Ромитанийнинг «Дўстимнинг келишига восита бўлган бу ҳайвондир» дея дўстидан олдин унинг уловини едириб-ичирганлиги нақл этилади. Баҳоуддин Нақшбанднинг уйига зиёратчи ё меҳмон келса, иззат-икром кўрсатарди. Бир сафар бетоб бўлиб қолганида, Бухородан муридлари келишган. Беморлигига қарамай, меҳмонларни табассум билан кутиб олган, ҳатто меҳмонлар учун муридлари билан бозордан қўй олиб келишаётганида ҳазрат Нақшбанд кўйни елкасида кўтариб келган экан. Бу ривоятлар нақшбандия тариқати вакилларининг халққа хизмат қилишга кўрсатган аҳамиятларидан далолат беради.

ё) ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиш. «Бир мўъминнинг ҳалол меҳнат қилмаслиги тиланчиликда илгарилаши демакдир», – деган Ҳамдун Қассор бир кун Абдуллоҳ Ҳажжомга: «Менимча, сенинг «Абдуллоҳ Ҳажжом» (ҳажжом – қон олувчи Абдуллоҳ) дея чақирилишинг, «ориф» ёки «зоҳид Абдуллоҳ» дея чақирилишингдан афзалроқдир», – дейди. Нақшбандийлар меҳнат қилиб кун кечиришга ва топганларини фақирларга икром қилишга аҳамият берардилар.

Хожагон-нақшбандия шайхлари ишсиз инсонларни муридликка қабул қилмаганлар, ўзлари албатта бирор касб-ҳунар билан машғул бўлганлар. Али Ромитаний тўқимачи, Муҳаммад Бобо Самосий боғбон, Амир Кулол кулол, Баҳоуддин Нақшбанд наққош – тўқимачи ва чорвадор, Амир Кулолнинг ўғли Амир Ҳамза овчи, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор чорвадор ва савдогар бўлишган. Баҳоуддин Нақшбанд таваккул ҳоли халол меҳнат қилиш билан бирга бўлмоғи лозим деган эди. Баҳоуддин Нақшбанднинг увайсий пири Ҳаким Термизий (ваф. 320/932 й.) ҳам меҳнат билан кун кечиришга аҳамият берган мутасаввифлардан бўлиб, бу мавзуда ҳатто «Баён ул-касб» номли асар битган экан.

Муҳаммад Порсо маломатийларни англаш хожагонни тушунишда муҳим ўрин тутажагини билдирган. Порсо хожагон сулуки Боязид Бистомий, Салмони Форсий ва Абу Бакр Сиддиқ воситасида ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.)га туташиши, бу уч зотнинг ҳам маломат аҳлининг буюкларидан бўлганлигини ифодалайди. Унинг «Фасл ул-хитоб» китобида маломат аҳлининг аҳволига доир баён этилган хусуслар айни вақтда хожагон шайхларининг ҳолларидир. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муридларидан Абдуллоҳ Илоҳий (ваф. 896/1491 й.) бундай дейди: «Маломатийлар тоифасининг мақоми жами мақомотдан баланддир... Суннати муаккада ва фарзларни чўзмайдилар. Ортиқча амаллардан кўп умид қилмайдилар, балки Ҳақ таолонинг фазлидан умидворлар». Бу ердаги маломатийлик таърифи билан Баҳоуддин Нақшбанднинг: «Биз Аллоҳнинг лутфига боғланганлармиз» ва «Бизни лутф эшигидан киргаздилар. Вазифамиз фарз, вожиб ва суннати муаккадаларни адо этмоқдир» каби сўзлари бир-бирига мувофиқдир. Абдуллоҳ Илоҳий соликнинг сифатларидан сўз юритаркан, мурид маломатий сифатли ва қаландарий сийратли бўлмоғи лозимлиги, ҳақиқий нақшбандийлик диний асосларни эътиборга олмайдиган бидъат ва залолат йўлидан холи ва мусаффо эканлигини ёзади.

Мусулмон дунёсининг турли диёрларида юзага келган ҳар бир тасаввуф мактаби ўша мамлакатнинг диний, ижтимоий ва маданий ҳаётига мос равишда шаклла-

ган. Бухоройи шарифда барпо этилган хожагон ва нақшбандия тариқатлари ҳам ўша даврда илм ва маърифат маркази ҳисобланган бу ўлканинг маданий турмуш тарзига уйғун тарзда шаклланди.

Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд маломатийлик тушунчасидан кучли таъсирланганлар, лекин улар бу тушунчани исломий қонун-қоидаларга боғлиқ ҳолда татбиқ этганлар. Мовароуннаҳрда пайдо бўлган хожагон-нақшбандия тариқати эса маломатия дунёқарашини исломий асосларга маҳкам риоя қилган ҳолда амалиётда татбиқ этган.

Шунингдек, Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд тариқатларида исломиятни Қуръон ва Суннага мувофиқ жорий килганликлари учун бу тариқат олий тариқат деб номланган. Аҳли сунна вал жамоа эътиқодига содиқ қолганликлари сабабли нақшбандия давомчилари, сунний давлат раҳбарлари билан яхши ва дўстона муносабатларда бўлганлар.

Баҳоуддин Нақшбанднинг давомчилари

Баҳоуддин Нақшбанд кўпгина мурид етиштирганлар. Булардан қанчаси ҳақиқий стук давомчи (халифа) бўлгани аниқ бўлмаса-да, ул зот ўзларидан ишончли 4 шогирд қолдирганлар. Булар: Алоуддин Аттор (ваф.802/1400), Муҳаммад Порсо (1348–1420), Ёқуб Чархий (ваф.851/1447), Алоуддин Ғиждувоний (ваф.852/1448).

Баҳоуддин Нақшбанд вафотларидан кейин Алоуддин Аттор халққа маънавий иршодни бошлаган. Кўпчилик унга тобе бўлган. Тариқатда асосий оқимларга бўлиниш Аттордан кейин содир бўлган. Алоуддин Аттор билан бошланган алоия тарикати, унинг вафотидан кейин ўғли Ҳасан Аттор ва шогирди Низомиддин Хомуш билан икки алоҳида йўлдан давом этаркан, Баҳоуддин Нақшбанддан ижозатни олган Муҳаммад Порсо, Ёқуб Чархий ва Алоуддин Ғиждувоний турли жойларда ирфоний-тасаввуфий тарбия билан шуғулланишган.

Булардан Алоуддин Ғиждувоний (ваф. 852/1448) ва Муҳаммад Порсо билан бошланган оқимлар унчалик оммавий ва самарали бўлмаган. Тариқат, асосан, икки бошқа оқимдан, яъни, Атторнинг халифалари (Алоия) ва Ёқуб Чархий билан давом этган. Чархий қадим манбаларда ифода этилгани каби Нақшбанд ҳазратларининг яқин шогирди бўлиши билан бирга узоқ йиллар Алоуддин Атторнинг суҳбатида бўлгани учун кейинроқ ёзилган асарларда Атторнинг халифаси бўлгани ва тасаввуфий таълимини унда тамомлагани шаклидаги қараш бор. Шу сабабли у Атторнинг халифаси сифатида қабул этилган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг манбаларда зикр этилган бошқа таникли баъзи мурид-лари қуйидагилар: Мавлоно Муҳаммад Фағнзий, Хожа Мусофир Хоразмий, Сайфиддин Манорий, Сайфиддин Хошан Бухорий, Сирожиддин Кулол Пирмастий, Хусрав Карминий, Абдуллоҳ Хўжандий, Шайх Шоди Ғадиватий, Дарвеш Некрўз, Амир Маҳмуд Қасри Муғоний ва Амир Ҳусайн.

Баҳоуддин Нақшбанднинг халифалари орасида тариқатнинг амалий жиҳатдан кўп ҳам ҳисса қўшмаган бўлса-да, бироқ ёзган асарлари сабаб тасаввуф тарихида, айниқса, нақшбандийликда энг катта назарий жиҳатдан катта ҳисса қўшган шахс – Хожа Муҳаммад Порсо.

Истиқлол ва нақшбандия

1992 йил 28 октябрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш ҳақида»ги Қарори қабул қилинди. Бу амалда мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин азиз-авлиёларимиз таваллуд тўйларини ўтказишга бағишланган илк дадил қадам эди.

1993 йилнинг 17 сентябрида Бухорода Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланди.

Ўтган ана шу 18 йил мобайнида Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва фаолияти, мероси ва нашбандия таълимотини ўрганиш мисли кўрилмаган даражада тараққий этди. Мамлакатимизда ўзига хос нақшбандшунослик шаклланди ва ривожланиб бормоқда.

2003 йилнинг 27 ноябрида кейинчалик накшбандия деб номланиб кетган хожагон тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги асосий тантаналари айнан Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуасида ўтказилди. Бу анжуманга муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов ташриф буюриб, тарихий нутқ сўзладилар.

Шунингдек, мазкур сана муносабати билан Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний ётган манзил обод қилинди, мақбара ва унинг ёнида янги масжид қад ростлади. У ердаги Мирзо Улуғбек мадрасаси таъмирланди, Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуасида катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, мажмуа ҳозирги мукаммал ҳолга келтирилди. Жумладан, янги «Ислом» дарвозаси курилди. Унинг ўнг ва чап ёнларида эркаклар ва аёллар учун замонавий таҳоратхона ўрин олган. Ўз тарихий ўрнида қайта тикланган айвон қад ростлади. Боғу роғлар барпо этилди.

2004 йил 27 майида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси марказини ташкил этиш тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

2008 йилдан эътиборан ана шу марказ муассислигида «Нақшбандия» илмий-ирфоний, адабий-маърифий уч ойлик журнали нашр этиб келиняпти.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг 19 йиллиги арафасида, яъни 2010 йилнинг 30 август куни «Бухоро маданий маркази» мажмуида қад ростлаган «Кўҳна ва боқий Бухоро» монументининг очилиши маросими бўлиб ўтди. Бу тантанали тадбирда муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов иштирок этдилар. Ана шу монумент пештоқига «Дил – ба ёр-у, даст – ба кор» сўзлари бўртиқ ҳарфлар билан катта-катта қилиб битиб қўйилди.

Бугун Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлик мажмуаси мамлакатимиздаги энг муқаддас зиёратгоҳлардан бирига айланди. Буни айни муқаддас маконга юртимизнинг минтақа ва ҳудудларидан, дунёнинг турли бурчакларидан одамлар ташриф буюраётгани ҳам исботлаб турибди.

Комилжон РАҲИМОВ,
Тошкент давлат шарқшунослик институти
ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази
катта илмий ходими-изланувчи

АЛИШЕР НАВОИЙ
(1441–1501)

Агар Алишер Навоийни авлиё десак – у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак – мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак – шоирларнинг султонидир.

Ислом Каримов

У зотнинг асл исми Низомиддин ибн Ғиёсиддин Муҳаммад (Ғиёсиддин Кичкина деб ҳам аталган) бўлиб, Навоий унинг туркий назмдаги тахаллусидир. У форсий шеърларини Фоний тахаллуси билан ёзган. Навоий билан замондош бўлганлар у ҳақида кўпинча «Низомиддин Мир Алишер» деб ёзадилар. «Низомиддин» – дин, диёнат низоми дегани бўлиб, донишманд мансаб эгаларига бериладиган сифат, «мир» – амир демакдир. Алишернинг бобоси Соҳибқирон Амир Темурнинг ўғли Умаршайх билан эмикдош (кўкалдош) бўлган.

Алишер Навоий – улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири. Жаҳон адабиёти миқёсида олиб қаралганда ҳам, у буюк соҳиби қаламлардан бири ҳисобланади. Унинг ижоди нафақат ўзбек, балки бутун туркий сўз санъатининг юксак чўққиси ҳам.

Навоий яратган ўлмас асарлари билан ўзбек адабий тилини мисли кўрилмаган бир баланд поғонага олиб чиқди. Ўзбек адабиёти эса ана шу буюк мерос туфайли жаҳоннинг буюк адабиётларидан бирига айланди. Шунга кўра, Алишер Навоий ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси, деймиз. Ҳозирги адабий тилимиз ҳам, адабиётимиз ҳам бевосита ана шу Навоий бошлаган ва олға сурган йўлдан юряпти.

Алишер Навоий 1441 йилнинг 9 февралида Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух Мирзо шоҳлиги даврида Хуросон давлатининг пойтахти – ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги Ҳирот шаҳрининг Боғи Давлатхона мавзеида туғилди.

Унинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад (уни Ғиёсиддин Кичкина ҳам дер эдилар) темурийлар саройининг амалдорларидан, салтанатнинг содиқ мулозимларидан, хонадоннинг ишончли кишиларидан эди. Онаси ҳам ана шу темурийлар хонадонининг хизматидаги аёллардан бири бўлиб, амирзода Шайх Абусаид Чангнинг кизи бўлган, исми маълум эмас.

Навоийнинг ўзи бу ҳақда:

Отам бу остоннинг хокбези,
Онам ҳам бу саро бўстон канизи, –

деб ёзган эди. Навоийлар оиласи билан темурийлар хонадони ўртасида илгари замонлардан кўкалдошлик, яъни сут эмишганлик бўлган.

Алишер туғилган пайтда Хуросонда Амир Темурнинг ўғли, Мирзо Улуғбекнинг отаси – Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик килар эди.

Ғиёсиддин Кичкина оиласида илму маърифат, хусусан, адабиётга кучли меҳр устувор бўлган. Алишерлар хонадонида тез-тез маърифий суҳбатлар уюштирилар, шеърхонликлар ҳам бўлиб турарди. Алишернинг тоғалари – Мир Саид Кобулий, Муҳаммад Али Ғарибийлар шоир эдилар. Ғарибий мусика илмини ҳам пухта би-

лар, яхши созанда ҳам эди. Бу икки тоғанинг ҳам туркий шеърга майллари кучлироқ бўлган.

Ана шундай муҳитда ўсган Алишер уч-тўрт ёшларида шеър ёдлай бошлайди. У ёдлаган илк байт Амир Қосим Анворнинг:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,
Бо давлати ғами т узи фикри жаҳон чи бок, –

деган мисралари эди. Ғазалнинг матлаъси бўлмиш бу сатрлар: «Риндмиз, яъни ҳур фикрлилармиз, ошиқлармиз, жаҳонга ўт қўйганмизу тўнимизни йиртганмиз, эй ёр, яъни эй Аллоҳ, сенинг ғаминг давлати билан фикримиз банд экан, жаҳонни ўйлаб нима киламиз», – деган мазмунни ифодалайди.

Навоий кейинчалик илк ёдлагани матлаъ муаллифи – Амир Қосим Анворни «Мажолис ун-нафоис» номли, шоирлар ҳақидаги тазкирасининг бошига киритди.

Навоий XV асрда яшади. Алишер туғилган пайтда Хуросонда Амир Темурнинг ўғли, Мирзо Улуғбекнинг отаси – Шоҳрух Мирзо ҳукмронлик қилар эди. Бу аср Шарқ, хусусан, ўзбек маданиятининг энг камол топган даври эди. Темурийлар ҳукмронлиги замони Шарқ уйғонишининг юксак даражада ривожланган палласи бўлган. Уйғониш даври намояндалари каби, Навоий ҳам серқирра фаолият соҳиби эди.

Алишер тўрт-беш ёшларидан мактабга борди. У олти ёшга тўлганида – 1447 йили Хуросон подшоси – Шоҳрух Мирзо вафот этди. Ҳиротда темурийларнинг тож-тахт учун кураши авж олиб кетди. Шаҳар аҳли бу нотинчликлардан қочиб, атроф шаҳар ва қишлоқларга кўча бошлади. Бундайлар орасида Ғиёсиддин Кичкинанинг оиласи ҳам бор эди. Алишерлар оиласи Ироқнинг Тафт шаҳрига келиб яшай бошлади. Тафтда Алишер машҳур тарихчи, Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги улкан «Зафарнома» китобини ёзган Шарафиддин Али Яздий билан учрашди. Бу тасодифий учрашув чоғида буюк олим ёш Алишернинг зийраклигига, ақлу фаросатига қойил қолди. Ана шу суҳбат юз берганда Алишер олти ёшга энди тўлган бўлса ҳам, «Қуръон»нинг «Таборак» сурасигача ўқиган эди. «Таборак» – «Мулк» сурасининг иккинчи номи. Биласизки, Қуръони карим жами ўттиз жуз, яъни порадан иборат. Таборак сураси билан эса йигирма тўққизинчи жуз бошланади. Демак, Алишер олти ёшида ўттиз пора Қуръоннинг йигирма саккиз порасини ўқиб туширган.

Илмга чанқоқ Алишер Ироқда ҳам таҳсилини давом эттирди.

1452 йилга келиб Хуросонда бир қадар тинчлик-осойишталик ўрнатилди. Адолатпарвар Абулқосим Бобур Ҳирот тахтига ўтирди. Алишернинг оиласи яна она шаҳар – Ҳиротга кўчиб келди. Ғиёсиддин Кичкина шоҳ саройига хизматга кирди. Кўп ўтмай, Абдулқосим Бобур уни Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб юборди.

Аммо ҳаёт ёш Алишернинг олдига бошқа бир оғир мусибатни тайёрлаб қўйган эди. 1453 йили Ғиёсиддин Кичкина вафот этди.

Отадан бевақт етим колган ўн икки яшар Алишер Абдулқосим Бобур саройига хизматга кирди.

Алишер отаси вафотига қадар мактабда қунт билан ўқир, Қуръон ва ҳадис ўрганишдан ташқари, болалар саводини мустаҳкамлаш учун Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184–1292) «Гулистон» ва «Бўстон» китоблари ҳам ўқитилар эди. Алишернинг ишқи эса сўфий шоир – Фаридиддин Атторнинг (1225 йилга яқин шаҳид бўлган) «Мантик ут-тайр» достонига тушди. У бу достонни шу қадар берилиб ўқир эдики, боладаги бундай хилватнишинлигу одамовиликдан ташвишга тушган ота-она-

си «Мантиқ ут-тайр»ни ундан олиб қўйди. Аммо бу фойдасиз эди. Чунки ёш Алишер бу достонни ёдлаб улгурганди.

Темурийзодалардан бўлган Ҳусайн Бойқаро ҳам Алишер билан бирга Абдулқосим Бобур саройида хизмат қилар эди.

1456 йилга келиб Абдулқосим Бобур пойтахтни Ҳиротдан Машҳадга кўчирди. Алишер билан Ҳусайн ҳам у билан бирга Машҳадга борди.

Бироқ кўп ўтмай, яъни 1457 йили Абдулқосим Бобур вафот этади. Ҳусайн Бойқаро Марвга жўнаб, тахт учун кураш бошлаб юборди. Алишер эса Машҳадда қолиб, таҳсилини давом эттирди.

Ўсмирлик ёшига келиб Алишер ҳам форсий, ҳам туркий тилда ажойиб шеърлар битиб, эл орасида анча танила бошлаганди. Хусусан, ҳали Машҳадга келмасдан бурунроқ туркий ва форсийда ўз даврининг малик ул-камоли, яъни сўз устаси бўлган Мавлоно Лутфийнинг ёш Алишер ижодига берган баҳоси шоирнинг обрўйини кўтариб юборган эди. Навоийга замондош тарихчи Ғиёсиддин Хондамирнинг ҳикоя қилишича, бир кун ёш Алишер Лутфийга янги ёзган ғазалларидан ўқиб беради.

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, нихон бўлғач Қуёш, –

матлаи билан бошланадиган ғазали Мавлоно Лутфийга шу қадар маъқул тушдики, у беихтиёр «Агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирардим», – деб юборди.

Лутфийни лол қолдирган бу ғазал матлаида: «Қачонки ёр юзини ёпса, кўзимдан ҳар доим ёш сочилади, бу худди Қуёш ботганидан кейин юлдузлар пайдо бўлишига ўхшайди», – деган маъно ифодаланган. Ёрнинг кўзини юмишини – Қуёшнинг ботишига, шундан кейин ошиқ, яъни лирик каҳрамон кўзларидан оқадиган ёшларни осмондаги юлдузлар пайдо бўлишига ўхшатиш – гўзал бадиий тасвир сифатида ниҳоятда оҳорий. «Мулланинг «бисмилло»сидан маълум», – деганларидек, Лутфий ўн беш-ўн олти яшар ёш Алишернинг ана шу биргина ғазалида ҳам буюклик белгиларини кўра олган эди.

Абдулқосим Бобур вафотидан кейин Навоий учун ҳаётнинг мураккаб, бироқ мустақил курашлар даври бошланди. Машҳадда илм таҳсили билан машғул бўлди. У ерда ҳам кўп дўстлар орттирди. Шеърлари, билимдонлиги билан машҳур бўла борди.

Ёш Алишернинг Машҳаддаги машҳур кишилардан бири – Шайх Камол Турбатий билан танишувига ҳам айнан Навоийнинг шеъри, илмда зукколиги сабаб бўлди.

Камол Турбатий машҳур шайх бўлиб, хофиз ғазалларига боғлаган зариф мухаммаслари эл орасида шуҳрат тутган эди. Ёш Навоий хуросонлик бу улуғ зот билан танишиш орзуида юрганди. Камол Турбатий ҳам Навоий ҳақида эшитган, лекин бу икки соҳиби қалам ўзаро кўришмагандилар. Шундай кунларнинг бирида Қурбон ҳайити бўлди. Дунёнинг турли бурчакларидан кишилар Машҳадга келиб, пайғамбаримиз – Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг куёвлари, тўртинчи халифа – Имом Ҳазрати Алининг мақбарасини тавоф қилишди. Бу ердаги одатга кўра, шу куни зиёратчилар, мусофирлар, яъни бошқа юртлардан келиб яшаётганлар ҳужраларига кириб, уларнинг ҳолидан хабар олар эди. Ана шундай зиёратчилар тўдаси Алишер яшайдиган ҳужрага ҳам келди. Навоий шу куни бетоб ётган эди. Деворда байтлар

ёзилганди. Зиёратчилар уларни ўқиб, бир байт устида баҳс бошлаб юборишди. Улар ичида бир улуғроқ киши бор эди. У баҳсда бошқаларни енгди. Шунда тўшакда касал ётган Алишер ўша енгилганлар тарафини олиб, бир фикр билдирди. Енгилганлар ҳалиги кексароқ кишига: «Мана, бу бемор йигит ҳам бир нима демоқчи», – деб айтишди. Отахон бемор бошига келиб, ундан баҳс қилинаётган байт маъносини сўради. Алишер мантиқли тарзда жавоб берди. Аммо бу жавоб устознинг боя айтган фикрига тескари эди. Шунда шайх ўз муридлари олдида аввалги фикридан қайтиб, Навоийнинг талқинига қўшилди. Кейин бемор йигитнинг кимлигини сўради. У Алишер Навоий ҳақида эшитган, у билан танишиш орзуида юрган эди. Шу тариқа бу икки зот ўртасида дўстлик ришталари маҳкам боғланди.

Мусофир Навоий ҳужрасига зиёратга келган шайх – Камол Турбатий эди.

Навоий Машҳадда саккиз йил яшади. Бу унинг айни илм ўрганган даври эди. Алишер учун мусофирликнинг бу йиллари чинакам таҳсилу мутолаалар даври бўлди.

1464 йили шоир яна она шаҳри – Ҳиротга қайтди.

Ҳирот ҳамон темурийлар салтанатининг йирик маданий марказларидан бири эди. Олиму фозиллар кўп эди. Навоий она шаҳрида обрў қозониб, ижод қилишга умид боғлади. Бироқ 1459 йили ҳокимиятни эгаллаган Абусаид ўз пойтахтини Самарқанддан Ҳиротга кўчирган, ўзи билан бирга келган аъёнлари ҳамон Ҳирот аҳлини талаш билан машғул эди. Абусаид кўп қотилликлар қилди. Хусусан, 1461 йили Алишернинг тоғаси – Мир Саид Қобулийни туттириб, қатл эттирган эди. Кейинроқ унинг яна бир тоғаси – Муҳаммад Али Ғарибий ҳам Абусаид жосуслари тарафидан ўлдирилди. Бу ака-ука тахт учун курашаётган Ҳусайн Бойқаронинг суянган кишиларидан, маслаҳатчиларидан эди. Биринчидан, Навоий бу қотилликлари учун Абусаиддан зимдан норози, иккинчидан, Абусаид ҳам шоирни душманига тегишли киши сифатида хуш кўрмасди. Абусаид Бадахшон шоҳи – шоир Лаълийни, унинг ўғлини ҳам қатл қилдирган эди. Лаълий билан Навоий ўртасида ҳам дўстона муносабатлар мавжуд бўлган.

Навоий Ҳиротда илму маърифат аҳли билан тиғиз алоқалар ўрнатди. Унинг устози ва пири бўлмиш Абдураҳмон Жомий билан танишуви ҳам шу йилларда амалга ошди. Бироқ подшоҳнинг унга рўйхуш бермагани охир оқибат тағин Хуросонни тарк этишга мажбур қилди.

1466 йили Навоий Самарқандга келди. Бунга асосий сабаб шоир ва шоҳ ўртасидаги нохуш муносабатлар эканини Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»да айтган: «Билмон, не жарима била Султон Абусаид Мирзо Ҳиридин ихрож қилди», – деган қайди ҳам тасдиқлайди. Лекин бу расмий сургун эмас эди.

Навоийнинг устози – Саййид Ҳасан Ардашерга йўлланган шеърий мактубида ўз юртини тарк этишга мажбур бўлгани сабаблари кўрсатилгандек:

Ғамс этти чархи жафо пешадин,
Ҳамул анжуми хожир андишадин, –
Ки бўлмоқ Ватан ичра душвор эди,

Кўнгулга жало дафъи озор эди.
Сафар тушти оллимға бсихтиёр,
Қазо амрида элга не ихтиёр?

Демак, кўриниб турибдики, Навоий Ҳиротни тарк этишга мажбур бўлган.

Самарқанд ўша даврда ҳам Шарқнинг йирик илму маърифат марказларидан бири эди. Алишернинг бу ердаги ҳаёти муттасил таҳсил даври бўлди. У замонасининг машҳур олими Фазлуллоҳ Абуллайс хонакоҳидан ҳужра олиб, шу олим қўлида ўқиди. Абуллайс йирик фиқҳшунос, яъни ислом қонуншуноси эди.

Бу даврда Самарқандда муаммошунослик илми устози Мавлоно Улоий Шоший, Мирзо Улуғбек мадрасасининг мударриси Хожа Хурд, Мирзо Улуғбек билан бирга таълим олган Мавлоно Муҳаммад Олим, машҳур хаттот Мавлоно Сойилий, мусиқа устози Дарвеш Аҳмад Самарқандий, шунингдек, Мирзобек, Юсуфшоҳ Сафоий каби шоирлар ижод қилар эди. Навоий ана шундай юксак илмий-адабий жараёнга қўшилди. Илми адаб сирларини ўрганиш билан жуда жиддий шуғулланди. Шу кезлариёқ ўзида шундай кучли адабий иқтидор сездики, эслатганимиз – Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида ана шу йигирма беш ёшлик пайтлариёқ: «Мен каби нодир истеъдодни ҳали дунё кўрган эмас, мен шеър битиш бобида Низомий Ганжавий даражасидаман», – дейди.

Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.

Шу маснавийсида, ҳатто, Фирдавсий «Шоҳнома»дек буюк асарни ўттиз йилда битган бўлса, мен шундай улуғ асарни ўттиз ойдаёқ ёза оламан ҳам, дейди. Бунга асос бор эди. Чунки шоир агар махсус, янги маъноли бир сўзни бир бор ишлатиб, унга икки-учтадан маъно юклатиладиган ийҳом санъати билан ифодалаш шарт қилиб қўйилганда ҳам, ҳар куни юз байтни худди ҳалво егандек осон бита олиш қудратини сезади ўзида:

Агар хосса маъни гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.

Бу сўзларни Навоий буюк «Хамса»сини ёзишдан қарийб йигирма йиллар бурун айтган эди. Икки йилда, бевосита ишлаган вақтинигина ҳисобга олганда, олти ойда «Хамса»ни якунлаб, шоир олдиндан башорат қилган бу сўзларини кейинчалик амалда исботлади ҳам.

Ўша даврларда ҳақиқий шоир бўлиш учун илгари яшаб ўтган қаламкашлардан 20 минг; замондошлар ижодидан 10 минг байт шеърни ёддан билиш талаб қилинган. Шеър ёд олиш эса кишида шеър битиш салоҳиятини кучайтириши аниқ. Навоий эса худди шу йигитлик замонида талаб қилинган – 30 минг эмас, балки, ундан қарийб икки баробар кўп, яъни 50 мингдан ортиқ байт ёд олганини кейинчалик «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида махсус таъкидлаб ўтади: «Йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпроқ шеърда сеҳрсоз ва назмда фусун пардоз шуарониг ширин ашъори ва рангин адабиётидан эллик мингдан ортуқ ёд тутубмен ва алар завқ ва хушҳоллигидин ўзумни овутупмен».

Маълум бўладики, Навоий Самарқандда таълим олган кезлариёқ ўзида Низомийдагидек куч ҳис этган ва туркий тилда «Хамса» ёзиш ниятида бўлган. Туркий адабиётнинг буюк эпопеяси бўлмиш – «Хамса»нинг тарҳи Самарқандда ёзила бошлаган эди, дейиш мумкин.

Шундай соҳиби иқтидор йигитнинг Самарқанд аҳли орасида танилмаслиги мумкин эмас эди. Шаҳар ҳукмдорларидан асли хуросонлик бўлган Аҳмад Ҳожибек ҳам Алишербекдек истеъдодли талабадан хабар топиб, уни ўз ҳомийлигига олди. Уни моддий ва маънавий томондан қўллаб-қувватлади.

Навоий Самарқандда таълим олган пайтларда бу ерда нақшбандия тариқатининг Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги энг йирик пешвоси – Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг мавқеи ниҳоятда баланд эди. Тарихий маълумотларга кўра, худди шу Навоий Самарқандга келган 1466 йили Абдураҳмон Жомий Ҳиротдан махсусан Хожа Аҳрор билан учрашиш учун Самарқандга келиб кетади.

Алишер ана шундай маънавий-маърифий марказда 1469 йилнинг бошларигача яшади.

Навоий Самарқандда яшаб, Мовароуннаҳр ҳаётини яқиндан ўрганди, она халқининг асосий қисми истиқомат қиладиган бу юртга чексиз меҳр қўйди. У бу меҳрни кейинчалик «Хамса»нинг охирги достони – «Садди Искандарий»да Искандарнинг Мовароуннаҳр, жумладан, Самарқандни забт этишини тасвирлаш баҳонасида ўта самимий мисраларда баён этди.

Хуллас, Самарқанд даври Навоий ҳаётида муҳим из қолдирди.

Алишер Навоий – улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири. Жаҳон адабиёти миқёсида олиб қаралганда ҳам, у буюк соҳиби қаламлардан бири ҳисобланади. Унинг ижоди нафақат ўзбек, балки бутун туркий сўз санъатининг юксак чўққиси ҳам.

Навоий яратган ўлмас асарлари билан ўзбек адабий тилини мисли кўрилмаган бир баланд поғонага олиб чиқди. Ўзбек адабиёти эса ана шу буюк мерос туфайли жаҳоннинг буюк адабиётларидан бирига айланди. Шунга кўра, Алишер Навоий ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси, деймиз. Ҳозирги адабий тилимиз ҳам, адабиётимиз ҳам бевосита ана шу Навоий бошлаган ва олға сурган йўлдан юрянти.

Навоий XV асрда яшади. Бу аср Шарқ, хусусан, ўзбек маданиятининг энг камол топган даври эди. Темурийлар ҳукмронлиги замони Шарқ уйғонишининг юксак даражада ривожланган палласи бўлган. Уйғониш даври намояндалари каби, Навоий ҳам серқирра фаолият соҳиби эди.

Шоир ўз асарларида инсонни икки оламнинг сарвари, Аллоҳнинг дунёни яратишдан кўзлаган олий мақсади янглиғ қаламга олди. Шундай эканми, демак, инсон умрини эзгуликларга интилиб ўтказиши керак. Аллоҳнинг ундан кутгани – шу. Демак, шундай ғояларни тараннум этган буюк қалб эгасининг ўз ҳаётида ҳам мазкур ақидаларга мос ишлар қилиши табиий эди. Адолатли ва донишманд бир давлат арбоби сифатида Навоий ўз даврининг йирик шахсига айланди. XV аср форсий-туркий маданиятлар равнақида унинг улкан ўрни бор. Навоий Хуросон давлатининг маънавий ҳомийси эди. Фан ва маданиятнинг турли соҳалари вакиллари ана шу буюк раҳнамо атрофида уюшганди. Заҳириддин Бобур таърифи билан айтганда «Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва гарази (нияти) ул эдиким, ул ишни камолга тегургай». Илму адаб ва ҳунар аҳлининг ўзини имкони қадар юксак даражаларда камолга еткаришда Навоийнинг ҳам ҳиссаси беқиёс бўлган. Бевосита Навоий маблағи ҳисобига қурилган меъморий ёдгорликларнинг ўзи 400 га яқинлашарди.

Алишер Навоий инсониятнинг неча асрларда бир дунёга келадиган буюк зотларидан бири эди.

«Хамса»нинг яратилиши

Вазирликдан истеъфо берган шоир ижодий ишлар билан бирга хайрли йўлдаги фаолиятини ҳам изчил давом эттирди. Ҳирот маданий-адабий ҳаётини энди Навоийсиз, унинг раҳнамолигисиз тасаввур қилиб бўлмас эди.

1481 йили Навоий ўзига тегишли мол-мулки, курдирган иморатлари, мадрасаю масжиду хонақоҳларини бирров сархисоб қилиб, уларни вақфга ўтказди. Вақф – мавжуд мадраса, масжид ё хонақоҳ мол-мулкини бирон-бир фойда кўришни ўйламай, ўша масжид, мадраса, хонақоҳ ихтиёрига расман ўтказиб бериш дегани. Навоийнинг ана шу «Вақфия» асарида қайси иморатлар қандай тартибга кўра вакф қилингани батафсил баён этилади. Ана шу мадрасаю масжиду хонақоҳларга тегишли ерлар, бу ерларда хизмат қилувчи, таълим олувчилар маошларигача белгилаб кўрсатилади. Ҳатто, мадраса мударрислари илмий-таълимий салоҳиятига қараб тоифаларга ажратилади, бу худди ҳозирги доцент ва профессор илмий унвонларини эслатади.

Шоир бу асарида ўзининг бутун мол-мулкидан бир одамнинг яшаши учун керакли оз қисминигина ўзида қолдириб, қолганларини давлат ишларига, хайрия йўлига сарфлаганини билдириб ўтади.

Шу асарда Навоий қизғин ижод фаолияти билан шуғулланиш, ғарро (ажойиб) касидалар, рангин (хилма-хил) ғазаллар, матбуъ (мақбул) маснавийлар (достонлар), маснуъ санъаткорона иншолар, хуллас, ажойиб назмий ва насрий китоблар битиш орзуида эканини Ҳусайн Бойқарога қарата баён этади. Шоҳдан шунга илтифот кўрсатишини сўраган бўлади.

Тилсиз адабиёт, адабиётсиз тил ривожини тасаввур қилиш қийин. Ҳар қандай халқ учун бу иккисидан кўра миллийроқ, бундан-да азизроқ бойлик йўқ. Бироқ тилнинг ҳам, адабиётнинг ҳам чинакамига камол топиши учун ҳокимият шу тил ва адабиётнинг эгаси ҳисобланган халқнинг ўз қўлида бўлиши, бу соҳалар тараққиётидан ҳаммадан бурун ҳукмрон сиёсат манфаатдор бўлиши керак.

Алишер Навоий турк, яъни ўзбек халқи жаҳон саҳнасига чиққан, Амир Темур асос солган йирик давлатда фан ва маданият ривож топган, миллат ўзининг юксак тараққиёт поғонасига кўтарилган бир даврда яшади. Ўшанда ўзбеклар дунёнинг тараққиётдаги энг олди халқларидан бири эди. Темурий ҳукмдорлар ўз тилларида юксак сўз санъати яратилишидан манфаатдор эди. Улардан кўпчилигининг ўзи шоир ҳам эди. Навоий туркий шеъриятнинг камолини ҳам бевосита Амир Темурга, унинг ўғли – Шоҳрух Мирзога боғлаши бежиз эмас эди: «Чун мулкдин баъзи аколим ва кишварда сорт (яъни форс – С.О.) салотини мустакил бўлдилар, ул муносабат била форсигўй шуаро зуҳур килдилар. Қасидада Хоқоний ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек ва маснавийда устози фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий ва жодуйи ҳинд Мир Хусравдек ва ғазалда мухтарии вакт Шайх Муслиҳиддин Саъдий ва ягонайи аср Хожа Ҳофиз Шерозийдек... То мулк араб ва сорт салотинидин турк хоқонларига интикол топди. Ҳулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлоду ахфодидин ҳам хуштабъ салотинс зуҳурга келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Мукимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийлар».

«Муҳокамат ул-луғатайн» асаридан келтирилган бу парчада туркий шеъриятнинг ана шу темурийлар давридаги вакиллари бир-бир саналади. Навоий ана шу туркигўй соҳиби қаламлар йўлини давом эттириб, аксар асарларини она тилида битди. У ўзининг дунёга машҳур форсигўй шоирларнинг ҳеч биридан кам бўлмаган даражада иқтидори борлигини исботладигина эмас, туркий тилда ҳам шу қадар баланд даражалардаги бадиий асарлар битиш мумкинлигини амалда кўрсатди.

XII аср форсигўй шоири озарбайжонлик Низомий Ганжавий (1141–1209) беш достон яратиб, хамсачилик анъанасини бошлаб берди. Шу тариқа «Хамса» ёзиш шоирликнинг энг юксак мезони бўлиб қолди. Кўп шеър усталари Низомийнинг «Панж ганж» («Беш бойлик») эпопеясига, унинг айрим достонларига жавоб айтишга уриниб, ўз кучларини синаб кўришди. Бирок Навоийгача бўлган даврда ҳиндистонлик ўзбек шоири Хусрав Деҳлавийгина «Хамса» яратиб, шуҳрат тутди. Ашраф ҳам «Хамса» яратган эди, бироқ унинг бу борадаги уриниши Хусрав Деҳлавий даражасига кўтарила олмади. Навоий «Хамса» ёзиш режасини пишитиб юрган йиллари Абдураҳмон Жомий ҳам Низомий «Хамса»сига жавоб ёзишга жадал киришган, шоир «Ҳафт авранг»нинг саҳифалари пешма-пеш қоғозга тушаётган эди.

Навоий «Хамса» учун тайёргарликлари ниҳоясига етгач, бу фикрини устози ва пири – Абдураҳмон Жомийга айтди. У бешликни она тили – туркийда битиш ниятида эканини билдирди. Жомий шогирди ва муридининг бу қутлуғ ниятини қўллаб-қувватлаб, унга оқ фотиҳа берди.

Навоий «Хамса»ни мисли кўрилмаган бир киска фурсатда ёзиб тугаллади. 1483 йили бошланган иш 1485 йили ниҳоясига етказилди.

Биринчи достон – «Ҳайрат ул-аброр»ни 1483 йили битди.

Иккинчи достон – «Фарҳод ва Ширин» 1484 йил бошида ниҳоясига этди.

Учинчи достон – «Лайли ва Мажнун» 1484 йилнинг биринчи ярмида қоғозга тушди.

Тўртинчи достон – «Сабъайи сайёр» 1484 йил ўрталарида тугатилди.

Бешинчи достон – «Садди Искандарий»га 1485 йил бошида нуқта қўйилди.

«Хамса» факат Навоий ижоди ёки биргина ўзбек адабиётининг чўққисигина эмас. У Шарк адабиёти, шунингдек, жаҳон сўз санъатининг ҳам энг буюк бадиий обидаларидан бири ҳисобланади. «Хамса» яратилиши билан ўзбек адабиёти жаҳоннинг юксак поғоналарга кўтарилган адабиётларидан бирига айланди.

«Хамса»ни тугаллаб, Навоий уни Ҳусайн Бойқарога тақдим этганида шоҳ шоирни отга миндириб, бир неча кадам ўзи пиёда отни етаклади. Бу нодир вокеа темурий Ҳукмдорнинг миллий адабиёт қадрини накадар юксак баҳолай олганидан далолат беради.

Навоий «Хамса»нинг сўнгги достони – «Садди Искандарий»нинг якунловчи бобида Низомий ўз «Панж ганж»ини ўн беш йилда ёзиб, уни яна ўн беш йил ислоҳ қилгани, яъни кайта ишлаганини, шу тариқа ўттиз йил барча ишларни йиғиштириб, одамлардан ўзини четга олиб меҳнат қилганини ёзади. Ҳиндистонлик Хусрав Деҳлавий ҳам «Хамса»сини ёзиш учун ўттиз йил бўлмаса ҳам, унинг ярмича, ҳеч бўлмаганда, учдан бирича, яъни камида ўн йил захмат чекканини айтади. Улар бу бешликларини ёзаётганда тамоми ташвишлардан холи тарзда ижод қилди, дейди Навоий.

Лекин мен, деб давом этади шоир, бир лаҳза бўлсин халқ ғаму ташвишидан ажралмаган ҳолда қалам тебратдим. Шунда ҳам икки йилда «Хамса»ни тугатдим. Агар фақат ёзилган пайтларининг ўзигина ҳисобга олинса, олти ойдан ошмайди. Бунинг устига, мен «Хамса»мни форсийда эмас, туркийда битдим, дея фахрланади шоир:

Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулоғинг халойиқ алолосидин.
Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин каму беш ўтиб икки йил.
Чекиб хома бу нома итмомиға,
Етургайсен оғозин анжомиға, –
Ки ақли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа,
Йиғиштурса бўлмас бори олти ой, –
Ки бўлдунг бу раъноға суратнамой.
Тузалди бу назминг басе сарсари,
Яна турки алфоз анга бир сари...

«Хамса»нинг яратилиши Навоий обрўйига обрў, шуҳратига шуҳрат қўшди. Унинг элу юрт орасидаги эътибори ниҳоятда ошиб кетди.

«Шуни қувонч билан айтиш жоизки, Алишер Навоийнинг бой ва серқирра ижоди фақат ўзбек адабиётидагина эмас, балки жаҳон адабиётида ҳам салмоқли ўринга эга. Навоий лирик, эпик ва фалсафий асарлари билан XV аср адабиётида чуқур из қолдирди. Улуғ шоирнинг асарлари ҳаётлик давридаёқ Хитойдан тортиб Кичик Осиёгача етиб борди ва ҳозирда бутун дунё халқлари ҳам севиб ўқишмоқда. «Хамса» достони Навоий ижодининг дурдонаси саналади. Яна унинг «Тарихи мулуки Ажам», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Рисолаи муаммо», «Мажолис ун-нафоис», «Муншаот», «Мезон ул-авзон», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Насоим ул-муҳаббат», «Девони Фоний», «Лисон ут-тайр», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Сирож ул-муслимин», «Арбаин» каби бебаҳо асарлари мавжуд.

Навоий ижодига назар ташласангиз, шеъриятнинг 16 хил жанрида ижод қилганлигини илғаб оласиз: ғазал, рубоий, туюқ, фард, қитъа, мухаммас, мусаддас, мусаллам ва ҳоказо. Бу каби жанрларда ҳеч бир шоир Навоийдек ижод қилганлигини учрата олмайсиз.

Улуғ бобомиз шеър ёзишда фақатгина ўзбек тили имкониятлари билан чегараланиб қолмаган, бошқа тиллардан ҳам унумли фойдаланган. Ўткир Ҳошимов бу борада қуйидагиларни қайд этади:

«Олимлар хисоблаб чиқишган. Пушкин ўз асарларида 21 минг 197 та бетакрор сўз ишлатган, Шекспир салкам 20 мингта, Сервантес 18 мингтага яқин. Алишер Навоий эса 1 миллион 378 минг 660 та бетакрор сўз ишлатган. Боиси, буюк бобомиз фақат туркий эмас, форсий, арабий, урду, хитой, мўғул ва бошқа тиллардаги сўзлардан ҳам маҳорат билан фойдаланган».

Далиллардан кўриниб турибдики, Навоийнинг сўз захираси ниҳоятда улкан экан.

Ҳазрат ишлатган сўз ўйинлари кўлами ҳам бекиёсдир. Негаки, Навоий шеърни шунчаки бирор нарсани баён қилиш эмас, балки мўъжиза кўрсатиш дея ҳисоблайди. Ул зот ёзади-ки:

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Навоий ўз асарларида ва Хуросоннинг вазири аъзами сифатидаги фаолиятида инсонни ана шундай тушунишни, қадрлашни, ҳимоя этишни ва савоб ишларга даъват қилишни муқаддас вазифа деб билди.

Инсонни тавсифлашда Навоий бирёқлама муболағага йўл қўймайди, у одамнинг ожиз томонлари борлигини ҳам тан олади. Аммо, агар инсон ўз фазилатларини ҳимоя қила ва сақлай олса, унинг ҳаёт учун курашида фазилатлари устун чиқишига чукур ишонч изҳор этади:

Бордир инсон зотида онча шараф, –
Ким, ямон ахлоқин этса бартараф.

Навоий нафақат шоир, таржимон, тилшунос олим, балки давлат арбоби сифатида ҳам тарихда катта из қолдирган. Ана шунинг учун ҳам унинг кўп рубоийлари, ғазаллари, достонлари халқни қай йўсинда бахтли-саодатли қилмоқ мумкин, саволига жавоб тарикасида ёзилгандир. Алишер Навоий дунёни тушуниб ўтди. Шу боис, алғов-далғов замонларда ботинан хотиржам яшади. Зотан, Нозим Ҳикмат таъбири билан айтганда, «тушунмак – буюк хотиржамлик», деганидир.

Ўзбек халқининг учта бахти бор. Биринчи бахти мустақиллик, иккинчи бахти ер ости ва ер усти бойликлари бўлса, учинчи бахти Навоийдир» .

Ҳирот ҳукмдори Абусаид 1469 йил бошларида Ғарбий Эрон учун олиб борилаётган жангларнинг бирида ўлдирилди. Темурийзодалар ўртасида яна тахт учун қизғин курашлар авж олди. Бу курашларда неча йиллардан буён тахт орзусида юрган Султон Ҳусайн Мирзонинг қўли баланд келди. 1469 йил бошида у Ҳирот тахтини эгаллади.

Ҳусайн Бойкаро билан Алишер Навоий бирга мактабда ўқиган, Абдулқосим Бобур саройида биргаликда хизмат қилган қадрдон дўст эди. Улар бир-бири билан: «Қачонки бахт бизга кулиб боқса, дўстлигимизга содиқ қолиб, ўзаро ҳамкор бўламиз», – дея аҳду паймон қилган эдилар. Ана шу ваъдага мувофиқ, Ҳусайн Бойкаро Самаркандга – дўсти Алишер Навоийга махсус мактуб йўллаб, уни Ҳиротга – сарой хизматига даъват этди. Навоий тезлик билан она шаҳри Ҳиротга етиб келди. 1469 йилнинг апрелига тўғри келган рамазон ҳайити муносабати билан дўсти Ҳусайнни муборакбод этар экан, Навоий унга тахтни эгаллаши билан қутлаб битган «Ҳилолия» – қасидасини ҳам тақдим этди. «Ҳилолия» ана шу тарихий воқса муносабати билан битилган асар.

Султон Ҳусайн Навоийни муҳрдорлик лавозимига тайинлади. Муҳрдорлик муҳим лавозим эди. Давлатнинг барча ҳужжатлари муҳрдор орқали расмийлаштириларди. То Навоий имзо қўйиб, муҳр босмагунича ҳеч бир ҳужжат қонуний кучга кирмас эди. Шоир шу вазифада туриб Хуросон давлатини мустаҳкамлаш, мамлакатни адолатли бошқариш, элу юрт манфаатлари йўлида хайрли ишларни амалга ошириш,

илм-фан, касбу кор ва ҳунарларни ривожлантиришда подшоҳга яқиндан ёрдам берди. Шу тариқа халқ орасида Навоийнинг обрўйи тобора орта борди.

Бироқ шоир ижод ўтида ёнарди. Давлат хизмати унинг эркин қалам тебратишига фурсат қолдирмас эди. Шунинг учун кўп ўтмай, Навоий муҳрдорлик вазифасидан истеъфо берди. Ўрнига форсий ва туркий тилларда ижод қилган зуллисонайн шоир Амир Шайхим Суҳайлий тайинланди.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг иштирокисиз давлат ишларини кўнгилдагидек олиб бориши мушкул эди. Давлат бундай донишманд, оқил, одил шахсга, халқ орасида улкан обрў-эътиборга эга зотга жуда мухтож эди. Шунинг учун 1472 йили Султон Ҳусайн Мирзо, Навоийнинг норозилигига ҳам қарамай, уни амир, яъни вазир қилиб тайинлади ва унга амири кабир унвонини берди. Бу унвон унинг умри охиригача сақланиб қолди. Амир Музаффар Барлосгина Навоийдан юқори муҳр босиш ҳуқуқига эга эди, холос.

Шу тариқа Навоий эл хизматига маҳкам бел боғлади. Кейинчалик унинг ўзи «Ҳайрат ул-аброр»да:

Ким бор эди бошима кўп меҳнатим,
Йўқ эди бош қошиғали фурсатим, –

дея шу даврлардаги қизғин ижтимоий-сиёсий фаолиятини эслаган эди.

Ҳусайн Бойқаро мамлакатни мустаҳкамлаш, ободончиликлар қилиш, илму маърифат, санъат ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга жиддий аҳамият берар, бу ишларда Навоийга суянар, у билан бамаслаҳат иш юритар эди. Бу даврда Хуросонда маданият ва маънавият мисли кўрилмаган даражада гуллаб-яшнади. Ҳирот ўша замондаги дунёнинг юксак тараққий этган маданий марказларидан бирига айланди.

Навоийнинг ўзи ҳам шахсий даромадлари ҳисобига кўплаб иморатлар, халқ хизматидаги бинолар қурдирди. Хуросоннинг турли шаҳарлари, хусусан, Ҳиротда шоир бунёд эттирган осори атиқалар сони 300 дан ошиб, 400 га яқинлашади. Улар орасида мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, табибхоналар, мақбаралар, кўприклар, тўғонлар, ҳаммомлар бор. Ҳиротдаги «Низомия», «Ихлосия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» табибхонаси, Марв, яъни ҳозирги Туркманистоннинг Мари шаҳридаги «Хусравия» мадрасаси Навоий қурдирган энг машҳур меъморий ёдгорликлар ҳисобланади.

Шоир ижодий режалар билан тўлиб-тошган, туркий тилда ўлмас асарлар яратиш дарди билан ёнар эди. У айнан куч-кудратга тўлган ўттиз беш ёшида, яъни 1476 йили вазирлик лавозимидан ҳам истеъфо берди. Бироқ у мансабдан воз кечган бўлса ҳам, Султон Ҳусайн Бойқаро саройининг энг нуфузли кишиларидан бири бўлиб қолаверди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шунинг учун Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан муносабатлари ҳақида «сги эмас эди, балки, мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар», – деб ёзади. Мусоҳиб суҳбатдош деган маънони ифодалайди. Навоий подшоҳнинг маслаҳатгўй ҳамфикрларидан эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Султон Ҳусайн Мирзо вафотидан кейин 1507 йили Ҳиротга борганда шаҳарнинг эътиборли жойларини зиёрат қилгани ҳақида сўзлаб, «Бобурнома»да, жумладан, шундай ёзади: «...Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомиъиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва

хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, хаммом ва дору-ш-шифосиниким, «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим».

Илм, адабиёт, санъат ва ҳунар аҳли Навоийни ўзларининг чинакам ҳомийлари деб билар эди. Кўплари ёзган асарларини ана шу улуғ амирга бағишлар эди. Ғиёсиддин Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида шундай китоблардан 40 га яқинини санаб ўтади. Албатта, бунинг замирида муаллифнинг буюк амир ва улуғ шоирга ҳурмати ётади. Бироқ шуни ҳам унутмаслик керакки, ана шу асарларнинг ярмидан кўпи бевосита Навоийнинг илтимоси, моддий ва маънавий ҳомийлигида битилар эди. Масалан, ҳазрат Абдураҳмон Жомий авлиёлар хакидаги тазкираси - «Нафаҳот ул-унс ва мин ҳазорат ул-кудс»ни 1475/1476 йили бевосита шогирди Навоийнинг илтимоси билан яратган. Ёки ўз даврининг йирик адабиёт назариётчиси Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг 1493 йили битилган аруз ва бадиий санъатлар ҳақидаги «Бадойиъ ус-санойиъ» асари ҳам Навоийнинг жиддий талаби ва рағбати билан қоғозга тушган. Улуғ амир ана шу олимга илм билан бамайлихотир шуғулланиши учун Ҳиротнинг энг баҳаво ерида жойлашган ўзига тегишли бир яхши ҳовлини тақдим этади. Шунингдек, тарихчи Мирхондга етти жилдлик «Равзат ус-сафо» асарини битишига имконият туғдириш учун Навоий тарихчи Мирхондга «Халосия» хонақоҳидаги катта кутубхонага эга ўз хонасини ажратиб ёзув шароитларини ҳозирлатиб беради.

Тахминан 1472–1476 йиллар орасида Навоий ўзининг биринчи девони – «Бадойиъ ул-бидоя»ни тузган эди. Бу девонга бевосита Ҳусайн Бойқаро илтимоси билан тартиб берилди. Шоир девонга махсус «Дебоча» ёзиб, ўзининг шеъриятга, хусусан, ғазалга қарашини, ижодий қатъиятларини баён этди. «Дебоча» Навоийнинг туркий шеъриятга ўта юксак мезонлар билан ёндашадиган сохиби қалам сифатида бўй кўрсата бошлаганидан далолат қилади.

1476/77 йили, яъни 35 ёшларида Навоий Жомийга расман мурид тушди.

Астробод даври. Ҳаёт буюкларга ҳеч қачон осон кечган эмас. Навоийнинг халк орасидаги обрў-эътибори ҳам, унинг шоҳ олдидаги мавкеи ҳам айрим кимсаларни хурсанд қилмас эди. Шоирнинг ашаддий душманларидан бири Маждиддин Муҳаммад эди. Ҳусайн Бойқаро тахтни эгаллаганидан кейин уни парвоначи лавозимига тайинлади. Мудом адолатга зид ишларни амалга оширгани, халқдан зўрлик билан тўпланган маблағларни бемаъни айш-ишратларга сарфлаш пайидан бўлгани учун улуғ мутафаккир Ҳусайн Бойқарога тушунтириб, Маждиддинни лавозимидан четлаттирган эди. Бу улар ўртасидаги келишмовчиликни янада кучайтириб юборди.

Ҳусайн Бойқаро хазинасида молиявий танқислик бўлиб қолган бир маҳалда Маждиддин яна йўлини қилиб, шоҳнинг пинжига кириб олди. У Султон Ҳусайнга: «Ҳукук беринг, мен оз фурсатда халқдан йиғиб келай ўша маблағни», – деди. Шундай қилди ҳам. Шу баҳона у шоҳнинг ишончини козониб, яна вазирлик лавозимини эгаллаш ҳаракатига тушди. Бу мақсадига етиши учун эса Навоийни, қандай қилиб бўлмасин, Ҳиротдан узоқлаштириш зарур эди. Бунинг ҳам йўли топилди: – Султон Ҳусайн Мирзо Навоийни Хуросон давлатининг ғарбий чегараларида жойлашган узоқ Астроободга ҳоким қилиб таъйинлади.

1487 йилнинг бощи. Навоий қирқ олтига тўлиб, кирқ еттига чиккан. Хондамирнинг далолат беришича, бу пайтда шоирнинг кўнгли «тариқат (яъни тасаввуф) сулукига муҳаббати ортиқлигидан» шоҳнинг Астроободга ҳоким бўлиш ҳақидаги таклифига дастлаб розилик бермади. Лекин хоқон ундан ўтиниб сўраганидан кейин,

ноилож, кўнди. Ўзига маъқул мулозимларини олиб, Астроободга кетди. Бу ер бағоят кўкаламзор, жуда обод, ипакчилик кучли ривожланганидан савдо-сотик учун кулай бир ўлка эди. Стратегик жиҳатдан Астроободнинг хавфсизлиги кўп тарафдан мамлакат осойишталиги учун муҳим эди. 1487 йил қишида Ҳусайн Бойқаро Навоийни узоқ Астроободга ҳоким қилиб жўнатди. Академик Иззат Султоннинг манбалар асосида аниклаб айтишича, Астроободда Навоийга ажратилган катта экин майдонлари ҳам бўлган.

Навоийнинг бу ёкка ҳоким бўлиб келиши дипломатик жиҳатдан ҳам жуда зарур ҳаракат бўлган. Атроф давлатларнинг раҳбарлари шоирнинг ҳаққи-ҳурмати Хуросон давлати билан муносабатларини яхшилай бошлади.

Халқ шоирни иззат-икром билан кутиб олди. Вилоятда адолатсизликларга барҳам беришга киришилди, зулмкор амалдорлар ишдан четлатилди, ободончилик ишлари йўлга қўйилди. Навоий бу ерда ўз асарларидаги юксак ғояларига содиқ колиб, бошқа ҳукмдорларга ўрнак бўларли даражада оқилона иш юритди.

Аммо пойтахтдан – она шаҳардан узокда яшаш, бунинг устига, ҳокимликдек масъулиятли вазифани уддалаш шоирнинг ижодий режаларига мос келмас эди. Шунинг учун Навоий 1488 йили ўз ўрнига Амир Бурҳониддинни қолдириб, ҳокимликни топшириш нияти билан Ҳиротга келди. Бироқ Султон Ҳусайн унинг бу илтимосини рад этиб, ўзини яна қайтариб юборди.

Шоир яна Астроободга келишга мажбур бўлди.

Орадан бир неча ой ўтиб, у жияни Ҳайдар Сабуҳийни Ҳиротга жўнатди. Зиёфатлардан бирида у Султон Ҳусайнга Астроободда шоҳнинг яқин кишилари ошпазга Навоийга заҳар ичириш ҳакида буйрук берганини, бундан хабар топган шоир қаттиқ ранжигани, ҳатто, исён кўтариш ниятида эканини шипшитди. Шоҳ зудлик билан дўстига мактуб ёзиб, бу борада ундан гумон қилмасликни, бу суиқасддан хабари йўқлигини билдирди. Навоий эса ўз навбатида жияни Ҳайдар Сабуҳийнинг гапларидан мутлақо хабарсиз эканини маълум қилди.

Шу воқеадан кейин Султон Ҳусайн Навоийнинг Ҳиротга қайтишига кўнди. Шоир ҳукмдордан бундан-буён давлат ишларидан батамом фориғ бўлишни илтимос қилди. Бирок расмий амал бермаган бўлса ҳам, шоҳ уни «муқарраби ҳазрати султоний», яъни «ҳазрати султоннинг энг яқини» деган унвон билан сийлади. Бу саройда Навоийга алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлишни таъминлар, шоирнинг душманларини янада ғазаблантирар эди. Чунки бу унвоннинг имтиёзи шу даражада эдики, унинг соҳиби бир масала юзасидан шоҳга етти маротабагача қайта-қайта мурожаат қилиш ҳукукига эга эди.

Навоий ҳаётининг сўнгги 15 йили ниҳоятда қизғин ижод даври бўлди. Меросининг каттагина қисмини айнан шу 45 ёшдан кейин яратди. Биринчидан, шоир давлат ва жамият ишларидан бир қадар фориғ бўлди. Иккинчидан, агар унинг асарлари яратилиши кетма-кетлигига назар ташлайдиган бўлсак, муаллиф шошилиб, улгуриб қолишга интилиб ишлагани маълум бўлади. Буни у «Лисон ут-тайр»да очиқ айтган ҳам. Яъни: «Ёш олтмишга қадам қўйяпти, ният қилганим шу достонни ҳозир ёзмасам, битилмай қолиб кетадими, деб кўркаман», - қабилида фикр юритади:

Мунчаким назм ичра қилдим иштиғол,
Хотиримдин чиқмас эрди бу хаёл.

... Лек сўз душвор эрди, мен нотавон,
Бормас эрди хомаға илким равон.
Оқибат, кўрдумки, умр айлар шитоб,
Ўлсам-у, қолса дейилмай бу китоб.

1488 йили Балхда ҳоким бўлиб турган Навоийнинг туғишган укаси Дарвеш Али шоҳга қарши исён кўтарди. Исёнга асос бўлган асл сабаб эса Маждиддин ва унинг яқинларининг шоирга ноўрин муносабатлари эди. Дарвеш Али Маждиддинни саройдан четлатиш талаби билан чиққан эди. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро қўшинлари билан бирга Балхга бориб, укасининг исёнини бостирди.

1490 йили Маждиддин вазирликдан четлатилди. Ўрнига таъйинланган аввалги вазир Низомулмулк ҳам мунофик бир киши эди. Саройда муҳит ёмонлашган, Ҳусайн Бойқаронинг аввалги мавқеи тушиб кетган, ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб колган, айш-ишратга майли эса кучайгандан-кучайган эди. Шаҳзодалар ўртасида ҳам ота ҳокимиятини бўлиб олиш тараддудлари бошланган эди.

Навоийдан кейин Султон Ҳусайн Астрободга катта ўғли Бадиуззамонни ҳоким килиб таъйинлаган эди. Дарвиш Али билан сулҳ тузганидан кейин у Бадиуззамонни Балхга ҳоким қилиб ўтказди. Бадиуззамон Астрободга ёш ўғли Мўмин Мирзони қолдириб келди. Шунга карамай, Султон Ҳусайн Астрободга Хадичабегимдан туғилган ўғли Музаффар Ҳусайнни ҳоким қилиб тайинлади. Бу эса шоҳ билан Бадиуззамон ўртасидаги муносабатларни кескинлаштириб юборди. Бадиуззамон Мўмин Мирзога Астрободга Музаффар Ҳусайнни киритмаслик тўғрисида буйруқ юборди. Шу тариқа ота-ўғил жангга киришди. Бу жангда ўғил енгилди. Музаффар Ҳусайн Астрободда Мўмин Мирзони қўлга олиб, Ихтиёриддин қалъасига камади. Зиёфатда маст ҳолатидан фойдаланиб, вазир Низомулмулк билан Хадичабегим шоҳга Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга имзо чектириб олишди. Ҳукм ўша кечасиёк ижро этилди.

Мўмин Мирзонинг қатл этилиши темурийлар салтанатига путур кетганидан далолат эди. Хондамирнинг «Равзат ус-сафо»да берган маълумотига қараганда, Навоий бу воқеани карийб уч аср илгари юз берган шунга ўхшаш бир қотилликка ўхшатади: «Муҳаммад Мўмин Мирзо воқеаси шайх Маждиддин Бағдодий қатли кабидурки, ўша замонда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ирокнинг барча вилоятлари Чингизхон Турондан Эронга лашкар тортиши натижасида қатли ом бўлиб вайрон этилган эди. Бу ҳодисанинг (яъни Мўмин Мирзонинг ўлдирилишининг) шумлигидан халқ ва мамлакатнинг хароб бўлишига сабаб бўладиган катта бир фитна кўзғалади».

Тарихдан маълумки, Маждиддин Бағдодий хоразмлик авлиё – Шайх Нажмиддин Кубронинг энг машҳур муридларидан бири эди. Ўша давр ҳукмдори Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ бир туҳмат билан маст ҳолида Маждиддин Бағдодийни ўлдириш ҳақидаги фармонга муҳр босиб юборади. Ўзига келгач, Бағдодийнинг хун ҳақи деб унинг пири Нажмиддин Куброга бир товоқ жавоҳир жўнатади. Шайх Нажмиддин Кубро у жавоҳирларни шоҳга кайтариб, уни олиб келган кишига: «Маждиддиннинг хун баҳоси мен билан Хоразмшоҳнинг боши бўлади», – деб юборади. Чиндан ҳам, кўп ўтмай чингизийлар Хоразмни забт этди. Башорат тўғри чикиб, бу боскинда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам, Нажмиддин Кубронинг ўзи ҳам шаҳид бўлди.

Мўмин Мирзонинг ўлими Хуросон давлатининг заволи сари ташланган қадам бўлганини Навоий бу тарихларни яхши билган зот сифатида сезмаслиги, ҳис этмаслиги мумкин эмас эди. Унинг мазкур сўзлари амалда темурийлар Ҳусайн Бойқаро вафотидан кейин кўп ўтмай, шайбонийлар тарафидан батамом енгилишини олдиндан башорат қилиш эди...

Мўмин Мирзо қатл этилганда Навоий Машҳадда эди. Қотилликдан уч кун ўтгандан кейин Ҳиротга келган шоир бу мудҳиш хабарни эшитиб, оғир изтиробга тушди.

«Хамса»дан кейин шоир «Зубдат ул-таворих» (у «Таърихи мулуки Ажам» ва «Таърихи анбиё ва ҳукамо» деган икки қисмдан иборат) асарини ёзди.

1488/89 йили Навоийнинг устози Саййид Ҳасан Ардашер вафот этди. Бу пайтда ҳам шоир Ҳиротдан йироқда эди. Орадан икки йил ўтганидан кейин, яъни 1490 йили у «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарини битиб, бу ажойиб инсоннинг фазилатларини бағоят меҳр билан баён этди.

Шу йили «Рисолайи муфрадот дар фанни муаммо» («Муаммо соҳасининг айрим жиҳатлари ҳақида рисола») ёзилди. Мумтоз шеъриятимизнинг муҳим жанрларидан бири бўлмиш муаммо тўғрисидаги бу қўлланмадан кейинги асрларда кўп фойдаланилди.

Навоий умри бўйи ўзидан олдинги даврлар ва замонаси шоирлари ижодини изчил ўрганди. Ўзигача бўлган барча форсий ва туркий қалам соҳиблари асарлари билан тўлиқ танишди. Бу борада у мисоли бир тирик қомус эди. Ўз даври китобхонлари ва келажак авлод учун у ўзи билган шоирлар ҳақида бир тазкира тартиб беришни орзу қилар эди.

1491 йили ана шу орзу амалга ошди. «Мажолис ун-нафоис» («Нафис мажлислар») тазкираси битилди. Асар саккиз «мажлис», яъни бобдан иборат. Биринчи мажлисда Навоий ўзи кичик пайтида тирик бўлган, бироқ ўзаро учрашиш бахти насиб этмагани шоирларни, иккинчи мажлисда эса болалик ё йигитлик пайтида кўришган, лекин тазкира битилаётган маҳалга қадар ҳаётдан кўз юмган ижодкорларни киритди. Учинчи мажлис – замонасининг машҳур шоирлари хусусида. Тўртинчи мажлисда ўзлари шоир бўлмасалар ҳам, баъзан-баъзан ажойиб шеърлар яратиб турадиган фозиллар борасида сўз юритилади. Бешинчи мажлис – Хуросоннинг баъзи амирзодаларидан шеърга машғуллари тўғрисида. Олтинчи мажлисда Хуросондан ташқаридаги фозил зотлардан шеър битувчилари борасида маълумот берилади. Еттинчи мажлисда темурийзодалардан шеърга машғуллари ёки шеърни ўрнида ишлатганлари хусусида сўз боради. Саккизинчи мажлис эса махсус Ҳусайн Бойқаро, яъни Ҳусайний ижоди таҳлилига бағишланган.

«Мажолис ун-нафоис» – ўзбек тилида яратилган илк тазкира экани билан ҳам қадрли. Қолаверса, бу асарнинг туркий шеърият тарихини ўрганиш форсий адабиётни тадқиқ этиш, XV аср иккинчи ярми форсий-туркий адабий муҳитни тасаввур қилиш учун ҳам алоҳида аҳамияти бор. Унда муаллифнинг ўта нозик адабий-табиий қарашлари ўз аксини топган.

«Мажолис ун-нафоис» кетидан, яъни 1492 йили Навоий адабиётшуносликка, аниқроғи, адабиёт назариясига оид яна бир асари – «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») рисоласини яратди. Унда туркий аруз қонун-қоидалари ифодаланади.

1492 йили Навоийнинг бошига яна бир оғир мусибат тушди. Милодий ҳисобда ўша йили 8 ноябрда пири ва устози Абдураҳмон Жомий вафот этди. Бу худдики бир даврда бир шаҳарда қад кўтарган жаҳон адабиёти икки буюк тоғидан бири қулагандек эди...

Навоий пири ва устози учун сохиби азо, бўлди. Таъзияга келганлар, Жомийнинг оиласи аъзолари қатори, Навоийдан ҳам кўнгил сўрар эди.

Жомийнинг йил ошида замонасининг машҳур воизи – Ҳусайн Воиз Кошифий Навоийнинг пири ва устозига бағишлаб форсийда битган машҳур марсиясини Султон Ҳусайн ҳузурида қироат билан ўқиб бериб турди. Ана шу йил оши маъракасини ўтказганидан кейин Навоий Жомий ҳақидаги «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини битди.

Шу 1493 йили Навоий яна бир суянган тоғи, мураббийи, дўсти, замонасининг улуғ фозилларидан бири – Паҳлавон Муҳаммаддан айрилди. «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асари ана шу улуғ зот хотирасини абадийлаштириш мақсадида қоғозга тушди.

Шоир ўзи битган ҳар бир сатрнинг қадрига стадиган ижодкор эди. Ўша даврда расм бўлганидек, Навоий ҳам ўзининг Ҳусайн Бойкарога, шаҳзодаларга, устозлари, биродарлари, қадрдонларига йўллаган мактублари матнларини жамлаб, «Муншаот» («Мактублар») асарини тартиб берди. Бобур Навоийнинг ана шу асари ҳақида гапириб, бу борада унинг Жомий анъанасига суянганини айтади: «... Иншоларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийга таклид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун хатким, биттибтур, йиғиштурубтур».

1495/96 йили Навоий Жомий унинг илтимоси билан битган «Нафоҳат ул-унс ва мин ҳазарот ул-қудс» тазкирасини туркийга таржима қилди. Таржимада айрим қисқартиришлар ва кўп тўлдиришлар амалга оширилди. Бу асарга «Насойим ул-муҳаббат ва мин шамойим ул-футувват» («Улуғлик хушбўйликларини таратувчи муҳаббат шабботалари») деб ном берди. Сўфийлар ҳақидаги бу тазкира XV аср иккинчи ярмигача ўтган талай шайх ва авлиёлар ҳақида маълумот берувчи жуда бой манба ҳисобланади.

Тиббиёт фани ҳам инсон рухини тадқиқ қилади. Ана шу тиббий руҳшуносликда туйғулар оқими деган бир тушунча бор. Бу шундан иборатки, кишининг болалигида кечган фикр-ўйлари, тасаввурлари, орзу-интилишлари, замонлар ўтиб, қайтадан авжланиши, инсон яна ўша кўп йиллар илгариги ниятларини амалга ошириш тараддудига тушиб қолиши мумкин. Алишер Навоийнинг умри сўнгида – эллик саккиз-эллик тўққиз ёшларида, яъни 1498/99 йили «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») достонини битиши ҳам худди ана шундай туйғулар оқимининг самараси эди. Чунки ёш Алишер, биласизки, мактабда улуғ авлиё шоир Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонини тўлиқ ёд олган эди. Умр адоғида эса унинг таъсиридаги «Лисон ут-тайр» қоғозга тушди.

Шоир бу достонида қушлар тимсоллари воситасида инсоннинг Оллоҳ васлига интилиши жараёнини акс эттирди. Бу асар тасаввуфий жиҳатдан ҳақиқат, яъни Оллоҳ сирларини мажоз, яъни тимсоллар воситасида тасвирлашга бағишланган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи кейин «Муҳокамат ул-луғатайн»да шундай ёзади: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен».

Адабиётнинг асосий тасвир манбаи – одам. Одам эса олам билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, унинг бир парчаси янглиғ ҳаёт кечиради. Одам билан одам, одам билан олам ўртасидаги муносабатлар ва бунда инсоннинг барча ақлий-ҳиссий кечинмалари адабиётда акс этади. Шунинг учун ҳар қандай бадиий асарда икки нарса – объект ва субъект мавжуд. Объект қаламга олинган борлиқ, воқеа – ҳодиса, яъни ҳаёт. Субъект эса ана шу воқеъликка инсон, яъни муаллифнинг муносабати. Асарда объект билан субъектнинг ўзаро нисбатига кўра адабиёт турларга бўлинади.

Объект бирламчи-ю, субъект иккиламчи, яъни воқса биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган асарлар эпик турга, объект иккиламчи бўлиб, субъектнинг нуқтаи назари биринчи даражали бўлган асарлар лирик турга киради. Драматик асарда эса воқеликнинг ўзигина тўғридан-тўғри намоён бўлади.

Ислом шарқи адабиётларида қадимдан лирика кучли тараққий этган эди. Хусусан, форсий тилда ўз жозибаси билан бутун олам калам аҳлини маҳв этган бой лирик шеърият пайдо бўлди. Абу Абдулло Рудакий, Хусрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий каби буюк шоирлар етишиб чиқди. Туркий тилда ижод этган Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий каби шоирлар Навоий давригача бўлган ўзбек лирикасининг устозлари эди.

Ўз олдига форсий шеъриятнинг энг юксак намуналарига тенг асарлар битишдек буюк вазифа қўйиб ижод килган Алишер Навоий ўзбек лирикасини тамоман янги бир поғонага олиб чиқди. У болалик чоғларида умрининг охиригача лирик асарлар ижод қилди. Шоирнинг лирик мероси икки тилда яратилган шеърларидан ташкил топган. У форсийда битилган шеърларини «Девони Фоний»га, туркийда ёзилган шеърларини эса «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») деган тўрт мустақил девондан иборат мажмуага жамлади. «Хазойин ул-маоний»ни тартиб бериш 1491/92 йили бошланган эди. Бу кенг кўламли ва жиддий иш 1498–1499 йилларгача давом эттирилди.

«Хазойин ул-маоний» фақат ўзбек шеърияти эмас, умуман, туркий адабиёт, қолаверса, бутун Шарқ сўз санъатининг улкан ёдгорлиги ҳисобланади. Жаҳон адабиёти хазинасида ҳам бу қадар йирик лирик мерос яратган шоирлар у қадар кўп эмас.

Гарчи у икки тилда ҳам маҳорат билан шеърлар битган бўлса ҳам, туркийда у ўзининг бор шеърий қудратини намойиш этди. «Хазойин ул-маоний» Навоий умум меросининг салмоқли қисмини ташкил этади.

Улуғ зотнинг мухлислари унинг асарларини бир китобга жамлаб, «Куллиёт» ҳам тузишди. Навоий ана шу «Куллиёт» учун бир кириш тарзида «Муножотнома» насрий асарини ёзди.

Тахминан 1498/99 йили «Мушпаот» тартиб берилди. Унга Навоий ўзининг турли замондошларига ёзган мактубларини киритди.

Навоий буюк асарлари билан туркий тил ҳам жаҳондаги буюк адабиёт яратишга лойиқ бир забон эканини исботлади. Аммо энди бу фикрнинг назарий исботига эҳтиёж бор эди. 1499 йили ёзилган «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») рисоласи шу мақсадда қоғозга тушди.

Бу илмий тадқикотда шоир форсий тилда тузган девони – «Девони Фоний»ни ҳам тилга олади. Шундан маълум бўладики, шоир бу тўпламини 90-йилларнинг ўрталарида тартиб берган.

1499/1500 йили диний руҳдаги «Сирож ул-муслимин» («Мусулмонлар чироғи») асари битилди. Унинг ёзилишига уч сабаб бор эди.

Биринчиси шуки, Султон Ҳусайннинг яқин кишиларидан кайсидири шоҳга Навоий ҳақида бир кизик гап айтиб колади: «У кўп ажойиб бинолар куриб, талай мусофирларга макон ясади-ю, лекин назми билан кўп уйни бузди-да». Бундай дейишга сабаб шу эдики, шоир ошиқлар тимсолларини яратиб, ҳаммани ишқ кўйига солди-ю, ислому дин уйига кўп зарар еткарди. Бу гапдан хабар топган шоир қалбида бир ислом шартлари ҳақида рисола ёзиб, дин уйини биткарай, деган фикр туғилади. Лекин бунга ҳеч фурсат топа олмай юради.

Иккинчи сабаб шу эдики, бир куни Самарқанддан бир киши Ҳиротга келиб, суҳбат орасида раҳматли Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор бир пайтлар Навоий ҳақида айтган омонат гапни эслатади. «Кўп яхши асарлар ёзди, лекин диний мавзуда бир асар битиш ҳам ундан лозим эди», – деган эканлар ўшанда Хожа Аҳрор. Бу гапдан кейин шоир кўнглида ана шу улуғ пир руҳини шод этиб, шариат талқинига бағишланган бир китоб битиш орзуси яна жўш уради.

Учинчи сабаб шундан иборатки, Навоий ҳузурида бир қобилиятли ёш йигит фарзандидек бўлиб, ундан таълим-тарбия топар эди. Шоир кўнглида, диний мавзуларда ёрдами тегсин, дея унга атаб бу китобни ёзиш фикри туғилади.

Навоий умрининг сўнггида ахлоқий-панднома руҳидаги насрий «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») асарини ёзди. 1500 йили битилган бу китоб Навоийнинг энг йирик асари ҳисобланади. «Маҳбуб ул-қулуб» – миллий-исломий ахлоқнинг ажойиб намунаси, муаллиф бадиий насрининг энг гўзал намуналаридан бири. Унда мутаффаккирнинг узок йиллик ҳаётий хулосалари ўта таъсирчан тилда баён этилади.

Асар уч қисмдан иборат. Ҳар бир қисми яна ички фаслларга бўлинган. Биринчи кисмда турли касб-кор эгалари, табақалар умумий хусусиятлари кўрсатиб ўтилади. Иккинчи кисм эса муаллифнинг яхши хулқлар, сифатлар, хусусиятлар саналаш, тушунтириш, қаноат, сабр, одоб, ишқ борасидаги карашлари баёнига бағишланган. Учинчи кисмда турли ахлоқий масалаларга оид айрим нуқтаи назарлар танбеҳлар ва шеърий парчалар воситасида илгари сурилади.

1500 йилнинг ёзида Астрободда Ҳусайн Бойқаронинг Хадичабегимдан туғилган ўғли Муҳаммад Ҳусайн отасига карши бош кўтаради. Шоҳ ўғлига қарши қўшин тортади. Йилнинг декабрига бориб ота-ўғил ўртасида сулҳ тузилади. Султон Ҳусайн Мирзонинг Ҳиротга қайтаётгани ҳақида хабар келади. Бундан огоҳ бўлган Алишер Навоий бир куни эрта тонгда Мавлоно Али Бурҳонийни ёнига чақириб, бир ўзбекча ғазалини оққа кўчиришни айтади. Бу:

Не кўзум ёрой ул оразни манзур айламак,
Не тилим ҳадди онинг отини мазкур айламак, –

матласи билан бошланадиган ғазал эди. Матн оққа кўчирилгач, шоир уни бир чопар билан Ҳусайн Бойқарога юборади.

Ҳиротга келаётган шоҳ эътиборига йўлланган бу ғазал Навоийнинг умри сўнггида битган энг охирги ғазали эди...

Замона удумига кўра, Навоий ҳам бир гуруҳ давлат арбоблари ва пойтахтининг кўзга кўринган кишилари сафида шоҳни кутиб олишга пешвоз чиқиши керак эди. 1501 йилнинг 1 январи куни Алишер Навоий хам уни кутиб олишга чиқди. Подшоҳ пешвоз чиққанларга якинлашган маҳалда шоирнинг аҳволи оғирлашди. Унинг бошини Султон Ҳусайннинг қучоғига қўйишди. Навоий шу тариқа хушини йўқотди. Табибларнинг бир қисми унда сакта касали хуруж қилгани, тезроқ ундан қон олиш кераклигини айтди. Бошқалар уни Ҳиротга олиб бориб, табиблар маслаҳатидан сўнггина қон олиш лозим, деган фикрга келди. Шоирни шаҳарга қайтардилар, томирларидан қон чиқмади. Табиблар кеч қолган эди.

Шу тариқа Навоий 1501 йилнинг 3 январь куни Ҳиротда вафот этди.

Захириддин Муҳаммад Бобур ёзганидек, бир ғазалида у ўз ўлимини олдиндан башорат қилгандек эди: «Султон Ҳусайн Мирзо Астробод черикидин ёнғонда (қайтаётганида Навоий – С.О.) истиқболга келди, Мирзо била кўрушуб кўпкунча бир ҳолате бўлди, кўполмади (туролмади – С.О.), кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Тонгласи-ўк (эртасигаёк – С.О.) Тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балоға неч ора қилғайлар».

Ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири, жаҳон адабиётининг буюк намояндаси Алишер Навоий вафот этган куни бутун Хуросон мотам либосини кийди. Кўмиш маросимига Ҳирот аҳли қатнашди, чор атрофдан минг-минг одам йиғилди. Уни ўзи қурдирган жоме масжиди гумбази остига дафн этишди. Шоирлар бу санага бағишлаб таърихлар битди. Талай марсиялар ёзилди.

Султон Ҳусайн Мирзо соҳиби азо мақомида турди. У етти кун Алишернинг хонадонида мотам тутди. Еттинчи куни Султон Ҳусайн ва унинг хотини Хадичабегим катта маросим ўтказди, бу маракага тумонат одам йиғилди. Султон Ҳусайн ва Хадичабегим мотам кийимларини ечишди, таъзияга келган кишиларга ипак чопон ва шоҳилардан тикилган сарполар кийдирилди.

Алишер Навоийнинг жисмигина бу дунёни тарк этди. Бироқ у яратган ўлмас асарлар туганмас маънавий мулк сифатида абадий қолди. Ўзбек халқи бу бой мерос билан ҳақли равишда дунёдаги буюк адабиёт яратган миллатлар қаторидан жой олди. Биз бу улуғ бобокалонимиз билан чин дилдан фахрланамиз, уни миллатимизнинг маънавий пири янглиғ билиб, эъзозлаймиз.

Истиқлол Алишер Навоийга муносабатни тубдан ўзгартириб юборди.

Аслида бу муносабат истиқлол арафасидаёк бошланган эди.

Ўзи ўша 1991 йил халқимиз ва республикамиз учун бошидан хайрли келган. Ҳали собиқ Иттифоқ таркибида турган бир республикада илгарилари бирон-бир йил алоҳида ном билан юритилганини ҳеч эслайсизми? Йўқ. 1991 йилни эса Ўзбекистон Президенти аввалбошдан улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан «Алишер Навоий йили» деб эълон қилган эди.

Ўшангача Навоийни улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири, ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси, шеърият мулкининг султони деган таърифлар билан шарафлаб келар эдик. Бу зоти шарифга республика раҳбарининг бундай алоҳида эътибори ша-

рофати билан навоийшунос олимлар йиллар давомида айтолмаган Шамс ул-миллат (миллат Қуёши), маънавий пиримиз деган ҳақли таърифларни матбуотда очиқ ишлата бошлади.

Мустақилликнинг биринчи ойи охирларида Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланди. Илмий анжуманлар, учрашувлар, сайллар, концертлар бўлди. Ўзбекистон миллий боғига шоир номи берилди. Энг баланд тепаликда унинг ҳайкали қад ростлади. Очилиш маросимида Мустақил Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов халқ вакиллари олдида ёркин нутқ сўзлади. Назаримда, бу унинг истиқлолга эришганимиздан кейинги илк бор бевосита халқ билан учрашуви эди.

Энг муҳим янгиликлардан бири шу бўлдики, миллий боғда ош тортилди, шоир пок руҳига дуойи фотиҳалар қилинди.

Буни кечаги кунга солиштириб бўлмас эди. Дазмолланган костюм-шим, оқ кўйлак, тахи бузилмаган галстук тақиб юрадиган кўп-кўп кишилар сиёсат бирдан бундай миллийлашганини ҳанг-манг бўлиб карши олаётганини уларнинг ўзини тутишидан билиб олиш қийин эмас эди.

1991 йили Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан Тил ва адабиёт институтига Алишер Навоий номи берилди.

Навоий йилида Навоийнинг ўлмас руҳи бизни қўллаб, истиқлолга эришдик, десак ҳам муболаға бўлмас.

Навоийга муносабат истиқлол даври маънавий сиёсатининг ўзагида турибди, десак, муболаға бўлмас.

Президент Ислом Каримов 2000 йилнинг январида иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясида Алишер Навоий ижодининг миллий маънавиятимиздаги ўрни ва аҳамияти тўғрисида алоҳида фикр билдирди. Бу мулоҳазалар Навоийни ёшларга кўпрок англатиш учун ниҳоятда зарур.

«...Жойларга борганда янги мактаблардаги синфларни кўрсатишади. Шунда адабиёт синфини ҳам кўрсатишди. Шу адабиёт синфида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш методикаси акс этган экан.

Шунда мен бир савол берганимда, кўнгилдагидек жавоб ололмадим.

Нима учун Навоийни яхши билмаймиз? Ўзбекистонда ўзини ўзбек деган, нафақат ўзбек, ўзбек тилини биладиган маҳаллий миллат вакили бўлган одам Навоийни севиши, севишгина эмас, уни юрак тўрида сақлаб ардоқлаши лозим.

Оғир кунларда, айтайлик, Навоий меросига суяниш, ундан мадад топиш ҳаммамиз учун керак.

Мен: «Нима учун Навоий шеърларини мактабларда ўргатишда тегишли имконият етишмаяпти?» – деб сўрадим. Жавоб чикмади.

Навоий асарларини ўқиб тушунадиган болаларни тарбиялашда нега оқсаяпмиз?

...Мана шу масала, шу муаммони ечишда менга ёрдам берсангизлар, сизлардан бундан ҳам кўра кўпроқ миннатдор бўлар эдим.

Мен қаерда Алишер Навоий шеърларини биладиган одамни кўрсам, ҳавасим келади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, шоир шеърларини эшитганда одам завқланиб кетади-ю, лекин ўзининг заифлигини тушунадики, Алишер Навоий у ёқда турсин, у кишидан олдин ўтган аждодларимизни ҳам ўқиб, тушунишга ожизмиз.

Гапим тўғрими?

Яъни биз бормиз, улуғ, беқиёс, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган мерос бор-у, шу мерос ёнимизда ётибди-ю, шу меросдан баҳраманд бўлиш қўлимиздан келмайди».

Бу қимматли фикрлар амалда олимларимизнинг Навоийга муносабатини янада теранлаштиради, ҳаммамизни, хусусан, ёшларимизни бу улуғ шоир бой меросидан баҳрамандликка даъват этади.

2001 йили халқимиз ўзбек халқининг буюк мутафаккири Алишер Навоий ҳазратлари таваллудининг 560 йиллик муборак тўйини нишонлади. Асосий тантаналар шоир номи билан аталган шаҳарда бўлиб ўтди.

Навоий шаҳрида 103 гектарлик янги ажойиб боғ барпо этилди. У ерда шоирнинг муҳташам ҳайкали тикланди. Унинг саҳнида амфитеатр қурилди. Бу маскан ажойиб байрамлар, маънавий-маърифий анжуманлар ўтказиладиган майдонга айлантирилди.

Алишер Навоий қурдирган кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, работ, кўприк, беморхона, ҳовуз ва ҳаммомлар, барпо этган боғ-роғлар унинг замонаси буюк бунёдкорларидан бири бўлганини кўрсатади. Навоий шаҳрида бу боғнинг бунёд этилиши, ана шу тантаналар муносабати билан, умуман, шаҳарда амалга оширилган улкан ободончилик ва таъмирлаш ишларида халқ худди ўша замонлардагидек ҳашарга чиқди ва шу тарика ўз меҳнати билан амалда улуғ Навоийга чексиз ҳурматини ифодалади.

Боғнинг тантанали очилиши маросимида муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов нутқ сўзлади. Навоий ҳазрат инсоннинг инсондай яшашини орзу қилгани ва шуни умр бўйи тарғиб этганини айтиб: «Биз ҳам шуни истаймиз. Бу йўлда қўлимиздан келган барча ишни қилишга тайёрмиз. Одам дунёга келиб, бахтли яшаши, яйраб-яшнаши, ўз меҳнатидан завқланиши, инсондай дам олиши, боғ-роғлардан баҳра топиши керак», – деди.

Халққа хизмат шоир ҳаёти ва ижодининг бош ғояси эди. Президентимиз таъкидлаганидек: «Агар шоир асарларини варақласак, деярли ҳар саҳифасида халқ, эл, улус, юрт, раият деган сўзларнинг меҳр, мурувват, оқибат, саховат, садоқат сўзлари билан узвий боғланиб кетганини кўрамиз».

Навоий мероси кўлами

Алишер Навоийдан буюк мерос боқий қолди. Айрим мутахассислар унинг асарлари сонини 30 та кўрсатишган. Бу мантиққа зид ҳисоб-китоб. Агар гап унинг бир муқовада жамланган китоблари ҳақида борадиган бўлса, эҳтимол шундай дейиш мумкиндир. Чунки шоирнинг 8 (мухлислари тузган 1 туркий, ўзи тузган 6 туркий ва 1 форсий) девони, таржима йўли билан яратилган 2 шеърий тўплами («Арбаъин», «Назм ул-жавоҳир»), жами 6 достони («Хамса» достонлари ва «Лисон ут-тайр»), 2 тазкираси «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат...»), 3 манокиби («Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Хамсат ул-мутахаййирин», «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад»), тил ва адабиёт назарияси билан боғлиқ 3 рисоласи («Муфрадот», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн»), яна 3 насрий-бадиий ва илмий-тарихий асари («Маҳбуб ул-қулуб», «Вақфия», «Муншаот») мавжуд. Шуларни номма-ном санасак, 30 га яқинлашади.

Лекин, ахир, бор-йўғи икки сатрдангина иборат фард ҳам бир яхлит асар-ку. «Хазойин ул-маоний» мавжуд тўрт девонининг ҳар бирида нақд 650 тадан, жами 2 минг 600 та ғазал бор-ку. «Девони Фоний»да жами 452 ғазал мавжуд. «Хазойин ул-маоний»га кирмай қолган ғазалларини ҳисобга олмаганда ҳам, ғазалларининг умумий сони 3 минг 52 тани ташкил этяпти-ку.

Шоирнинг ўзи «Лисон ут-тайр»да мероси 100 минг байт атрофида бўлишини айтиб ўтган:

Назму насрим котиби тахминшунос
Ёзса, юз минг байт этар эрди қиёс.

Шоир мероси ҳақида гап кетар экан, қуйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтиш лозим.

Бошқа шоир ва ёзувчиларимизга қараганда, Навоийнинг ўзи меросини тартибга солиб, китобат қилдириб, келажак авлодларга қолдириб кетган. Чунки умрининг охирларида ёзилган «Муҳокамат ул-луғатайн»да ўзи санаган асарларидан бизгача етиб келмагани йўқ.

Буюк мутафаккирнинг бутун мероси 1987–2003 йиллар мобайнида «Фан» нашриётида 20 жилд сифатида тўлиқ чоп этилди.

Мутафаккир ҳаётининг муҳим саналари

1. 1441 йил 9 февралида (ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17-куни, товук йили) Хуросон давлатининг пойтахти Ҳирот шаҳрининг Боғи давлатхона мавзеида темурийлар салтанатининг таниқли амирларидан Ғиёсиддин Кичкина оиласида туғилди.

2. 1447 йили Амир Темурнинг ўғли – Хуросон подшоси Шоҳрух Мирзо вафотидан кейин тахт учун курашлар авж олиб кетиб, Алишерлар оиласи ҳам шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Ғиёсиддин Кичкина оиласи Ироқ сари йўл олди. Ироқ сари сафарда Тафт кишлоғига кўниб ўтди. Ёш Алишер машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий билан учрашиш бахтига мушарраф бўлди.

3. 1452 йили тахтни эгаллаган Абдулкосим Бобур ҳукмронлигидаги бир қадар осойишталик Алишерлар оиласининг Ҳиротга қайтишига имкон яратди.

4. Абдулқосим Бобур саройи хизматига кирган Ғиёсиддин Кичкина бир муддатдан кейин Сабзавор ҳокими этиб тайинланди. Алишер ҳам оиласи билан Сабзаворга кўчган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

5. Тахминан 1453 йили Ғиёсиддин Кичкина вафот этди. Алишер Абдулқосим Бобур саройи хизматига кирди.

6. Абдулқосим Бобур 1456 йили пойтахтни Ҳиротдан Машҳадга кўчирди. Алишер ҳам, Ҳусайн Бойқаро ҳам у билан бирга Машҳадга кўчди.

7. 1457 йил баҳорида Абдулқосим Бобур вафот этди. Ҳусайн Бойқаро тахт учун курашга киришиб кетди. Алишер Машҳад мадрасаларида таълим олишга шўнғиди. Бир муддат Навоий ҳам Султон Ҳусайн ёнига – Марвга келди.

8. 1464 йили Алишер Ҳиротга қайтди.

9. Тахминан 1464/65 йили Алишер Абдураҳмон Жомий билан учрашди.

Шу йиллари Абусаид Мирзо пойтахтни Самарқанддан Ҳиротга кўчирди. Абусаид Мирзо 1461 йили Алишернинг тоғаси Султон Ҳусайн Бойқаронинг маслаҳатчиларидан бири бўлган Мир Саид Кобулийни туттириб, қатл эттирган эди. Кейинчалик у яна бир тоғаси – Муҳаммад Али Ғарибийни ҳам, Навоийнинг дўсти,

Бадахшон ҳукмдори шоир Лаълийни ҳам ўлдиртирди. Орадаги ана шу нохуш муносабатлар туфайли, табиийки, Абусаид Навоийни ёқтирмади. Шоир Ҳиротни тарк этишга мажбур бўлди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича: «Билман, не жарима била Султон Абусаид Мирзо (Навоийни – С.О.) Ҳиридин ихрож қилди (четлаштирди – С.О.)».

10. 1465/66 йили Навоий мухлислари унинг шеърларини тўплаб, девон тартиб беришди. «Илк девон» деб юритилаётган бу тўплам Навоийнинг ихтиёрисиз тузилган.

11. 1466 йили Алишер таҳсил учун Самарқандга келди. Хожа Фазлуллоҳ Абдуллайс хонақоҳидан ҳужра олди. Асли хуросонлик бўлган Самарқанд ҳукмдорларидан Аҳмад Ҳожибек ёш Алишерга ҳам моддий, ҳам маънавий ҳомийлик қилди. Шоир бу ерда ҳар тарафлама илм ўрганди. Адабий билимларни ҳам пухта эгаллади. Ўзи тан олганидек, 50 000 байт мисра ёд биларди.

12. 1468 йили Ғарбий Эрон учун юришлари чоғида Озарбайжонда Абусаид Мирзо ўлдирилди.

13. 1469 йилнинг бошида Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзо Ҳирот тахтини эгаллади. Зудлик билан Султон Ҳусайн махсус мактуб йўллаб, Навоийни Ҳиротга чақирди. Шоир Самарқандан яна она шаҳри – Ҳиротга қайтди. Шу йилнинг апрель ойида Рамазон ҳайити муносабати билан Ҳусайн Бойқаронинг тахтни эгаллашини муборакбод этиб, «Ҳилолия» қасидасини битди. Султон Ҳусайн Навоийни муҳрдор қилиб таъйинлади. Кўп ўтмай бадиий ижод билан шуғулланиш илинжида Навоий бу лавозимдан истеъфога чиқди. Ўрнига Амир Шайхим Суҳайлий тайинланди.

14. 1472 йили Ҳусайн Бойқаро, Навоийнинг норозилигига ҳам қарамай, уни амир, яъни вазир қилиб тайинлаб унга амири кабир унвонини берди. Амир Музаффар барлосгина Навоийдан юқорига муҳр босиши мумкин эди. Амири кабир унвони унда умрининг охиригача сақланиб қолди.

15. Ана шу муҳрдорлик, амирлик лавозимларида ишлаган кезлари ва ундан кейин ҳам, яъни то умрининг охиригача Навоий кўп ободончилик ишларини амалга оширди. Хуросоннинг турли шаҳарлари, хусусан, Ҳиротда бу улуғ зот қурдирган иморатлар 300 дан ошиб, 400 га яқинлашди. Улардан энг машҳурлари: «Низомия» (Ҳиротда) ва «Хусравия» (Марвда) мадрасалари, «Ихлосия», «Халосия» хонақоҳлари, «Шифоия» деган табиблар уйи. Булардан ташқари, яна 10 дан ортиқ хонақоҳ ва 20 дан зиёд масжид бино қилдирди.

16. 1476 йили Навоий вазирлик мансабидан истеъфога чиқди.

17. 1476–1477 йиллар орасида Навоий Жомийга қўл бериб, расман унга мурид тушди.

18. 1470 йил бошларида Навоий биринчи девони «Бадоеъ ул-бидоя»ни («Бадиийлик ибтидоси»ни) тузди (шоир «Мукаммал асарлар тўплами»нинг 2-жилдида, негадир, 1472–1476 йиллар орасида деб берилган).

19. 1476–1483 йиллар орасида «Наводир ун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. (шоир «Мукаммал асарлар тўплами»нинг 2-жилдида, негадир, 1486 йили деб берилган). Мантиқан бу икки девоннинг «Хамса»дан олдин тартиб берилгани тўғрироқ бўлса керак.

20. 1481/82 йили ана шу маблағларини қандай сарфлаш қоидалари битилган «Вақфия» асарини ёзди.

21. 1483–1485 йиллар орасида «Хамса» битилди. «Ҳайрат ул-аброр» – 1483, «Фарҳод ва Ширин» – 1484 йил бошида, «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Сабъайи сайёр» – 1484 йил ўрталарида, «Садди Искандарий» – 1485 йил бошида тугалланди.

22. 1486 йили Саййид Ҳасан Ардашер вафот этди. Бу маҳалда Навоий Ҳиротдан узоқда бўлган эди.

23. 1487 йил кишида Ҳусайн Бойқаро Навоийни узоқ Астрободга ҳоким қилиб жўнатди. Стратегик жиҳатдан Астробод Хуросон давлатининг ғарбий чегарасидаги энг муҳим жабҳа эди. Кўкаламзор, обод, ипакчилик ривожланган, савдо-сотиқ учун энг қулай ер ҳисобланарди.

24. 1488 йили Навоий ўз ўрнига Амир Бурҳониддинни қолдириб, ҳокимликни топшириш нияти билан Ҳиротга келди. Бироқ Султон Ҳусайн уни қайтариб юборди. Бир неча ойдан кейин, барибир, Навоий Ҳиротга қайтди. Махсус давлат хизмати топширилмаган бўлса ҳам, Султон Ҳусайн унга муқарраби ҳазрати султоний, яъни ҳазрат султоннинг энг яқин кишиси деган унвон берди. Навоий ўрнига Бадиуззамон Мирзо Астрободга ҳоким қилиб юборилди.

25. Шу 1488 йили шоирнинг укаси Дарвеш Али Балхда исён кўтариб, Маждиддинни саройдан четлатишни талаб қилди. Навоий Султон Ҳусайн қўшини билан бориб, исённи бостирди.

26. 1490 йили Маждиддин лавозимидан бўшатилди. Ўрнига Низомулмулк тайинланди. Золимликда бу ҳам ундан қолишмас эди.

27. Шу 1490 йили Дарвеш Али билан сулҳ тузган Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонни Балхга ҳоким қилиб чақирди. У ўғли Мўмин Мирзони Астрободда қолдириб, Балхга келди. Отаси Астрободда Хадичабегимнинг ўғли – Музаффар Ҳусайнни ҳоким қилиб тайинлаганидан кейин эса ота-ўғил муносабатлари жуда кескинлашди. Бадиуззамон Мирзо ўғлига Астрободга Музаффар Ҳусайнни киритмаслик тўғрисида буйруқ юборди. Султон Ҳусайн ва Бадиуззамон Мирзо қўшинлари ўртасида кураш бошланди. Бу ота-ўғил жангида ўғил енгилди. Музаффар Ҳусайн Мўмин Мирзони қўлга олиб, Ихтиёриддин қалъасига қамади. Низомулмулк билан Хадичабегим тил бириктириб, маст ҳолдаги Ҳусайн Бойқарога Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб олди. Ўша кечасиёқ ҳукм ижро этилди.

28. Шу 1490 йили «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласи битилди.

29. Шу 1490 йили яна «Рисолайи муфрадотдар фанни муаммо» рисоласи ҳам яратилди. Ундан ўз даврида дарслик сифатида фойдаланилган.

30. «Хамса»дан кейин «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»гача, яъни 1486–1490 йиллар орасида «Зубдат ут-таворих» («Таърихи мулуки Ажам» ва «Таърихи анбиё ва ҳукамо») ёзилди.

31. 1491 йили «Мажолис ун-нафоис» ёзилди.

32. 1492 йили «Мезон ул-авзон» битилди.

33. 1491/92 йилдан «Хазойин ул-маоний»ни тузиш иши бошланди. Бу улкан иш 1498/99 йилгача давом эттирилди.

34. 1492 йили Абдураҳмон Жомий вафот этди. Навоий соҳиби азо бўлди.

35. 1493 йили мураббийи, дўсти, қадрдони Паҳлавон Муҳаммад вафот этди.

36. 1494 йили Навоий устози ва пири Абдураҳмон Жомий хотирасини абадийлаштириб, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» рисоласини битди.

37. 1495 йили Паҳлавон Муҳаммад ҳақида «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асари битилди.

38. Шу 1495 йили шоир мактубларини тўплаб, «Муншаот»ни тузди.

39. 1495/96 йили Навоий «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» тазкираси таржимасини амалга оширди.

40. 1498/99 йили «Лисон ут-тайр» достони ёзилди.

41. 1499 йили «Муҳокамат ул-луғатайн» рисоласи қоғозга тушди.

42. 1499/1500 йили «Сирож ул-муслимин» ҳамда шоир куллиётига мукаддима сифатидаги «Муножот» асари ёзилди.

43. 1499 йили битилган «Муҳокамат ул-луғатайн»да таърифи келтирилгани ҳисобга олинса, ана шу 90-йилларнинг боши ё ўрталарида Навоий форсий девони – «Девони фоний»ни тартиб берган.

44. 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» ёзилди. Форсий қасидалари «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») ва «Ситтайи зарурия» («Олти зарурат») номлари остида жамланди.

45. Энг сўнгги асари – «Айламак» радифли ғазали. У ўғли – Музаффар Ҳусайн билан жангни сулҳ билан якунлаб, Астроблоддан қайтаётган Ҳусайн Бойқарога чопар орқали жўнатилди.

46. 1501 йилнинг 1 январида Навоий Ҳусайн Бойқарони кутиб олувчилар қатори унга пешвоз чиқди. Мулозимлари ёрдамида бошини шоҳ қучоғига қўйгани ҳоли аҳволи ёмонлашди. 3 январь куни вафот этди. Бутун Хуросон мамлакати халқи улуғ шоир ва мутафаккир учун мотам тутди.

Султонмурод ОЛИМ,
филология фанлари номзоди

МИР САЙИД ШАРИФ ЖУРЖОНИЙ (1339–1413)

Соҳибқирон Амир Темур томонидан Самарқанднинг шон-шуҳратини ошириш ва уни жаҳон илмий марказларидан бирига айлантириш ниятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Сайид Шариф Журжонийдир. У 1387 йили Шероз фатҳ этилганидан кейин, у ердаги машҳур кишилар қаторида Самарқандга жўнатилган. Журжоний деярли 20 йил давомида Самарқандда баракали ижод қилиб, фақат Темур вафотидан кейингина Шерозга қайтиб, 1413 йили ўша ерда вафот этди.

Илмий адабиётларга Мир Сайид Шариф номи билан кирган Али ибн Муҳаммад ибн Али Ҳусайний Журжоний 1339 йилда Эроннинг Гургон (арабча – Журжон) вилояти Маркази бўлган Астробод шаҳри яқинидаги Тоғу қишлоғида туғилди.

Журжоний ёшлик йилларидан Шарқда мавжуд бўлган фанларнинг барча турлари билан шуғулланди. Ислом фалсафаси ва калом, мантиқ, тил масалаларидан ташқари табиатшуносликка доир соҳаларни қунт билан ўрганиб, улар ҳақида катта илмий асарлар ёзиб қолдирди.

1365 йили Журжоний Ҳиротга машҳур файласуф Қутбиддин Муҳаммад Розий Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Аммо Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдига боришни маслаҳат беради. Лекин Журжоний 1368 йилгача Ҳиротда қолади. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад

Оксароийдан таълим олиш учун Қорамон шаҳрига жўнайди. Муҳаммад Оқсароийнинг шуҳрати ва унинг асарлари Журжоний эътиборини жалб этган бўлиб, у машҳур файласуф ва мантиқшунос бўлиб етишган Оқсароийнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дўст тутинади ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний Қоҳирада 4 йил давомида машҳур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истанбулда илмий изланишларини давом эттиради. У ердан Ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс беради. Сўнг Самарқандда мадрасаларда дарс бериш билан бирга Амир Темур саройидаги илмий баҳсларда фаол иштирок этади. Бу ерда у илму фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шарҳлар ёзади.

Журжоний 50 дан ортиқ асар ёзган бўлиб, улар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган эди. Аммо Мирзо Улуғбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII–XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Маҳмуд Чағминийнинг астрономияга оид асарларига ёзган «Шарҳе мулаҳҳаси-л-ҳая» («Астрономияга оид сайланмага шарҳ») ва Насриддин Тусий асарига бағишланган «Шарҳе тазкират ул-Насирият» («Астрономия ҳақида эслатмага шарҳ») асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантиққа доир «Ат-Таърифот» («Таърифлар»), «Усули мантиқия» («Мантиқ усули») ва илмий баҳс фанига бағишланган «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола») каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантиққа оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан «Суғро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил бўла оладиган ҳукм»), «Авсат дар мантиқ» («Мантиқда ўрта хулоса») ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг «Шарҳе фароизе Сарожия» («Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарх») асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, фақих Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзидин Абдураҳмон Ижий (1300–1356)нинг «Мавоқиф фи илми-л-калом» («Калом илмидаги манзиллар») асарига ёзган «Шарҳе мавоқиф фи илми-л-калом» шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантиқ бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди.

Шарҳлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга ҳошиялар ёзган. Унинг Абу Али ибн Синонинг «Ишорат» («Кўрсатмалар») асарига ёзган шарҳи, Насиридин Тусийнинг «Тажвид» («Абстракция») асарига шарҳ ёзган шайх Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳоний (1294–1349)га жавоб тариқасида ёзилган ҳошияси диққатга сазовордир.

Журжоний дунёқараши, ундан олдин ўтган салафларинидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва руҳий муносабатлар, билиш муаммолари, мантиқий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алоқалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва ақлни қамраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлиқ манзарасини боскичма-боскич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат «Оинае гитинамо» («Дунёни акс эттирувчи кўзгу») рисоласининг биринчи бобини «вожиб ул-вужуд» ва «мумкин ул-вужуд» мавжуд

эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний унга шундай таъриф беради: «Йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, Холиқнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиғи ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади»[1].

Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борлиқнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб моҳиятига кўра, мумкин ул-вужуд даражасига кўтарилади.

Журжоний фикрича, ҳамма жисмлар бир-бирига бўлган ўзаро муносабатда сабаб-оқибат нисбатида бўладилар. «Дунёни акс эттирувчи кўзгу» рисоласида у шундай ёзади: «Бор бўлишга имкони бор нарса икки таркибий қисмдан – субстанция ва аксиденциядан, яъни туб моҳият ва тасодифий ҳолдан ёки ҳодисадан ташкил топади. Агар мавжуд бўлишга имкони бўлган нарса ўз мавжудлиги учун жойга эҳтиёж сезмаса, унда уни туб моҳият деб, агарда унга эҳтиёж сезса, ҳодиса деб аталади. Туб моҳият беш хил бўлиши мумкин. Агарда бирор-бир туб моҳият, бошқа жойда бирор нарса ўрнида қарор топган бўлса, у жойлашган ўша жой модда деб, ҳолат эса – шакл деб аталади. Агар у ўз ичига ҳолат ва жойни олган бўлса, у жисм деб номланади. Агар туб моҳият бу айтилган уч нарсани ўз ичига олмаса, у айирувчи субстанция деб аталади. Агарда шу айирувчи туб моҳият жисмга эга бўлса, у ҳолда унинг ўзгарувчи қисми рух деб аталади. Бу жисмлардаги ўзгармайдиган нарса ақл деб аталади. Агарда ушбу ақл бевосита вожиб ул-вужуддан келиб чиққан бўлса, у бошланғич онг ёки умумий ақл, деб аталади»[2].

Журжоний табиатдаги ҳеч бир ҳодиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Ҳамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар фақат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёқарашига хос хусусият, унинг бутун борлиқни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашидир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Ҳаво сувга, сув тупроққа ва ҳоказо.

Журжоний фалсафасида моддийлик ғояларигина эмас, балки диалектик ёндашув ҳам мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюк доирадир. У барча жисмларни қамраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб туради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айни вақтда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар,

[1] ЎзР ФА Беруний номидаги шарқшунослик институти. Қўлёзмалар фонди: «Оинайе гитинамо», 2984-рақамли қўлёзма, 1-саҳифа (форс тилида).

[2] Ўша жойда.

унсурлар, самовий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам, деб аталади»[1].

Мир Саййид Шариф Журжоний мантиқ илмига салмоқли ҳисса қўшди. У Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантиқий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди.

XV–XVI асрлар давомида мантиқ илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарҳлар, айниқса, машҳур мантиқшунос Тахтоний (1290–1365), унинг шогирди Ибн Муборакшоҳ (1310–1375), Самаркандда ижод қилган унинг икки издоши – Тафтазоний (1322–1392), Журжоний томонидан ёзилган шарҳ ва хошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзилди. Моҳият жиҳатдан мантиқ илмининг фалсафа ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ишлатилиш жараёни кўпайди. Журжоний ўз ижодида мантиқни фалсафадан ажратмаган ҳолда, уни кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади. Унинг баракали ижоди туфайли шу даврдан бошлаб, ислом мадрасаларида мантиқни ўқитиш ҳуқуқ ва тил фанлари билан боғлиқ ҳолда олиб борилди. Натижада мантиқ илмига ислом ақидаларига хос бўлган «бегона таълимот» деб ғараз билан қараш, аста-секин барҳам топа бошлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан шаклланади. Бундай фикрлаш жараёнини у хулоса деб атайди ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: қиёс (силлогизм), истеқро (индукция – бўлакдан бутунга томон хукм юритиш) ва ҳадс (аналогия – ўхшатиш). Булардан қиёс хулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Истеқро (индукция) тушунчаси остида Журжоний шундай хулосани назарда тутадики, унда дастлабки хусусий шартлар асосида умумий натижа чиқарилади. У икки хил истеқрони, яъни тўла ва тўла бўлмаган истеқрони кўрсатиб ўтади.

Тўла истеқрода (тўла индукцияда) ҳар бир бўлакдаги бирор-бир сифат мавжудлигига асосланиб, ана шундай сифат хусусияти умумий бутунликда ҳам бор эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Тўла бўлмаган истеқро шундай хулосадирки, умумий бутун бўлган нарсанинг баъзи бир қисмларида мавжуд бўлган бирор-бир хусусиятдан келиб чикиб, шундай хусусият бутунда хам мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилинади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция фақат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб ўйлайди ва унинг таъкидлашича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиклик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлакка ўтадиган) ҳолатга ўтадиган хулоса келиб чиқиши мумкин[2]. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳаммавақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки, инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукаммалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив хулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб хулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

---

[1] *Журжоний.* Шарҳе мулаххас ал-ҳайа ал-Чағминий. ЎзР ФА Беруний номидаги шарқшунослик институтидаги 2655-ракамли қўлёзма, 225-саҳифа (араб тилида).

[2] Қаранг: *Мир Саййид Шариф Журжоний.* Ат-Таърифот. – Истанбул: Дору-л-табаоте Омера. 1818 й. – 11-б.

Журжонийнинг илмий фаолияти туфайли мантик Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қоида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган хукмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улуғбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улуғбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академияси вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки, унинг шогирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эдилар. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

Журжонийнинг мантикий меросини ўрганиш фарзандларимиз учун ҳам муҳим амалий аҳамиятга эгадир, чунки, тўғри фикрлаш қоидаларини эгаллаш – акл-идрокни ҳар тарафлама мустаҳкамлайди.

Юртимизда эркин ва фаровон ҳаёт, кучли хуқуқий-демократик давлат, адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу эзгу мақсад замирида инсон ва унинг манфаатлари мужассам бўлиб, унинг самарадорлиги халқимиз маънавий-руҳий қарашларидаги янгиланиш, жамиятимиз онгу тафаккуридаги юксалиш билан узвий боғлик.

Истиқлол миллий ва диний қадриятларимиз тикланишига кенг имкониятлар яратди. Дин миллий маънавиятни шакллантиришга бевосита таъсир килувчи мезонлардан бири сифатида эътироф этилмоқда. Бу диний ва дунёвий илмлар ўртасидаги нозик муносабатларнинг моҳиятини ҳар томонлама тўғри тушунтириб бериш, динлар ҳакидаги мантиқий асосланган билимларни шакллантириш ва дунёвийлик тушунчасини чукурлаштириб боришни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: «...дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб бериш осон бўлмайди»[1].

Миллий истиқлол мафкурасининг фалсафий-тарихий асосларини қадимги Шарқ ва Юнон, ўрта асрлар Яқин ва Ўрта Шарқ, шунингдек, кейинги даврлар ижтимоий-фалсафий ғоялари ташкил этади. Ислом фалсафаси миллий тафаккурнинг муҳим таркибий қисми бўлиши билан бирга аждодларимизнинг бебаҳо мероси ҳамдир. Бугунги кунда аждодларимиз маънавий меросини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ундан жамиятимизнинг моддий-маънавий юксалиши йўлида оқилона фойдаланишимиз лозим.

Бой тарихимиз ва умумбашарий тараққиёт ривожига улкан ҳисса қўшган олиму фузалолар дунёқарашининг ўзагини диний ва дунёвий илмлар уйғунлиги ташкил этиб, уларнинг илмий мероси, фалсафий қарашларини ўрганиш миллий мафкурамиз асосларини теран англашга хизмат қилади.

Фалсафа тарихи инсон дунёқарашининг шаклланишида ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёслигини кўрсатади. «Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими – уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»[2].

---

[1] *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 96-б.

[2] *Каримов И.А.* Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир // Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 504-б.

Фалсафий адабиётда фалсафа тарихи турли-туман илмий ва мафкуравий талқинлар ва хилма-хил даврлаштириш ҳолатларида берилган. Энг кўп даражада тарқалгани европамарказлаштириш ёндашуви бўлиб, дунё тарихий-фалсафий жараёнининг хилма-хиллигини асоссиз равишда торайтиради. Шу билан бир қаторда фалсафа тарихи ривожи босқичларини у ёки бу ижтимоий тараққиёт босқичларига кескин равишда боғлашга уриниш ҳам ўзини оқламайди, негаки, турли минтақалар босиб ўтган босқичлар ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Масалан, Қадимги Ҳиндистон ва Қадимги Римда асосий иқтисодий ишлаб чиқариш воситаси бўлган қулдорлик, бу жамиятлар тараққиётида қулдорлик босқичини (форматциясини) шакллантирган бўлса, Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари учун бундай бўлмаган. Кейинги айтилган минтақанинг кўп даврларида қулдорлик, у ёки бу даражада XIX асрнинг иккинчи ярмигача ва ҳатто шу асрнинг охиригача сақланган бўлса ҳам, аммо у ҳеч қачон уларнинг иқтисодий асоси бўлиб хизмат қилмаган.

Шундай ҳолат билан боғлиқ равишда турли минтақалардаги фалсафа ривожининг босқичлари ўз тафовутларига эга бўладилар. Барча минтақалар учун умумий босқич фалсафа олди сифатида афсонавий тафаккурнинг бузилиши даври доирасида майдонга чиққан фалсафий саволлар ва жавобларнинг туғилиши даври бўлди. Бирламчи шаклланган фалсафий тизимлар қадимги фалсафа босқичини ташкил этадилар. Фалсафа тараққиётининг кейинги босқичи Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам шаклланган ва ривожланган феодал муносабатлар билан боғлиқдир. Европада бу давр «ўрта аср фалсафаси» ёки «феодализм даври фалсафаси» деган ном олди. Европа фалсафасининг даврлаштириш учун асосли бўлган «ўрта аср фалсафаси» истилоҳи, Шарқ фалсафаси хусусияти учун баҳслидир, негаки, Шарқнинг кўпчилик мамлакатлари XX асрнинг биринчи ярмигача, баъзилари эса кейинчалик ҳам феодал муносабатлар босқичида эдилар. Шунинг учун бу ерда «феодализм даври фалсафаси» истилоҳини қўллаш ўринлидир.

Ғарбий Европа фалсафаси ривожининг кейинги босқичлари Уйғониш даври, Янги ва Энг Янги замон деган номлар билан атала бошланди. Баъзида бу босқичларнинг даврларга бўлиниши қуйидаги тарзда берилади: Уйғониш даври фалсафаси, Янги замон фалсафаси, Маърифатпарварлик фалсафаси, Мумтоз немис фалсафаси, Ҳозирги замон фалсафаси.

Шарқ фалсафасига нисбатан ҳам Янги ва Энг янги замон тушунчасини қўллаш мумкин. Бироқ у ёки бу босқичларнинг хусусиятларига асосланган даврлаштириш кўпроқ мазмун ва мавзуга яқиндан алоқадордир. Масалан, XX асрдаги Марказий Осиё мамлакатлари фалсафа тарихи ҳақида гапирганда, биз Маърифатпарварлик, Шўролар ва шўролар давридан кейинги босқичлар ҳақида сўз юритишимиз мумкин.

Тарихий-фалсафий жараёнларнинг Ғарбда ва Шарқда даврларга бўлиш қоидалари билан бир қаторда, фалсафада ғарбий ва шарқий анъаналарнинг ўзаро муносабатларини таъкидлаш муҳимдир.

Фалсафадаги ғарбий ва шарқий анъаналар ҳақида сўз юритиб, кўпгина фалсафа тарихчилари уларнинг XIX асрнинг иккинчи чорагигача нисбатан мустақил равишда ривожланганликларини қайд этадилар. Кўп жиҳатдан бу Ҳиндистон, Хитой ва Узоқ Шарқ минтақаси мамлакатлари учун хосдир. Яқин ва Ўрта Шарқда эса, ғарбий ва шарқий анъаналарнинг ўзаро таъсири бу минтақада муҳим хусусиятларга эга бўлди.

IX–XI асрлардаги араб тилидаги фалсафанинг шаклланиши бевосита қадимги давр ва эллинистик фалсафанинг, энг аввало, Афлотун ва Арастунинг асарлари таъсирида юз берди. Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Мискавейҳ, Ибн Туфайл, Ибн Рушд ва бошқалар томонидан йўналиш берилган араб тилидаги фалсафа араб ёки Шарқ арастучилиги (перипатетизм) номини олди. Ўз навбатида, бу йўналиш Европадаги ўрта аср фалсафаси ривожига катта таъсир кўрсатди, жумладан, расмий католикчилик ва ўрта аср схоластикасига мухолифатда бўлган «лотинча аверроизм» (Ибн Рушд исмининг лотинчалаштирилгани – Аверроес) фалсафий оқимини вужудга келишига сабаб бўлди.

XIII асрда Ғарбий Европада унинг вакиллари бўлган Париж университетининг профессори Сигер Брабантский (1240–1282) ва унинг издошлари «черков оталари» бўлган Анселм Кентерберийский ва Аквиналик Фома файласуфлар ва илоҳиётчилар ўртасида бўлган машҳур баҳсларда Арасту мероси бўйича уларга қарши турдилар. XIV асрдан бошлаб Янги асргача лотинча аверроизм Италияда (Падуан университети) ва Францияда кенг ёйилди. Араб тилида яратилган фалсафа юнон фалсафаси ва табиатшунослигини Европа заминига қайтаришда, ўрта аср схоластикаси зулмига қарши курашда ва фалсафага христиан-католик черкови томонидан берилган «илоҳиёт хизматкори» мақомидан озод қилишда муҳим ўрин тутди.

Фалсафанинг қадимги Шарқда ҳам, қадимги Ғарбда ҳам муайян давраларда пайдо бўлиш ҳодисаси тасодифий эмас. Унга эҳтиёж ибтидоий жамоа тузумининг таназзули ва жамиятни янги тараққиёт босқичига ўтиши муносабати билан боғлиқ равишда пайдо бўлди. Бу босқич учун цивилизация, давлат, синфий шаклланиш, ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиши ва бошқа шу каби инсоният тақдири учун тарихий бўлган институтлар ва жамиятнинг яшаш шакллари бўлган ҳодисаларнинг пайдо бўлиши хосдир.

Эрамиздан олдинги III–II минг йилликлардаги илк синфий жамиятларда пайдо бўлган, яъни бронза асридаги диний-афсонавий мажмуалар учун хос бўлган фалсафани тўла маънодаги фалсафа, деб айтиб бўлмайди. Улар уруғчиликка асосланган жамиятдаги ижтимоий онгнинг кўп белгиларини сақлаган бўлиб, вақтинчалик ўтиш даврига хосдир. Шунинг учун уларга нисбатан мулойимроқ бўлган «фалсафа олди» *истилоҳини қўллаш лозим*[1].

Диний-афсонавий тасаввурлар фалсафанинг маънавий манбаларидан биридирлар. Улар фалсафадан олдин дунёқарашнинг кўпроқ илк шакллари сифатида вужудга келган эдилар. Афсоналар ўз жойини фалсафага бўшатганлигига қарамасдан улар орасида ворислик мавжуд. Бу, энг аввало, дунёқарашга алоқадор бўлган мазмуннинг ўзини борлиги билан белгиланади.

Шарқнинг энг қадимги ёзма ёдгорликларида биз кейинчалик фалсафа муаммоларига кирган дунёқарашнинг асосий масалаларини қўйилганлигини кўрамиз. Мисол учун, биринчи дунёқарашнинг манбалари ҳақидаги масалани олайлик. «Ригведа»да (эр.олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярмига тааллуқли бўлган қадимги ҳинд адабий ёдгорлиги) *коинот мадҳи деб аталган шеър мавжуд* бўлиб, унда бу масала рўй-рост ўртага қўйилган: «Бу дунё нимадан пайдо бўлган, уни кимдир яратганми ёки йўқми? Бу саволга хатто худоларнинг ўзлари ҳам жавоб бера олмайдилар, негаки,

[1] Қаранг: *Чанышев А.Н.* Начало философии (Фалсафа ибтидоси). – М., 1982. – С. 49.

уларнинг ўзлари дунё яратилгандан кейин пайдо бўлганлар. Ҳамма нарса биринчи фикр уруғи бўлган хоҳишдан бошланган»[1].

Худди шундай оҳангларни биз қадимги Хитой афсоналарида ҳам мушоҳада қиламиз. Баъзи афсоналарда бирламчи дунё вужудга келгунча туман ва қоронғулик билан тўлган тубсиз чукур (хаос) коинот кучлари бўлган ян ва ин воситасида тартибга келтирилади, бошқаларда эса дунё ғайритабиий умумий инсон бўлган Пан-Гудан пайдо бўлганлиги айтилади. Айни шу афсонада Хитой фалсафаси учун муҳим бўлган, шахсиятга эга бўлмаган дунёвий қонун бўлмиш «дао» ҳақидаги тасаввур шаклланган.

Яқин Шарқда вужудга келган афсонада ҳам дунёнинг тубсиз чуқурдан яратилганлиги ғояси ривожлантирилган. Икки дарё оралиғида (Байналнаҳрайн – ҳозирги Ирок) яратилган худолар ҳақидаги достон «Энума Элиш»да афсонавий замон ҳақида гапириладики, «унда худолардан ҳеч бири ҳали пайдо бўлган эмас, исмлар ҳали ҳеч нарсага қўйилмаган, тақдир ҳануз тайин этилмаган»[2] эди.

Диний-афсонавий тасаввурлар билан бир қаторда бошқа бир маънавий замин: тажрибавий билимлар ва илм-фан куртаклари (риёзиёт, илми нужум, табобат, ер ишлари ҳақидаги билимлар, металлургия, жуғрофия) бу босқич доирасида шаклланаётган тахлилий тафаккур эди.

Афсонавий қарашлардан фарқли ўларок, фалсафий дунёкараш субъектив ва объектив нарсани фарқлашдан бошланади. Бундан ташқари, афсона фақатгина ижтимоий онг шакли бўлмасдан, балки яшаш тарзи шакли бўлгани ҳолда фалсафа ақлий билим шакли сифатида майдонга чиқади. Фалсафий тафаккур вокеликка бевосита амалий муносабатдан узоқлашиб, кундалик билимлар уфқидан кўтарилиб, кундалик ҳаётга ғарқ бўлиш ҳолатидан чиқади ва бу билан назарий йўналган дунёқарашга айланади.

Фалсафий тафаккур шаклланишининг муҳим омиллари ажабланиш ва шубҳаланиш бўлди. Қадимги дунё файласуфи Афлотун ёзганидек, «хайрон бўлишни тотиб кўриш... фақат файласуфгагина хосдир. У эса фалсафанинг бошланишидир»[3].

Афсонавий тасаввурлар ва ривоятларнинг мустаҳкам ҳакли эканлигига шубҳа уруғини биз Шарқнинг энг қадимги фалсафа олди босқичидаёқ топамиз. «Ригведа»нинг коинот ҳақидаги мадҳиясининг энг охирида, номаълум муаллиф «юкори осмонда бўлган зот» ҳақиқатан ҳам нимадан нима келиб чиққанлигини, яъни «бу дунёни билади», деб қайд этганидан кейин, ногаҳон исёнкорона савол беради: «Агар билмаса-чи?»[4].

Қадимги Хитойнинг «Ашулалар китоби»да («Шитцзин») осмон жазосининг адолатлилиги ҳақидаги анъанавий тасаввур шак-шубҳа остига олинади: «Майли, кимки ёмонлик килган бўлса, ёмонлиги учун жавобгар бўлсин. Аммо кимки, ҳеч қандай гуноҳи бўлмаса – нима учун улар фалокат гирдобида қоладилар?»[5].

---

[1] Древнеиндийская философия (начальный период) / Қадимги ҳинд фалсафаси (бошланғич давр). – М., 1963. – С. 35.

[2] *Чанышев А.Н.* Начало философии (Фалсафа ибтидоси). – М., 1982. – С. 49.

[3] *Платон.* Сочинения в 3-х томах (Афлотун. Асарлар. 3-жилдлик). – М., 1970. Т. 2. – С. 243.

[4] Древнеиндийская философия (начальный период). – М., 1963. – С. 356.

[5] Древнекитайская философия (Қадимги хитой фалсафаси). В 2-х томах. Т. 1. – М., 1972. – С. 85.

Қадимги Мисрнинг адабий ёдгорлиги бўлган «Арфа чалувчининг қўшиғи»да муаллиф нариги дунёнинг борлигига шубҳа билдиради: «Улар билан нима бўлганлигини сўзлаб бериш, уларнинг қандай яшаётганликлари ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун у ердан ҳеч ким келмайди»[1].

Ажабланиш ва шубҳа – фикр юритиш манбаидир. XX асрнинг энг йирик физиги М. Планк ёзган эди: «...Кимки, жуда ҳам узоклашиб, энди ҳеч нимадан ажабланмайдиган бўлиб қолган бўлса, бу билан у фақат шуни кўрсатадики, асосли фикр юритишни эсдан чиқариб қўйган»[2].

Узоқни олдиндан кўра билиш, уни таҳлил ва тахмин қилиш – фалсафанинг муҳим вазифасидир. Фалсафа тасодифий ҳодисалар, жузъий ҳолатларни эмас, балки уларнинг тубидаги, ортидаги муҳим, барқарор, доимо такрорланиб турадиган муносабатлар – қонуниятларни ўрганади, ўтмишни, мавжуд вазиятни таҳлил қилади ва истиқболнинг илмий тахминини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, «... кўриниб турибдики, моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради.

Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади. Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз»[3].

Яқин Шарқ, Хуросон ва Ўрта Осиё аҳолисини қадимги юнон мутафаккирлари асарлари билан таништириш Искандария олимлари ва Сурия христианлари орқали амалга оширилди. Оғир меҳнат бўлган икки томонлама таржима жараёни, яъни юнон тилидан Сурия тилига, ундан араб тилига қилинган ишлар аввалбошда кўпроқ табобатга, табиий-илмий асарларга қаратилган эди. Аммо тез орада китобхон зиёлилар ва таржимонларнинг қизиқиши фалсафий адабиётларни ҳам қамраб олди. Бу қонуний жараён эди. Чунки, Шарқ халифалиги деб аталган Бағдод ва унга тобе бўлган мусулмонлашиш жараёни бошланган ўлкаларда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик гуркираб ўсиб, улар асосида математика, механика, оптика, кимё, астрономия, жуғрофия, табобат ва бошқа назарий ва амалий фанларга эҳтиёж катта эди.

Маърифатли доиралар диққат марказида Арасту фалсафаси турар эди. Бироқ, уни мусулмон дунёсида ўзлаштириш шундай хусусиятга эга эдики, унинг асарлари билан танишиш кейинги давр арастучилари ва янги афлотунча шарҳчилар воситасида, масалан, Александр Афродизий, Фемистий, Порфирий ва бошқалар ижодининг самараси орқали амалга оширилган эди. Бир қанча уйдирма асарлар ҳам кенг тарқалган бўлиб, улардан энг муҳими «Арасту илоҳиёти» деб аталган асар эди. Ушбу асар аслида Плотиннинг «Эннеадлар» асарининг бир нечта бобларидан иборат эди. Ана шундай «янги афлотунчиликка айлантирилган» арастучилик мусулмон Шарқи

---

[1] Философская энциклопедия. Древнеегипетская религия и мифология (Қадимги Миср дини ва асотир тафаккури). В 5-ти томах. Т. 2. – М., 1962. – С. 73.

[2] Макс Планк и философия. Пер. с нем. – М., 1963. – С. 115.

[3] *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 68-б.

арастучилари томонидан ишлаб чиқилган таълимотга асос бўлди. Бу таълимот араб ва форс тилларида кўп сонли манбаларда мавжуд. Агар IX–XI асрлар давомида бу таълимот Шарқ мутафаккирлари томонидан холис ўрганилган бўлса, XII асрдан XIX асргача фақат бир томонлама, яъни диний жиҳатларигина ўрганилиб, дунёвий фанларга бағишланган қисмлари эътибордан четда қолди. Бу ечилмаган муаммо бўлиб, тил биладиган шарқшунослар олдида турган долзарб вазифалардандир.

Муҳаммаджон ҚОДИРОВ,
фалсафа фанлари номзоди

ШАЙХ ХОВАНД ТАҲУР
(XIV аср)

Тошкент қадимдан илм-фан, маданият маркази сифатида ном қозонган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Ушбу ҳудудда ўрта асрларда турли фан соҳалари бўйича фаолият юритган юздан ортиқ алломалар номи аниқланган. Жумладан, «Ҳазрати Имом» деб улуғланган Абу Бакр Қаффол Шоший (904–976), ишончли муҳаддис сифатида танилган Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (ваф. 947) ҳамда «Фахр ул-Ислом» «Имом Кабир» номларига сазовор Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (1038–1114)лар ана шу ҳудуд тарихи зарварақларидан муқим ўрин олган буюк олимлардандир. Давр жиҳатидан юқорида номлари зикр этилган олимлардан кейинроқ яшаган алломалардан яна бири – Тошкентнинг энг катта даҳаларидан бири унинг номи билан аталадиган, мақбараси қадимдан катта зиёратгоҳга айланган, Буюк Шайх XIV асрда яшаб ўтган нуфузли дин пешвоси Шайх Умар Боғистонийнинг фарзанди Шайх Хованд Таҳурдир. Тошкент шаҳри тарихи ҳақида сўралганида ёки унинг алломалари саналганида ул зотни ёд этиш, унинг ватанимиз илм-фани, маданияти учун қўшган камтарона ҳиссасини хотирлаш савобли амаллардан саналади.

Асрлар оша халқимиз учун муқаддас қадамжо бўлиб келган Шайх Хованд Таҳур мақбараси ва ул зотнинг ҳаёти, илмий фаолияти кишилар қалбида бу зотга нисбатан чуқур қизиқиш ҳиссини уйғотган.

* * *

Шайх Хованд Таҳурнинг дунёга келишлари ва номланишлари ҳақида турли ривоятлар мавжуд. Шундай ривоятлардан бирини XVII асрда яшаб ўтган олим Шайх ас-Сиддиқий (ваф. 1087/1676) «Ламахот мин нафахоти-л-кудс» китобида шундай келтиради: «Шайх Зайниддин Кўйиорифон Тошкандий айтганларки, фарзанд талаб бўлганлар бизнинг мозоримизни зиёрат қилиб, шу ерда Яратгандан фарзанд тиласа, албатта, ниятига етгусидир». Шунга биноан Шайх Умар Боғистоний умр йўлдошлари билан шайх Зайниддиннинг мозорларига зиёратга келиб, қабрлари олдида Аллоҳ, таолодан фарзанд сўраганлар. Вақт-соати келиб, Аллоҳ таоло уларга бир фарзанди комил ато этади. Шайх Умар фарзандларини Шайх Зайниддин мозорларига олиб боradилар. У ерда кабутарлар чақалоқни кўриб «ат-таҳур, ат-таҳур» деб сайрай бошлашади. Шайх Умар буни туғилган ўғлига башорат деб билади ва чақалоққа «Таҳур» дея исм қўяди.

Бу воқеани рус шарқшуноси А. Семенов 1914 ва 1916 йиллари ёзган мақолаларида ҳам қайд этади. Шайх Умар чақалокни Зайниддин мақбарасига олиб келганда, бу ерда юрган бир тўда каптарлар ҳавога кўтарилади ва уларнинг учиши, овозидан «таҳур» сўзи қулоққа чалинади. Шайх Умар ўғлига қўйган Хованд исми ёнига Таҳурни ҳам қўшади. Хованд сўзи «худованд» сўзининг қисқартмаси бўлиб, художўй деган маънони англатади.

Шайх Хованд Таҳур ҳаёти ва фаолиятига тегишли айрим маълумотлар ЎзР ФА Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний ҳамда филология фанлари доктори Зоҳиджон Исломов, тарих фанлари номзоди Давронбек Максудовлар нашрга тайёрлаган рисолаларда ўзининг аксини топган.

Юқорида айтилганидек, Шайх Умар Боғистоний хонадонининг тарбияси ёшлигиданоқ Хованд Таҳурга ижобий таъсир этади. Мадрасада ўқиб савод чиқарадилар, қиблагоҳларидан зоҳирий ва ботиний илм сирларини ўрганадилар.

Демак, Шайх Хованд Таҳур жуда эътиқодли, тақволи оилада дунёга келганлар. Оналари томонидан боболари бўлмиш мавлоно Тожиддин Дарғамий ҳақида «Рашаҳот айнил-ҳаёт»да шундай дейилади: «Мавлоно Тожиддин Дарғамий ўз замонасининг акобирларидин бўлиб, зоҳирий ва ботиний билимларнинг олими, тақво, рухий олам аҳволини билиш ва зоҳирий кароматлари бирла машҳур эрдилар».

Шайх Хованд Таҳур исмидаги калималар: «Хованд – «ходим»; Таҳур – «нихоятда пок» дегани бўлиб, «нихоятда покиза ходим» ёки «ниҳоятда покиза ҳазрат» маъноларини англатади. Манбаларда Шайх Хованд Таҳур ҳақида маълумотлар оз бўлиб, туғилган йиллари ҳам номаълум. Лекин вафот этган йиллари манбаларда 761/1360 йил деб берилган. Шунга биноан, умрларини шартли равишда 70–75 йил деб олинса, туғилган йилларини милодий 1280–1290 йиллар ораси деб тахмин қилиш мумкин.

«Рашахот айнил-ҳаёт» («Ҳаёт булоқларида оққан томчилар») номли тарихий асарда ёзилишича, Шайх Хованд Таҳур илоҳиёт ва тарих илмининг йирик намояндаларидан бири бўлган. Шайх Хованд Таҳур илоҳиёт ва тариқат илмининг илк сабоқларини ўз падари бузрукворларидан олганлар. Илмларни чуқур ўрганишлари натижасида ул зот ўзининг илмий етуклик даражасидан кароматгўй алломалар орасида юксак мавкега эга бўлганлар.

Шайх Умар Боғистоний ўз даврининг йирик олими ва шайхи эди. Шайх сўзи истилоҳ сифатида шариат ва тариқат илмларини мукаммал билган кишига нисбатан ишлатилади. Шайх Умар Боғистонийнинг шайх деган номга Мушарраф бўлишининг ўзи унинг илму маърифатда юксак поғонада бўлганини кўрсатади.

Шайх Умар Боғистонийнинг туғилган йили номаълум, вафоти эса 691/1291 йилда юз берган.

Хожа Ахрор Валийнинг муридларидан бири Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳот» китобида ёзилишича, Шайх Умар Боғистонийнинг насаби ўн олти восита орқали Абдуллоҳ ибн Умар ибн Хаттобга бориб етади. Авлиёликдаги шажараси эса, Шайх Ҳасан Булғорий орқали Расулуллоҳга бориб такалади.

Шайх Умар Боғистоний камтарона ҳаёт кечириши билан одамларга ибрат эди. У деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари билан шуғулланган ва ўз касби коридан ҳалол тирикчилик қилган. У катта мулла ёки катта сўфий бўлишни ўзига шараф

деб билмаган ва шуҳрат ортидан қувмаган: оддий, бироқ ҳақиқий инсон бўлишга интилганки, биз буни ўғли Шайх Хованд Тоҳурга қилган насиҳатидан кўрамиз. «Рашаҳот» муаллифининг ёзишича, Хожа Аҳрори Валий аждоди ҳисобланган Шайх Умар Боғистоний ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг ўз ўғли Шайх Хованд Тоҳурга айтган қуйидаги сўзларини келтиради: «Таҳур, мулла бўлма, сўфи бўлма, у бўлма, бу бўлма – мусулмон бўл».

Шайх Умарнинг бирор-бир асар ёки китоб битганлари ҳақида маълумот йўқ. Лекин у зотнинг ҳикматли сўзлари ёзма ва оғзаки ҳолда сақланиб қолган.

Айтиладики, «Бир киши тариқат сирларини ўрганиш учун олис ердан Шайх Умарнинг олдиларига келади. Шайх Умар у кишидан сўрайдилар:

– Сен яшайдиган жойда масжид борми?

Айтади:

– Бор.

Яна сўрайдилар:

– Ислом аҳкомларини биласанми?

Айтади:

– Биламан.

Шунда Шайх Умар айтадилар:

– Ундай бўлса, бу ерга келиб нима қилардинг? Ибодат аҳкоми маълум бўлса, ибодат жойи маълум бўлса, қайтиб бор-да, ўша ишинг билан шуғулланавер».

Қуйидаги сўзлари ҳам мавжуд:

«Биз муриднинг кўнглини бошқа нарсалардан бўшатиб, уни аҳадият (Аллоҳ) томонига қаратамиз. Буларнинг ҳаммасини Аллоҳ қилади, биз сабабчимиз, холос».

Шайх Хованд Таҳурнинг Довуд исмли ўғиллари бўлиб, ул зот ҳам оталаридан катта сабоқ олиб, етук каромат соҳиби бўлиб етишганлар. Бу кишининг қабрлари Боғистон қишлоғидадир.

Ўтмишда шайхлар ва сўфийлар ҳаётини баён қилувчи манокиб ва мақомот китоблари ёзилган. Бироқ Шайх Умар Боғистоний ва Шайх Хованд Таҳур ҳақида бундай асарлар ёзилгани ҳозирча маълум эмас. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 8190 рақами остида бир қўлёзма сақланмоқда. Унга «Таржимаи ҳоли ҳазрати Шайх Хованд Таҳур» («Ҳазрати Шайх Хованд Таҳурнинг таржимаи ҳоли») деган шартли ном қўйилган, Бу қўлёзма Муҳаммаджон Ўразаев номли киши томонидан ёзилган бўлиб, унда ҳаммаси бўлиб, 23 сатр бор, холос. Унда Шайх Хованд Таҳурнинг Муҳаммад Порсо билан учрашуви ҳақида сўз кетади. Бу маълумот эса ҳақиқатга тўғри келмайди, Шайх Хованд Таҳур 756/1355 йилда вафот қилган бўлиб, Порсо эса 1345 йили туғилган ва 1420 йилда ўлган, Муҳаммад Порсо Шайх Хованднинг ўғли Ҳожа Довуд билан суҳбатдош бўлган.

Шайх Хованд Таҳур ўз отасидан фарқли ўларок асарлар ёзиб қолдиришга ҳаракат қилган. Рисолалар ва шеърлар ёзган. Бу ҳақида Али Сафий «Рашаҳот»да Хожа Аҳрор Валий тилидан хабар беради. Унинг ёзишича, Хожа Аҳрор Валий деган экан: «Шайх Хованд Таҳурнинг сўфийлар тариқати ҳақида рисолалари бор. Рисолаларидан бирида тавҳид хақида баён қилганлар». Бундан чиқадики, Шайх Хованд бир эмас, бир неча рисолалар муаллифи бўлган.

Хожа Аҳрор Валий Шайх Хованднинг тасаввуф ҳақидаги кўплаб фикрларини баён қилган бўлса-да, «Рашаҳот» муаллифи Али Сафий улардан баъзиларинигина

ёзиб олган экан. Жумладан, Шайх Хованд бир рисоласида баъзи истилоҳларнинг шариатда ва тариқатда қандай тушунилишини баён қилади. «Тавҳид сўзи шариатда Аллоҳни якка ва ёлғиз деб тушуниш бўлса, – деб ёзган экан Шайх Хованд Таҳур, – тариқатда эса дилни Худодан ўзга нарсалардан жудо қилишдир». Али Сафийнинг ёзишича, Шайх Хованд Таҳурнинг «ашори маъориф шиор», яъни маърифатни баён қилувчи шеърлари кўп бўлган! «Ҳазрати Эшон (Хожа Аҳрор Валий), – деб ёзади Али Сафий, гоҳ-гоҳ суҳбат асносида уларнинг (яъни Шайх Хованднинг) шеърларидан ўқиб берар эдилар». Али Сафий Шайх Хованд Таҳурнинг баъзи байтларини Хожа Аҳрори Валий тилидан ёзиб олиб, «Рашаҳот»да келтиради. Бу байтлар ўша давр анъанасига кўра форс тилида ёзилган. Улардан бири куйидагичадир:

Нигоҳбони ду чашм аст чашми дилдори,
Нигахдор назар аз руҳи дигар ёри.
Ҳало, мабод, ки чашмаш ба чашми ту нигарад,
Даруни, чашми ту бинад хаёли ағёри.

Мазмуни:

Дилдорнинг кўзи сенинг икки кўзингни кузатувчидир,
Кўзингни ўзга дилдор юзига қарашдан сақла.
Ёринг – сенинг кўзингга қараган пайтда,
Кўзингнинг ичида ўзга ёрнинг хаёлини кўрмасин.

Шайх Хованд Таҳур ўз ҳаёти билан инсонларга ибрат намунаси бўлган ва қатор асарлар ҳам яратган. «Рисола дар масойили шариат ва тариқат» («Шариат ва тариқат масалалари ҳақидаги рисола»), «Рисолаи даҳ шарт» («Ўнта шарт ҳақида рисола»), «Рисола дар аркони ислом» («Ислом арконлари хакида рисола»), «Рисола дар одоби тарикат» («Тариқат одоби ҳақида рисола») каби асарлар унинг қаламига мансуб нодир манбалар ҳисобланади. Уларда ислом арконлари, инсоннинг покланиши ва камолга етиши, шариат ва тарикатнинг ўзаро муносабатлари бир сўз билан айтганда Тангрининг энг улуғ мавжудоти «ҳазрати инсон»нинг комил инсон даражасига етказиш масалалари баён қилинган. Бу масалалар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини асло йўқотган эмас.

Шайхонтоҳур меъморий ансамбли

XIX асрда Шайхонтоҳур Тошкент шаҳрининг тўрт даҳасидан бири бўлган Шайхонтоҳур жанубдан Бешёғоч, Ғарбдан Кўкча, шимолдан Себзор билан чегараланган. Бу тўртала даҳа ҳам мингбошилар ёрдамида бошқарилган. XIX аср ўрталарида Шайхонтоҳурда учта дарвоза (Қўймас, Қўқон, Қашғар) 48 та маҳалла, 70 та масжид, 3 та мадраса бўлганлиги энциклопедик китобларда айтилган.

Шайх Хованд Таҳур ёдгорлик мажмуаси Тошкентнинг энг эътиборли тарихий обидаларидан ҳисобланган. Унинг таркибига шаҳарнинг қадимий ёдгорлик бинолари кирган. Мажмуа Шайхонтоҳур туманида, икки асосий кўча – Алишер Навоий ва Абдулла Қодирий кўчалари орасида жойлашган. Археологик тадқиқотларга

қараганда, IX–XII асрларда бу ерда аҳоли ниҳоятда кам яшаган. Бундан ташқари, ёдгорлик шаҳар қўрғони ичида бўлмай, ташқарисида жойлашган.

Ёдгорлик мажмуаси қарийб 600 йилдан бери мавжуд бўлиб, унда мақбаралар, чиллахона, зиёратхона, шунингдек, савдо расталари, масжид ва мадрасалар бўлган. Қадимда бу ерда турли диний маросимлар, «Рамазон» ойига оид тадбирлар ўтказилган. Бундан ташқари ҳафтанинг ҳар пайшанбасида – туни билан сўфийлар «жаҳрий» зикр қилганлар. Зиёратчиларнинг кети узилмаган. Баҳорда эса, ҳар жума кунлари бедана ва каклик уриштиришлар бўлиб турган. Мажмуадаги кабристонга диний пешволар, олимлар, шайхлар, ҳокимлар ва бойлар дафн қилинарди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, XVI асрга келиб Шайх Хованд Таҳур ёдгорлик мажмуаси Тошкентнинг энг эътиборли марказига айланди. XVI асрнинг иккинчи ярмидан эса, унинг ўрнини Қаффол Шоший ёдгорлик мажмуаси эгаллади ва халқ тадбир ҳамда маросимлари ўша жойда ўтказила бошланди.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг бошларида Шайх Хованд Таҳур мажмуаси яна ўзининг олдинги мавқеини тиклаб, турли диний маросимлар ўтказиладиган жойга айланди. Мажмуада чойхоналар, ошхоналар, новвойхона, савдо расталари, деҳқон бозори бўлиб, турли сайиллар ўтказилар эди.

Ёдгорлик мажмуасига кирувчи кўплаб бинолар XX асрнинг ўрталаригача сакланиб келинган, лекин кейинроқ бу биноларнинг аксарияти бузиб ташланган ва уларнинг ўрнига бошқа, янги иншоотлар барпо қилинган.

* * *

XV асрнинг иккинчи ярмида Хожа Аҳрор (Убайдуллоҳ) Валий Шайх Хованд Таҳур кабрлари устига ҳашаматли мақбара курдирадилар. Дарвоқе, Хожа Аҳрор Валийнинг оналари Хожа Довуднинг қизлари эди. Хожа Довуд эса Шайхнинг ўғиллари бўлганлигини айтиб ўтдик.

Замонлар ўтиши билан мазкур мақбарага путур етган ва бизгача етиб келмаган. Ҳозирги мақбара эса эски мақбаранинг тарихи ва лойиҳаси асосида XIX асрда қайта куриб тикланган.

Мақбара ўзининг кўриниши ва ҳажми жиҳатидан кичик ҳамда камтарона безакка эга. У икки бўлимдан иборат бўлиб, усти гумбаз билан қопланган.

Шайх Хованд Таҳур мақбараси ёнида яна бир мақбара мавжуддир. Бу – Юнусхон (1416–1487 йиллар) мақбарасидир. Бу мақбара кўриниши ва услуби жиҳатидан нафақат туманда, балки Тошкент ҳудудида Темурийлар даврига оид бўлган энг кадимий ва камёб обида бўлган. Мақбара Юнусхон шарафига унинг кичик ўғли Султон Аҳмад Алигахон томонидан 1487–1502 йиллар мобайнида қурдирилган.

Юнусхон 1487 йилда фалаж касали билан вафот этади. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Шайхонтоҳур майдони яна муқаддас ва гавжум зиёраттоҳга айланади. Бинобарин, унинг фармойиши ва истаги билан Шайхонтоҳур майдони шаҳарликларнинг энг муқаддас зиёраттоҳи, ҳайит байрами ва сайилларда турли-туман ўйин-кулги ва кўнгилочар томошалар ўтказиладиган сайлгоҳга айланди.

Мазкур зиёраттоҳ, ҳудудида бир неча масжидлар жойлашган бўлиб, қабристонга кираверишда «Занжирлик» масжиди ҳамда Юнусхон мақбарасининг ғарбида «Хотин» масжиди бўлган.

Бундан ташқари, 1908–1910 йиллар мобайнида наманганлик Ҳожимат эшон номли киши томонидан Шайх Хованд Таҳур мақбараси ёнига «Аврат» масжиди қурдирилган. Шу зиёратхоналарга киришда атрофи баланд ва азамат дарахтлар билан ўралган «Лангар» номли катта ҳовуз ҳам бўлган. Шайх Хованд Таҳур ҳудудида бир неча юз йиллик азамат чинорлар бўлган, улар остида шийпонлар, чойхоналар, ҳар хил ширинлик ва турли-туман матолар билан савдо қиладиган дўконлар, ошхоналар ҳамда томошабинлар учун махсус қурилган болахоналар ҳам бўлган. Бинобарин, бу ерда анъанавий сайллар, байрамлар ўтказилиб, миноралар устида карнай, сурнай ва ноғоралар чалиниб турар эди. Бу билан бир қаторда миллий ўйинлар – дор, чодирхаёл (қўғирчоқ театри) ва масхарабоз, қизиқчилар ўз санъат ва маҳоратларини намойиш этар эдилар. 1917 йилда бу муборак зиёратгоҳга ҳам қизил инқилобнинг суронли тўфонлари етиб келди ва бу ерда жойлашган «Эшонқул додхоҳ» мадрасаси ёнида намойишлар бўлиб, митинглар ўтказилди. Шу ўринда айтиш керакки, «Эшонқул додхоҳ» мадрасаси Тошкент ҳокимининг лашкарбошиси – Беклярбегининг ўғли томонидан қурдирилган ва унинг номи билан аталган. Ушбу билим юртининг қурилиши XIX асрнинг 40-йилларида бошланган, лекин ўша пайтда охирига етказилмаган. У кейинчалик 34 ҳужрали қилиб, қуриб битказилди.

Мазкур «Эшонқул додхоҳ» мадрасаси 1884 йилдан бошлаб рус-тузем мактабига айлантирилди. Табаррук зиёратгоҳ 1924 йилдан бошлаб ёпиб қўйилди. «Чиллахона» ва бошқа иншоотлар бузиб ташланди.

«Эшонқул додхоҳ» мадрасаси биносига Иккинчи жаҳон уруши йилларида Москва ва Ленинграддан киностудия кўчиб келди. 1964 йили мазкур мадраса бутунлай бузиб ташланди. 1967 йили кутубхона вазифасини бажариб турган «Хотин» масжиди ҳам бузиб ташланди. Шайхонтоҳур зиёратгоҳига ҳозирги Алишер Навоий кўчаси томонидан дарвоза орқали кирилар эди. Мазкур дарвоза 1892 йили тошкентлик уста Абдураҳим томонидан қурилган бўлиб, баланд пештоқи ўзига хос гумбазли, кўркам ва салобатли тарзда пишиқ ғиштдан қурилган эди. Дарвозанинг икки тавақали ёғоч эшигида Шарқ ўймакорлик санъатининг сўнгги ютуқлари мужассамлашган эди, дарвозанинг ошиқ-мошиклари қўл билан ишланган бўлиб, дастгоҳлари мисдан ясалгани туфайли ялтираб турарди. Бироқ, Алишер Навоий кўчасини кенгайтиришда (1948 йил) мазкур дарвозахона кўчанинг ўртасига тушиб қолгани учун бузиб ташланди, дарвоза эса музейга топширилди.

Мажмуага кириш йўли Тошкўча (ҳозирги Навоий) кўчаси орқали бўлган. Энига 7 метри – шаҳарнинг ушбу марказий кўчаси икки томони фонуслар билан ёритилган. У 1893 йилгача «Тошкўча», 1893 йилдан 1938 йилгача «Шайх Хованд Таҳур» (Шайхонтоҳур) номлари билан аталган. 1938 йилдан бошлаб, «Навоий» дея номланган. Дастлаб, кўчадан конка (от тортиб юрадиган трамвай), кейинчалик – 1912 йилдан трамвай юрган.

Дарвозанинг юқорисига айлана зинапоялар орқали чиқилган. Бу салобатли дарвозанинг улкан ёғоч эшиги бўлиб, бу эшик Қўқон хони Худоёрхонга тегишли бинолларнинг биридан олиб келинган. XIX асрнинг ўрталарида мазкур эшикни тайёрлаган уста Маҳмудхўжа Худоёрхон саройида ҳамда Қўқондаги «Қозиён» мадрасасида ҳам худди шундай ёғоч дарвозаларни ишлаган.

Мажмуадаги қабристон

Мажмуадаги қабристон Тошкентнинг энг қадимий қабристонларидан хисобланган. Бу ерда пишиқ ғиштдан ишланган қабрлар кўп эди. Дафн этилганлар орасида Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли Ўрмонбек ҳамда лашкарбошиси Алимқул ҳам бўлган. Алимқул 1865 йили 9 май куни рус қўшинлари билан бўлган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ва охирги васиятига кўра шу ерга дафн қилинган.

Қабристон ўртарофида Шайбонийхоннинг 1518 йилда вафот этган хотини – Жамол хоним ва қозоқ хони Рустам Баҳодирхоннинг (1712 йилда ваф. эт.) мармардан ишланган мақбаралари бўлган.

Дарвозадан ўтилгандан сўнг, унча баланд бўлмаган деворли, «Ғишт йўл»дан юрилган. Бу йўлнинг Ғарб томонида 300 йиллик сарв дарахтлари бўлган. Афсоналарга қараганда, Искандар Зулқарнайн ерости подшолигидан чиқиб, худди шу ерга ҳаёт сувидан бир неча томчи томизган, натижада ушбу дарахтлар ўсиб чиққан экан.

Ушбу дарахтларга оид бир ривоятни Д. Эварнитский Қодир Қалдирбой деган бир кирғиздан ёзиб олади. Ривоятга кўра: «Искандар Зулқарнайн сафар қилиб, узоқ бир тоғли ўлкага боради. Ўша тоғларда «ҳаёт булоғи» оқар, ким бу сувдан ичса, ер юзида абадий яшар экан. Искандар шу булоқ сувидан икки мешни тўлдириб олади. Йўлда у каттиқ касалликка мубтало бўлади. Шу вақтнинг ўзида унинг қўшинига ёввойи қарғалар тўдаси ҳужум қилади ва мешларни тешиб ташлайди. Натижада сувнинг ҳаммаси тўкилиб кетади. Бошка ҳеч қандай дори-дармон таъсир этмагач, Искандар Зулқарнайн шу ерда вафот этади».

Қабристон ўртасида яна бир, учинчи дарвоза ҳам бўлиб, унинг ёнидан шарк томонга йўлак буриларди. Бурилишдаги «чиллахона»да чилла ўтирувчилар қирқ кун чилла тутганлар. Бу чиллахона Хожа Аҳрор Валий томонидан XV асрда қурилган. Чиллахона ёнида «зиёратхона» бўлган.

Шайх Хованд Таҳур мақбараси

Йўлакнинг тугаш қисмида, шарк томонда Шайх Хованд Таҳурнинг икки хонадан иборат мақбараси мавжуд. Биринчи хонада Шайх Хованд Таҳурнинг қабрлари жойлашган. Бу қабр усти шўролар инқилобига қадар қабрпўшлар билан ёпиб қўйилар эди. Қабрнинг олд томонида сарв дарахти бўлиб, ҳозирги кунда у куриб қолган.

Ушбу дарахт ёнида бошқа дарахтлар ҳам бўлиб, бу ҳақда шундай оғзаки ривоят бор: «Бир куни Зангибобо ҳазратлари Шайх Хованд Таҳур ҳузурларига келадилар. Тўсатдан, ўша дарахтлардан бирини Зангибобонинг эшаги ғажиб қўяди. Буни кўрган Шайх Хованд Таҳур бўлган воқеани Зангибобога айтганда, Зангибобо шундай дейди: «Ушбу ғажилган дарахтдан бошқа ҳамма дарахтлар йўқ бўлиб кетади, фақат ғажилганигина сакланиб колади. Шайх Хованд Таҳур вафот этганларида васиятларига биноан шу ерга дафн қилинганлар. Бу ривоятнинг нечоғли тўғри-нотўғрилиги бизга қоронғу, бироқ ҳозир ҳам қабр тепасида биттагина сарв дарахти колганлиги маълум.

Занги бобо 1258 вафот этади дейилган китобларда?

Шайх Хованд Таҳур мақбараси XV асрда Хожа Аҳрор Валий томонидан курилган. Мақбара ёмон ҳолга келиб бузилгач, XVI асрга келиб олдинги пойдевор устига қайта

мақбара қурилади. Олдинги мақбаранинг мавжудлиги ҳақида манбаларда маълумот берилади, холос.

Ривоятларга қараганда, Шайх Хованд Таҳурнинг кулоҳлари бўлиб, уни кийган киши бош оғриғидан шифо топар ва ҳомиладор аёлнинг туғиши осон бўлар экан.

Иккинчи, яъни хилхонада ўзларини Шайх Хованд Таҳур авлодидан ҳисоблаган Юнусхўжа ва унинг ўғли Султонхўжаларнинг қабрлари мавжуд бўлиб, иккала хона устида ҳам гумбаз бор.

Ушбу ота-ўғил ҳокимларнинг тарихи қуйидагича: XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент тўрт ҳоким қўлида бошқарилар эди. 1784 йилга келиб Юнусхўжа Тошкентни бирлаштиради. Кейинчалик у кўплаб жойларни ўз тасарруфига бўйсундиради. Жумладан, Ангрен водийсини, Сайрам шаҳригача бўлган ерларни эгаллайди. Шу тарзда у Марказий Осиёда катта ҳудудли давлатга асос сола бошлайди. Бу даврда ташқи савдо алоқалари ривожланади, айниқса, Россия билан савдо алоқалари йўлга қўйилади.

Фарғона водийсида ташкил топган Қўқон хонлиги Юнусхўжа даврида Тошкентни бир неча бор эгаллаб олишга ҳаракат килади. 1814 йил Юнусхўжанинг ўғли Султонхўжа даврида Тошкент Қўқон хонлиги томонидан тўлалигича забт этилади.

Мақбара 1910–1912 йиллари наманганлик Ҳожимат эшон маблағи эвазига кайта таъмирланган, гумбази темир билан қопланган.

Умуман олганда, XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг бошларида Шайхонтоҳур шаҳарнинг энг гавжум, обод ва жозибали жойларидан бири эди. Бу ерда йигирмадан ортиқ ноёб меъморчилик ёдгорликлари: мақбаралар, масжидлар, мадрасалар, савдо-сотиқ дўконлари, минора, чойхоналар, шийпонлар, ошхоналар ва бошка бинолар фаолият кўрсатган. Ўз даврида бу ер асрий чинорлари билан ҳам довруғ тарқатган. Ҳар жума намозидан сўнг, Наврўз ва ҳайит кунларида бу ерда халқ сайиллари ўтказилган. Шўро даврига кадар бу ер тошкентликларнинг жуда файзли, диний, маданий, илмий маркази бўлган.

Неъматулло МУҲАМЕДОВ,
тарих фанлари номзоди,
доцент

ХОЖА АҲРОР
(1404–1490)

Мутафаккирнинг тўлиқ исми-шарифи Хожа Убайдуллоҳ ибн Хожа Маҳмуд ибн Хожа Шаҳобиддин Шоший Боғистоний Самаркандийдир. Яъни, у зотнинг ўз исми – Убайдуллох, отасининг исми – Маҳмуд, боболарининг исми – Шаҳобиддин бўлиб, нисбатлари Шошнинг Боғистон қишлоғида туғилиб Самаркандда яшаганлиги учун «Шоший Боғистоний Самарқандий» деб юритилади.

Хожа Аҳрор Валий 1404 йилда Шош воҳаси (ҳозирги Тошкентнинг Бўстонлик тумани)нинг Боғистон қишлоғида таваллуд топган.

У Нақшбандий тариқатининг йирик ва машҳур намояндаси ва давомчиси, пиру муршид, давлат ва дин арбоби, мутафаккир аллома, XV асрнинг иккинчи яримида Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий ва сиёсий, маданий ва маърифий тараққиётида

муҳим ўрин тутган шахс бўлиб, темурийзодаларнинг ўзаро урушларини бир неча бор олдини олган, халқпарвар инсон бўлган.

Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Маҳдуми Аъзам, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Султон Абу Саид, Султон Аҳмад каби ўз замонасининг етук алломаю султонлари Хожа Аҳрор Валийни ўзларига маънавий пиру муршид деб билганлар.

Шунингдек, Хожа Аҳрор Валий катта мулк соҳиби бўлган. «Рашаҳот» асарининг муаллифи Фаридиддин Алининг ёзишича, Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган бепоён экин майдонлари Хожа Аҳрор Валийга қарашли бўлган. Жумладан, турли шаҳарларда ҳазратнинг ҳунармандчилик устахоналари ҳам мавжуд бўлган. Бундан ташқари ҳазратнинг савдо моллари Мовароуннаҳрдан тортиб то Ҳиндистону Хуросонгача бўлган музофот бозорларида сотилган. Ҳазрат Хожа Аҳрор Валий деҳқончилигу тижоратларидан келадиган даромадларни фуқароларга солинадиган солиқларни тўлашга, илм-маърифатни ривожлантиришга сарфлаганлар.

Ушбу ўринда «шариат», «тариқат» ва «тасаввуф – сўфий» сўзларининг маъноларига ойдинлик киритиб олсак. «Шариат» арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси «кенг йўл» деганидир. «Тариқат» сўзи ҳам арабча сўз бўлиб, «тор йўл» деган маънони англатади. «Тасаввуф – сўфий» сўзлари эса «софлаш, поклаш» деган маъноларни англатиб, том маънода инсон ўз руҳини поклаб, ўз калбини Аллоҳ таолога боғлаш тушунилади.

Хожа Аҳрорнинг отаси Хожа Махмуд ҳақидаги маълумотларни учратмадик, аммо у кишининг боболари Хожа Шаҳобиддин тасаввуф соҳасида ўзига хос мартабага эга бўлган. Хожа Аҳрор Валийнинг ота томонидан шажараси уч ё тўрт авлод орқали Хожа Номийга бориб боғланади. Хожа Номий асли Бағдодлик бўлиб, зоҳир ва ботин илмларнинг донишманди, замонасининг кўзга кўринган алломаларидан бири эди. Ҳазрати Имом номи билан машҳур бўлган, ўз замонасида тарикатнинг йирик намояндаси, пиру муршид шошлик аллома Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффоли Шошийнинг муриди бўлган ва ҳазратнинг хизматига ўзини бахшида этиб Шош – Тошкентга келиб шу жойда турғун яшаб қолади. Хожа Аҳрор Валийнинг оналари эса машҳур Шайх Хованд Таҳурнинг ўғиллари Шайх Довуднинг кизидир.

Хожа Аҳрор Валий ёшлигидан онасидан етим қолади. Ёш Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор Валийнинг болалик ва ўсмирлик даври асосан Тошкентда ўтган. Бошланғич билимни ҳам Тошкент мадрасаларида олган, у болаликданоқ муборак қадамжоларини зиёрат қилишга ва улуғ алломалар суҳбатидан баҳра олишга иштиёқманд бўлган ва илм олишда у кўпроқ тасаввуф илмига кизиққан. Манбаларда келтирилишича Хожа Аҳрор Валий жисмоний ва ақлий жиҳатдан соғлом, елкалари кенг, баланд бўйли, паҳлавон келбатли, ташқи кўриниши ва хулқи чиройли, дилкаш, суҳбати мазмунли, камгап, бошлаган ишини охирига етказадиган, сабрли ва метин иродали бўлган.

Хожа Аҳрор Валий бир ёшга тўлганларида сохибкирон Амир Темур вафот этади. Шундан сўнг Самарқанд тахтига Халил Мирзо, Мирзо Улуғбек, Абдуллатиф, Мирзо Абдуллоҳ, Султон Абу Саид, Султон Аҳмадлар навбати билан эгалик қиладилар. Шунингдек, Хуросонда эса Шоҳрух Мирзо, Абулқосим Бобур, султон Абу Саид ва Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик килишган. Хожа Аҳрор Валийнинг ҳаёт йўли турли сиёсий ихтилофлар, хоссатан темурийларнинг бир-бирлари билан ҳокимият учун кураш авж олган бир даврга тўғри келганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ўз

навбатида темурийлар сулоласи вакиллари ҳам Хожа Аҳрор Валийга бениҳоя ҳурмат назари билан қарашганлар. Айниқса, Мирзо Абу Саид Кўрагоний ва унинг авлодлари Хожа Аҳрор Валийга алоҳида ҳурмат ва ихлос билан муомала қилишганлар.

Хожа Аҳрор Валийнинг ёшлик йиллари Шошда ўтганлигини айтиб ўтган эдик. Хожа Аҳрор Валийнинг адабиёт ва тарихга ҳамда тасаввуф илмига жуда қизиқиши баланд бўлган. Ўша замоннинг таомилига кўра мактабда «Чор китоб», «Ҳафтияк», «Қуръон» ва ҳадислар ҳамда тасаввуф илмига оид асарлар ўқитилган. Бу ҳақда унинг ўзи кейинроқ шундай хотирлаган: «Ёшлик давримда азизлар суҳбатида кўп бўлар эдим. Менга уларнинг ҳар биридан ўзига хос кайфиятлар зоҳир бўлар эди. То бир тарикатни белгилаб олгунча кўп машаққатлар чекилди. Бунинг сабабларини кейинчалик англадим; бу билан азизлар тариқати – йўлини танлаш осон эмаслигини, мақсад сари – тўғри йўлни (тариқатни) топиш йўлида интилмоқ лозимлигини назарда тутган эканлар. Биз ҳам шундай қилдик ва нимага эришган бўлсак, ана шунинг натижасида эришдик».

Хожа Аҳрор Валий Тошкентда дафн этилган кўпгина азиз авлиёлар, жумладан, Абу Бакр Қаффол Шоший, шайх Зайниддин ҳазратлари, Шайх Хованд Таҳурларнинг қабрларини зиёрат қилар, уларнинг илмий фаолияти ва тариқат йўлларини яқиндан, чуқур ўрганар эди. «Кичик ёшимда менда қўрқиш-ваҳима ҳиссиёти кучли эди. Бир ўзим ташқарига чиқолмасдим. Бир кун кечаси қорним чидаб бўлмас даражада оғриди, ихтиёрсиз равишда ташқарига чиқдим. Шунда Абу Бакр Қаффолнинг нурли мақбарасини зиёрат қилиш фикри пайдо бўлди. У ерга бордим. Шундан сўнг шайх Хованд Таҳур мозорини зиёрат қилиш иштиёқи пайдо бўлди. У ерга ҳам бордим... Ана шу вақтларда менда қўрқиш-ваҳима аломатлари сезилмади. Шундан сўнг Тошкентнинг бир-биридан узоқ бўлган мазоротларини бир кечада айланиб чиқадиган бўлдим[1]».

Шу билан унинг тасаввуф соҳасидаги билим доираси, фикр ва амалиётлари кенгайиб, сайқал топиб борар эди. «Ёшлигимда ҳазрат шайх Абу Бакр Қаффол Шошийнинг нурли мазоротларига борганимда тушимда ҳазрати Исони кўрдим. Ҳазрати Исо айтдилар: Ғам ема, биз сенинг тарбиянгни ўз зиммамизга олганмиз. Бу тушимнинг таъбирини айримлардан сўраганимда, улар: Сенинг тушингни сен саломат-соғлом бўлгайсен, деб таъбир қилурмиз, деб айтдилар. Мен бу таъбирдан рози эмасдим. Уларга шундай дедим: -- Сизнинг таъбирингиз менга маъқул эмас. Мен уни бошқача таъбир қиламан; ҳазрати Исо уйғотиш ва тирилтириш мазҳаридирлар. Қайси бир авлиёда уйғотиш-тирилтириш сифатлари учраса, уларни исавий машраб дебдурлар. Ҳазрати Исо менинг тарбиямни ўз ихтиёрларига олган эканлар, демак, менда ўлик қалбларни уйғотиш-тирилтириш сифати намоён бўлгай. Тез орада айтганларим икки марта тасдиғини топгач, кўпгина одамлар ундан баҳраманд бўлдилар», – деб унинг ўзи бу ҳолни хотирлайди[2]. Бундан маълум бўладики, Хожа Аҳрор нафсга берилиш туфайли ўлган қалбларни тирилтирувчи мақомдаги шайх бўлган эканлар.

Хожа Аҳрор Валийнинг аждодлари айтиб ўтганимиздек ўқимишли, маърифатпарвар бўлишганлар. Улардан бири Хожа Аҳрор Валийнинг тоғаси Хожа Иброҳимдир. У XIV аср охирларида ва XV асрнинг бошларида Самарқанддаги Эгу Темур мадрасаси-

[1] *Ботир Валихўжаев.* Хожа Аҳрори Вали. 44-б. Зарафшон. Самарқанд, 1993 й.

[2] *Ботир Валихўжаев.* Хожа Аҳрори Вали. 45-б. Зарафшон. Самарқанд, 1993 й.

да турли фанлардан таҳсил олган ва шу ерда муқим бўлиб истиқомат қилиб қолган. Хожа Аҳрор Валийнинг Самарқандга келишига ҳам айнан мана шу тоғаси сабабчи бўлган. Хожа Иброҳим жияни Хожа Аҳрорни тахминан 24 ёшларида, 1427 йилларда Самарқандга олиб боради. Бу ҳақда Хожа Аҳрор Валийнинг ўзлари ҳам шундай ёзиб қолдирган: «Тоғам ўқишимни давом эттиришимни жуда ҳам истар эдилар. Шу мақсадда мени Шошдан Самарқандга олиб келдилар»[1]. Бу йилларда Самарқандда Мирзо Улуғбек подшоҳлиги даври бўлиб, илм-фанга эътибор жуда кучайган, Самарқанд эса илмий марказлардан бири эди. Ўша замоннинг машҳур алломалари Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Амир Саййид Қосим Анвор, Қозизода Румий, Саккокий, Бисотий, Саъдиддин Кошғарий каби етук шоиру мутафаккир алломалар илм-фаннинг турли соҳаларида фаолият юритаётган эдилар. Бу алломалар Самарқандда мавжуд мадрасаларда дарс берар, толиби илмлар билан доимий мулоқотда эдилар. Шунингдек, Самарқанд ҳукмдори Мирзо Улуғбек ташаббуси билан Самарқандда кенг кўламли бунёдкорлик ишлари олиб борилмоқда эдики, бунинг сабабидан жуда кўплаб моҳир усталар, ҳунарманду косиблар, моҳир мусаввиру наққошлар бу жойда тўпланишган эдилар.

Хожа Убайдуллоҳ Самарқандда бошлаб, тасаввуфга оид илк таҳсилни шайх, мавлоно Саъдиддин Қошғарийдан олади. Саъдиддин Қошғарий нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган етук намояндаларидан бўлиб, бу вақтда Самарқандда эди. Хожа Аҳрор Валий ундан нақшбандия тариқатига доир кўплаб билимларни олади. Ўзига мавҳум бўлган кўп масалаларни ўрганади. Хожа Аҳрор Валий Саъдиддин Қошғарий тиф касалига йўлиқиб бетоб бўлиб қолганларида ҳам унинг хизматида бўлиб эътиборини қозонади. Мавлоно дарддан фориғ бўлганларидан кейин Хожа Аҳрор Валийнинг ўзлари бетобланиб ётиб қолади. Касаллик узоқ давом этади. Шунинг учун Хожа Аҳрор Валий жисмонан заифлашиб, мадрасада ўқишини давом эттира олмайди. Унинг тоғаси Хожа Иброҳим ижозатидан сўнг мадрасадаги ўқишини ташлайди. Бу ҳақда Хожа Аҳрор Валийнинг ўзларидан шундай ривоят қилинган: «Бизнинг мадрасадан олган таълимимиз «Масобиҳ (Мишкат ул-масобиҳ)» китобининг бир варағини ўқишдан нарига ўтган эмас»[2]. Шунинг учун бўлса керак унинг мухолифлари уни мадрасани тугатмаганини киноя қилишиб, уни ортидан «қишлоқи шайх» деб аташар эди. Хожа Аҳрор Валийнинг мадрасадаги илмий фаолияти тугаган бўлса-да, у мустақил равишда ўз илмини муттасил ошириб борар, кўп мутолаа қилар ҳамда етук алломалар суҳбатида иштирок этишни канда қилмас эди. Хожа Аҳрор Валий ўша замонда Самарқанддаги етук алломалар ҳисобланган Хожа Низомиддин Хомўш, Саъдиддин Қошғарийларнинг суҳбатида[3] иштирок этар ва ўз билим доирасини кенгайтиришда муттасил иш олиб борар эди. Аммо бу баҳс ва мунозарали илмий суҳбатлар унинг ўткир зеҳни ва илмга чанқоқлигини қондира олмас эди. Замонасининг етук тариқат намояндаси Ҳиротлик Саййид Қосим Анвор иккинчи марта Самарқандга келганда унинг ҳузурига бориб, суҳбатидан баҳраманд бўлади. Ёш Хожа Аҳрор Валий ҳам Саййид Қосим Анворда яхши таассурот қолдиради. Шу

[1] *Ботир Валихўжаев.* Хожа Аҳрори Вали. Зарафшон. Самарқанд, 1993 й.

[2] *Ботир Валихўжаев.* Хожа Аҳрори Вали. 50-б. Зарафшон. Самарқанд, 1993 й.

[3] *Суҳбат* – Пир ва шогирд ўртасидаги илмий мулоқот бўлиб, унда шариат ва тариқатга оид илмий масалалар баҳс ва мунозаралардан сўнг ёритилади.

сабабли бўлса керак Саййид Қосим Анвор ўз дўстлари билан бўлган суҳбатларда ёш Хожа Аҳрор Валийни мақтар, унинг шаънига таҳсину яхши сўзларни айтар эди.

Бу ҳақда мавлоно Фатҳуллоҳ Табризий шундай ҳикоя қилади: Саййид Қосим Анвор Самарканддалигида унинг ҳузурига кўп борар эдим, тасаввуф ва унинг турли масалалари ҳақидаги суҳбатларидан баҳраманд бўлар эдим. Бир куни Саййид Қосим Анвор ҳузурида эканлигимда Ҳазрати Хожа (Аҳрор) кириб келдилар. Шу вақтда Саййид Қосим Анвор илҳоми жўшиб кетди. Ҳар гал Хожа Аҳрор ташриф буюрганда шундай бўлар ва Саййид Қосим Анвор турли масалаларга оид қизиқ ҳикояларни илҳом билан айтар эдилар. Бошқа вақтда бундай бўлмас эди. Бир куни Хожа Аҳрор кетганидан сўнг Саййид Қосим Анвор менга мурожаат қилиб, шундай дедилар: агар сен саодатга эришмоқни истасанг, бу туркистонлик йигит (Хожа Аҳрор) этагини маҳкам тутгил.Чунки у замоннинг аъжуби бўлиб, ундан кўпгина хайрли ишлар содир бўлгусидир. Тез орада жаҳон унинг валийлик нури билан ёришади, ўлган кўнгилларни ўзининг суҳбатлари шарофати ила тирилтиргувсидир. Саййид Қосим Анворнинг бу сўзларидан сўнг мен (Фатҳуллоҳ Табризий) хазрат Хожа (Аҳрор) Султон Абу Саид замонида Тошкентдан Самарқандга келганларида ҳамиша уларнинг хизматида бўлар эдим. 71–72 ёшдаги Қосим Анвор томонидан 24 яшар Хожа Убайдуллоҳга нисбатан билдирилган бу эътироф ниҳоятда диққатга сазовордир[1].

Орадан бир муддат ўтиб Саййид Қосим Анвор ва Саъдиддин Қошғарийлар Ҳиротга қайтиб кетади.

Хожа Аҳрор Валий Самарқанддаги уламолар суҳбатидан етарли илмни таҳсил олганидан сўнг Ҳиротга қараб йўл олади. У Ҳирот сафарида Бухорода ҳам қисқа муддат бўлиб, у ерда шайх Сирожиддин ҳамда бобоси Шайх Хованд Таҳурнинг ихлосмандлари мавлоно Ҳамидиддин ва Алоуддин Ғиждувонийларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлади. Хожа Алоуддин Ғиждувоний Хожа Аҳрор Валийда жуда кўп фазилатлар мужассамлигини эътироф этиб, унга «етук шахс» деб баҳо берган. Улардан тасаввуф ва илмга доир кўрсатма ва иршодлар олганидан кейин Ҳиротга кетади. Ҳирот сафари чоғида у Баҳовуддин Нақшбандий ҳазратларининг шогирди Хоразмлик улуғ ёшли Хожа Мусофир билан учрашади. Ундан Нақшбандий ҳазратларига доир тарихий маълумотларни ҳамда у зотнинг тариқатига оид сир-асрорларни ўрганади. У Ҳиротда тасаввуф ва унинг намояндалари билан учрашишга алоҳида эътибор қаратиб, Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий ҳамда Саййид Қосим Анвор ва Саъдиддин Қошғарийлар суҳбатида бўлиб, улардан шариат ва тасаввуфга доир илмларни таҳсил олади. Хожа Аҳрор Валий кейинчалик Ҳиротда Шайх Баҳовуддин Нақшбандий тариқатининг буюк давомчиси ва машҳур намояндаси Мавлоно Шайх Яъқуб Чархий[2] зиёратида бўлиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлади. Хожа Аҳрор Валий Ҳисор тоғининг этагида умргузаронлик қилаётган бу шайх билан бўлган дастлабки суҳбатидаёқ қаршисида улуғ пиру муршид авлиё инсон турганлигини англаб етади ва Яъқуб Чархийга шогирд тушиб, унинг мулозаматига бел боғлайди. Ўтган яқин йиллар ичида устоз шогирдларидан бирортасига оқ фотиҳа берган эмас эди. Яъқуб Чархий ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ўртасидаги устоз

[1] *Ботир Валихўжаев.* Хожа Аҳрори Вали. 57–58-б. Зарафшон. Самарқанд, 1993 й.

[2] Шайх Яъқуб Чархий (в.1447 м.й.) Баҳоуддин Нақшбандий ҳазратларининг хос шогирдларидан бўлиб, унинг тариқатга оид «Рисолаи унсия» асари мавжуд.

ва шогирдлик уч йил давом этади. Бу вақт мобайнида Хожа Аҳрор Валий тариқат ва шариат илмининг нозик масалаларини ҳам мукаммал эгаллайди. Ниҳоят Яъқуб Чархий шогирдлари орасидан Хожа Аҳрор Валийга ок фотиҳа беради.

Бу вақтда Ҳиротда темурийзода Шоҳрух Мирзо султонлик қилар эди.

Хожа Аҳрор Валий Ҳиротдаги беш йиллик илм йўлидаги сафаридан сўнг, тасаввуфдаги пиру муршиди Мавлоно Яъқуб Чархийнинг ижозати билан Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Жиззах орқали она шаҳри Шош – Тошкентга қайтади. У Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг илм ва маънавият тараққий этган шаҳарларидаги пиру устозлардан шариат ва тасаввуф илмини мукаммал эгаллаб бўлган эди. Хожа Аҳрор Валий Тошкентда бир муддат деҳкончилик билан шуғулланади ҳамда Тошкентдаги азиз авлиёларнинг муборак қабрларини муттасил зиёрат қилиб, уларнинг мақбаралари устида соатлаб Қуръон тиловат килар, уларнинг рухини шод этиб, маънавий мадад олар эди. Шу билан бирга, Хожа Аҳрор Валий Тошкентда ўзига замондош бўлган нақшбандия тариқатининг йирик намояндалари Мавлоно Низомиддин Хомуш ва Мавлоно Исмоиллар билан ҳам доимий ҳамсуҳбат бўлган. Хожа Аҳрор Валий Тошкентда бўлган вақтда обрўси муттасил ошиб бораверади. Табиий ҳолки, бу айрим кишиларга ёкмайди. Натижада Тошкентда унга ихлос кўйган кишилар билан бир қаторда унга мухолиф бўлганлар ҳам пайдо бўлади. Бундай мухолифликка барҳам бериш максадида у Тошкентдан Фаркатга[1] кўчиб ўтади.

1449 йил Самарқанд шоҳи Мирзо Улуғбек ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилади. Орадан кўп ўтмай (тахминан беш ойдан кейин), падаркуш Абдуллатиф ҳам ўлдирилиб, Самарқанд тахтини Мирзо Улуғбекнинг куёви Абдуллоҳ Мирзо эгаллайди. Шундан сўнг Хожа Аҳрор Валий Самарқандга келиб, Абдуллоҳ Мирзо билан учрашмокчи бўлади. Аммо Абдуллоҳ Мирзо уни ҳузурига киритмайди. Шундан сўнг Хожа Аҳрор Валий Тошкентга қайтиб кетади. Орадан бир муддат ўтиб Хожа Аҳрор Валий ўша замонда Тошкентда ҳукмронлик қилаётган Султон Абу Саид Мирзо эътиборига тушади. Султон Абу Саид Хожа Аҳрор Валийнинг ноёб қобилият соҳиби, Аллоҳнинг назари тушган авлиё эканлигини пайқаб, уни ўзига пиру муршид[2] сифатида қабул қилади ва бевосита унинг раҳнамолиги остида салтанатни бошқаради.

1451–1452 йилларда Абу Саид Мирзо Хожа Аҳрор Валийнинг кўрсатмасига бинoан Самарқандга юриш қилиб, уни ўз тасарруфига киритади. Бу юришда Хожа Аҳрор Валий ҳам Абу Саид Мирзога руҳий ҳомий – раҳнамо сифатида иштирок этади. Хожа Аҳрор Валийнинг кароматлари сабабли Абу Саиднинг кам сонли қўшини Абдуллоҳ Мирзонинг кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонади. Султон Абу Саид шайхнинг каромати сабаб унга бўлган ихлоси янада кучаяди, ҳатто ҳокимиятни бошқаришда ҳазратнинг фикрларига суянар ва салтанат ишларини унинг розилигисиз амалга оширмас эди.

Ҳазрат Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарида шундай ҳикоя қилинади: «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Султон Абу Саид ҳузурига келиб, Самарқанд ва Бухоро учун тамға солиғини бекор қилишини илтимос қилдилар. Подшоҳ илтимосни қабул қилиб, Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг жуда катта маблағини ташкил этувчи ва подшоҳлик хазинасига тушувчи тамға солиғини бекор қилдилар».

---

[1] *Фаркат* – Тошкент яқинидаги қадимий шаҳар.

[2] *Пиру муршид* – тўғри йўлга бошловчи комил инсон.

Хожа Аҳрор Валий Самарқандда тасаввуф қоидалари ва шартларини тўла-тўкис қабул қилиб, аста-секинлик билан бахсу мунозараларда ўзини теран тафаккур, ўткир ақл эгаси эканлигини, шариат ва тарикат илмида бошқалардан устунлигини намоён қила бошлайди. Унинг обрўси Ислом уламолари орасида, нафақат Ўрта Осиёда, ҳатто Хуросону Ироқда ҳам сезиларли нуфузга эга бўла бошлайди.

Хожа Аҳрор Валийга мутлақ боғланиб қолган Абу Саид Мирзо уни 1452 йилда Самарқандга бутунлай кўчиртириб олиб келади. Шундан сўнг Хожа Аҳрор Валий умрининг охиригача Самарқандда муқим бўлиб қолади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий тасаввуф қоидаларини мукаммал эгаллаб, нақшбандия тариқатини ўз ҳаётига тўла-тўкис татбиқ этади. У баҳсу мунозараларда, илмий суҳбатларда ўзини теран фикр эгаси эканлигини намоён қила бошлайди. У нафақат Ўрта Осиёда ҳатто Хуросону Ҳиндистонда ҳам, Ироқу Ажамда ҳам машҳур бўлиб, Хожа Аҳрор Валийнинг тасаввуф таълимоти бутун шарқ ўлкаларида кенг тарқалади. Шунингдек, Хожа Аҳрор Валийнинг шарқда оддий фукародан тортиб илм аҳли-ю, сарой аъёнлари орасида сиёсий мавқеъи ҳам ошиб бораверади. Унинг таъсир доираси шарқда оддий фукаро эшигидан тортиб султону шоҳлар саройигача бир хил эди. Айникса, Султон Абу Саид ва унинг ўғли Султон Аҳмаднинг Самарқандда ҳукмронлик қилган даврида унинг сиёсий мавқеъи юқори бўлган. Хожа Аҳрор Валийнинг сиёсий таъсири Хуросон ҳукмдори Султон Абу Қосим Мирзо (Шоҳрух Мирзонинг невараси)га ҳам сезиларли даражада бўлган. Хожа Аҳрор Валий номи ўша замонларда ёзилган тарихий ҳужжатларда «олий маком соҳиби, дин ва давлат шарафи, илоҳий сирлар орифи (билимдони), фукаро ва шоҳларнинг пушти паноҳи, султон ул-орифийн, каъбаи мақсуд», деб қайд этилган.

Хожа Аҳрор Валийнинг дин ва давлат арбоби сифатида амалга оширган ишлари шундан иборатки, у узоқ йиллар мобайнида Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдорларига ўз таъсирини ўтказиб, ўзаро уруш ва нифоқларни бартараф этади. Хуросону Мовароуннаҳрда узоқ муддатли тинчлик-осойишталик қарор топади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у салтанатдаги ақл бовар қилмас даражадаги мавқеъидан фойдаланиб, ўз таъсир доирасидаги ерларда адолат ўрнатди. У ҳаётда шайхларнинг янги ўрнини белгилаб берган Валийдир. Бу ҳақда ундан шундай ҳикоя қилинади: «Биз шайхлар оддий халкнинг ахволи тўғрисида амирлар ва подшоҳларга мурожаат қилмагаймиз. Биз буни қилиш зарур деб ҳисоблаймиз». Дарҳақиқат, Хожа Аҳрор Валий Фарғона, Тошкент, Самарқандда тинчлик ўрнатди, ҳолбуки, у сиёсат майдонига келган вақтда темурийзодалар ўртасида ўзаро уруш ва низолар авжига чиққан маҳал эди. У: «Ҳозирги ғалаёнлар ва тўполонлар даврида Аллоҳ мени мусулмонларнинг ҳимоя қилувчиси қилиб танлади», – деб эълон қилди.

Хожа Аҳрор Валий ўзининг тинимсиз меҳнати, ижодий фаолияти ва халқпарварлиги билан «Аҳрория» тариқатига асос солди. Унинг тариқатини бошқа тариқатлардан афзаллик томони шунда эдики, эл хизматини қилиб, одамлар мушкулини осон қилиш ҳамда Аллоҳ таолонинг буйруқларини ҳам бекаму кўст бажариш бўлиб, бу туб маънода тасаввуф соҳасида улкан янгилик эди. Чунки ундан олдинги шайх ва пирлар фақат ўз ғамлари билан овора бўлиб, аксар ҳолда узлатда тарки дунё қилиб умр кечиришганлар.

Хожа Аҳрор Валий ҳаётлигидаёк уни обрўсизлантиришга интилганлар, унинг номига номакбул сўзларни айтганлар ҳам бўлган. Улардан ўша вақтда Самарқандда

шайх ул-ислом бўлган хожа Мавлоно, шунингдек, Мирзо Абу Саид томонидан Самарқандга ҳоким этиб тайинланган султон Абу Саидларни мисол қилиб келтириш мумкин. Жумладан, собиқ Иттифоқ тузуми ҳукмронлик қилган вақтда миллатни тарихдан узиб қўйиш мақсадида жуда катта ҳаракатлар амалга оширилди. Бу амалиётдан Хожа Аҳрор Валийнинг шахси ҳам четда колмади. Унинг номига турли ноўрин сўзлар айтилиб, авлиёни халқ эътиборидан қолдиришга харакат килинди. Истиқлол сабабли авлиё ҳазратларининг асл тарихи, ҳаёти ва илмий – ижодий фаолияти чуқур ўрганилиб, у зотнинг номига айтилган турли ножоиз сўзларнинг асоссиз, бўҳтону туҳматлардан иборат эканлиги ўз исботини топди.

Устозлари: Хожа Аҳрор Валий илм-маърифат таҳсили жараёнида кўплаб пиру устозлардан таълим олганлар. Шулардан, тоғаси Хожа Иброҳим, шайх Бурҳон ҳазратлари, Саййид Қосим Анвор, Саъдиддин Қошғарий, Хожа Низомиддин Хомуш, шайх Сирожиддин, Мавлоно Ҳамидиддин, Алоуддин Ғиждувоний, Хожа Мусофир, шайх Баҳоввуддин Умар, шайх Зайниддин Хавофий ва Мавлоно Яъқуб Чархийлардан шариат ва тариқатга доир илм-маърифатни таълим олади. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар бир пири комилнинг тарбиясида ёшлигидан ўтиб кетган авлиё ва анбиёларнинг бирининг руҳи поки тарбиясида бўлганидек, Хожа Аҳрор Валийнинг тарбиялари ҳам увайсий бўлиб, ул пиру комилнинг тарбиялари Ҳазрати Исо алайҳиссаломнинг масъулида камолга етганлар.

Хожа Аҳрор Валийдек улуғ авлиёнинг шогирдларини санаб саноғига етиш мушкул ва имкондан танқари ишдир, чунки унинг замонасидаги Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг оддий фуқаросидан тортиб, амиру султонларигача ҳар бир мўъмин-мусулмон киши уни ўзига пир-устоз деб билган. Унинг хос шогирдларидан энг машҳурлари Мавлоно Фатҳуллоҳ Табризий, Муҳаммад Қози, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ҳазратлари ул зотдан доимий иршод ва кўрсатмалар олиб турган. Ҳам шоҳ ҳам шоир бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби улуғ тарихий шахс ҳам ул зотни ўзларига маънавий пир деб билганлар.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ибн Хожа Маҳмуд 1490 йил 21 февраль шанба кечасида 89 ёшида Самарқанд яқинидаги Камангарон қишлоғида вафот этади. Хожа Аҳрор Валийнинг муборак жасадлари у ердан Кафшгар маҳалласидаги қабристонга дафн этилади. Кейинчалик бу маҳалла Хожа Аҳрор маҳалласи деб юритилади. Бу қабристонга авлиёнинг яқинлари ва кўплаб уламолар ҳамда султонлар дафн этилган.

Хожа Аҳрор Валийнинг ижодидан намуналар:

1. Илмни дунё (мол-мулк) орттириш ва мансаб эгаллаш учун хизмат қилдиргувчи олимлардан узоқ бўлмоқ керак.

2. Такаббурлик (манманлик) ниҳоятда хосиятсиз ва окибатсиздир, у охири хўрлик ва пастликка олиб келади. Айтибдурларки, ҳар ким ўзининг ҳолига яраша камтарлик ва хушмуомалаликни эгаллаб борса, хусусан, бу давлат ва бойлик эгаларига зарурий ҳамда макбул одат бўлгай.

3. Ғафлат кўнгил ўлимининг сабабидир. Кўнгилнинг ҳақиқий хаёти огоҳлик ва ҳузурдир.

4. Билгинким, неки жон роҳатидек туюлгай,

Жонингизни азобда қолдиргувчи бўлгай.

5. Дўстларга беморлиги вақтида мадад қилиш ва оғирини енгиллатиш яхши ишдир. Мадад икки навдир; бири, касалликдан қутулиш учун барча чора тадбирларни ишга солиш ва иккинчиси, беморлик сабабли бузилган кайфиятни яхшилаш, кўтаришдир.

6. Шоҳлар ноғораси чалинганда шундай нидо келарди:

Бу саройга ҳар бир подшоҳ навбати билан келади.

7. Ғийбату ёлғону музий сўздин,
Эҳтироз эт, йироқ тутгил ўздин,
Ҳар ёмон сўзни ўздин дур эт,
Тилингга бир нима мазкур эт.
Бўлгай акволу каломинг бу сифат,
Кўнглингга боис нури иноят.
Яна мўмин ишида ёрлиқ эт,
Илу тил бирла мададкорлик эт.
Зоҳиру ботин адаб маръи тут,
Беадаблик равишу роҳин унут.
Рисолаи волидия. Бобур таржимаси.

8. Агар биз шу вақт шайхлик қилганимизда ҳеч бир шайх ўзига мурид топа олмас эди, лекин биз бошқа ишга буюрилганки, мусулмонларни золимлар зулмидан саклаймиз. Бу восита билан биз подшоҳлар билан мулоқот килиш, уларнинг қалбини забт этиш ва бу ишнинг ўртасида туриб мусулмонларни мақсадларига етказмоғимиз керак.

9. Уч нарса уч нарсасиз туриши мумкин эмас; илм баҳс-мунозарасиз, мол тижоратсиз, мамлакат сиёсатсиз туриши мумкин эмас.

10. Дўст жафо бирла душман бўлур, душман эса эҳсон (яхшилик) ва мурувват дўст бўлур. Агар душманингни эҳсон бирла дўст қила олмасанг, ёмон феъллар бирла дўстни душман қилма.

11. Кўча-кўйда бўлса ҳам бир фойдали иш билан машғул бўлинг. Халқ сизнинг бу ишингиздан манфаат топсин. Сиз ҳам ўшанда ўзлигингизни англайсиз. Қисқа вақт ичида бирор касб ўрганишга ҳаракат қилинг, шунда кишилар назарида сиз ўйлагандек яхши киёфангиз намоён бўлади.

Мутафаккирларнинг у ҳақда айтган сўзлари:

Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳдин
Эшит ул сирри Худо огоҳдин.
Хожалар хожаси ул Хожа Убайд,
Ходимда чокари Шиблию жунайд.
Ҳолату мартабаси зоҳирдур,
Васфу таърифида тил қосирдир.
Ҳар сўз андаки ман анга этсам,
Етди кўнглимга ани назм этсам.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Хожа Аҳрорнинг давлат арбоби сифатидаги хизматлари шундаки, у узоқ йиллар мобайнида Амударёнинг бериги (ўнг) соҳилларидаги ҳокимларга жуда катта таъсир ўтказиб, ўзаро нифоқ ва урушларни бартараф этди, бунинг учун бор кучини сарфлади. Ваҳоланки, бу ҳокимларнинг киличи доимо қайроғлик турар эди.

В. Вяткин

Улки бу офоқ ичида ток эрур,
Ток неким, муршиди офоқ эрур...

(Бу офоқ – дунёда нодир бўлган зот – Хожа Убайдуллоҳдир, у фақат нодир зот эмас, балки офоқ-дунёнинг муршиди, йўлбошловчиси ҳамдир)...

Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устида онинг фалак айвони бор,
Қўймасун айвони жаҳони тиҳи,
Дабдабаи кўси Убайдуллоҳи.
Ҳимматидан бизни ҳам этсун Худой,
Фақр йўлида ғаний, имонга бой.

(Токи жаҳон қасри бор экан,
Унинг устида фалакнинг айвони – осмон бор экан,
Убайдуллоҳ карнайининг – шуҳратининг дабдабаси
Жаҳон айвонини холи қолдирмасин.
Аллоҳ бул ҳазратнинг ҳимматини бизга ҳам раво кўрса,
Биз ҳам фақр йўлида бой бўлиб, имонимиз мустаҳкам бўлса.)
Алишер Навоий, Хамса.49-б., Тошкент, Ўз. ФАН, 1960.

Хожа Аҳрор сўфийлик тарихида биринчи бўлиб сўфийларнинг асосий вазифаси мусулмонларга узоқдан туриб хайриҳоҳлик қилиш эмас, балки бевосита жамоат ва давлат ишларига хизматга ўтиб, одамларга, мусулмонларга хизмат қилишдан иборат, деб уктирди. Бу ғояни ишлаб чиқиб, асослаб ҳаётга татбиқ этиб, буюк иш қилди.

Хуррам Барака

Хожа Аҳрор Валий ўз даврида 25–30 йил мобайнида Марказий Осиёдаги халқларни бирлаштириш, сиёсатчиларнинг бошини қовуштириш орқали ҳар хил тўкнашувларнинг олдини олиш учун бор куч-ғайратини сарфлаган, унинг юксак обрў-эътибори бунда ҳал қилувчи аҳамият касб этган. «Шайхлар шайхи» деб ном олган бу улуғ зотнинг гапини бирор ҳукмдор, ҳоким, шаҳзода икки қилмаган. Нега деганда халқ уни бошига кўтарган. Биз ҳам бундай азиз аждодларимизни бошимизга кўтаришга тайёрмиз.

Ислом Каримов

Асарлари: Хожа Аҳрор Валий фақат хожагон тариқати пешвоси, дин ва давлат арбоби бўлибгина қолмай, ижод соҳасида ҳам юксак истеъдод соҳиби эдилар.

Унинг бизгача бир неча саноқли асарлари етиб келган бўлиб, улардан ҳозир мавжуд бўлганлари қуйидагилардир.

1. Фикрот ал орифийн (Орифларнинг сўзларидан парчалар).
2. Рисолаи волидия (Отага бағишланган рисола).
3. Рисолаи ҳаврания (ёки ҳуроия (Ҳурлар ҳақида рисола)).
4. Руқаъот (Мактублар).
5. Анфоси нафиса (Дурдона сўзлар).
6. Шарҳи манзум.
7. Муножоти Шайх Шаҳобуддин Суҳравардий.

Ибратли воқеъалар: «Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Ҳиротга Султон Абу Саид ҳузурига келиб, Самарқанд ва Бухоро учун тамға солиғини бекор қилишни илтимос қилдилар. Подшоҳ Хожа ҳазратлари илтимосларини қабул қилиб, Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг жуда катта маблағни ташкил этувчи ва подшоҳлик хазинасига тушувчи тамға солиғини бекор қилдилар».

Умаршайх мирзо Шош – Тошкент вилояти аҳолисидан 250 000 динор ҳажмдаги солиқ талаб қилганда, Хожа Убайдуллоҳ бу маблағнинг ҳаммасини тўлабгина қолмай, солиқ йиғувчиларга ҳам 70 000 динор эҳсон қилганлар.

Хожа Аҳрор Валийнинг хос шогирди Муҳаммад Қозидан шундай ривоят қилинади: «Ҳазрат мол-мулкларининг барчаси фуқаро учун сарфланарди, баъзан эса харажат даромаддан кўп бўлар ва йилнинг охирида қарздор бўлиб қолар эдилар»[1].

Хожа Аҳрор Валийнинг умумий мол-мулкининг миқдори 5 миллион олтин тангага тенг бўлган. У вафотидан олдин ушбу меросининг ярмини фарзандларига ва қолган яримини илм-маърифатни ривожлантириш учун Самарқанд, Бухоро, Ҳирот ва Тошкент шаҳарларидаги мадрасаларга инъом қилган.

Хожа Аҳрор Валийнинг маънавий меросини ўрганиш: Ушбу табаррук заминимизда жаҳон маънавияти ва маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшган буюк алломалар, тасаввуф пешволари етишиб чиққан. Ана шундай зотлардан бири Хожа Аҳрор Валийдир. Истиқлол сабабли авлиё ҳазратларининг илмий-маънавий меросига катта эътибор берилиб, у зоти бобарокотнинг тарихи чуқур ўрганилиб чиқилди. Ўзининг ибратли ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолияти ва илмий-маърифий мероси билан ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган бу зот таваллудининг 600 йиллиги 2004 йилда кенг нишонланди. Жумладан, у зотнинг илмий меросини чуқур ўрганиш мақсадида халқаро анжуманлар ташкил қилинди. У зотнинг пок қадамжолари ҳамда унинг номидаги Хожа Аҳрор Валий масжиди қайта таъмирланиб обод масканга айлантирилди. Шунингдек, оммавий ахборот воситаларида ҳам у зоти бобарокот ҳақида илмий-оммавий маълумотлар халқимизга етказилди ва етказилмоқда. Ҳеч шубҳа йўққи, Хожа Аҳрор Валий халқимиз тарихининг зарварақларида ўз замонасидан то ҳозиргача инсонларни маънавият сари етакловчи сўнмас ёркин йўлчи юлдуз каби нур сочиб туради.

Нодир ҚОБИЛОВ

[1] *Валихўжаев. Б.* Хожа Аҳрори Вали. 80-б. Зарафшон. 1993.

АБДУЛЛОҲ МУҲАММАД ИБН АБУ ҲАФС БУХОРИЙ (ваф. 265/878 й.)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 265/878 й.) Бухоро фиқҳ мактаби намояндаларидан бири саналиб, дастлабки билимларини отаси Абу Ҳафс Кабирдан олди. Унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги маълумотлар жуда кам сақланган. Абу Ҳафс Сағир фиқҳ, ҳадис, калом илмларининг билимдони бўлган. Отаси Абу Ҳафс Кабир ҳанафий мазҳаби фиқҳининг Мовароуннаҳрда тарқалишида жонбозлик кўрсатган бўлса, Абдуллоҳнинг ҳам бу борада хизмати буюк бўлган. Шунинг учун ҳам уни Абу Ҳафс Сағир, яъни кичик Абу Ҳафс деб атаганлар.

Тоҳирийларнинг Бухородаги ҳукмронлиги тугаганидан сўнг қароқчилик ва талончилик билан шуғулланган ва хонавайрон бўлган деҳқонлардан ташкил топган ғозийлар гуруҳининг ҳаракати Бухоро атрофида янада кучайиб кетди. Шаҳарнинг юқори мартабали амалдорлари фақиҳ Абу Ҳафс Сағир билан маслаҳатлашиб, Самарқанд ва Фарғона ҳокими Наср ибн Аҳмаддан Бухорони ўз ҳомийлигига олишни илтимос қилдилар. Наср ибн Аҳмад укаси Исмоил ибн Аҳмад Сомонийни Бухорога ҳоким этиб юборди.

Шундай қилиб, Абу Ҳафс Сағирнинг салтанат соҳиби Исмоил Сомоний билан алоқаси яхши бўлгани[1] туфайли кўплаб ҳанафийлар давлат ишларига ўтганлар[2], оқибатда ҳанафий қарашлар билан Абу Ҳанифа орқали ривоят қилинган ҳадисларнинг ҳамда ҳанафий мазҳаби кенг кўламда тарқалишига имкон яратилди.

Ўша даврда «аҳли ҳадис» билан бўлган муносабат Мовароуннаҳр ҳанафий олимларининг кейинги фаолиятларига муайян даражада таъсир қилди. Бинобарин, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «аҳли ҳадис» билан кечган кескин баҳсу мунозаралар натижасида иснодлар пайдо бўлди, имло дарслари олиб борилди, матнни ривоят қилиш одатий тусга кирди. Натижада Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Ҳафснинг «Ал-Аҳвоъ ва-л-ихтилоф», (Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий ўзининг «Катоиб аълом» асарида унинг «Китаб ар-радд ъала аҳл ал-аҳва» номли асари борлигини таъкидлайди), «Ар-радду ала-л-лафзийя» (Юзаки қаровчиларга раддия) каби асарлари вужудга келди. Шунингдек, олимнинг «Китоб ул-имон» ҳамда «Мукаддима фи-л-фуруъ»[3] номли асарлари ҳам борлиги кейинги давр уламоларининг китобларида тилга олинади.

Унинг «Ал-Китоб фи манокиб Аби Ҳанифа»[4] номли асари бизгача етиб келмаган, бироқ, баъзи асарларда ундан иқтибослар келтирилганини кузатиш мумкин. Жумладан, шарқшунос олим А. Мўминов Ибн Яҳё (IV/X аср)нинг «Шарҳ жумал усули-д-дин», Бакр ибн Муҳаммад ибн Али Заранджарий (ваф. 512/1118–19 й.)нинг «Манокиб Аби Ҳанифа», Муваффақ ибн Аҳмад Маккий (ваф. 568/1172 й.), Ҳофизиддин Кардарий Баззозий (ваф. 827/1424 й.)лар асарларида мазкур асардан кўплаб иқтибослар келтирилганлигини таъкидлаб ўтади[5].

---

[1] *Наршахий.* Бухоро тарихи. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 148–149.

[2] *Муминов А.* Диссертация. – Б. 173.

[3] *Каҳҳола.* Муъжаму-л-муаллифин. Ж. VIII. – Б. 255; Кафавий. Катоиб аълом. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. № 91. – В. 95[a].

[4] Асарнинг шунингдек иккинчи номи – «Зикр манокиб Абу Ҳанифа» шаклида келади.

[5] *Муминов А.* Диссертация. – Б. 20.

Абул Муайяд Хоразмий (484/1091–567/1172 йй.) ўзининг «Манокиб Аби Ҳанифа» номли асарини Абу Ҳафс Сағир асарига таяниб ёзгани бунга мисол бўла олади[1]. Зотан, Хоразмий ушбу асарида Абу Ҳафс Сағир ҳақида турли ривоятларни келтирган. Жумладан, Хоразмий Абу Ҳафс Заранжарийдан унинг отаси нақл қилган қуйидаги ривоятни берган: «Имом Шофеъий асҳоблари ўз устозларини Имом Абу Ҳанифадан устун қўймокчи бўлдилар. Шунда Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс «Имом Шофеъийнинг устозларини сананглар!» деди. Уларни санаб 80 тага етказдилар. Шундан сўнг Абу Ҳанифанинг олим ҳамда тобеъийлардан иборат устозларини санадилар ва тўрт мингга етказдилар. Абу Абдуллоҳ: «Бу Абу Ҳанифа устунлигининг бир жиҳати холос», – деди»[2].

Мазкур ривоят орқали IX асрларда Бухорода ҳанафийлар билан шофеъийлар ўртасида тортишувлар бўлиб тургани, ҳар иккала томон ҳам ўз мазҳаббошиларининг илмий салоҳияти ва даражасини намоён этиш мақсадида шу сингари муболағали ривоятларни ўз асарларида зикр этганлигини кўриш мумкин. Бу каби ривоятларнинг кўплиги Мовароуннаҳр ҳудудида Абу Ҳанифага нисбатан ҳурмат-эътиборнинг юксак даражада эканлигидан далолат беради. Ҳатто бу ҳолат кейинги давр уламоларининг ижодларида ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади[3].

Юқорида зикр этилганидек, Абу Ҳафс Кабир калом соҳасида ҳам Бухоро мактабига асос солди. Шубҳасиз, олимнинг ўғли, невараси ва уларнинг шогирдлари ушбу мактаб давомчилари сифатида фаолият юргизишди ва унинг ривожига ўз ҳиссаларини қўшишди. Кафавий «Катоиб аълом» номли асарида шу мактаб вакиллари бўлмиш Абу Ҳафс Сағир Бухорий ҳамда унинг шогирди Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Субазмунийлардан қуйидаги ривоятни келтирган:

«Имом Абдуллоҳ Субазмуний «Кашф ул-осор фи манокиби Аби Ҳанифа» номли асарида Мусо ибн Абу Бакрдан, у Умардан ривоят қилишича, у қурбонлик қилиш учун бир қўй чиқаради, олдидан бир киши ўтиб кетаётганда ундан: «сен мўминмисан» деб сўрайди. Киши: «иншааллоҳ ҳа», деб жавоб беради. Шунда у «иймонига шак қилган киши қурбонлигимни сўймайди», дея бошқа бир кимсадан: «Сен мўминмисан?», деб савол беради. У: «Ҳа», дея жавоб қайтаради. Умар қурбонлик қилишни ўша шахсга буюрди, имонида истисно қилган кишини эса мўмин, деб билмади»[4].

Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс Кабир Бухорий «Китаб ар-радд ъала аҳл ал-аҳва» китобида ўз исноди билан Амр ибн Шуъайбдан, у отасидан Абу Бакр ва Умар ибн Хаттоблар ўртасида бўлган «қадар» масаласидаги мунозарани келтириб ўтган. Абу Бакр Сиддик ҳасанотлар Аллоҳдан, ёмонликлар эса ўз нафсимиздан дсса, Умар ҳамма нарса Аллоҳдан деб айтар экан, у қиссани тўлиғича зикр қилиб ўтади, улар бу бўлган ишни Расулуллоҳ (а.с.)га ҳавола этганларида у киши: «Энг биринчи бўлиб қадар масаласида гап очган Жаброил (а.с.) ва Микоил (а.с.) бўлган, Жаброил (а.с.) сиз айтган

---

[1] *Матибаева Р.* Абу-л-Муайяд ал-Маккий ал-Хоразмийнинг «Манокиб Аби Ҳанифа» асари ҳанафийлик бўйича нодир манба. Дис. ...тар. фан. ном. – Т.: ТИУ, 2009. – Б. 75. (Бундан кейин: Матибаева Р. Диссертация.)

[2] *Абул Муайяд Хоразмий. Манокиб.* Қўлёзма. Истанбул. Сулаймония кутубхонаси. – Валийуллоҳ Жоруллоҳ Афанди фонди. № 1631. – В. 37. (Матибаева Р. Диссертация. – Б. 39.)

[3] Масалан, XIV асрда ёзилган «Салоти Масъудий» асарида Абу Ҳанифа манокиби тўғрисида кўплаб ривоятлар келтирилган. Уларнинг орасида ўта муболағали ривоятларни ҳам учратиш мумкин.

[4] Қаранг: *Кафавий.* Катоиб аълом. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. № 91. – В. 95[a].

гапни айтган, эй Умар, Микоил эса сиз айтган гапни гапирган эй Абу Бакр, улар масалани Исрофил(а.с.)га айтишганида, қадарнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам Аллоҳдан дея ҳукм чиқарган, мана шу сизларга ҳукм. Эй Абу Бакр, агар Аллоҳ таоло ўзига осийлик қилишларини ирода этмаганида, Иблисни яратмас эди», дея жавоб қайтарганлар[1].

Абу Ҳафс Сағир ҳам отаси сингари кўплаб шогирдлар етиштирди. Улар орасида мумтоз шогирдларидан бири бўлмиш, теран ақли, етук салоҳияти сабабли Сомонийлар саройи фақиҳи сифатида танилиб, «Устоз», дея эътироф этилган Абдуллоҳ Субазмуний бор эди. Самарқандда «лаббодун» (кигиз босувчилар) кўчасида истиқомат қилган Абу Усмон Саид ибн Муҳаммад Бухорий (ваф. 311/924 й.) ҳам унга шогирд тушиб, устозидан кўплаб ҳадис ривоят килган[2].

Олим 274/878 йилда Бухоро шаҳрида вафот этиб, отасининг олдига дафн этилган.

Лобар АРОРОВА,
Тошкент Ислом университети
мустақил тадқиқотчиси

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР (1483–1530)

Бобур (тахаллуси, тўлиқ исми Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх Мирзо (таваллуди 1483 йил 14 февраль, Андижон шаҳри, вафоти 1530 йил 26 декабрь Агра шаҳри) – ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили: буюк шоир, тарихчи, географ, давлат арбоби, истеъдодли саркарда, бобурийлар сулоласи асосчиси, темурий шаҳзода.

Бобур таржимаи ҳолига бир назар. Тарих зарварақларини кўздан кечирар экамиз, бир асрда кўпи билан инсоният тарихида юксак из қолдирган, кейинги авлодларга ўзининг жамиятдаги мавқеи, қолдирган илмий, бадиий мероси билан ибрат бўла оладиган 5–6 нафар шахс дунёга келади. XV–XVI аср ўзбек халқи, адабиёти, маънавияти тарихида Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурни бемалол ана шундай шахслар силсиласига киритиш мумкин.

Бобур ижодини ўрганиш, айниқса, Ўзбекистоннинг истиқлолга эришганидан кейин юксак поғонага кўтарилди. Бунга Президент Ислом Каримовнинг бу аллома шахсияти ва ижодига бўлган юксак муносабати алоҳида аҳамиятга молик. Президентнинг «Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг довруғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизнинг тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади. Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга кўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман» деган сўзлари Ўзбекистонда бу аллома ижодинигина эмас, у билан боғлиқ тарихий, бадиий ва адабий манбаларни қидириб топиш, таржима ишларини жадаллаштириш, илмий-тадқиқот ишларининг янгича самарали усулларидан фойдаланишга даъват деб билиш мумкин.

---

[1] *Кафавий.* Катоиб аълом. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. № 91. – В. 95[a].

[2] Қаранг: *Л. Асророва.* Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фиқҳи. Т.: Тошкент ислом университети, 2014.

Тақдирнинг мураккаб синовлари Бобур ҳали жуда ёш – ўн иккини тўлдирмасдан отаси, Фарғона вилоятининг хокими Умаршайх Мирзонинг фожиали вафотидан сўнг унинг ўрнига тахт соҳиби бўлишни такозо этишдан бошланди. Шу кундан бошлаб унинг чекига Амир Темур вафотидан кейин бу йирик салтанатда вужудга келган тожтахт учун курашнинг барча мушкулликлари тушиб, бу ҳам машаққат ва ҳам унинг юксак орзуси – бобоси Амир Темурнинг кенг ҳудудлардаги салтанатини қайта тиклаш, бу йўлда темурий шаҳзодалар бошини бир ёқадан чиқаришга интилиши умрининг охиригача давом этди. У уч марта Самарқандни қўлга киритиб, атрофдан, бошқа темурийзодалардан мадад келмаганлиги боис уни қолдириб чиқди.

Ашаддий душмани Шайбонийхон ва Фарғона бекларидан бири Аҳмад Танбал билан муҳораба ва урушлар олиб борди, аммо бу стратегик жиҳатдан мухим, темурийлар салтанатининг фахри бўлган шаҳарни қўлда ушлаб туролмади. Ноилож Бобур, ўзининг 250–300 нафар лашкари билан Ҳисор тоғлари орқали бугунги Афғонистон ҳудудига ўтиб, бу ердаги энг йирик шаҳарлар: Кобул ва Ғазнини эгаллайди ва марказлашган давлат қуради.

Бобурнинг Афғонистондаги фаолияти четдан кириб келган бир фотиҳ сифатида эмас, балки бу юртга юксак меҳр қўйган, унинг шаҳарлари, қишлоқ ва ўлкаларини обод этиш, боғ-роғлар барпо этиш, Мовароуннаҳр цивилизациясини жорий этиш, маҳаллий халқ билан имкон қадар муроса-мадорада иш юритишни ўзига мақсад этди. Бу юртда унинг томонидан барпо этилган боғлар, сув иншоотлари ва обидалар бугунги кунда ҳам афғон халқига хизмат қилмоқда. Унинг томонидан яратилган «Боғи вафо», «Боғи шаҳроро», «Боғи жаҳоноро», «Урта боғ» назири йўқ бу шахснинг ўлкаларга ихлос қўйгани, ўзининг эстетик диди ва қарашларини амалга татбиқ этганлигининг гувохидир. Унинг Кобулда марказлашган давлат барпо этганлиги бу ерлардаги майда феодаллик ва ўзаро низоларни бартараф этишга кўп жиҳатдан ёрдам берди, йўлларда хавфсизлик чоралари кўрилиб, савдо-сотиқ, ҳудудлараро алоқалар рисоладагидек тикланди.

Бобурнинг Кобулдаги ҳокимияти унинг душмани Шайбонийхонга тинчлик бермас эди. У имкон қадар Бобурни бу имкониятдан маҳрум этиш ва ўзининг салтанатини бу жойларда ҳам жорий қилишга астойдил киришди. Бу мақсади сари у Бобур тасарруфида бўлган Қандаҳор шаҳрини эгаллашга ҳам эришди, аммо Кобулгача келишга имкон топмади.

Борган сари темурий шаҳзодалар, юксак мартабали шахслар орасида Бобурнинг *нуфузи ошиб борди. 1506 йилда Хуросон султони Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхон* томонидан шикаст топиб, вафот этганда унинг Бадиуззамон Мирзо каби викори баланд ўғиллари ва сарой аъёнлари Бобурни Кобулдан Ҳиротга – маслаҳатга, Шайбонийхонга карши биргаликда курашиш режасини тузишга чақирадилар. Бобур бу дипломатик музокарага боради, иштирок этади. Аммо, темурий шаҳзодаларнинг бир мақсадга келишишлари мушкул кўчади, уларнинг ҳар бири ўз манфаатларини салтанат бирлигидан афзал билишлари Шайбонийхонга қўл келади. Ҳаял ўтмай у Ҳиротни босиб олиб Хуросон салтанатини барбод этади, Бобур орзуси армонга айланади.

Кўп ўтмасдан Шайбонийхоннинг бедодликларига ҳам чек қўйилади. Унинг ҳарбий юришлари ва кирдикорларини кузатиб борган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбонийхон билан олиб борган курашларидан бирида мағлуб этиб, ўзини ўлдиради.

Заҳириддин Бобур кўп машаққатлардан кейин Ҳиротга қайтса, яқин қариндошларининг хиёнати – тахтни эгаллашга қаратилган исёни устидан чиқади. Бобур бу ҳаракатларни бартараф этиб тахтга ўтирса ҳам энди унга мадад бераднган киши қолмаган, темурий шаҳзодалар парокандаликка юз тутган давр бошланган эди. «Бобурнома»да таъкидлангандек, «Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Узумузга бир эр фикрини қилғулуқдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сари жазм қилмоқ керак».

Ҳар ҳолда Бобурнинг Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритиш фикри бирданига пайдо бўлмаган. Унинг бу улкан режаси ҳамиша ҳам яқин беклари ва аъёнлари томонидан қўллаб-қувватланмаган. Аммо давлатчилик ишларида каттадан-катта режаларни амалга оширишга кўзи етган, шунга яраша шижоати ҳам юксак бўлган Бобур ўз исмига яраша шиддатли курашларга шай, бақувват лашкарбошиларга ўзини тенгтўш билиб ҳаракатга кирган. Унинг табиатида жасурлик ҳаммавақт қўрқоқлик, ҳадиксираш каби киши характерида мавжуд руҳий ҳолатлар устидан ғолиб келган, у эса шиддаткор жангларга мардонавор кириб ғалаба қозонган.

Бобур Афғонистонда мустаҳкам давлат барпо этади, аммо бу мамлакатнинг моддий имконияти, харажатлари у орзу қилган режаларни қоплашга қодир эмаслиги боис доимо Ҳиндистон томон интилишни мақсад қилганди. Дарҳақиқат, жуда кам сонли лашкар билан Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдийнинг бақувват армиясига қарши жанг олиб бориш жасорати Бобур аъёнлари ва бекларини чўчитган, бу мақсадни уларнинг кўпчилиги маъқул кўрмаган. Бобур ёзади: «Панжшанба куни, ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Аграга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон хаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суст раъйлиғидин, гоҳи оға-инининг ноҳамнойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоний қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади».

Ҳиндистон йўлини танлаган Бобур хато қилмади. Кейинроқ, у бу мамлакатда йирик бир давлат тузиб, олам-олам ўзгаришлар, ислоҳотлар ўтказган бўлса ҳам, ватанини соғиниб, ҳинд элининг диккинафас иқлими, лашкарни бошқаришдаги мушкулликлар олдида қолиб «... Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим, ё Раб нетайин не юз қаролиғ бўлди», деб нидо қилганлигини кўрамиз.

Бобур Ҳиндистонга кирар экан ўзининг оз сонли лашкари билан Ҳинд султони Иброҳим Лўдийнинг юз мингдан ортиқ лашкари ва ҳарбий истеҳкоми, икки мингдан ортиқ жанговар филларини яксон этиб, уч марта йирик муҳорабалари натижаси боис, Ҳиндистоннинг шимолий сарҳадларидан тортиб, Агра шаҳри, Бҳира вилоятига қадар ягона давлатни курди ва бошқарди.

Бобур қолдирган тарихий, адабий-бадиий мерос. Бобурни жаҳонга шуҳрат топтирган жиҳат унинг ҳарбий юришларидан кўра киска умри давомида биз авлодларга қолдирган бой адабий, илмий-тарихий меросидир. Айниқса, унинг «Бобурнома» асари адибга жаҳоний шуҳрат келтирди. Бу асарда 30 дан ортиқ фанлар ҳақида юксак илмий мулоҳазалар, фикр билдирган. Асар персонажлари 1560 кишидан ошиқ бўлиб,

Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи персонажларидан уч марта кўпроқ. Бу тарихий, саргузашт ва илмий асарнинг оламда машҳур бўлган жиҳатидан бири муаллифнинг вокеа-ҳодисалар баёнида ростбаёнликка («Бу битилганлардан ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлғонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқиъ бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзни ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқиъини таҳрир этилгай») асосланганлигидир. Айнан ана шу жиҳат ўша давр ва муаллиф тасвирлаган воқеаларни аслича идрок этишимизга асос беради.

Бобурнинг шеърий девони ва ундан жой олган «119 ғазал, бир маснуъ шеър, 209 рубоий, 10 дан ортиқ туюқ ва китъалар 50 дан ортиқ муаммо ва 60 дан зиёд фардлари аниқланган. Девони таркибида умумий ҳажми 270 байтдан иборат 8 маснавий ҳам ўрин олган» (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2-жилд, 87-бет, Тошкент, 2001 йил).

Булардан ташқари, Бобурнинг аруз фанига оид «Мухтасар» («Аруз рисоласи»), ислом дини аҳкомлари ва ўша давр солиқ тизимига оид «Мубаййин» асари, Хожа Аҳрори Валийнинг «Волидия» асарини форс тилидан ўзбек тилига ўгиргани, араб алифбосининг ўқилишини енгиллаштиришга интилган янги алифбо – «Хатти Бобурий»ни ихтиро этгани ва бошқа асарлари мавжудки, буларнинг мумтоз адабиётимиз ва тарихимизда муҳим ўрни бор.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур умрининг ўзи авлодларга ибрат намунасидир. У 47 ёшида баракали ижод этиб, ўзгаларнинг юз йил яшаб ҳам улгурмайдиган ишларини адо этди.

Бобур ўз даврининг тарихчиси, этнографи, ўлкашуноси, биолог, географ, диншунос олими сифатида, шариат аҳкомларини мукаммал билган, давлатчиликда вақт меъёрларини қайта ишлаб чиққан, почта тизимини ихтиро этиб, давлат ва дипломатик ишларни қулай амалга ошириш йўлларини қидирган ва уни назарий жиҳатдан исботлаган, ҳаёти пайтидаёқ амалга татбиқ этишга киришган ва яна қанчадан-қанча ислоҳотларни амалга оширган, борган ерида ободончилик, боғ-роғ барпо этган, Мовароуннаҳр цивилизациясини Шарқда тарқатган буюк шахсдир.

Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва ҳарбий маҳорати. Бобур буюк подшоҳ, бобоси Амир Темурнинг муносиб вориси сифатида унинг салтанатини қайта тиклаш, довруғсиз, манманликка берилмай юксак салтанатни барпо этиш ва давлатчилик ишларини амалга оширишни умр мақсади этди. У моҳир саркарда сифатида энг оғир бўлган даврлари: қариндош-уруғлари, бек ва сафдошлари чап бериб, ундан тахтни олишга интилиб, ночор қолган ҳолида ҳам «чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юримаган била боқиб ўлтуруб бўлмас» деган ғояси уни ҳамиша мақсадга эришишига етаклаган. Бобурнинг бу хислати, келажакка умид билан караши бугунги ёшлар учун ҳам ибрат намунаси бўлиб хизмат қилади.

Бобур давлатчилик сиёсатининг бош калити – темурийзода Султон Ҳусайн Бойқаро каби фақат ўзининг каламравида тинч-осойишта хаётни саклаш, салтанатини мустаҳкам қўрғонлар, етук аскар, зобитлар билан таъминлаш, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига юксак эътибор беришгина эмас, бобоси Амир Темур вафотидан кейин унинг империяси тасарруфида бўлган юрт ва ерларни қайта эгаллаш, муқим, ягона давлатчилик сиёсатини юритиш, пароканда темурийзодаларни бу мақсад сари бирлаштиришдан иборат эди. У шу мақсади сари сиёсий танглик, муросасиз-

лик, айниқса, Амир Темурдан қолган ҳудуд, бойлик сари олиб борган курашларни бир байроқ остида бирлаштиришни истади, бунга кўп жиҳатдан эришди ҳам, армон бўлиб қолган ниятлари ҳам кам эмас.

Бобур давлатчилик сиёсатининг негизида том маънода ШАХС туради. У имкон қадар ҳар бир аскар, зобит, амирлар, оддий косибдан тортиб, узоқ масофадаги аниқ нуқтани мўлжалга олишга қодир тўпларни яратган Уста Аликулига ҳам, қобилияти устун тарихчи Мирзо Ҳайдарга ҳам, вазири аъзам даражасидаги беки Қосимбекка ҳам шоҳ сифатида эмас, яқин дўст, ҳамсуҳбат, қолаверса устоз сифатида муомалада бўлган, кези келганда, шиддат аралаш сўзларини улардан ҳам аямаган.

Ана шу руҳшунослик, сабр, чидам билан иш олиб бориш, якуний натижада мақсад меваси етилишига ишониш Бобурга юксак ғалабаларни келтирган. Масалан, Бобур ўша даврда ҳали мисли кўрилмаган, биринчи тажрибаларни ўтаётган жанговар тўпни ихтиро қилишга киришади. «Бобурнома»да муаллиф тўп ясовчи Уста Аликули билан жуда берилиб, сабр билан иш олиб боради, устанинг тажрибалари натижасиз чиққанда ҳам Бобур уни койиш, дағдаға қилиш ўрнига устага зарбоф чопон, ўймакор қилич ва саман от инъом этиб, ишини давом эттиришини айтади. Ҳаял ўтмай, Уста Аликули Бобур маслаҳати билан яратган тўпи билан 1680 метр узоқда бўлган душман кемасини аниқ нишонга оладики, бу иш бошида ихтирочи Заҳириддин Бобур турган эди. Бобур томонидан Ҳинд султони Иброҳим Лўдийнинг юз мингдан ортиқ лашкари устидан ғалаба қозонишида ана шу тўпларнинг аҳамияти катта бўлган. Бобур эса ўзбек миллий артиллерияси асосчиси сифатида тарихда ном қолдирди.

Шу қатори Бобур, салтанати ривожини истамаган катта энаси Шоҳбегимга, рақиблари Аҳмад Танбал, Хисравшоҳ, Боқи Чағониёнийга салтанат бирлигига қаратилган мақсадига қарши юрмасликларини таъкидлаган. Улар билан сулҳни, ҳамкорлик даражасидаги давлат бошқарувини таклиф этиб кўрган, иложи бўлмаганлиги боис салтанат бошқарувида яккаҳокимиятликка таяниб иш олиб борган. Давлат юритишнинг бу усули унга, асосан, юксак ғалабаларга эришишига асос бўлган.

Бобур раҳбар шахси фаолиятини, у юрт бошлиғи бўладими, оддий бек ёки юқори бўғиндаги мансабдорми, унинг характерини умумлашма тарзда баён этмасдан, ҳар бир унсурга эътиборни қаратади, мантикий, мушоҳада оркали шахснинг энг муҳим, характерли хусусиятларини очиб беради. Бобурнинг бу услуби баҳоланаётган шахс ҳақида тасаввур ҳосил қилиш ва у хусусида хулосага келиш, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга аниқ баҳо беришда ўқувчига кўл келади. Бунда характерланувчи шахснинг табиати, жумладан, энг асосий мезон сифатида ахлоқи, ҳарбий қобилияти, қўл остидагиларга муносабати, сахийлиги ёки очкўзлиги, ислом ақидаларига муносабати ва унга амал қилиши, саводи, илм, шеъриятга ихлоси, шароб ичиши ёки бунга рағбати йўқлиги, кўнгилочар ишларга муносабатига алоҳида эътибор қаратади.

Шахсга баҳо беришда давлат бошқаруви билан боғлиқ стратегик масалаларни ҳал қила олиши ва ёки бунга укувсизлиги, ҳарбий маҳорати, айниқса жангу жадаллардаги саркардалик салоҳияти, моҳир жангчи сифатидаги фазилатлари, салтанат ишларини ечишда маслаҳат ва кенгаш тамойилларига нечоғли амал қилиши, хазинадаги бойликни тасарруф этишдаги қобилияти, бунёдкорлик ишларидаги кўлами сингари муҳим нукталар Бобурнинг диққат марказида турган.

Албатта, бу меъёрларни у барча давлат бошқарувида бўлган кишилар учун бир хилда қўймаган. У бу мезонни кўпинча йирик султонлар, саркардалар, даврнинг машҳур шахсларига баҳо беришда қўллайди. Айни вақтда Бобур шахс тасвири орқали ўз дунёқарашини ҳам ифодалайдики, бу тасвирлар унинг ички оламини янада теранрок тасаввур этишимизга кўмак беради.

Максадимизни аниқ баён этиш учун бир-икки мисолга мурожаат этамиз. Бобурнинг Султон Абусаид Мирзонинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад Мирзога берган баҳоси диққатга молик. Бобур бу шахс хислатларини тасвирлар экан, энг аввало, кўз ўнгимизда моҳир руҳшунос олим, Бобур сиймоси гавдаланади. У ҳукмдор шахснинг давлат ва жамият бошқарувидаги ўрни ва мавқеини, ундаги ижобий фазилатлар жамият аҳлини тарбиялаш билан бирга салтанатни барқарор, одилона ва оқилона бошқаришда, маърифат тарқатишда ўта муҳим аҳамиятга эга эканини ихчам ва таъсирчан фикрлар орқали ёркин ифодалаб беришга эришган.

Бу парчада Султон Аҳмад Мирзонинг султон сифатидаги бир қатор ибратли хислатлари: хушхулқлиги, кийим кийишда ҳам фақат ўзига хос услубга эгалиги, «ҳанафий мазҳаблик, покиза эътиқодли» киши эканлиги, тасаввуф пирларига юксак эътиқод билан қараганлиги, гарчи юқори даражада саводхон бўлмаса-да, адл ва инсоф, раиятпарвар эканлиги, хатто камчилик сирасига кирадиган «ҳеч нарса ўқиғон эмас»лиги ҳам алоҳида таъкидланади. Бобурнинг бу баҳосида ўз даврининг комил инсонига бўлган талабларни сезиш қийин эмас.

Унинг бу караши замон ҳукмдорлари характерини белгилашда мутлақо янгича ёндашув эди. Бунда Бобур гарчи китоб мутолаасига рағбати бўлмаган, саводхонлик даражаси мақтагудек бўлмаса-да, умуминсоний хислатларни ўзида мужассамлаштирган шахсларнинг камчиликларидан кўз юмиб, уларни аҳлоқи юксак кишилар каторига киритган ва («Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати хожам мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди...») у юртни одилона бошқаришга қодир деб ҳисоблаган: «Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким, шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарики била файсал топар эди. Аҳд ва қавлига рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади».

«Бобурнома»да салтанат ишларида бек ва шаҳзодаларнинг иштироки, ўша пайтдаги давлат девонини юргизишда фаолият кўрсатган шахсларнинг ўрни ҳам кенг ёритиб берилган. Бобур қайси бек ёки султонга баҳо бермасин, энг аввало, Амир Темур салтанатининг яхлитлиги, юрт тинчлиги ва раият манфаати билан боғлиқ масалаларни инобатга олиб фикр юритади. Шу ўринда Бобурнинг Аҳмад Ҳожибекка берган баҳосини кўриб чиқиш лозим деб ўйлаймиз. Бобур Аҳмад Ҳожибекка юксак ихлос билан қарайди, унинг «хуштаъб ва мардона» киши сифатида баҳолаб, соҳибдевонлиги, яхшигина шеърий қобилиятга эга эканлиги, назмида ранг ва мазмун устунлигини таъкидлайди. Бу шахснинг давр султони Ҳусайн Бойқаро, буюк мутафаккир Алишер Навоий билан якин алоқада бўлгани, давлат ишларида муҳим мавқега эга эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Бобурнинг Аҳмад Ҳожибекка берган баҳосидаги бир жиҳатга диққатни тортмоқчимиз. У ҳам бўлса, бу бекнинг давлатнинг бошқарув ишларига унчалик уқуви йўқлиги, мардоналиги таъриф этгудек бўлса-да, раҳбарлик ва ишни ташкил

этишда бепарволиги билан боғлиқдир. Шу ҳам сабаб бўлса керак, унинг тақдири Бухородаги урушда ҳал бўлади, яъни муҳорабада ҳалок бўлади.

Бунда Бобурнинг шахс хусусиятини зийраклик билан белгилайдиган яна бир жиҳати кўзга ташланади. У Аҳмад Ҳожибекнинг мардоналиги, яъни жасур, қўрқмаслигини алоҳида таъкидлайди. Бироқ, бу инсоний жиҳат унинг давлат бошқарувида иш бермаган, унга бириктирилган салтанат ишларини кўпинча навкарлари ва бошқа қўл остидагилар бажаришган, хислатидаги «бепарволик» унга панд берган: «Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандға келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо подшоҳ бўлғондин сўнгра Ҳирига келди. Асру улуғ риоят топди... Агарчи мардона киши эди, сардорлиги мардоналиғидек эмас эди. Бепарво киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди».

Бобур давлат бошқарувида кўпгина халқпарварона амру фармонлар эълон қилган. Уларнинг энг намуналиси «икки азим уш-шаън» фармонлари бўлиб, бу икки фармондан бири Бобурнинг давлатчилик мароми, подшоҳ сифатида етукликка эришгани, энг муҳими қаламравидаги фуқароларнинг ким, қайси миллат, дин нажот ва тери рангига мансуб бўлишидан қатъи назар тамға солиғидан озод этилгани бўлса, иккинчи фармони вафотидан икки йил олдин бутун салтанатида шароб ичишни қатъиян ман этилганига оиддир. Бобурнинг бу икки фармони халқпарварлиги, инсон манфаати, унинг соғлиқ ва ахлоқий баркамоллик каби хусусиятларини шахс характерида мужассамлашишига қаратилганлиги бугунги кунда ҳам қимматини йўқотгани йўқ.

Биринчи фармонда ғолиб подшоҳ – Бобурнинг ғалаба нашидаси, фахрияси бор. Унда исломий таълимот – Аллоҳга шукр этиш масаласи юксак тарбиявий оҳангда ўз ифодасини топган. Бунда, Бобурнинг астойдил шукр дейишга асоси бор эди. Ахир, ўз юртида, ўзининг қондош темурийзодаларнинг юртга эгалик боис тож-тахт талашишлари, сарсон-саргардонликдан сўнг тақдир унга Ҳиндистондек буюк давлатни ўз тасарруфига киритишни насиб этди, бу мамлакатнинг йирик шаҳарлари қарийб курашсиз унга бўйсунди. («...муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Агра, Жўнпур, Харийд, Биҳар ва бошқа ўлкаларда кўтарди»). Шу боис, Бобур «ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат» деган ҳикматнамо фикрни фармонига киритади. Бемалол айтиш мумкинки, Бобурнинг бу фикри бугунги мустақиллигимизнинг хар бир неъмати, ютуғига шукроналар қилишимиз лозимлигига ҳам асос беради. Чунки, бугунги шукримиз ортидан келгусида йирикроқ «бирор неъмат»нинг келиши аниқлиги ҳам тайин.

Бобур ўзининг бу фармонида «шукр» мавзуига янада чуқурроқ кириб боради. Қаламравида бўлган зобиту аскарлари, беку шаҳзодалар, баъзан мулойим, гоҳида якқаш зодагон хонимларни инсофга чақириш, Ҳинд ўлкасининг диққинафас иқлимига чидам бериш, Аллоҳ насиб эттирган юксак зафарлар шукронаси боис Бобур салтанатига садоқат билан хизмат қилиш руҳиятини сингдиришга ҳаракат қилади. Бобур бу лаҳзада аниқ тасаввур этганки, қўл остидагиларга зулм, ситам, жазо ва қистовлар ўтказиш билан уларни Ҳиндистонда олиб қолиш мумкин эмас. Шунинг учун Раана Сангаа устидан ғалаба қилиш учун фақат лашкар сафини жипслаштириш, хиёнат, соткинлик ва, айниқса, қочқинликка йўл бермасликнинг ягона йўли маънавий таъсир орқали иш кўриш деб билади ва «шукр» тушунчасига яна урғу беради: «Шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор-бир яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса».

Заҳириддин Бобурнинг ўткинчи дунёда яратувчилик билан яшаш катори Аллоҳ берган неъматларнинг шукронасини адо этиш, сабр ва чидам билан максад сари интилиш, юртга садоқат билан хизматда бўлиш каби қарашларини ҳам кузатамиз.

Бобурнинг бу фармонида унинг давлатчилик сиёсати, ўша даврдаги тасарруфига кирган юртларда темурийлар салтанати қонун-қоидаларининг кириб бориши, унинг амалда ишлаши ёки берилган фармонларга хилоф иш тутиши, солиқлар низомига риоя этиш ва этмаслик каби саволларга ҳам аниқ жавоб оламиз.

Бобурнинг иккинчи «азим уш-шаън» фармони бевосита биринчи фармон билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ қилиб айтсак, бу фармон хронологик ва тарихий воқеаларни акс этиши жиҳатидан юқоридаги фармондан олдинроқ юзага келиши керак эди. Бироқ, Бобур Раана Сангаа билан бўладиган йирик муҳорабага тайёрланар, бу умри мазмуни ва максадларининг гултожи бўлган жангга астойдил киришганлиги боис мазкур фармонни бериш маълум муддатда оркага сурилган эди.

Агар Бобурнинг бу фармони бошида Аллоҳ томонидан берилган ризқ ва имкониятларга шукроналик баён этиш асос қилиб олинган бўлса, асосий қисмида инсон тарбиясининг яна бир жиҳати – Қуръонда ва Ҳадиси шарифда қайта-қайта зикр этилган НАФСНИ ТИЙИШга бағишланади. Чунки, мазкур фармоннинг бош ғояси ва шоҳ Бобурнинг максади ҳам бутун салтанати худудида май, шароб ва инсонни сархуш этувчи ичимликлар ва воситаларни ман этиш, ҳеч қаерда, ҳар қандай шароитда уни истеъмол этмаслик фармони эди, бу: «... Инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёкимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас».

Бироқ, замонанинг Бобур бошига туширган ташвишлари, Ҳисор тоғларида ялангоёқ юриб, товонлари ёрилиб, кўмак берадиган бирон кимсаси қолмаганидан, атрофдагиларининг хиёнаткорлиги ва айримларининг муртадлиги Бобурнинг ҳам майга юз тутишга, май, чоғир, маъжун истеъмол қилишига сабаб бўлган. «Бобурнома» саҳифаларидан биз унинг гоҳида пай-дарпай, гоҳида ғамларининг бартарафи учун майга мурожаат этганлигини кўрамиз. У юқоридаги фармонни бергунига қадар уч марта май ичмасликка аҳд қилади, аммо уни тарк этишга иродаси етмади:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию хайрондурмен.
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, Бобур худудида майни тарк этиш фармонини бергунга қадар ўзининг ички оламида катта қарама-қаршиликлар, руҳий курашларни бошидан кечирган. У нафақат давр, балки бутун инсоният бошига кулфат бўлиб ёғилган бу одатдан сақланишга чақирган. Не ҳасратки, бу иллат Бобур давридагина эмас, ҳозир ҳам дунёнинг катта муаммоси бўлиб келмоқда.

Шунга қарамасдан, Бобур ўзини енгади, фармон кучга киради. Бироқ, масаланинг бошқа томони – нега фармон айнан Бобурнинг Раана Сангаа билан бўладиган йирик муҳорабасидан олдин берилди? Бу жуда катта сиёсий, ижтимоий ва тарбиявий

аҳамиятга молик масала. Чунки, Бобур темурий салтанатнинг яхлитлигини, энг аввало, давлатчиликдаги тартиб-интизом, соғлом ақл ва ҳушёрлик замирида кўради. У фармоннинг асосий максадига кўчишдан олдин қўл остидаги бекзодалар, амирлар билан психологик тарбия олиб боради, майни тарк этиш киши руҳиятини поклаши қатори, инсонда иродани тарбиялаши, душманга карши бирликка куч бериши, колаверса бу интилиш шариат қонунига риоя этиш ҳам эканлигини уктиради: «... Инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русуми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлар кунларида шариат ман килган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди».

Бобур фармонда «тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик» демокда. Демак, инсон ўзида мавжуд ношоиста ҳаракатлардан, жумладан, майпарастликдан ҳам ҳавас билан, мавсумий тарзда халос бўла олмайди, унга барҳам бериш учун жиддийлик, ирода талаб этилади. Кейин, Бобур майни тарк этишни унга қарши уруш очганлиги билан изоҳламокда. Бу ҳам инсон табиатидаги ҳар кандай нопок ҳаракатни, ўзининг касри нафсини синдириб, муттасил кураш ва қатъийлик билан амалга ошириш лозимлигини таъкидламокда. Шубҳасиз, Бобурнинг бу ўгити бугунги ёшларимизни гиёҳвандлик, ичкиликбозлик, диний экстремизм, акидапарастлик кўчаларидан йиғиштириб олишга, мустақилликни неъмат билиб, уни мустахкамлаш сари асрлар оша бизга битилган бир чақириқ, сирли мактубдир.

Бобур фармонидан келиб чиқадиган ҳолатни ҳам яхши тасаввур этган. «Ичкиликдан кочинглар, шоядки нажот топсанглар» деган жумла Бобур фармонининг мазмуни, турмуш мушкулликларининг ечим топишига ичкиликни тарк этиш катта ёрдам беришини англатадики, такрор айтамиз, бу ундов ва таълимот бизнинг давримизда ҳам жуда муҳим ва аҳамиятлидир: «Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўкис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон килсин) мутлако ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан кочинглар, шоядки, нажот топсанглар» (Таъкидлар бизники – Ҳ.К.)

Заҳириддин Бобур фарзандлари Ҳумоюн, Комронга ёзган мактуб ва васиятномасида салтанатни демократик тарзда, бамаслаҳат бошқариш, нокас ва ножинсларни асло давлат ишларига аралаштирмаслик, зинҳор ҳинд ва бошқа халқларнинг дини, урф-одатлари ва муқаддас деб билган анъаналарига дахолат қилмаслик, аксинча, уларни эҳтиром этишни таъкидлагани, бу қалби дарё шахснинг узокни кўра билганлиги, давлат бошқарувида ҳамма томондан синашта кишилар бўлишини истаганини кўрамиз. Бобур назарида салтанат обрўйи биринчи навбатда саводли, тез бир хулосага келадиган, сўз қудрати устун, одамларни ўзига эргаштира оладиган шахслар фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Бобур булардан ташқари, шахсга баҳо берар экан, ўша даврнинг юксак мезонларини асос қилиб олади, шахс характерини астойдил ўрганиб, шундан кейингина уни давлат ишларига жалб қилиш лозимлигини таъкидлайди. Бобурнинг бу услуби баҳоланаётган шахс ҳақида тасаввур хосил қилиш ва у хусусида хулосага келиши,

содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга аниқ баҳо беришида ўқувчига жуда кўл келади. Шахсга давлат бошқаруви масаласи билан боғлиқ баҳо беришда давлат бошқаруви билан боғлиқ стратегик масалаларни ҳал кила олиши ва ёки бунга уқувсизлиги, ҳарбий маҳорати, айниқса, жангу жадаллардаги саркардалик салоҳияти, моҳир жангчи сифатидаги фазилатлари, салтанат ишларини ечишда маслаҳат ва кенгаш тамойилларига нечоғли амал қилиши, хазинадаги бойликни тасарруф этишдаги қобилияти, бунёдкорлик ишларидаги кўлами сингари муҳим нуқталар Бобурнинг диққат марказида бўлган.

Бобур фикрича, эл назарига тушиш, аскару фуқаролар кўнглига йўл топиш учун, энг аввало, юксак инсоний хислатларга эга бўлиш, илм ўрганиш, давр янгиликларинигина эмас, салтанатдаги ўзгаришларни тўғри баҳолай билиш, ҳарб санъатини тўла ўзлаштириш, хулқида жасорат, мард кишига хос хислатлар доимо мавжуд бўлиши, муҳорабалардаги мушкул вазиятда куролдошига ёрдам қўлини чўзиши, очик кўнгилли, сахий ва инсонпарварлик умр шиори бўлган шахсгина давлат бошқарувида ўзини кўрсата олади, бошқаларни ҳам бу эзгу ниятлар сари етаклаб бориши мумкин. Биз Бобурнинг шахсга берган баҳоларининг ичида давлат бошқаруви ва ахлоқ бирлигига тааллуқли бу кенг унсурларга мурожаат этишимизнинг сабаби шундаки, бу энг аввало, Бобур дунёқарашини яхлитроқ тасаввур этиш имконини беради.

Хисравшоҳ, Боқи Чағониёний, Али Дўст, Султон Маҳмуд ва бошқа темурийзода ва бекларнинг характерида юқоридаги хислатлар кам кўринганлиги, яхшиликдан кўра ёмонлик, ғаразгўйлик ва мунофиқлик ғолиб эканлигини кўрсатган Бобур уларнинг шахсий ҳаётлари ҳам аянчли, мағлуб қиёфалари ночор, умрлари эса барча салтанат дағдағалари-ю, фожиа билан якунланганлигини бадиий тасвирларда берган. Бобур давлат бошқарувида шахс мавқеини ана шундай тазод, яхши билан ёмоннинг қарама-қаршилиги орқали тасвирлаганининг ўзи уни кўз ўнгимизда юксак давлат арбоби сифатида хам, моҳир рухшунос даражасида ҳам гавдалантиради.

Бобурнинг давлатчилик ва юксак ҳарбий маҳорати Шарқ ва Ғарб олимлари, тарихчилари томонидан тан олинган. Бу борада тарихчи Паве де Куртейлнинг қарашлари фикримизга далилдир: «Ҳар кандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни ўзида мужассамлаштирган бу зот ўзида ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам ва афв этишга ҳам кодир эди: у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, қўшинларни маҳорат билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди».

Адиб, хам шоҳ бўлган Бобур ўз асарларида давлатнинг ички тузилишига, юртни бошқараётган турли тоифага мансуб шахсларга батафсил баҳо берган. Бу баҳо, биринчи галда, адабиётшунослик нуқтаи назаридан, Бобур атрофидаги кишилар характери, уларнинг ижобий ва салбий хислатларини бадиият доирасида очиб бергани, муаллифнинг давлат бошкарувига оид қарашлари, унинг темурийларнинг ягона салтанатини асраш йўлидаги руҳий кечинмалари билан уйғунлашиб кетгани туфайли ҳам муҳимдир.

Бобур салтанатни асраш учун темурий шаҳзодалар бирлашмасликлари, уларнинг тож-тахт ва ворислик учун ўзаро якдил бўлиб курашмаётганликларидан изтироб чекади. Темурийлар салтанатини инқирозга олиб келган ана шу иллатларга қарши фикрларга «Бобурнома»да кўп дуч келамиз. Бобур бобоси Амир Темурнинг валиаҳдликни ўғли Шоҳрух ёки набираси Халил Султонга эмас, балки суюкли наби-

раси Мирзо Пирмуҳаммадга васият этгани кибру ғурури баланд шаҳзодаларнинг норозилигига сабаб бўлганини яхши биларди. Шу боис, у тўнғич ўғли Ҳумоюн Мирзога биродарлари Ҳиндол, Комрон, опа-сингиллари билан ҳамиша ҳамжиҳат бўлишни уқтириб мактуб ва васият ёзиб қолдирганини биламиз. Бироқ, афсуслар бўлсинки, ўша даврдаги темурийзодалар орасидаги тож-тахт учун кураш, бунинг заминида қондош, жондош ака-ука шаҳзодалар, жумладан, Бобур фарзандларини ҳам аҳиллик билан иш кўришга имкон бермади.

Бобурнинг амир ва беклар билан муносабатида давлатни бошқариш, андишали сиёсат юргизиш истаги устунлигини кўрамиз. Унингча, давлат бошлиғи – шоҳ ўз яқинлари, бек ва мулозимларига юксак инсоний муомалада бўлиши, турли сабаб ва гина-кудуратлар боисидан уларни ўзидан четлаштирмаслиги лозим. Агар шоҳ майда низо, арзимас миш-мишларга эргашса, салтанатини тўғри бошқара олмайди, бу эса фақат рақибга кўл келади.

Бобур Шайбонийхон билан уруш олиб борган кезлари Фаррух арғун, Қора Булут, Зуннун арғун сингари беклари Қалот шаҳрини топшириб, унинг ҳарбий режасига карши чиқадилар. Оқибатда улар Бобурнинг ҳақлигини англаб, таъзим бажо этиб «соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб» келадилар. Аслида бундай гуноҳ шафқатсиз жазога лойиқ эди, бирок Бобур «бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди», дер экан, қаршисида Шайбонийхондек кучли душман турганда бекларини жазоласа, элнинг таъна-маломатига қолишини билади. Унинг давлат бошқарувидаги бу сиёсати кўп жиҳатдан ибратлидир: «Қалотни Зуннун арғун Муқимга бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдик. Бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким, ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса, йироқтин-ёвуқтин эшитган-кўрганлар не дегайлар?».

Бобур – саховатпеша подшоҳ. Заҳириддин Бобурнинг давлатчилик ишларида кўпчиликнинг диққатини тортган масала – унинг саховатмандлиги ва химматпешалигидир.

Бобурнинг одам зотига мурувват ва шафқати кўлами шунчалик кенгки, унинг сарҳадини белгилаш амри маҳол. Айниқса унинг ота сифатида ўз фарзандлари, фарзанд сифатида ота-онаси, саркарда сифатида ўз лашкари, беклари, оддий фукароси, ҳатто шоҳ сифатида ўз душманларига кўрсатган мурувватн бу бағри кенг инсоннинг юксак одамийлигидан далолат беради.

Бобурнинг Самаркандни эгаллашга бўлган дастлабки юришлари пайти. У 15 ёшида бу шаҳри азимни эгаллар экан, ғалабадан кейин қўл остидагиларга инъомлар бсради, вазифа рутбаларини кўтаради, хуллас ўзининг атрофида куч йиғади, уларнинг ишончига киришга ҳаракат қилади. Ана шулар орасида андижонлик бек Аҳмад Танбал ҳам бўлган. Бобур бу рақибининг нокаслигини билса-да, «ёмонга яхшилик билан бор» мақолига амал килиб, Танбалга қилич ҳадя этади. Не ҳасратки, вақти келиб мухорабаларнинг бирида айнан шу қилич билан Аҳмад Танбал Бобурнинг бошига зарба туширади. Ёш, ўспирин шаҳзода Заҳириддин Бобур кейинроқ бу хатосини афсус билан тилга олади, бундан кейин ҳаммага ҳам меҳр кўрсатиш, унинг ёнига киришни одат қилмасликка ҳаракат килади. Аммо, унинг қонида бўлган инсонларга ёрдам кўлини тутиш фазилати умрининг охиригача бардавом қолган. Бунга мисол-

лар бисёр. Бобурга бир эмас ўн бир марта хиёнат килган бски Боқи Чағониёнийни кечиради. Катта энаси Шохбегимнинг Бобурга карши Кобулда исён кўтарганида унга зуғум қилмайди.

Саройидаги мунажжим Муҳаммад Шариф элни вахимага солиб, хозир Бобурнинг жангга киришини сайёралар жойлашуви маъқул кўрмаяпти, деб даъво қилади. Бобур аламини ичига ютиб, урушга отланади, бу жангни ютиб келиб ҳам мунажжимга танбеҳ беришгина қолмай, аксинча, етарлича бойлик бериб, саройидан рухсат берган ва бошқа яна кўплаб мисолларда унинг кишиларга нисбатан меҳр дунёсининг нақадар кенглиги, ҳиммати баландлигидан далолатдир. Ана шу мисолларнинг айримларини ихчам таҳлил орқали кўриб чикишни маъкул билдик.

Бобур Ҳиндистонни забт этиб, ўзининг душмани, рақиби Иброҳим Лўдий устидан зафар кучади. Унинг Ҳиндистондаги жанглардан кўлга киритган хазинасининг чеки бўлмаган. Буни у «Бобурнома»да жуда аниқ, кенг ёритган. Бобур мамлакат ҳукмдори бўлиб ўз яқинлари, тарафдорлари қатори ҳатто душманларига ҳам жуда катта миқдорда инъомлар улашадики, бу ҳам химмагнинг бир намунасидир.

Ана шундай катта миқдордаги инъомни Ҳиндистон султонини у томонидан мағлуб этилганда, унинг отасига лозим кўради. Бобур шу қатори ўзига карши курашган ҳинд рожалари, сарой аҳлига ҳам ҳанғу манг қилиб инъомлар берар экан «аларнинг муддаосидек иноят ва шафкат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук» дейди. Бобурнинг сўзларига эътибор беринг! Ҳатто душманининг муддаоларини инобатга олиб, барча шароитни ўрганиб, мулкларини бошкаришни ўзларига қолдирган: «Иброҳимнинг отасига етти лаклик (етти юз минглик – Ҳ.Қ.) паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди. Иброҳимнинг отасини байрилари билан чиқариб, Аградан бир куруҳ сув куйи юрт берилди».

Бобур Иброҳим Лўдий устидан ғалаба қилар экан, унинг ўлиги жанг майдонида ётгани хабарини етказишганда ғалаба ифтихори қатори руҳан қийналади, рақибини барча эҳтиромлар билан дафн этишни буюради. Унинг отасига юқоридагидек катта тухфалар бергани қатори, онасига ҳам катта меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатади. Унга ўз саройидан катта жой ажратади, ҳисобсиз маблағ, хизматкорлар тайинлайди. Бирок, Бобурнинг бу мурувватига аёл тескари иш кўради. Фарзанди вафотини унутмаган она Бобурнинг таомига заҳар солишни буюради ва бу Бобурнинг кейинги жиддий хасталигига сабаб бўлади.

Ҳар қанча меҳр кўрсатмасин, Бобур мурувватини писанд қилмаган, унинг қўшинлари сафида туриб ҳам унга хиёнатларни раво кўрган Боқи Чағониёнийдир. Бобур бу бекига кўп кўмаклар беради, ёмон йўлдан қайтишини, ахлоқи покликка интилишини таъкидлайди. Аммо Боқи Чағониёнийдаги очкўзлик, шафқатсизлик, мол-мулкка ўчлик Бобурнинг барча интилишларини барбод беради: «... Бовужудким, мени подшоҳ кўтариб эди нокорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди. Кобулнинг ҳосиликим, бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доругали ва Панжшер ва Кадий Ҳазора ва Кўшкак ва эшик ихтиёри тамом анда эди...»

Ҳиндистонни тасарруфига киритган Бобур хинд рожаси Ғозихонга кўп мурувват кўрсатади, уни юқори маош билан таъминлаб, катта ер, имкониятлар билан тақдирлайди. Бунинг эвазига Ғозихон икки қўлига икки қилич олиб, тўшига яна икки қилич осиб Бобурга карши курашга киради. Бобур уни мағлуб этар экан, ўз ҳузурига чақиради ва сухбат қилади. Ушбу сухбатда ҳам юкоридагидек ўз қариндошларига

килган меҳр ва шафқатини намоён қилади. Суҳбат мазмунидан биз раҳмдил Бобурга ачинамиз, унинг инсонийлиги хусусияти ҳамиша ҳам кўнгилдагидек натижа бермагани, одам табиати тоҳида шафқатни қабул қилмаслигини кўрамиз: «Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустоний билур кишига буюрдимким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотирнишон қила айтқил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромимингни ул тариққим, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, балужларнинг дарбадарликларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихоналаридин халос қилдим. Уч карур Татархоннинг вилоятини санга иноят килдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордуммиким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солубсен».

Бобурнинг фарзанди Ҳумоюн Мирзонинг тўсатдан қаттиқ касал бўлгани, Бобурнинг унинг атрофида парвона бўлиб, дардини ўзига олишни Аллоҳдан истагани ҳакида олимларимиз томонидан кўплаб фикрлар билдирилган. Бу «Бобурнома»да ҳам кенг берилган. Биз ота, шоҳ, юксак инсон Бобур томонидан кўрсатилган бу чексиз меҳрини унинг набираси, Ҳумоюннинг кизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асаридан бир парча келтириш билан якунламокчимиз. Бунда нафақат Бобурнинг муруввати, балки ундан неварасига ўтган меҳр-шафқатни кузатамиз. Ана шу маъно замирида Бобур гарчи давр ҳукмдори, подшоҳ бўлса ҳам, хотинларининг ўзаро низолари, оилавий муаммолари замирида қолганлигини ҳам кўрамиз. У ҳатто ана шу масалада ҳам тўғри йўл топа олган, ўзининг тўнғич ўғли Ҳумоюнга тириклигидаёқ салтанатни топшириб, Шарқ давлатчилигида мисли кўрилмаган, ўзига хос ибрат дарсини берган. Бобур барча фарзандлари орасида Ҳумоюнга кўпроқ эътибор каратган, уни беҳисоб бойликлар билан сийлаган. Шунга қарамасдан Ҳумоюннинг онаси ўз шаҳаншоҳига ўринсиз танбеҳ берган. Бобур эса жуда усталик билан аниқ жавоб бериб, барчага маъқул хукм чиқарган: «Ҳазрат – (яъни Бобур – Ҳ.Қ.) келиб касални (Ҳумоюнни – Ҳ.Қ.) кўришлари биланоқ нуроний чеҳралари кулфат ва хафаликка кўмилди ва борган сари қаттиқ хафаланар эдилар. Шу вақтда онам ҳазратлари сиз менинг фарзандимдан бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима ғамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандингиз ҳам бор, мен ғамдаманки, битта, яккаю ягона фарзандим бор дедилар. Подшоҳ жавобан гарчи менинг бошқа фарзандларим бор бўлса-да, лекин уларнинг ҳеч бирини сенинг Ҳумоюнингдек яхши кўрмайман, шунинг учун ҳам бутун бор давлатимни, салтанатимни жаҳонда ягона, нодири замон севимли, бахтли ўғлим – Ҳумоюнга бағишламоқчиман, бошқаларга эмас, дедилар».

Бобурнинг меҳр ва муруввати хусусида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Бу инсоннинг меҳр-шафқати, одамийлиги фақатгина ҳар бир кишига берган инъом ва мурувватида кўринмайди. Бобур томонидан Мовароуннаҳр, Хуросон, айникса, Ҳиндистонда курилган беҳисоб боғ-роғлар, иморатлар ва иншоотлар, мадраса, масжид, ҳаммом, саройлар ҳамон элга хизмат қилмоқда. Бу ҳам меҳр ва мурувватнинг ёркин мисолидир. Зеро шафқат, меҳр, мурувват тушунчалари, энг аввало, инсонларнинг бахт-саодати, одам қалбида яхшилик билан ном қолдиришда белгиланади. Бу жиҳатда Бобур шахсияти катта ибрат мактабидир.

Бобурнинг давлатчилик ва юксак ҳарбий маҳорати Шарқ ва Ғарб олимлари, тарихчилари томонидан тан олинган. Бу борада тарихчи Паве де Куртейлнинг қарашлари фикримизга далилдир: «Ҳар қандай синовга бардош бера олувчи, ирода ва матонатни

ўзида мужассамлаштирган бу зот ҳарбий ҳийла ва жасоратни уйғунлаштира олар, зарур бўлганда жазолашга ҳам ва афв этишга ҳам қодир эди: у истеъдодли ҳарбий арбоб ва ишнинг кўзини биладиган, қўшинларни маҳорат билан бошқара оладиган, уларнинг ишончини қозона олган саркарда эди».

Заҳириддин Бобур давлат бошқарувида аёл шахсиятига юксак эътибор билан қараган. Унинг аёллар қадр-қимматини жойига қўйиш, иззатларини бажо келтириш, зарур бўлганда Қутлуғ Нигорхоним, Эсан Давлатбегим, Хонзодабегим ва бошқа аёллар билан давлат ишлари муаммоларига оид масалаларни бамаслаҳат адо этган, уларнинг фикрини инобатга олган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим «Ҳумоюннома» асарида ёзишича, Бобур Аграда давлат ишлари билан банд бўлган пайтда Хуросондан хотини – Ҳумоюннинг онаси Хўб Нигорхоним ташриф буюргани ва у аллақачон саройга яқинлашиб қолганлиги хабари Бобурга етказилади. Шунда Бобур барча юмушларини қолдириб, хотини томон от югуртиради. У аёли келаётган карвонни кўриб, отидан тушиб, хотини томон ошиқади, уни отидан тушириб, ўз отига миндиради ва от жиловини олиб, ўзи яёв, саройгача етаклаб келади. Подшоҳнинг бу ҳаракати сарой аҳлининг айримларига ёқмайди ва уларнинг эътирозларига сабаб бўлади. Шу мисолнинг ўзи ҳам Бобур ўз давридан анча илгарилаб кетганлиги, оилавий муносабатда самимият устун бўлишини билдирганки, бу ҳозир ҳам ёшларимизга ибрат дарсидир.

Бобурнинг дипломатик маҳоратига бир назар. Бобурнинг давлатчилик ишларидаги энг кўзга кўринган ютуғи унинг юксак дипломатик қобилиятга эга бўлиши ва бу қобилияти умрининг охиригача юқори даражада ҳаётга татбиқ этилиши билан боғлиқ. «Бобурнома»да муаллиф алоҳида, ёки атайлаб ўша даврдаги дипломатик тартиб-қоидалар ҳақида фикр билдирмаган. Мазкур асарни қайта-қайта мутолаа этганимиз бизга ушбу масалани бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ичидан, турли йилларда содир бўлган воқеаларнинг мантиқий бирлигига асосланган ҳолда ўрганганимиз натижаси, Бобур шахсияти ва давлатчилигига оид муҳим хулоса сифатида қараш имконини беради.

«Бобурнома»да муаллиф ҳали ёш пайтидан бошлаб саройдаги аъёнларнинг ўзаро муомалалари-ю, музокара ва дипломатик учрашувларини ўрганишга киришган ва салтанатни бошқаруви даврида йўл қўйган хатоларини дарров тан олиб, очиқ баён этишга, тузатишга ҳаракат қилган. Бобур барча қўл остидаги шахслар, рақиб ва душманларининг ҳар бир ҳаракатида дипломатик назокатни кузатди, баҳолади. Узининг жамият, салтанатдаги мавқеини айнан темурийлар дипломатик қоида-қонунлари заминида, ўз салтанатидаги янги тартиб ва қоидалар билан тўлдириб борди. Унга ҳамма амал қилишини талаб қилди ва ўзи ҳам бу тартибга риоя этди.

Бобур 1528 йили «шанба куни, рабиулаввал ойининг йигирма тўққизида ўғли Аскарийга мурассаъ камар ханжар била подшоҳона хилъат кийдуриб, алам ва туғ ва накора ва тавила тупчок ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом» бериб девон бошида ўтиришини расман эълон қилиб тўй беради.

Мазкур тўйда турли султонликлар, темурий шаҳзодалар ва Бобурнинг ўз қаламрави қатори Ҳинд рожалари, бир қатор султонликлардан элчилар ва меҳмонлар ташриф буюради. Ушбу тўй тантанасининг мавзуимиз учун муҳим томони – ундаги дипломатик протокол доирасида тўй иштирокчиларини жойлаштириш масаласидир. Бу манзара тасвирида ҳар бир иштирокчининг вазифаси, мартаба, иззат-икром даражаси, давлатчилигидаги ўрни, ёши инобатга олинган.

Биз юқорида Бобурнинг Хожа Аҳрор Валийга бўлган муносабати ҳақида фикримизни баён этиб, бу шахснинг ўша давр сиёсий, иқтисодий ҳаётида тутган ўрни *борасида батафсил фикр юритган эдик. Бу тўйга Хожа Аҳрори валий авлодлари,* ақраболарини ҳам таъриф этганлиги ва уларнинг энг мўътабар меҳмонлар қаторида жой олгани Бобурнинг уларга бўлган юксак эътиқоди умрининг охирги дамларигача сусаймаганидан дарак беради.

Мазкур тантанадаги чора-тадбир, меҳмонларга иззат-икром кўрсатиш орқали ҳам Бобур ўз тарафдорларини ўзидан узоқлаштирмаслик, улар эътиборини қозониш ва Ҳиндистонда янада мустаҳкам салтанатни барқарорлаштиришга интилган. Ҳиндистон нотаниш табиати, ўрганилмаган ноқулай иқлимида руҳан мададкор бўлган, Бобур учун устозлик мақомидаги «беш-олти қариялар»нинг номлари зикр этилганлигини Бобурнинг дипломатик қарашларига ҳам дахлдор билиб ҳамда бунинг тарих, этнография фанлари учун муҳимлигини инобатга олиб қуйидаги матнни келтиришни лозим кўрдик:

«Шанба куни, ойнинг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эдилар. Қизилбош элчиларни ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йирокроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур билан ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллохга фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солғон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлимда беш-олти қари – Тўхта Бўға султон, ва Аскарий ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Ҳусайний ва Халифа ва яна Самарқандтин келган хожаларнинг тавобии ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари – Муҳаммад Замон Мирзо ва Тонготмиш Султон ва Саййид Рафеъ ва Саййид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шиҳобиддин араб ва Саййид Дақиқий ўлтурдилар».

Ушбу манзарадан тасаввур этиш мумкинки, подшоҳ Бобурнинг ўнг қўлида унга анчагина яқин бўлган султонликлар – қизилбошларнинг элчилари, вакиллари жой олган, чап томонида эса мухолифи Шайбонийхонга тегишли ўзбак элчиларини жойлаштирган. Шу жиҳатлар ҳам Бобурнинг сиёсати ва шу орқали дипломатик муносабатини ўзида акс эттирган. Бошқа таниқли ва унчалик машҳур бўлмаган шахсларнинг тантанадаги жойлашуви ҳам маълум даражада дипломатик протокол ва тартибга риоя этилган ҳолда амалга оширилганини кўрсатади.

Бобур дипломатиясининг юксак намунаси сифатида «юкуниш» сиёсати алоҳида ўрин эгаллаган. Умуман темурийлар саройида сарой аҳли, бек ва зодагонларнинг бир-бирлари билан учрашувларида кимнинг неча марта, кай тарзда, қайси ҳолатда иккинчи томонга қараб юкуниши унинг мансаби, вазифа даражаси, ғолиб ёки мағлублиги билан белгиланган. «Бобурнома»да бу мавзу жуда жонли мисоллар, турли макон ва замонда бор моҳияти билан келтирилганки, бу, энг аввало, Бобурнинг юксак дипломат бўлиб етилганлиги, юкуниш орқали ўз сиёсати даражасини белгиланганлигини ҳам кўрамиз.

Бобур Амир Темур салтанатини яна қайта тиклаш максади борлиги сабабли, кўп сонли, яъни 20–30 минг лашкарга эга бўлган Хусравшоҳга ҳамиша хавас билан қарар эди. Шароит тақозосида нисбатан жуда оз лашкари билан шундай кучли саркардани енгади.

Бобур ўзидан енгилган ана шу «забун ва ожиз» саркарда билан учрашган чоғини «юкуниш» сўзи билан тўлиқроқ ифодалаган кўринади. Бунда Хусравшоҳнинг неча марта юкунгани орқали унинг ўта ночор, химоясиз, жон асраш илинжидаги асир экани акс эттирилган. Ана шу учрашувда биз таъкидлаган сарой дипломатиясининг ўта нозик чизгилари бор. Бу ҳолатни муаллиф ўзига хос атамалар, сўз-иборалар билан баён этади. Хусравшоҳ «коида ва дастур» била келди.

Одатда шаҳзодалар, темурий саркардалар, бир-бирлари билан бир юкуниб (таъзим этиб) ёки уч юкуниб кўришишган. Ҳар бир юкуниш маълум бир муносабат мазмунини белгилаган. Хусравшоҳ эса «кўрушурда уч қатла юкуниб, ёнғонда ҳам (орқага тисарилиб ҳам – Ҳ.К.) уч катла, сўрғонда ва тортук тортқонда бирор юкунди», деб ёзади Бобур. Бунда муаллиф Хусравшоҳнинг ҳар бир юкунишини унинг устидан қилган бир ғалабаси рамзи сифатида келтирмоқда. У Хисравшоҳнинг забунлигини неча марта эгилгани билан белгилайди.

Темурийлар салтанатида тиз чўкишнинг бир неча даражаси бўлган. Бу киши қоматининг оёққа қараб даражама-даража эгилишига боғлиқ. Бошни ирғаб, қуйи тушириб, қўлни кўксига қўйиб, ярим эгилиб ёки тиззасини ерга қўйиб, бошини ҳукмдор оёғи томон ергача етказиб эгилиш каби ҳаракатларнинг ҳар бири, таъкидлаганимиздек, тарафларнинг ўзаро муносабатидан белги берган. Хусравшоҳ «йигирма беш, йигирма олти катла паё-пай юкунди ва борди ва келди» дейди, Бобур. Бу сўзларда ғолиб Бобурнинг мағлуб душманидан сўзсиз устунлиги мужассам.

Бобур дипломатиясида ракиб томонни мағлуб этишдан кўра, у билан сулҳ тузиш, хайрхоҳлиги таҳсинга лойиқдир. Афғонистон ва Ҳиндистондаги давлат бошқарувида бағрикенглик, ўзга халқлар дини урф-одатини эҳтиром этиш, бева-бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, юксак саховат орқали дипломатик муносабатларни яхшилашни хам устувор билган. У шунингдек, бунёдкорлик ишлари орқали ҳам муайян дипломатик мактаб ярата олгани айниқса ибратлидир. Шу қатори, Бобур дипломатиясида ўша даврдаги мулк бўлиш сиёсати, бўйин эгмаган юрт бошлиқлари ва элига шунга муносиб чоралар кўриш, музокаралар иш бермаганда куч ишлатиш сиёсати ҳам олиб борилганки, бу ҳам Бобур давлатчилик сиёсати, дипломатиясининг бир қиррасидир.

Бобур – адабиётшунос. Заҳириддин Бобур юксак давлат арбоби, шоҳ бўлганлиги қатори етук мунаққид, Алишер Навоийдан кейин мумтоз адабиётимизда адабиёт вазифаси ва адиб ахлоки, сўз санъатининг қадри ҳақида объектив, холисона баҳо берган мунаққиддир. Агар биз адабиётшунослигимиз тарихида Бобурнинг Навоий ижодининг биринчи мунаққиди эканлиги, унинг асарларини биринчилардан бўлиб мутолаа этиб юксак баҳолаганини инобатга олсак, у кўз ўнгимизда янада улуғвор сиймога айланади.

Бобурнинг адабий-эстетик қарашлари биринчи навбатда, унинг адабиётга бўлган муносабати орқали намоён бўлади. Зеро, у даврининг етук шоири, носири бўлишидан ташқари ўзбек классик адабиётида Алишер Навоийдан кейин адабиёт ривожига, унинг ижтимоий вазифаларини белгилашда, адабиётни имкони борича халққа хизмат қилдиришга, уни ҳар қандай тумтароқлик, қолипдан холи тутишга, адабиёт боғига кириб келаётган ёш авлодга тўғри йўл кўрсатишга муносиб ҳисса қўшди.

Бобур адабий-эстетик қарашларини ўрганиш жараёнида унинг адабий танқид, адабиётнинг ҳаётдаги ўрни, адабий жанрларга бўлган муносабати, мусиқа ва адабиёт

бирлиги ва ўзаро алоқаси масалалари ва портрет яратиш маҳорати ҳар доим адабиётшунослар диққатини ўзига қаратиб келди.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларидаги адабий муҳитнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ўша даврдаги адиблар ижодига танқидий ёндашишдир. Мумтоз адабиётшунослик бу даврда турли йўллар билан ривожланиб, ўзига хос хусусиятга эга бўлган. Бу, энг аввало, танқиднинг ранг-баранг адабий жанрлар воситасида ифода этилиши билан диққатни тортади. Айниқса, буни биз Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, Заҳириддин Бобурнинг «Аруз рисола»сида, насрий асари «Бобурнома»да, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-саноиъ» асарида, Ҳусаин Воиз Кошифийнинг «Бадое ул-афкор фи саное ул-ашъор» номли назарий асарида кўпроқ кўрамиз. Шулар қатори, эпик достонларнинг кириш ва хотима қисмларида, насрий асарларнинг матнида, иншо, муншаотларнинг ёзилиш қоидалари ҳақидаги назарий ишларда ҳам танқидга оид фикрларни учратиш мумкин. Ана шундай катта адабий жараёнда муносиб фикр билдириш, ҳеч кимдан ҳадиксирамайдиган шоҳ Бобур учун, албатта, юксак масъулият ва фавқулодда истеъдод талаб қилинарди. Бемалол айтиш мумкинки, Бобур бу вазифани юксак даражада бажарди ва ўзидан шуҳрат тўла хотира қолдирди.

Бобурнинг ҳаётни реаллигича тасвирлаб бериш, унинг нозиклигига эътибор қаратиши, атрофидаги шахсларнинг психологияси, ички ва ташқи қиёфасини санъаткорларча тасвирлаши кўпрок киши диққатини ўзига тортади. Бу фақат ёзувчининг бадиий маҳорати, ҳаётий тасвирлари бўлмасдан, унинг дунёқараши, ҳаётга бўлган чуқур фалсафий муносабатидир.

Адибнинг «Бобурнома» асари, энг аввало, ҳаётий тасвирлар, кишини лол қолдирадиган табиат ҳодисалари ва ундаги ҳайвонот олами, набототдаги мўъжизалар хусусиятларини ўзида акс эттиргани билан турли мамлакат олимлари диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Энг муҳими шундаки, бу манзараларнинг ҳар бири ўз оригиналлиги, жонлилиги, ўша давр нафасини бизгача етказиши билан диққатни тортади.

«Бобурнома»да муаллиф ўзининг Андижондан Ҳиндистонгача босиб ўтган йўлини тасвирлар экан, қайси шаҳар, турар жойга етмасин, аввало, унинг архитектурасига, кўрғон, боғ, гулзор, наботот олами, шу жойнинг жонли табиатига алоҳида эътибор беради. Бобур тасвирлаган кўрғон, объектларнинг ҳар бири ўзига хос, бир-бирини такрорламасдан, мафтункор, жозибали сўз, ибора ва жумлалар орқали бизга ҳаётийлик тасвирни чизиб беради. Зеро, муаллиф диққатини, аввало, мўъжизакор табиатнинг ўзига хос хусусияти, ўша жойга мос, расм бўлган архитектура-қурилиш услуби тортади. Буларнинг ҳаммасини Бобур шунчаки тасвирламайди, балки иморат, ер, ўсимлик олами, иклим, архитектурани диалектик бирликда кўради. Натижада, моҳир адибнинг бадиий юксак, реал тасвирлар тўла сатрлари майдонга келади. Бу борада Бобурнинг Афғонистоннинг Нингнаҳори (Ҳозирги Жалолобод вилояти)даги боғ тасвирини олиб кўрайлик: «Ери муртафиъ, оқар суйи мутассил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичирак пушта воқеъ бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг густидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқеъ бўлубтур. Боғнинг ғарбижанубий тарафида даҳи дар даҳ ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор

дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айни ери ушбудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқеъ бўлубтур».

Кўриниб турибдики, боғнинг ҳеч бир элементи Бобур диққатидан четда қолмаган. Бунинг устига оқаётган сувнинг ҳажми («бир тегирмон суйи»), ҳовузнинг катта-кичиклиги («даҳи дар даҳ») аниқ берилган. Ҳовуз атрофидаги норунж, анор дарахтлари бу боғнинг ҳуснига ҳусн қўшганлиги алоҳида кўрсатилган. Бундай мисолларни «Бобурнома»дан ўнлаб келтириш мумкин.

Бобурнинг насрий асарлари қатори унинг ғазаллари, рубоий ва маснавийларида мумтоз адабиётимизда бу жанрларда ижод қилган бошқа адибларимиздан фарқ қилган ҳолда реал ҳаёт тасвирларини кўрамиз. Унда ҳаёт завқидан баҳраманд бўлиш, дунё ташвишларидан ўксиниб унинг гўзаллигини пайқамай қолмасдан борига шукроналикни бажо келтириш, дунё ўткинчилигини унутмасдан, умрни мазмунли ўтказиш ҳақида кўп фикр билдирган. У ҳаётга бўлган юксак муҳаббат орқали одаму оламдан яхшилик излаган, гўзалликка меҳр қўйиб яшаган.

Қуйидаги сатрларда буюк Бобурнинг адабий-эстетик нигоҳи, ҳаётини шеъриятсиз тасаввур қила олмаслиги, май лаззати, ҳаёт ишрати ва ёз гўзаллиги қатори шеър баҳси ҳам шоир Бобурнинг умр завқи, мазмуни ва қувончи эканлигининг тараннум этганлигини кўрамиз:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, Шеър баҳси, ишк дарди, боданинг кайфияти. Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлгай баҳси шеър, То билингай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати. Гар бу уч ишни мувофик топсанг ул уч вақт ила, Мундин ортиқ бўлмагай, Бобур жаҳоннинг ишрати. Бобур бутун умри давомида нимани кўзлаган бўлса асосан унга эришди. Энг муҳими, бобоси Амир Темур салтанатини яна яхлитликка олиб келди, бошқарди. Унинг яратган «Бобурнома»сидан тортиб шеърий девонлари, илмий, диний, ахлоқий асарлари армонларининг изҳори, муродига етганлигининг шукронаси. Мана бу рубоий-фахрияда ўз ижодидан завқ олиш, умр мазмунида шеърдек мусаффолик жой олиб, мухлислари дардига даво бўлишининг изҳори – Бобурнинг ижод фахриясидир:

Ашъорингким шеър оти то бўлғай, Таъб аҳли анга волау шайдо бўлғай, Ҳар лафзи дурру баҳри маъони анда, Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлғай? Бобур бир умр ана шу муроди-эзгулик, яратувчанлик даргоҳининг, илоҳий карам меҳмонхонасининг кайвониси бўлди. Албатта, унинг ушалмаган армонлари ҳам қолди, ҳар бир шахс ҳам барча муродларига етиши амри маҳол. У ўз муродига етиш учун тинмай курашган, ўз оромини енгиб шиддат билан ишлаган, ижод этган, жангу-жадалларда ғолиб келган:

Кўнгли тилаган муродга етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сорига кетса киши.

Заҳириддин Бобур бир умр асл Ватани – Мовароуннаҳрда салтанат бошқаришни, уни обод ва кўркам кўришни орзу қилиб яшади, аммо бу ният унга аччиқ армон бўлиб қолди. «Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар (яъни Мовароуннаҳрга – Ҳ.Қ.) бормокка

беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши Тенгри таоло бот саранжом топқай. Бу иш забтидан сўнг беставаққуф, Тенгри эткурса, мутаважжуҳ бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай». Бобур ўз юртига қайтишни илинж билан орзу қилган. Бўлмаса, бир жумлада Тенгри номини уч марта тилга олиб, илтижо қилармиди?!

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор

МАВЛОНО МУҲАММАД ҚОЗИ
(XV а. – 1516)

Мавлоно Муҳаммад Қози ибн Бурҳониддин Мискиний Самарқандий нақшбандия тариқати тараққиётига муносиб ҳисса қўшган таниқли олим, фақиҳ ва эътиқодли сўфийлардан бири бўлган. У XV асрда Самарқанд шаҳрида маърифатли фозил инсон Бурҳониддин Самарқандий (тахаллуси – Мискиний) оиласида дунёга келган. Туғилган йили манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Муҳаммаднинг отаси Бурҳониддин Мискиний Самарқандий машҳур Имодиддин Козига яқинлиги сабабли унинг ўғлини Муҳаммад Қози деб аташган дейилади манбаларда[1]. Мавлоно Муҳаммад Қози «Силсилат ул-орифийн» ва «Тазкират ус-сиддиқийн» асарларининг муаллифи. Бу китобларнинг ёзилган вақти тарихи ҳижрий 885 деб берилган, бу сана мелодий 1480 йилга тўғри келади. Олим нақшбандия тарикатининг йирик пиру-муршидларидан бири Хожа Убайдуллоҳ Насриддин Аҳрор Валийга қўл бериб муридлик қилганлар. Олим юқорида зикр этилган китобларни ўз устози, пири Хожа Аҳрор Валийнинг маслаҳати ва розилиги билан ёзган Шундан сўнг, Мавлоно Тошкентга бориб, Шайх Зайниддин Кўҳи Орифон мадрасасида дарс беради. Қабри ҳам Самарканддаги Хожа Аҳрор Валий қабрининг ёнида. Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашиди» китобида Мавлоно Муҳаммад Қози 922/1516 йил Тошкентда вафот этган дейилади. Бу пайтда Муҳаммад Қози 60 дан ошган, лекин 70 га етмаган эди, дейилади мазкур манбада. Балки унинг ҳокини шогирдлари Самаркандга олиб бориб дафн этишган бўлиши мумкин.

У ўз устози Хожа Аҳрор Валийнинг розилиги билан устозининг тариқат йўлидаги фаолияти, силсиласи, мақомати ва кароматлари ҳақида юқорида қайд килинган «Силсилат ул-орифийн» номли машҳур рисолани ёзган. У 1510 йилгача Бухорода яшаган. Бу даврда Бухорода Шоҳибек хон номидан Маҳмуд Султон ҳукмронлик қилар эди. Шу даврда Бухорога қизилбошлар келиб Бухоро тахтини эгаллагач, Мавлоно Муҳаммад Қози Андижонга ва Ахсига йўл олади. У ҳамма жойда ақл-идроки, юксак диди, нозик фаросати ва билимдонлиги туфайли ҳукмдорлар эътиборига тушар, ҳамма унинг сухбатидан бахраманд бўлишга интилар эди.

Мавлоно 12 йил садоқат билан (1480 йилдан то Хожа Аҳрорнинг вафотигача 1492 й.) Хожа Аҳрор Валийнинг хизматида бўлган. Дастлаб, Муҳаммад Қози дарвешлик илмини эгаллаш ниятида Хуросонга отланади, аммо Хожа Аҳрор Валий билан

[1] *Мирза Мухаммад Хайдар.* Тарихи Рашиди. Отв.ред. д.ист.н. А. Урунбаев. Т.: Фан, 1996. С. 284.

учрашув унинг тақдирини бутунлай ўзгартириб юборади. Унинг ҳикоя қилишича, Муҳаммад Қози кўпгина илмларнинг замирига етгач, кейинги умрини тасаввуф илмига бағишлашга аҳд қилиб, йирик сўфийлардан илм эгаллаш ниятида Хуросонга боришга шайланади. У Самарқанддан чиқиб кетаётиб, фалакнинг гардишини кўринг, бир жойда тақдир йўли уни авлиёлар авлиёси, сўфийлар пири Хожа Насриддин Убайдуллоҳ Аҳрор Валий билан учраштиради. Хожа Аҳрор Мавлонодан сўрайди: «Қай томон йўл олдингиз?», у деди: «Хуросонга», Хожа яна сўради: «Ўқиш ниятидами, ёки бошқа мақсаддами?» Бу саволга Мавлоно Муҳаммад Қози билан биргаликда бораётган шериги шундай жавоб қилади: «Мавлононинг кўпроқ дарвешлик сирларини ўрганишга мойиллиги бор». Шунда Хожа Насриддин улардан бир фурсат кутиб туришни илтимос қилади ва ўзи боғнинг нариги четига йўл олади, бироз вақт ўтгач, қўлида иккита мактуб билан қайтиб келади ва бу мактубларни Мавлонога топширади. Бу хатлардан бири тавсияномa бўлиб, у Мавлоно Саъдиддин Қашғарийга йўлланган эди, иккинчисида эса дарвешлик йўлига жазм қилганлар учун улуғ нақшбандия тариқати қоидалари битилган эди. Мавлоно Муҳаммад Қозига тақдим этилган бу хатнинг мазмуни қуйидагича (мазкур хатнинг мазмунини ҳозирги ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун эркин таржимада берамиз): «Ибодатнинг моҳияти шундаки, ибодат қилувчининг қалби Яратганнинг буюклигига нисбатан ишонч-эътиқод ва имон бахтини чин юракдан ҳис қилишида. Бундай бахт-саодатнинг вужудга келиши меҳр-муҳаббатдан, меҳр-муҳаббатнинг вужудга келиши эса Аллоҳнинг набийси Муҳаммад (с.а.в.)га садоқатдандир. Садоқат эса садоқатга эришиш йўлидаги билимларни эгаллашдан ҳосил бўлади, бунга эса диний билимларни эгалламасдан, диний билимларнинг билимдони бўлган олимлар билан мулоқотга киришмасдан эришиб бўлмайди. Аммо бу йўлда илмдан ўзининг шахсий эҳтиёжларини қондириш ва амалини ошириш йўлида фойдаланувчи олимлардан эҳтиёт бўлиш лозим. Агар олийжаноб олимларни топа олмаган тақдирдагина бундай тоифадаги олимлар билан мулоқотда бўлиб, улардан фақат ўзингизга керакли билимни олиш билангина кифояланиш зарур. Шунингдек, ўйин тушиб, шовқин-сурон кўтариб, зикри жаҳрияни ҳаддидан оширувчи, ҳаммадан тиланиб, қўлига тушган нарсани қайтармайдиган, нафсини тия олмайдиган дарвешлардан ҳам сақланиш лозим. Мусулмонларни сунна йўлидан оғдиришга олиб борувчи, эътиқодига путур етказувчи маърифат ва тавҳид сабокларини тинглашдан ҳам ўзини тийиш лозим. Фақат ҳақиқий илм нури билан қалбни ёритувчи фанларга интилинг. Ҳақиқат, Аллоҳнинг набийси Муҳаммад (с.а.в.) орқали йўлланган ваҳийларда экан, унга бўлган садоқатни асранг. Тамоми вассалом».

Бу суҳбатдан сўнг Мавлоно Муҳаммад Қози Хуросонга юришини давом эттирди. Унинг «Силсилат ул-орифийн» асарида қайд этилганидек, Хожа Аҳрорнинг шу қадар нозик ифода услубида айтган насиҳатларига қарамасдан унинг дилини Хуросонга бориш нияти тарк этмайди. Мавлоно ички бир қайсарлик билан Хуросонга қараб йўл олади. Аммо, бир жойга етганда шундай бир муаммоли вазиятга тушиб қоладики, ундан қутилиб, Хуросонга кетишнинг сира иложи қолмайди. Мавлоно Муҳаммад Қози ортига қайтишга мажбур бўлади. У орқага қайтиб келиб, ҳазрат эшоннинг хизматини қилишга аҳд қилади. Мавлоно Муҳаммад Қози Хожа Аҳрорнинг хонадонида унинг ишларига ёрдамлашиб, биргаликда илм сирларини ҳам устоз-шогирд мақомида эгаллашни давом эттиради. Мавлононинг одоб-ахлоқи, самимияти, зукко

акл-идроки тамоман Хожа Насриддинни ўзига ром қилади. Хожа Аҳрор Валий барча ишларда Муҳаммад Қозига таянадиган, у билан маслаҳатлашиб иш қиладиган, кўп масалаларда унинг фикрини инобатга оладиган бўлиб қолади. Устоз ва шогирднинг бу қадар бир-бирига яқинлашиб кетганлигидан атрофдагилари, улуғ мартабали олимлар, ҳатто Хожа Аҳрорнинг фарзандлари ҳам рашк қиладиган даражага боради. Устоз-шогирд, пир-мурид занжири туфайли Хожа Аҳрор Валийнинг карамотлари шогирдига ҳам юқади. Мавлоно Муҳаммад Қозининг маърузаларини тингловчилар зўр эътибор билан эшитишар, унинг ислом ақоидларига оид сермазмун фикрлари оммани нинг эътиборини тортади ва эл орасида унинг обрўси ошиб кетди. Эшоннинг тавсиялари билан Мавлоно бир канча рисолаларни ёзди. Айникса, унинг солиҳлик одоби, муридлик одоби, ҳукмдорлар одоби ҳақидаги асарлари мусулмонлар орасида катта шуҳрат қозонди. Фахруддин Али Сафий «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» асарида «Ҳазрати Мавлоно идроки маъофда ва латойифи сўфий йа қадда саллоҳу арвоҳаҳумда фаҳми баланд ва табъи аржумандлари бор эрди...»[1] деб таърифлайди.

Мавлоно Хожа Аҳрор Валийнинг вафотидан сўнг Тошкент, Андижон, Ахси, Бухоро шаҳарларида ва Хуросонда бўлганлиги ҳакида ҳам маълумотлар бор. У ҳамма жойда имон-эътиқодига содик бўлиб, илмига-илм қўшиш, тариқатни такомиллаштириш, маърифатни эгаллаш илинжида астойдил тер тўкди.

Мавлоно Муҳаммад Қози нафақат шогирдлик, муридлик бобида, балки у устозлик, мураббийлик, муршидлик бобида ҳам тарихда қоларли иш килган. Унинг шогирдлари ичида Ҳазрати Махдуми Аъзам хожагон-нақшбандия тариқатини том маънода дунёга ёйди.

Мавлоно Муҳаммад Қозининг устозлиги ҳақида Махдуми Аъзам ҳақидаги китобчадан парча келтирамиз: «Саййид Аҳмаддаги илмга бўлган чанқоқликни кўрган устози унга кўпгина илм сирларини ўргатади ва шогирдидаги сўфийликка рағбат куртакларини сезгач, унга Хожа Аҳрор Валийнинг шогирди Мавлоно Муҳаммад Қозидан дарс олишни маслаҳат беради. Шу даврда Мавлоно Муҳаммад Қози Тошкентдаги Шайх Зайниддин бобо мақбараси ёнида жойлашган мадрасада мударрислик қилар эди. Маҳдуми Аъзам тоғаси билан биргаликда Тошкентга боради ва улар Кўкча масжидида намоз ўқишади. Намоздан чиққач, ёш Саййид Аҳмад рўпарасидан руҳан салобатли бир инсон келаётганлигини кўради ва унга одоб билан салом бериб, шундай дейди: «Устоз, мен сизни танидим, тушимда кўрган эдим». Бу инсон Мавлоно Муҳаммад Қози эди. Мавлоно ёш йигитчага жавобан, «Мен ҳам сизнинг келишингизни билар эдим, бўтам», деб жавоб беради. Шунда Саййид Аҳмаднинг тоғаси гапга қўшилиб, «Таксир, агар лозим топсангиз, менинг жиянимни шогирдликка қабул қилсангиз, «эти сизники, суяги бизники». Бу – жияним Саййид Аҳмад. У Ахсилик Мавлоно Жалолиддиннинг ўғлидир», – деди. Шунда Мавлоно Муҳаммад Қози: «Маъқул, бўтам, мен Мавлоно Жалолиддин ҳақида кўп маърифатли инсон деб эшитганман. Уларнинг фарзандига илм ўргатиш биз учун шарафдир» – деди ва Аҳмадхўжанинг бошини силаб, «Бўтам, бор сен мадрасага кириб, тенгдошларинг билан танишиб олгин» – деб уни мадрасага йўллади. Шу тарика Маҳдуми Аъзам узоқ

[1] *Фахруддин Али Сафий.* Рашаҳоту айнил-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). Т.: Абу Али Ибн Сино, 2004. 448-б.

йиллар Мавлоно Муҳаммад Қозининг таълимини олиб вояга етган. Махдуми Аъзам унвонини ҳам Саййид Аҳмадга шу устози берган»[1].

Мавлони Муҳаммад Қозининг асарлари ҳақида маълумот берайлик. Унинг шуҳратини оламга ёйган асарларидан бири «Силсилат ул-орифийн» («Ҳақиқатга эришганлар силсиласи») бўлиб, у учта қисмдан ташкил топган: биринчи қисмида шайхларнинг илм эгаллаш давридаги толиблик хулқ-атворлари ҳақида; иккинчи қисмида Ҳазрат Эшоннинг (Хожа Аҳрор Валийнинг) ҳаёт йўли, ҳақиқатга эришиш йўлидаги машаққатлари, мажлислардаги латиф сўзлари, карoматлари, мўъжизалари ва башоратлари ҳақида баён қилинган; учинчи қисмида эса айрим авлиё зотларнинг нутқлари ва карoматлари баён қилинган. Бу китоб барча сўфийларга бирдай қимматли китоб бўлиб, элликтача бўлимлардан ташкил топгандир.

Бундан ташқари, олимнинг бир қанча рисолалари бўлиб, уларнинг кўпчилиги шогирдлари томонидан берилган саволларга жавоблар тарзида ёзилгандир.

Бир рисоласи Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг берган саволларига жавоблар тарзида ёзилган экан. Бу рисоланинг қўлёзмаси тарихчига Мавлононинг вафотидан сўнг, унинг ўғли Мавлоно Қутбиддин Аҳмад томонидан эсдалик сифатида тортик қилинган. Мазкур китобчанинг айрим жойларидан намуна келтирайлик: «Қандай гуноҳлар бўлади?» деган саволга Мавлоно Муҳаммад Қози шундай жавоб беради (хатни замонавий тилда эркин баён киламиз):

«Гуноҳлар борасида уламолар ўртасида кўпгина зиддиятлар ва чалкашликлар бор. Шунга қарамасдан, биз сизга Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг жавобларини айтишни лозим топдик: 7 та оғир гуноҳлар бор: биринчиси – диндан қайтиш (Аллоҳнинг ўзи бундан асрасин); иккинчиси – асоссиз одам ўлдириш; учинчиси – ҳалол инсонни ёмонлаш; тўртинчиси – етимнинг ҳақини ўзлаштириш; бешинчиси – судхўрлик билан шуғулланиш; олтинчи – динсизлар билан жангда бир мусулмоннинг икки динсиздан қочиши; еттинчи – ота-онасига итоатсизлик, гапига кирмаслик.

Айрим ҳурматли зотлар гуноҳларни бошқача санашади. Масалан, маккалик шайх Абу Толиб «Қувват ул-қулуб» («Қалбнинг кучи») номли китобида «оғир гуноҳлар ўн еттитадир (улардан сақланиш лозим), қолганлари енгил гуноҳлар, уларни ювиш мумкин» деб ёзилгандир.

Гуноҳларнинг тўрттаси қалбга оид: 1-худосизлик; 2-худонинг марҳаматидан умид қилмаслик; 3-худонинг ғазабидан қўрқмаслик; 4-қайсарлик билан гуноҳ қилишни давом эттириш.

Гуноҳнинг 4 таси тилга оид: 1-ёлғон гувоҳлик; 2-ёлғон қасам, яъни ростни ёлғон деб, ёлғонни эса рост деб қасам ичиш; 3-ҳалол инсонни қоралаш; 4-жодугарлик билан шуғулланиш.

Гуноҳларнинг 2 таси қўлга оид: 1-ўғрилик; 2-ноҳақ қон тўкиш.

Гуноҳларнинг 3 таси ошқозонга оид: 1-шароб ичиш; 2-етимнинг хаққини еб қўйиш; 3-судхўрлик билан қорин тўйдириш.

Гуноҳларнинг яна 2 таси жинсий аъзоларга оид: 1-шахватпараслик; 2-бесоқолбозлик.

Гуноҳнинг 1 таси оёққа оид: агар бир мусулмон жангда иккита динсиздан қочса гуноҳдир.

[1] Қаранг: *Тўраев Б., Жабборов Н.* Махдуми Аъзам // Ўзбекистон – буюк алломалар юрти. Т.: Маънавият, 2010. 367–368-б.

Яна бир гуноҳ бутун гавдага оид бўлиб, у ота-онанинг айтганини қилмаслик. Бу гуноҳлардан ҳар биримизни Худонинг ўзи асрасин. Бошқа гуноҳларни эса тавба-тазарру ва яхши амаллар билан ювиш мумкин».

Шунингдек, Мавлоно Муҳаммад Қозининг «Ҳукмдорларга 10 та насиҳат» рисоласи ҳам мавжуд бўлиб, бу асар замонавий ўзбек тилида нашр этилгандир. Мазкур рисолаларида инсоннинг имон-эътиқоди ва одоб-ахлоки унинг ўзига, ўзини қандай англашига боғлиқ эканлиги таъкидланади. Шунингдек, Мавлоно Муҳаммад Кози Н. Макиавеллидан илгари «Ҳукмдор бирор қонун ишлаб чиқишдан илгари ўзини шу қонунни ижро этувчининг ўрнига қўйиб кўрсин» – деган тамойилни илгари сурган.

Мавлоно Муҳаммад Қозининг тасаввуф назариясига оид ғоялари ҳалигача ўз қийматини йўқотмаган.

Мавлоно Муҳаммад Кози ҳақидаги маълумотлар Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» (Обиҳаёт томчилари). Т.: Абу Али Ибн Сино, 2004. 447–451; Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг «Таърих-и Рашиди» (Мирза Мухаммад Хайдар. Таърих-и Рашиди. (Пер. с персидского А. Уринбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Эпифановой). Т.: Фан, 1996. (кн. 2. гл. 16, 35, 57), В.Л. Вяткин. Шейхи Джуибари. Т., 1927; Ҳасанхожа Нисорий «Музаккири аҳбоб». Т.: Халқ мероси, 1993; Валихўжаев Б. Хожа Аҳрори Валий. С.: Зарафшон, 1993; К. Каттаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994; С. Ғозиев. Мозийга назар. 16-аср мутафаккирларининг ижодий мероси. 1 китоб. Т.: Алишер Навоий номидаги ЎМКН, 2009 ва бошқа китобларда берилган.

Мавлоно Муҳаммад Қозининг илмий-маънавий мероси ҳар тарафлама синчиклаб ўрганишга лойиқ бўлиб, бу мерос халқимизнинг ўтмишдаги қадриятлари ва анъаналарининг моҳиятини янада чуқурроқ англашимизга, нақшбандийлик тарикатининг инсонпарварлик ғояларини билиб олишимизга ёрдам беради. Бу меросни ўрганишимиз ва ёшларимизга ўргатишимиз бугунги кун талабидир.

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори,
профессор

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ
(1413–1482)

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 816 йил 12-шаъбон (1413 йил 7 ноябрь) куни Ҳирот шаҳрида туғилган. Унинг тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда таваллуд топганлигига қарамай, «Самарқандий» деган нисба билан шуҳрат қозонганига сабаб – отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлгани ва қолаверса, бўлғуси тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча муддат Самарқандда яшаганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий дастлабки таълимни Ҳиротнинг ўзида олган. Кейинчалик, Ҳиротдаги темурийлар саройида қозилик ва имомлик лавозимида бўлган отаси ва ўз даврининг зиёлиларидан бўлган акалари Абдулғаффор, Абдулқаҳҳор, Абдулваҳҳоблар кўмагида тафсир, ҳадис, фиқҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича

чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган. Атоқли адиб Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Абдураззоқ Самарқандийнинг мазкур илмлар бўйича чуқур билимга эга эканини қуйидаги сўзлар билан тасдиқлайди:

«Мавлоно Абдураззоқ ... хушмуҳовара киши эрди ...зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди...»

Отасининг саройдаги тутган мавқеига кўра тахмин қилиш мумкинки, Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан якиндан таниш бўлган. Унинг яхши таҳсил кўргани, бу борадаги иқтидори баландлиги туфайли отаси вафотидан сўнг, 1437/38 йили, 24 ёшида темурийлар саройига хизматга олиниши бежиз эмас. Шундан сўнг то 50 ёшига қадар аввал Шоҳрух, кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа темурий ҳукмдорлар – Мирзо Абдулқосим Бобур (1452–1457), Султон Абу Саъид (1451–1469) ва тахтга ўтирган бошқа шаҳзодалар саройида давлат ишлари билан банд бўлади. Унинг замондоши Абдулвосе ан-Низомийнинг ёзишича, Абдураззоқ «ҳокони саъид (яъни Шоҳрух)нинг давлати замонида узоқ муддатлар шуҳратли ишларни бажаришни бўйнига олган, баъзи соҳибдавлат шаҳзодаларнинг хизматида садоратлик олий мансабига етишган, баъзи бошқаларнинг мулозиматида эса ноиблик ва хосликка эришган».

Бироқ Абдураззоқнинг ўзи асарларида мазкур садоратлик лавозимларини эслатмаса-да, тарихий воқеалар сирасидан унинг темурийлар давлатида хорижий дипломатик муносабатларни олиб боришда муҳим роль ўйнаганлиги англашилади.

XV асрнинг биринчи ярмида темурийлар давлати билан Рим (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўла олади. Чунончи, «Матлаъи саъдайн»га киритилган «Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари» деб номланган сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганини ёзади. Элчилар 1442 йил 13 январда Ҳиротдан йўлга чиқиб, шарқи-жанубий Эрон, Арабистон, Хурмуз бандаргоҳи, Маскат, Арабистон денгизи орқали 1442 йил 17 октябрда Колькуттага етадилар ва бу шаҳарда беш ой, Вижаянагарда эса 1443 йил охиригача туриб, сўнг орқага қайтадилар. Қайтишда яна денгиз йўли билан Хурмузга, у ердан 1444 йил декабрь ойида Ҳиротга етиб келадилар.

Шу каби «Матлаъи саъдайн»да Абдураззоқ Самарқандийни Шоҳрух Ғилонга ва бошқа ерларга элчиликка юборгани эслатилади.

Абдураззоқ охирги марта Мисрга элчиликка юборилаётган пайтида Шоҳрух вафот этади ва шу боис элчилик амалга ошмайди. Шу каби дипломатик алоқаларда Абдураззоқ кейинги темурий ҳукмдорлар Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъидлар даврида ҳам фаол иштирок этгани унинг ўз сўзларидан маълум.

1463 йилга келиб эса Абдураззоқ Самарқандийнинг илтимосига биноан уни давлат ишларидан озод этадилар ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонакоҳига шайхлик вазифасига тайинлайдилар. Ҳижрий 887 йил жумод ал-аввал (1482 йил, июль-август) ойида шу шаҳарда оламдан ўтади.

Абдураззоқ Самарқандий шеър, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин унинг бизгача етиб келган ягона тарихий асари «Матлаъи

саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»)дир. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, икки жилдни ташкил этади.

Асарни Абдураззоқ Самарқандий, асосан, 1467–1469 йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 1470 йили яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида тугаллаган.

«Матлаъи саъдайн»нинг биринчи жилдида қисқа тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316–1335) ҳақида сўз юритилгач, соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман, 1304 йилдан 1405 йилгача Марказий Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, кисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баёни Амир Темурнинг 17-шаъбон, 807 (18 февраль, 1405) йили Ўтрорда вафот этгани, унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтиргани билан тугалланади.

Иккинчи жилднинг сўз бошисида муаллиф Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг Шоҳрух вафоти (1447)дан кейин ҳукмронлик қилган темурийлар – Мирзо Абулқосим Бобур, Султон Абу Саъид ва бошқа шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда Ёдгор Мирзони қатл этиб, иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги маълумотлар билан асарни тугатади.

Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъи саъдайн»да тарихий воқеалар баёнини солнома тарзида жойлаштирган. Асарнинг муаллифи яшаган даврдан (XV аср ўрталари) илгариги ҳодисалар солномаси аввал ёзилган асарлар асосида тузилган. Бу ҳақда Абдураззоқнинг ўзи, 1427 йил воқеаларини якунлар экан: «Ҳофизи Абрунинг ёзгани... «Зубдату-т-таворихи Бойсунғурий» шу ерда тугади», – дейди ва ўзининг асосий манбаи ушбу асар эканлигини таъкидлайди. Бундан кейинги йиллар тарихининг ёритилишига келсак, айтиш мумкинки, уларнинг аксарини Абдураззоқ Самарқандий ўзи кўриб билганлари ёки шоҳидлар сўзларига асосланиб ёзган. Қандай бўлганидан қатъи назар, «Матлаъи саъдайн» саҳифаларида баён этилган тарихий воқеалар, хоҳ Ҳофизи Абрудан олинган қисмлар, хоҳ ундан кейинги қисмлар бўлсин, тадқиқотлар учун манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, «Матлаъи саъдайн»да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга, темурий ҳукмдорларнинг мамлакат иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун асарда XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданиятнинг юксаклиги ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари изчиллик билан ёритиб берилган.

Эътиборга сазовор томони шуки, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» асари ўз даврида шуҳрат топган ва бир қанча тарихнавислар томонидан эътироф этилган. Сўнгра бу асар темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқаро муносабатлари тарихига оид нодир ва ишончли манба сифатида Оврупода ҳам тан олиниб, унинг айрим қисмлари XIX асрдан бошлаб бир неча марта француз (Ланглэ, Катрме, Блоше), инглиз (Эллиот), рус тилларида чоп этилган.

«Матлаъи саъдайн»нинг форсча матни 1936 йили Лоҳурда (Покистон) матншунос олим Муҳаммад Шафе томонидан чоп этилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442–1444 йиллардаги Ҳиндистон сафарномаси 1960 йили ўзбек тилида ва форсий

танкидий матни билан, асарнинг 1405–1427 йиллар воқеалари (I жилд, 1-қисм) 1969 йили ўзбек тилида Тошкентда чоп этилди. 1992 йили эса «Матлаъи саъдайн»нинг шу қисмига киритилган Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари кундалиги ўзбек тилида чоп этилди. Асар II жилдининг 2, 3-қисмлари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, нашри амалга оширилди.

Асомиддин ЎРИНБОЕВ,
тарих фанлари доктори

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ (1435–1495)

XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олимларидан бири Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтшоҳ ал-Ғозий ас-Самаркандийдир. Унинг таржимаи холига оид маълумотлар жуда кам бўлиб, ўзининг «Тазкират аш-шуаро» («Шоирлар тазкираси»)да келтирилган баъзи бир маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласига мансуб бўлган. Унинг отаси Бахтшоҳ Шоҳрух Мирзонинг якин кишилари ва нуфузли амирларидан эди. У Шоҳрухнинг кўпгина юришларида қатнашган ва тожу тахт соҳибига садоқат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг «ал-Ғозий» деб аталиши ҳам шу сабабдандир. Отасининг подшоҳга якин киши бўлганлигини тазкирада айтилган мана бу сўзлар ҳам тасдиқлаши мумкин. «... Ушбу сатрларнинг муаллифи факиру ҳақирнинг отаси Шоҳрух султоннинг якинлари ва мухтарам бандалари жумласидан эди. (У) айтганки, «бир йили тангрининг инояти билан Хуросонда, хусусан, Ҳиротда, бир йил (мобайнида) қаттиқ қурғоқчилик воке бўлди. Бу шу даражага (бориб) етган эдики, қишнинг бошланишидан то баҳор ўртасигача осмондан ерга (бирор томчи ҳам) нам тушмади... «Отам яна деди: «Бир кун кечқурун мазлумага ёлвориш билан бениёз подшоҳнинг даргоҳига борган эдим... саҳар уйғонсам, ногоҳ ёмғир томчиси уйнинг туйнигидан томди. (Сўнг) ёмғир томчилари узлуксиз туша бошлади. Шу ондаёқ, хурсандлик билан, ислом подшосининг мулозимига жўнадим. Подшоҳнинг ҳузурига етганимдан сўнг, тиз чўкиб таъзим қилишимдан олдин, деди: «Э, Алоуддавла! Ёмғирнинг аввалги томчиси тушган вақтда мен уйғокмидим ёки сен?..».

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум бўлмаса-да, ўзининг «Тазкират аш-шуаро» асарини 50 ёшга кирганида ёза бошлаганини маълум килади. Бизга эса асар 892/1486–1487 йй. ёзиб тугатилганлиги маълум. Агар бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун тахминан 2–3 йил вақт сарфланган бўлса, Давлатшоҳ 1435–1436 йилларда туғилган бўлса керак.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигидан илмга қизиқиб, дастлаб Самаркандда ўз даврининг кўзга кўринган олими, фақиҳ ва шоир Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абул-Лайс ас-Самарқандийдан таҳсил олган. Лекин то 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шуғулланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий ишларга жалб қилинган, у дастлаб Абу Саъид (1469 йилгача ҳукмронлик килган), сўнгра Султон Ҳусайн Бойкаро (873–911/1468–1506 йилларда Ҳиротда ҳукмронлик қилган) олиб борган кўпгина урушларда иштирок этган. Сўнгги марта Султон Ҳусайн Бойкаро ва

Султон Маҳмуд (Султон Абу Саъиднинг ўғли, Ҳисори шодмон ва Бадахшон хокими) ўртасида Чакмансарой номли жойда бўлган жангда катнашган. Бу жанг, Ҳирот тарихчиси Хондамирнинг (1474–1535) маълумотларига қараганда, 875/1471 йилда содир бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий беҳуда ўтган бу умрига афсус чекиб, кейинчалик надомат билан дейди: «Мен осий банда йигитлик ҳангомини, фазл касб этиш айёмини жаҳолат ва батолатда поёнига етказдим. Абадий саодатнинг сармояси эрмиш уч кунлик умрни беҳуда ўтказдим. Бир вақт ҳисоб-китоб қилиб, ҳаёт рўзномасига назар жамласам, қимматбаҳо умрим карвони гумроҳлик биёбонида эллик манзилни босиб ўтибди...». Давлатшоҳ бу гапларни мазкур «Тазкират аш-шуаро» асари аввалида, демакки, уни ёза бошлаган вақтда, тахминан 1485 йилда айтган. У олтмиш йилча умр кўрган ва Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Сиддик Нишопурийнинг (XVIII асрнинг биринчи ярми) «Мирот ус-сафо» («Поклик ойнаси»)даги маълумотига кўра, 900 /1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ умрининг охирларида сарой хизматини тарк этиб, мушкул, аммо хайрли ишга, ўзидан илгари ўтган шоир ва олимлар ҳақида китоб ёзишга бел боғлади. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират аш-шуаро» асарини ёзишда жуда кўп манбалардан, ўзидан олдин ёзилган тазкиралардан, хусусан, Абу Тоҳир Хотунийнинг (X аср охири ва XI асрнинг биринчи ярми) «Маноқиб аш-шуаро» («Шоирларнинг яхши сифатлари») ҳамда Нуриддин Муҳаммад Авфийнинг (1172–1233) «Лубоб ул-албоб» («Қалблар қалби») тазкираларидан, тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг «Китоб масолик вал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб»), Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор» («Тарихлар безаги»), Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи оли Сабуктакин» («Сабуктакин тарихи»), шунингдек, тазкирада қайд этилган бошқа шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

Тазкирада VII–XV асрларда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлгани каби, Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ҳам айрим жузъий камчиликлардан холи эмас. Масалан, айрим ҳолларда саналар, у ёки бу шоирнинг туғилган жойи нотўғри берилган, айрим ҳолларда келтирилган маълумотлар чалкашиб кетган. Шунга қарамай, асарнинг ижобий томонлари кўп. Бу асар жуда катта давр - қарийб саккиз юз йил мобайнида Эрон ва Ўрта Осиёда яшаб ижод этган шоир ва адиблар фаолиятини тадқиқ доирасига олганлиги билан мухим аҳамиятга эгадир.

«Тазкират аш-шуаро» ёки «Тазкираи Давлатшохий» муқаддима, хотима ва етти табақа (қисм)дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, шунингдек, VII–XI асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб шоирларидан Лабид (VII аср), Абу Нувос (ваф. 814) Абу Жаййиб ал-Мутанаббий (ваф. 963), Абу Аъло ал-Мааррий (973–1058) ва бошқалар – ҳаммаси бўлиб ўн шоир ҳақида маълумот келтирилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X–XI асрларда Эрон ва Ўрта Осиёда яшаб ўтган 21 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи қисмларда Хоразмшоҳлар – ануштагенийлар (1077–1231), элхонийлар (1258–1349) ва музаффарийлар (1315–1393) замонида ижод этган 54 шоир ҳақида сўз юритилади.

Сўнгги икки табақа Темур ва темурийлар замонида Ўрта Осиё, Эрон ва Ирокда яшаган 41 шоиру адиблар ижодига бағишланган.

Хотимада эса Давлатшоҳ Самаркандий билан замондош олти машҳур аллома – Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Сухайлий, Хожа Шаҳобуддин Абдуллоҳ Марварид ҳамда Хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самаркандий тазкирасида жамланган шоирларнинг асарлари Шарқ классик адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараққиёт йўллари. Шарқ шеъриятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсиъ, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърий шаклларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргир, Хожа Кирмоний, Жалол Табиб, Хожа Исматулло Бухорий, Амиршиддин Нузулободий сингари достончилик жанрининг етук намояндалари, назм ва насрга оид «Таржимон ал-балоға» («Нотикликни тушунтириб берувчи китоб») асари билан машҳур Фаррухий (ваф. тах. 1037–1038), «Чаҳор мақола» китоби билан шуҳрат топган Низомий Арузий Самаркандий (XII), форс тилининг шарҳли луғатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII), «Ҳадоиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғлари») асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот, «Нигористон» асари муаллифи Мужиддин Жувайний, «Шабистони хаёл»нинг муаллифи Яҳё Себак Нишопурий, «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асарини бутун Шаркка манзур эта олган Шайх Озарий, мусиқа илмининг машҳур намояндаларидан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борки, булар ижоди мумтоз адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарк фани тараққиёти тарихида муҳим ўрин эгаллайди.

Китобда таърифи келтирилган шоирларнинг аксарияти ўз даврининг йирик ижодкорлари бўлган. Авҳадиддин Анварий (XII), Рашидиддин Ватвот, Бухорода муаммах (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган Хожа Исматуллоҳ Бухорий (1365–1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машҳур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004–1088), Шарқ мумтоз шеърияти даҳоларидан ва мусиқашунос Хусрав Деҳлавий (1253–1325), шоир ва йирик тарихчи олим Фахриддин Бинокатий (вафоти 1329), Камол Хўжандий (1318–1401) Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий билан бирга меҳнаткаш халқ орасидан чиққан нозимлар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик қилган, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ан-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда ном чиқарган Симий Нишопурий; бўйра тўқиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар шулар жумласига киради.

Шунингдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳакимлар, ноиблар ва козилар кирдикорларини фош этган Яминиддин Фархомадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (ибн Ямин), Убайд Закоий, Бурундий Бухорий ҳамда Бобо Савдоий Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самаркандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёни ҳам келтирилганидир. Чунончи, Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин Мангуберди бошчилигида 1221–1232 йиллари мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337

йили Хуросонда бўлган сарбадорлар кўзғалони ҳамда шу қўзғалон натижаси ўлароқ, Хуросоннинг каттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337–1381) қисқача тарихи ҳам асарда акс эттирилган. Шунингдек, китобда келтирилган Хуросон ва Ўрта Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар – вазир ва олим Низому-л-мулк, улуғ шоир ва олим Умар Ҳайём, исмоилийлар тариқати асосчиси Ҳасан Сабоҳ, буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида эътиборга молик.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси жамоатчилик эътиборини кўпдан бери тортиб келмоқда. 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В.А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Сильвестр де Саси), Англияда (Э. Броун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германияда (Хаммер) ҳамда Голландияда чоп этилган. Унинг тўла матни 1887 йили Бомбейда Мирза Муҳаммад, 1901 йили Лондонда Э. Броун ва 1958 йили Теҳронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган.

1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рофе томонидан эски ўзбек тилига (Хоразм шевасида) ўгирилди. 1967 йили шарқшунос олим Б. Аҳмедов «Тазкират аш-шуаро»дан Ўрта Осиё ва хуросонлик 32 ва 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ҳамда ижодига оид айрим парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, «Давлатшоҳ Самарқандий» китобига илова қилган. Демак, бу катта асарни атрофлича илмий тадқиқ қилиб, ўзбек тилига ўгириб кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш олимларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Қуйида Б. Аҳмедов томонидан юқорида кайд этилган Теҳрон нашридан олиб таржима қилинган парчаларни келтирамиз:

Амир Хусрав Деҳлавий. Амирзода Бойсунқур Амир Хусравнинг «Хамса»сини шайх Низомий «Хамса»сидан ортик кўрар эрди, маърифатли хоқон Улуғбек кўрагон (эрса) буни кабул этмас ва шайх Низомийга эргашар эрдилар. Шу даъво туфайли ҳар икки подшоҳ ўртасида кўп марта тортишувлар бўлиб, ҳар бирлари бир шоирга хамият кўргузур эрдилар. Агар бу тортишув шу кунларда содир бўлганда замоннинг фазл бозори жавҳаршуносларнинг хотири қайси шоир устун турушини аниқлаб берар ва шубҳани ўртадан кўтариб ташлар эрдилар.

Муъиниддин Жувайний... Мавлоно Жувайний асарлари жумласидан бўлган «Нигористон» китоби шайх Саъдийнинг «Гулистон»и услубида ёзилган. Лекин у китобдин соддарок ва донишмандона битилгандир. Унда нодир, намуна бўларли, фойдали ҳикматлар кўп тўпланган. Баҳрабод аёнлари унинг (Мирзо Улуғбекнинг) ҳузурига тўпланиб (унинг амри билан), китобни чиройли хат ва тамом такаллуф билан кўчириб бердилар. (Улуғбек Мирзо) ўша китобни доимо мутолаа қилиб юрар ва мақбул кўрур эрдилар. Бу китоб Мовароуннахрда кўп шухрат топди, лекин Хуросонда (унинг шухрати) камрок бўлди.

Бисотий Самарқандий... Шоҳрух султон Самарқанд тахтига ўлтиргандин кейин Амир Темурнинг Кўксаройда яширинган хазинасига кирди. (Лекин) аблаҳлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлганидай, (Шоҳрух султон ҳам) ўша хазинани ганждин холи топди. Тасодифан мирзо асосининг учи (ерда ётган) бир дирҳамга тегди; уни олиб (артиб кўзларига сурди, сўнг) хамёнига солди. Сўнг хамроҳларига юзланиб, деди: «Биз ушбу дирҳам ҳаққи отамдин қолган хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Шундан кейин у бўшаб қолган хазинадан чиқди...

Хожа Исматулла Бухорий... Султон Халил хукмронлиги даврида унинг тарбиятини топган. Шаҳзода уни ғоят эҳтиром қилур эрди. У шаҳзоданинг доимий улфати ва ҳамсуҳбати эрди. Ҳасадчилар ва ғаразгўйлар хожанинг шаҳзодага яқинлигини мушоҳада қилиб, унга маломат қилдилар. Лекин бу азиз инсоннинг кўнгли ва назари бундан холи эрди. Султон Халил шеър илмини хожа Исматдин ўрганди...

Аммо хожа Исмат олам подшоси Улуғбек кўрагон ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этишни тарк этди. Номи тилга олинган султон ундан шеър айтишни ўтиниб сўрайди ва заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзади...

Аммо олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек кўрагон юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят баланд чўққига кўтарилди.

Мирзо Улуғбек ҳандаса (геометрия) илмида мажастийкушо эрди. Фозиллару ҳокимларнинг якдил фикрлари шулки, исломият замонида, балки (Искандар) Зулқарнайн замонидан шу пайтгача Улуғбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтига ўлтирмаган. У риёзиёт (математика) илмини шу даражада эгаллаган эрдики, замонасининг олимлари, чунончи, уламолар ва ҳакимлар фахри Қозизода Румий ҳамда Ғиёсиддин Жамшид Коший билан биргаликда юлдузлар илмига расад боғлади. (Лекин) замонасининг бу икки улуғ олими расад охирига етмай туриб вафот этдилар ва султон (Улуғбек) бор ҳимматини бу ишни охирига етказишга сарфлади. «Зижи султоний»ни кашф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади. Бугун бу зиж ҳакимлар наздида мўътабар ва амалдадир. Баъзилар уни «Зижи Носири Эрхоний»дин ортиқ кўрадирлар.

(Улуғбек кўрагон) Самарқандда бир олий мадраса ҳам бино этдиким, безаги, афзаллиги ва улуғворлиги жиҳатидан унга ўхшаши етти иқлимда ҳам йўқдир. Шу кунларда ул олий мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиб истиқомат қилмоқда.

У отаси Шоҳрух баҳодир ҳукумронлиги даврида Самарқанд ва Мовароуннаҳрни қирқ йил мустақил идора этди. Султон Улуғбек салтанатни бошқариш, адлу инсофда мақбул йўл тутар эрди. Айтишларича, унинг даврида тўр харвор ҳосил берадиган бир жариб ердин мол ва хирож учун тўрт доник фулус солиқ олганлар. Бу бир доник кумуш дирҳамга тенгдур...

Мавлоно Бадахший. Фозил кишилар жумласидиндур. Самарқанд шаҳрида, Улуғбек кўрагон замонида сўзамолликда олий мартабага эришди ва ўша замон шоирларининг етакчиси бўлди. Номи зикр этилган султон ва шул замон акобирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек) мадҳида айтган покиза қасидалари бор. Девони Мовароуннаҳрда машҳурдир.

Дилором ЮСУПОВА,
тарих фанлари доктори

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД
(1455–1535)

Устод Камолиддин Беҳзоднинг ҳаёти ва ижоди Ўрта Осиёда ҳукм сурган темурийлар салтанати (1370–1506)нинг сўнгги эллик йилига, Муҳаммад Шайбонийхон (1506)нинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда, сафавийлар вакили Шоҳ Исмоил Сафавийнинг Озарбайжон, Эрон ҳудудларида, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Кобулда

(1505)да ва Ҳиндистонда (1525) улкан салтанат тузиши даврига тўғри келади. Амир Темур курган улкан салтанат ҳудуди ва маркази, кейинчалик янги сулолалар томонидан эгалланган бўлса-да, ўша давр мафкураси – ислом дини ва дин асосида пайдо бўлган тасаввуф намояндалари дунёқараши ижтимоий ҳаётнинг маънавий қиёфасини белгиловчи омил эди.

Маълумки, 1370 йили салтанат тепасига келган Амир Темур ўзининг ўттиз беш йиллик ҳукмронлиги даврида давлатнинг асосий таянчи Самарқандни ҳам сиёсий, ҳам маданий жиҳатдан жаҳоннинг энг гўзал ва обод шаҳрига айлантирди, уни маҳобатли иморатлар, ажойиб боғу роғлар билан безади. Қиёслаш учун дунёнинг Бағдод, Дамашқ, Париж каби машҳур шаҳарлари номларини атрофдаги қишлоқларга берди. Шаҳар маданий ҳаётини ривожлантириш учун эса Соҳибқирон ўзи забт этган мамлакатларнинг олиму уламолари, санъат ва маданият намояндалари, шоирлари, ҳунармандлари, меъморлари, қурувчиларини Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкент, Туркистонда ва бошқа жойларда олиб борилаётган ободончилик ишларига жалб қилди. Темурийлар даврида мамлакат ободончилиги учун барча давлат аъёнлари ўз имкони ва моддий қуввати етганча иморатлар, боғлар, масжидлар, кўприклар қуришга интилганлар. Натижада, XIV аср охирига келиб, Самарқанд ва Ҳирот жаҳоннинг обод ва гўзал шаҳарларига айланган. Бу даврнинг ижодкорлик руҳи ва маҳобатли иморатлардаги етакчи ғоя Шаҳрисабзда курилган Оксарой пештоқига битилган «Агар бизнинг қудратимизга шубҳалансангиз, биз яратган иморатларга қаранг» хитоби мазмунига тўғри келади.

XIV асрда Самаркандга ўша давр тасаввуфининг кубравия, яссавия ва нақшбандия тариқатини ўрганиш учун дунёнинг барча шаҳарларидан кишилар келар эди. XIV аср иккинчи ярмидаги Самарқанднинг сиёсий ва маданий ҳаёти устод Беҳзоднинг Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишлаган миниатюраларида ўзининг бадиий аксини топди. XV аср биринчи ярмини темурийлар давлати маданиятининг энг ёркин даври, дейиш мумкин. Мирзо Улуғбек раҳбарлигида Самарқанд янада обод этилиб, илм-фан, айниқса, махсус расадхона қурилгач, илми нужум – астрономия марказига айланиб, натижада, машҳур «Зижи жадиди Кўрагоний», яъни 1018 юлдузнинг астрономик жадвали тузилди. Расадхона ичлари буржлар тасвири билан безатилди. Мирзо Улуғбек «Тарихи арбаъи улуси Чингизий» номли тарихий асарни таълиф қилишда шахсан иштирок этди. Бу даврда Самарқанд илм-фан ва маърифат ўчоғи бўлиб, бу шаҳарда таълим олишни ўша давр зиёлилари ўзлари учун зарур ва шарт, деб билишарди. Шунинг учун бўлса керак, ёш Абдураҳмон Жомий ҳам таълим олиш учун Ҳиротдан Самарқандга келган эди.

XV аср бошларида Хуросон пойтахти Ҳирот шаҳри Шоҳрух Мирзо (1405–1447) даврида, шахсан шаҳзода Мирзо Бойсунғурнинг фидокорона фаолияти туфайли санъаткорлар, олимлар, хаттотлар, рассомлар, созандалар ва шоирлар шаҳрига айланган эди. Ўша даврда тузилган «Арзадошт» – «Арзнома»га биноан сарой кутубхонасида киркдан зиёд ижодкорлар мавжуд бўлиб, улар манбашунослик соҳасида, айниқса, «Шоҳнома» ва Амир Хусравнинг лирик ижодини, тарихчилар – Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизи Абрў, шоирлар – Низомий Ганжавий «Хамса»си, «Калила ва Димна», «Меърожнома» каби асарларнинг қўлёзмаларини тиклаб, уларни бетакрор расмлар билан зийнатлаганлар.

Алишер Навоийнинг илм-фан, ҳунар ва санъат аҳлига килган хомийлиги ўз самарасини бердики, темурийлар даври маданияти, санъати ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилди. Ўша давр хаттотлари Султон Али Машҳадий, Султон Али Қойиний, Мир Али Херавий, мусаввирлар Мирак Наққош, Хожа Муҳаммад Қосим Али кабилар қаторида устод Камолиддин Беҳзод номи алоҳида порлаб турди.

XVI аср бошларида Мовароуннаҳрда шайбонийлар, Эронда сафавийлар, Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлик килган бўлсалар-да, уларнинг орзу-умидлари, интилишлари темурийлар даврининг юксак маданий тараққиётини кайта тиклаш, унга интилиш ва унинг анъаналарини ривожлантириш эди. Шундай қилиб, XIV–XV аср темурийлар даври маданияти ўзининг юксак тараққиёт даражаси, серқирра соҳалари ва ёркин ижодкорлари билан жаҳон маданияти тарихида алоҳида ўрин эгаллаб, кейинги давр маданияти учун пойдевор вазифасини бажарди. Шунинг учун ҳам темурий шоирлар, санъаткорлар, олимлар, хаттотлар янги пойтахт бўлмиш Бухоро, Табриз ва Деҳлида жуда катта ҳурмат ва иззат топиб, улар яратган ижод намуналари ўз соҳасининг шоҳ асарлари сифатида кадрланди.

Камолиддин Беҳзоднинг таржимаи ҳоли

Ўзининг бетакрор гўзал санъати билан нафақат Шарқ халқлари, балки бутун дунё халқлари маданияти тарихида сезиларли из қолдирган, унинг тараққиёти учун баракали ҳисса қўшган забардаст санъаткор Камолиддин Беҳзод Ҳиротда 1455 йилда ҳунарманд – косиб оиласида дунёга келди.

Манбаларда ёзилишича, унинг номи Беҳзод бўлиб, Ҳирот аҳолиси уни суюб, эркалаб Камолиддин деб чақиришган экан. Алишер Навоий уни ўз мактубларидан бирида «устод Беҳзод» деб атайди.

Беҳзод ота-онасидан жуда эрта ажралди. Уни рассом сифатида Мирак Наққош ўз тарбиясига олиб вояга етказади ва ўзининг Ҳиротдаги «Нигористон»и (санъат академияси)да унга наққошлик ҳунарини ўргата бошлайди. Ўз даврининг машҳур рассоми, миниатюрасоз Мирак Наққош уйидаги, нигористонидаги ижодий муҳит, гўзаллик ва нафосат ёш Беҳзодни ҳам санъат ва ҳунарга ҳавас қўйишга ундади, келажакдаги тақдири учун ижобий роль ўйнади. Бўлажак рассом турли устозлардан тарбия олган. Манбаларда Беҳзод табризлик пир Саййид Аҳмаднинг шогирди, деб ҳам кўрсатилади. Пир Саййид бухоролик уста Жаҳонгирнинг шогирди, бухоролик Жаҳонгир, ўз навбатида, устод Гунгнинг шогирди бўлгани кайд этилади.

Беҳзод ёшлигида машҳур санъаткор Султон Али Машҳадий билан жуда якин муносабатда бўлганини хаттотнинг бизгача стиб келган қуйидаги бадиҳасидан ҳам билса бўлади:

Фарзанди азиз, аржуманд Беҳзод,
Гаҳ-гаҳ гузараш бар ин тараф мсафтод,
У умри ман аст, аз роҳи сурат лекин,
Умрист, ки аз манеш наме ояд ёд.

Мазмуни:

Азиз, аржуманд фарзанд Беҳзод,
Гоҳ-гоҳида биз томонга келиб турарди.

У ўз суратлари туфайли мен учун умрдек азиз,
Умрдек вақт ўтса ҳам, ҳануз ёдга олмайди.

XV асрдаги Ҳирот адабий, бадиий-илмий, санъат ва маданият оламида пайдо бўлган жуда кўп шахслар сингари Беҳзоднинг ҳам ижодий камолотида Алишер Навоий ҳал қилувчи роль ўйнаган. Камолиддин Беҳзоднинг буюк рассом, наққош ва миниатюрасоз бўлиб етишуви учун асосий омил – бу унинг улуғ шоир билан ҳамкорлик қилиб, ундан сеҳргар санъатнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиб, мутафаккир даҳосидан баҳраманд бўла бошлаганидир ва энг муҳими, бу Беҳзоднинг ўзида мавжуд бўлган етук истеъдод, ўта нозик ва такрорланмас ақл-идрок, нафис тасвирий санъатга жуда зўр иштиёқ, булардан ташқари, Беҳзоднинг ижодкор сифатида ўта меҳнатсевар, заҳматкаш бўлганлигидир.

Кўпгина Шарқ манбаларида Камолиддин Беҳзоднинг моҳир санъаткор бўлиб шаклланишида ўша даврда Ҳирот муҳитидаги бирталай етук рассомлар, хаттотлар, мусикашуносларни бириктириб турган Мирак Наққош бошлиқ «машҳур 40 санъаткор» анжумани ва ўша «нигористон»нинг серқирра, жуда бой анъаналари ҳам ҳал қилувчи роль ўйнагани айтилади.

Камолиддин Беҳзоднинг Алишер Навоий ҳомийлигида ва унинг кутубхонасида бўлганлигини юқорида қайд этилган шоир мактуби тасдиклайди. Ушбу факт тафсилотини ўша давр тарихчиси Ғиёсиддин Хондамир «Хулосат ал-ахбор» асарида шундай таъкидлайди: «Устод Беҳзод замонанинг комил сураткашларидан, балки бу ишни ниҳоятда камолига етказиб, кўп вақтдан бери ҳидоят сифатли Амир Алишернинг тарбияти остида ажойиб иш билан машғул бўлди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Беҳзоднинг бошқа ноёб истеъдод эгалари қаторида Алишер Навоий тарбияти ва ҳомийлигида камолга етганини ёзади: «Устод Беҳзод Бек (яъни Алишер)нинг тарбият ва тақвияти била, саъй ва эҳтимоми била мунча тараққий ва шуҳрат, мундоқ машҳур ва маъруф бўлди».

1968 йилда Кобулда нашр этилган «Амир Алишер Навоий (Фоний)» асарида таъкидланишича, Беҳзоднинг дастлабки ижоди Султон Ҳусайн Мирзо саройида ва у ердаги жуда кўп шоирлар, олимлар, санъаткорларнинг улуғ ҳомийси Амир Алишер Навоий раҳнамолигида ва қўллаб-қувватлаши, якиндан берган ёрдами орқасида гуллаб-яшнайди.

Яна бошқа бир неча чет эл манбаларида ҳам Алишер Навоийнинг Камолиддин Беҳзод ижодига баракали таъсир этганлиги кайд қилинади. Масалан, машҳур инглиз шарқшунос олими Эдвард Брауннинг китобида бу ҳақда шундай дейилади: «Ўша замонда жуда катта шуҳрат қозонган Беҳзод ва Шоҳ Музаффар сингари атоқли наққош-рассомлар, шубҳасиз, Мир Алишер Навоийнинг қўллаб-қувватлаши натижасида камолотга эришдилар».

Маълумотларга кўра, Камолиддин Беҳзод Ҳирот муҳитида ўша даврда яшаб ижод этган бошқа бир буюк мутафаккир шоир, улуғ файласуф, Алишер Навоийнинг устози, ҳаммаслаги ва дўсти Абдураҳмон Жомий билан ҳам калин дўстона муносабатда, ҳатто унинг муридлари қаторида бўлган экан. Ундан ташқари, Беҳзод ўша даврда Ҳиротдаги «хаттотлар қибласи», буюк санъаткор Султон Али Машҳадий билан ҳам якин ҳамкорликда бўлган. «Ориёно» журнали бу борада куйидагича маълумот беради: «Беҳзод машҳур хушнавис Султон Али Машҳадий билан замондош ва дўст

бўлган, улар бир-бирлари билан ижодий ҳамкорлик қилардилар. Бундан ташқари, Беҳзоднинг Ҳиротдаги буюк ва юқори мартабали шоир, яъни Ҳазрати Жомий билан ҳам дўстлиги бор эди».

Санъат ва нафосатга иштиёқи ниҳоятда кучли бўлган Беҳзод ғоятда меҳнатсеварлиги, заҳматкашлиги туфайли истеъдоди гуллаб, тез орада Ҳиротнинг машҳур миниатюрасози бўлиб танилади, Алишер Навоийнинг мактабдоши ва дўсти подшоҳ Султон Ҳусайн Мирзо Беҳзодни ўз ҳузурига, саройга жалб қилади ва унга ўз саройидан жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланиш учун барча шароитларни муҳайё қилиб беради. Алишер Навоий ўзининг шахсий мактубларидан бирида Беҳзод тўғрисида: «Устоди мушорунилайин (яъни Камолидлин Беҳзодни) Мирзо (Султон Ҳусайн) тилаб олдилар: ўз қошларида, боғда ҳужра ясатиб иш буюрадилар. Яна андоқ кишики, ул китобатга муносиб иш кила олғай, йўқ эрди», – деб ёзганда, назаримизда, ўша пайтлардаги воқеаларни кўзда тутган бўлса керак.

Сўнгра, бироз вақт ўтгач, 1487 йилда Камолиддин Беҳзод Султон Ҳусайн Мирзонинг фармони билан Ҳиротдаги салтанат китобхонасига бошлиқ этиб тайинланади. Тарихчи Ғиёсиддин Хондамирнинг «Номаи номий» асарида ўша фармоннинг матни берилган:

«Ҳирот китобхонасининг бошлиғи (мансаби) учун устод Камолиддин Беҳзод номига берилган нишон.

Ижод ва яратиш корхонаси мусаввирининг иродаси, ер осмон нигорхонаси муҳаррирининг қудрати билан... ҳукм қилурмизки, аср нодири, мусаввирлар пешвоси... Устод Камолиддин Беҳзод Ҳумоюн (яъни подшоҳ) китобхонаси аҳлига: котиб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалкор ва заркўбларга, шунингдек, мазкур ишларга мансуб бўлган Аллоҳ паноҳидаги бутун мамлакат жамоатига бошчилик мансаби топширилсин. Таҳрир этилди 889 ҳижрий йил 27 жумоди ул-аввал (1487 йил 22 июнь)».

Шундай қилиб, Султон Ҳусайн Мирзонинг фармонида айтилганидек, «аср нодири, мусаввирлар пешвоси» деган юксак ном соҳиби Камолиддин Беҳзод энди нафақат Ҳирот, балки бутун Хуросон юртидаги барча рассом ва наққошларга бошчилик қила бошлайди. Бу даврда Беҳзоднинг истеъдоди ниҳоятда барқ уриб яшнайди. У ўзининг энг яхши, нодир асарларини айни ўша йилларда яратади.

Швед санъатшунос олими Ф.Р. Мартин Камолиддин Беҳзоднинг Султон Ҳусайн Мирзо саройидаги ижодхонаси ва у ерда наққошнинг ишлаш жараёнини хаёлан қуйидагича тасвирлайди: «Шарқ Қуёши Беҳзод учун қурилган шинам ҳужрани нурга ғарқ этди. Бу ерда наққош пастаккина кия курси (пюпитер) устида энгашиб ишларди. Курсининг тортма хоначаларида шоҳ асарлар яратиш учун зарур бўлган ҳамма нарсалар муҳайё. Бундай асарларни Европа санъати ишкибозлари XV аср Италия ва Нидерландия рассомларининг нодир асарларини қандай тарзда қидирган бўлсалар, шунчалик иштиёқ билан қўлга киритишга интилишлари шубҳасиз. Тўғри, Беҳзод европалик рассомларникидек кенг ва қулай устахона (студия)га эга бўлмаган. Унинг иш жойи оддийгина ҳужра бўлиб, мармар деворлари моҳир Шарқ хаттотлари томонидан Қуръон калималари билан музайян этилган. Ҳужрада бўйра тўшалган. Бурчакда гилам устида бир неча ёстиқ. Бу меҳмонлар ва мухлислар учун қўйилган эди. Ҳужра орқаси боғ, сокин сувли ҳовуз, ундан нарирок гулзор ва дарахтзор. Шафтолилар пишиб, ишкомдаги олтиндек товланган узум бошлари сийрак барглари орасидан мўраларди. Ҳужра атрофида атиргуллар чамандек очилиб ётарди. Минглаб турли-

туман гулларнинг қийғос очилганидан уларнинг барглари кўзга ташланмас эди. Шу муҳитда Беҳзод ўтириб, нозик мўйқалами билан сурат чизарди. Нозик мўйқаламни ундан илгари ҳам, кейин ҳам, ҳеч бир мусаввир Беҳзодчалик ишлатишга муваффақ бўла олмаган». Дарҳақиқат, шундай. Сеҳргар мўйқаламни ҳали ҳеч ким, ҳеч каерда Беҳзодчалик моҳирона ишлата олмаган! Ҳам Европа, ҳам Оснёдаги нафис тасвирий санъат мухлислари Беҳзод томонидан яратилган гўзал миниатюраларни кўрганда ҳайрат бармоғини тишлаб коладилар.

XV аср билан XVI аср оралиғида Ҳиротдаги темурийлар салтанати, объектив ички сиёсий мухитнинг шиддатли бўронлари, тожу тахт учун жангу жадаллар сабаб, астасекин емирилади. Бу даврга келиб Беҳзоднинг Ҳиротдаги энг севимли кишиларидан бўлмиш Абдураҳмон Жомий (1492 йилда), ундан сўнг устози Алишер Навоий (1501 йилда) оламдан ўтади. 1506 йилга келиб эса Хуросондаги темурийлар салтанатининг сўнгги вакилларидан бири Султон Ҳусайн Мирзо ҳам вафот этади. Подшоҳ Султон Ҳусайн ўлимидан сўнг ўғиллари Бадиуззамон билан Музаффар Мирзо ўртасидаги жанглар Хуросон салтанатини ҳалокат ёқасига олиб келади. Ўша йиллари мамлакатда зулм ва истибдодга асосланган феодал жамиятларга хос ички сиёсий кураш шу даражада кучайиб кетадики, натижада, 1507 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Ҳирот тахтини осонлик билан ишғол этади.

Бундай даҳшатли, беаёв тўқнашувлар, тожу тахт учун узлуксиз ур-йиқитлар шароитида ҳам Камолиддин Беҳзод Ҳиротда колиб, ўз ижодий ишларини давом эттиради. Беҳзод Ҳиротда Шайбонийхон саройида ишлай бошлайди. Темурийларнинг юксак маданиятига ҳурмат ва эътибор билан қараган Шайбонийхон Беҳзод санъати олдида лол бўлгани ҳолда унинг ижодий ишларига деярли тўсқинлик қилмайди, аксинча, мумкин қадар шароит яратиб беришга ҳаракат қилади. Беҳзод буюк Соҳибқирон портретини айни ўша йиллари чизганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Эрондаги сафавийлар салтанати бу даврда анча кучайиб, ички ва сиёсий курашлар туфайли инқирозга юз тутган Хуросондаги шайбонийлар салтанатига таҳдид солиб, 1510 йилда икки сулола қўшини ўртасида Марв ёнидаги Тоҳиробод деган жойдаги шиддатли жангда Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлади, унинг қўшини тормор этилади ва Ҳирот сафавийлар қарамоғига ўтади.

Шоҳ Исмоил Сафавий 1512 йили Ҳиротдаги бир неча истеъдодли санъаткорларни, ҳунармандларни ўзи билан бирга Табризга олиб кетади. Ҳиротдан Табризга олиб кетилганлар орасидаги энг нодири ва ноёби Камолиддин Беҳзод эди. Чунки Беҳзод бу пайтда бутун Шарқ элларида донғи кетган буюк санъаткор бўлиб, уни ўз карамоғида сақлаган салтанат энг бой, қудратли ва обрў-эътиборли ҳисобланарди.

Камолиддин Беҳзод санъатини юксак кадрлаган Исмоил Сафавий паққошга ижод қилиш учун Табризда барча зарур шароитларни яратиб беради. Беҳзод Табризга бир гурух истеъдодли шогирдлари билан келган бўлиб, улар ҳам Беҳзоднинг раҳнамолигида ўзларининг ижодий ишларини давом эттирадилар.

Ўша пайтларда Табризда, умуман, Эрон салтанатида ҳам ички сиёсий ахвол яхши эмас эди. Ташқаридан усмонли турк султони Салим Поншо Эронга кетма-кет таҳдид солиб турарди. 1514 йилда Эрон ва Турк қўшинлари ўртасида Табриздан йигирма фарсанг узокликдаги Чолдорон деган кенг текисликда шиддатли жанг бўлиб, мазкур жангда сафавийлар мағлубиятга учрайди ва бир йилча Табриз турклар қарамоғида бўлади. Камолиддин Беҳзоднинг бошига яна оғир мусибатлар тушади. Баъзи ман-

баларда ёзилишича, Табриздаги сафавийлар саройида энг эътиборли санъаткор бўлгани учун Беҳзод билан бирга атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурийни турклар ўз юртларига ўлжа қилиб олиб кетмасликлари учун подшоҳ амрига биноан Табриз атрофидаги бир улкан ғорга мажбуран яшириб қўйган эканлар. «Саромадани ҳунар» асарида берилган маълумотга кўра, Шоҳ Исмоил Сафавий жангдан енгилиб чиққач, ўз мулозимларидан сўраган нарсаси шу бўлган экан: «Беҳзод қандай? Унинг жони омонми? Уни турклар олиб кетмадими?»

Санъатшунос ва шарқшунослар Беҳзоднинг Табриздаги ҳаёти ва ижоди тўғрисида жуда кам маълумотга эгалар. Масалан, 1512 йилдан 1522 йилгача, яъни Сафавийлар салтанати китобхонасининг бошлиғи этиб тайинланганига қадар Беҳзод Ҳиротда яшаганми ёки Табризда яшаганми? Баъзи бир мутахассислар, мана шу 10 йил ичида Беҳзод Ҳиротда яшаган, деган фикрдалар. Бироқ баъзи бир фикр-мулоҳазалар бизни бироз бошқача ўйлашга мажбур этади. Бу ўринда шуни ҳам инобатга олмоқ керакки, Исмоил Сафавий Ҳиротни забт этгандан сўнг, ўзининг севимли наққоши Беҳзодни қандай қилиб Ҳиротда қолдирди экан? Ахир, Камолиддин Беҳзод ўша йиллари бутун Шарқ юртларида бағоят машҳур бўлган наққош эди-ку! Ахир, у Ҳиротдаги Султон Ҳусайн Мирзо салтанати хазинасидаги «энг нодир ва ноёб жавоҳир» эди-ку! Умуман, бу масала ҳалигача беҳзодшунослар учун муаммо бўлиб турибди. Бу ҳақда янги далиллар топилгунга қадар аниқ, қатъий фикр айтиш кийин.

Европалик беҳзодшунослар орасида ҳам рассомнинг Табриздаги ҳаёти тўғрисида аниқ, ишонарли маълумотлар йўқ. Масалан, Европанинг атоқли миниатюрашунос олими профессор Эрист Кухнел Камолиддин Беҳзоднинг Табризга борган йилини 1506 йил деб кўрсатади: Беҳзод 1506 йилда Табризга боради, у ерда 1520 йилгача қолиб, ўзининг ижодий ишлари билан машғул бўлади. Демак, Беҳзод Табризга борганлиги, у ерда неча йил турганлиги, умуман, унинг Табриздаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида жаҳон беҳзодшунослари ўртасида ҳали ноаниқ, баҳсли масалалар анчагина.

Ҳар ҳолда, ўн йил қисқа муддат эмас. Бу давр Камолиддин Беҳзод ҳаётида энг мушкул, нотинч ва алғов-далғовли йиллар бўлганлиги шубҳасиз. Беҳзод ўзининг бутун навқиронлик йилларини, катта билим ва маҳоратини сарфлаб бунёд этган Ҳиротдаги бой нафис тасвирий санъат мактаби темурийлар салтанати билан бирга инқирозга йўлиқди. Бу йиллар ичида Табризда яшаган Беҳзод ўзининг она шаҳри Ҳиротга бир неча бор келиб-кетиб турган ва ўша кезларнинг бирида Заҳириддин Муҳаммад Бобур у билан Ҳиротда мулоқот қилган бўлиши мумкин.

1522 йилда Шоҳ Исмоил Сафавий махсус фармон чиқариб, санъаткор Беҳзодни Табриздаги салтанат китобхонасига бошлиқ қилиб тайинлайди. Беҳзод ҳаёти ва ижодига оид жуда кўп манбаларда келтирилган фармоннинг матнини қуйида ўзбек тилида келтирамиз:

«Камолиддин Беҳзод номига берилган шаҳаншоҳ китобхонасининг бошлиғи нишони.

Ижод ва яратиш корхонаси мусаввирининг иродаси, осмону замин нигорхонаси муҳаррирининг иродаси шулки, «У сизни яратди ва хушсурат этди» калимасига биноан, у нақш ва ғаройиботлар кўргуздики, башарият одамлари имкон саҳифасига сурат чизган қудрат қаламига офарин ўқишди. «Биз сизни замин ҳукмдорига ёрдамчи этдик» сўзларига қараганда, инсон зотининг бошқа махлуқотдаги сувратда

зиёда тасвирланиши унинг ҳикматли бармоклари таҳрири экан, бизнинг Ҳумоюн зотлимиз номидан Уторуд қалами билан Хуршид ҳал берган саҳифа узра замин халифаси фармонига имзо чекилди. Кўк гумбазидек варақларни бизнинг фатҳ ва зафаримиз белгилари бўлган «Рўзнома»мизни китобат қилишда кўк гумбазидек ложувард варақларни нуқра юлдузлар билан афшон, қирмизи шафақ жадвали билан мунаққаш ва музайян этиб, шунга муносиб ва лойиқ кўрилдики, олийжаноблик дил лавҳи Аллоҳнинг ярқироқ нури билан тарх этилмиш сувратларининг зоҳир бўлиши хайрихоҳлик белгилари экан, у шу тахлитда мусаввир бўлди, ҳар бир зарурат бахтли саркор ҳоким карамли заруратидан, ҳар бир иш жаҳонбонлик корхонасининг азим ишларидандир. Ҳунармандликда доно, ишбилармонликда фазилатлилар қаторида, тарроҳликда ўткир зеҳн, бўёқ беришда нафис табиат, тарх кашф қилишда унинг ҳар қандай турига қодир, нақш ихтиро этишда фаросатини ўз тахтасида зоҳир этди. Матлуб ва мақсуд чеҳрасидан никоб пардасини оча олди, аср нодираси, мусаввирлар пешвоси, музаҳҳиблар етакчиси устод Камолиддин Беҳзодким, унинг чеҳра очувчи мўйқаламидан Моний жони хижил бўлди, сувратга оро берувчи қаламидан Артанг лавҳалари хижолат чекди: шунга биноан унга шу нарса тааллуқ ва лозим топилсинким, пайваста қаламнинг ижроси вожиб фармонга бош чектириб, халифа нишонли подшоҳ остонасининг мулозимати марказига унинг қадамини парга мисол мустаҳкам қўйиб, хисравона лутф ва шаҳона марҳамат бажо келтириб ҳукм этамизки, олийҳазрат китобхонаси аҳли: котиб, наққош, музаҳҳиб, жадвалкаш, ҳалкор, заркўб, ложувардшўй ва худо паноҳидаги мамлакатнинг мазкур хунарларга мансуб бўлган бошқа жамоати унинг ихтиёрида бўлсинлар. Пок дилли амирлар, монанди йўқ вазирлар, олампаноҳ даргоҳидаги ноиблар, осмон сингари боргоҳ элчилари, султон хизматидаги мубоширлар, умуман, девон ишлари мутасаддилари, шоҳ китобхонаси аҳолиси ва мазкур жамоат, хусусан, мазкур устод зиммасига муставфий ва калонтарлик ишини топширилган ҳисоблаб, китобхона ишларини адо этиш унинг зиммасига юклатилсин. Ушбунинг ижроси муҳри ва тасдиқи билан мўътабар саналсин, сўзлари, келтирадиган савобли натижалари шаҳаншоҳ кутубхонаси ишлари бўйича ҳукмлар бобида дсюлирким, рад этиш, ўзбошимчалик зоҳир этилмасин. Шунингдек, вазифалардан зарурлари юқорида зикр этилганларни махсус ҳисобласинлар.

Устод яна амонат суврат ва диёнат чеҳрасини хотири лавҳига ва мунаввар мусаввирлиги дили саҳифасига чизмаслиги лозим. Ушбу хизматга ростлик йўли билан киришуви, иккиюзламачилик майлидан ўзини йирок тутиб, содиклик ва савоблик қоидасидан четланмаслиги керак, атрофдагилари ҳам шу йўлда борсинлар.

Мазкур Шаҳаншоҳ хукми муҳри ва имзо билан мунаққаш этилгач, олий мансабдорлар вокифлигига эътимод тутилсин.

Таҳрири 27 жумодию-л-аввал, 928 ҳижрий йил (1522 йил, 24 апрель)».

Умуман, Беҳзоднинг Табриздаги ҳаёти Ҳиротдагидек осойишта ўтмаган бўлиши керак. Асли ҳиротлик бўлган Беҳзод учун Табриз, бир томондан, бегона юрт бўлса, иккинчи томондан, бу юртда ўша кезларда жангу жадаллар давом этиб турган. Ундан ташқари, рассомнинг Ҳиротдагидек Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Султон Али Машҳадий каби устозлари, якин дўстлари, раҳнамолари йўқ эди. Яна шу нарсани ҳам эътиборга олишимиз керакки, Беҳзод машҳур санъаткор бўлгани учун ҳам, унинг жони ҳамиша нотинч, қалби доимо изтиробда эди.

Табиийки, Табриздаги қаттиқ руҳий азоблар, ўз она юртидан йироқда, ғурбатда ҳаёт кечиришнинг азобу уқубатлари Беҳзод ижодида ҳам акс этмай қолмади. Масалан, Исмоил Сафавий портретини ишлагандан сўнг, унинг бир бурчагига «Шикаста қаламли фақир Беҳзод» деб имзо чекиши бежиз бўлмаса керак. Ёки бўлмаса, рассом ўзининг «Жанги шутирон» («Туялар жанги») номли машҳур миниатюрасининг тагига «қалами шикаста, номурод, фақир Беҳзод, умри 70 дан ошганда ушбу ишга қўл урди», деб ғам-андуҳ билан имзо чекканини эслайлик.

Дарҳақиқат, буюк санъаткорлар учун ғурбат, ватандан жудолик ниҳоятда оғир ва машаққатли кечган. Улар аламнок ички кечинмалари, юракларидаги дардлари ва туғёнли изтиробларини ўзлари яратган асарларида бағоят таъсирли, реал ва очиқ-ойдин қилиб тасвирлаганлар.

«Жанги шутирон», «Тасвири шоҳ Исмоил Сафавий» асарларининг мазмунидан, уларнинг чеккаларида «фақир», «номурод», «қалами шикаста» каби сифатларни ўз номига қўшиб имзо чекишидан улкан ва такрорланмас истеъдод эгаси, буюк қалб соҳиби бўлган Беҳзоднинг юрак қаъридан сизиб чиқаётган ғам-андуҳлар нақадар оғир ва мусибатли бўлганини англаш қийин эмас! Бундай асарлардан шу нарса яққол сезилиб турадики, Беҳзод улкан санъаткор сифатида ўз замонасининг барча оғир ижтимоий дардларини ҳам ҳассос қалбида сақлаб юрган. Шунинг учун ҳам, унинг асарлари ғоятда таъсирчан, ҳеч кимни бефарқ қолдирмайдиган, қайта такрорланмас даражада бекиёс ва безаволдир.

Камолиддин Беҳзод Табризда кечирган азоблари олдида чекинмади, нафосат ва гўзаллик оламига, табиат, жамият ва инсонга нисбатан кучли муҳаббат, ижодга бўлган жўшкин шавқ ҳамда иштиёқ уни яна ижод сари етаклади. Беҳзод Табризда истиқомат қила туриб санъаткор сифатида ҳаётида яна бир бор жасорат кўрсатди. Ғурбатда, руҳий азобларда, она шаҳридан олисда туриб яна бир нафис тасвирий санъат мактабини бунёд этди. Ҳиротдагидек бу ерда ҳам ўз атрофига истеъдодли рассом, наққош ва бошқа ҳунармандларни тўплади, уларга қунт билан раҳнамолик қилиб, ўз сеҳргар санъатининг сир-асрорларини ўргата бошлади. Табризда Султон Муҳаммад, Око Мирак, Мир Мансур Мусаввир, Мир Саид Али сингари ўнлаб истеъдодли мусаввирларни тарбиялади. Улар эса, ўз навбатида, Беҳзод вафотидан сўнг, XVI асрда Табриз, Кобул, Деҳли, Бухоро каби Шарқнинг улкан шаҳарларида янги шароит ва янги замонада ўзларига хос нафис тасвирий санъат мактаблари яратиб, устозлари Камолиддин Беҳзод услубини муваффақият билан ривожлантирдилар. Камолиддин Беҳзод шогирдларининг наққошлик фаолиятида, демакки, Шарқ халқлари, айникса, Ўрта Осиё халқлари маданияти муҳим роль ўйнайди.

930/1524 йилда Табриз султони Шоҳ Исмоил Сафавий вафот этади ва тахт ёш шаҳзода Таҳмосиб қўлига ўтади. Манбаларда берилган маълумотларга кўра, Беҳзод сафавийлар саройига жуда яқин, подшо салтанатидаги энг ишончли санъаткор бўлгани учун ҳам шаҳзода Таҳмосибга болалик пайтиданоқ миниатюрасозлик илмидан дарс бериб, уни ҳам ўз сеҳргар санъатининг сир-асроридан хабардор қилиб борган.

Камолиддин Беҳзод кексайиб қолган бўлишига қарамасдан, бу даврда ҳам бетиним ижод билан шуғулланиб, жуда кўп иктидорли рассом ва наққошларга бошчилик қилади.

Шухрати оламга ёйилган Камолиддин Беҳзод 942/1535 йили вафот этган. Унинг қабр тошига шоир Амир дўст Ҳошимийнинг қуйидаги шеъри битилган:

Ваид-ул-аср Беҳзод он ке чун у
Ўзи батни модари айём кам зод,
Қазо чун суврати умраш бипардохт
Ажал хоки вужудаш дод бар бод.
Ўзи ман сувратгарс тарих пурсид,
Баъд у гуфтам жавоб аз жони ношод:
«Агар хохс ке торихаш бидони,
Назар афкан ба «Хоки табри Беҳзод».

Мазмуни: Асрининг ягонаси бўлган Беҳзод шундай буюк одамки, ундай кишилар онадан жуда кам туғилади... Қазо (ўлим) унинг ҳаётига хотима ясади, ажал унинг тана тупроғини елга топширди. Бир сувратгар Беҳзод вафотининг тарихини (йилини) мендан сўради. Унга ғам-ғусса билан шундай жавоб бердим: «Беҳзод вафот этган йилни билишни истасанг, «Хоки қабри Беҳзод» (Беҳзод қабрининг тупроғи)га назар сол.

Шарқ ва Ғарб шарқшунос ва санъатшунослари орасида Беҳзод дафн этилган жой тўғрисида ҳам икки хил фикр мавжуд.

Шундай қилиб, Шарқ халқларининг муштарак ифтихори, буюк фарзанди бўлмиш Камолиддин Беҳзод XV асрнинг иккинчи ва XVI асрнинг биринчи ярмида Ҳирот ва Табризда яшаб, ғоятда баракали ижод этди, ўзидан кейинги авлодга бой, ранг-баранг ва ажойиб тасвирий санъат асарларини мерос қолдирди.

Ориф УСМОНОВ,
филология фанлари доктори,
Абдумажид МАДРАИМОВ,
тарих фанлари доктори

МАХДУМИ АЪЗАМ
(1461–1542)

Махдуми Аъзам XV–XVI асрларда ўтган йирик мутасаввуф, нақшбандия тариқатининг назариётчиси ва давомчиси, файласуф ва ахлоқшунос олим, фақих ва таъсир доираси кучли сиёсий арбоб бўлган. У кучли руҳий таъсир кувватига эга бўлган зот эди. У, айни пайтда, накшбандия арконларига мувофиқ деҳқончилик ҳунарини эгаллаб, бу соҳада алоҳида истеъдодга эга бўлган зироатчи сифатида янгича мева ва полиз навларини етиштирган. Марказий Осиёда темурийларнинг тож-тахт талашишлари окибатида парчаланиб кетган йирик салтанатнинг инқирози даврида яшаган Махдуми Аъзам бу салтанатни қайта тиклашга ҳаракат қилган шайбонийларнинг бирлаштирувчи ҳаракатига сиёсий жиҳатдан кўмак берди, бўлиниб кетаётган хонликлар ва амирликлар ўртасидаги низоларни келиштиришга кўп куч сарфлади ҳамда шайбонийлар билан темурийларни бир-бири билан яраштиришга интилиб,

Ҳиндистонга кетган темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг маърифатчилик ғояларини қўллаб-кувватлади. Яхши оилавий тарбия кўрган мўмин, ориятли, камтарин, мухтожларга, ожизларга меҳр-мурувватли, раҳмдил мураббий, золимларга, адолатсиз амирларга бешафқат, илм-маърифатга ҳомий инсон эди.

Мутафаккирнинг тўлиқ исми-шарифи – Саййид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожаги Косоний – Даҳбедий Махдуми Аъзам (1461–1542). Бу исмдаги «Махдуми Аъзам» устози Мавлоно Муҳаммад Қози томонидан айтилган тахаллуси бўлиб, «улуғ махдум», «устозларига садоқатли шогирд» маъноларини беради. Махдуми Аъзам ислом оламида ўтган учта буюк Аъзамлардан бири эканлигига ҳам ишорадир. Улар: Имоми Аъзам, Ғавсули Аъзам ва Махдуми Аъзам.

Махдуми Аъзам 866/1461 йили Фарғонанинг қадимий пойтахти бўлган Косон кентида туғилган. Бу жой Косонсой дарёси қирғоғида жойлашган чиройли ва иқлими салкин шаҳар бўлган. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бу жой Буюк ипак йўлида жойлашган обод шаҳарлардан бири бўлган. Бу шаҳар боғ-роғларга бурканган, зилол сувлари, ҳушбўй гуллари мўл, ҳавоси тоза жой бўлгани сабабли халқ хордиқ чиқариш учун ҳам бу масканга оқиб келаверган. Ҳозирда бу жой Косонсой шаҳарчаси номи билан маълум.

Махдуми Аъзам 949 йил 21 муҳаррам/1542 йил 8 май душанба куни Самарқанд шаҳридан шимол томонда жойлашган Даҳбед қишлоғида вафот этган. Унинг васиятига кўра, ўзи яратган боғнинг ўртасидаги мурут (нок) дарахти остига дафн этилган. Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асарида ёзилишича, «Қутби олам рафт вой» («Олам қутби кетди») сўзи Махдуми Аъзам ўлимининг тарихидир. Бу тарих абжад ҳисобида 949 ни беради. Самарқанд шаҳри билан Даҳбед ораси бир тош (8 чақирим) йўлдир». Махдуми Аъзам ётган қабр атрофида унинг яқин кишилари, фарзандлари, невaралари, муридлари ва Махдуми Аъзамга қўл берган шоҳ ва султонлар, маликалар ҳам дафн этилган. Жумладан, Самарқанд султони, Шердор ва Тиллакори сингари обидаларни қурдирган Ялангтўш Баҳодирнинг ҳам қабри шу жойда.

Махдуми Аъзамнинг отаси илмли, маърифатли саидзодалардан бўлиб, эл-юрт орасида катта обрў-эътиборга эга киши эди, шу сабабли, унинг исми ёнига Мавлоно сўзини қўшиб, Мавлоно Жалолиддин деб мурожаат қилишган. Мавлоно Жалолиддиннинг отаси Саййид Жамолиддин бўлиб, у Саййид Бурҳониддин Хожанинг ўғли эди. Саййид Бурҳониддин Хожа эса Саййид Амир Мажнуннинг ўғли ва Саййид Бурҳониддин Қиличнинг невараси бўлган. Саййид Бурҳониддин Қилич тасаввуф илми соҳасида танилган мўътабар шайхлардан биридир. Хуллас, Махдуми Аъзам хонадонида сақланиб колган шажаранома ва ишончли тарихий манбаларга кўра, Косонийнинг насаби пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) шажарасига 22 авлодли халқа орқали уланади. Саййидлар авлодига бутун мусулмон оламида ҳурмат-эътибор кучли бўлган, шу боис, Махдуми Аъзам туғилиб ўсган хонадон ҳам эл орасида табаррук хонадонлардан бири сифатида эъзозланган. Таниқли шарқшунос олим Аширбек Мўминовнинг тадқиқотларига кўра, Махдуми Аъзам онасининг авлодлари Аҳмад Яссавийга бориб тақалади. Махдуми Аъзамнинг тоғаси эса тижоратчи бўлган.

Махдуми Аъзам яшаган вақт Марказий Осиёдаги катта сиёсий, маънавий ва иқтисодий инқирозлар даври бўлган, чунки, темурийзодаларнинг ички зиддиятлари буюк соҳибкирон Амир Темур асос солган салтанатнинг парчаланишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, майда-майда хонликларга бўлиниб кетаётган мам-

лакатда турли хил қонунлар амал киларди. Бу ҳудудда ягона қаттиққўл ҳукмронлик ва тартиб-қоидаларнинг йўқлиги карокчилик ва йўлтўсарликнинг авж олишига йўл очган. Бунинг окибатида, қадимги ипак йўли орқали мағриб ва машриққа отланган тижоратчилар турли хил бало-офатларга дуч келарди. Бундай оғир шароит тижоратчиларнинг тинкасини қуритар ва улар Ўрта Осиё ҳудудидан четлашиб, бошқа йўллар орқали манзилларига боришга ҳаракат қилишарди. Натижада, катта-катта карвонлар энди Марказий Осиёни четлаб ўтиб бошқа йўлларни оча бошлашди. Бу эса, ўз навбатида, бу ҳудуднинг жаҳон тараққиётидан четланиб қолишига сабабчи бўлди. Иккинчи томондан, XVI асрнинг бошиданоқ шайбонийлар парчаланган темурийлар салтанатини қайта тиклашга, илм-маърифатни қатъий исломий талабларга бўйсунган ҳолда ривожлантиришга интилишди. Бу талаблар илмнинг бир ёқлама, диний-илоҳий йўналишдагина ривожланишига, дунёвий маърифатдан ажралиб қолишига ва амалиётдан бегоналашувига сабабчи бўлди.

Махдуми Аъзам болалигида ота-онасининг кўрсатмасига биноан чорвачилик билан шуғулланган. Кунларнинг бирида ёш Саййид Ахмаднинг онаси болам кечаси кўрқиб чиқмасин деб ёстиғи четига «Қуръон» китобини қўйиб қўяди. Бола тушида бир нуроний киши унинг қўлига бир китоб бериб, уни ўқи деб даъват қилганлигини кўради ва эрталаб уйғониб караса, ёстиғи четида ўша китоб турибди. Бундан ниҳоятда таъсирланган бола, уни ўқишим керак деб туриб олади. Бу китобнинг қандай китоб эканлигини сўраганида, Қуръони карим эканини айтишади. Шундан сўнг, ёш Ахмадда илмга рағбат пайдо бўлади. У ёшлигида дастлаб отаси Мавлоно Жалолиддиндан, сўнгра, Мавлоно Мир Сайид Алидан сабоқ олди. Бундан ташқари, айрим тадқиқотларда Саййид Аҳмаднинг Мулло Зиё исмли устоздан ҳам таълим олганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Мир Сайид Али, айниқса, илми сарфу нахвдан (морфология ва синтаксисдан) кучли билимга эга устоз бўлган. Саййид Ахмаддаги илмга бўлган чанқоқликни кўрган устози унга кўпгина илм сирларини ўргатади ва шогирдидаги сўфийликка рағбат куртакларини сезгач, унга Хожа Аҳрор Валийнинг шогирди Мавлоно Муҳаммад Қозидан дарс олишни маслаҳат беради. Шу даврда Мавлоно Муҳаммад Қози Тошкентдаги Шайх Зайниддин бобо мақбараси ёнида жойлашган мадрасада мударрислик қилар эди. Махдуми Аъзам тоғаси билан биргаликда Тошкентга боради ва улар Кўкча масжидида намоз ўқишади. Намоздан чиққач, ёш Саййид Ахмад рўпарасидан руҳан салобатли бир инсон келаётганлигини кўради ва унга одоб билан салом бериб, шундай дейди: «Устоз, мен сизни танидим, тушимда кўрган эдим». Бу инсон Мавлоно Муҳаммад Қози эди. Мавлоно ёш йигитчага жавобан: «Мен ҳам сизнинг келишингизни билар эдим, бўтам», – деб жавоб беради. Шунда Саййид Аҳмаднинг тоғаси гапга қўшилиб, «Тақсир, агар лозим топсангиз, менинг жиянимни шогирдликка қабул килсангиз, «эти сизники, суяги бизники». Бу – жияним Саййид Ахмад. У ахсилик Мавлоно Жалолиддиннинг ўғлидир», – дейди. Шунда Мавлоно Муҳаммад Қози: «Маъқул, бўтам, мен Мавлоно Жалолиддин ҳақида кўп маърифатли инсон деб эшитганман. Уларнинг фарзандига илм ўргатиш биз учун шарафдир», – дея Аҳмадхўжанинг бошини силаб, «Бўтам, бор сен мадрасага кириб, тенгдошларинг билан танишиб олгин», – деб уни мадрасага йўллайди. Шу тарика, Махдуми Аъзам узоқ йиллар Мавлоно Муҳаммад Қозининг таълимини олиб вояга етган. Махдуми Аъзам унвонини ҳам Саййид Ахмадга шу устози тавсия этган. Махдуми Аъзам 1510 йилгача Мавлоно Муҳаммад Қозининг ҳузурида бўлган. Муҳаммад Қози 1515 йили

вафот этган. Махдуми Аъзам тасаввуф бўйича устози Мавлоно Муҳаммад Қозидан фотиҳа олишидан илгари хожагонлар мозорини зиёрат қилиш мақсадида Бухорога борган ва у жойда Ҳазрати Хожа қаддасаллоҳу (Баҳоуддин Нақшбанд), Ҳазрати Хожагон (Абдулхолиқ Ғиждувоний) ва бошқа нақшбандия – хожагон пирларининг қабрларини зиёрат қилган.

Саййид Аҳмадни шайбоний ҳукмдорларидан бири, Самарқанд ҳокими Жонибек Султон пойтахтга таклиф қилади, чунки Махдуми Аъзамнинг фавқулодда истеъдоди, тасаввуф ва фиқҳ соҳасидаги эл орасида орттирган шуҳрати ислом динига кучли эътиқод қўйган шайбонийлар қулоғига ҳам етган эди. 1503–1509 йиллари Ахсида ҳокимлик қилган Жонибек Султон Мавлоно Жалолиддин ва унинг ўғли Саййид Аҳмадга қўл бериб пир тутган. Жонибек Султон 1510 йили Миёнколга ҳоким қилиб тайинланади ва у Махдуми Аъзамни ҳам пир сифатида ўзи билан олиб кетишга отасидан изн сўрайди. Султоннинг таклифи ерда қолмайди ва шу сабабли Махдуми Аъзам Самарқандга боради. У ерда Жонибек Султон Махдуми Аъзамга Миёнкол оролининг энг серҳосил ва сersув жойидан ер ажратиб беради. Миёнкол ороли Зарафшон дарёсининг иккига ажралиб ва яна қўшилишидан ҳосил бўлган оролдир. Бу жойда Махдуми Аъзам деҳкончилик (зироатчилик) ва боғдорчилик билан шуғулланиб, дастлаб ўнта тол дарахти экади. Шундан бу мавзенинг номи Даҳбед (ўнта тол) деб аталган экан. 1514–1516 йиллари Махдуми Аъзам шайбонийлар давлатининг пойтахти Карманада яшайди ва бу даврдаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашиб, тинчлик ва осойишталикнинг сақланишига, ҳукмдорларни бир-бири билан яраштиришга интилади. Бу даврда ҳокимият Шайбонийхон вафотидан кейин Мирзо Улуғбекнинг набираси, Шайбонийхоннинг амакиси Кўчкунчихон (1510–1530) қўлига ўтади ва шайбонийлар аро ички зиддиятлар авж олади. Бир муддат Самарқанд Бобур қўлига ўтади ва ундан ҳокимиятни Убайдуллахон (1533–1539) олиб қўяди. Убайдуллахон Махдуми Аъзамни ўзига маънавий пир-муршид ҳисоблаб, унинг каршисида муридлик одобини ўрнига қўйган ва ихлос билан пиридан руҳий мадад олган. Махдуми Аъзам Убайдуллахоннинг рубоий ва газалларига шарҳлар ёзган. Шу асосда пир ўз муридининг шарафига «Рисолаи шарҳи рубоиёти Убайдий» асарини ёзган. Бухоро хони Искандархон ҳам Махдуми Аъзамга қўл бериб мурид бўлган ва ўзининг фарзанди туғилганда исм қўйиб беришни пиридан илтимос қилган. Махдуми Аъзам бу чакалокка Абдулла деб исм қўяди ва боланинг толеи баланд бўлишини, унинг ҳукмронлиги даврида илм-маърифат равнақ топишини башорат қилади. Ҳақиқатан ҳам, Абдуллахон даврида Махдуми Аъзамнинг башорати рўёбга чиқади. Махдуми Аъзам Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутган. Бобур пирига совғасаломлар, мактублар юборган. Махдуми Аъзам ҳам жавоб сифатида «Рисолаи Бобурия» асарини ёзган. Махдуми Аъзам ўз вақтида Шарқий Туркистонга ҳам маънавий таъсирини ўтказган. Манбаларнинг шоҳидлик беришича, Ёркент хони Абдурашидхон (1533–1560) тахтга ўтиргандан сўнг, яъни 1533 йили Махдуми Аъзамга чопар юбориб меҳмонликка чақиради ва ундан Ёркентда қолиб пирлик қилишини ўтиниб сўрайди. Махдуми Аъзам Ёркентга ўзи билан муриди Хўжа Муҳаммад Шарифни ҳам халифа қилиб олиб борган эди. Махдуми Аъзам Ёркентда кола олмаслигини тушунтириб, ўзининг ўрнига Муҳаммад Шарифни Абдурашидхонга пир қилиб тайинлайди. Кейинчалик, Махдуми Аъзамнинг кенжа хотини Бибичаи Қашқарийдан

туғилган фарзанди Хожа Исҳоқ Вали Шарқий Туркистонга бориб, бу ҳудуднинг маънавий жиҳатдан юксалишига ва босқинчиларга қарши курашга раҳнамолик қилган.

Ёзма манбаларда Махдуми Аъзамнинг шогирдлари ҳақида ҳам бир қатор маълумотлар келтирилади. Айрим манбаларда Махдуми Аъзамни олтмишта авлиёни тарбиялаб етиштирган муршид (пири шасти) деб аташади. Ўз даврида Хожагон тариқатининг пешвоси бўлган Махдуми Аъзамдан, умрининг охирларида, етмишта шогирд таълим олган. Уларнинг энг пешвоси чустлик Мавлоно Луфуллоҳ бўлиб, у Махдуми Аъзамдан сўнг тариқат занжирини ўз қўлига олган ва Хожа Исҳоқ Валига раҳнамолик қилиб келган. Вафот этгач Чустга дафн қилинган. Яна бир шогирди, халифаси Хожа Исломи Жўйборий 1494 йил туғилган, 12 ёшлигидан бошлаб Махдуми Аъзамга мурид тушиб, унинг хизматида бўлган. Махдуми Аъзам вафотидан сўнг у устозининг катта фарзанди Хожаи Калон – Муҳаммад Аминга раҳнамолик қилиб 20 йил тарбиялади. Шу вақт мобайнида кўпгина ҳукмдорларга диний пешволик қилди. Махдуми Аъзамнинг яна бир шогирди Мавлоно Поянда бўлган. Кўпчилик маърифатпарвар олимлар, ҳукмдорлар, давлат арбоблари, шоиру уламолар Махдуми Аъзамга қўл бериб мурид бўлган. Жумладан, шайбоний ҳукмдорларидан Убайдуллахон, Абдулазизхон, Жонибек Султон, Бухоро амири Искандархон ва унинг ўғли Абдуллахон, темурийлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Махдуми Аъзамнинг муриди бўлишган. Махдуми Аъзамнинг 13 нафар ўғли ва 2 қизи бўлган. Улар: Муҳаммад Аминхўжа (Хожаи Калон), Хожа Дўст, Хожа Исҳоқ Вали, Хожа Баҳовуддин, Хожа Абдулхолиқ, Хожа Содиқ, Хожа Ҳасан хўжа, Хожа Илоҳ хожа, Хожа Муҳаммад-Али хожа, Шайхзода хожа, Хожи Муҳаммад хожа, Хожа Иброҳим хожа, Хожа Абдулло хожа, икки қизининг исми номаълум. Ўғилларининг 4 нафари косонлик хожаларнинг қизи бўлмиш катта хотинидан, яна 4 таси иккинчи хотинидан, 2 ўғил ва 2 қизи 3-хотини Биби Малика Косонидан, қолган 3 ўғли кенжа хотини Бибичаи Қашқарийдан. Махдуми Аъзам ўзининг кенжа хотинидан бўлган ўғли Хожа Исҳоқ Валини ҳамма фарзандидан устун қўйган. Одамлар: «Нима учун бу фарзандингизни устун қўясиз? – деб сўраганларида: «Бу ўғлим ҳамма ўғилларимдан доноликда, зеҳни ўткирликда ва меҳрибонликда фарқ килади. Қолаверса, у менга энг катта ҳурматга сазовор бўлган саййидлар сиймосида кўринади», – деб жавоб қилган. Бу ҳолат, табиийки, катта ўғилларига ёқмаган. Шу туфайли, Хожаи Калон билан Хожа Исҳоқ Вали орасида зиддиятлар пайдо бўлган. Бу икки фарзанди Шарқий Туркистонда фаол иш олиб боришган ва нақшбандийликда «оқ тоғликлар» ва «кора тоғликлар» деб аталган оқимларнинг вужудга келишига сабаб бўлишган.

Махдуми Аъзам ёзган ўттиздан зиёд асар 10 та тўпламда йиғилган бўлиб, бу тўпламлар мутахассислар томонидан турли даврларда жамлангандир. Бу тўпламларга 25–30 тадан рисола киритилган. Олим К. Каттаевнинг Махдуми Аъзамга бағишлаб ёзган рисоласида 33 та рисола шарҳлаб берилган. Улар қуйидагилар: 1. «Рисолаи самоия». Бу асарда Махдуми Аъзам тарикат мақомлари ва уларнинг бир-биридан фарқи, зикри жаҳрия ва зикри хуфиянинг ўзига хос томонлари, зикри жаҳрия мақомларининг мусиқавий таъсири, мусиқанинг илоҳийлик ва инсонийликнинг боғловчиси экани ҳақида фикрлар билдирган. 2. «Рисолаи асрору-л-никоҳ». Никоҳнинг сир-асрорлари, никоҳланувчиларнинг хоҳиш-иродаси, никоҳнинг илоҳийлиги, никоҳ қоидалари ва никоҳ масъулияти баён этилган. 3. «Рисолаи вужудия». Унда борлиқ, борликнинг турлари, шакллари, илоҳий борлиқ, дунёвий борлиқ,

ахлоқий борлиқ, касбий борлиқ, деҳқоний борлиқ ҳақида қизиқарли фалсафий фикрлар берилган. Бухоролик тадқиқотчи Эркин Зойиров мазкур рисоланинг ўзбекча ва тожикча таржималарини нашрга тайёрлаган. 4. «Рисолаи адабу-с-содиқин» илоҳий ишқ, Аллоҳга садоқат ва ҳаққа етишиш шартлари ҳақида. 5. «Рисолаи одобу-с-соликин». Пирлик, муршидлик ва муридлик одоби, уларнинг бир-бирига садоқати ҳақида. 6. «Ганжнома» илоҳий ишқ моҳияти ва унга етишиш машаққатлари хусусида. 7. «Рисолаи бақоия» («Мангулик рисоласи») чин кўнгилдан тавба-тазарру қилган, чин кўнгилдан кўз ёш тўкиб, Аллоҳдан авф сўраганларга Аллоҳнинг раҳм-шафқати насиб бўлиши ҳақида. 8. «Насиҳату-с-соликин» («Солиҳларга насиҳатлар») асарида ҳадислар таҳлил этилган. 9. «Шарҳи саводу-л-важҳа фи дорин». Бу рисолада маънавий қашшоқлик кишини бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам юзи қароликка олиб бориши ёритилган. 10. «Шарҳу-л-валади саробия» тарбияда бола отага тақлид қилганидек, мурид ҳам ўз муршидига тақлид қилиб, унинг ортидан эргашиши кераклиги ҳақида. 11. «Ниҳофту-с-соликин» сўфийлик одоби ҳақида. 12. «Рисолаи зикр»да «Ла илоҳа иллаллоҳ» калимасининг шарҳи берилиб, унинг энг яхши зикр эканлиги асосланган. 13. «Рисолаи баёни силсила»да нақшбандия тариқатининг иродат силсиласи шарҳлаб берилган. 14. «Рисолаи чаҳор калима» хожагон тариқатининг асосчиси Абдулхолиқ Ғиждувоний илгари сурган тариқат тамойиллари баёнига бағишланган. 15. Аллома ўзининг «Силсилату-с-содиқин» асарида Абу Бакр Сиддиқдан бошлаб бир-бирига ўтиб келган устоз-шогирдлик занжирини шарҳлаб берган. 16. «Рисолаи биттихия» – «Қовун ҳақидаги рисола». Унда ҳосилни йиғишдан аввал унинг уруғини тўғри танлаш ва қадаш лозимлигини тасвирлаш орқали тарбияда ҳам аввал уруғ сочилади, сўнгра ундан мўл ҳосил олинади, деб таълим берган. 17. «Миръот ус-сафо» («Поклик кўзгуси») деб аталган бу рисолада ҳақнинг тасвири қалбдадир, қалбнинг покизалиги соф кўзгуга қиёсланади ва сўфийликнинг вазифаси ҳам кўнгилнинг софлигини кўзгунинг софлигини асрагандек асраш лозим, акс ҳолда хира тортган кўзгу дунёни ҳам хира акс эттиради, дейилади. 18. «Зубдат ус-соликин ва танбият ус-салотин». Рисолада ҳукмдорларнинг этикет қоидалари тушунтирилган. 19. «Гул ва Наврўз». Бу рисолада халқ билан ҳукмдорлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида, сўфийлик маънавияти ҳақида маълумотлар берилган. К. Каттаевнинг ёзишича, бу асар Махдуми Аъзамнинг муриди, ҳукмдор Абдуллахоннинг илтимоси билан ёзилган. 20. «Рисолаи меърожу-л-ошиқин» сўфийлик тариқатининг ҳукмдорлар кўнглига етказадиган таъсири ҳақида бўлиб, юқори мансабдаги ҳукмдорнинг сафардан қайтишига бағишлаб ёзилган асар. 21. «Рисолаи муршид ус-соликин» ҳақиқий сўфий ва тариқат етакчисининг вазифалари ҳақида битилган. 22. «Воқеаи ҳаққония»да улуғ пирлар ва алломаларнинг ҳикматли сўзлари жамланган. 23. «Рисолаи Бобурия». Бу рисола Заҳириддин Бобурнинг Хожа Аҳрор Валининг «Рисолаи волидия» асарини туркий тилга таржима қилиши ва Махдуми Аъзамга мактуб йўллашига жавобан ёзилган. 24. «Рисолаи баёни воқеа». Рисолада тасаввуф тариқатлари баёни берилган. 25. «Рисолаи фатҳнома». Рисолада муаллифга мўжизавий равишда олдиндан аён бўлган башоратлар ҳақида сўз боради. 26. «Рисолаи танбияту-л-уламо». Бу рисолада тариқатнинг йўлидан бораётган олим ва уламоларга насиҳатлар берилган. 27. «Рисолаи фаноия». Бу рисола бу дунё ва у дунё, уларнинг фарқлари ва боғлиқликлари ҳақида ёзилган. 28. «Рисолаи шайбия». Унда кишининг қариликда эгаллаган донишмандликлари, ҳаётида тотган аччиқ ва ширин дамлар ҳақида мулоҳаза юритилган. 29. «Рисолаи

илмия». Бу асарда илмдаги, ҳаётдаги бағрикенглик, диний ва миллий бағрикенглик, илмнинг қадр-қиммати, тасаввуф силсиласи баён қилинган. 30. «Рисолаи аҳволий ул-уламо ва умаро». Бу рисолада Пайғамбаримизнинг «Амирларнинг энг яхшиси олимларни зиёрат қилади, олимларнинг энг ёмонлари эса амирларни зиёрат қилади» ҳадисларидан келиб чиқиб, олимлар ва ҳукмдорлар муносабати ахлоқий таҳлил этилган. 31. «Рисолаи шарҳи рубоиёти Убайдий» («Убайдий ғазалларига шарҳлар китоби»)нинг бошқа номи «Рисолаи шархи абиёт»дир. 32. «Рисола дар манокиби Хожа Абдулхолиқи Ғиждувоний»да хожагон тариқати ва унинг асосчиси Абдулхолик Ғиждувоний ҳаёти, фазилатлари ва дунёқараши ҳақида мулоҳазалар берилган. 33. «Муножот» китобида Аллоҳга қарата айтилган ҳамду санолар ва муножот берилган.

Махдуми Аъзамнинг фалсафа, ахлоқшунослик, тасаввуф ва фиқҳ илмида хизматлари катта бўлган. «Рисолаи вужудия», «Миръот ус-сафо» сингари фалсафий рисолаларида фалсафанинг онтологик, гносеологик, методологик ва аксеологик масалаларини ривожлантирди. Ҳукмдорлар ахлоқи, пир-муршидлик одоби, муридлар одобига оид ахлоқий асарларида комил инсон тарбиясига оид қизиқарли ғояларни илгари сурган. У тасаввуфда хожагон – нақшбандия тариқатини такомилга стказишда фаол қатнашди. Зикри ҳуфиянинг афзалликларини илмий асослади. Можароларни ечишнинг бир қанча методларини ишлаб чиқди ва амалда қўллаб, амалий конфликтологияга асос солди. Бу, ҳозирги илмий терминлар билан айтганда, «умумийликни топиш», «толерантлик», «конфликт субъектини изоляциялаш» ва «конфликт вазиятдан четланиш» методларидир. Аллома шу усуллар билан ҳукмдорларни яраштирди, Бухоро шаҳрини қатли омдан сақлаб қолди.

Махдуми Аъзам кучли нотиқ бўлган, у ваъз ўқиган йиғинларда минглаб одамлар тўпланган. Улар нотиққа ихлос қилиб тинглашган ва ҳар ким ўзича дардига даво топган, айрим ўзга динга эътиқод қилувчи тингловчилар эса ҳатто ислом динига ўтган. Махдуми Аъзам маърузаларини, айниқса, яҳудийлар кизиқиб эшитиб, исломга ўтганликлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Махдуми Аъзам инсонга психологик таъсир этиш механизмларини яхши эгаллаган киши бўлган ва амалий фаолиятида гипноз, телепатия, телекинезия, левитация, транспортация ҳодисаларидан ўринли фойдалана олган. Бу қобилиятининг сир-асрорларини муайян текширишлардан ўтиб синалган, хуфия илмларни сир сақлай оладиган шогирдигагина мерос килиб қолдирган. Зироатчиликда янги мева навларини (анжир, нок ва беҳининг янги навларини) кашф этган, янги қовун навларини етиштирган. Деҳқончилик тартибкоидаларига оид асарлар ёзган. Миёнколда қўриқ ва тўқай ерларни ўзлаштириб, уларни экинзор ва боғ-роғларга айлантириб, мелиорация соҳасига кўп ҳисса қўшган.

Мустақилликдан илгари Махдуми Аъзамнинг асарларига «диний-клерикал адабиёт», «халқнинг дунёқарашини бузувчи ғоялар» тамғалари қўйилиб, уларни ўрганиш тақиқлаб қўйилган эди. Унинг бой илмий-маънавий мероси истиқлол кўлга киритилгач рўёбга чиқа бошлади. 1992 йилдаёқ Махдуми Аъзам зиёратгоҳини ободонлаштиришга киришилди, Махдуми Аъзам масжиди таъмирланди, кабрлар жойлашган супачалар тартибга келтирилди, масжид мезанаси қайта курилди, зиёратгоҳнинг ҳовлисига безакли ғиштчалар ётқизилди, чинорлар жонлантирилди. 1993 йили Дахбед мавзеида Махдуми Аъзамнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган халқаро конференция ўтказилди. Махдуми Аъзамга бағишланган буклет, китобча-

лар, мақолалар нашр этилди. Махдуми Аъзамнинг рисолалари чоп этила бошлади. Шу чоққача унинг «Рисолаи чаҳор калима», «Рисолаи илмия», «Рисолаи шарҳи ғазали Убайдуллоҳ», «Рисолаи Бобурия», «Рисолаи вужудия», «Рисолаи зубдат уссоликин ва танбияту-с-салотин», «Миръоту-с-сафо» рисолалари нашр этилди ва бу рисолалардаги фалсафий, ахлоқий, маънавий-маърифий ғоялар тадқиқ этилмоқда. Махдуми Аъзамнинг фаолиятига оид номзодлик (Э. Зойиров) ва магистрлик (Б. Валиев) диссертациялари ёқланди, Б. Валихўжаев, А. Зоҳидий, О. Файзуллаев, Н. Жабборов, Б.О. Тўраев, К. Каттаев, А. Жўзжоний, И. Ғозиев, М. Қодиров, Б. Бобожонов, Г. Наврўзова, Э. Зойиров, Х. Даврон, А. Хўжаев сингари олимларнинг кўплаб илмий, оммабоп мақолалари босилиб чиқди. Буларнинг барчаси Махдуми Аъзамга бўлган юксак эътибор ва чуқур эҳтиромнинг ёрқин намунасидир.

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Неъматжон ЖАББОРОВ

МУСОХОН ДАҲБЕДИЙ
(1698/99–1776)

Мусохон ибн Исохон Даҳбедий (ваф. 1776 й.) Махдуми Аъзам Косоний Даҳбедий (1461–1542)нинг авлодларидан бўлиб, тўлиқ исми Муҳаммад Мусохонхожа ибн Муҳаммад Исохожа ибн Муҳаммад Бобохожа ибн Муҳаммад Розиқхожа ибн Абд Муъминхожа ибн Хожа Ҳошим ибн Муҳаммад Аминхожа (Хожайи Калон) ибн ҳазрат Махдум-и Аъзамдир.

У Махдуми Аъзам Косоний (ваф. 1542)нинг еттинчи авлоди бўлиб, Самарқанддан 15 км шимол тарафда жойлашган Даҳбед мавзесида дунёга келган. Манбаларда унинг туғилган санаси ҳақида маълумотлар аниқ берилмаган, аммо Мусохон Даҳбедий замонасига яқин даврда яшаган Мир Муҳаммад Сиддиқ унинг 80 ёшлар чамаси умр кўрганини ёзади. Демак, Мусохон Даҳбедий тахминан 1698–99 йилларда таваллуд топган.

Даҳбед мавзеси ҳақида тарихчи олим Хумулий ўзининг Мусохон Даҳбедий ҳақидаги «Тарихи Хумулий» асарида шундай маълумот беради: «Муҳаммад Раҳимхон замонасининг охирларидан то Маъсум давронининг бошларигача ул инсонлар сарвари, ҳидоят чироғи – валоят қуёшининг нуридан жаннатмакон иршод маснади (яъни Даҳбед) мунаввар бўлди. Даҳбед замини ул умид мабдаининг шарофатидан шундай равнақ топдиким, Эрам гулзори ва ҳарам бўстонлари унинг пуршукуҳлигидан рашк қилар эдилар. Иршод маснади ул ғавс вужудининг зиёсидан зеб ва оро топди. Хос ва ом юзини илоҳий банда бўлмиш ул олам паноҳнинг даргоҳига тикди».

Мусохон Даҳбедийнинг Марказий Осиёдаги фаолияти Даҳбед хонақоҳидан бошланган. Кейинчалик бу жой сулукнинг том маънодаги марказига айланган.

Айнан Мусохон Даҳбедийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи «Тарихи Хумулий» ва «Тазкирайи Мажзуби Намангоний» асарларида Мусохон Даҳбедийнинг Қўқон, Наманган, Косонсой ва Марғилонга қилган сафарлари ҳақида ҳам батафсил маълумотлар келтирилган.

У маълумотлар Мусохон Даҳбедийнинг оддий халқ орасидаги ижтимоий-сиёсий мавқеини белгилаган ҳолда унинг ўзи яшаб турган ҳудуддаги таъсир доирасини кўрсатади. Маълум бўладики, ўша даврда Мусохон Даҳбедий ўзининг билими, заковати, тақвоси, ширинсуханлиги ҳамда тариқат пири-муршиди сифатида халқ орасида машҳур бўлган. Бу ҳолат, албатта, минтақадаги ижтимоий хаётга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаган.

Ўз даврининг йирик мутафаккири, Нақшбандия-Мужаддидия сулукининг истеъдодли назариётчиси ва муршиди Мусохон Даҳбедий, Нақшбандия-Мужаддидия сулукининг Мовароуннаҳрдаги биринчи намояндаси, Нақшбандия тарикатидек йирик сулукка ўттиз йилдан ортиқ раҳбарлик қилган, Нақшбандия-Мужаддидия тариқатининг назарий ривожига катта ҳисса қўшган тарихий шахсдир.

Яна бир аҳамиятга молик жиҳати Мусохон Даҳбедий халифалари томонидан илк бор тасаввуф тарихида учрамаган ҳолат – зикрни Қуръон тиловати ва тафсир, тажвид, ҳадис, ақоид каби илмларни ўрганиш билан алмаштириш ҳолати татбиқ қилинган.

Мусохон Даҳбедийнинг ёшлиги Мовароуннаҳрда иқтисодий ва сиёсий таназзул жараёнлари кечаётган бир паллага тўғри келган. Шу боис дастлабки таҳсилни Самарқанддаги Тиллакори мадрасасида олган Даҳбедий, илм истагида отаси билан Ҳисор якинидаги Қарнак қабиласига – тоғаси Муҳаммад Ризо Қарнакий ёнига боради. Муҳаммад Ризо Ҳисордаги Кубравия тарикатининг кўзга кўринган шайхларидан эди. Бир қанча вақтдан сўнг Мусохон Даҳбедий амакисининг маслаҳати билан ҳаж зиёратига отланади. Кашмир томон йўлда Нақшбандия-Мужаддидия тариқатининг шайхи – Аҳмад Сирҳиндий авлодидан бўлган – Миён Обид Жаҳоноболий (ваф. 1738--39) билан танишади ва унинг мурили бўлиб қолади.

Ушбу воқеа тарихчи олим Мажзуб Намангоний ва Жумақули Хумулийнинг асарларида шундай келтирилади: «Мусохон Даҳбедий тасаввуф борасидаги илк таълимни тоғаси Муҳаммад Ризохожа Қорабоғийдан олади. Тоғасининг қўлида бир йил тарбия олгандан сўнг унинг кўрсатмаси билан Ҳиндистонга бориб, у ерда подшоҳ саройида сипоҳ, яъни аскар бўлиб хизматга киради. Орадан маълум вақт ўтгач, Деҳли шаҳридаги Мужаддидия тарикатининг пири муршиди Миён Муҳаммад Обид Жаҳоноболийга шогирд тушади. У Мужаддиди Алфи Соний Аҳмад Сирҳиндийнинг ўғли Абду-л-Аҳаднинг фарзандидир.

Мовароуннаҳр ўлкасидан илм-фаннинг турли соҳалари бўйича етук олимлар, фозил уламолар, буюк мутафаккирлар ва беназир алломалар етишиб чиққан. Улар илм-маърифатнинг юксалишига хизмат қилиш баробарида ўзлари мансуб бўлган юртнинг номини бутун дунёга таратганлар. Бундай алломаларнинг кўпчилиги, шубҳасиз, айни ҳудудда кенг тарқалган тасаввуфнинг турли тариқатларига мансуб шахслар бўлган.

Маълумки, ислом тарихининг маълум бир даврларида тасаввуфнинг Қодирия, Ишқия, Рифоия, Шозилия, Маломатия, Суҳравардия, Яссавия, Кубравия, Нақшбандия каби бир неча йўналишлари вужудга келиб, улар муайян давр ва минтақаларда ўзининг ижтимоий-сиёсий, диний-фалсафий нуфузига эга эди. Ислом оламида кенг тарқалган -- XVII–XVIII асрлар Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий хаётида етакчи роль ўйнаган сулуклардан бири – Баҳоуддин Нақшбанд асос солган Нақшбандия тариқатидир. Бунга сабаб ушбу тариқат соддалиги, халқ оммаси томонидан осон қабул қилиниши ва исломнинг асосий манбалари – Қуръон ва суннатга мувофиқ

экани билан бир қаторда, муайян фиқҳий мазҳабга, яъни суннийликнинг ҳанафия мазҳабига мослаштирилганидадир. Умуман олганда, Нақшбандия суннийликнинг барча меъёрларини ўзида мужассамлаштирган, диний тамойилларга қаттиқ амал қилувчилар танлаган бир тариқатдир.

Нақшбандия дастлаб шаҳарларда савдогар ва ҳунармандлар ўртасида кенг тарқалган. Суннийлик эътиқодига мувофиқ бўлган мазкур тариқат, «хафий зикр»га асосланган. Унда зоҳиран кўзга ташланадиган хатти-ҳаракатлардан ташқари «сўҳбат», «нисбат» ва «робита»га кучли эътибор берилади. Нақшбандия, бошқача қилиб айтганда, Хожагон тариқатининг камолга етган бир шакли бўлиб, унинг назарий асослари XII асрдаёқ Юсуф Ҳамадоний ва Абдулхолиқ Ғиждувоний томонидан ишлаб чиқилган, кейинчалик эса Баҳоуддин Нақшбанд унинг асосий тамойилларини тартибга солган. Шунингдек, унинг амалий ва назарий тараққиётида Алоуддин Аттор, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Хожа Аҳмад Косоний (ваф. 1549 й.), Аҳмад Сирҳиндий каби мутасаввиф шайхларнинг хизмати катта бўлди. Ана шундай шахслардан бири – Нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва назариётчиси XVIII асрда яшаб ўтган Муҳаммад Мусохонхожа ибн Исохожа Даҳбедийдир.

Мусохон Даҳбедий Нақшбандия-Мужаддидия силсиласининг назарий ривожига катта ҳисса қўшди, асарларида тариқат таълимотини Қуръон ва суннат асосида қайта ишлаб чиқди, уни исломга ёт бўлган ақида ва ғоялардан тозалади.

Нақшбандия тариқати XIV асрда Мовароуннаҳрда ташкил топиб, XV асрда шу маконда гуркираб ривожланган бўлса-да, лекин XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, унинг маркази Ҳиндистон диёрига кўчган эди. Мусохон Даҳбедий бу тариқатни ўз ватани – Мовароуннаҳрга қайтариб олиб келди ва ривожлантирди. Мусохон Даҳбедий фаолиятининг муҳим жиҳати ҳам айнан шунда намоён бўлди.

Тарихчи олим Ҳумулий Мусохон Даҳбедийнинг Ҳиндистонга бориб, у ерда сарф, наҳв, ҳадис, фиқҳ, тафсир, калом, мантиқ каби бир неча диний илмлардан таҳсил олгани ва охир-оқибатда, тасаввуфий илм ва амалиётда замонасининг йирик мутафаккирларидан бўлмиш Шайх Миён Обидга (ваф. 1738/39й.) шогирд тушгани ҳақида батафсил маълумот беради. Жумладан, у шундай ёзади: «Тавфиқ ва саодат йўлбошчиси ул шараф ва каромат мазҳарининг қўлини ҳазрати қутб ул-ақтоб, шайх ул-машойих, яъни жаноб ғавси зоҳид Шайх Миён Муҳаммад Обид қуддиса сирруҳунинг этагига топширди ва сулук оёғини мужоҳадат йўлига қўйди».

Мусохон Даҳбедий Самарқандга келганидан кейин Нақшбандия тариқатини эътиқод ва амалиёт борасидаги турли хурофотлардан тозалади. У Самарқанд ва унинг атрофидаги аҳолини турли бидъатлардан тозаланишга, исломни шариатга мос равишда тутишга чақирди. Даҳбедий бундай тартибни, аввало, ўз хонақоҳидан бошлади ва у ерда қаттиқ интизом ўрнатди. Бунинг моҳияти ислом шариатига тўла амал қилиш, Нақшбандия асосларига суянган ҳолда ҳаёт кечиришдан иборат эди.

Мансаб ва бойлик учун шайхлик қилиш ёки мансабдорларга хушомадда бўлишни қоралади. Самарқандга қайтган куниданоқ Даҳбедий муташаййих, яъни ўзини шайх деб даъво қилганларга, ҳасадчи обидларга, мутаассибларга қарши курашди.

Оддий халқ билан бир қаторда амалдорлар, мулк эгалари, ҳатто ҳукмдорлар ҳам Мусохон Даҳбедийга мурид тушганлар. Бу эса, ўз навбатида, у пир сифатида уларнинг барчасига маълум маънода кўрсатма берган, деган фикр билдиришга асос бўлади.

Нақшбандия-мужаддидия тариқатининг кейинги асрлардаги тараққиётига таъсири бевосита Мусохон Даҳбедий ва унинг халифалари ва издошлари фаолияти билан боғлиқ. Айнан Даҳбедийнинг халифалари ва муридлари орасидан етишиб чиққан машҳур нақшбандий-мужаддидий шайхлар XVIII–XIX асрларда Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнадилар, диний соҳада туб бурилиш ясадилар, ҳукмрон доиралар томонидан диний ислоҳотлар ўтказилишига сабаб бўлдилар.

Чунончи, бир неча Манғит ҳукмдорларининг давлат бошқаруви мужаддидий шайхлар раҳнамолигида кечди. Сулола асосчиси Муҳаммад Раҳимнинг вафотидан сўнг давлат бошқарувини ўғли Муҳаммад Дониёл давом эттирди. У Китоб ва Самарқандни Бухоро амирлигига бўйсундира олди. Дониёлбий ҳали тириклик давридаёқ ҳукумат ишларини унинг ўғли амир Шоҳмурод Маъсум бошқарадиган бўлди. У жуда тадбиркор, шижоатли саркарда бўлиш билан бирга диний илмларни чуқур эгаллаган, дин арконларини тўлиқ адо этадиган, масжид ва мадрасаларнинг обод бўлишига ҳаракат қиладиган, илм аҳлига меҳр-мурувват кўрсатадиган шахс бўлган.

Мусохон Даҳбедий фаолиятида кўпроқ тариқатни ёйиш, ислоҳ қилиш, шогирдлар тайёрлаш, халқ оммаси орасига кириб бориш каби жиҳатлар кўзга ташланади. Бу эса ўз ўрнида жамият ҳаётини яхшилашга хизмат қилган.

Мусохон Даҳбедийнинг асарларида ҳалоллик, меҳнатсеварлик, камтарлик, ватанпарварлик, одоб-ахлоқ меъёрларига риоя қилиш, бошқа эътикод вакилларига нисбатан бағрикенглик каби кўпгина умуминсоний қадриятлар тарғиб қилинганки, улар, шубҳасиз, ёш авлодни кенг дунёқарашга эга қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Қуйида Мусохон Даҳбедий қаламига мансуб асарларни келтирамиз:

1. Айн ул-мааний . ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти. Қўлёзмалар асосий фонди. Қўлёзма, инв. № 3995/II.
2. Ашраф Холиқ. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 541/XI.
3. Ад-Дурр ул-макнун. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 542/II.
4. Дурар ул-асрор ва санади-л-аброр. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 10602/I.
5. Зубдат ул-ҳақоиқ. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 7487/И.
6. Махзан ут-таарруф. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 541/X.
7. Мухтасар дар тасаввуф. ФА ШИ.

Қўлёзма, инв. № 6132/VI.

8. Наводир ул-маориф. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 542/1.
9. Рисолайи касири-л-фавоид.ФА ШИ.

Қўлёзма, инв. № 10171/I.

Мусохон Даҳбедийнинг Хожагон-Нақшбандия-Мужаддидия силсиласига боғланиши:

Муҳаммад (с.а.в.) (571–632 й.)

Али ибн Аби Толиб (р.а.) (ваф. 661 й.)

Имом Ҳусайн (р.а.)

Имом Зайн ул-Обидин(рҳ) (ваф. 712 й.)

Имом Муҳаммад Бокир (рҳ) (ваф. 732/736 й.)

Имом Жаъфари Содиқ (рҳ) (ваф. 765 й.)

Шайх Абу Язид Бистомий (рҳ) (ваф. 875 й.) ва шайх Абулҳасан Харақоний (рҳ) (ваф. 1033/34 й.)

Шайх Абулқосим (рх)
Хожа Абулқосим Гургоний (рх)
Хожа Али Фармадий (рх) (ваф. 470/1077 й.)
Хожа Юсуф Ҳамадоний (рх) (ваф. 535/1140 й.)
Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний (рх) (ваф. 575/1179 й.)
Хожа Ориф Ревгарий (рх) (ваф. 715/1317 й.)
Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий (рх) (ваф. 715/1317 й.)
Хожа Али Ромитаний (рх) (ваф. 721/1326 й.)
Хожа Бобойи Самосий (рх) (ваф. 755/1354 й.)
Хожа Амир Кулол (рх) (ваф. 772/1370 й.)
Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (рх) (718/1318–791/1389 й.)
Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (рх)
Мавлоно Муҳаммад Зоҳид (рх)
Мавлоно Хожаги Имканакий (рх) (ваф. 1601 й.)
Хожа Боқий Биллоҳ (рх) (ваф. 1603 й.)
Аҳмад Сирҳиндий (рх) (1564–1624)
Шайх Муҳаммад Маъсум урват ул-вуско (рх)
Шайх Муҳаммад Саид хозин ар-раҳмах (рх)
Шайх Абдулаҳад (рх)
Шайх Муҳаммад Обид (рх) (ваф. 1738 й.) каддасалоҳу арвоҳаҳум.

Мусахон Даҳбедий насаб томонидан Пайғамбаримиз (с.а.в)га боғланиб, насабномаси қуйидагичадир:

Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)
Али ибн Абу Толиб (р.а.)
Имом Ҳусайн ибн Али (р.а.)
Имом Зайн ул-Обидин (рх)
Имом Муҳаммад Боқир (рх)
Имом Жаъфар Содиқ (рх)
Имом Мусойи Козим (рх)
Имом Али Мусойи Ризо (рх)
Саййид Толиб (рх)
Саййид Абдуллоҳ Аъраж (рх)
Саййид Абдуллоҳ Афзал (рх)
Саййид Абдуллоҳ (рх)
Саййид Аҳмад (рх)
Саййид Муҳаммад (рх)
Саййид Шоҳ Ҳусан (рх)
Саййид Шоҳ Ҳасан (рх)
Саййид Камолиддин (рх)
Саййид Бурҳониддин Қилич (рх)
Саййид Мир Али девона (рх)
Саййид Муҳаммад Хожа (рх)
Саййид Жалолиддин ибн Саййид Жамолиддин (рх)
Саййид Аҳмад Маҳдуми Аъзам ибн Саййид Жалолиддин Косоний (рх)
Саййид Муҳаммад Амин Хожа (Хожаи калон) (рх)

Саййид Хожа Хошим (рҳ)
Саййид Абдулмўмин хожа (рҳ)
Саййид Муҳаммад Розиқ хожа (рҳ)
Саййид Бобохожа (рҳ)
Саййид Муҳаммад Исо хожа (рҳ)
Саййид Мусохожа Даҳбедий (рҳ)

Мусохон Даҳбедий ҳақидаги манбалар:

Жумақули Ургутий Ҳумулий (туғ. й. 1776/77) қаламига мансуб «Тарихи Ҳумулий» асари. ФА ШИ. Қўлёзма, инв. № 37/VI.

Абдулазиз Мажзуб Намангонийнинг (XVIII аср) ФА ШИ фондида 2662/II рақам остида сақланадиган «Тазкирайи Мажзуби Намангоний».

Шу ўринда Мусохон Даҳбедийга тариқат йўлида таълим берган устозлари ҳусусидаги маълумотларни имкон қадар келтириб ўтамиз:

Муҳаммад Ризо Қорабоғий – Мусохон Даҳбедийнинг тоғаси, тасаввуф борасидаги биринчи устози-пири. Ўз замонасининг диний билимлар, айниқса, тасаввуф борасидаги етук уламоларидан бўлган. Ақоид илмига катта ҳисса қўшган етук олим ва ҳозиржавоб шоир, «Сабот ул-ожизин»нинг муаллифи Сўфи Оллоёр ҳам Қорабоғийнинг ҳузурида камолга етган.

Мусохон Даҳбедий эса Қорабоғий ҳузурида қарийб бир йил таҳсил олади, шундан сўнг унинг тавсиясига кўра билим ва малакасини янада ошириш учун Ҳиндистонга жўнаб кетади.

Миён Муҳаммад Обид Жаҳонободий – Мусохон Даҳбедийнинг Ҳиндистондаги устози. Мусохон Даҳбедий ундан тасаввуф сирларини ўрганган. Даҳбедий бу устози қўлида унинг вафотига қадар таҳсил олади. Устозидан сўнг унинг ишини давом эттириб, Мужаддидия тариқатини қайта тиклайди. Дахбедий ўз асарида Миён Муҳаммад Обидни ҳурмат билан тилга олиб, унга тарикат йўлида шогирд тушгани хусусида шундай ёзади: «Тарихга бир минг бир юз эллик бир (1738/39) эрдиким, ихлос чеҳрасини рифъат ихтисос остонасиға ва иродат бошини ул тарикат бодиясининг сайёҳи ва ул ҳақиқат денгизининг ғаввоси, иршод ва ҳидоят маснадининг садри, раббоний сифатлар мавради, шайхимиз ва махдумимиз ҳазрати Миён Муҳаммад Обид қаддасаллоҳу руҳаҳу оёқларига суртдим. Ва қадам қўйдум. Қарийб тўққиз йил онҳазрат тариқларида қойим ва йўлларида мустақим, иродат остонаси муътакифлари ва ул жаноб мулозимларининг хизматида бўлиб, ўшал олий даргоҳ итларига ҳамкоса бўлиб, саодат хирманидан нўшачинлик қилдим. Валоят асарларини (таъсирини) ва каромат хасоис(хусусият)ларини ул ҳазратдан мушоҳада қилдим. Тўққиз йилдин сўнг ногоҳ фармони илоҳий такозоси билан ранжур (бетоб) бўлди. Ҳазрати самадий боргоҳидан ҳазрати самадий мунодийси (нидо қилғувчи), хитоби мустатоб (ёқимли хитоб): «Я, айятуҳа-н-нафсу-л-мутмаинна иржии ила роббики розиятан марзийяҳ»ни етказди. Аҳадийят авжининг шаҳбози парвоздан тўхтаган жасадни тарк этиб, аслий (марказ)га қайтди ва ҳақиқий висолга пайваста бўлди. Қаддасаллоҳу сиррах ул-азиз».

Шайх Муҳаммад Обид Мусохоннинг Махдуми Аъзамдек пири комилнинг авлодига мансублиги ҳамда ўта зеҳнли ва қобилиятли бўлгани учун унга кўп иззат-икром кўрсатган ва тўрт тариқат: Нақшбандия, Қодирия, Суҳравардия ва Чиштияга раҳнамолик қилиш ижозатини берган.

Ҳазрат Муҳаммад Обид вафот этгандан сўнг Мусохон Даҳбедий 1738 йилдан эъ-иборан ўн саккиз йил мобайнида Ҳиндистонда туриб то Хуросон, Мовароуннаҳр а Шарқий Туркистонгача бўлган мусулмон ўлкаларидаги тариқат аҳлига раҳбарлик илган. Шундан сўнг Мусохон Даҳбедий ва унинг атрофидаги йирик халифалари Самаркандга кўчиб келадилар. Шу тариқа улар Нақшбандия марказини ўзлари би-ан бирга Ҳиндистондан Мовароуннаҳрга кайта олиб келганлар. Бу хусусда Хумулий шундай ёзади: «Кўп вакт ўтгач, тунда бир вокеа рўй берди. Мусохон Даҳбедийнинг аёл кўзгусида улуғ бобоси – кутби олам, яъни жаноб Маҳдуми Аъзам намоён бўлиб, унга шундай хитоб этди: «Эй, фарзанд, Даҳбед ариқлари тупроқ ва лой билан тўлди. Бирор киши йўкки, ариқларни тозаласа, аҳолининг экинзорлари кўм-кўк ва сероб бўлса», яъни ишорат қилдиларким, сиз Даҳбедга боришингиз керак». Бундан хулоса ликарган Мусохон Даҳбедий Деҳлидан Самаркандга келади.

Бундан ташқари Мусохон Даҳбедий Ҳазрати Эшон Хўжа Ҳошимийни ҳам ўзининг бевосита маънавий устози сифатида кўради. Бу ҳақда «Наводир ул-маориф» асари-да шундай қайд этади: «Ҳазрати Эшон Хўжа Ҳошимий (қаддасаллоҳу руҳаҳу) ушбу муаллифнинг (яъни Мусохон Даҳбедийнинг) ҳазратларидан (устозларидан) бири-дир. Ҳасби иродатга кўра, бу фақир икки восита бирла унга етади. Насаб йўли билан эса тўрт восита билан (етади)». Мазкур асарда Хўжа Ҳошимийнинг карамотлари ва тариқат йўлидаги амаллари ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган.

Мусохон Даҳбедийнинг шогирдлари кўп бўлсада, куйида улардан фақатгина бир-ларини зикр қилиш билан кифояланамиз.

Халифа Сиддик. Халифа Худоёр вафотидан сўнг халифалик мақоми, пирлик дара-жаси ва иршод бериш ҳуқуқи Халифа Сиддиққа берилади. Асли ҳиндистонлик бўлган Халифа Сиддикни Мусохон Даҳбедий Ҳиндистондан қайтаётган вақтида ўзи билан олиб келган. Манбаларда Халифа Сиддикнинг таваллуд санаси аник кўрсатилмаган, лекин мавжуд маълумотлар таҳлилидан аён бўлишича, у тахминан 1727–1731 йиллар оралиғида туғилган. Халифа Сиддиқ доимий равишда Мусохон Даҳбедийнинг ёнида юриб, ундан тасаввуф сирлари, зикр, пир ва муршидлик одоби, тариқат ва шариат илмларини мукаммал ўрганган. У тариқатга бағишланган асарлар хам ёзган, лекин манбаларда бу ҳақда тўлик маълумот йўк.

Халифа Сиддиқ иршод бериш ҳуқуқини кўлга киритгач, сулукни Марказий Осиё, Шарқий Туркистон ва Дашти Қипчоқни ўз ичига олган кенг ҳудудларга тарқатди. Бу ҳақда Хумулий шундай ёзади: «Бу азизнинг замонасида тариқат ғоят тараққий топди, хавосу авом томонидан сулукни кабул қилиш кенг кулоч ёйди. Кишилар Мовароуннаҳр, Фарғона, Қашғар ва Дашти Қипчоқдан тўда-тўда бўлиб, бу буюк зот даргоҳига келар эдилар. У киши ҳаммани ўз тарбияларига олар эдилар».

Унинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шу эдики, муридларни зикр ўрнига кўпрок Қуръон ўкишга чақирарди, турли диний билимларни, шариат аҳкомларини ўрганишга буюрарди. Халқаларда кўпинча Атоуллохожа Бухорий, Фарғона шайхулис-ломи Эшон Зокирхожа Марғиноний, шайхулислом Мир Абдулҳайхожа Самаркандий каби ўша замоннинг фозил, олим кишилари ташриф буюриб, соликларга тафсир, ҳадис, фикҳ каби илмлардан дарс ўтардилар. Ҳар куни илм толиблари мазкур уламо-лардан зикр халқаси ва ишрок намозининг ўртасида «Тафсир ул-Байзовий», «Миш-коти шариф» ва бошка саҳих китоблардан сабок олар эдилар. Фарз намозларидан сўнг хуш овозли кориларга Қуръон ўкиш, чиройли таъбирли шоирларга маснавий

ўкиш буюрилар эди. Гоҳо икки ёки уч ҳалқа бўлиб кетар, энди бошлаганлар ва авом халққа қол ва ҳол илмидан дарс берилар, билими такомиллашиб қолганларга эса янги дарслар жорий қилинар эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, халифа Муҳаммад Сиддиқ ўз фаолияти давомида Мусохон Даҳбедийнинг назарий кўрсатмаларини нафақат ижро этган, балки уларни ўзининг рационал ғоялари билан бойитиб, ривожлантириб борган. Тариқат маросимларининг муайян доирада қотиб қолмаслигини, балки замон ва макон тақозосидан келиб чиқиб, соликлар эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда янгиликлар қилиниши мумкинлигини яна бир карра исботлади.

Муҳаммад Сиддик Нақшбандия-Мужаддидия маросимларини Аҳмад Сирхиндийдан аввалги давр намояндаларининг фикрлари билан бойитди, бошқача қилиб айтганда, уларни уйғунлаштириб, тариқат амалиёти ва таълимотини шариат илмлари билан боғлашга ҳаракат қилди. Бироқ бу усулни, Муҳаммад Сиддиқнинг ўзи таъкидлаганидек, у ихтиро этган эмас, балки Нақшбандия сулукининг йирик намояндалари, жумладан, Махдуми Аъзам ҳам қўллаган.

Халифа Сиддик 1210/1795-6 йилда вафот этган ва Даҳбедда дафн этилган. Қабри Даҳбед қишлоғининг шимолий чеккасидаги боғлар орасида. У вафот қилган санани Хумулий назмда қуйидагича ифода этади:

Имоми собикон Сиддик ногах,
Ки жонаш буд аз сирри Хак огах,
Аз ин ғурбат саро рафти ватан кард,
Ба дор ул-курби мулки ли мааллоҳ.
Равонаш жониби ризвон хиромид,
Ба соли як ҳазору ду саду дах.

(Мазмуни: ўтган улуғ зотларнинг имоми – Сиддиқнинг жони ногоҳ Ҳаққа юзланди. У бу ғурбатхонадан кетиб «ли маъаллоҳ» мақомида қурбат уйида ватан топди. Ризвон жаннати томон сафари 1210 йилда бўлди.

Мусохон Даҳбедий вафот этган санани Хумулий 1776/1191 йил деб кўрсатади. Унинг ўзи ҳам Накшбандия-Мужаддидия тариқатининг вакили бўлгани учун Мусохон Дахбедийни пир деб билган ва унинг вафотидан таъсирланиб, бир неча марсиялар битган:

К-ў Сулаймоне ки тахташ курсийи иршод буд,
Аз замин то осмон ҳукмаш равон чун бод буд.
Мазраи Даҳбедиён сабз аз саҳоби дасти у,
Сарви ин гулшан зи бори бебари озод буд.

Маъноси: у шундай Сулаймонки (унинг) тахти иршод (ҳидоят) курсиси эди, ердан осмонгача (унинг) ҳукми жорий эди. Даҳбедийларнинг экинзорлари (унинг) қўлининг булутидан ям-яшил эди. Бу гулшаннинг гули мевасизлик юкидан озод эди.

Ислом маданиятига йирик тасаввуф алломаларини етказиб берган Марказий Осиё мактаби фаолияти XII асрдан то XX аср бошларигача ўлка ижтимоий ҳаётида ўзининг юқори мавқеини сақлаб колади. Бу мактаб ўз тараққиёти давомида пайдо бўлиш, махаллий маданият билан уйғунлашиш, ижтимоий-сиёсий жараёнларда етакчилик килишдек босқичларни босиб ўтди. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ҳудудларида,

колаверса, Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида муайян нуфузга эга бўлган Мусохон Даҳбедий ва унинг издошларининг тасири XVIII асрнинг охири – XIX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий вазият, айникса, Шоҳмурод Маъсум даврида ҳукмрон табақаларнинг Нақшбандия-Мужаддидия тарикатини қўллаб-кувватлаши окибатида жамият ҳаётига сезиларли бўлди. Бунинг окибатида, Нақшбандия-Мужаддидия тариқати минтақада кенг қулоч ёзди, тариқат қонун-коидаларини жамият талабларига мослаштириш, уни исломнинг маҳаллий хусусиятларига боғлаб тарғиб қилиш каби омиллар юзага келди.

Ўрта Осиё ҳудудида, асосан, XII–XIII асрларда ривожланган Хожагон-Нақшбандия тариқати XVIII асрга келиб, янги – Нақшбандия-Мужаддидия кўринишида тараққий топди. Бунда Мужаддидия тариқати вакили Мусохон Даҳбедий ўзигача мавжуд бўлган Нақшбандия анъаналарини қайта ишлаб, муайян тариқат мактабини яратишга муваффак бўлди.

Нақшбандия-Мужаддидия тариқатининг йирик пешвоси сифатида Мусохон Даҳбедий XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги мураккаб сиёсий жараёнларда мухим мавкени эгаллади. Унинг фаолияти ўша даврда Мовароуннаҳрда вужудга келган ижтимоий-диний ва сиёсий вазиятнинг барқарорлашувида муҳим аҳамият касб этди. Гарчи Мусохон Даҳбедийнинг ўзи сиёсий жараёнларга бевосита аралашмаган бўлса-да, лекин унинг таълимоти ва карашлари шу тариқатни давом эттирган Халифа Худоёр, Муҳаммад Амин, Абдулқайюм Кашмирий каби шахсларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол аралашуви учун қулай замин яратди.

Тариқат пешволари ва ҳукмрон табақалар ўртасидаги ўзаро муносабат, шубҳасиз, Мусохон Даҳбедийни ҳам бефарк қолдирмаган. Такидлаш жоизки, унинг бу борадаги фикрлари Махдуми Аъзам ва Аҳмад Сирҳиндий каби аввалги шайхларнинг карашларини деярли такрорлаб ва тўлдириб келган. Айникса, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Мухаммад Раҳим асос солган Манғитлар сулоласи вакилларидан бўлган Муҳаммад Дониёл ва Амир Шоҳмурод Маъсум, Амир Ҳайдарларнинг ҳукмронлик йилларида кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ушбу тариқат намояндаларининг бевосита раҳнамолиги ва аралашуви остида кечган.

Мусохон Даҳбедийнинг ёзма меросини изчил ўрганиш тасаввуф тарихини ўрганишда янги босқичга олиб чикувчи беназир илмий аҳамиятга эга. XVIII асрда Марказий Осиёдаги «янги тариқат тўлқини» – Нақшбандия-Мужаддидия тарихи ва фалсафасини ҳар томонлама ўрганиш бўйича Даҳбедий асарлари муҳим манба бўлиб хизмат кила олади.

Мусохон Даҳбедий қолдирган ёзма асарлар нафақат тасаввуф, балки бутун бир минтақа тарихини ўрганиш учун мухим манба ҳисобланади. Зеро, айнан Мусохон Даҳбедий XVIII аср охирига келиб бирмунча сусайган диний билимларни қайта жонлантирди. У асос солган мактаб XVIII аср охири – XIX аср бошларида Марказий Осиё ижтимоий ҳаётида диний-тасаввуфий карашларнинг етакчи ўринга чикишида ва Нақшбандия тариқатини янгича кўринишда яна ҳокимият тепасига келишида ўзига хос вазифа бажарди.

Мусохон Даҳбедийнинг ўзи тарғиб этган тарикат масалаларига бағишланган илмий-фалсафий асарлар яратиши, тасаввуфий тушунчаларни шарҳлаши, шогирдларни тарбиялаб, вояга етказиши, умуман олганда, Ўрта Осиё ҳудудида янги тариқат мактабига асос солиши унинг кенг қамровли фаолиятидан дарак беради. Гарчи Мусохон

Даҳбедийдан кейинги мужаддидий шайхлар фаолиятида унинг кўрсатмаларига эътибор бирмунча сусайган бўлса-да, лекин ҳукмрон табақалар ва омма орасида, бошқача айтганда, аҳолининг ижтимоий-сиёсий, диний ҳаётида Нақшбандия-Мужаддидия асосий етакчи оқим бўлиб қолаверди.

Ушбу тариқатнинг илк даврида (XVIII аср) минтақада ўзига хос илмий-тасаввуфий муҳит яратилдики, бу бевосита мазкур тариқатнинг кейинги ривожланиш даражаларини ҳам белгилаб берди. Ана шундай илмий муҳитнинг яратилишида, албатта, Мусохон Даҳбедийнинг ўрни беқиёсдир. Мазкур тариқат анъаналари, расм-русумлари ҳозирга қадар ҳам Ўзбекистонда ва Қозоғистонда сўфий жамоалар амалиётида қўлланиб келинади.

Сўзимиз якунида шуни айтиш мумкинки, Мусохон Даҳбедий Самаркандда туриб, ушбу сулукка ўн саккиз йилдан кўпрок вакт давомида раҳбарлик қилди. Унинг фаолият доираси бутун Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Хуросон, Ҳиндистон ўлкаларини ўз ичига қамраб олган. Даҳбедий жуда кўп вилоятларга бир неча бор сафар килиб, у ерларнинг аҳолиси ўртасида, аввало, ислом динини, қолаверса, тасаввуф таълимотини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Уларни ягона ғоя атрофига бирлаштириш ва бу билан миллий тарқоқлик, ҳудудий урушларга чек қўйиш чора-тадбирларини излаган. У 1776 йили Даҳбедда вафот этди ва Махдуми Аъзам кабристонига дафн қилинган.

Мустақиллик шарофати билан илгари дорихона, сўнг эса туман музейига айлантирилган Махдуми Аъзам масжиди, атайлаб бузиб ташланган 18 та шоҳ ва шаҳзодалар ҳамда бошқа улуғлар дафн этилган қабристон Мусохон Даҳбедийнинг олтинчи авлодларидан бўлган Исахон Юсуфхон ўғли бошчилигида обод масканга айлантирилди.

Ҳайдархон ЮЛДАШХОДЖАЕВ,
тарих фанлари номзоди, доцент

ҲОФИЗ КЎҲАКИЙ
(XVI аср)

XIV–XIX асрларда Тошкент воҳаси ижтимоий-маънавий ҳаётида шоирлар, табиблар, хаттотлар ва тарихчи олимлар муҳим ўрин тутади. XVI асрда Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий номи билан машҳур бўлган Ҳофиз Султон Муҳаммад яшаб фаолият кўрсатган. У Тошкент олимларининг фахри саналган. Ҳофиз Кўҳакий Абдураҳмон Жомийнинг «Шарҳи мулла» асарига шарҳ ёзган ва бир қатор бошқа асарлар муаллифидир. 1528 йилда Ҳофиз Кўҳакий Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Аградаги саройига юборилган Тошкент ҳокими вакили сифатидаги элчилар қаторида бўлган. Бобур уни «Ҳофиз», «Хожа Ҳофиз», «Ҳофиз Тошкандий» деб номлайди.

* * *

Тошкентда яшаб ижод этган Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг иқтидорли олими ва тарихчиси бўлган. У машҳур ўзбек олими Улуғбекнинг (1394–1449) шогирди Али Қушчининг (XV) набирасидир. Ҳофиз Кўҳакий ҳаёти ва фаолиятига доир дастлабки тадқиқотлар ЎзР ФА Шарқшунослик институти ходимлари Қ. Муниров, А. Ири-

сов ва А. Носировлар томонидан олиб борилганини алоҳида таъкидлашимиз жоиз. Айниқса, ўз даврида марҳум олим Абдулла ота Носиров Ҳофиз Кўҳакий фаолияти тўғрисида қатор мақолалар ёзган.

Ҳофиз Кўҳакий паркентлик Камолиддиннинг ўғли бўлиб, тўлиқ исми Султон Муҳаммаддир. Қудурийнинг «Мухтасар Қудурий» номли асари Ҳофиз Кўҳакийнинг ўғли Абдуллоҳ тарафидан 1116/1704–1705 йили кўчирилган. Қўлёзманинг охирида бундай деб ёзилган: «Котиб – Абдуллоҳ валади Ҳофиз Султон Муҳаммад».

Ҳофиз Кўҳакий халқ ўртасида Ҳофиз Кўйкий номи билан машҳур бўлган. У тарих, араб тили ва грамматикаси, мантиқ, ҳуқуқшунослик ва диний илмлар билан шуғулланган, бу борада қатор асарлар таснифэтган.

Ҳофиз Кўҳакий араб тили ва грамматикасини, мантиқ илмини яхши билганлиги учун мадрасаларда ҳам дарс берган. Муҳаммад Ҳошим ибн Муҳаммад Қосим ўзининг «Насамот ул-қудс мин хадойиқи-л-унс» асарида Ҳофиз Кўҳакий ҳақида бундай деб ёзади:

«Ҳофиз Кўҳакий номи билан шуҳрат топган Мавлоно алломаи Тошкандий Мавлоно Асомиддиннинг шогирдларидан бўлиб, қатор асарлар таснифқилган».

Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг илмли ва обрўли кишиси бўлганлиги учун бўлса керак, 935/1528 йили Тошкентдан тўй муносабати билан Ҳиндистонга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига юборилган эди. Ҳофиз Кўҳакийнинг бу тўйда қатнашганлигини Бобур «Бобурнома»да келтиради. «Шанба куни ойнинг олтисида тўй бўлди... Ўзбек элчилари... бу тўйда бор эрдилар... Сўл қўлда ҳам ушбу дастўр била ўзбек элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай...

Улуғ ош тортилғонидин кейин... Хожа Мир султонға ва ўғлонлариға ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимлариға ва ўзга элчиларга ҳам олтундин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди».

Шунингдек, ҳинд тарихчиси Абдулқодир Мулукшоҳ Бадавоний, ўзининг «Мунтахаб ут-таворих» номли тарихий асарида келтиришича, Ҳофиз Кўҳакий Акбаршоҳ даврида 977/1569 йили иккинчи марта Ҳиндистонга боради. Акбар томонидан қабул килинади ва олимлик маҳорати учун катта тухфалар олишга муяссар бўлади.

Бадавоний ёзади: «Ҳофиз Тошкандий номи билан танилган Ҳофиз Кўҳакий зўр донишманд бўлиб, айниқса, араб тили ва адабиётини яхши билган. Мавлоно Асомиддиннинг шогирди бўлиб, ўз даврининг хамма илмларидан яхши баҳраманд бўлган олимдир. Ўз даврида Мовароуннаҳрда яшаган олимлар унинг бузурглигини тан олган эдилар, У Ҳиндистондан Маккага боради ва у ердан Туркияга келади. Турк султони билан учрашади. Ҳинд диёрида топган иззат ва обрўни у ерда ҳам топади. Вазирликка килинган таклифни рад этиб, ўз диёри Мовароуннаҳрга (Тошкентга) қайтиб келади ва у ерда вафот этади. У ўз ҳаётида икки катта олимдан таълим олишга мушарраф бўлган. Биринчиси, Қозихон лақабли Қози Низом Бадахший бўлиб, иккинчиси Мавлоно Асомиддин Иброҳимдур... Ахли маъни орасида яхши эътибори ҳам бор эди... Фасих забон, хуш тақрир олим бўлиб, мўътабар таснифлари ҳам бордир... 992/1584 йили вафот этган».

Бир нарсага эътибор бериш керакки, Ҳофиз Кўҳакий ҳинд султони ҳузурида ҳам, турк султони ҳузурида ҳам, ниҳоятда обрў кўрса-да, ҳатто, вазоратда ишлаш таклиф қилинса-да, у ўз ватанини, ўзи туғилиб ўсган ва ижод этган диёрини ҳар кандай молу

дунёдан ва мансабдан юкори қўя олган олимдир. «Ҳофиз Кўҳакий Ирок, Миср, Сурия, Афғонистон, Эрон ва бошқа мамлакатларга саёҳат қилган».

Тошкентлик Мавлоно Соний Ёрмуҳаммад ибн Пирмуҳаммад номли олим Мирҳусайнийнинг «Муаммо» асарини 984/1576–77 йили шарҳ қилади ва Тошкентда ўзи кўчиради.

Бу асарнинг бошланишида Ҳофиз Кўҳакий томонидан форс тилида «Таажжуб ва ҳайратли иш. Бу кандай гавҳарки Мавлоно Соний махфий сирларни балоғат ва латофат тариқи била маоний хазинасини фош килибдурлар», – деб ёзиб қўйилган. Демак, Ҳофиз Кўҳакий 1576–1577 йилларда Тошкентда бўлган ва бу китобни ҳам мутолаа қилган. Ҳофиз Кўҳакийнинг имзоси бор мазкур қўлёзма асар тошкентлик Расулов деган кишидан сотиб олинган. Муҳаммад Олим Сиддиқий ўзининг «Ламахот» номли асарида ҳам «Алломаи ал-маъруф би-л-Ҳофизи-т-Тошкандий ва «Устод ул-уламо Ҳофиз Тошкандий» деб келтирган.

Тошкент тарихига оид қимматли манбалардан бири тошкентлик тарихчи Муҳаммад Солиҳ Қорахўжа ўғлининг «Тарихи жадидаи Тошканд» асаридир. У асарнинг муаллиф қўли билан ёзилган нусхаси ва ундан кейин кўчирилган нусхалар сақланиб қолган. Муҳаммад Солиҳ ўз асарида Ҳофиз Кўҳакий ҳақида бундай деб ёзади: «Тошкент диёридаги Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан Мавлоно Кўҳакий ақлий ва наклий илмларда зўр олим бўлган. Жомий Ҳиротийнинг араб тили грамматикасига оид «Шарҳи мулла» асарига ҳошия ёзган. Баҳс ва жадал илмининг қоидаларини аъло даражага етказгандир. Ҳофиз Кўҳакий Тошкент аҳолиси ва олимларининг ифтихори бўлиб, Дашти қипчоқ, Фарғона, Мовароуннаҳр, Бухоро, Эрон ва Хуросонда кенг шуҳрат козонган олимдир».

Ҳофиз Кўҳакий турли масалаларга оид қатор илмий асарлар тасниф этади. У «Тарихи Тошканд» («Тошкент тарихи»), «Тарихи оли Чингиз» («Чингиз авлоди тарихи»), «Рисола фи фанни-т-тафсир ва-л-усул ва-л-фуруъ ва-л-мантиқ ва-л-калом («Тафсир, фикҳ асослари ва тармоклари, мантиқ ва калом илми ҳақида рисола»), Абдураҳмон Жомийнинг «Шарҳи Мулла» номи билан шуҳрат топган «Фавоиди зиёйя» номли араб тили грамматикасига оид шарҳига ҳошия», «Шарҳ уш-шарҳ одоби-л-мунозара» («Мунозара қоидаси» шарҳининг шарҳи»), Мавлоно Асомиддиннинг грамматикага оид «Мезон ул-адаб» («Билим мезони») асарига «Ужолат ул-баён фи шарҳи-л-мезон» («Мезон шарҳининг тезкор баёни») номли шарҳ каби қатор асарларнинг муаллифидир. Шунингдек, Ҳофиз Кўҳакий ёки Ҳофиз Тошкандий Муҳаммад ибн Аднонниинг икки томлик «Тарихи Туркистон» номли асарини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган ва унга баъзи маълумотларни қўшиб бошқа ном билан атаган. Ҳофиз Кўҳакий ўз замонасининг ажойиб олими бўлганлигини «Самароти машойих»да келтирилган бир маълумотдан ҳам билса бўлади. Асар муаллифи ёзишича, ҳиротлик Муҳаммад Тоҳир деган олим илм талаби билан Бухорога келади. Ўз илмини янада такомиллаштириш учун бу ерда олим ва фозил кишилар кўп деб эшитиб, 971/1563–1564 йиллар атрофида Тошкентга келади. У Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий билан танишади ва унга шогирд бўлиб, таҳсил олади.

Тошкентда Ҳофиз Кўҳакий устозлигида бир неча йил таҳсил кўргандан кейин ўз замонасининг яхши олими бўлиб етишади ва бу «Маъдани илм ва ҳикмат» («Илм ва ҳикмат кони – булоғи») бўлган Ҳофиз Кўҳакий билан хайрлашиб Бухорога қайтиб кетади. Юқорида биз тошкентлик Расуловдан сотиб олган қўлёзманинг аввалги

саҳифасига Ҳофиз Кўҳакий томонидан ёзиб қўйилган сўзларни келтирдик. У кўлёзма 1577 йили кўчирилган. Демак, Ҳофиз Кўҳакий бу даврда ҳали ҳаёт бўлган. Бадавоний ўз асарида кўрсатишича, Ҳофиз Кўҳакий Тошкентда 992/1584 йили вафот этган ва баъзи маълумотларга қараганда, Қаффоли Шоший дахмасида унинг мақбарасига кираверишда ўнг тарафга дафн этилган.

Ҳозир Тошкент шаҳрининг Олмазор туманида Ҳофиз Кўҳакий яшаган маҳалла «Ҳофиз Кўйки» деб аталади. Ушбу ҳудуддаги масжид ҳам Ҳофиз Кўҳакий номи билан аталади.

Неъматулло МУҲАМЕДОВ,
тарих фанлари номзоди, доцент

СЎФИ ОЛЛОЁР
(1634–1721)

Сўфи Оллоёр Туркистон халқлари ўртасида мутасаввуф шоир ва адиб сифатида кенг шуҳрат қозонган йирик алломаларимиздан биридир. У зоти покнинг исми Оллоёр, падари бузрукворларининг исми эса Аллоҳқулидир. Сўфий мартабаси унинг шариат ва тариқат йўлидаги эътиқод ҳамда хизматлари учун берилган.

Татар тарихчиси Тожиддин Ёлчиқул ўғлининг 1797 йил Қозонда нашр этилган «Рисолаи Азиза» (Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» асарига ёзилган шарҳ) китобида кўрсатилишича, Сўфи Оллоёр 1644 йилда туғилган. Сўфи Оллоёр авлодлари, шунингдек, академик Б. Валихўжаев, профессор Б. Ҳасанов, профессор Ш. Сирожиддинов ва бошқаларнинг сўнгги маълумотларига кўра, Сўфи Оллоёр 1634 йилда туғилган, деб қайд этилади. Буюк сўфийнинг ҳижрий ҳисоб билан 90, милодий ҳисоб билан эса 87 ёш умр кўрганлигини эътиборга олсак, унинг таваллуд санаси 1634 йил эканлиги аниқ бўлади.

Сўфи Оллоёр шахсий ҳаётига доир маълумотлар унинг ўз асарларида тарқоқ ҳолда учрайди. «Рисолаи Азиза» асарида баён этилишича, шоир 1634 йил Миёнкол мавзеига қарашли Минглар қишлоғида таваллуд топган бўлиб, хитой – қипчоқ қабиласининг Ўтарчи уруғидандир.

Сўфи Оллоёр ҳам ўзининг Миёнкол воҳасининг Ўтарчи уруғидан эканлигини такрор-такрор тилга олади:

Гарчи Оллоёр Ўтарчидир ёмон,
Қўймағил душман кўлига муфтало.

ёки

Гарчи Оллоёр Ўтарчидур, эрур ул ҳам ямон,
Онинг ҳам қадри ўтар бир нечага ўлган замон.

Оллоёр бу мисраларда ўзининг қайси қабилага мансублигини, шунингдек, бу дунёда у бир ўткинчи эканлигини ҳам баён этади. Дунёнинг фоний, бебақолигига ишора қилади.

Биз, бир гуруҳ зиёлилар, Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Катта Вахшивор қишлоғида бўлиб, мутасаввуф шоир ва олим Сўфи Оллоёрнинг кабри – руҳи по-

кини зиёрат килдик. Сўфи Оллоёр авлодлари билан танишдик. Сўфи Оллоёрнинг ўғли Сиддик Мухаммад, унинг ўғли Хожакалон, унинг ўғли Эшонхон, унинг ўғли Халилхон ва Умархон, Кокилхон бўлиб, уларнинг авлоди ҳисобланган Кариматхон, Музаффархон билан суҳбат килдик.

Сўфи Оллоёр ўзбек адабиёти тарихида Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий билан бир қаторда турувчи забардаст шоиргина эмас, йирик олим ҳамдир. Адибнинг «Мурод ул-орифин» асарида таъкидланишича, ундан «Маслак ул-муттақин» («Тақводорлар маслаги»), «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи»), «Махзан ул-мутеъин» («Мутелар хазинаси»), «Мурод ул-орифин» («Орифлар – донолар муроди») ҳамда «Қиёматнома», «Муборак ҳаж сафари» каби асар, кўплаб лирик шеърлари мерос бўлиб қолган. Бу асарларнинг қўлёзмалари республикамиз архивлари ва айрим кишилар қўлида сақланиб, уларнинг ҳажми, ёзилиши сифати турличадир. Бундан ташқари, шоир асарлари Тошкент, Бухоро, Коғон, Қозон, Истанбул каби шаҳарларда кўплаб чоп этилган. Масалан, унинг «Сабот ул-ожизин» асари Тошкентда 1882, 1884, 1905, 1908, 1915 йилларда, Коғонда 1910 йилда, Қўқонда 1890 йилда қайта-қайта нашр қилинган. Шу фактнинг ўзиёқ Сўфи Оллоёр адабий меросининг халқ орасида машҳурлигини, унга эҳтиёж кучлилигини кўрсатади. Оллоёр ижодининг маърифатимиз тарихи учун муҳим жиҳатларидан бири шундаки, эски усул мактабларида тўрт китоб: «Ҳафтияк», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр» ва «Ҳофиз» ўқитилиши шарт бўлган. Кексаларнинг хотирлашларича, XX асрнинг бошларида республикамизнинг турли жойларида ўзига хос «Оллоёрхонликлар» ўтказиб турилган.

Сўфи Оллоёр дастлабки бошланғич таълимни Ўтарчи қишлоғида олгандан кейин, 10–12 ёшларида Бухоро мадрасаларида таҳсил кўради. Бухоро амирлигида катта мавқе ва обрўга эга бўлган Жўйбор шайхлари даргоҳида тарбияланиб, диний ва дунёвий илмлардан ўз замонаси учун мукаммал таълим олади. Сўфи Оллоёрнинг эътироф этишича, унга фиқҳ илмида икки киши устозлик қилган: Хожа Мўъмин ва Муҳаммад Ғазний. Шоир «Ман ҳар қанча авом ва хом бўлсам ҳам, устозларим марди тамом», яъни комил инсон деб уларни улуғлайди ва уларга Аллоҳдан Жунайду Ғаззолийга насиб этган мартабаю раҳматларни тилайди.

Мутасаввуф шоир ва олим «Маслак ул-муттақин» китобининг ҳамд қисмидаёқ ўзининг нақшбандия тариқатига мансуб эканлигини айтиб ўтади. Ўзининг эътироф этишича, уни тариқатга йўллаган, тасаввуфнинг сир-асрори, роҳу равишидан таълим берган аввалги пири муршиди шаҳрисабзлик Хожа Наврўздир. Сўнгра, бухоролик машҳур нақшбандий шайхи Ҳабибуллоҳ эшонга қўл бериб, у кишига хизмат қилиб ўзи ҳам шайхлик даражасига эришади.

Сўфи Оллоёрнинг ҳаёти ва дунёқарашидаги кескин ижобий ўзгариш ўз замонининг фозил ва ориф зотларидан бири Шайх Наврўз билан учрашувидан сўнг содир бўлган. Унинг покиза номи – Наврўз. У бошдан оёғигача Аллоҳнинг ишқи билан ёниб турарди. Шунингдек, Сўфи Оллоёрнинг машҳур тасаввуф шайхи Офоқ Хожа билан учрашиши ҳам унинг маънавий-ахлоқий ҳаётига кучли таъсир ўтказган.

Шоир умрининг катта қисмини Каттақўрғон шаҳрининг Сўфий гузарида ўтказади. Сўнг Жом тоғининг Чўнқаймиш гўшасида, кейин Қабадиёнда (1710), сўнгра Сурхондарё вилояти, Дехнав тумани (ҳозирги Олтинсой тумани) Катта Вахшивор масканида яшайди.

Сўфи Оллоёр туркий ва форсийзабон халқлар орасида жуда машҳур бўлган. Ўтмишда яшаган бир муаллиф Сўфи Оллоёр вафотига тарих ёзаркан, уни «Абу Ҳанифаи вақт аст» («Ўз замонасининг Абу Ҳанифаси, яъни Имоми Аъзами») деб баҳолайди. Маълумки, Имом Аъзам ўз даврида Қуръони карим ва ҳадиси шариф илмлари асосида шариат аҳкомларини тартибга солган, «Шариат аҳкомлари ҳақида» номли илк фиқҳий асар муаллифи эди. Сўфи Оллоёр ҳам ўз даврида Имом Аъзам каби давлат тили бўлган форсий ва туркий тилларда шариат аҳкомлари ҳақида иккита китоб ёзиб қолдирган.

Сўфи Оллоёр ўз фаолияти билан Шарқий Туркистондан Шом (Сурия)гача, Оқ Эдил (Волга) бўйларидан Ҳиндистон сарҳадларигача бўлган форсий ва туркийзабон халқларга исломий маърифат нурини тарқатди. Сўфи Оллоёр машҳурлигининг туб сабаби, аввало, ана шундадир.

Мутасаввиф олим ва шоир руҳиятига, ботиний дунёсига таъсир қилган пирларини васф қилар экан, ҳатто ижод килишида ҳам улардан маънавий мадад етиб турганлигини фахр билан эслаб ўтади.

У Абдулазизхон ҳукмронлик килган даврда (1645–1680), тахминан 25 ёшларида, маълум муддат бож йиғувчилар маҳкамасининг тўралик лавозимига тайинланади. Ўша даврда бу катта амал эди. Тўралик лавозимига ихлос билан киришган шоир бу соҳадаги ҳақсизликлар, жабр-зулмларни кўп кўради, охир-оқибат бу вазифадан ихтиёрий воз кечади.

Ҳолбуки, Оллоёр тўралик лавозимида маълум вақт ўта қаттиққўллик билан иш олиб борган. Унинг ҳақгўйлиги, ғирромларга шафқатсизлиги шу даражага етадики, Оллоёр тўра номини эшитган бояги одамлар қўрқувдан зир титрайдиган бўлиб колади.

Бир гал шайх Ҳабибуллохнинг халифаларидан бири Бухоронинг Ростон бозорига келтирган бир қоп молининг солиғини тўламагани учун уни қаттиқ жазолайди. Бу ҳолни эшитган шайх Ҳабибуллоҳ Оллоёрни бу йўлдан қайтиши учун дуойибад килади. Бошқа бир ривоятда айтилишича, Оллоёр ўзидаги ортиқча кибрланишни йўқотиш мақсадида қўйининг корнини бошига кийиб, ичак-човоғини бўйнига ўраб, Бухоро кўчаларида юради. Бу ҳолни кўрган одамлар Оллоёр ақлдан озибди, деган фикрга келишади. Ана шундан кейин шайх Ҳабибуллоҳ даргоҳига бош уриб боради. Айтилганидек, солиқ маҳкамасида ишлаш даврида у кўп ноҳакликларни, халққа бўлган жабр-зулмларни кўрди. Ксйинчалик «Маслак ул-муттақин» асарининг «Дар баёни ва шикоят кардан аз норасоиҳои худ, ё, Аллоҳ» сарлавҳаси остида берилган парчада ўз таржимаи ҳолига оид қуйидаги маълумотларни баён этади (мазмуни):

«Барча айбларимга мен икрорман, лекин уларнинг ҳаммасини назмга солишдан ночорман. Чунки мен истифода (узрга лойиқ) аҳлидан эмасман; хожа, мир, шаҳзода эмасман. Мендан аввалги ҳаётимни сўрасанг, эшитишинг билан қўркиб, мендан узоклашасан. Аср шоҳининг хизматида бўлганман, ҳар хил қавмларнинг нонини еганман. Лекин у нонлар таъманинг маҳсули эди. Бундан ортиғини айтмай қўя қолай. Таассуфда ўтириш одатим эди, ғам юқорию фикрим тубанда эди. Таом оғзимда заҳарга айланарди, шаҳардаги ҳаётимиз уфки ана шундай эди. Ҳар бир амалдорнинг юзига кулиб боқиб, хушомад қилиш одат эди!».

Шоир Сўфи Оллоёрнинг илмий биографиясини тиклашда унинг «Маслаку-л-муттақин» асарида «Дар баёни насиҳати фарзанди аржуманди дилбанд» сарлавҳаси

остида берилган байтлар ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Мазкур парча яна шоирнинг дунёқарашини баҳолашда ҳам муҳим аҳамият касб этади (мазмуни):

«Агар сен отанг сўзини жондан қабул қилсанг, осмон қопқасининг ҳалқасини тутган бўласан... Аммо отанг нокасликда танилди. Сен умрингни зое қилма. Отанг умрини жаҳолат билан ўтказди, сен эса зинҳор бепарволик йўлини тутма. Илм эгалла, қиёматдан кўрқ. Содиқ кишиларнинг суҳбати Аллоҳ амридек фойдалидир, ундан бўйин товлама. Фосиқлар суҳбатидан узоқ бўлиш танҳо Тангрининг амридир. Ўтган пайғамбарларнинг ҳар бири касб эгаси бўлганлар (сен ҳам бирор касб ўрган). Аллоҳни таниган бандалар бировга таъма билан мутеъ бўлмаганлар. Ўз фақирлигингдан фахрлан. Қариндошларинг аср шоҳи хизматини қилиб, қасрлар қуриб олганлар. Амакиларинг ўткир тишли бўриларга ўхшайдилар, бироқ халққа шағолдек иржайиб қарайдилар. Уларнинг хаёли доимо халқ молида. Ҳайфки, улар халқ орасида адолат тизгинини йўқотиб қўйганлар... (Ахир) бўри чўпон бўла оладими, йўлтўсар посбон бўлишни ихтиёр этадими? Унинг жафосидан эл кўз ёши тўкади, саховатидан эса уламо ҳайратда. Уларнинг ҳар бири одам қиёфасидаги аждаҳодир. Отанг эса уларнинг қаршисида чўлоқ кумурска. Улар аждаҳодек нозланиб, ожиз биродарларидан ор қиладилар. Ясанган (қариндошларинг) мену сенинг фақирлигимиздан номус қиладилар. Агар улар сени ўзларига яқин олсалар, бўйнингга бирор мансабни юклайдилар. Эй, кўзимнинг нури, сен ҳам орифлардансан, бу уларнинг мансабидан ортиқ! Қайноқ-ўтли юрак билан қаттиқ ерга ётиш – минг қават иссиқ тўшакда ётишдан аъло. Маърифатда машоқчилик қилмоқ сен учун амирлик ва ё шоҳликдан ортиқ. Зеро, кўҳна (фақирлик) тўни зарҳал амалдор жомасидан яхшидир...

Қаноат неъмати ҳамма нарсадан яхшидир. Дардли, пок кишиларнинг суҳбатига эришмоқ ҳақиқий мансабдир. Кимнинг юрагида ҳақ ризолигига эришиш дарди бўлмаса, у қора молдир, одам ҳукмида эмас. Кишида бандалик нишони бўлмаса, у тирик эмас, ўлик. Агар юрагида дарди бўлмаса, отанг ҳам, қизу ўғлинг ҳам ёт душман кабидир.

Ўзингга фисқни ошно қилма, ширин жонингни ўтга ташлама. Ҳазил гапиришдан коч, ширин тил бўл. Динга ғайрат қилки, у сени валийлар қаторига қўшади. Ғаюр бўлма...»

Балки ушбу мисралар ҳам кўп афсуслар чеккан отанинг дил сўзларидир:

Шумлуғим, расволиғим тегди вилоят халқиға,
Шул сабабдин тоғу тошу чўлни қилдим ихтиёр.

ёки:

Эй, биродарлар, мени яхши деманглар зинҳор,
Зоҳирим сўфийнамо, ботиним кийну ниқор.

Яна бир гап. 983 йилда Гургон вилоятининг (Балхдан ғарбда) ҳокимига бағишлаб ёзилган, бироқ ҳали муаллифи аниқланмаган «Ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб» («Шарқдан Ғарбгача олам чегаралари») китобининг «Моваройннаҳр ва унинг шаҳарлари ҳақида» қисмида: «Сўғд – шарқий эллар орасида энг бой, обод жой.

Оқар сувлари бор, дарахтлари кўп, иқлими боҳаво. Одамлари меҳмондўст ва хушмуомала» – деб маълумот берилади-да, унинг обод шаҳарлари сифатида Самарқанд, Кушония, Дабусия, Рабинжон тилга олинади. В.В. Бартольд асарларида Рабинжон ёхуд Кушония Каттақўрғоннинг қадимги номидир, деган фикрлар учрайди. Бироқ бу шаҳарлар хоразмшоҳлар даврида вайрон этилиб, тарихдан номлари ўчиб кетган. Ҳозирги Каттақўрғон эса, ривоятларга қараганда, XVII асрнинг охирларида Сўфи Оллоёр, унинг қариндошлари ва яқинлари томонидан барпо этилган.

Шаҳар сифатида Каттақўрғон ҳақидаги дастлабки маълумотлар XVII асрнинг охирги чорагида эслатилади (Самаркандская область, справочник, 1912, 10 вкп.). Бу ерда дастлаб Мадраса даҳасида Арк қурилган. Аввал Аркда Фарҳод Оталиқ (Сўфи Оллоёрнинг акаси) ўз оиласи ва хизматкорлари билан яшаган, сўнгра қариндошлари жойлашган ва уни ўзларига ҳоким этиб сайлашган. Кейинчалик бекларнинг қароргоҳи бўлган. Беклар уни кенгайтириб, девор билан ўраган. Ўрда деб аташган... Айтишадики, шаҳар асосчилари Бухоро амирининг ака-ука амалдорлари Сўфи Оллоёр, Фарҳод оталиқ, Оллоҳназарбийдир...

Бу маълумотларни келтиришдан мақсад юқорида келтирилган маснавий – насиҳатнинг мазмунини чуқуррок англашга интилишдан иборатдир. Шуни таъкидлаш керакки, Сўфи Оллоёр Бухородан қайтгач, узоқ йиллар Каттақўрғон шаҳридаги Сўфий гузарида жўшкин ижод қилиб, бир неча фалсафий-дидактик дарслик, қўлланмалар яратди. Ҳозир ҳам бу гузар Сўфи гузари деб юритилади. Гузарда Сўфи Оллоёр масжиди, хонақоси, ҳужраси ўрни, кўктоши мавжуд. У ерда шоирга хотира лавҳаси ўрнатилган.

Сўфи Оллоёрнинг яна бир қадамжойи Чўнқаймиш қишлоғи (Жом жамоа хўжалиги) ҳисобланади. Сўфи Оллоёрнинг ўғли Сиддиқ Муҳаммад ва қизининг қабри Чўнқаймишдадир. У ерда Сўфи Оллоёр номи билан боғлиқ масжид ва булоқ мавжуд. Шунингдек, унга мансуб авлодлар яшаб келаётганига гувоҳмиз.

Академик шоиримиз Ғафур Ғулом XX асрнинг 60-йиллари Самарқандга келганида Обираҳмат бўйидаги бир суҳбатда Самарқанд олимларига қарата шундай деган эди: «Сўфи Оллоёр бобомиз ҳақида бир нарса ёзиб кўринглар... У зўр бўлмаса, Машраб Сўфи Оллоёрни уч марта излаб, унинг ёнига келармиди?»

Дарҳақиқат, Бобораҳим Машраб Сўфи Оллоёр билан икки марта Каттақўрғонда ва учинчи марта Қабодиёнда учрашади. Биринчи бор, Машраб Бухородан қайтиб келаётганда, йўлда бир деҳқоннинг уйида қўнок бўлганлиги тўғрисида хабар Сўфи Оллоёрга етиб келади. Сўфи Оллоёр ихлос билан Машраб йўлига пешвоз чиқиб, уни кутиб олади. Машраб Каттақўрғонга учинчи марта келганида Сўфи Оллоёр Қабодиёнда эди. Бу хусусда Машраб ғазалларининг бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

Топмасак Сўфий изин Каттақўрғона юриб,
Қўш Оллоёр деб, азми Ҳисор истар кўнгул.

Сўфи Оллоёр ва Машраб накшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчилари бўлишган. Сўфи Оллоёрнинг Аллоҳга, унинг дўзахи ва жаннатига ҳам эътиқоди кучли, у бу дунёда гуноҳга ботган кишилар муқаррар равишда дўзахда ёнадилар, Аллоҳнинг раҳматидан бенасиб қоладилар, деб фикрлайди. Шунинг учун, мусулмон бандалари исломий саводхон бўлсин, деган ниятда шариатни тарғиб этади. Машраб эса, шари-

атдан ўтиб, тариқат йўлида ўз асарлари билан хизмат қилади. Умумбашарий ғояларни олға суради, инсонни шарафлайди. Уни қалбан покланишга ундайди, тариқатга интилади. Сўфи Оллоёр Баҳоуддин Нақшбандниng машҳур ибораси «Дил – ба ёр-у, даст – ба кор» ҳикматига қатъий амал қилади:

Эй, хуш ул умреки ўтса бир неча шайдо билан,
Танлари халқ ичра бўлса, диллари Оллоҳ билан.
Токай Оллоёр истарсан бу тириклик лаззатин,
Қоч ўшал тандинки, фикри бўлмаса Тонгло билан.

Инсоннинг қалбида ишқ бўлсагина, у Аллоҳни танийди. Сўфи Оллоёр буни қуйидаги сатрлар маъносида беради:

Кел, эй, толиб, кўзинг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч.
Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлғил,
Ониким учради, қурбони бўлғил.

Шоирнинг уқтиришича, барча дилларнинг калити – муҳаббат, токи инсоннинг Аллоҳга муҳаббати бор экан, у барча дилларга йўл топа олади. Қайсики инсоннинг Ҳаққа муҳаббати бор экан, демак, унинг қалбида эътикоди мавжуд.

Дарҳақиқат, бу иккала пок қалб орзу қиладиган дард, бу ишқ – поклик рамзи. Тасаввуф эса дил поклиги ва руҳ поклигини ўргатадиган таълимотдир. Демак, Машраб ва Сўфи Оллоёрнинг бой фалсафий-ахлоқий мероси, уларнинг панд-насиҳат тарзидаги қарашлари бугунги кунда ҳам юксак тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Сўфи Оллоёрнинг шахси ва таржимаи ҳолини кенг кўламда ўрганиш ҳамда ёритиш учун, биринчи навбатда, унинг асарларига теран назар ташлаш лозим. Ҳали оллоёршуносликда қилинажак ишлар, яратилиши зарур бўлган тадқиқотлар кўп. Буларни муваффақият билан амалга оширмоқ учун буюк шоирнинг қуйидаги сингари муаллифининг ҳасби ҳолидан ҳикоя қилувчи байтларига алоҳида диққат қилиш лозим:

Элим, халқим ичинда гарчи кўб кўзгу, сирожим бор,
Вале ғурбат ифи бўйнумға тушди, на иложим бор.
Юроким пора, бағрим ёра, ҳар манзилда сайёра,
Нетай чора, насиб этган диёра эҳтиёжим бор.

Вокеан шоир нимадан норози? Ёки мана бу сатрлар ила муаллиф бизга нелардан дарак беради:

Қайда халқлар ўғлида мандек жаҳон овораси,
На сипоҳилиғ билан бўлдум, на муллолиғ билан.

Бундан ташқари, Оллоёрнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини янада ёркинроқ кўришга якиндан ёрдам берадиган, лекин ҳанузгача илм аҳлининг назаридан четда қолиб келаётган бир қанча мўътабар тарихий-адабий манбалар борки, уларни ҳам синчиклаб ўрганиш вақти етди. Масалан, Убайдулла Исломкул ўғли Аламкашнинг «Баёзи Аламкаш» орқали бизгача чала ҳолида етиб келган беш бандли мухаммасида

шоир ғийбат ва туҳмат билан қатл этилган акаси Фарҳод оталиқнинг ғамида юраги пора-пора бўлган, ғоятда самимий, жонкуяр ини қиёфасида кўз ўнгимизда намоён бўлади. У ўз оғасини: «Эмукдошим, фахрим», – дея хотирлайди. Уни Ҳотамга, Рустамга, тўфонга, тоққа, дарёга, шерга қиёс қилади. Унинг ўта тантилиги, эрлиги, қурьонхон олим эканлиги билан фахрланади:

Жигарбандим, азизим меҳрибоним,
Дилим, жоним, тамурим, устухоним,
Бсриш айвонида Ҳотам нишоним,
Уруш майдонида Рустам иноним,
Нечук тушдинг аларнинг орасига.
Равон сарвим гулим, боғим, бахорим,
Отам бирла онамдин ёдгорим,
Якин бил, эй, улуғим, ифтихорим,
Бошим, молим, таборим, ҳарна борим.
Кўрубман хотири ғампорасига.
Сенга етган машаққат, эй, эмукдош,
Бу мискин жонига бўлғай эди кош,
Эшиттим барча қилган ишларинг фош,
Чиқар ҳар лаҳза бағрим чашмидин ёш,
Қизил қондир окар рухсорасига.
Санго бир игна санчилгунча, эй, жон,
Манга юз ўқ қадалғон эрди осон,
Жамолингни агар кўрсатса Раҳмон,
Кўзум ёғин қилай малҳам ўшал он,
Юрогим порасининг порасига.

Демак, Сўфи Оллоёр ижоди илмий таҳлил этилар экан, шоирнинг ана шундай шеърларини ҳар томонлама чуқур тадқиқ ва таҳлил этиш зарур.

Бу барча айтилганлардан шундай хулоса чиқадики, Сўфи Оллоёрнинг лирик мероси шоир ижодининг ғоявий руҳи ва бадиий-эстетик жиҳатини баҳолашда жуда катта аҳамиятга эга. Шоир яшаган даврнинг ижтимоий ҳолати, муаллифнинг таржимаи ҳолини ўрганишда эса уларнинг қиммати бениҳоядир. Сўфи Оллоёр бир шеърида эл орасида ўз қадрини топишига комил ишонч билан қараб шундай сатрлар битган эди:

Одамийнинг кадри йўқ бир ерда юрганда омон,
Қадр ўтар аммо жудолиғ бўлса сандин, бегумон.
Гарчи Оллоёр Ўтарчидур, эрур ул ҳам ямон,
Онинг ҳам қадри ўтар бир нечага ўлган замон.

Бу мисралар орқали шоир каромат қилган экан: вафот этмай туриб қ унинг шуҳрати Шаркий Туркистонгача ёйилди. Шоир вафотидан кейин эса Қашқар, Эдил бўйлари, Кавказ, Кичик Осиё, Хуросон халқларига қадри ўтди. Унинг ёди байналмилал кадриятлар қаторига кирди. Истиклолга шукрки, унинг ўз юртида хам ноҳақ топталган қадрияти тикланмоқда.

Адабиётимиз тарихини илмий нуқтаи назардан қайта кўриб чиқиш эҳтиёж ва заруряти Сўфи Оллоёр хаёти ва ижоди ҳақидаги қарашларни ҳам илмий ўзанга солиб юборишни тақозо этадики, бу соҳада ҳам саъй-ҳаракат жадаллашмоқда.

Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» асарига Убайдуллоҳ Исломқул ўғли Аламкаш шарҳ, шунингдек, Сўфи Оллоёр вафоти санасига таърих битади:

«Таърихи вафоти эшони Сўфи Оллоёр
алайҳи-р-раҳма
Абу Ҳанифаи вақт аст Сўфи Оллоёр.
Худой дод бо кол ва ҳол бисёр оро
Ҳар он ки таърихи фавти ў пурсад-
Бигў ту: Қофу жиму ғайну лом бишмор»

Бундан шоирнинг 1133/1721 йилда вафот этганлиги маълум бўлади.

Унинг Вахшивор шаҳрида жойлашган қабри ҳозирда халкимизнинг табаррук зиёратгоҳларидан бирига айланган ва обод бўлмоқда.

«Маслак ул-муттақин»

«Маслак ул-муттақин» («Тақводорлар маслаги») асари форс тилида Сўфи Оллоёр йирик мутасаввуф олим ва фақиҳ сифатида айни камолга етган даврида яратилган бўлиб, асар унинг ижодида алоҳида ўрин тутади.

Бу асар фиқҳ, шариат аҳкоми, маънавият, ахлоқ қоидалари, ислом тарихи масалаларига бағишланган, шеърий шаклда, арузнинг ҳафиф баҳрида ёзилган. Асарнинг умумий ҳажми ўн икки минг байтдан ортиқ, 135 та катта-кичик боблардан таркиб топган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай дейди:

Битибмен форсий тилда китобе,
Тамом анда масоилнинг жавоби.
Ҳама тақвову фатвонинг баёни,
Ўн икки мингдан ортиқ байти они.

Сўфи Оллоёрнинг «Маслак ул-муттақин» китобини «Ҳидоят ул-муттақин» номи билан ўзбек тилига насрий таржима килган шахс Қўзибой Ҳофиз бўлган. Ана шу таржимани «Маслак ул-муттақин» номи билан Сайфиддин Сайфуллоҳ ва Акрам Деҳқон нашрга тайёрладилар ва у Шайх Абдулазиз Мансур тахрири остида 2008 йил «Мовароуннаҳр» нашриётида чоп этилди, халқимизнинг маънавий мулкига айланди.

Ушбу китоб мадрасаларда махсус ўқитилган. Талабалар уни «Маслак» деб ҳам юритганлар.

Сўфи Оллоёрнинг «Маслак ул-муттақин» китоби ёзилганига кадар, шариат масалаларига бағишланган катта китоблар кўпрок араб тилида битилгани сабабли олим ушбу китобини форсийзабон кишиларга осон бўлсин, деб форс тилида битади. Мазкур асар, Сўфи Оллоёрнинг таъкидлашича, фиқҳ, шариат масалаларига бағишланган 100 дан ортик китобни чуқур ўрганиш асосида юзага келган. Китобнинг тошбосма ва қўлёзма нусхалари Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон, Туркия, Чин, Бошқирдистон, Татаристон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга кенг таркалган.

«Маслак ул-муттақин»да кўтарилган ҳар бир масала шариат ҳукми, Қуръони карим ва ҳадиси шариф асосида шарҳлаб берилади. Асар ўзининг бадиий, илмий, фалсафий ва тарбиявий қимматини бугунгача сақлаб келмоқда.

«Сабот ул-ожизин»

Сўфи Оллоёрнинг иккинчи китоби «Сабот ул-ожизин» назм билан ёзилган. Лекин унинг биринчи китобидан фарқли ўлароқ, тили туркий – ўзбекча. Мазкур китобда ҳам сўфийликнинг айрим жиҳатлари ҳамда умуминсоний қадриятлар, одоб-ахлоқ масалалари бадиий талқин этилади. Бу ҳақда шоир шундай ёзган:

Аниким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.
Битилса, туркий тил бирла акида,
Кўнгуллар бўлса андин оромида.

Мазкур таклиф шоирга маъқул тушади ва у юртдошларининг бу саъй-ҳаракатларини матонат деб баҳолайди ҳамда уларнинг истакларини бажаришга бел боғлайди:

Агарчандеки бўлсам мағзи йўқ пўст,
Ишорот қилдилар чун бир неча дўст.
Ақида сўзларини қилдим исбот,
Анга қўйдим «Сабот ул-ожизин» от.
Ўзумдек хасталар бўлғайму деб шод,
Насойиҳдин ҳам андак айладим ёд.

Таъкидлаганимиздек, «Сабот ул-ожизин» асари Тошкентда 1882, 1884, 1905, 1915 йилларда, Қоғонда 1910 йилда, Қўқонда 1890 йилда қайта-қайта нашр қилинган. Шу фактнинг ўзиёқ Сўфи Оллоёрнинг бу асари ҳам халқ орасида машҳурлигини, унга эҳтиёж кучлилигини исботлайди.

Китоб эътикоднинг инсон, халқ учун аҳамиятини баён этиш билан бошланади. Шоирнинг талқинича:

Ақида билмас шайтона элдир.
Агар минг йил амал қилса, елдир.

Бу каби ибратли насиҳатлар китобда анчагина, шунинг учун ҳам ёш замондошларимизни покиза хулқли қилиб тарбиялашда бу китобнинг аҳамияти катта.

«Махзан ул-мутиъин»

Сўфи Оллоёрнинг юқорида келтирилган уч асари кенг жамоатчиликка яхши маълум бўлса-да, унинг қаламига мансуб «Махзан ул-мутиъин» тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келмоқда эди. Ниҳоят, ушбу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА

Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида №4982 ашёвий рақамда сақланиши тадқиқотчи Жаҳонгир Абдуаҳадов томонидан эълон қилинди. Китоб араб тилида ёзилган бўлиб, 546 бетни ташкил этади. Китобда ақида ва фиқҳий масалалар кенг ўрин эгаллаши баён этилади. Демак, Сўфи Оллоёр уч тилли ижодкор бўлган.

«Мурод ул-орифин»

Сўфи Оллоёрнинг «Мурод ул-орифин» номли асари форс тилида ёзилган. Бу йирик фалсафий асар бўлиб, тасаввуф таълимотини янги фикр, янги мулоҳазалар билан бойитган. Умуман, «Мурод ул-орифин» наср ва назм вобаста этиб яратилган бир бутун фалсафий манбадир. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалари тавсифида «Мурод ул-орифин»га ёзилган иккита шарҳ ҳақида ҳам маълумот учрайди.

«Мурод ул-орифин» мундарижасини муаллиф шундай белгилаган: «Чун ин китоб дар баёни аҳам сўфийя ва қисми сўфийя ва улуми эшон ва русуми эшон аст». Яъни бу китоб сўфийликнинг аҳамияти, сўфийларнинг кисмати, сўфийлик илмлари ва уларнинг одатлари ҳақидадир. Бундан шу нарса англашиладики, олимнинг мазкур китоби сўфийлик сулуки ҳақида махсус тадқиқот, муҳим қўлланма. Бу нарса унинг бизнинг даврмиз учун ҳам илмий аҳамиятини белгилайди.

Маълумки, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда Мовароуннахрда сўфийя тариқати янги бир тараққиёт босқичини бошдан кечирди. Машҳур Баҳоуддин Нақшбанднинг изчил фаолияти туфайли анъанавий тасаввуф янги назарий хулосалар билан бойиди, халқ ҳаётига анча якинлашди. Бу тарикат Носириддин Убайдуллоҳ Хожа Аҳрори Валий, Маҳдуми Аъзам Косонийнинг таъсири туфайли энг фаол амалий ҳаракатлар билан боғланди. Айниқса, нақшбандийлик қарашларининг бу даврда бадиий адабиётга чуқур сингиб бориши санъатнинг бошқа турларида ҳам из қолдира бошлади, унинг бадиий-эстетик таъсир доирасини кенгайтирди. Буюк алломалар Абдурахмон Жомий ва Мир Алишер Навоийнинг адабий, илмий, ижтимоий фаолиятларининг равнақи, эллар, юртлар аро шуҳрати, таъсир қувватининг беҳудудлиги кўп жиҳатдан ўша даврда нақшбандия тариқатининг камолоти билан ҳам боғликдир.

Демак, мазкур даврда нақшбандия тариқати ҳам бўйига, ҳам энига қараб тараққий этди. Сўфи Оллоёр ҳам ўз асарларида нақшбандия тариқатининг ана шу фазилатларидан ижодий фойдаланди. Фақат бугина эмас, у «Мурод ул-орифин» номли йирик фалсафий асар яратиб, бу таълимотни янги фикр, янги мулоҳазалар билан бойитди.

Сўфи Оллоёрнинг хизмати яна шундаки, агар Хожа Аҳрори Валий, Махдуми Аъзам каби аллома бобокалонларимиз нақшбандия тариқати таълимотларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда намуна кўрсатган бўлсалар, Сўфи Оллоёр нақшбандия тариқатининг барча даврлар учун долзарб, миллий – шаркона ва умуминсоний ахлоқий-таълимий қарашларини ибодат жараёнига, мактаб-мадрасалар, таълимий тизимга олиб кирди. Бу эса унинг катта фазилатидир. Сўфи Оллоёр ўзининг ана шу хизмати билан даврларнинг, миллионлаб кишиларнинг муаллими ва мураббийсига айланди, десак муболаға бўлмас.

«Буюк юрт алломалари» дея ном берилган қўлингиздаги тўпламни ҳам бобомиз Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» китобидан ўрин олган «Камтаринлик ҳақида мавъиза» билан якунласак, ўйлаймизки, тўғри бўлади. Зеро, Сиз ҳаёти ва ижоди билан якиндан танишганингиз буюк алломаларимизнинг барчаларига хос

бўлмиш мана шу фазилат туфайли ҳам улар улуғликнинг юксак чўққиларини забт эта олдилар.

Камтаринлик ҳақида мавъиза

Кел э нафс, очмағил кўз ҳар қаёна,
Йўқ эрмиш эътимод ушбу замона.

Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айламағил сахт.

Агар берса жаҳон султонлиғи даст,
Киши ўз ҳолини билмак керак паст.

Агар рутбанг эрур аълойи офок,
Йиқилғон хасталарни ҳолиға боқ.

Бу рифъат бирла кўкни кўр ҳамиша,
Юзидир ер сори, эй яхши пеша.

Агар чандики ўрнунг бўлса афлок,
Қуёшдек ўп туриб рухсорайи хок.

Агар дунёда бўлса зўр бозу,
Вале анда қуруғлуғдур тарозу.

Тараф мўрс ки санда қуввати фил,
Мусулмонлиғда анга марҳамат қил.

Агарчи ул оёқ остидадур хор.
Худо махлуқидур, оғритма зинҳор.

Такаббур қилмағил, эй бемаъоний,
Фалоний ўғлидурман деб фалоний.

Агар олдингдаги қул бўлса волий,
Кўнгилни кийнасидин айла холий.

Бурунғи ҳолиға қилма назора,
Ани Тангрим азиз этса, на чора?!

Ишонма отаға, қолма талабдин,
Қиёматда сўрулмасдир насабдин.

Ҳасаб фавқи насабдур, эй неку ҳол,
Йипак тўндин ўтар хўб ишлаган шол.

Қорача ўғли хўжа ўғлидин кам,
Муъаллам бўлса саййиддин ўтар ҳам.

... Ҳасуд этган киши дуну дағалдур,
Бу бир сўз халқ аро эски масалдур:

«Чироғиники, Ҳақ ёндурди қўйди,
Ани ким «пуф» деди, соқоли куйди».

Худонинг сунъидин кўрдинг карашма,
Бир эски ердин оқти янги чашма.

Ани банд эткали олди биров бел,
Муни ғарқ айлади ногоҳ келиб сел.

Агар торий киши зулм этса, тортар.
Вале мазлум деганнинг ажри ортар.

Мусулмонийға бўлма ҳеч мукобир,
Борур жой бир эрур, эй нафси жобир.

Тушурма нафъи йўқ ранжиш миёна,
Сани элтар зиёна тозиёна.

Тирик юргунча золим ўлгани хўб,
Гуноҳдин ҳар неча кам бўлғони хўб.

Иноятулла СУВОНҚУЛОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

АЛОУДДИН БУХОРИЙ

Умар Алоуддин ибн Садриддин ал-Бухорий XIII–XIV асрларда яшаб ижод этган ва фиқҳ илмига ўз ҳиссасини қўшган олимлардан саналади. Алоуддин Бухорий ҳаёти ҳақида маълумотлар оз бўлганлиги боис[1], унинг асари бўлмиш «Ҳайрату-л-фуқаҳо»нинг муқаддимасида берилган маълумотлар ҳамда СВР да келтирилган маълумотлар таҳлил этилди. ЎзР ФА ШИнинг асосий фонди, Ҳамид Сулаймонов фонди, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси, Бухородаги «Абу Али ибн Сино номидаги вилоят универсал илмий кутубхонаси» ва Бухоро Давлат Музейи қўриқхонасидаги «Ҳайрату-л-фуқаҳо ва хижлату-л-фузало» асарининг қўлёзма ва тошбосма нусхаларини таҳлил қилиш натижасида олим ҳақидаги қуйидаги маълумотларга эга бўлинди:

[1] Табақот жанридаги асарлардан Алоуддин Бухорий ҳақида маълумот учрамади.

Алоуддин Бухорий йигирма иккита устоздан фиқҳ илмини ўрганган[1]. Аммо, устозларининг номлари ва улар ҳақида тўлиқ маълумот бирорта нусхада учрамади. Муаллиф асарини ёзиб бўлганидан сўнгра, уни ўз замонасининг кўзга кўринган фақиҳлари ўқишгани ва Бухоронинг 10 та машҳур олимлари асарни китобат қилишга рухсат берганликларини айтиб ўтади[2]. Муаллиф ўн йил Бухорода ва йигирма икки йил Хуросонда фатво беради. «Ҳайрату-л-фукаҳо» асари нусхаларининг муқаддималаридаги маълумотларни солиштирганда, шу нарса маълум бўладики, Алоуддин Бухорий умрининг охирги йилларини Хуросонда ўтказади ва «Ҳайрату-л-фуқаҳо» асарини ҳам ўша ерда ёзади. Бунга муаллифнинг мукаддимада берган қуйидаги сўзларини мисол қилиб келтириш мумкин: «... бу заиф банда 250 000 га яқин «масала»ни битта китобга жамлади ва Бухоронинг ўн иккита улуғ устозларидан фатво беришга ижозат олди. Йигирма иккита устоздан фиқҳ илмини олиб, ўн йил Бухорода фатво берди. Йигирма икки йилдирки Хуросонда фатво беради ва шу соҳанинг ғамини ейди. Бухоро уламолари бундан хабардорлар...»[3].

Бундан кўриниб турибдики, муаллиф фиқҳ илмида ўзига хос мавқега эга бўлган шахс саналади. Маълумотлардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, Алоуддин Бухорий бундан ташқари бошқа асарлар ҳам ёзган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бироқ, алломанинг таржимаи ҳоли ҳақида ёзилган манбаларнинг камлиги бизга бундай маълумотларни аниқлаш имкониятини чеклайди.

«Ҳайрату-л-фукаҳо»[4] асарининг 20 дан ортиқ қўлёзма ва тошбосма нусхалари юртимиз кутубхоналарида сақланмоқда. Абу Райхон Беруний номидаги шаркшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ушбу асарнинг 11 та қўлёзма[5] ва учта тошбосма[6], Ҳамид Сулаймонов фондида 2 та қўлёзма ва 3 та тошбосма7 нусхалари сақланаяпти[8].

Тошкент ислом университетининг «Манбалар хазинаси»да ҳам мазкур асарнинг № 175-ашёвий рақам билан сақланаётган бир қўлёзма нусхаси мавжуд. У хаттот Муҳаммад Аминхўжа томонидан кўчирилган. Ўзбекистон мусулмонлар идорасида

---

[1] Тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: ЎМИ кутубхонаси № 1131. – Б.: 22[a].

[2] Қўлёзма нусхалардаги маълумотлар солиштирилганда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасидаги (Бундан кейин ЎМИ кутубхонаси) № 934, ЎзФАШИда № 7734 ашёвий рақам остида сақланаётган нусхаларда ўн эмас, ўн иккита устоз ушбу асарни ўқиганлиги ва фатво беришга ижозат берганлиги ёзилган.

[3] ЎМИ кутубхонаси № 934. – Б.: 3[б]–4[a].

[4] Шу номда яна бир асар бўлиб, у Абдулғафур ибн Луқмон ибн Муҳаммад ал-Кардарий (ваф. 562/1167) каламига мансуб. Алоуддин Бухорий ҳам ўз асарида ушбу манбадан иктибослар келтирган. Қаранг: «Ҳайрату-л-фуқаҳо». № 7734. – Б. 7 б., 25 б., 52 б.–53 а.

[5] Мазкур асарлар фондда қуйидаги ашёвий рақамлар билан сақланади: № 4842, № 5442, № 6031, № 6259, № 7734, № 8021, № 8482, № 8728, № 10436, № 12245, № 12746.

Кези келганда айтиш жоизки, ушбу институтнинг фихристлар рўйхатида 13 та қўлёзманинг рўйхати берилган. Лекин, ҳар бир қўлёзма билан танишиб чиққанимизда, № 8228 ва 5873-ашёвий рақамли нусхалар салавотлар ва дуолар тўпламидан иборат бошқа асар экан.

[6] Мазкур тошбосма нусхаларнинг ашёвий рақамлари қуйидагича: № 4447, № 6120, № 4448. Ноширн – Мулло Муҳиддин Хўжандий. Улар 1909 ва 1915 йилларда Бухоронинг Когон туманида нашр қилинган.

[7] №№ 3256, 4674, 3552.

[8] Асарлар билан танишиб чиққанимизда № 2012 рақами қўлёзма деб берилган асар тошбосма бўлиб, 1329 йилда чоп этилган қиссалар ва ҳикоялар тўплами, № 4017 рақамли тошбосма эса 1385 йилда нашр қилинган Қуръони каримнинг Саййид Маҳмуд ат-Тарозий томонидан таржима қилинган нусхалари бўлиб чиқди.

асарнинг №№ 934, 1124, 1131, 1175 ашёвий рақамли 4 та қўлёзма нусхалари мавжуд. Шунингдек, Бухоро Давлат Музейи кўрикхонасида ушбу асарнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари (№ 12179/II, № 27858/II), «Абу Али ибн Сино номидаги вилоят универсал илмий кутубхонаси»да эса № 666 рақам остида битта тошбосма нусха сақланади.

Юртимизда сақланаётган «Ҳайрату-л-фукаҳо» асарининг нусхалари асосан XVII–XX асрлар оралиғида кўчирилган.

Лобар АСРОРОВА,
Тошкент ислом университети
мустақил тадқиқотчиси

МУНДАРИЖА

Кириш 3
Имом ал-Бухорий 5
Имом ад-Доримий 17
Имом ат-Термизий 19
Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий 28
Абу Райҳон Беруний 37
Абд ибн Ҳумайд ал-Кашший 48
Ал-Ҳаким ат-Термизий 52
Абу Абдуллоҳ Хоразмий 58
Абу-л-Лайс ас-Самарқандий 61
Абу Али ибн Сино 67
Аҳмад Фарғоний 69
Абу Наср Форобий 83
Абу Бакр Наршахий 87
Имом ал-Мотуридий 89
Бурҳониддин Марғиноний 101
Абу Бакр Қаффол Шоший 111
Абу-л-Аббос ал-Мустағфирий ан-Насафий 120
Абу Бакр Калободий 121
Абу-л-Ҳасан ар-Рустуғфоний 126
Абу Ҳафс Кабир Бухорий 129
Абу Бакр Сарахсий 133
Алоуддин Косоний 136
Абу Мукотил Самаркандий 140
Маҳмуд аз-Замахшарий 141
Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший 148
Абу-л-Муъин ан-Насафий 152
Абу-л-Баракот ан-Насафий 167
Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Буржайрий 173
Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб Шоший 177
Маҳмуд ибн Зайд ал-Ломиший 182
Ал-Ҳаким ас-Самарқандий 184
Абу Зайд Дабусий 186
Абу Ҳафс Умар ан-Насафий 190

Абу Мутиъ Макҳул ан-Насафий ... 199
Фахр ал-Ислом ал-Паздавий ... 201
Абдуллоҳ ас-Субазмуний ... 203
Абул Муайяд Маккий Хоразмий ... 206
Абу Шакур Солимий Кеший ... 209
Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий ... 212
Лутфуллоҳ Насафий ... 215
Нажмиддин Кубро ... 219
Саъдуддин Тафтазоний ... 222
Муҳаммад Кардарий Баззозий ... 225
Абдулҳолик Ғиждувоний ... 227
Абу-л-фатҳ ал-Мутарризий ... 229
Қосим ибн ал-Ҳусайн ... 231
Рашидуддин ал-Ватвот ... 234
Алоуддин ас-Самаркандий ... 235
Садру-ш-Шариъа иккинчи – Убайдулло ибн Масъуд ... 241
Яъқуб Чархий ... 245
Мустамлий Бухорий ... 248
Маждуддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн Уструшаний ... 252
Шаҳобуддин Умар Суҳравардий ... 264
Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий ... 272
Ҳусайн Воиз Кошифий ... 276
Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ... 278
Алишер Навоий ... 297
Мир Саййид Шариф Журжоний ... 321
Шайх Хованд Таҳур ... 330
Хожа Аҳрор ... 337
Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Ҳафс Бухорий ... 348
Заҳириддин Муҳаммад Бобур ... 350
Мавлоно Муҳаммад Қози ... 368
Абдураззок Самарқандий ... 372
Давлатшоҳ Самарқандий ... 375
Камолиддин Беҳзод ... 379
Маҳдуми Аъзам ... 388
Мусохон Дахбедий ... 395
Ҳофиз Кўҳакий ... 404
Сўфи Оллоёр ... 407
Алоуддин Бухорий ... 418

Адабий-бадиий нашр

БУЮК ЮРТ АЛЛОМАЛАРИ

Учинчи нашри

Тузувчи ва нашрга тайёрловчи:

Убайдулла УВАТОВ

Муҳаррирлар: *Абдур Рауф Субҳон, Иззат Аҳмедов*
Рассом-дизайнер *Б. Зуфаров*
Техник муҳаррирлар: *Б. Каримов, Л. Хижова*
Кичик муҳаррир *М. Салимова*
Мусаҳҳиҳ *Г. Арипова*
Компьютерда саҳифаловчилар: *Ф. Тугушева, Г. Қулназарова*

Нашриёт лицензияси AI № 158, 14.08.2009.
2020 йил 10 февралда босишга рухсат этилди.
«Офсетная пухлая» қоғози. Бичими $70\times100^{1}/_{16}$.
«Times New Roman» гарнитурасида офсет усулда босилди.
Шартли босма табоғи 34,45. Нашр табоғи 36,92.
Нусхаси 13000. Буюртма № 20-46.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

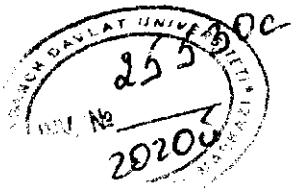
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

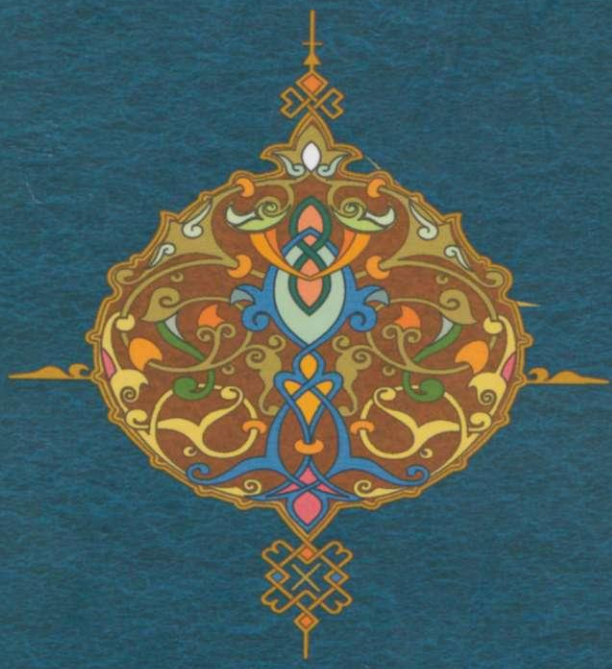
Буюк юрт алломалари [Матн] / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи У. Уватов; Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ўзбекистон мусулмонлар идораси, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази. Учинчи нашри. – Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2020. – 424 б.

Б 98

ISBN 978-9943-28-702-0

УЎК 001(575.1)
КБК 72.3(5Ў)

«O‘ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-702-0